

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ivan Hromatko

TEATAR KAO PROSTOR AKCIJSKOG ISTRAŽIVANJA STIGMATIZACIJE

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2015

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ivan Hromatko

TEATAR KAO PROSTOR AKCIJSKOG ISTRAŽIVANJA STIGMATIZACIJE

DOKTORSKI RAD

Mentor:
Renato Matić

Zagreb, 2015

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Ivan Hromatko

THEATRE AS A SPACE FOR ACTION RESEARCH ON STIGMATIZATION

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
prof. Renato Matic

Zagreb, 2015

INFORMACIJE O MENTORU

Izv. prof.dr.sc. Renato Matić rođen je u Vinkovcima 11.3.1963. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1988. diplomirao, 1994. magistrirao i 2001. doktorirao sociologiju. Magistrirao na poslijediplomskom studiju Socijalna ekologija s temom Normativni okvir zaštite okoliša u Republici Hrvatskoj – sociološki pristup, a doktorirao s temom Neke vrijednosne odrednice devijantnog ponašanja u hrvatskom društvu.

Područja znanstveno istraživačkog i nastavničkog djelovanja: uz opću sociologiju, sociologija kriminala i društvene devijantnosti, problemi nasilja i korupcije, te društveni uzroci predrasuda i diskriminacije s naglaskom na devijantne pojave i probleme hrvatskog društva u razdoblju tranzicije. Od 1989. do 1994. zaposlen u MUP-u Republike Hrvatske. Od 1994 do 2007. nastavnik na Fakultetu kriminalističkih znanosti (kasnije Visokoj policijskoj školi) u Zagrebu. Na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu zaposlen je od 2007. godine. Jedan je od osnivača i predavač na Šoa akademiji koju je pokrenula Židovska općina Zagreb.

Član je Hrvatskog sociološkog društva, Strukovne udruge kriminalista, Kluba studenata *George. C. Marshall Center for International and Security Studies*, te član predsjedništva karate kluba Tempo u Zagrebu. Sudionik Domovinskog rata i nositelj Spomenice.

ZAHVALE

Prije svega zahvaljujem mentoru, prof. dr. Renatu Matiću na podršci prije i tijekom poslijediplomskog studija; Ljiljani Perišić, ravnateljici i Veselku Leutaru, voditelju Odjela za sociokulturne projekte Centra za kulturu Trešnjevka na podršci i suradnji bez koje bi ovo istraživanje značajno izgubilo na kvaliteti; prof. dr. sc. Saši Božiću na savjetima; članovima Povjerenstva za obranu teme prof. dr. sc. Krešimiru Kurfinu i prof. dr. sc. Ognjenu Čaldaroviću za kvalitetnu pomoć u pripremi disertacije; udruzi Restart i Inji Korač za posudbu kamera; Goranu Vrbaniću i svim sudionicima istraživanja bez kojih ovo istraživanje ne bi bilo moguće. Na kraju posebice zahvaljujem Ani Bobinac koja je preciznim rezovima pročistila tekst i pomogla mi u borbi s mojim osobnim stigmama. Posebno zahvaljujem obitelji – tati, mami i seki – koji su strpljenjem i financijski pomogli dovršetak ovog i otvaranje vrata novim putovanjima.

SADRŽAJ

I. SAŽETAK	I
II. STRUKTURIRANI SAŽETAK	II
III. STRUCTURED SUMMARY	VI
1. UVOD I OBRAZLOŽENJE TEME: ZAŠTO POVEZIVANJE STIGME, SOCIOLOŠKOG ISTRAŽIVANJA I TEATRA?	1
2. PREDMET ISTRAŽIVANJA: STIGMA U DRUŠTVU I SOCIOLOGIJI	10
2.1. Stigma u društvu: Tri predznaka stigme	12
2.2. Odnos sociologije prema društvenoj stigmi – problem ili solucija?	17
2.3. Doprinos Goffmana, teorija etiketiranja i strategije nošenja sa stigmom	25
2.3.1. Goffmanova definicija stigme	27
2.3.2. Prikadnost korištenja stigme u sociološkom istraživanju: Razlika stigme i srodnih pojmova	32
2.3.3. Tipovi stigme	41
2.3.4. Akteri stigmatizacije (prema njihovom ζ -iskustvu)	46
2.3.5. Društvena funkcija stigme i njezin utjecaj na pojedinca	50
2.3.5.1. Socijalna kontrola: Društvena funkcija stigme prema teoriji etiketiranja	51
2.3.5.2. Utjecaj stigme: Paradoks autostigmatizacije i moralna karijera stigmatiziranih	55
3. BRICOLAGE SOCIOLOŠKE TEORIJE ZA DEKONSTRUKCIJU STIGME I RAZVOJ DRAMSKO-AKCIJSKOG ISTRAŽIVANJA	67
3.1. Stigmatizacija prema teoriji socijalne konstrukcije zbilje	69
3.2. Shema socijalne konstrukcije zbilje Bergera i Luckmanna	73
3.2.1. Eksternalizacija: Važnost izvanrutinskog iskustva i interakcije licem-u-lice za destigmatizaciju	78
3.2.2. Objektivizacija: Legitimacija u službi destigmatizacije	84
3.2.3. Internalizacija: Socijalizacija u službi destigmatizacije	87
3.3. Svijet je pozornica: Sociološki klišeji ili prostor za destigmatizaciju? Dramaturška perspektiva Ervinga Goffmana	94
3.3.1. Sastavnice dramaturške perspektive	96
3.4. Svijet socijalne drame, obred prijelaza i simbolički teatar Victora Turnera	103
3.4.1. Rite de passage: Vrste obreda prijelaza	107
3.4.2. Razlike i sličnosti: Faze obreda prijelaza u plemenskim zajednicama i obreda prijelaza u modernom društvu	110
3.5. Smrt umjetnika ili rođenje kreativnog poduzetnika? Četiri paradigme primjene teatra izvan kazališta i razlike dramsko-akcijskog istraživanja	116
3.6. Akcijsko istraživanje: Od pragmatizma do modela dramsko-akcijskog istraživanja	123
3.6.1. Iz potrebe prakse: Začeci akcijskog istraživanja	125
3.6.2. Načela i tipovi akcijskih istraživanja	129
3.6.3. Spiralni i višespiralni plan akcijskog istraživanja	133
3.6.4. Suvremena primjena i mane akcijskog istraživanja	136
3.7. Hipoteze i ciljevi dramsko-akcijskog istraživanja	142

4. MODEL DRAMSKO-AKCIJSKOG ISTRAŽIVANJA	146
4.1. Zašto teatar i javni nastup u sociološkom istraživanju? Načela dramsko-akcijskog istraživanja	147
4.2. Dramsko-akcijsko istraživanje kao mješovita metoda za destigmatizaciju i resocijalizaciju	150
4.3. Validacija dramsko-akcijskog istraživanja	157
4.4. Materijali dramsko-akcijskog istraživanja	161
4.4.1. Promotivni, aktivistički i edukativni materijali	161
4.4.2. Istraživački instrumenti i materijali	163
4.4.2.1. Anketni upitnik (prijavnica)	163
4.4.2.2. Protokol intervjua	166
4.4.2.3. Proces i materijali dramsko-akcijskih radionica: Spoj resocijalizacijskog obreda prijelaza i destigmatizacijskog akcijskog istraživanja	167
4.4.2.4. Javni nastup i scenarij kao istraživački dnevnik	172
4.5. Obrada podataka	173
4.5.1. Obrada anketnog upitnika - prijavnice	174
4.5.2. Obrada intervjua: Od <i>in-vivo</i> koda do teorijskih konstrukata	175
4.5.3. Obrada istraživačkog dnevnika (audio-vizualnih snimaka i scenarija) dramsko-akcijskih radionica	178
5. REZULTATI I ANALIZA DRAMSKO-AKCIJSKIH ISTRAŽIVANJA ODRŽANIH 2011. I 2012. GODINE	179
5.1. UPSET 2011: Rezultati i analiza dramsko-akcijskog pilot istraživanja 2011. godine	181
5.1.1. Kontekst i uzorak	182
5.1.2. Ulazno istraživanje: Sociodemografska obilježja sudionika pilot istraživanja	185
5.1.3. Ulazno istraživanje: Obilježja ζ -iskustva sudionika pilot istraživanja	189
5.1.4. Dramsko-akcijske radionice i javni nastup: Proces dramsko-akcijskog istraživanja UPSET 2011	218
5.1.4.1. Dnevnik dramsko-akcijskog pilot istraživanja	220
5.1.5. Izlazno istraživanje UPSET 2011 – evaluacija procesa od strane sudionika	226
5.1.6. Promjena stava: Bogardusova skala socijalne distance	249
5.2. Prva akumulacija: Sažetak i analiza glavnih rezultata pilot istraživanja UPSET 2011	251
5.3. Između istraživanja: prijelazne preporuke sudionika i suradnika	260
5.4. UPSET 2012: Rezultati dramsko-akcijskog istraživanja 2012. godine	265
5.4.1. Kontekst i uzorak	266
5.4.2. Ulazno istraživanje: Sociodemografska obilježja sudionika istraživanja UPSET 2012	268
5.4.3. Ulazno istraživanje: Obilježja ζ -iskustva sudionika istraživanja UPSET 2012	273
5.4.4. Dramsko-akcijske radionice i javni nastup: Proces dramsko-akcijskog istraživanja UPSET 2012	302
5.4.4.1. Dnevnik istraživanja – opis dramsko-akcijskog istraživačkog procesa	303
5.4.4. Izlazno istraživanje UPSET 2012 - evaluacija procesa od strane sudionika	308
5.4.5. Promjena stava: Bogardus skala socijalne distance	343
5.4.6. Druga akumulacija: Sažetak i analiza glavnih rezultata istraživanja UPSET 2012	344
6. SINTEZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA	351
6.1. Teorijski konstrukt i narativ vezan uz znanstveno-istraživački cilj	353
6.2. Teorijski konstrukt i narativ vezan uz aktivistički cilj	357
6.3. Teorijski konstrukt i narativ vezan uz obrazovni cilj	362
6.3.1. Prikladnost modela u formalnom obrazovanju	366
6.4. Rasprava o ulozi mješovite interakcije i teatra za promjenu stava o stigmatizaciji	375
LITERATURA	382

7. PRILOG I: ISTRAŽIVAČKI INSTRUMENTI	I
7.1. Upitnik-prijavnica 2011. (Google Forms)	i
7.2. Protokol dubinskog intervjua 2011.	xi
7.3. Zaštita podataka i izjava o suglasnosti 2011.	xii
7.4. Upitnik-prijavnica 2012. (Kwiksurveys)	xvi
7.5. Protokol dubinskog intervjua 2012.	xxxviii
7.6. Zaštita podataka i izjava o suglasnosti 2012.	xxxviii
8. PRILOG II: PROMOTIVNI MATERIJALI I MATERIJALI RADIONICA	XLII
8.1. Promotivni plakat 2011.	xlii
8.2. Promotivni letak 2011.	xliv
8.3. Promotivni letak za publiku 2011.	xliv
8.4. Predložak certifikata sudionika 2011.	xlvi
8.5. Plakat 2012. godine	xlvi
8.6. Letak za publiku 2012.	xlvi
9. PRILOG III: ŽIVOTOPIS AUTORA I POPIS OBJAVLJENIH DJELA	XLIX

I. Sažetak

Ova disertacija bavi se društvenom stigmom i teži postići tri cilja: 1) znanstveno-istraživački cilj (razvoj dramsko-akcijskog istraživanja, tj. istraživačkog modela koji kombinira sociologiju i teatar); 2) aktivistički (pružanje kreativnog prostora za izražavanje pripadnicima stigmatiziranih skupina; tj. pokretanje dramsko-akcijskih radionica i javnih nastupa te okupljanje zainteresiranih pojedinaca u civilnoj udruzi), te dugoročno, 3) obrazovni cilj (razvoj dramsko-akcijskog edukativnog modela koji se može primijeniti na svim razinama formalnog obrazovanja). Dramsko-akcijski model istraživanja počiva na načelima Burawoyeve sociologije javnosti koja sociologiju poziva u obranu javnog interesa i vrijednosti demokracije i humanizma, te na meta-poziciji socioloških teorija koje dekonstruiraju općedruštvene zablude o objektivnosti stigme (Bergerova i Luckmannova teorija socijalne konstrukcije zbilje) i suštinskoj razlici „Nas“ i „Njih“ (Goffmanova dramaturška perspektiva). Taj teorijski okvir identificira društveno znanje (svjetonazor) i manjak interakcije stigmatiziranih i ostatka društva kao glavne probleme, pa glavno istraživačko pitanje glasi: može li kvalitetna i cilju orijentirana interakcija, ostvarena između stigmatiziranih i ostatka društva pod okriljem teatra, rezultirati novom i zajedničkom akcijom, tj. prevladavanjem stigmatizacije? To je moguće propitati u dramsko-akcijskim radionicama, odnosno, u okviru Turnerovog simboličkog teatra (modernoj verziji inicijacijskog obreda) koji je za potrebe istraživanja dodatno osnažen dramsko-prakticionerskim tehnikama i fokusiran Lewinovim akcijskim istraživanjem ka definiranju i poduzimanju pozitivnih akcija (koje vode u destigmatizaciju). Istraživanje je provedeno prema prilagođenom Pattonovom mješovitom modelu istraživanja koji uključuje ulazne i izlazne ankete i intervjue – uz dodatak dramsko-akcijske radionice - i koji omogućuje usporedbu stavova sudionika prije i poslije intervencije. Istraživanje je, zbog tabua stigme i radioničkog stila rada, provedeno na malim i prigodnim uzorcima ($N_{2011}= 52$; $N_{2012}= 44$) čija se vrijednost mjeri kvalitativnim konceptima opravdanosti i transferabilnosti rezultata istraživanja (umjesto generalizacije koja ovdje nije moguća). Sinteza rezultata pokazuje da dramsko-akcijsko istraživanje jest nova metoda u sociologiji koja (iako pati od klasičnih bolji kvalitativnih i kvantitativnih metoda) ima intrinzičnih vrijednosti i omogućuje istraživanje stigmatizacije i drugih tema koje su u svakodnevici tabuizirane. Model omogućuje i sociologiju javnosti, tj. aktivizam, osnaženje stigmatiziranih i odašiljanje pozitivnih poruka putem javnih nastupa. Na kraju, model je, kao metoda iskustvenog učenja, primjenjiv u neformalnom obrazovanju, a primjenjiv je i u formalnom – ali iziskuje paradigmatški zaokret u obrazovnom sustavu.

KLJUČNE RIJEČI

Stigma, sociologija javnosti, socijalna konstrukcija zbilje, dramaturška perspektiva, inicijacijski obred prijelaza, teatar, akcijsko istraživanje, dramsko-akcijsko istraživanje

II. Strukturirani sažetak

Ova se disertacija bavi društvenom stigmatizacijom i pokušava odgovoriti na pitanje: „Može li kvalitetna i cilju orijentirana interakcija, ostvarena između stigmatiziranih i ostatka društva pod okriljem teatra, rezultirati novom i zajedničkom akcijom kojom se može prevladavati potrebu za stigmatizacijom?“ Kako bi se odgovorilo na to pitanje, ovdje se razvija inovativna kombinacija sociologije i teatra u formi dramsko-akcijskog istraživanja koje, vodeći se načelima sociologije javnosti (engl. *public sociology*) Michaela Burawoya, cilja postići znanstveno utemeljeni uvid u problematiku društvene stigmatizacije. Također, ovo istraživanje cilja potaknuti pozitivne društvene promjene kroz aktivizam i edukaciju.

Sukladno načelima sociologije javnosti, ovo istraživanje teži biti šire od znanstveno-istraživačkog okvira i pristupiti problemu stigmatizacije holistički. Točnije, osim znanstvenog cilja (razvoja istraživačkog modela koji kombinira sociologiju i teatar) ovo istraživanje teži postići aktivistički cilj (pružanje kreativnog prostora za izražavanje pripadnicima stigmatiziranih skupina te diseminaciju pozitivnih poruka javnosti), odnosno, obrazovni cilj (razvoj dramskog edukacijskog modela koji se može primijeniti u formalnom i neformalnom obrazovanju).

Iako inovativno, ovo istraživanje je prvenstveno utemeljeno u ranijim sociološkim teorijama fenomenološke tradicije i sociologiji javnosti, a zatim je oplemenjeno utilitarnim doprinosima iz komplementarnih znanstvenih disciplina antropologije i dramskog i performativnog prakticionerstva – koji zajedno omogućuju dramsko-akcijski istraživački model. Uz razvoj tog modela, paralelno će se istražiti destigmatizirajući potencijal dramsko-akcijskog modela istraživanja jer, sudeći prema dostupnoj teoriji, ono ima potencijal stvaranja simboličkih prostora (svjetonazora) u kojem je nadilaženje svakodnevne zbilje stigmatizacije i postizanja pozitivnih pomaka u znanosti i društvu moguće.

Uvodno poglavlje ukratko opisuje glavne razloge povezivanja sociologije i teatra, a drugo poglavlje opisuje predmet istraživanja (socijalnu stigmatu, njezine tipove, aktere i funkcije) sagledanu iz rakursa Ervinga Goffmana. Također, drugo poglavlje opisuje suštinsku kontekstualnost i promjenjivost stigme koju je *moguće* (a ukoliko se prate načela sociologije

javnosti – i *potrebno*) mijenjati na osnovu rezultata socioloških istraživanja koja ciljaju postići nadilaženje stigmatizacije kroz ostvarenje mješovite interakcije stigmatiziranih i onih koje Goffman naziva „normalnima“ (Goffman, 1990)..

Treće poglavlje opisuje teorijski *bricolage* socijalne konstrukcije zbilje Bergera i Luckmanna, Goffmanove dramaturške perspektive, Turnerovog obreda prijelaza u simboličkom teatru, te akcijskog istraživanja Kurta Lewina koji omogućuje dramsko-akcijsko istraživanje i nadilaženje stigmatizacije. Teorija socijalne konstrukcije zbilje dekonstruira prvu prepreku destigmatizaciji i resocijalizaciji. Radi se o uvjerenju o neupitnoj „činjeničnosti“ stigme koje osnovni (doduše, apstraktni) proces eksternalizacije, objektivizacije i internalizacije poništava i ukazuje na osnovne „točke“ na koje treba djelovati kako bi se formiralo alternativne akcije i alternativni svjetonazor. Drugim riječima, taj proces pokazuje kako je moguće utjecati na korpus društvenog znanja i zadovoljiti preduvjete za destigmatizaciju i resocijalizaciju. Druga prepreka destigmatizaciji – uvjerenje onih koji se smatraju „Normalni“ da su stigmatizirane osobe suštinski različite od njih i manje vrijedne – dekonstruirana je dramaturškom perspektivom Ervinga Goffmana koja nivelira sve ljude i problem stigmatizacije na razinu igranja uloga i osnovnih motivacija u socijalnom kontaktu.

Moderni inicijacijski obred ili obred prijelaza Victora Turnera predstavlja opći okvir za dramsko-akcijske radionice, a radi se o prostoru simboličkog teatra. Unutar tog je okvira moguće materijalizirati apstraktne pretpostavke socioloških teorija o stigmatizaciji i formirati alternativni svjetonazor u kojem je stigma disfunkcionalna. Prolazeći kroz tri faze inicijacijskog obreda (faza rastajanja, liminoidnosti i sastajanja) sudionicima se omogućuje sloboda od uloga i kritika dominantnih normi i vrijednosti, a sve to usred intenzivne mješovite interakcije stigmatiziranih i „normalnih“ u kojoj „Drugi“ prestaje biti „tip“ i postaje ljudsko biće. Drugim riječima, taj okvir omogućuje zadovoljenje svih preduvjeta za destigmatizaciju i resocijalizaciju i poziva da se prijeđe s riječi na djela.

Posljednji element dramsko-akcijskog modela istraživanja je akcijsko istraživanje Kurta Lewina koje dodatno fokusira aktivnosti unutar samog dramsko-akcijskog istraživanja i koje zadovoljava posljednji preduvjet destigmatizacije i resocijalizacije – poduzimanje akcije i generalno zauzimanje proaktivnog pogleda na svijet, društveni problem stigmatizacije i naše uloge u pronalasku rješenja. Zajedno postavljene, te su teorije omogućile dizajn istraživačkog modela koji odgovora na sve preduvjete destigmatizacije i resocijalizacije i koji poput lijevka fokusira aktivnosti prema pronalasku rješenja problema stigmatizacije - od apstraktnih razina do praktične primjene na terenu. Na osnovu tih teorija definirane su i hipoteze vezane uz stigmatizaciju koje govore da je stigmatizacija utemeljena na društvenim predrasudama i

perpetuira se manjkom kvalitetne interakcije između stigmatiziranih i ostatka društva, te da je tvrdokornija među osobama koje nemaju neposredna iskustva sa stigmatiziranim osobama. Također, te su teorije omogućile i formiranje hipoteza vezanih uz nadilaženje ili poduzimanje akcija koje omogućuju nadilaženje stigmatizacije. One govore da neposredno iskustvo ima potencijal mijenjanja onoga što Berger i Luckmann nazivaju „receptnim“ znanjem (Berger i Luckmann, 1992), te da kvalitetna interakcija stigmatiziranih i ostatka društva, ostvarena u prostoru teatra, ima potencijal prevladavanja stigmatizacije.

Sami model dramsko-akcijskih istraživanja opisan je u četvrtom poglavlju, odnosno, tu je opisan inovativni model koji spaja ranije opisane teorije. Model dramsko-akcijskog istraživanja omogućuje zadovoljenje svih pretpostavki za ostvarenje akcije koja nadilazi stigmatizaciju, odnosno, koje donosi destigmatizaciju i resocijalizaciju u prostor teatra i stvara prostor alternativnog svjetonazora dramaturške perspektive i jednakosti svih ljudi, slobode od uloga, mješovite interakcije i slobodne kritike normi i vrijednosti zbilje svakodnevnog života i stigmatizacije. Taj se alternativni svjetonazor ostvaruje u prostoru dramsko-akcijskog istraživanja koje se sastoji od uvodnog istraživanja, dramsko-akcijskih radionica i završnog istraživanja i evaluacije. Proces prikupljanja podataka je zamišljen kao modificirani Pattonov mješoviti model koji počinje anketnim upitnikom (prijavnicom za sudjelovanje), nastavljen je polu-strukturiranim dubinskim intervjuima, a proces zatim kulminira dramsko-akcijskim radionicama i javnim nastupom koji su snimljeni kamerom. Same radionice zamišljene su prema tri faze Turnerovog obreda prijelaza (faze rastajanja, liminoidnosti i faze sastajanja) u koje se sudionike simbolički „uvodi“ primarno pomoću dramskih i glumačkih prakticionerskih tehnika i metoda. Cjelokupan proces je dodatno fokusiran prema pronalaženju akcija koje nadilaze stigmatizaciju (akcijskim istraživanjem, odnosno, procesom spoznaje putem refleksije, planiranja, akcije i ponovne refleksije koji spiralno vodi ka višoj spoznaji o mogućim rješenjima istraženog društvenog problema (stigmatizacije). Po završetku procesa, sudionici sudjeluju u izlaznom istraživanju koje se sastoji od polu-strukturiranih dubinskih intervju i ankete. One su dizajnirane tako da nam omoguće uočavanje razlike u stavovima sudionika prije i poslije radionica i da omoguće kvalitetan opis radionice i iskustva sudionika. Kako radionički tip rada uvjetuje mali uzorak (a tema uvjetuje i prigodni uzorak), dramsko-akcijsko istraživanje validaciju pronalazi u kvalitativnim konceptima opravdanosti i transferabilnosti koje se u suradničkom modelu akcijskog istraživanja (koji naglašava subjektivnu perspektivu sudionika koji aktivno doprinose istraživanju i formiranju procesa dramsko-akcijskog istraživanja) postižu kroz koherenciju, komunikabilnost i transparentnost rezultata. Kako dramsko-akcijsko istraživanje sadrži i istraživački i aktivistički, odnosno, edukativni element, za potrebe

istraživanja su dizajnirani istraživački (uvodne i izlazne ankete i intervjui, te proces dramsko-akcijskih radionica), ali i promotivni, tj. edukativni materijali (e-letak, letak, plakati, medijski natpisi i sl.). Također, osnovana je i građanska udruga kako bi se nastavio rad započet tijekom radionica i kako bi se ostvarilo ono na što poziva sociologija javnosti – građanski aktivizam i utjecaj na društvo, uz kontinuiran rad potreban za postizanje opipljive destigmatizacije ili resocijalizacije.

Nakon opisa dramsko-akcijskog istraživačkog modela slijedi peto poglavlje s rezultatima i analizom dramsko-akcijskih istraživanja provedenih 2011. i 2012. godine. Naime, kako dramsko-akcijsko istraživanje dijeli načela s ranijim modelom akcijskog istraživanja Kurta Lewina, ono predstavlja akumulacijski sustav u kojem se u dijalektičkom i kritičkom spiralnom procesu formiraju spoznaje o stigmatizaciji i akcije koje omogućuju njezino nadilaženje. Akumulacija podataka u dramsko-akcijskom istraživanju odvija se u Pattonovom mješovitom modelu koji obuhvaća i kvantitativne podatke (prikupljene anketom, tj. prijavnicom za sudjelovanje) i kvalitativne podatke (prikupljene intervjuima i snimkama procesa dramsko-akcijskih radionica i javnih nastupa). Ti se podaci međusobno nadopunjuju i tvore potpuniju sliku dramsko-akcijskih istraživačkih radionica koje su prezentirane iz perspektive (iskustva) sudionika ovih istraživanja.

Shodno tome, rezultati pilot istraživanja 2011. godine, kao i rezultati istraživanja 2012. godine prezentirani su odvojeno kao jednako važni elementi koji tvore sintezu rezultata istraživanja i završnu raspravu koji su izneseni u šestom poglavlju.

U šestom poglavlju se poziva na raspravu kroz prezentaciju glavnih teorijskih konstrukata o ciljevima i hipotezama dramsko-akcijskih istraživanja koji su izgrađeni na osnovu ovdje prezentiranih istraživanja. Kako se radi o inovativnom procesu radionica koje se ne mogu kvalitetno odvijati uz velik broj sudionika, radi se o studiji slučaja koja ne dozvoljava generalizaciju i koja je provedena na prigodnom uzorku. Sintetizirani podaci navode na zaključke prema tri postavljena cilja istraživanja, a ti zaključci govore o prednostima i manama dramsko-akcijskog istraživanja. Pa tako ovaj model pokazuje određene prednosti pred „klasičnim“ istraživačkim modelima (npr. omogućuje praktičnu implementaciju rezultata na licu mjesta; kombinacijom kvalitativnih i kvantitativnih podataka daje oštriju sliku problema; radionice omogućuju stvaranje prostora alternativne zbilje i uključenost sudionika), ali to ne znači da je lišen boljkii metoda od kojih se sastoji (malo sudionika *online* ankete, intervju s prevelikim vremenskim odmakom). Što se tiče aktivizma, ovaj model nudi zainteresiranim inkluzivni prostor u kojem mogu prakticirati aktivizam i odašiljati poruke javnosti (nastupima), ali mu je bitno ograničenje to što se i dalje nalazi okružen zbiljom svakodnevnog života.

Odnosno, za nastupe se interesiraju većinom samo oni koji su već osvijestili problem stigmatizacije (a isto se odnosi i na profil sudionika). Ipak, model nudi „bazu“ i grupnu koheziju na osnovu koje je moguće stvoriti nove projekte i performanse (što se i dokazalo nastupima u Pragu i financiranjem iz EU u ukupnom iznosu od gotovo 300 000 EUR). Nadalje, model je pogodan i za neformalno obrazovanje i iskustveno učenje. Moguće ga je primijeniti i u formalnom obrazovanju gdje može pomoći stvaranju pozitivne i inkluzivne atmosfere i interkulturalnog dijaloga (kao i učenju putem stvaranja scenarija ili putem tandemskog kolegija), iako je pitanje da li bi formalni sustav obrazovanja bio spreman na takve kompromise. Kako god bilo, model je u skladu s dugoročnim planovima u obrazovanju (moguće je u tom procesu podučavati Morinovih sedam spoznaja u odgoju za budućnost). Također, omogućuje i zauzimanje meta-pozicije s koje je moguće propitati već postojeće društvene teorije. Svakako, rezultati su pokazali i da je iskustvo sudjelovanja u dramsko-akcijskim radionicama sudionicima bilo pozitivno te da su osvijestili neke stigme i predrasude te promijenili negativne stavove, ali je to osvještavanje visoko individualizirano s upitnim dugoročnim uspjehom (iako je većina sudionika nastavila neko vrijeme raditi u udruzi UPSET koja je oformljena kako bi se udomilo ovo istraživanje. Odnosno, iako su rezultati i trendovi pozitivni, treba naglasiti kako nema „čarobnog štapića“. Potrebno je kontinuirano raditi i dalje istraživati te postepeno dolaziti do sve preciznijih rješenja za lokalne stigme. Rad završava s popisom literature i Prilozima u kojima su prezentirani istraživački i promotivni materijali korišteni tijekom pilot istraživanja 2011. godine i istraživanja 2012. godine¹.

KLJUČNE RIJEČI

Stigma, sociologija javnosti, socijalna konstrukcija zbilje, dramaturška perspektiva, inicijacijski obred prijelaza, teatar, akcijsko istraživanje, dramsko-akcijsko istraživanje

III. Structured summary

This thesis deals with social stigmatization and tries to answer the question: "Can the quality and goal-oriented interaction, established between stigmatized and the rest of society under the aegis of the theatre, result in a new and common action which can overcome the need for stigmatization?" To answer that question, an innovative combination of sociology and

¹ Izrazi koji se koriste u ovoj disertaciji, a imaju rodno značenje, koriste se neutralno i odnose se jednako na muški i ženski rod.

theatre is developed here in the form of dramatic-action research which, guided by the principles of Michael Burawoy's public sociology, aims to achieve the scientifically based insights into an issue of social stigma. Also, this research aims to encourage positive social change through activism and education.

In accordance with the principles of public sociology, this research tends to be broader than the framework of scientific research and holistically approach to the problem of stigmatization. Specifically, in addition to the scientific objective (development of an research model that combines sociology and theatre) this research is striving to achieve activist objective (providing creative space for the expression of members of stigmatized groups and the dissemination of positive messages to the public), respectively, an educational objective (development of drama learning models that can be applied in formal and informal education).

Although innovative, this research is primarily based in earlier sociological theories phenomenological tradition and public sociology and it is then enriched by utilitarian contributions from complementary disciplines of anthropology and drama and performance practitioners - which together provide the drama-action research model. Alongside the development this model, the destigmatizing potential of drama-action research model will be investigated because, according to the available theory, it has the potential of creating symbolical spaces (worldview) in which overcoming everyday stigmatization reality is possible and achieving positive developments in science and society is possible.

The introductory chapter briefly describes the main reasons for linking sociology and theatre, and the second chapter describes the object of study (social stigma, its types, actors and functions) as seen from the perspective of Erving Goffman. The second chapter also describes the essential contextual and variability of the stigma that can be changed (and if you follow the principles of public sociology – is *required* to change) on the basis of the results of sociological researches, which aim to achieve overcoming stigmatization through the implementation of mixed interaction between those who are stigmatized and those that Goffman calls "normal" (Goffman, 1990).

The third chapter describes the theoretical *bricolage* of social construction of reality by Berger and Luckmann, Goffman's dramaturgical perspective, Turner's rite of passage in the symbolic theatre and action research by Kurt Lewin, which enables drama-action research and overcoming of stigmatization. The theory of social construction of reality deconstructs the first barrier toward destigmatization and reintegration in the society. It is the belief of the unquestionable "factuality" of stigma that the basic (albeit abstract) process of externalization, objectification and internalization nullifies and points to the basic "points" on which to act to

form alternative actions and alternative worldview. In other words, this process shows how it is possible to affect the body of social knowledge and meet the requirements for destigmatization and resocialization. The second obstacle to destigmatization – belief of those who deem themselves "Normal" that stigmatized people are intrinsically different from them and of lower value - is deconstructed by dramaturgical perspective of Erving Goffman which levels all the people and the problem of stigma on a level of role play and basic motivations in social contact.

Modern initiation ceremony or rite of passage by Victor Turner is a general framework for drama-action workshops and focus, and it is space of symbolic theatre. Within this framework it is possible to materialize the abstract assumptions of sociological theory of stigmatization and to form an alternative worldview in which stigma is dysfunctional. By going through three phases of initiation (separation, liminality and re-incorporation phase), the participants are allowed the freedom from roles and critique of dominant norms and values; all amidst an intensive mixed interaction between stigmatized and "normal" in which the "Other" ceases to be a "type" and becomes a human being. In other words, this framework ensures that all the preconditions are met for destigmatization and resocialization and calls for a shift from words to deeds.

The final element of the drama-action research model is the action research by Kurt Lewin which further focuses the activities within the drama-action research and meets the last precondition for destigmatization and resocialization - taking action and generally taking a proactive view of the world, of the social problem of stigmatization and our role in finding the solution. Put together, these theories have enabled the design of a research model that responds to all the requirements of destigmatization and social reintegration and which like a funnel focuses the activities toward finding the solution for the problem of stigmatization - from abstract levels to the practical application in the field. On the basis of these theories the hypotheses concerning the stigmatization are defined and they indicate that stigmatization is based on social prejudices and is perpetuated by the lack of quality interaction between stigmatized and the rest of society, and that it is more stubborn in people who do not have direct experience with stigmatized people. Moreover, these theories allow the formation of hypotheses related to overcoming or taking actions that allow overcoming the stigma. Those indicate that the direct experience has the potential of changing that which Berger and Luckmann call "recipe" knowledge (Berger i Luckmann, 1992), and that the quality of interaction between stigmatized and the rest of society, realized in the space of the theatre, has the potential to overcome the stigma.

The model of drama-action research is described in the fourth chapter, i.e., there an innovative model that combines the previously described theories is described. The model of drama-action research ensures that all preconditions for the realization of the action that goes beyond the stigmatization, i.e., which brings the destigmatization and resocialization into the theatre and develops an area of alternative worldview of dramaturgical perspective and equality of all people, freedom from roles, of mixed interaction and free criticism of norms and values of the everyday life reality and stigmatization. This alternative world view is implemented in the space of drama-action research, which consists of introductory studies, drama-action workshop and the final research and evaluation. The data collection process is designed as a modified Patton mixed model which commences with a questionnaire (application form), continues with semi-structured in-depth interviews, and then the process culminates in drama-action workshops and public performance that are recorded with the camera. The workshops have been conceived according to the three phases of Turner's ritual of transition (separation phase, liminoid phase and reincorporation phase) in which participants are symbolically "introduced" primarily with help of drama and acting practitioners' techniques and methods. The entire process is focused towards finding additional actions that go beyond the stigmatization (by action research, i.e., by the process of gaining knowledge through reflection, planning, taking action and again reflection which spirally leads to a higher knowledge about possible solutions to the explored social issue (stigmatization). Upon completion of the process, participants take part in the exit survey, which consists of semi-structured in-depth interviews and surveys. These are designed to enable us to spot the differences in participants' attitudes before and after the workshop and to enable a quality description of the workshop and the experiences of the workshop participants. Since the workshop style of work determines a small sample (and the subject determines the convenience sample), drama-action research finds its validation in qualitative concepts of justification and transferability that are achieved in the cooperative model of action research (which emphasizes the subjective perspective of participants who actively contribute to the research and to the formation of the drama-action research process) through coherence, communicability and transparency of the results. As drama-action research includes a research and an activist, that is, an educational element promotional and educational materials (e-flyer, a leaflet, posters, media reports etc.) were designed for the research alongside research instruments (introductory and exit polls and interviews, as well as the process of dramatic-action workshop). Also, a civil association was founded in order to continue the work started during the workshops and to achieve that which

public sociology calls – civil activism and influence on society, with continued work needed to achieve tangible destigmatization and resocialization.

After the description of the drama-action research model, the fifth chapter follows with the results and analysis of drama-action research conducted in 2011 and 2012. Namely, how drama-action research shares principles with earlier action research model by Kurt Lewin, it represents an accumulation system in which knowledge of stigmatization and actions that allow its overcoming are found in the dialectical and critical spiral process. The accumulation of data in the drama-action research takes place in a mixed model that includes both quantitative data (collected in the survey, i.e., application forms) and qualitative data (collected in interviews and footage of the process drama-action workshops and public performances). These data complement each other and form a more complete image of the drama-action research workshops which were presented from the perspective (experience) of participants in these studies.

Accordingly, the results of the pilot survey of 2011 and the survey results of 2012 are presented separately as equally important elements that form a synthesis of the research results and the final discussion presented in the sixth chapter.

Sixth chapter invites to discussion through presentation of the main theoretical constructs about the objectives and hypotheses of the drama-action research that were built upon here presented researches. As this is a case of innovative process of workshops that can not be held with quality with a large number of participants, it is a case study that does not allow generalization and which is conducted on a convenience sample. The synthesized data lead to the conclusions of a three-set research objectives, and these conclusions show certain advantages and disadvantages of drama-action research. So, this model shows certain advantages over "traditional" research models (e.g., it enables practical implementation of results on the spot; it gives a sharper image of the problem by a combination of qualitative and quantitative data; workshops allow us to create spaces of alternative reality and of involvement of the participants), but that does not mean that is devoid of ailments of the methods that comprise it (a low number of participants in the online survey, interview being given with too much hindsight). As for activism, this model offers to those who are interested an inclusive space in which to practice activism and transmit messages to the public (by giving performances), but its important limit is that it is still surrounded by the reality of daily life. That is, those interested for the performances are mostly those who are already aware of the problem of stigmatization (and the same applies to the profile of participants). However, the model offers a "base" and group cohesion on basis of which it is possible to create new projects

and performances (which was proved by performances in Prague and EU funding totaling nearly 300 000 EUR). Furthermore, the model is suitable for non-formal education and experiential learning. It can be used in formal education where it can contribute to positive and inclusive atmosphere and intercultural dialogue (as well as to learning through the creation of scenarios or by way of tandem courses), although it is questionable whether the formal education system would be ready for such compromises. In any case, the model is in line with long-term plans in education (in that process it is possible to teach Morin's seven lessons in education for the future). Also, it allows the taking of a meta-position from which it is possible to question the existing social theory. Certainly, the results showed that the experience of the drama-action workshop participants was positive and that they had become aware of some stigmas and prejudices and had changed negative attitudes, but it is a highly individualized awareness with questionable long term success (even though most participants did continue to work for some time in the NGO "UPSET" which was formed to accommodate this research). Namely, even though the results and trends are positive, it must be emphasized that there is no "magic wand". It is necessary to work continuously and to research further and gradually come to any precise solutions for local stigma. The paper ends with a list of references and annexes which are presented research and promotional materials used during the pilot surveys in 2011 and 2012 the research. The paper ends with a list of references and Annexes in which research and promotional materials used during the pilot survey in 2011 and the survey in 2012 are presented².

KEY WORDS

Stigma, public sociology, social construction of reality, dramaturgical perspective, rite of passage, theatre, action research, drama-action research

² The terms used in this dissertation that have gender meaning are used neutrally and apply equally to male and female gender.

1. UVOD I OBRAZLOŽENJE TEME: ZAŠTO POVEZIVANJE STIGME, SOCIOLOŠKOG ISTRAŽIVANJA I TEATRA?

Ovim se doktorskim radom opisuje istraživanje fenomena društvene stigmatizacije koji, kao jedan od tri glavna oblika socijalne kontrole, vjerno prati čovječanstvo i predstavlja najtvrdokorniji i globalno prisutni fenomen koji često nije prepoznat kao problem zbog njezine prividne ili kratkoročne funkcionalnosti (o čemu će biti riječi kasnije). Unatoč tome, stigmatizaciju ćemo pronaći u bilo kojem društvu i kulturi kao negativan fenomen koji redovito rezultira nesagledivim i kaskadnim posljedicama na individualnoj i društvenoj razini. Kako se radi o društvenom fenomenu čija, takoreći, privlačnost u društvu ustraje unatoč brojnim istraživanjima koja svjedoče o njezinom dugoročno razornom i kontraproduktivnom utjecaju po društvo, ovom je društvenom problemu potrebno pristupiti na (nov) način koji naglašava dugoročne ciljeve i koji omogućuje postizanje realnih promjena.

Odnosno, stigmatizaciji je potrebno pristupiti ideološki „obojeno“³ i sa stanovišta sociologije javnosti Michaela Burawoya koja poziva na aktivniju društvenu ulogu sociologije i istraživača koji zastupaju vrijednosti civilnog društva, odnosno, sudjeluju u kreiranju društvenih promjena koje vode u bolje društvo. Destigmatizacija u tom naumu svakako predstavlja jedan od primarnih ciljeva. Dakako, kada se govori o aktivnijoj ulozi sociologa/sociologinja u društvu, postoji realna opasnost od onoga od čega se sociologija pokušala odvojiti profesionalizacijom – socijalnog inženjeringa (Burawoy, 2005). Kako bi se izbjegla (ili barem umanjila) mogućnost socijalnog inženjeringa ili ideologizacije, potrebno je stigmatizaciji pristupiti znanstvenim istraživanjem koje je s jedne strane čvrsto utemeljeno u postojećoj teoriji i koje je tako oformljeno da, s jedne strane obuhvati problem u njegovoj punini (prikupljanjem kvalitativnih i kvantitativnih podataka), a s druge strane minimalizira izdvojenu interpretaciju koja se temelji na stanovištima istraživača ili njegove/njezine agende. Kritičko

³ Sa stanovišta funkcionalnosti upitno je koliko i kada je stigmatizacija socijalno disfunkcionalna (problematična) ili funkcionalna. Ovu „mertonovsku“ opservaciju podržavaju i neki suvremeni autori koji smatraju da „stigmatizaciju se može vidjeti kao funkcionalni oblik socijalne kontrole onda kada bi obnova bila poželjna ali nije moguća“ (Dijker i Koomen, 2007: 6). Slično funkcionalističko stanovište je podržavao i Merton kada je bio protiv nasilja u Vijetnamskom ratu i nuklearnog naoružanja (zbog čega je bio i dobronamjerno, ali pogrešno etiketiran pacifistom), iako ga je podržavao u ustanku Mađara protiv SSSR-a 1956. godine (Kopel, 2008). Uzme li se s time u obzir i općenita relativnost društvenih fenomena, samo se ideološki obojanim jezikom može sa sigurnošću tvrditi da je stigmatizacija uvijek i svugdje negativan, odnosno, disfunkcionalan društveni fenomen.

promišljanje je pri tome ključno, kao i spremnost istraživača na demokraciju i zauzimanje uloge promatrača ili moderatora i u dijelu istraživanja u kojem to obično nije navikao – u interpretaciji prikupljenih podataka. Takvo istraživanje u najvećoj mogućoj mjeri prepušta akterima problema stigmatizacije kreaciju potencijalnih rješenja za nadilaženje stigmatizacije, tj. za postizanje destigmatizacije i resocijalizacije onako kako ih oni vide.

U tome su sociologija i socijalna psihologija svakako već pokazale svoj potencijal i doprinijele spoznaji o stigmatizaciji, ali je njezin doprinos izvan znanstvenih krugova ostao ograničen (Burawoy, 2005; Goffman, 1990; Lewin, 1946). Upravo zbog toga danas Burawoy poziva za snažnijim uključenjem sociologije (stvaranje sociologije javnosti), a to je moguće postići korištenjem „alata“ poput Lewinovog akcijskog istraživanja koje je on razvio kao odgovor na takva ograničenja istraživanja i koje postoji od polovice prošlog stoljeća. Dodatno, specifičnost stigmatizacije dodatno onemogućava njezino istraživanje u zbilji svakodnevnog života u kojoj stigma rezultira diskriminacijom, marginalizacijom, dehumanizacijom i općenitim ignoriranjem ili međusobnim izbjegavanjem.

Umjesto protesta protiv takve uvjetovanosti svakodnevice, potrebno je aktivno nadići ta ograničenja, odnosno, potrebno je simbolički izmjestiti interakciju stigmatiziranih i ostatka društva u prostor u kojem je njihova interakcija moguća i plodonosna. Odnosno, umjesto pokušaja direktnog mijenjanja svakodnevice, potrebno je djelovati u prostoru izdvojenom od nje; prostor u kojem ju je moguće istražiti bez normativnog i vrijednosnog upliva, a tek zatim pokušati djelovati na svakodnevicu. Stoga su u ovom istraživanju povezane prednosti sociološke teorije i istraživanja s teatrom, koji funkcionira kao prostor u kojem vlada zbilja suprotna zbilji svakodnevnog života. Tu zbilju obilježavaju sloboda od uloga, kritika društvenih normi i vrijednosti te neposredna i intenzivna interakcija aktera. Drugim riječima, ona omogućuje ispunjavanje svih preduvjeta za nadilaženje stigmatizacije – kao i za iskorištavanje znanja socioloških teorija i istraživanja i njihovu primjenu na terenu. Nadalje, kako bi se postigli najneposredniji mogući uvid u problem stigmatizacije i njegovo rješenje (dakle, sa što manje post-interpretacije), a da se pri tome i dalje maksimalno naglašava kreativno vlasništvo aktera (koji problem stigmatizacije žive ili od kojeg žive) nad pronađenim rješenjima, potrebno je uvesti element performativnosti koji implicira kako je govorenje ili izvođenje ujedno i činjenje (Austin, 1962), odnosno, koje simbolički briše granicu akcija-interpretacija i predočuje aktera, problem i rješenje simultano – u samom činu (ili njegovom izostanku). Također, koncept performativnosti povezuje sociologiju i performativne umjetnosti (ovdje objedinjene pod pojmom „teatar“), a ta veza nekad više-nekad manje poznata postoji od 1950-tih.

Naime, iako performativnost i dan-danas nije pojam koji je često korišten u sociologiji, Goffman ga je koristio među prvima (Dirksmeier i Helbrecht, 2008)⁴. Prema njemu, performans se odnosi „na sve aktivnosti pojedinca koje se odvijaju u periodu označenom njegovom svjesnom prisutnošću pred određenim skupom promatrača i koje imaju nekakav utjecaj na promatrače“ (Goffman, 1969: 19. U: Dirksmeier i Helbrecht, 2008). Generalno, performativnost se u teoriji definira i kao produkt i kao proces, a obuhvaća razne vidove (umjetničkog) izražavanja – poput „ples, teatra, drame, javnog govorništva i muzike“ (United Nations Office for Drug Control and Crime Prevention, 2002: 6). Upravo tako je doživljena i u ovom istraživanju – kao proces koji „uključuje skok izvan uobičajenog – namjerni izbor da se nešto izrazi na kreativan i drugačiji način“ (United Nations Office for Drug Control and Crime Prevention, 2002: 6) i koji okuplja one koji od tog procesa doživljavaju intrinzične nagrade (dakle, i bez javnog nastupa i priznanja), ali i kao krajnji produkt kreativnog procesa (ali i repetitivnog procesa uvježbavanja) koji se izvodi pred publikom/javnosti (United Nations Office for Drug Control and Crime Prevention, 2002). Plastičnost koncepta skovan je u toj rečenici. Performativnost uključuje simultano „govorenje“ i „igranje/činjenje“. Jednom kada je nešto iskazano, ljudi djeluju na osnovu toga (Austin, 1962). To uključuje premisu da je izgovaranje izgrađeno na osnovnu određene intencije. Poznati primjer je iskaz „uzimam“ (u činu vjenčanja), indicirajući da netko ima intenciju uzimanja nekog drugog za svojeg partnera/partnericu. Iskaz „uzimam“ ide dalje od izvještavanja jer iskaz uključuje i djelovanje i, pošto se djeluje na osnovu tog iskaza, oblikuje djelovanje vjenčanih ljudi koji prihvaćaju posljedice procedure vjenčanja (Austin, 1962). Prema Austinu, „(1) performativne izjave ne samo da opisuju/izvještavaju/konstatiraju već ujedno imaju i potencijal kreiranja (nove) realnosti; dodatno (2) performativni iskazi padaju izvan konvencionalne ispravno/krivo dihotomije: izjave mogu biti pronađene, zadovoljavajući ove uvjete, no takvi da ne „opisuju“ ili „izvještavaju“ ili konstatiraju bilo što, nisu „istiniti“ ili „pogrešni“; te iskazivanje rečenice jest, ili je dio, izvođenja akcije, koju opet ne bi mogli uobičajeno opisati kao, ili kao „samo“, govorenje nečega“ (Austin, 1962: 5)⁵. Dakle, nastupom ili promjenom nastupa formiramo novu

⁴ Time je Goffman bio jedan od predvodnika takozvanog performativnog zaokreta. Taj zaokret nije jedini u postmodernoj kulturoj teoriji već samo jedan od sedam zaokreta koji su interpretativni, refleksivni, literalni, postkolonijalni, ikonički, prevoditeljski i prostorni, te koji interpretaciju realnosti čine kompleksnom (Paić, 2009).

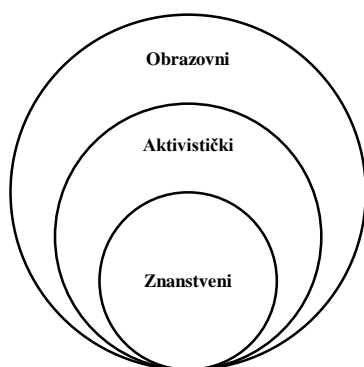
⁵ Performativni zaokret doprinio je razvoju „nereprezentativne teorije“ kao suprotnosti „reprezentativnoj teoriji“ koja prevladava u teoriji performativnosti. Nereprezentativna teorija doprinosi utoliko što ukazuje na teatar i druge performativne umjetnosti kao na izvor, odnosno kao na "najrealniju od svih realnih formi" (Carlson, 2004: 49. U: Dirksmeier i Helbrecht, 2008). To jest, prikazuje „interakciju i teatar kao aktualizaciju stečenog znanja“ (Dirksmeier i Helbrecht, 2008: 20). Time predstavlja suprotnost reprezentativnoj teoriji koja se, u skladu s teorijom performativnosti, fokusira na interpretaciju, tj. koja vidi izgovorenu riječ ili izvedbu tek kada je interpretirana (Dirksmeier & Helbrecht, 2008).

realnost kojom utječemo na to kako djelujemo (a prema našem uzoru svoje djelovanje mogu korigirati i drugi) i na najneposredniji način posređujemo sebe ili socijalne situacije drugima, efektivno ukidajući društvene iluzije.

Na osnovu te veze sociologija – teatar – nastup moguće je oformiti model istraživanja koji će zadovoljiti znanstveno-istraživačke, aktivističke i edukativne zahtjeve i omogućiti realno postizanje destigmatizacije (doduše, u ograničenom dosegu - koji se može kasnije proširiti formalnim obrazovanjem, o čemu će riječi biti kasnije).

Konkretno, ovim se doktorskim radom razvija model dramsko-akcijskog istraživanja stigmatizacije koje koristi teatar i dramske radionice kao prostor i oruđe sociološkog istraživanja. Osim s teorijom, te su dramske radionice povezane i s Lewinovim akcijskim istraživanjem, a zajedno omogućuju stvaranje prostora dramsko-akcijskog istraživanja u kojem sudionici aktivno kreiraju istraživački proces, refleksivno definiraju poželjnu akciju i (inter)aktivno prezentiraju svoje perspektive. To je od izuzetne važnosti jer su stigmatizirane skupine redovito i marginalizirane (Matić, 1991) te im se vrlo rijetko pruža prilika prezentirati svoje stavove, a kamoli aktivno kreirati buduće pozitivne društvene akcije. Prema tome, dramsko-akcijsko istraživanje uvodi teatar i dramsko-akcijske radionice u sociološko istraživanje i postavlja ih kao širi simbolički prostor destigmatizacije i resocijalizacije, odnosno, aktivizma i edukacije koji prate znanstveno istraživanje. Iako ovaj istraživački model u sociologiji predstavlja metodološku inovaciju, on se temelji na postojećim teorijama koje su već znatno doprinijele destigmatizaciji, ali čije spoznaje većim dijelom ostaju „zarobljene“ u znanstvenim krugovima: teorija socijalne konstrukcije zbilje Petera L. Bergera i Thomasa Luckmanna; dramaturška perspektiva Ervinga Goffmana; te Victor Turnerova verzija obreda prijelaza (rites de passage). *Bricolage* tih teorija i metodoloških pristupa omogućuje postavljanje osnovnog istraživačkog pitanja: može li kvalitetna i cilju orijentirana interakcija, ostvarena između stigmatiziranih i ostatka društva pod okriljem teatra, rezultirati novom i zajedničkom akcijom kojom se može prevladati potrebu za stigmatizacijom? Teorijski *bricolage* omogućuje i definiranje osnovnih preduvjeta potrebnih za postizanje destigmatizacije: (a) dekonstrukciju neupitnosti i „činjeničnosti“ stigme (kakvom je doživljena u zbilji svakodnevnog života) putem teorije socijalne konstrukcije zbilje Bergera i Luckmanna i empirijskim istraživanjima o stigmatizaciji Ervinga Goffmana; (b) formiranje alternativnog svjetonazora empatičke jednakosti pomoću Goffmanove dramaturške perspektive i smještanja problema stigmatizacije u područje uloga i nastupa, (c) smještanje procesa unutar okvira simboličkog teatra i Turnerove verzije obreda prijelaza (inicijacijskog obreda) kojem su mogući sloboda od uloga, kritika i interakcija; te (d) formiranje praktičnog modela istraživanja koje

poziva sve aktere problema na poduzimanje akcije i na djelovanje kojim će se postići realne promjene – na osnovu Lewinovog akcijskog istraživanja. Sukladno tom teorijskom okviru moguće je formirati i hipoteze i ciljeve istraživanja koji osim znanstveno-istraživačkog

Slika 1: Ciljevi istraživanja

(sociološkog) cilja moraju uključiti i aktivistički, te obrazovni cilj - ne bi li se omogućilo ispunjenje svih preduvjeta destigmatizacije. Točnije, za ciljeve su postavljeni: a) razvoj istraživačkog modela koji kombinira sociologiju i teatar; b) pružanje kreativnog prostora za izražavanje pripadnicima stigmatiziranih skupina i; c) razvoj dramskog edukacijskog modela koji se može primijeniti u

osnovnom, srednjem i visokom školstvu. Prvi, znanstveno-istraživački cilj je neposredan, a aktivistički i obrazovni ovise o pravilnom postavljanju modela i mogu se ostvariti ili potvrditi tek uspjehom ili potvrdom prvog cilja. Odnosno, prvi je cilj barem kratkoročno, za potrebe ovog istraživanja, razviti inovativni istraživački model koji kombinira sociologiju i teatar (i koji bi se nakon znanstvene potvrde mogao predložiti za primjenu u drugim istraživanjima). Drugi je cilj pružiti kreativni prostor za izražavanje pripadnicima stigmatiziranih skupina gdje će oni definirati nove (i pozitivne) akcije kojima se može intervenirati u (negativnu i stigmatizirajuću) društvenu zbilju. Dugoročno, treći cilj je razviti edukativni model (utemeljen u iskustvima i spoznajama ovog istraživanja) koji se, osim u neformalnom, može primijeniti na svim razinama formalnog obrazovanja. Prema tome, ovo istraživanje ukazuje na već ustanovljenu bliskost i komplementarnost sociologije i teatra čijim bi se jačim povezivanjem obogatilo obje „strane“, a oni bi postali prostori znanstvenog istraživanja i aktivizma koji mogu obogatiti i sustav obrazovanja. Uparivanjem sociologije i teatra obogaćuju se obje strane - znanost dobiva novi „alat“ pomoću kojeg može istražiti društvenu realnost i postavljati nove teorije (ili, pak, testirati već prihvaćene teorije i teze)⁶, a teatar osnažuje svoju aktivističku i edukativnu ulogu. Na kraju, i obrazovni sustav bi mogao imati koristi od te kombinacije jer bi se pojačanim korištenjem teatra postiglo da škola ili

⁶ Značajnost te mogućnosti je vjerojatno očita, ali ju predložuje i primjer Projekta Reproductibilnosti (izv. „Reproducibility Project“) koji je pokrenuo Brian Nosek. Tijekom projekta, nekih 270 znanstvenika je pokušalo ponoviti rezultate 100 psiholoških istraživanja, te su ustanovili da je značajnost rezultata opala s inicijalno izvještenih 97% na samo 36% (Open Science Collaboration, 2015). Svakako, ti rezultati ne pobijaju automatski one izvorne, ali su izuzetno korisni za poticanje debate i – tamo gdje je potrebno – korekciju ili nadogradnju interpretacije. U tome bi prostor dramsko-akcijskog istraživanja mogao imati svoju ulogu kao prostor pogodan za rekonstrukciju uvjeta iz društva – uz manje troškove i zadržavanje kvalitete. Neka od istraživanja su pokazala kako neposrednost „druge“ osobe može utjecati na razvoj empatije čak i kada je „drugi“ posredovan videom (Corrigan, et al., 2007). To ukazuje na potencijalni još snažniji utjecaj teatra na pojedinca kojem se u svijetu teatra može rekonstruirati odnose u društvu i, primjerice, propitati neke od postojećih istraživanja ili teorija.

fakultet postanu mjesta interakcije i aktivnog učenja koje će mlade ljude osposobiti za život u 21. stoljeću – na tragu onoga kakvim ga je zamislio filozof Edgar Morin⁷. Ne manje važno, ovo istraživanje cilja doprinijeti stjecanjem znanstvenih uvida o pitanju stigmatizacije u Hrvatskoj, a kao dramsko-akcijsko istraživanje ono doprinosi i većoj primjenjivosti, vidljivosti i društvenoj uključenosti sociologije i znanosti (čime rezultati znanstvenih istraživanja mogu aktivnije pomoći pozitivne promjene u društvu). Na kraju, istraživanje doprinosi razvoju civilnog aktivizma na znanstvenim osnovama (utemeljeni aktivizam). Time ovo istraživanje spada u onaj dio sociologije koju Michael Burawoy historijski smješta u posljednji, treći val sociologije i koju naziva „sociologijom javnosti“ koja prigrbljuje udruživanje znanosti i civilnog društva s ciljem postizanja pozitivnih promjena u društvu (Burawoy, 2005).

Osim ciljeva, na osnovu teorijskog *bricolage*-a je moguće definirati i četiri glavne hipoteze koje opisuju glavne zadatke modela dramsko-akcijskog istraživanja u nastojanju da kombinacijom sociologije i teatra ostvare znanstveni, aktivistički i edukativni cilj. Te se hipoteze oformljene oko interakcije koju je Goffman u svojim empirijskim istraživanjima označio kao krucijalnu i namjena im je istražiti utjecaj mješovite interakcije na promjenu stigmatizirajućih stavova i postizanje destigmatizacije i resocijalizacije. Kako se radi o inovativnom modelu koji tek treba dokazati, te su hipoteze svakako općenite i govore u prilog povezivanja sociologije i teatra u istraživanju:

Stigmatizacija je utemeljena na društvenim predrasudama i perpetuirati se manjkom kvalitetne interakcije stigmatiziranih i ostatka društva.

Stigmatizacija je tvrdokornija među osobama koje nemaju neposredna iskustva sa stigmatiziranim osobama.

Neposredno iskustvo ima potencijal mijenjanja receptnog znanja.

Kvalitetna interakcija stigmatiziranih i ostatka društva, ostvarena u prostoru teatra, ima potencijal prevladavanja stigmatizacije.

Prema tome, manjak interakcije predstavlja glavni problem stigmatizacije (Goffman, 1990). Zbog manjka ili izbjegavanja interakcije s „onim drugim“ jedni druge procjenjujemo na

⁷ Na poziv UNESCO-a, Edgar Morin je u djelu „Odgoj za budućnost. Sedam temeljnih spoznaja u odgoju za budućnost“ osmislio temeljne smjernice odgoja budućnosti kojim dominiraju načela socijalne pravde, demokracije, globalnog mira, dugoročnosti i suživota s prirodom. Tih sedam spoznaja bi trebale čovječanstvu osigurati održivu budućnost, a uključuju spoznaju o: postojanju slijepih mjesta spoznaje (zablude; iluzije); načelima pertinentne spoznaje, ljudskom stanju, ljudskom zemaljskom identitetu, suočavanju s neizvjesnostima, razumijevanju i etici ljudskog roda (Morin, 2001). Prednosti primjene kombinacije akcijskog istraživanja i dramskih radionica, tj. teatra u obrazovanju biti će detaljnije opisano u finalnoj raspravi.

osnovu stereotipa i, ukoliko se taj stereotip ne poklapa sa realnim identitetom, slijedi stigmatizacija. Odnosno, Goffman zaključuje kako je glavni problem (ili ono što omogućuje neopravdanu stigmatizaciju i generalizaciju) izbjegavanje interakcije zbog čega se „druge“ doživljava prvenstveno kao uloge, tj. stereotipe ili nositelje stigme (Goffman, 1974). Samim time, za očekivati je da će stigmatizacija biti tvrdokornija i otpornija kod onih koji uspješnije izbjegavaju kontakt s „drugima“ u svakodnevnom životu. Stoga je dramsko-akcijsko istraživanje koncipirano kao prostor mješovite interakcije koju je Goffman (na osnovu brojnih empirijskih istraživanja) prepoznao kao naizgled jednostavno rješenje (Goffman, 1990: 67):

Postoji popularna misao da iako su impersonalni kontakti među strancima posebno podložni stereotipnim uzvratima, kako se osobe međusobno zbliže ovaj kategorijski pristup uzmiče te njegovo mjesto postepeno zauzima simpatija, razumijevanje i realistična procjena kvaliteta osobe.

Odnosno, naizgled jednostavno rješenje stigmatizacije je neposredna interakcija. No, ta interakcija ne smije biti površna nego što intenzivnija! Za promjene je potrebno ostvariti interakciju u kojoj sudionici svjesno sudjeluju i jedni drugima posreduju verbalne i neverbalne informacije koje su suprotne predrasudnim stavovima koje su naučili iz korpusa društvenog znanja i internalizirali socijalizacijom. Odnosno, kao što pokazuje teorija socijalne konstrukcije zbilje - da bi došlo do suštinskih promjena potrebno je ukazati na prednosti procjenjivanja na osnovu iskustva i neposredne interakcije umjesto procjene na osnovu ranije formiranih sudova i stereotipova (koji jesu kognitivno manje zahtjevni, ali ne moraju nužno biti i racionalni). Moglo bi se reći da je ta promjena slična svakoj revoluciji – samo se odvija na osobnoj razini. Naime, kako je već pokazao Thomas Kuhn, za promjenu znanstvene paradigme potrebno je proći put od normalne znanosti, preko prelaznih faza u kojima je normalna znanost sve manje sposobna objasniti fenomene svijeta i društva i u kojima jača nove paradigme, pa sve do razvoja krize i otvorenog „sukoba“ – (Kuhn, 1999). No, stigme i stigmatizacija su često toliko internalizirane da se čine kao da su biološki uvjetovane i „normalne“ ili bogom dane, pa se oko njih često formiraju cijeli identiteti. Postizanje takvih suštinskih, identitetskih promjena je svakako izuzetno težak zadatak koji nije moguć ukoliko se akterima ne ponudi koherentan svjetonazor koji sadrži nove obrasce djelovanja i koji se u praksi pokazuje kao uspješniji (ekonomičniji, tj. racionalniji od njegovog prethodnika) u objašnjavanju svijeta i drugih koje u njemu susrećemo. Taj obrazac treba biti različit od obrazaca djelovanja na osnovu kojih nastaje zbilja svakodnevnog života (i stigmatizacija). On svakako treba ukazati na alternativu u sve tri

točke socijalne konstrukcije zbilje, tj. razmjene subjektivne i objektivizirane zbilje – eksternalizaciji, objektivizaciji i internalizaciji. Taj novi svjetonazor treba ukazati na prednosti interakcije, kritike postojećih normi i vrijednosti koje perpetuiraju stigmatizaciju, te internalizacije alternativnih uloga kojom se, kroz zamjenu i igranje tuđih uloga, razvija empatičko razumijevanje pozicije onog „Drugog“⁸. Taj svjetonazor u ovom istraživanju predstavlja Goffmanova dramaturška perspektiva koja nas sve smješta na društvenu pozornicu i izjednačava (stigmatizirane i ostale) kao aktere i glumce koji u društvenoj interakciji teže održati svoj nastup (Goffman, 2000). To ponovno govori u prilog povezivanja sociologije i teatra koji - kao prostor interakcije, kritike normi i slobode od svakodnevnih uloga - predstavlja prostor u kojem je moguće ispuniti preduvjete za destigmatizaciju i paralelnu praktičnu realizaciju sociološke teorije koja ukazuje na točke na koje treba utjecati ne bi li se promijenilo stigmatizirajuće stavove. To se u ovom istraživanju ostvaruje u procesu dramsko-akcijskog istraživanja koje uključuje i dramsko-akcijske radionice uokvirene Turnerovim obredom prijelaza (inicijacijskim obredom). Turnerov se proces i inače koristi kod socijalnih drama i predstavlja gotovo intuitivan proces rastajanja, liminalnosti i ponovnog sastajanja (Turner, 1989). Radi se o ključnom procesu čovječanstva koji omogućuje pomirenje suprotstavljenih strana i koji pojedince i zajednice nagoni da stječu nova iskustva i internaliziraju nove i uspješnije spoznaje o svijetu u „Drugome“. Ovdje će taj proces biti utiliziran tako da omogućiti pounutrenje dramaturške perspektive kod sudionika. Svaka ljudska aktivnost koja postoji tisućama godina sama po sebi svjedoči da je uspješna i dovoljno fleksibilna da amortizira promjene koje se dešavaju u društvu koje ju održava. Pa tako i kazališna, moderna verzija inicijacijskog obreda predstavlja okvir koji je dovoljno fluidan da omogućuje korištenje Lewinovog akcijskog istraživanja i dramskih/glumačkih vježbi i tehnika svjetski poznatih kazališnih prakticionera (poput Chekova, Stanislavskog, Chaikina ili Boala). U teoriji, sudionici koji prođu kroz taj proces „inicijacije“ kroz mješovitu interakciju stigmatiziranih i „normalnih“ spoznaju sličnosti „Mene“ i „Drugoga“ te razvijaju empatiju. Odnosno, prolazeći kroz faze obreda prijelaza (inicijacije) sudionici su simbolički inicirani u empatičke sugrađane sposobne za kritičko poimanje društva i odbacivanje nezaslužanih stigmati. Rečeno

⁸ Primjer globalnog pokušaja znanstveno utemeljene promjene svjetonazora je uvođenje osnovnog ili temeljnog dohotka. Kako se radi o kompleksnom i dramatičnom zaokretu od postojećeg ekonomskog i društvenog modela, uz debatu se provode eksperimenti i istraživanja – ne bi li se utvrdila racionalnost takvog modela, odnosno, njegova veća uspješnost od postojećeg modela koji se neizbježno urušava pod pritiskom automatizacije i robotike. Ta istraživanja provode se još od 1970-tih, kada je u sklopu „Mincome“ projekta grad Dauphin, Manitoba u Kanadi postao poligon za (zaboravljeni) eksperiment (Lum, 2015), ali se interes za njih reaktivirao i omasovio eksperimentima u gradovima Nizozemske poput Utrechta, Maastrichta, Enschedea, Groningena, Goude, Wageningena i Nijmegena (Diaz, 2015).

Goffmanovim pojmovima, inicijacija u dramsko-akcijskom istraživanju stvara „mudre“ ili „upućene“, a „mudri“ su oni koji su uslijed neposredne interakcije s „Drugima“ postali svjesni problema stigmatizacije i empatički suosjećaju sa stigmatiziranim osobama i s njima se solidariziraju (Goffman, 1974). Kako bi se to postiglo potrebno je sudionicima procesa ukazati na alternativnu perspektivu (onu stigmatiziranih osoba), ali i aktivno uključiti sve aktere („strane“) problema stigmatizacije u istraživački proces ostvaren u teatru - prostoru interakcije, kritike i slobodnog istraživanja uloga. Osim toga, potrebno je sudionike poticati na akciju i sudjelovanje, odnosno, intenzivnu interakciju koja rezultira opipljivim produktima. Kako bi se postigao taj aktivni moment, u dramsko-akcijske radionice su dodani i koraci akcijskog istraživanja (refleksija, planiranje, akcija, opservacija, evaluacija) kakvima ih je definirano Kurt Lewin (Lewin, 1946). Uloga koraka akcijskog istraživanja je fokusiranje sudionika istraživanja i zadavanje zadatka pronalaženja akcije koja nadilazi stigmatizaciju kroz intenzivnu interakciju i debatu. Kao dodatan zalog oformljivanja alternativnog svjetonazora potrebno je razviti grupnu koheziju (između stigmatiziranih i „normalnih“ koji su u zbilji svakodnevice podijeljeni), pa je u ovom istraživanju od izuzetne važnosti upravo to što proces završava javnim nastupom (performansom). Naime, performansom sudionici prikazuju javnosti akcije koje nadilaze stigmatizaciju i ukazuju na kreativne mogućnosti suradnje stigmatiziranih i „normalnih“ (koji se u zbilji svakodnevnog života izbjegavaju i tako perpetuiraju socijalne stigme), odnosno, prednosti alternativnog i empatičkog svjetonazora.

Na osnovu svega iznesenog za pretpostaviti je da ovakvo dramsko-akcijsko istraživanje predstavlja idealni prostor za istraživanje socijalne stigme jer ono zadovoljava sve preduvjete prevladavanja stigmatizacije i omogućuje holističko bavljenje problemom stigme (tj. omogućuje ostvarenje istraživačkog, aktivističkog i obrazovnog cilja istraživanja). Oslanjajući se na navedena teorijska polazišta, omogućuje se ne samo registriranje i mjerenje, već i prevladavanje problema stigmatizacije provođenjem dramsko-akcijskog istraživanja – ili točnije - kreiranjem novih akcija od strane svih sudionika istraživanja (bili oni stigmatizirani ili ne). Drugim riječima, ovaj teorijski okvir nalaže da dramsko-akcijske radionice postaju ključan dio akcijskog istraživanja jer omogućuju (kao simbolički prostori kritike, interakcije i slobode od uloga): (a) veću otvorenost sudionika ka istraživanju drugih perspektiva (obveze svakodnevnih uloga zamjenjuju se slobodom od uloga); (b) zamjenu svakodnevnog predrasudnog znanja kritičkim promišljanjem koje refleksivno pristupa postojećem društvenom znanju (receptno znanje zamjenjuje se iskustvenim); i (c) stvaranje prostora suradnje u kojem će sudionici kreirati javni nastup (predstavu) kao proizvod zajedničkih napora (manjak interakcije zamjenjuje cilju orijentirana interakcija). Na kraju, ovakav pristup omogućava

neposredan uvid u stigmatizirajuće stavove sudionika radionice, te omogućava pronalaženje znanstvenih odgovora za precizno lociranje (pa i razrješenje problematike) koja postoji između stigmatiziranih i ostatka društva. No, prije opisa samog procesa dramsko-akcijskih radionica, potrebno je opisati predmet istraživanja, te detaljnije pojasniti teorijski *bricolage* na kojem se temelji dramsko-akcijsko istraživanje.

2. PREDMET ISTRAŽIVANJA: STIGMA U DRUŠTVU I SOCIOLOGIJI

„Govoriti o stigmama znači dotaknuti se teme koja je fenomenološki nesporna, deskriptivno hipotetska, a kauzalno posve nejasna“
(Muzur, 2011: 294)

Iako pojam stigme u stopu prati čovječanstvo tisućama godina, stigma i dandanas izaziva brojne nesuglasice. Bez obzira radilo li se o znanstvenom, stručnom ili laičkom diskursu naići ćemo na brojne paradokse – počevši od njezine definicije. Ovisno od pristupa koji zastupaju, sociolozi obično pronalaze materijala za debatu već na prvoj „stepenici“ – pitanju o naravi stigme. Sagledana sa sociološkog stajališta, stigma sociologe uvijek iznova vraća na osnovnu raspravu pozitivista i fenomenologa (interakcionista) i zrcali temeljne razlike u viđenju društva među sociolozima – a te se razlike očituju već u njihovom odgovoru na pitanje: što je stigma?⁹ Da li je ona samostalna društvena činjenica ili posljedica ljudskog djelovanja i kontekstualne interpretacije? Ili nešto treće? Rasprava ustraje jer, kao što zaključuje Muzur u uvodnom citatu, stigma je društvena činjenica čija je neosporna društvena prisutnost intrigantna za sociologe, ali ju je (za razliku od pozitivističkog ideala „činjenice“) izuzetno teško znanstveno zahvatiti. To jest, bez obzira na brojnost istraživanja stigme i njezinih posljedica i bez obzira što svi *znamo* njezine gabarite, odnosno, osjećamo njezinu prisutnost i utjecaj u društvu – stigmatu je i dalje izuzetno teško (pa i nemoguće) jednoznačno opisati. Svakako, jednostavnu definiciju dodatno onemogućava i to što su uzročno-posljedične veze stigme nejasne.

Rješenje problema definicije stigme svakako predstavlja značajan izazov, ali kako ovo nije rad o prirodi stigme, potrebno je o njoj zauzeti stav i na njemu izgraditi model istraživanja koji će te stavove ili hipoteze opovrgnuti ili potvrditi. Naime, unatoč tendencijama za

⁹ Pri tome valja uzeti u obzir suštinsku kontekstualnost zbog koje je „konceptualizacija i korištenje pojma toliko maglovita i nekritična da se osoba može s razlogom upitati: što je stigma?“ (Stafford i Scott, 1986: 77)

izgradnjom idealnih tipova¹⁰, jedina realna interpretacija stigme (ona koje će angažirati čitatelja kada pročita o njoj) je ona koja je vrijednosno utemeljena. Neki bi rekli da je takva interpretacija i jedina moguća. Odnosno, takav kompleksan problem (kao što je definiranje stigme) nalaže da se o temi zauzme određen (ali znanstveno utemeljeni) stav koji će se ovdje objediniti pod sintagmom „oka promatrača“. Ta sintagma je posebno prikladna jer naglašava odnos subjekta i objekta te interpretaciju i fenomenološki pristup ovog istraživanja. To jest, ona u sebi objedinjuje individualnu percepciju i utjecaj društva i kulture u kojem pojedinac živi. Oko promatrača prema definiciji nekome pripada, pa ono svakako u sebi sadrži partikularne, interesne interpretacije koje nastaju pod utjecajem ideologija prenesenih socijalizacijom i/ili osobnih biografija i onemogućuju formiranje jedinstvene definicije pojma stigme. Drugim riječima, stigma se u oku promatrača ovog istraživanja ne pojavljuje u svojoj neutralnoj, lingvističkoj formi (iako ju društvo i njegovi pripadnici često takvom predstavljaju i doživljavaju: kao nešto činjenično, zaslužno, neupitno i nepromjenjivo) već se javlja na jedini način na koji kao pojedinci možemo spoznati svijet – interpretirana. Stoga će se umjesto potrage za „svetim Gralom“ uniformne definicije stigma ovdje definirati vrijednosno određeno i iz rakursa oka promatrača (autora) ovog istraživanja i podupirućih teorija.

Ukratko, ovo će poglavlje opisati tri predznaka stigme, a zatim će ju definirati iz rakursa Goffmanove, sociološke definicije stigme. Osim definicije, ovdje je korištena i Goffmanova tipologija stigmati, kao i opis njezinih funkcija i aktera. Također, ovo će poglavlje naglasiti i interne sociološke probleme pristupa fenomenu društvene stigme koji, barem iz rakursa sociologije javnosti Michaela Burawoya i rakursa ovog istraživanja, ne odgovaraju potrebama suvremenog društva i pozivaju na paradigmatički zaokret u sociologiji i promijenjen odnos sociologije prema društvenoj stigmati – što je i jedan od razloga razvoja ovog istraživačkog modela.

¹⁰ U sociologiji i društvenim znanostima općenito, čest je slučaj da se za pojašnjenje fenomena koristi idealni tip koji ne samo da nije utemeljen u realnosti već su toga znanstvenici savršeno svjesni. Plastičan primjer te tendencije daje profesor ekonomije i bivši grčki ministar financija Yanis Varoufakis koji zaključuje da „neinicirane može iznenaditi“ kada čuju o makroekonomiji, odnosno, da su njezini modeli izgrađeni potpuno odvojeno od realnosti te ne uključuju neke od osnovnih problema današnjice poput neželjene nezaposlenosti ili akumuliranog duga (Varoufakis, 2015). To je realnost koju se često prešućuje do te mjere da postaje dio zaborava – koji se u sociologiji može opisati pod pojmom „postvarenja“ Bergera i Luckmanna. Stoga je ova sintagma prikladna i zbog pristupa teorije socijalne konstrukcije zbilje koja predstavlja jednu od temeljnih teorija ovog istraživanja - o kojoj će riječi biti kasnije.

2.1. Stigma u društvu: Tri predznaka stigme

Pojam *stigma* (grč. *στίγμα*¹¹), koji potječe iz starogrčkog jezika i koji je živo prisutan u svim društvima svijeta i u diskursu od antike do danas, svakako ukazuje na to da se radi o pojmu koji opisuje neku od ključnih tema društvenog života. Zasigurno, korištenje pojma koji je globalno relevantan tisućama godina nužno mora zadovoljavati neku duboku (pa i biološki) utemeljenu potrebu, odnosno, taj pojam mora predstavljati svojevrsnu „sigurnu luku“ u kojoj čovječanstvo tijekom praktički cijele povijesti interpretira i umiruje nesigurnosti u susretu s okolinom.

Radi se o društvenom fenomenu koji postoji u svim društvima svijeta i koji se, kao uostalom i brojne druge nematerijalne društvene institucije, pripadnicima društva nameće kao nešto stabilno i važno, tj. kao nešto što se ne propituje i nešto što je neosporno funkcionalno za društvo - stigma kao društvena činjenica¹². I dok pojam stigme jest stabilan u smislu prostorne i vremenske prisutnosti, već i površna etimološka analiza njezinog značenja tijekom povijesti otkriva da stigma svoju dugotrajnost može zahvaliti ne toliko stabilnosti (činjeničnosti), koliko fleksibilnosti zbog koje ne predstavlja stabilni znak nego fleksibilan simbol u čijoj se mreži mogu uplesti dijametralno suprotna značenja i koja, stoga, može ispuniti različite funkcije u društvu. Dakle, stigma je činjenica utoliko što predstavlja neutralan simbol koji se „puni“ društvenim djelovanjem i njemu pripisanim značenjem.

Sagledana sa stanovišta lingvistike, stigma se pojavljuje neutralno i predstavlja sve ono što vrijedi „naglasiti, istaknuti, označiti“, a materijalizira se na tijelu kao „neka upadljiva anatomska ili fiziološka pojedinost“ (Anić i Goldstein, 2007). Ipak, i takva neutralna stigma, sagledana iz sociološkog rakursa, ukazuje na razloge svoje važnosti, to jest - dugovječnosti. Naime, takva neutralna stigma u sebi sadrži ono što Berger i Luckmann smatraju glavnom sposobnosti ljudske ekspresivnosti – objektivizaciju zajedničkog svijeta pomoću koje shvaćamo svijet oko nas (Berger i Luckmann, 1992). Drugim riječima, stigma je biološki uvjetovana¹³ i, samim time, bezvremenska i racionalna, a u kontekstu društvenog života je

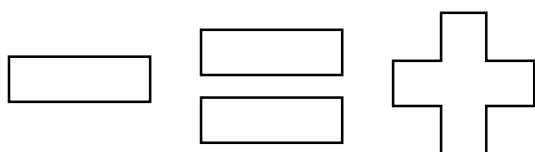
¹¹ Stigmom simbolizira grčko slovo *stigma* koje ima tri verzije (*c*, *ς*, *σ*) i koja u ornamentaciji spada u grupu vijugavih simbola, a oni imaju „kozmičku pozadinu, jer su oni svi u stvari simboli aktivnosti prirodnih sila i četiri Elementa (Citus, 2001: 126).

¹² Pojašnjavajući zašto stigma opstaje u društvu, a ostaje neuhvatljiva u društvu – Coleman smatra da je tome tako „jer stigmatizacija kulture i društvo, koje su konstantni tijek“ (Coleman, 1986).

¹³ Utjelovljenost stigmatizacije u ljudskom biću, tj. njegovom shvaćanju svijeta oko sebe – koje mu je posredovano jezikom opisuje Solomon: „Ukoliko je jezik (sav jezik, a ne samo jezik društveno moćnih) urođeni proces „spuštanja“, isključenja, udaljšavanja i raščlanjivanja subjekta, da li je stigmatizacija inherentna onome što znači biti „čovjek“? (Solomon, 1986)

kontekstualna, fleksibilna i relativna, globalna i konformistička, te neodvojiva od fenomena društvene moći i ideologije.

Naime, lingvistički neutralni pojam stigme se u društvu i individualnom imaginariju uvijek pojavljuje uvjetovan kontekstom, tj. kulturom, vremenom i društvom unutar kojih je definirana (Ainlay, et al., 1986)¹⁴. Pošto se u društvenom svijetu i svijetu individue pojavljuje tek kao interpretacija, stigma simbolizira točku čije značenje ovisi o onome tko posjeduje moć interpretacije u određenom društvu, kulturi i vremenu. Pošto je ovisna o kontekstu, stigma u društvu i diskursu svakako ima predznak.

Slika 2: Tri predznaka stigme

Povijesno gledano, stigma se od antičkog doba do danas pojavljivala uz prevladavajuće negativan predznak – iako je u određenim kontekstima nosila i pozitivni predznak. Raspon od negativnog, preko neutralnog do pozitivnog

predznaka svakako govori u prilog fleksibilnosti i relativnost pojma stigme, te simboličkoj naravi stigme koja dominira u suvremenom društvu (ili društvu uspješnije socijalne kontrole).

U negativnom smislu, stigma predstavlja „žig utisnut užarenim željezom na tijelo roba ili zločinca“ ili, u prenesenom značenju, „znak sramote i beščašća“ (Anić i Goldstein, 2007)¹⁵. Radi se o „tjelesnim znakovima dizajniranim tako da ukažu na nešto neobično ili loše o moralnom statusu označenika“ ili, konkretnije, da se radi o „robu, kriminalcu, ili izdajici - iskvorenoj osobi, ritualno zagađenoj, koju valja izbjegavati, posebice na javnim mjestima“ (Goffman, 1974: I)¹⁶. Sukladno tome, stigmatizacija predstavlja proces fizičkog nanošenja znaka stigme, dok u prenesenom značenju simbolizira proces obezvrjeđivanja pojedinaca ili skupina u društvu. Tu se stigma ukazuje kao konformistička - jer poznavati stigme znači biti dio određenog društva ili kulture. Pa djelovati na osnovu ili u korist stigme predstavlja čin konformizma. Drugim riječima, stigmatizirati znači poznavati društvene stigme i odnositi se prema njima na socijalizirani („naš“) način i biti „naš“ (a ne „njihov“). Jednostavno rečeno, poznavanje stigmati znači biti socijaliziran.

Autori poput Douglasa, Darntona i Daviesa ispravno zaključuju da je tijelo predstavljalo točku koja je zrcalila socijalni identitet i moralni status osobe (Solomon, 1986) pa stoga ne čudi

¹⁴ Anić i Goldsteinov *Rječnik stranih riječi* navodi pet distinktivnih značenja pojma *stigma*, od kojih tri relevantna za društvene znanosti te po jedan za botaniku, odnosno, zoologiju.

¹⁵ Osim užarenim žigom, stigma je nanošena na vidljive dijelove tijela (ruke ili čelo) i ubodom (Goffman, 1974), odnosno, tetovažom (Muzur, 2011) ili odjećom (Solomon, 1986).

¹⁶ Goffmanov citat ukazuje da je jednom nanosena stigma služila kako bi trajno označila i dehumanizirala one koji ju nose – prvenstveno robove, ali i moralno „upitne“ osobe.

da je u antičkim uvjetima ograničenih mogućnosti razmjene informacija o identitetu nepoznatih osoba tijelo bilo korišteno kao prostor „oglašavanja“ koji je promatraču prenosio negativnu informaciju o stigmatiziranoj osobi – definiranu od strane onih koji drže moć definiranja. Tijelo je medij za prenošenje bitnih informacija o identitetu osobe, a stigma je neizbrisiv komentar o nižoj vrijednosti ili bezvrijednosti onih čije tijelo ona „krasi“¹⁷.

No, za razliku od značenja (pa i fizičkog znaka) stigme antičkog doba, kršćanske zajednice u srednjem vijeku mijenjaju stigmati predznak i ona postaje pozitivna! Točnije, pojam stigme u kršćanstvu poprima pozitivni predznak i, u množini (*stigmata*), postaje pozitivni simbol vjere i znak Isusovih rana¹⁸. Pa iako se taj znak Isusovih rana i dalje naziva stigmama, ovdje se ne radi o negativnom pojmu stigme nego o pozitivnom pojmu karizmatičkih stigmati koji autori poput Wolfganga Lippa smatraju dvjema stranama iste stigma-karizma medalje (Blažević, 2003). U tom slučaju prisutnost stigme na tijelu pojedinca više ne označava nešto negativno i sramotno nego tjelesni znak prisutnosti božjeg u sakralnome tijelu, a nositelji su bili cijenjeni u društvu (ako ne i proglašeni svetima)¹⁹. Načelno, takva stigma govori o iskonskoj vjeri nositelja i na neki način priziva vjernike u doba kada kršćanstvo nije bilo institucionalizirano nego karizmatičko²⁰.

Osim ipak rijetkih Isusovih rana, klerici-svećenici su se uslijed sve češćih susreta s laicima okrenuli autostigmatizaciji prepoznatljivim šišanjem, odjećom i preuzimanjem novih imena poslije inicijacijskih obreda, tj. obreda prijelaza – a to su radili kako bi se odvojili od onih manje posvećenih vjeri, ali i kako bi jasno naznačili da oni uživaju „političke, fiskalne i pravne privilegije“ (Solomon, 1986: 62). Daleko od toga da u srednjovjekovnoj kršćanskoj Europi nije bilo negativne stigme²¹, ali ovdje je zanimljiv još jedan paradoks koji je usko

¹⁷ U društvenom se imaginariju često prosuđuje fizička nesavršenost pojedinca kao simbol moralnog zastranjivanja samog pojedinca ili njegovih/njezinih predaka. Ta se poveznica tijela i duha obično predstavlja pomoću ožiljaka nastalih od vatre ili oštice, za koju Lacroix tvrdi da se „stigmata izvornog prokletstva ponekad može iščitati iz prekrasnih lica tih opsjednutih predmeta“ (Cirlot, 2001: 280).

¹⁸ Prvi spomen stigmati u kontekstu Isusovih rana govori legenda o sv. Franji Asiškome koji je 1224. dobio stigme (Isusove rane), a od onda do suvremenog doba registrirano je negdje između 350 i 400 slučajeva, od kojih je u suvremenom hrvatskom društvu svakako medijski najprisutniji slučaj „prvog hrvatskog stigmatika“, velečasnog Zlatka Sudca (Muzur, 2011).

¹⁹ Te osobe nose *stigmatu* koju predstavljaju „ožiljci koji podsjećaju na pet rana Kristovih“ te se „vjeruje da ih posjeduju osobe velike duhovnosti“ (Anić i Goldstein, 2007: 541).

²⁰ Pozivajući se na Weberova istraživanja karizme, Blažević smatra da je povlačenje pred institucionaliziranom vlasti važna karakteristika karizmatičke vlasti (Blažević, 2003), zbog čega se romanizira o prethodnim vremenima kada je sve bilo bolje i istinitije. Odnosno, kada svijet (i religija) nisu bili toliko birokratizirani i desekularizirani (Turner, 1985).

²¹ Stigmatiziralo se heretike, homoseksualce, Židove, sve one koji radom dolaze u dodir s tijelom – kao što su prostitutke, mesari, frizeri ili medicinari (Solomon, 1986), a ne treba zaboraviti niti „dežurne“ krivce – žene i vještice, „lude“, kriminalce i siromašne.

povezan s temom stigme – a taj je fenomen autostigmatizacije i njezin utjecaj na uspješnost društvene stigme.

Autostigmatizacija ukazuje na suštinsku promjenjivost stigme koja, osim o kontekstu u kojem se pojavljuje, uvelike ovisi o onima koji ju nose. Drugim riječima, pošto su klerici dobrovoljno nosili (pa i priželjkivali) stigme, oni su je zapravo prisvojili i, jednom kada je kršćanstvo došlo u poziciju definiranja društvene realnosti, učinili od stigme općedruštveni simbol svetosti. Iz toga slijedi da je stigma vezana uz moć definiranja, a paradoksalno je da autostigmatizacija – ovisno od interpretacije i dobrovoljnosti (prihvatanja) stigme - predstavlja ili značajnu prepreku destigmatizaciji ili destigmatizaciju samu²². Dakle, stigma je u svom izvornom obliku bila nanošena na tijelo i služila je kao sredstvo javnog informiranja i razdvajanja „nas i njih“. To je za one koji su imali moć definiranja (klerici) bilo pozitivno iskustvo, dok je za one druge stigma bila negativna i otkrivala javnosti ono „što ne poštuje granice, pozicije, pravila“ (Kristeva, 1982. U: Solomon, 1986: 75).

Svakako, ekonomske i socijalne promjene potaknute industrijskom i građanskom revolucijom donijele su promjenu i u sferu socijalne stigme. Udaljavajući se od važnosti tijela kao posrednika moralnog i socijalnog statusa, ali i razvojem svijesti aparata socijalne kontrole o puno dubljem, preventivnom utjecaju simboličke stigme²³, stigma je u suvremenom društvu postala dominantno simbolička, a njezini nositelji skriveni. Odnosno, kako pojašnjava Goffman, pojam stigme je u suvremenom društvu više vezan uz koncept društvene sramote i nije toliko vezan uz naneseni fizički znak (Goffman, 1990)²⁴. Moć stigme seli sa tijela u područje jezika i značenja. Odnosno, stigmom se danas ne podrazumijeva oku vidljivi znak ili fizička kazna koja govori o moralnom statusu osobe i ujedno sprječava neželjene aktivnosti (kao što je bio slučaj sa antičkom stigmom, primjerice, odsijecanje ruke kradljivcima) nego „formalni koncept koji opisuje odnos devaluacije prije nego fiksirani atribut“ (Scott i Marshall, 2005: 639). Shodno percepciji sramote, stigmatizirane se počinje skrivati od očiju javnosti i

²² Corrigan i Watson opisuju taj paradoks u djelu *The Paradox of Self-Stigma and Mental Illness*, o čemu će riječi biti kasnije.

²³ Konceptualnu promjenu od stigme kao fizičkog znaka prema stigmatu kao simbolu društvene sramote opisao je Michel Foucault u djelu „Nadzor i kazna“. O razvoju penalnog sustava i promjeni od kazne kažnjavanjem tijela na kaznu discipliniranja duha, tj. slobode kretanja. Foucault vrlo efektно pokazuje kako se od javnog mučenja i smaknuća neuspjelog atentatora na kralja Luja XV. do danas socijalna kontrola preselila s tijela na područje duha koje se institucionalizira (tj. ograničava). Foucault zaključuje da se takva socijalna kontrola prelijeva i izvan penalnog sustava (npr. u odnosu profesije i korisnika) te vodi društvo prema Benthamovom panoptikonu - centralnoj uzvišenoj točki s koje se kontrolira sve i koja vidi sve (Foucault, 1994).

²⁴ Iako se i danas pojmom stigme označavaju Isusove rane, a u ne tako davnoj prošlosti se još uvijek javno žigosalo one koji predstavljaju prijetnju društvu, jedno od poznatijih modernih žigosanja jest ono s kraja II. svjetskog rata kada se diljem slobodne Francuske brijalo glave i urezivalo kukaste križeve na čela žena optuženih za kolaboraciju s nacistima (Goffman, 1963). Kao i kod svakog procesa (obreda) socijalne stigmatizacije, *žigosanje* je provodio normativni (nanovo moćni) dio društva - oslobođeni i ponosni Francuzi i Francuskinje.

bivaju institucionalizirani u ono što Goffman naziva „totalnim institucijama“ (Weinstein, 1982; Solomon, 1986), tj. u zatvore ili sanatorije (Goffman, 1990).

Svakako, takva stigma i dalje dijeli društvo na „nas“ i „njih“, ali sada prije fizički razdvajajući nego sakateći (iako tijelo nipošto nije potpuno zaboravljeno)²⁵. Prema tome, i antička i suvremena stigma plastično predočuju odnose moći u dotičnom društvu. Pa ne čudi da pravo na definiranje društvene stigme - moćnog društvenog pojma koji u sebi utjelovljuje povijest i sadašnjost odnosa moći u društvu (uz sociologe) svojataju praktički sve društvene interesne skupine. Iz toga slijedi da stigma otkriva tko drži moć u određenom društvu, a njihov popis onih koji zaslužuju stigmatu zapravo taksativno nabraja sve one pojave, pojedince i skupine koje moćnici smatraju prijetnjom društvu (poretku) i pokazuje tko je legitimni „protivnik“ poretka (jer zašto ulagati energiju i stigmatizaciju onih nevažnih?²⁶). Pri tome je manje važno *tko su* „oni“, od onog *što* „oni“ simboliziraju²⁷. Drugim riječima, stigma ukazuje na društvene odnose moći i predstavlja odličan „poligon“ za sociološko istraživanje društvenog stanja i društvene promjene. Naime, kako je pojam društvene stigme neizbježno vezan uz pojam društvene moći, stigma opisuje područja društvene realnosti oko kojih postoje određene nesuglasice i previranja, te koja predstavljaju područje socijalne dinamike koje se unutar socijalnog konteksta i ovisno od „savezništva“ potiče ili onemogućava. Drugim riječima, fenomen stigme u društvu predstavlja fenomen socijalnog sukoba i neizostavna je sociološka tema – unatoč problemu definiranja. Kao zrcalo društvenih odnosa ili sukoba, izvorno neutralna stigma apsorbira definiciju onih koji se u njoj zrcale, tj. onih koji imaju društvenu moć definiranja njezinog značenja i čiji zrcalni antipod stigma predstavlja. Stoga stigma uvijek nosi prenesena značenja s jasnim karakteristikama koja govore o odnosima u društvu iz kojeg izvire, ali koja ju jednako tako profiliraju kao zasebni fenomen koji valja razlikovati od fenomena s kojima se često laički izjednačava - poput pojma predrasude ili stereotipa. Svakako, osnovna neutralnost pojma i kontekstualnost fenomena stigme omogućuju joj da se ona pojavljuje u

²⁵ Naime, kao što je pokazala Efrat Tseëlon u članku *What is beautiful is bad: Physical attractiveness as stigma*, stigmatizirati se može čak i fizička ljepota (Tseëlon, 1992). U tom slučaju stigma reducira ženu na njezinu tjelesnost, nepovratno ju zarobljavajući u trci za nedostižnim kulturnim idealom ljepote, ujedno prikazujući njezinu socijalnu nemoć (trčeći, žena se *deformira* do krajnjih granica ne bi li dostigla poželjnu sliku žene u muškoj kulturi).

²⁶ Ovdje se radi o lumpen-buržoaziji koju Cart Wright Mills opisuje slijedeći Balzacovu misao kao one koji su beznačajni i koji leže toliko nisko da ih je nemoguće zgaziti (Mills, 1979), a Schur vidi kao pripadnike marginaliziranih i siromašnih skupina koje su izgubile borbu za moć definiranja devijantnog u društvu (Matić, 1991).

²⁷ Da je svijest o stigmati usko povezana s fenomenom moći pokazuje i primjer iračkih kršćana koji su ponoćku uoči Božića 2014. godine proslavili u Bagdadu uz policijsko osiguranje i u atmosferi straha, ali i „prkosa“ (Hameed, 2014). Istu takvu atmosferu kršćani i drugi u Hrvatskoj – gdje predstavljaju „većinu“ ili, točnije rečeno, „moć“ - priuštaju sugrađanima homoseksualne orijentacije pri održavanju javnih manifestacija.

brojnim kontekstualno uvjetovanim verzijama koje je nemoguće nabrojati (a kada bi i bilo moguće, taj bi popis bio valjan samo u tom konkretnom kontekstu). U nedostatku boljeg, za potrebe ovog istraživanja stigmatu će se definirati onako kako ju je prije više od 50 godina opisao Goffman, koji je uspješno definirao što stigma minimalno jest. Naime, Goffmanova je definicija dovoljno općenita da predstavlja pogodan heuristički temelj na osnovu koje se može dalje nadograditi spoznaje o društvenoj stigmati. Svakako, Goffmanovu definiciju treba uzeti kritički i dalje propitivati, ali ne toliko o tome što ona znači sama po sebi nego više o tome kakva je njezina uloga u suvremenoj sociologiji. Odnosno, može li se odazvati pozivu **sociologije javnosti** koja poziva na zaokret i angažman u sociologiji, te snažnije povezivanje s organizacijama civilnog društva u obrani ljudskih prava i dostojanstva.

2.2. Odnos sociologije prema društvenoj stigmati – problem ili solucija?

I often say sociology is a combat sport, a means of self-defence. Basically, you use it to defend yourself, without having the right to use it for unfair attacks.

Pierre Bourdieu

U svijetu znanosti, svakako su društvene znanosti te koje su najviše vremena posvetile istraživanju stigme (jednostavna pretraga na Web of Science daje više od 40 000 naslova iz područja društvenih znanosti koji u sebi sadrže pojam „stigma“). Prema tome, socijalna stigma svakako nije fenomen društvenog života za koji se može reći da je zanemaren u svjetskoj sociologiji, posebice socijalnoj psihologiji (Goffman, 1990). No, dok brojnost istraživanja daje naslutiti da se radi o važnom društvenom problemu oko kojeg postoje brojne nesuglasice²⁸, brojnost paradoksalno ne objašnjava kako to da sociolozi ne predstavljaju značajniji destigmatizirajući faktor koji je na terenu i od strane stigmatiziranih prepoznat kao destigmatizirajuća „sila“ (za razliku od, praktičara poput organizacija civilnog društva, socijalnih radnika ili psihologa)? Nije li toliko broj istraživanja mogao doprinijeti i izvan znanstvenih krugova te, primjerice, formuliranjem konkretnih modela ili razvojem socijalnih usluga značajnije doprinijeti razvoju društva s manje stigmatizacije? Kao najčešći razlog za

²⁸ Čak i nakon više od pedeset godina od Goffmanove popularizacije i uvođenja pojma stigme u *mainstream* sociologiju (Tal, 2012), stručnjaci i znanstvenici se ne mogu usuglasiti oko zadovoljavajuće, uniformne definicije.

takvo stanje navodi se to što se istraživanja stigme baziraju na osnovi implicitnih koncepata i pojmova, te što su fokusirana na proučavanje ekstremnih slučajeva, odnosno, produktno orijentiranih istraživanja koja istražuju posljedice stigmatizacije (Becker, 1966; Stafford i Scott, 1986; Tseelon, 1992). Radi se o istraživanjima koja se predstavljaju kao vrijednosno neutralna i koja tvrde da počivaju na „neupitnim činjenicama“ – što zapravo otkriva latentni vrijednosti stav tih istraživača – „Mi smo stručni i mi *znamo* što je stigma!²⁹“. To je pristrano stajalište koje redovito isključuje subjekte svojih istraživanja iz procesa zaključivanja, pretvarajući ih u objekte istraživanja i, posljedično, odvajajući sebe od njih i od praktičara.

Stigma kao relativni simbol i kao „prostor“ borbe interesnih skupina za semantičku prevlast u društvu svakako zahtijeva više od nekritičkog prihvatanja slike koju nude oni s moći definiranja u društvu (uključujući znanstvenike). Prateći tu nekritičku liniju, sociolozi i sociologinje često staju s istraživanjem jednom kada fenomen registriraju, opišu i kategoriziraju – zanemarujući dinamičku i relativnu narav stigme, te udaljavajući se od stigmatiziranih pojedinaca i grupa. Fokusirajući se na zahvaćanje stigme u njezinoj statičnoj formi društvene činjenice, oni stigmu prezentiraju kao statični, idealni model koji ne reflektira vjerno kompleksnost socijalne stigme (uključujući i Goffmana) i prikazuju je kao društvenu fotografiju umjesto društvenog filma. No, ukoliko prihvatimo da je stigma dominantno simbolička i kontekstualna, onda ju je potrebno definirati u njezinoj društvenoj dinamici i napustiti čiste, statičke modele. Takav primjer dao je Leslie T. Wilkins još 1967. godine u djelu *Social Policy, Action and Research* u kojem se zalaže za povezivanje znanstvenika i praktičara (socijalnih radnika) i napuštanje statičkih modela, jer tek napuštanjem „statičkih modela i evoluiranjem dinamičkih teorija koje uzimaju u obzir zauvijek mijenjajuće društvo“ (Wilkins, 1967: 103) možemo razviti dinamičke modele i „povezati informaciju koja proizlazi iz današnjeg okruženja prema korisnoj primijeni u promijenjenim situacijama“ (Wilkins, 1967: 114). Prema tome, valja dizajnirati istraživački model koji će umjesto definiranja statične slike stigme moći zahvatiti njezinu dinamiku i opisati ju i u odnosu na poznatu teoriju i empirijska istraživanja, kao i iz perspektive samih stigmatiziranih osoba. Svakako, takav model iziskuje krovnu definiciju stigme koja će biti dovoljno fleksibilna da zahvati stigmu u njezinoj dinamici i svim varijacijama – što je u ovom istraživanju ponudio Erving Goffman. No, ta definicija (i pristup stigmati) treba dodatno osnažiti vrijednosnom dimenzijom koju opisuje sociologija javnosti Michaela Burawoya. Sudeći prema tome što je Burawoy tijekom karijere bio predsjednik

²⁹ Opasnost ili, bolje rečeno, neznanstvenost nekritičkog prihvatanja pokazao je Howard S. Becker koji je još 1966. našao da istraživanja o socijalnoj devijaciji polaze od „zdravorazumskih“ definicija socijalne devijacije i devijantnih osoba koje su, prema tome, suštinski, tj. kvalitativno drugačije od ostatka društva (Becker, 1966).

Američke sociološke organizacije (2002-2005), kao i predsjednik Međunarodne sociološke organizacije (2010-2014), sociologija javnosti Michaela Burawoya svakako se ne javlja u vakuumu već kao odgovor na suvremenu društvenu realnost u kojoj sociologija djeluje. Kao odgovor, sociologija javnosti danas dominantnom sociologu homo economicusu (koji se upravlja svojim interesima i ciljevima) suprotstavlja homo reciprocans (koji djeluje u kooperaciji s drugima i teži unaprijediti okolinu u kojoj djeluje). Naime, sociologija je tijekom većine (pa čak i cijele) svoje povijesti suočena sa stigmama nesvrhovitosti, neznanstvenosti i nedefiniranosti predmeta (i) discipline³⁰. Na neki način, te su stigme navele sociologiju da, s jedne strane, konstantno traži svoju intrinzičnu znanstvenost i jasno definira predmet, a s druge strane da postane istinski kritička znanost koja je sposobna propitivati sebe i repozicionirati se³¹.

Naime, promišljajući „znanosti čovjeka“, Foucault je 1973. zaključio kako se one moraju izjašnjavati o prirodi svojeg predmeta i pojašnjavati razvoj svojih pristupa zato jer je njihova domena pokrivena od strane „tri 'znanosti' – odnosno od tri epistemološka područja“ koja su podijeljena i preklapajuća i navode znanosti čovjeka da se odnose prema „biologiji, ekonomiji i filologiji“ (Foucault, 2005: 387). Manjkavost koja se danas pripisuje gotovo svim društvenim znanostima je manjak svrhe (jer im je predmet već pokriven drugim disciplinama). Stoga ne čudi da je značajan dio povijesti sociologije posvećen propitivanju prirode same discipline (Kalekin-Fishman i Denis, 2012)³². Kritika nesvrhovitosti se doima posebno osnažena u suvremenom dobu krize tržišne ekonomije i galopirajuće tehnologije. Pod utjecajem ekonomske i socijalne krize, svijet se „vraća“ u ono što je Max Weber nazivao asketskim protestantizmom i duhom kapitalizma (Weber, 1989). Odnosno, umjesto pozitivnog pogleda na sutra u kojem slijedi sve veće obilje (vremensko, ekonomsko i kulturno) na scenu nastupa negativna perspektiva kojom dominira strah, a strah se u ekonomsko-financijskom svijetu

³⁰ Kritika je kulminirala nedavnom objavom Ministarstva obrazovanja Japana koje od svih nacionalnih sveučilišta u Japanu traži ukidanje humanističkih i društvenih znanosti (Kovačić, 2015; Sawa, 2015).

³¹ Kao što navodi Abbot, suvremeni sociolozi se pitaju da li će sociologija uopće opstati kao zasebna disciplina, a ukoliko opstane da li postoje nove ideje koje bi mogle zauzeti svoje mjesto unutar njezine kulture (Abbot, 2000). U tome se zrcali i kritička nastrojenost sociologije koja propituje samu sebe, ali i nespornost na promjene koje su prihvatljive samo ukoliko su kompatibilne s već postojećom strukturom sociologije kao sveučilišne i znanstvene discipline.

³² Što je najgore, neki sociolozi tu stigmatu često i prihvaćaju (što pokazuje i citat jednog od sudionika istraživanja u kojem je vidljivo da unatoč diplomu u društvenim znanostima iste smatra inferiornima prirodnim znanostima), pritom prihvaćajući svoju ulogu poput sjevernoameričkog domorodca Exaybechea - junaka filma *Mrtav čovjek*, koji u režiji Jima Jarmusha kaže: „Ime mi je Exaybeche! Onaj Koji Govori Glasno Ne Govoreći Ništa“ i preferira da ga se zove „Nitko“ (Dead Man, 1995). U tom se slikovitom primjeru nazire presudna važnost osobnog prihvaćanja društvene stigme zbog koje se neki kolege/ice teže distancirati od kolega, ne bi li sebe svrstali pod okrilje „prave(!)“ znanosti. Moglo bi se reći da je suština dugovječnog sukoba pobornika kvalitativne i pobornika kvantitativne metode u sociologiji upravo taj aspiracijski problem, a ne problem primjenjivosti jedne ili druge metode – jer vjerojatno obje strane shvaćaju da sve metode imaju svoje prednosti i mane (Lemert, 2003).

materijalizira kao štednja koja zatire promjene i podupire diskriminaciju³³. U tome, prateći Parsonsonovu AGIL shemu, društvo čini svojevrsan kulturni i društveni regres koji se prvo očituje u smanjenju proračuna za kulturu, obrazovanje i znanost³⁴. To je redukcija stvarnosti u kojoj se zanemaruje dvosmjernan odnos kulturnog i materijalnog, odnosno, da kulturno (ideja) itekako može utjecati na materijalno – što je Weber još 1905. godine izuzetno lucidno pokazao na primjeru religije (Knoblouch, 2004), a Harrison i Huntington na primjeru kako vrijednosti poput Opće deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija mogu dovesti do društvenog i globalnog napretka (Harrison i Huntington, 2000). Drugim riječima, kulturno može djelovati na materijalno na znatno dublje i kompleksnije načine koji izmiču jednostavnoj kvantifikaciji – što ne znači da oni niti ne postoje³⁵. Svakako, priznanje važnosti kulture je sve snažnije (barem u sociologiji), ali ipak, ta kritika stoji pred sociologijom tijekom njezinog cjelokupnog postojanja, a ona je na tu kritiku, prema Burawoyu, odgovarala u tri navrata – od kojih zadnji predstavlja zaokret prema sociologiji javnosti (Burawoy, 2005).

Prema tome, kritike o neznanstvenosti postojale su i ranije te su potaknula sociologe da prigrlje ono što Burawoy naziva „*Strong programme in Professional Sociology*“, odnosno jakim program u profesionalnoj sociologiji (Burawoy, 2005). Pri tome je jasna i ekonomska „baza“ te promjene. Naime, Burawoy smatra da je nemoguće govoriti o povijesnom razvoju sociologije bez spomena ekonomske ovisnosti zbog kojeg su se paralelno odvijali valovi potržištenja i valovi razvoja sociologije. Burawoy je proces transformacije sociologije jasno povezao s Polanyijeva tri vala potržištenja koju je opisao idealnom podjelom³⁶:

³³ Kao što navodi Mills: „Takmičarskog duha [...] ima samo tamo gdje postoji svijest o neograničenim mogućnostima. Kad god postoji svijest o oskudici, o ograničenom, skučenom svijetu, tada konkurencija postaje grijeh protiv svojih bližnjih (Mills, 1979: 50).

³⁴ Sagledamo li tu štednju kroz organističku prizmu, društvo u doba krize čini ono što ljudsko tijelo čini kad je pothlađeno. U slučaju pothlađenosti, organizam povlači krv iz ekstremiteta ne bi li zaštitio unutarnje vitalne organe. To, naravno, umanjuje mogućnost izlaska iz životno ugrožavajuće situacije pothlađenosti jer su ruke i noge lišene potrebne energije za kretanje i bježanje od hladnoće.

³⁵ Primjeri kulturnog poduzetništva i kulturnih industrija pokazuju kompleksnost teme doprinosa kulturnog aspekta materijalnom (i ekonomiji). Iako je doprinos kulturnog gotovo pa nemoguće precizno izmjeriti, svi se slažu da je doprinos svakako ogroman i uvelike zanemaren u odnosu na klasično poimanje proizvodnje koja ima ekonomsku vrijednost. Kako je doprinos promjenjiv, suvremeni autori i organizacije poput Nesta-e se zalažu za dinamičko mapiranje koje može obuhvatiti te promjene i koje je fokusirano na „intenzitet kreativnosti: udio u ukupnoj zaposlenosti unutar industrije koja se bavi kreativnim poslovima“ (Bakhshl, et al., 2013: 3) kao mjerljiv pokazatelj pravog doprinosa kulture, tj. kulturnih industrija.

³⁶ Primjetno je da Burawoy govori o idealtipskoj podjeli čiji je problem što implicira evolucijsku prirodu i napredak od jedne sociologije do druge što, suštinski, negira aktivizam na kojem se sociologija javnosti bazira. Drugim riječima, iako Burawoy s pravom poziva na sociologiju javnosti kao sociologiju današnjice i sociologiju slobodnu od uvjetovanosti tržištem i u savezništvu s „globalnim civilnim društvom“ nije uputno ispravnost poziva izjednačavati s neizbježnom „evolucijom“. Naime, sociologija javnosti nastala je kroz djelovanje koje odudara od prethodnog obrasca djelovanja (čista znanost ili *policy* sociologija) te je kao takva produkt aktivnog djelovanja, a ne inercije i evolucije.

Tablica 1: Tri vala potržištenja i sociologije (preuzeto iz Burawoy, 2005: 159)

	Prvi val potržištenja (1850-1920)	Drugi val potržištenja (1920-1970)	Treći val potržištenja (1970 nadalje)
Prava protiv tržišta	Radnička prava	Socijalna prava	Ljudska prava
Društvena obrana protiv tržišta	Radnička zajednica	Državna regulacija	Globalno civilno društvo
Doprinos društvu	Utopistička sociologija	Politička (<i>policy</i>) sociologija	Sociologija javnosti
Ujedinjujući princip	Vizija	Objekt znanja	Stajalište
Znanost	Spekulativna znanost	Čista znanost	Znanost vrijednosti

Prateći šire ekonomske uvjete, sociologija je prošla kroz tri faze koje su iziskivala paradigmatičke zaokrete unutar same sociologije, a Burawoy smatra da današnja situacija „iziskuje fundamentalno nov pristup sociologiji – sociologiju trećeg vala – koja valorizira civilno društvo iznad države i tržišta“ (Burawoy, 2005: 155). On smatra da je upravo povezivanje rane sociologije s idejama socijalnog darvinizma, socijalnog reformizma ili inženjeringa bilo okidač koji je sociologiju okrenuo pozitivizmu i udaljavanju od utopističke sociologije povezivanjem s prirodnim znanostima (Burawoy, 2005.). Točnije rečeno, napuštanje tih svjetonazora i ideja je bio okidač, a rezultat je bio okretanje sociologije klijentističkom radu koji se prvenstveno odlikuje savezništvom s državom i kapitalom. Drugim riječima, sociologija postaje „profesionalna“ disciplina čije je „angažiranje s vanjskim svijetom u većini ograničeno na klijente koji mogu platiti njezinu ekspertizu“ (Burawoy, 2005: 155). Dakle, sociologija postaje profesija koja provodi istraživanja samo „uz dlaku“ onoga što je Polany nazvao *haute finance*, odnosno, visokim financijama (Polany, 1957)³⁷. Suprotno tom trendu, Burawoy oglašava poziv za okretanjem ka sociologiji javnosti, tj. pokretanjem

³⁷ Naravno, radi se o dominantnoj struji u sociologiji jer se uz zaokret ka pozitivizmu svakako javio i alternativni i manje brojni (marginalniji) zaokret prema pragmatizmu koji je iznjedrio akcijsko istraživanje koje predstavlja želju znanstvenika za istraživanjem koje doprinosi društvenim promjenama. No, povezivanje profesionalne sociologije s kapitalom je svakako udaljilo sociologiju od marginaliziranih skupina i kritičke misli. Kako primjećuje Dumont, sociologija 1980ih i 1990ih je na primjeru post-strukturalizma pokazala svoju nekritičku krutost u obrani svojih grčkih i kršćanskih osnova zbog čega je sociologija, s jedne strane, propustila priliku postati glasnikom marginaliziranih skupina i marginaliziranih društava svijeta (držeći se svojeg, zapadnjačkog svjetonazora), a s druge propustila priliku biti produktivnija prema marginaliziranim državama svijeta (Dumont Jr., 2008)

sociologije javnosti (engl. *public sociology*)³⁸. On smatra da je sve drugo, poput obrane jakog programa u sociologiji zapravo obnova „regresivne forme sociologije“ (Burawoy, 2005: 154). Prema tome, utopistička sociologija prethodila je jakom programu u sociologiji, a sociologija javnosti ih nadilazi i odgovara na potrebe suvremenog društva. Jednostavno, „sociologija bez vrijednosti je nemoguća“ (Burawoy, 2005: 154), čime on sociologiju javnosti snažno vezuje uz kritičku sociologiju³⁹.

Povijesno gledano, Polany govori o tri vala potržištenja od kojih se društvo (ili baza) brani formiranjem radničkih zajednica, državnom regulacijom te, na kraju, civilnim društvom (Burawoy, 2005). Ta tri vala su, prema Polanyiju, bile pozitivne promjene bez alternative, ali problem vidi u tome što su motivirana monetarnim interesima koje vidi kao kratkotrajne: „industrijska civilizacija će nastaviti postojati kada će utopistički eksperiment samoregulirajućeg tržišta biti ništa više nego memorija“ (Polany, 1957: 250). Drugim riječima, promjene nisu negativne same po sebi već ovisno od latentne motivacije. Kako je ta motivacija monetarna, pa i protu-društvena, Burawoy poziva za sociologijom ili znanošću vrijednosti koja će zauzeti stajalište u obrani ljudskih prava i graditi globalno civilno društvo (Burawoy, 2005). Dakle, taj paradigmatški zaokret nije dovoljno učiniti samo unutar sociologije, zamjenom koncepata, već je potrebno i promijeniti odnos sociologije prema predmetu svojih istraživanja – društvu.

Odnosno, s čisto praktične strane, Burawoyev poziv za javnom sociologijom nije moguće ostvariti ukoliko sociologija ne promjeni svoj rječnik tako da bude razumljiva (naj)široj publici – o čemu je već govorio Hubert Knoblauch. Naime, Knoblauch detektira određenu stigmatu nejasnoće i elitizma u sociološkom tekstu:

„...poznato je kako se upravo socijalne znanosti svojim predmetima istraživanja približavaju ne samo empirijskim metodama, nego također djelomice i izuzetno

³⁸ Potvrdu potrebe za zaokretom, ali na široj društvenoj razini, potvrdili su govornici konferencije „Inkluzivni kapitalizam“ (engl. *inclusive capitalism*) održane 27. svibnja 2014. u Londonu (Inclusive Capitalism Initiative, 2014). U uvodnom eseju organizatori konferencije Poleman i Lynn Forester de Rothschild zaključuju da se kapitalizam „često dokazao disfunkcionalnim na značajne načine. On često ohrabruje kratkovidnost, doprinosi širokim jazovima između bogatih i siromašnih i tolerira nemarni tretman okolišnog kapitala. Ukoliko se te cijene ne mogu kontrolirati, podrška kapitalizmu bi mogla nestati.“ (Freeland, 2014: 1). Slične stavove o potrebi promjene kapitalizma iznosili su govornici (inače često stigmatizirani kao izvori sveg zla ili čak reptilijanci – hladnokrvni gušteri iz druge dimenzije koji vladaju svijetom) poput Princa od Walesa ili Više gradonačelnice Londona Fione Woolf, dok je generalna direktorica MMF-a Christine Lagarde čak citirala Marxa u kritici kapitalizma kao nosioca sjemenja svojeg uništenja (Freeland, 2014). Kako je kapitalizam društveni poredak koji svojim „zakonima“ funkcioniranja uvjetuje i znanost, poziv Burawoya iz 2005. godine se ne može promatrati kao trabunjanje ozlojeđenog ili zavedenog pojedinca, već kao na glasnika općedruštvenih problema koje je Burawoy, kao sociolog-znanstvenik, uvidio (ili barem oglasio) daleko ranije negoli „čuvari“ globalnih institucija čovječanstva (politike, gospodarstva, financija itd.).

³⁹ Dapače, Burawoy kaže: „Kritička sociologija je integralna za treći val sociologije“ koji se suprotstavlja „nekontroliranom proširenju tržišta“ (Burawoy, 2005: 153).

komplikiranim pojmovnostima. Upravo je sociologija stekla loš *image* zbog toga, jer njeguje stručni posve nerazumljivi jezik, to znači da primjenjuje nepotrebno kompliciran i svakodnevnom životu strani jezik“ (Knoblauch, 2004: 14)

Odnosno, sociološki tekst je sam sebi svrha, bez uzimanja u obzir društva o kojem piše i iz kojeg nastaje. Naravno, sociologija u tome nije sama - sličan problem detektiran je i u drugim društvenim znanostima⁴⁰. Uz potrebu za širom razumljivosti sociološkog teksta sociologija ima i interna (znanstvena) ograničenja koja će se ovdje nazvati citatometrijom⁴¹ - koja je danas potpuno internalizirana u znanosti i koja svakako ima svoje prednosti u odnosu na doba povijesti čovječanstva u kojem je postojala „stigma objavljivanja“⁴². Naravno, prednosti citatometrije postoje sve dok je ona sredstvo, a problemi nastaju jednom kada postane cilj sam za sebe. Postavši cilj sam za sebe, citatometrija je uvela stigmatu neobjavljivanja u znanstvenu djelatnost - pretpostavljajući da kvaliteta rada dolazi iz kvantitete objavljivanja. Citatometrija stoga predstavlja ekstremnu verziju onoga što Dupont naziva akademskim „objavi ili nestani“ (engl. *publish or perish*) principom koji vlada akademskim svijetom i koji istraživačima skreće fokus sa sadržaja istraživanja i etičkog odnosa prema subjektu istraživanja ka ispunjavanju forme - bilo tiskane, metodološke ili humanističke (Dupont, 2008).

⁴⁰ Primjerice, Loftus u pedagogiji vidi problem „prevođenja“ nalaza znanstvenih istraživanja u praksu koji nastaje zbog distanciranosti istraživača od prakse i samodovoljnog jezika koji nema praktičnu primjenu (Bognar, 2006), a drugi vide slične probleme u etnografskom pisanju (Ghodsse, 2014).

⁴¹ U literaturi se taj fenomen naziva „bibliometrijom“ ili „scientometrijom“, koju se definira kao „primjenu kvantitativne analize i statistike na publikacije poput članaka časopisa i njima pripadajuće zbrojeve citata“ (Thomson Reuters, 2008: 1). No, kako riječ bibliometrija nastaje spajanjem grčkih riječi za knjigu (*biblos*) i mjeru (*metron*), taj pojam nije adekvatan za opis fenomena koji se „proširio dobrano izvan knjiga da bi uključio naučne časopise i članke časopisa, autore i institucije, bibliografske reference, citate, priznanja, patente i još mnogo više (Cronin i Sugimoto, 2014: vii) i postao „industrija“ koju „mnogi znanstvenici prihvaćaju i koriste pri odlukama zapošljavanja i financiranja“ i koja je zamijenila osnovnu pretpostavku da se znanstvenici citiranjem „uključuju u kurentni bazen [znanja] kako bi birali akademske radove najviše kvalitete“ realnim razlozima poput „refereiranja na rezultate drugih ljudi, naše ranije radove ili metode; davanja kredita parcijalnim rezultatima prema istom cilju; kako bi podržali neku terminologiju; dali pozadinsko čitanje za manje poznate ideje; i ponekad za kritiziranje“, ali i „manje časnim“ razlozima poput „osnaženja prijateljeve citatne statistike; zadovoljenja potencijalnog suca glavonje; i stvaranja impresije da postoji zajednica zainteresiranih za temu punjenjem uvoda s irelevantnim citatima na sve, često reciklirajući iz ranijih radova“ (Werner, 2015: 245) – drugi naziv se čini potreban. Kako se sve više-manje vrte oko jedinice mjere (citata), pa je ovdje je predložena citatometrija.

⁴² Istražujući socijalne osnove pjesništva iz doba Tudora u Engleskoj, Saunders je uočio „stigmatu tiska“, odnosno kako tada poznati autori nisu htjeli objavljivati jer su tiskanje doživljavali kao „diskreditirajući aspekt autorstva“ (Saunders, 1951:139), što je dovelo do situacije da su danas poznati tekstovi pisani kasnije i njihova je cjelokupna autentičnost upitna.

Svakako, veća razumljivost sociologije može se postići i „izlaskom na teren“⁴³, tj. većom prisutnošću i ukotvljenošću u društvo (o čemu govori i Burawoy kada govori o zastupanju civilnog društva). Drugim riječima, sociologija umjesto težnje za postizanjem ideala čiste znanosti (koja je prema Burawoyu tako i onako stvar prošlosti) treba aktivirati svoj javno sociološki, odnosno, društveno-aktivistički potencijal na način da se značajnije uključi u društvo (posebice civilno društvo) i intervenira u njega posredstvom znanstvenih zaključaka koji će se često naći u sukobu s onima koji drže moć. Ili kako kaže Becker (Becker, 1991: 212):

Kad vlast, politička ili druga, ima moć zato što dijelom omamljuje i obmanjuje, znanost, koja budi i govori istinu, nužno napada osnovu te moći. Vlast čije institucije i pravosuđe postaju predmetom interakcionističkih istraživanja, napada ta istraživanja zbog njihove „pristranosti“, njihovog neuspjelog pokušaja prihvaćanja tradicionalne mudrosti i vrijednosti i njihovog destruktivnog učinka na javni red.

Naravno, pri tome intervencije treba činiti na osnovi znanstvenih uvida (koje će zastupnici čiste znanosti s pravom staviti u zgrade) dobivenih u konsenzusu i kooperaciji sa subjektima istraživanja⁴⁴. Ta spremnost je jedna od najvećih vrijednosti sociologije jer znanost čini znanstvena metoda i spremnost na kritičku spoznaju (odbacivanje zabluda), a ne njezin predmet. Kao što atribut nije zalog stigme, tako niti predmet nije zalog znanstvenosti – nego se ona nalazi u oku i djelovanju promatrača (tj. u odnosu prema predmetu). I dok prirodne znanosti naizgled imaju solidan i stabilan predmet istraživanja koji znanstvenicima u prirodnim znanostima nudi sigurnost zaključivanja (iako to ne može biti dalje od istine⁴⁵), društvene znanosti i sociologija nemaju „luksuz“ zavaravanja prividom objektivnosti. No, društvene

⁴³ Važnost izlaska znanosti na „teren“ (u smislu primjenjivosti ciljeva i nalaza istraživanja te opravdanosti uložene financije) pokazuje i trend pokrenut 2007. godine od strane dekana Sveučilišta Queensland (Brisbane, Australija), Alan Lawsons. On je prilagodio tkz. „elevator pitch“ iz svijeta biznisa (Prezentiraj u 30 sekundi svoj projekt koji želiš da ti financiram!) u svijet znanosti (Prezentiraj u tri minute svoje istraživanje!) pod nazivom „3 Minute Talk“ (3MT) – prezentacijsko natjecanje za znanstvenike (Shaikh-Lesko, 2014). Cijela ideja je postala globalna te u njoj sudjeluju brojna sveučilišta, a postoje i druge inačice zasnovane na istoj ideji (Shaikh-Lesko, 2014). Dok se potreba pretvaranja znanosti u sport (atletiku?) i utjecaj natjecateljske prodaj-mi-ideju-sad! prirode 3MT-a na mlade znanstvenike (kao i na dugo promoviranu težnju za dubljim razvojem intra i interdisciplinarnosti) može kritizirati, važnost općeg cilja ovog programa jest izlazak znanosti iz „tornja bjelokosti“ i uvježbavanje znanstvenika za komunikaciju i tržišnu fleksibilnost (Shaikh-Lesko, 2014).

⁴⁴ Zanimljivo je da je danas takve tendencije prepoznala i Europska komisija koja pod širim nazivom „javnog angažmana“ u programu Obzor 2020 za razdoblje 2014 - 2020. godine promovira politiku na tragu onoga što u području sociologije spominje Burawoy pod pojmom sociologije javnosti. Pa se javni angažman potiče u području Istraživanja i inovacije (Research i Innovation) i to kroz poticanje dijaloga istraživača, *policy makers*, industrije, civilnih i nevladinih organizacija“ te poticanje „inkluzivnosti, transparentnosti, diversifikacije i kreativnosti u procesu istraživanja i inovacije“ (European Commission, 2014).

⁴⁵ Gotovo svakodnevno otkrivaju se nove temeljne postavke prirodnih znanosti koje je Comte naveo kao najviše (jer su u većoj mjeri neovisne o drugim znanostima i njihovi su zakoni univerzalni i neovisni) - a te su matematika i zatim „astronomija, fizika, kemija, fiziologija i socijalna fizika“ (Comte, 1853: 33; Speicher, 1965) – što pokazuje da znanstvenost ne dolazi iz predmeta nego iz odnosa prema spoznaji.

znanosti – baš kao i prirodne znanosti imaju metode pomoću kojih je moguće na konsensualan (tj. objektivni) način interpretirati, spoznati i anticipirati fenomene društvenog života. I ukoliko to radi na otvoren, samokritičan i transparentan način – sociologija se svrstava uz vrijednosti civilnog društva. Odnosno, kao što autori poput Nowotnya i Capaldija podsjećaju, istraživači i subjekti istraživanja trebaju razviti partnerski odnos u postizanju „temeljnih ciljeva i aspiracija znanstvene djelatnosti kao ultimativne ekspresije prosvjetljenja u stvaranju znanja“ (Kalekin-Fishman i Denis, 2012: 4).

Shodno tome, sociologija javnosti se zalaže za svojevrstni utemeljeni aktivizam, koji ujedno predstavlja i jedini realni temelj za destigmatizaciju (nasuprot, na primjer, ideologije). Taj se aktivizam temelji na kritičkom (samo)propitivanju i djelovanju na osnovu znanstvenih istraživanja i zajedničkih zaključaka. Ta istraživanja mogu biti globalna, ali je svakako poželjnije da su lokalna i predstavljaju mrežu koja će zatim, uvezivanjem, dati širu, globalnu sliku. Kao partner znanosti, utemeljeni aktivizam je jedini sposoban oduprijeti se ideologizaciji i financijskoj ovisnosti civilnog društva i znanosti današnjice⁴⁶. Utemeljeni aktivizam je zasigurno sporiji i manje „agresivan“ u djelovanju, ali ga je barem teže osporiti jednom kada krene djelovati jer u sebi predstavlja proces akumulacije znanja kroz kritičko poimanje svijeta (počevši od sebe). Prema tome, ne radi se o rušilačkoj nego integracijskoj sili. Na taj način utemeljeni aktivizam promovira društvenu promjenu baziranu na znanosti umjesto zatvaranja u ideološke torove, a takvo znanje je svakako i najpogodnije za obrazovanje. Prema tome, ovo istraživanje teži istražiti ozbiljni socijalni problem stigmatizacije i to na način koji je znanstveno utemeljen, ali i aktivistički te koji u sebi sadrži obrazovni potencijal. Svakako, prva točka na tom putu je (re)definicija predmeta istraživanja stigme, za što će poslužiti Goffmanova definicija, ali sagledana tako da odgovori suvremenim potrebama sociologije javnosti⁴⁷.

2.3. Doprinos Goffmana, teorija etiketiranja i strategije nošenja sa stigmom

⁴⁶ Danas su sve prisutnije tkz. *crowd-funding* opcije koje omogućuju organizacijama civilnog društva financiranje određenih socijalnih projekata i izvan financijsko-interesnih struktura koje često promoviraju globalne ciljeve bez uzimanja u obzir lokalnih.

⁴⁷ Što je svakako na tragu onoga što Chriss smatra najvećim izazovom - pokazati kako je moguće povezati velikane sociologije s drugim disciplinama ili primijeniti njihovo znanje u „susjednim disciplinama koje su nastale umnogome zbog našeg [op.a. sociološkog] zanemarivanja, uključujući ženske studije, kulturne studije, studije zajednice i etničke studije“ (Chriss, 1993: 478). Uvjetno rečeno, ovaj se projekt UPSET teatra može predstaviti kao jedan takav pokušaj povezivanja Goffmana i drugih velikana sociologije sa srodnim „granama“ i aktivirati ih na terenu – gdje mogu i najviše doprinijeti.

Erving Goffman (60), Benjamin Franklin.

Profesor antropologije i sociologije na Sveučilištu Pennsylvania, preminuo je 19. studenog 1982. u Philadelphiji nakon duge bolesti. Rođeni Kanadanin, stekao je stupanj baccalariusa u Torontu, ali je stekao magisterij i doktorat (1953) iz sociologije u Chicagu. Njegova istraživanja i publikacije proučavala su individualne interakcije kao u naslovima poput *Forms of Talk*, *Presentation of Self in Everyday Life*, *Strategic Interaction* i *Relations in Public*. Goffman je bio na Berkeleyevoj katedri 1958-1968 slijedom istraživačkog povezivanja s Nacionalnim institutom za mentalno zdravlje (1954-1957). Otišao je u Pennsylvaniju 1968, a 1981. je postao predsjednikom Američkog sociološkog društva. Dobio je nagradu Maclever organizacije 1961. i bio je član Američke Akademije umjetnosti i znanosti.

Slika 3: Preuzeto iz Anthropology Newsletter: Departments and People. Deaths (1983)

Tim je riječima u siječnju 1983. *Anthropology Newsletter* u rubrici „Odjeli i ljudi“ (engl. *Departments and People*) objavio kratku osmrtnicu Ervinga Goffmana. Iz nje je gotovo nemoguće prepoznati znanstvenika čija je popularnost svojedobno nadilazila sociološke (pa i znanstvene) okvire, zbog čega Goffmana mnogi danas smatraju najcitiranim sociološkim autorom koji spada i među one najcitiranije (Scheff, 2001). Najpoznatiji kao član Čikaške škole i predsjednik Američkog

sociološkog društva, Goffman je poznat i kao vrstan istraživač i spisatelj koji je odabirom tema stilom pisanja zainteresirao širu javnost za sociološke teme (Treviño, 2003). Upravo zbog te kvalitete njegovog znanstvenog rada - prepoznatljivosti i izvan znanosti - Goffmanov rad cijene i njegovi kritičari. Kritike Goffmanovog opusa obično govore o nesistematičnosti i konfuznosti – što je priznavao i sam, kao i njegovi pobornici – ali kako je njegov opus pun različitih istraživačkih interesa i metoda ipak popularizirao znanost, o njemu čak i najgorljiviji kritičari (Loftland, Manning i dr.) govore s prevladavajuće zahvalnim tonom (Scheff, 2001)⁴⁸. Goffmanova „Stigma: Notes on the Management of the Spoiled Identity“ je ne samo popularizirala temu socijalne stigme među sociolozima nego je pokrenula i brojna istraživanja u drugim znanstvenim područjima (od povijesti⁴⁹ i antropologije do socijalne ili kliničke psihologije), a zatim i brojne multidisciplinarne projekte koji su provedeni 1980- tih godina na prestižnim svjetskim sveučilištima (Ainlay, Becker, i Coleman, 1986)⁵⁰. Upravo stoga su ga

⁴⁸ Goffman se kritizirao, odnosno ograničavao, i sam, tj. sustavno upozoravao da su njegovi nalazi nepodobni za generalizaciju izvan zapadnjačkih društava - no autori kao što su Schwimmer, Srinivasan, Perinbanayagam, Promode Mistra, Oomen pokazuju da je Goffman primjenjiv i u „istočnim društvima“ (Chriss, 1993) – pokazavši tako barem globalnu privlačnost ako ne i prikladnost njegovih teorija.

⁴⁹ Povjesničari su se do 1960-tih pretežito bavili „pobjednicima“, da bi zatim uključili i glasove stigmatiziranih „žicara, kriminalaca, homoseksualaca, heretika i mentalno oboljelih“ koji su „skrenuli kraljeve, generale, vlasteline i biskupe od tradicionalnog centra historiografske pozornosti (Solomon, 1986: 59)

⁵⁰ Jedan takav projekt je *The Special Project on Stigma* (pokrenut u *Center for Advanced Study in the Behavioral Studies*; Stanford). No, interes za stigmom od tada polako opada, što pokazuje i obavijest Amira Tala, glavnog urednika časopisa „Stigma Research and Action“, objavljenog 16. prosinca 2012 godine koji javlja da moraju privremeno zaustaviti objavljivanje časopisa zbog nemogućnosti financiranja (Tal, 2012). To svakako govori i o „popularnosti“ teme socijalne stigme koju, unatoč činjenici da je u fokusu brojnih političkih napora (npr. EU fondova), ne prati jednaki interes znanstvenika.

cijenili velikani sociologije poput Bourdieu-a (Atkinson, 1989), a njegovi su mu široki istraživački interesi omogućili privilegiju da ga se ne može jednoznačno svrstati u bilo koji „tabor“ (pa ni sociologiju samu). Poznat po korištenju metafora u svojim tekstovima (Treviño, 2003) – koje nije koristio zbog poetičnosti, već kao „snažne tekstualne elemente za uvjeravanje čitatelja“ (Atkinson, 1989: 74) – Goffman je svojim istraživanjem i pisanjem svakako zaintrigirao, ako ne i zaslužio nazive „poete“, „stiliste“ i „jedinstvenog autora unutar sociološkog kanona“ (Atkinson, 1989: 59). Iako Goffmanovo pisanje i istraživački interesi jesu široki, za ovo istraživanje je od primarne važnosti uzeta njegova definicija stigme, njezinih tipova i aktera – kao i njegova dramaturška perspektiva koja, osim što opisuje svijet na način srodan ovdje korištenoj metodi dramsko-akcijskog istraživanja, locira točku istinske jednakosti svih ljudi. No, prije opisa dramaturške perspektive potrebno je definirati osnovne pojmove istraživanja i pojasniti zašto Goffmanova definicija stigme predstavlja dobar temelj za istraživanja ove tematike i iz rakursa sociologije javnosti koja stremlji sociološku pasivnu ulogu u društvenim zbivanjima nadopuniti i učiniti aktivnom.

2.3.1. Goffmanova definicija stigme

Iako je općepoznato da je Erving Goffman uveo pojam stigme u sociologiju i društvenu znanost (Scott i Marshall, 2005; Tal, 2012), manje je poznato da je definiciju stigme zasnovao na empirijskim istraživanjima u kojima se koristio pretežito metodom promatranja ili promatranja sa sudjelovanjem⁵¹. Pa se tako njegovu definiciju kritizira i dan danas kao mikro-kozmos lišen angažiranosti. Uočivši Goffmanovu „opsesiju semiotikom svakodnevnog života“ (Atkinson 1989: 74) koja se provlači kroz njegove različite istraživačke interese, Mouzelis ispravno primjećuje da Goffmanov mikro-socijalni interes predstavlja interakciju kao pojavu *sui generis* lišenu hijerarhije, tj. kako Goffmanov stil mikrosociološkog teoretiziranja predstavlja dio „slijepe ulice“ sociološke misli koja zanemaruje hijerarhiju (Mouzelis, 2000). Fokusirajući se na mikro-situacije i interakciju, Goffman je stigmom definirao s fenomenološkog i interakcionističkog stajališta kao relativnu, ali i impersonalnu i, stoga, primjenjivu u svim kontekstima.

Naime, Goffmanova stigma ne postoji sama za sebe, tj. ne postoji atribut koji može sam po sebi nositi pozitivnu ili negativnu vrijednost već je stigma relacijska i „predstavlja posebnu

⁵¹ Naime, iako ga se smatra jednim od najvećih kvalitativnih istraživača koji je izgradio vrhunsku karijeru na osnovi terenskih istraživanja i opservacija Goffman je bio zapravo vrlo empirijski nastrojen te je u svojim istraživanjima težio definirati neosporni skup pravila kojima bi se moglo analizirati društvo u cjelini (Chriss, 1993).

diskrepanciju između virtualnog i stvarnog socijalnog identiteta” (Goffman, 1974: 3); diskrepanciju koja uzrokuje atribut “koji nije u skladu s našim stereotipom o tome kakav neki tip osobe treba biti” i “koji je duboko diskreditirajući” (Goffman, 1974: 3). Stoga je stigma, jednom lišena vrijednosnih konotacija, zapravo samo jedan od mogućih izraza očekivanih društvenih odnosa, tj. “poseban oblik odnosa između atributa i stereotipa” (Goffman, 1974: 4). Ovo je odlična definicija stigme koja uspješno zahvaća njezinu suštinu ne definirajući je u detalje i, samim time, omogućujući joj univerzalnu primjenjivost.

Naglašavajući važnost interakcije za shvaćanje stigme, Goffman smatra da se članovi društva razmjenjuju znakovima, tj. socijalnim informacijama tijekom institucionaliziranih interakcija, a njihova konzistentnost je ta koja utječe kakav će biti odnos atributa i stereotipa, tj. realnog i virtualnog identiteta. Socijalne informacije su one koje se odnose na obvezujuće karakteristike koje ta osoba sama prezentira refleksivnim i utjelovljenim znakovima (poglavito tijelom) i koje su odvojene od trenutačnih temperamenata (Goffman, 1990). One su, dakle, institucionalizirane i internalizirane i, kao takve, predstavljaju utjelovljene ekspresije pripadnosti nekom društvu i poznavanja odnosa moći u njemu. Goffman smatra da postoje znakovi koji prenose socijalne informacije koje su općepoznate u dotičnom društvu i kulturi i koje naziva primarnim (Goffman, 1990). To su socijalne informacije koje članovi društva redovito odašilju i primaju, a Goffman ih naziva simbolima – među kojima izdvaja statusne simbole, tj. simbole prestiža i njima suprotne simbole stigme (Goffman, 1990). Između ta dva pola (koji oba imaju za cilj privlačenje pozornosti na diskrepanciju između virtualnog i stvarnog identiteta) nalaze se prijelazni simboli – dezidentifikatori - koji stoje između simbola prestiža i simbola stigme i služe za propitivanje jasnoće slike (predrasude) o bipolarnosti društvenih odnosa (Goffman, 1974)⁵². Važno je naglasiti da ti simboli vrijede samo za rutinsko prenošenje institucionaliziranih socijalnih informacija. To jest, ti simboli neupitno vrijede samo pri institucionaliziranim odnosima i nekritičkom poimanju situacija i ne treba ih miješati s odbjeglih znakovima (engl. *fugitive signs*) koji su još uvijek slobodni od institucionalizirane klasifikacije značenja, tj. nisu institucionalizirani (Goffman, 1990). Goffman te odbjege znakove također smješta u interakciju gdje se pojavljuju kao „točke“ (engl. *points*) kojima pojedinac ili skupina polažu svoje pravo na prestižni status ili „padovi“ (engl. *slips*) koji

⁵² Primjerice, socijalna informacija o nogometnom navijaču koji ide na operu predstavlja jedan takav simbol koji dezidentificira, odnosno, koji narušava idilični bipolarni odnos pozitivnog i negativnog, tj. simbola prestiža (opera) i simbola stigme (nogometni navijač).

diskreditiraju polaganje prava na prestižni status (Goffman, 1990) ⁵³. Bez obzira kojeg predznaka socijalne informacije bile one su uvijek teško uhvatljivi simboli čije je dešifriranje interno i eksterno uvjetovano (simboli sami mogu prenositi krive informacije ili mogu biti krivo interpretirani; kontekstualno su uvjetovani i različito ih se shvaća ovisno o vremenu, prostoru i kulturi), a potencijalno su i zarazni – odnosno mogu prestižni ili stigmatizirani status prenijeti na osobe u blizini. Goffman socijalne informacije koje imaju sklonost širenja na druge u okolini naziva „sa“ (engl. *with*) informacijama, odnosno, svojevrsnim dodacima koji su prepoznatljivi u uzrečicama o utjecaju okoline i nepromjenjivosti karaktera: „s kim si – takav si“ ili „jednom lopov – uvijek lopov“ (Goffman, 1990). Zabluda o nepromjenjivosti stigme dolazi iz pozitivističkog shvaćanja biografije kao linearnog, kronološkog procesa akumulacije atributa koji tvori kompaktnu cjelinu, to jest, osobu koja je u svakoj situaciji ista. Zbog takvog shvaćanja „biografije pretpostavljamo da pojedinac može stvarno imati samo jednu, a to nam garantiraju zakoni fizike namjesto onih iz društva“ (Goffman, 1990: 80). Time se stvarnost može reducirati na bipolarni odnos „normalnih“ i stigmatiziranih i izbjeći kompleksnost uloga i suštinsku relativnost stigme i društvenih odnosa.

Pojavljujući se u društvenoj interakciji, fenomen stigme ima dvije osnovne karakteristike: naglašeno je relativan i kolektivistički (Stafford i Scott, 1986). Odnosno, stigma nije samodostatna nego se nalazi u odnosu između „nas“ i „njih“ i utjelovljena je u semantici, tj. u značenju koje se u određenom društvu ili kulturi pripisuje određenom atributu⁵⁴. Kakav god da bio, taj atribut narušava ustaljeni, rutinski (očekivani) tijek interakcije i otkriva novi, realni identitet – a samim time i privlači pozornost. To narušenje očekivanog (normiranog) ne mora nužno dolaziti iz „očekivanih“ (negativnih) izvora, a kod svakog narušavajućeg atributa valja uzeti u obzir i kompleksnost situacije (Goffman, 1974; Tsečlon, 1992). Drugim riječima, atribut zbog kojeg akteri jednog konteksta (društva, kulture i vremena) stigmatiziraju, u drugom kontekstu ne mora nužno rezultirati stigmatizacijom. To jest, atribut koji u nekom kontekstu izaziva stigmatu, u nekom drugom može biti simbol prestiža.

Pojavljujući se tek u relaciji između očekivanog i opaženog, stigma je nužno proizvod tih dvaju normativnih identitetskih polova i definiraju je više društveni odnos nego sami atribut

⁵³ Na primjer kada *nouveau riche* postave nove točke prema kojima će se mjeriti prestižni status u društvu - što je Mills opisao kao: „stara viša klasa sudi prije po društvenom statusu i porijeklu; niža klasa po stupnju bogatstva i njegovim manifestacijama“ (Mills, 1979: 58) ili kada *greške* poput otkrivanja korupcijske afere nekog političara diskreditiraju tvrdnje da mu/joj pripada prestižnim status.

⁵⁴ Primjerice, istraživanje o utjecaju stigme onih koji su oboljeli od HIV/AIDS i medicinskog osoblja koji s njima rade naglašava kako se autori nisu usuglasili oko definicije ili podjele tipova stigmati (Greeff, et al., 2008) – što nije očekivano kada se zna da se radi o istraživanju provedenom u pet afričkih zemalja (koje imaju više ili manje različite kontekste).

(Goffman, 1990). Kada se kaže društvo, misli se u širem smislu u kojem društvo postoji i kao zajednica ljudskih bića, ali i kao skup internaliziranih pravila koja žive u pripadnicima tog društva. Drugim riječima, stigma je društveni fenomen koji je usko povezan s fenomenom društvene moći te se, ovisno o društvenim i kulturnim odnosima mijenja. Njezina relativnost ujedno predstavlja i točku njezine najveće prednosti, ali i mane. Naime, kao relativna, stigma je očito toliko fleksibilna da postoji u svakom društvu svijeta i u svakom kontekstu. No, to je ujedno i točka njezinog osporavanja jer se pridržavanje stigmi bazira na općoj i pogrešnoj predodžbi da je stigma „neizbrisiva“ (tj. uvijek utemeljena i opravdana). Prema tome, kako bi se postigla destigmatizacija načelno je potrebno osvijestiti da socijalna stigma ne predstavlja nepromjenjivu i neosporivu, „prirodnu“ činjenicu nego društveni fenomen, tj. da je stigma proizvod ljudskog djelovanja i ovisna o kontekstu i ideologiji onih koji posjeduju moć definiranja. Stoga ona ima i bitnu kolektivističku dimenziju ili kolektivnu vrijednost jer osnažuje odnose unutar grupe tako što ukazuje pripadnicima grupe koje se druge grupe treba stigmatizirati i protiv kojih trebaju djelovati kao kolektiv (Stafford i Scott, 1986).

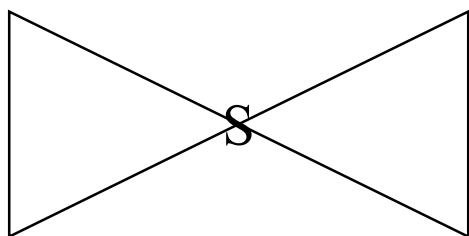
No, kao što su primijetili kritičari Goffmanove definicije stigme, takva općenita definicija govori samo o relaciji atributa i stereotipa bez opisivanja aktivne uloge onih koji stigmatiziraju, kao ni akcije koje ti akteri poduzimaju. Stoga se glavne kritike Goffmanovog rada vezanog za fenomen stigme tiču neangažiranosti njegovih koncepata⁵⁵ - to jest stigme koja opisuje impersonalne atribut-društvo odnose lišene pojma društvene moći. To jest, Goffman definira stigmom u njezinom pasivnom stanju⁵⁶.

Kritiku neangažiranosti Goffman je svakako potaknuo i fokusirajući se na one koji su stigmatizirani i opisujući načine na koje se oni nose u društvenim interakcijama, bez opisa onih koji te ljude stigmatiziraju. No, Goffman je izbjegao eksplicitno definiranje tko stigmatizira zbog toga što se u svojoj analizi (s pravom) posvetio žrtvama tog društvenog problema, ali i zbog njegovog zaključka da smo svi na neki način stigmatizirani (Goffman, 1990). Pa iako nije eksplicitno imenovao tko stigmatizira, Goffman je to implicirao navodeći da se „simbole prestiža može postaviti u kontrast simbolima stigme, poimenice, znakovima koji su posebno uspješni u privlačenju pažnje na degradirajuće diskrepancije identiteta, lomeći ono što bi inače bila koherentna opća slika, s posljedičnom redukcijom u našem cijenjenju osobe“ (Goffman, 1963: 58).

⁵⁵ Gouldner, jedan od brojnih kritičara Goffmana vidi upravo njegovu „nezainteresiranost za moć i hijerarhiju“ kao njegovim glavnim nedostatkom (Scheff, 2001). Stoga postoje brojni kritičari iz aktivističkih i akademskih krugova koji smatraju da pojam stigme previše naglašava attribute stigmatiziranih, a premalo „socijalne i strukturalne mehanizme koji stvaraju i održavaju diskriminaciju“ (Everett, 2004. U: Tal, 2012).

⁵⁶ Na prvi pogled, Goffman gotovo da *okrivljuje* atribut koji kao da samostalno uzrokuje stigmom.

Nadalje, Goffman je opisao posljedice stigme po pojedinca kod kojeg ona rezultira osjećajima „samoomalovažavanja, srama, krivnje“ (Barbarin, 1986: 163) i postaje „osnova za diskvalifikaciju“ osobe „iz potpune društvene prihvaćenosti“ (Goffman, 1963: VI). Samim time, Goffman je implicirao i dinamičku dimenziju stigme i smjestio ju u društveni odnos onih koji nose simbole društvenog prestiža i onih koji nose simbole njihove suprotnosti⁵⁷. Prema tome, Goffman daje i dinamičku i angažiranu definiciju stigme, ali to čini latentno – ostavljajući tako prostora za njegovu osnovnu misao da svi možemo biti, odnosno jesmo, na neki način stigmatizirani (Goffman, 1974). Da je umjesto toga jednostavno upro prstom u one koji drže moć u društvu, bilo bi mu svakako kasnije teže uvjeriti čitatelja da i ti koji nose moć mogu sami biti (pa i jesu) stigmatizirani. Naime, društvena stigma kao točka redukcije predstavlja iskrivljeno i dvosmjerno zrcalo.

Slika 4: Zrcalo stigme

Pa tako brojni autori definiraju, slično Goffmanu, ali više eksplicitno opisuju negativan utjecaj stigme po pojedinca i koga za to treba kriviti. Primjerice, Dell stigmom definira ne kao neutralnu različitost već kao

specifičnu, devalvirajuću različitost koju kreira okolina (društvo) pripisivanjem negativne vrijednosti (Dell, 1986). Ova definicija jasnije govori o odnosu devaluacije koji nužno obilježava odnos društva prema osobi koja nosi stigmom, ali ne ostavlja prostora i za povratnu stigmatizaciju koju pojedinac može primijeniti na društvo koje ga odbacuje. Naime, točno je da stigma pojedinca reducira na negativni atribut, tj. kako bi kazao Foucault – svodi čovjeka na njegov „medicinski pogled“ ili njegovu „dijagnozu“ (Foucault, 2003). Time stigma iskrivljuje realnost i reducira kompleksnost osobe na negativan atribut⁵⁸. No, ono što se tu često zaboravlja (a što je Goffman na lijep način, ostavio kao mogućnost u svojoj definiciji), taj odnos je dvostran - pa i stigmatizirane osobe promatraju ostale (pa i one koji ih stigmatiziraju) kroz tu istu prizmu stigme - anticipirajući njihove reakcije i prilagođavajući svoje ponašanje sukladno očekivanjima. Stigmatizirani u tom očekivanju također često reduciraju onu drugu stranu na jedan ili nekoliko stigmatizirajućih atributa (ili na ulogu) što znači da je utjecaj stigme obostran, što je jasno vidljivo u situacijama kada se onaj koji stigmatizira nađe u situaciji u kojoj ne nosi moć.

⁵⁷ Čime ju efektivno smješta u područja ideologije koja se uvijek definiraju preko njihovog ideala koji zastupaju, kritike onih „drugih“ i sredstva djelovanja (Schwartzmantel, 2005).

⁵⁸ U slučaju karizmatičke stigme Isusovih rana dešava se obrnuta devaluacija. Odnosno, oni koji svjedoče različitosti osobe koja nosi takve stigme uzdižu tu osobu iznad sebe, opisujući sebe kao profane ili grešnike.

Uz te partikularne primjere, postoji i primjer kvalitetne definicije stigme koji pak zbog težnje za preciznošću izaziva više problema nego prednosti. To je definicija stigme Stafforda i Scotta koju nazivaju „alternativnom definicijom“⁵⁹ i koja kaže da je stigma „karakteristika osoba koja je suprotna normama neke društvene jedinice“ (Stafford i Scott, 1986: 80). Njihova se normativna definicija fokusira na koncept socijalne norme koji su proširili tako da „uključuje ne samo ponašanje nego i karakteristike poput rase, roda i fizičke dobrobiti“ (Stafford i Scott, 1986: 81). Tu se javlja prvi problem jer definicija stigme koja iziskuje proširenje jednog od osnovnih pojmova sociologije zasigurno ima ograničenja, a drugi problem je taj što su proširenjem pojma norme pokušali izjednačiti pojmove stigme i devijacije koja je primarno konceptualizirana kao bihevioralni pojam, a kao takav ne uspijeva zahvatiti cijelu lepezu stigmatiziranih - od kojih su mnogi fizički atributi poput ružnoće ili invaliditeta (Stafford i Scott, 1986). No, iako stigma generalno jest namijenjena onima koji na neki način odstupaju od norme, mnoga devijantna ponašanja se realno ne stigmatiziraju, a neke stigmatizirane osobe zapravo nisu devijantne⁶⁰. Stoga se Goffmanova definicija ipak nameće kao najotvorenija i sposobna obuhvatiti sve forme stigme u suvremenom društvu, a implicitno zadovoljava i postulate sociologije javnosti koji nalažu da sociološko istraživanje treba zauzeti pro-aktivistički stav i bez straha od stigme neznanstvenosti identificirati uzročnike problema kao i njegove perpetuirajuće elemente u društvu. To svakako ne znači da ne treba nastaviti propitivati postojeće i formulirati nove definicije stigme, ali kako to nije predmet ovog istraživanja – za sada će Goffmanova definicija poslužiti, uz dodatno odvajanje pojma stigme od tematski srodnih pojmova koje je opisano u sljedećem poglavlju.

2.3.2. Prikladnost korištenja stigme u sociološkom istraživanju: Razlika stigme i srodnih pojmova

Goffmanov uspjeh popularizirao je istraživanja o društvenom problemu stigme pa se njegova definicija stigme često koristi po inerciji i nekritički – unatoč relativno čestim kritikama

⁵⁹ Autori osjećaju potrebu za novom definicijom jer samo u razdoblju od pet godina (od 1976 do 1981.) navode brojne definicije s kojima nisu zadovoljni, a koje se temelje na ideji da je norma sinonim za pravilo i koje su ponudili Jones, Farina, Hastorf, Markus, Miller i Scott, pa zatim Pfuhl, Schir, Birenbaum i Sagarin; Davies, Katz (Stafford i Scott, 1986).

⁶⁰ Pa tako stigme nose osobe koje po normativnom ključu ne bi mogli svrstati u devijantne već u prosječne građane (npr. zviždači ili internetski pirati) dok se kod drugih, koji očito ispadaju iz norme, devijantno ponašanje ne stigmatizira (npr. medijska zvijezda s dokazanim imidžem ovisnika; korumpirani političari i sl.).

njegove definicije stigme pa i pokušaja redefiniranja pojma ili potpunog izbacivanja pojma iz sociologije - u korist pojmova predrasude i diskriminacije. Naime, neki smatraju kako je pojam stigme suviše pasivan i neadekvatan „za zahvaćanje dinamike moći povezane sa socijalnom opresijom“ (Tal, 2012: 49) – za što kao prikladnije vide pojmove diskriminacije ili predrasude. Dodatnu konfuziju stvara to što se u svakodnevnom diskursu ova tri pojma često koristi kao istoznačnice ili ih se doživljava jednodimenzionalno, tj. negativno. Naime, u situacijama u svakodnevnom diskursu u kojem se ne miješa ove pojmove, oni u imaginariju sugovornika (ili pošiljatelja i primatelja medijske poruke) poprimaju gotovo isključivo negativne konotacije – iako sva tri pojma mogu imati i pozitivan predznak. Uz ova dva pojma, stigmatu se kolokvijalno miješa i sa stereotipom.

Miješanje pojmova stigme i predrasude nije neshvatljivo jer uz ranije spomenutu promjenjivost pojma koji ostaje neuhvatljiv i znanstvenicima⁶¹, između tih pojmova postoje značajne razlike, ali i sličnosti⁶². Ipak, stigma kao apstraktan pojam u sociološko istraživanje unosi probleme mjerenja pa ju je potrebno jasno odvojiti od pojmova s kojima dijeli određene sličnosti.

Predrasuda je tijekom povijesti, kao i stigma, mijenjala značenja i predznak. Prvo poznato značenje dolazi također iz antike (lat. *praecedens*) i predrasudu definira kao „sud koji se zasniva na prethodnim odlukama i iskustvima“, dok je danas puno poznatija engleska verzija latinske predrasude (lat. *praeiudicium*, tj. engl. *prejudice*): sud „koji je stvoren bez prethodnog provjeravanja ili razmatranja činjenica“ (Supek, 1973: 72). Daljnjim razvojem značenja, predrasuda uz značenje prenagljenog suda dobiva i poveznicu s emotivnim stavom prema takvom sudu, zbog čega predrasuda (pristranost) prema nekome može biti pozitivna ili negativna (Supek, 1973; Scott i Marshall, 2005). Predrasudu se u sociologiji promatra sa stanovišta njezine funkcionalnosti pa ona može biti funkcionalna ili disfunkcionalna u društvu. Stoga se govori o široj ili funkcionalnoj te užoj ili disfunkcionalnoj definiciji predrasude.

Predrasuda u širem smislu predstavlja pozitivno „svođenje velikog broja informacija na njihove (prema jasnim, vidljivim, objektivnim kriterijima, ali i prema potpuno subjektivnim i

⁶¹ Coleman smatra da stigma ostaje znanstvenicima neuhvatljiva zato jer „zrcali kulturu i društvo, koji su u konstantnom previranju“ (Coleman, 1986).

⁶² Analize čak osamnaest ključnih konceptualnih modela stigme i predrasude (zbog manjka prostora izostavili su još sljedećih devet pristupa) pokazale su značajne sličnosti oba pojma (zbog koje ju nazivaju „jednom životinjom“) koji se ipak razlikuju u smislu ljudskih karakteristika na koje se najčešće fokusiraju te autori tu „jedinствену životinju“ dijele na tri podgrupe iste životinje (Phelan, et al., 2008). Autori zaključuju da se pojam predrasude u znanstvenim člancima pretežito koristi kada se govori o temi rase ili entiteta (45%), dok se pojam stigme koristi pretežito (47%) za teme HIV/AIDS-a, invaliditeta te mentalnih i ostalih bolesti (Phelan, et. al., 2008). Mora se kazati kako je analiza znanstvenih članaka (nenamjerno, ali svakako) pristrana jer se radi o analizi tekstova na engleskom jeziku. Svakako, tema je daleko od zaključene.

na prvi pogled neprepoznatljivim mjerilima) *zajedničke nazivnike*, tj. pojmovne kategorije, koje će ubuduće služiti kao objašnjenja i smjernice djelovanja u svim situacijama u kojima će se ponavljati barem neke od informacija, koje se mogu definirati približno u okviru njihove zajedničke osnove“ (Matić, 1991: 845). Pusić navodi da se predrasude nalaze u području svijesti i manifestiraju se u društvenim interakcijama tako što akterima olakšavaju definiranje svijeta i, stoga, omogućuju umanjeње straha od neizvjesnosti okoline, te fokusiraju naša djelovanja (Matić, 1991). Pozitivne predrasude omogućuju pojedincu ulaganje manje energije potrebne za poimanje stvarnosti (kognitivna ekonomičnost) koja ne samo da olakšava funkcioniranje pojedinaca u društvu već i omogućava društvo samo. Takve pozitivne predrasude imaju *precedens* značenje i ekvivalentne su „receptima“ Bergera i Luckmanna koje akterima društvene stvarnosti služe kao točke orijentacije kojima pojedinac ekonomizira svoje kretanje kroz društvo i koje pojedincu svijet predstavljaju kao raster ortogonalnih linija (ili skup pojednostavljenih odgovora) koje društvenim situacijama daju red i smisao.

Predrasude u užem, negativnom smislu su tek dio šire, pozitivne predrasude i predstavljaju njezinu disfunkcionalnu varijaciju – što znači da su predrasude prvenstveno pozitivan društveni fenomen. Naime, dok se predrasudama koristimo kao orijentacijskim točkama koje daju smisao društvenom životu - one su pozitivne, tj. funkcionalne – kako za nas, tako i za društvo. Iako ove predrasude (ili sociološki „recepti“) predstavljaju važno i plodno tlo istraživanja, u ovom istraživanju interes je na negativnim predrasudama koje se često miješa sa stigmama, a koje realno često rezultiraju stigmama. Pozitivne predrasude postaju negativne kada „ostanu prevladavajući izvor mogućih odgovora i jedino sredstvo daljnjih aktivnosti“ (Matić, 1991: 846). Drugim riječima, predrasude su negativne kada se na njih oslanjamo i u situacijama kada imamo druge izvore informacija pomoću kojih možemo bolje shvatiti okolinu i, samim time, ekonomičnije djelovati. Takve predrasude predstavljaju *praeiudicium* ili *prejudice*, tj. „oblik društvene anti-(sim)patije koja se očituje u pogrešnoj i nesavitljivoj generalizaciji i pristranom vrednovanju pripadnika drugih društvenih grupa“ (Supek, 1973: 80). Ovakva definicija disfunkcionalnih, negativnih predrasuda govori da one mogu biti pozitivne ili negativne za one prema kojima su usmjerene. Prema tome i neka pozitivna predrasuda koju pojedinac gaji prema određenoj skupini u društvu zapravo može za društvo biti negativna (disfunkcionalna)⁶³ - ukoliko nije utemeljena na kritičkom promišljanju i iskustvu već na „neupitnim istinama“, ideologiji i sekundarnim informacijama. One se ne temelje na činjenicama već na vrijednostima koje se mogu „osjetiti ili iskazati“ (Allport, 1954: 9), a

⁶³ Primjerice kada se određenom pojedincu ili skupini pridodaje veći socijalni prestiž nego što oni realno zaslužuju. Isto vrijedi i za naizgled negativnu predrasudu koja zapravo može biti društveno funkcionalna, tj. pozitivna.

zaključivanje na temelju njih zapravo predstavlja izvrgnuće procesa racionalnog prosuđivanja koji na osnovu (objektivne) činjenice stvara vrijednosti⁶⁴. Takve predrasude ne dijele opću funkciju predrasude i ne smanjuju neizvjesnost društvenog svijeta, već za cilj imaju „usmjeravanje pozornosti s negativnim predznakom na sasvim određeni dio društvene stvarnosti koja samim svojim postojanjem...predstavlja: «socijalni problem», «izvor nestabilnosti» ili «opasnost»“ (Matić, 1991: 848). Upravo takve negativne predrasude vode ka predmetu ovog istraživanja, društvenim stigmama. Naime, negativne predrasude, ukoliko su uparene s položajem moći pojedinca koji gaji neku predrasudu, mogu voditi u razvoj grupnih ili općedruštvenih predrasuda na osnovu kojih se zatim poziva na stigmatiziranje tih „drugih“. Prema tome, negativne predrasude su znatno širi fenomen od stigmi i zapravo predstavljaju ono što stigmi može prethoditi. Svakako, taj odnos nije toliko jednostavno linearan i kauzalan i ne omogućava jasnu distinkciju, ali kako je ovaj pojam još od vremena kada su predrasudu definirali Allport i Adorno ostao kontroverzan, u sociologiji su provedena brojna istraživanja⁶⁵ iz kojih se nazire jedna razlika - individualistička konotacija negativnih predrasuda (Scott i Marshall, 2005) koja ju jasno odvaja od pojma stigme. Naime, iako i stigma i predrasuda mogu biti i pozitivne i negativne i iako su kolokvijalno oba dva pojma povezana s negativnim pojavama u društvu – predrasuda prvenstveno opisuje kognitivni proces i individualni stav povezan s emocijama, dok je stigma izraz društvenih odnosa. Drugim riječima, negativnim predrasudama nedostaje kolektivistička dimenzija stigme pa se nalaze u domeni pojedinca⁶⁶. Dakle, iako negativna predrasuda kao kognitivni proces može predstavljati izvor društvene nepravde i diskriminacije, stigma je uvijek relacijska i kolektivna te reducira osobu na sporni atribut (tj. nužno zrcali dimenziju društvene moći). Prisutnost stigme otkriva norme i vrijednosti dotične kulture ili supkulture te simbolizira društvene odnose, dok je negativna predrasuda individualno „stereotipno vjerovanje koje...ima veze s pojedinčevim osobnim osjećajima i stavovima“ i koje nije testirano u društvenoj realnosti“ (Scott i Marshall, 2005: 518). Drugim riječima, negativna predrasuda je izraz emotivnog u pojedincu i ima prvenstveno kognitivnu

⁶⁴ Wilhelm Reich daje odličan primjer predrasudnog rasuđivanja koje kreće od vrijednosti i iz njih stvara činjenice kada opisuje um fašiste kojeg zapravo nije moguće razumom uvjeriti da druga ljudska bića vrijede jednako koliko i on upravo zato jer on *osjeća* da je vrjedniji – to njemu predstavlja činjenicu, te iz toga definira svijet i druge u njemu (Reich, 1999)

⁶⁵ Prva istraživanja predrasuda počinju 1920-1930ih, u isto vrijeme kada raste i interes većine za pripadnike manjina u migracijskim zemljama (Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija) ili post-ratnim gubitnicima (Njemačkoj). Taj se interes, kasnije pokazao kao negativan – kao što pokazuje primjer tada popularne eugenike koja je rezultirala masovnim sterilizacijama i uklanjanjem svih nepodobnih iz društava (Polšek, 2004). Tradicionalna istraživanja predrasuda postigla su vrhunac 1950-ih i objavom djela Theodora Adornoa *The Authoritarian Personality* (1950) te Gordona Allporta *The Nature of Prejudice* (Scott i Marshall, 2005), a ranije spomenuti primjer Phelana, Linka i Dovidioa pokazuje da se tema istražuje i u 21. stoljeću..

⁶⁶ Ukoliko se mora reći disciplinski - predrasude se nalaze u domeni psihologije, a stigme u domeni sociologije.

vrijednost, dok stigma imaju jasnu socijalnu funkciju provođenja socijalnih normi i poticanja na izbjegavanje određenih društvenih kontakata. Samim time, negativna predrasuda je nestabilnija i može ostati vrlo osoban stav, tj. ne mora rezultirati društvenim ili grupnim definiranjem i prihvaćanjem stigmi ili pokretanjem diskriminacijskih praksi. S druge strane, stigma je – kao kolektivni fenomen - izraz racionalnog u pojedincu jer osim što reducira pojedinca na diskreditirajući atribut (Goffman, 1990), poznavanje stigme je izraz grupne pripadnosti pa stigmatiziranje predstavlja racionalno djelovanje kojim pojedinac osigurava svoje mjesto u društvu ili grupi⁶⁷. Na primjer, u značajnom dijelu hrvatskog društva se omalovažava osobe koje odstupaju od normativne matrice (virtualnog identiteta) heteroseksualnosti, tj. osobe koje iskažu (ili se sazna) njihov stvarni homoseksualni identitet⁶⁸. Tada govorimo o stigmi, tj. o stigmatizaciji kao redukciji te osobe na jedan atribut koji (oni koji drže moć definiranja) smatraju negativnim. Na osnovu te stigme (kojoj pripadnik hrvatskog društva može pribjeći kako bi osigurao svoj status kao „dobrog“ dijela društva) pojedinac može dalje zaključiti kako grupa kojoj pripada, uz homoseksualne osobe stigmatizira i psihički oboljele osobe i žene, pa slijedom toga može zaključiti da su homoseksualne osobe također i psihički bolesne ili loši vozači. Tada govorimo o negativnoj predrasudi. Dakle, iako je razlikovanje negativne predrasude i stigme svakako kompleksno, moguće ih je razlikovati prema njihovom izvoru: stigme su dio društvenog znanja i društveni marker za razlikovanje i uzdizanje „nas“ od „njih“, a predrasude predstavljaju proces pogrešnog zaključivanja i generalizacije na osnovu kojih se tvore skupovi predrasuda i formira još jedan pojam koji se ponekad izjednačava s pojmom stigme, a to je stereotip.

Pojam stereotip je nastao iz grčkog za čvrsto ili postojano (grč. *stereos*) i znak, tip ili oznaka (grč. *typos*), a prvi ga je kao socijalni koncept koristio novinar Walter Lippman koji ga je 1922. godine u knjizi *Public opinion* opisao kao fiksirane ideje koje su otporne na promjenu (Scott i Marshall, 2005). U socijalnoj psihologiji se stereotip opisuje kao strukturu znanja koje većina članova društva uči o različitim grupama ljudi (Corrigan, et al., 2009). Drugim riječima, radi se o predrasudama o atributima koje neka osoba treba imati, odnosno, rečeno Goffmanovim rječnikom, o tome kakav virtualni identitet osoba treba imati. Prema tome, stereotip „se odnosi

⁶⁷ Iako ne postoji kognitivno pojašnjenje zašto stigma postaje dominantni identitet (Ainlay, et al., 1986), ukoliko stigmatu vidimo kao izraz društvene moći – prihvaćanje stigme predstavlja racionalnu odluku i izraz lojalnosti jednoj ili drugoj suprotstavljenoj strani.

⁶⁸ Ovdje je još jednom vidljiv utjecaj autostigmatizacije, odnosno, prihvaćanja stigme koja sprječava pojedinca u življenju dobrog života. Primjerice, Izvješće o pojavama diskriminacije za 2009. godinu ureda Pučkog pravobranitelja pokazuje kako je te godine daleko najviše zaprimljenih predmeta bilo zbog diskriminacije na osnovu rase, etničke pripadnosti, boje kože ili nacionalnog podrijetla (N=54; 31%), dok onih na osnovu spolne orijentacije ima tek jedan, odnosno, 0,58% (Pučki pravobranitelj, 2009) – iako se 2009. godine održao sedmi Gay Pride u Zagrebu koji je povećao vidljivost te skupine, ali i ukazao na brojne slučajeve diskriminacije.

na skup generaliziranih vjerovanja koja su evocirana pripadnošću toj određenoj kategoriji“ pa je za shvaćanje stigme potrebno „identificirati stereotipna vjerovanja koja postoje u odnosu na taj znak“ (Crocker i Lutsky, 1986: 97), odnosno atribut ili stigmatu.

Kao i ostali pojmovi povezani uz ovu temu, i stereotip može biti pozitivan i negativan fenomen u društvu. Pa se tako pozitivna stereotipizacija naziva tipizacijom, a stereotipizacija uvijek označava pejorativan odnos prema onome na koga se odnosi (Scott i Marshall, 2005)⁶⁹. U Goffmanovim pojmovima, tipizacija bi predstavljala situaciju u kojoj se virtualni identitet (očekivanje) i realni identitet poklapaju (pa ta osoba prihvata svoj „tip“), a stereotipizacija predstavlja situaciju kada između virtualnog i realnog identiteta postoji diskrepancija ili atribut koji se u tom društvu omalovažava. Umjesto istoznačnice, stereotip (virtualni identitet) tada predstavlja antipod realnom identitetu i ukazuje članovima društva na normativni jaz koji ta osoba ne uspijeva premostiti i zbog koje ju treba stigmatizirati. Prema tome, stereotip nije stigma sam po sebi nego skup predrasuda i prvenstveno predstavlja kognitivni orijentir pomoću kojeg pripadnici društva definiraju virtualne i realne identitete i njima pripisuju attribute, tj. stigme.

Još treba kratko pojasniti razliku stigmatizacije i diskriminacije. Naime, kako je stigma društveni fenomen koji se manifestira tek u devijantnoj relaciji između virtualnog (očekivanog) i stvarnog identiteta osobe, ona nužno ima i svoju aktivnu komponentu, tj. stigmatizaciju koju se često izjednačava sa diskriminacijom (iako su pojmovi ne samo različiti, nego se u društvu mogu pojaviti potpuno neovisno!).

Diskriminacija izvorno znači razdijeliti, odjeljivati, lučiti (lat. *discriminatio*, *discriminare*) i jednaka je izvornom, neutralnom značenju stigme. Kao i ostali dugovječni pojmovi, i pojam diskriminacije je tijekom vremena mijenjan pa je u hrvatskom i engleskom jeziku dobio vrijednosnu konotaciju i definira se kao „obespravljanje“ ili „postupak kojim se unaprijed ograničuju ili onemogućuju prava građana, grupa ili naroda“ (Anić i Goldstein, 2007: 133) ili kao „nepošteni tretman“ (Scott i Marshall, 2005: 160). Termin diskriminacije se u sociologiji koristi takoreći od njezinih početaka (i to prvenstveno u teorijama rasnih i etničkih odnosa) pa su je već rani sociolozi poput Sumnera i Giddingsa promatrali kroz prizmu kulture, tj. kao fenomen kulture koji je otkrivao etnocentrizam i njegovu pristranost u pozitivnom ili

⁶⁹ Pejorativni stereotip nastaje iz predrasudnog nastrojenja pojedinca iz kojeg se stvaraju negativne emotivne i bihevioralne reakcije kao što je diskriminacija (Corrigan, et al., 2009).

negativnom smislu (Scott i Marshall, 2005)⁷⁰. Zatim se u engleskom jeziku ovu osnovnu definiciju dalje dijeli na pozitivnu diskriminaciju i institucionalnu diskriminaciju. Obje se razlikuju od općeg fenomena diskriminacije koji može biti poprilično nekontroliran i „divlji“, dok su njezini podtipovi produkti strukturiranog djelovanja vlasti i provode se legitimnim kanalima (tj. inkorporirani su u zakone i procedure, prezentiraju se u odlukama zakonodavne, izvršne i pravosudne vlasti itd.). Očito, pozitivna diskriminacija nosi pozitivan predznak, a institucionalna negativan. Pa je tako institucionalna diskriminacija ona koja je usmjerena od društva prema određenoj društvenoj grupi i rezultira nejednakošću koju pripadnici društva prešutno prihvaćaju kao dio normi društva tj. kao dio poretka ili prirodnog stanja stvari. (Scott i Marshall, 2005). U odgovoru na institucionaliziranu diskriminaciju, razvijena je (još uvijek kontroverzna⁷¹) pozitivna diskriminacija koja cilja ispraviti povijesne nepravde zbog kojih je jedna grupa u konstantnom nepovoljnom položaju unutar društva. Zbog te se misije pozitivna diskriminacija naziva i „afirmativna akcija“ (engl. *affirmative action*) ili „obrnuta diskriminacija“ (engl. *reverse discrimination*) među kojima se obično ističu seksizam i institucionalizirani rasizam kao dva eklatantna primjera institucionalizirane diskriminacije koja su dovele do potrebe za pozitivnom diskriminacijom (Scott, Marshall, 2007).

Ono što je važno za razlikovanje stigmatizacije i diskriminacije je to što „predrasude, stereotipizacija i otvoreni ili prikriveni animoziteti ne moraju biti faktori u eksploataciji jedne grupe od strane druge“ (Scott i Marshall, 2005: 313). Prema tome, predrasude i stereotipi, kao i stigmatizacija (svodenje osobe na negativan atribut i efektivna dehumanizacija) nisu nužno uzrok diskriminacije. Naime, diskriminirati se može aktima „u korist“ jedne grupe ili pojedinca,

⁷⁰ Uz etnocentrizam valja spomenuti i druge oblike pristranosti u spoznaji društva: tempocentrizam ili promatranje povijesnih zbivanja iz današnje perspektive, sociocentrizam ili negacija uloge pojedinca i naglašavanje kolektivnih interesa i kulturocentrizam ili promatranje *one* kulture sa stanovišta *naše* (Supek, 1973). Današnja dominantna uloga znanosti dopušta da se govori i o lingvocentrizmu jer je engleski jezik postao *lingua franca* znanosti, te je od sredine 20. stoljeća do danas preuzeo 80% ukupne svjetske znanstvene publikacije (prvak je Nizozemska s odnosom 40:1 u korist tekstova na engleskom) indeksirane u SCOPUS-u (van Weijen, 2012), što utječe na način na koji opisujemo i doživljamo svijet oko sebe – zbog legitimnih zahtjeva za globalnom razumljivošću teksta i praćenju trendova anglicizma koji ujedno i negativno utječu na lokalno izražavanje ideja (Huttner-Koros, 2015).

⁷¹ Kontroverza i diskutabilnost pozitivne diskriminacije izvire iz jednog od vjerojatno najvećih problema društvenih znanosti zbog kojih se one zapravo i razlikuju od prirodnih. Naime, problem izvire iz nepredvidljivosti društva i posljedičnog problema definiranja akcija koje su za društvo funkcionalne i onih koje to nisu. Očito je da je razlog uvođenja pozitivne diskriminacije postojanje institucionalne diskriminacije koju se u određenom vremenu i prostoru počelo doživljavati kao nefunkcionalnu. Stoga je uvedena pozitivna diskriminacija koja cilja generalno poboljšati funkcionalnost društva - izjednačavajući pozicije grupa i pojedinaca. No, takve političke odluke su proizvele brojne diskusije zbog onoga što Oxfordov rječnik naziva „nenamjernim ili neočekivanim posljedicama“ (engl. *unintended or unanticipated consequences*) (Scott i Marshall, 2005: 676-677).

a ne nužno „protiv“ – kao što je slučaj sa stigmatizacijom koja dehumanizira⁷². Naravno, jednom kada se nekoga stigmatizira (tj. dehumanizira), ublažava se grižnja savjesti i lakše je tu osobu ili grupu i diskriminirati – pod uvjetom da posjedujemo neki vid moći u tom društvu (ekonomsku, socijalnu, političku itd.).

Važan moment zbog kojeg se često miješa stigmatizaciju i diskriminaciju je taj što se diskriminacija često odvija u impersonalnim, institucionaliziranim odnosima koji su obilježeni *iza-zatvorenih-vrata* odnosima moći, hijerarhije i ograničavanja informacija, pa onima koji se osjećaju diskriminirani ne preostaje drugo nego one koji ih diskriminiraju (pojedince ili institucije) prosuđivati na osnovu predrasuda u kojima se redovito javljaju ideje o „njima“ i „nama“, tj. da se diskriminira „protiv“ nas/mene. Drugim riječima, ljudi su uzeli ono što je zajedničko svim definicijama stigmatizacije - da stigma rezultira obezvrjeđenjem objekta stigmatizacije (Stafford i Scott, 1986, Goffman, 1990) i proširili to značenje na pojam diskriminacije (odnosno da ih se diskriminacijom nužno devalorizira, odnosno, stigmatizira) – a takvo stajalište postoji i u znanosti. Točnije, u socijalnoj psihologiji se ponekad stvara „lanac stereotipa, predrasude i diskriminacije“ (Corrigan, et al., 2009: 75). Radi se o linearnom konceptu stigmatizacije u kojem se proces stigmatizacije opisuje kao proces koji kreće od znanja članova društva o stereotipima (koju ulogu osoba treba igrati), a oni među njima koji su predrasudno nastrojeni zatim stvaraju emotivne reakcije vezane sa pejorativnim stereotipima, nakon čega slijedi diskriminacija kao bihevioralna reakcija (Corrigan, et. al., 2009). Svakako, stigmatizacija nije tako jednostavan i linearan proces⁷³, kao što nisu niti njezine posljedice. No, zbog nekritičnosti članova društva, proces stigmatizacije se često odvija prema opisanom modelu, a pogotovo u dramatičnim i povijesno važnim događajima u kojima sudjeluje velik broj ljudi i u kojem propaganda stvara silu koju je Reich opisao kao „masovnu psihologiju fašizma“ (Reich, 1999). Pod utjecajem takvih događaja i medija koji naglašavaju diskriminaciju (kao pojam koji osigurava gledanost) lako je stvoriti predodžbe o linearnosti stigmatizacije i njezine jednakosti sa diskriminacijom – a takva predodžba je svakako i više u skladu s pozitivističkim stajalištem jakog programa u profesionalnoj sociologiji. Osim toga svakako treba uvažiti neosporno veću poznatost pojma diskriminacije od stigmatizacije u društvu koje

⁷² Na primjer, netko može diskriminirati osobe na natječaju za radno mjesto čisto zato što želi zaposliti sebi blisku osobu i to čini čak i bez da je ikada upoznao/la te druge osobe niti ima bilo kakve animozitete prema njima. Dapače, pošto su svi članovi istog društva, vjerojatno je da bi se u drugim socijalnim situacijama odnosili s međusobnim poštovanjem i uvažavanjem. S druge strane, stigmatizacija doslovce znači redukciju i dehumanizaciju osobe koja je prepoznatljiva u svakom susretu stigmatiziranih i onih koji ih stigmatiziraju.

⁷³ Kao što se pita Charles Lemert – „tko ne shvaća da je linija razlikovanja normalnih i devijantnih toliko udaljena od bivanja prosto jednostavna da je krajnje porozna?“ (Lemert, 2003: XVI)

se ovdje istražuje i koje, u skladu s načelima sociologije javnosti, treba aktivno uključiti u proces znanstvenog zaključivanja. Kako bi se to ostvarilo potrebno je bilo ponekad smanjiti inzistiranje na pojmovnoj konzistentnosti koja često uvlači znanstvenike u njihov „svijet“ pojmova i efektivno odbija druge kojima se te rasprave često doimaju besmislene (u odnosu na problem oko kojeg su se okupili). Stoga se u ovom istraživanju moralo uvažiti to da se pojam diskriminacije kolokvijalno doživljava kao vrlo negativan pojam koji opisuje vjerojatno najgori društveni odnos devalvacije – iako – ovo je poglavlje pokazalo da tome nije tako. Shodno tome, u ovom su istraživanju pojmovi stigmatizacije i diskriminacije korišteni kao istoznačnice. Na taj se način postiglo više ciljeva: neustrajanjem na čistoći pojmova, fokus sudionika istraživanja nije skretan s pitanja cilja (definiranja akcije koja nadilazi stigmatizaciju) na pitanja definicije pojmova kojima se koriste, a ujedno se i postigao „marketinški“ efekt jer se spominjanjem diskriminacije svakako postiže snažniji efekt (u kontekstu aktivističkog elementa ovog istraživanja).

Dakle, uz uvažavanje kritika o neangažiranosti i nepreciznosti pojma, te razlikovanje stigme od drugih srodnih pojmova, svakako je potrebno uvažiti i dugovječnost pojma stigme u znanosti, te još važnije - njegovu prepoznatost među osobama koje nose određenu socijalnu stigmatu, kao pozitivnog za njihove napore destigmatizacije. To svakako pojmu stigme daje dodatnu vjerodostojnost, pogotovo u kontekstu ovog istraživanja. Naime, ovo istraživanje se pridržava stajališta da se pri definiranju i istraživanju društvene stigme ne smije zanemariti percepciju stigmatizirane osobe (Bader, 2011; van Zelst, 2009) i govoriti o stigmati samo iz perspektive njezinog utjecaja na društvo. Vjerojatno najbolji primjer zašto je pojam stigme najprikladniji u ovom istraživanju dao je dr.sc. Daniel Bader u časopisu *Bipolar Today*. Kao osoba s bipolarnim afektivnim poremećajem, Bader razumije probleme pojma koje navode kritičari, ali zatim dodaje perspektivu stigmatizirane osobe koja je zapravo prilagođenija znanstvenom istraživanju koje će se ovdje prezentirati. Prema Baderu, pojam stigme je pasivan i onemogućuje „upiranje prstom“ kao što to mogu diskriminacija ili predrasuda. Jednostavno rečeno, stigme postoje u društvu i netko ih nosi, bez da se govori tko stigmatizira (Bader, 2011)⁷⁴. No, unatoč početnom neslaganju s pojmom, Bader naglašava da ga prihvaća jer nadopunjava „lingvističku nišu“ između predrasude i diskriminacije i govori o društvenim situacijama u kojima se nekoga tretira lošije samo zato što je drugačiji. Pojam stigme nas udaljava od upiranja prstom te nas fokusira na širu problematiku koja prethodi samom nastanku

⁷⁴ Bader priznaje da postoji i aktivni pojam *stigmatizirati* (engl. *stigmatize*), ali smatra da on više opisuje bezlični proces stvaranja nove stigme nego nečije sudjelovanje u već postojećoj društvenoj stigmati. Stoga niti taj pojam ne omogućuje aktivno definiranje aktera stigmatizacije.

stigmatizacija - što Bader vidi kao glavnu prednost pojma stigmatizacije – njime se može definirati uzroci stigmatizacije i situacije u kojima se stigmatizira – odnosno općenito „znanje“ u kojem nastaje⁷⁵ (Bader, 2011).

Ne manje važno, ukoliko uvažimo emancipacijsku važnost jezika (Habermas, 1988), te ga u duhu konstruktivističkih teorija sociologije shvatimo kao produkt fleksibilnog procesa djelovanja pripadnika određenog društva i kulture, onda stigma svakako predstavlja prikladan pojam za istraživanje društvenog problema stigmatizacije i slanja poruke sociologije javnosti. Kao što je opisano, stigma se u diskursu proteže od antičke Grčke do danas u nepromijenjenom (neprevedenom) obliku i zapravo na odličan način predstavlja meta-komentar koji opisuje ignorirajući odnos društva prema problemu koji svugdje postoji, ali s kojim se rijetko tko želi istinski baviti. Stoga se čini da pojam stigmatizacije ipak ima svoju funkciju u sociologiji (i znanosti općenito), a za ovo istraživanje je najprikladniji jer je najsnažnije povezan s konceptom društvenog znanja i jer je prihvaćen i od samih stigmatiziranih pojedinaca. Osim Goffmanove definicije stigmatizacije, u ovom će se istraživanju koristiti i njegovi tipovi stigmatizacije.

2.3.3. Tipovi stigmatizacije

Slično neslaganjima oko definicije stigmatizacije, postoje brojna neslaganja oko njezine tipizacije, a Goffman je stigmatizaciju podijelio na tri podvrste, ovisno o tipu atributa koji uzrokuje devijaciju na koju se društvo negativno fokusira, odnosno, koji izaziva diskrepanciju između virtualnog i stvarnog identiteta i definira nečiji socijalni identitet s obzirom na njegove fizičke, karakterne i plemenske stigmatizacije-atribute (Goffman, 1990). Dakle, Goffman je podjelu zasnovao na tri atributa (točke fokusa) na osnovu kojih pripadnici društva grade svoj socijalni identitet (tijelo, karakter, institucije), a opisuje ih kao (Goffman, 1990: 14):

Prve su odvratnosti tijela – razni fizički deformiteti. Slijede karakterne mrlje osoba koje se vide kao slabovoljne, dominirajuće ili neprirodne pasije, izdajuća i rigidna vjerovanja te neiskrenost; zaključno sa znanim zapisima o, na primjer, mentalnim poremećajima, utamničenjem, ovisnosti, alkoholizmu, homoseksualnosti, nezaposlenosti, pokušajima samoubojstva i radikalnog političkog djelovanja. Na

⁷⁵ Bader navodi primjer kako se osobe s psihičkim poremećajima koje se često ne stigmatizira samo iz straha, nego već i samo znanje da netko ima mentalnih poteškoća može voditi u socijalnu izolaciju, iako ne postoje objektivni pokazatelji da je ta osoba, primjerice, nasilna ili manje sposobna za rad (Bader, 2011). Drugim riječima, stigma je već formirana u korpusu društvenog znanja i negira nove informacije.

kraju su plemenske stigme rase, nacije i religije, a one su stigme koje se mogu prenijeti po porijeklu i jednako kontaminirati sve članove jedne obitelji.

Iako Goffman u tom opisu daje vrlo konkretne, taksativno nabrojane primjere stigmatizirajućih atributa, taj popis svakako nije završen jer je stigmatizacija relativan društveni fenomen koji često ima kaskadne i nesagledive posljedice i varijacije⁷⁶. Na primjer, nije stran slučaj da jednom stigmatizirana osoba „zaradi“ (svojim reakcijama) ili joj se pripíše (reakcijama okoline) još nekoliko drugih stigmi. Stoga se u realnom svijetu teško može govoriti o jasnim i jednoznačnim tipovima, pa se Goffmanove idealne tipove stigmi treba shvatiti kao heurističko oruđe za istraživanje fenomena stigme, više nego kao konkretne i nepromjenjive tipove omeđene jasnim granicama. Radi se o dominantnom atributu ili stigmi na koju društvo obraća pozornost pri definiranju stigmatizirane grupe ili pojedinca, ili koju pojedinac sam ističe kao svoj stigmatizirajući atribut (socijalni identitet)⁷⁷.

Pa tako u skupinu fizičkih stigmi spadaju sve osobe kod kojih je fokus okoline usmjeren primarno na fizičke attribute; u skupinu karakternih stigmi osobe kod kojih je fokus okoline usmjeren na karakterne attribute, a u skupinu plemenskih stigmi osobe kod kojih se okolina fokusira na njihove attribute pripadnosti kojima se prizivaju mentalne slike o socijalnom identitetu pripadnika raznih naroda, nacija ili religija (Goffman, 1990). Negativni fokus se odvija jer atribut ukazuje na negativno odstupanje od savršenog (idealnog) virtualnog identiteta, tj. ukazuje na postojanje realnog identiteta koji je različit (Goffman, 1974). Prema tome, fizičke stigme su one koje od ideala odstupaju tijelom, karakterne značajnim izrazima osobnosti ili, kako ih Goffman naziva, biografskim „mrljama“ ili „defektima“ (engl. *blemishes*), a plemenske simbolima pripadnosti (Goffman, 1974). Ono što Goffman posebno ističe kod plemenske stigme je to što su one posebno zarazne i „mogu biti prenesene kroz porijeklo i podjednako kontaminirati sve članove te obitelji“ (Goffman, 1974: 4). Sa zaraznom prirodom slaže se i Supek kada kaže da ona najlakše izaziva „regresije u pogledu grupnog agresivnog ponašanja, odnosno grupne identifikacije u cilju mobilizacije prema nekom vanjskom neprijatelju“ (Supek, 1973: 81). Drugim riječima, iako su sve stigme potencijalno zarazne (kao što će vam reći npr. majka djeteta sa fizičkim invaliditetom ili medicinska sestra koja radi s HIV pozitivnim

⁷⁶ Goffman navodi da unatoč tome što se pojam stigme odnosi na atribut koji je duboko diskreditirajući treba uvidjeti da je stvarno potreban „jezik odnosa, a ne atributa“ (Goffman, 1974: 3).

⁷⁷ Drugim riječima, iako stigmatizirane osobe mogu nositi više kontekstualno zavisnih stigmi, te će osobe često same „izabrati“ ili, bolje rečeno „prihvatiti“, stigmatizirajući identitet te ispuniti društvenu ulogu „drugih“ bez kojih ne bi postojali ni „naši“.

osobama) plemenska stigma je ona na osnovu koje se, gotovo pa automatski, generalizira sve pripadnike te skupine – prema principu: svi su oni isti.

Kako se u ovom istraživanju definicija stigme bazira na Goffmanovoj definiciji, logično je koristiti i njegovu podjelu na tri tipa stigme koja svakako ima svojih prednosti - iako niti ona nije bez kontroverzi.

Naime, kako je stigma izrazito promjenjiva (unatoč općedruštvenom uvjerenju u suprotno), Goffman opravdano tipove stigme zadržava u području simbola i koristi općenite pojmove koji su sposobni obuhvatiti najširi spektar pojavnosti stigme u društvu – što njegovu podjelu i čini najpogodnijom za ovo istraživanje. No, iako je Goffman zbog općenitosti tipova uspješno pokrio sve varijacije stigme, javlja se problem razdvajanja između samih tipova stigme, tj. javlja se pitanje gdje smjestiti osobe koje nose rubne ili višestruke stigme? Odnosno, gdje spadaju osobe s mentalnim poteškoćama ili osobe druge boje kože? Da li oni nose višestruke stigme ili jednu dominantnu iz koje slijede druge stigme? I kako zatim odrediti stigme i tipove koji su sudjelovali u ovom istraživanju? Osim što izazivaju konceptualne probleme, rubne stigme imaju i realne posljedice u društvu u kojem se posebno izbjegava te rubne, nesvodive kategorije. Naime, u literaturi postoje primjeri istraživanja rubnih stigmati poput kronične boli koja u promatraču, zbog u zapadnoj kulturi dominantne podjele tijela od uma i želje za jasnom tipizacijom u fizičke ili karakterne stigme, izaziva dodatnu dozu nelagode i straha – uslijed liminalnosti⁷⁸, kao i rubne, nejasne kategorije pacijenta kojeg nije moguće jasno svrstati (Jackson, 2005). Liminalnosti nisu lišeni niti slučajevi plemenske stigme. Pa stoga, slijedeći Turnerov koncept liminalnosti i Jacksonov primjer, postaje jasna važnost percepcije, tj. vidljivosti i poznatosti stigme koja pojačava stigmatizaciju u slučajevima kada promatrači nemaju dovoljno informacija o socijalnom identitetu osobe (primjerice, zašto se gotovo pa automatski stigmatizira sve pripadnike tajnih društava) ili su te informacije u suprotnosti jedna s drugom (što je situacija kada se na primjer otkrije da se svećenik ujedno i pedofil). U tome se ogleda i suštinska relativnost i kontekstualna uvjetovanost svake stigme, pa i plemenske. Drugim riječima, stigma je ogledalo onog dijela društva koje drži moć i koje koristeći svoju sliku i priliku definira što je normalno, a što devijantno i zaslužno stigme. Samim time stigma predstavlja socijalni fenomen od posebnog interesa za društvene znanosti i sociologiju jer se u njoj manifestiraju brojne sile koje utječu na društveni život, poput odnosa moći, ideologije, diskriminacije. Dakako, boljim shvaćanjem tih društvenih fenomena i odnosa omogućilo bi se približavanje onome što je Rawls nazvao „dobro uređenim društvom“ - koje je

⁷⁸ Pojam liminalnosti prvi je u znanost uveo Victor Turner, osuvremenjujući „plemenski“ koncept limena Arnold van Gennepa (Jackson, 2005), o čemu će više riječi biti kasnije.

pluralno po sastavu, ali homogeno po međusobnom povjerenju građana i privrženosti osnovnim načelima pravednosti, tj. pravičnosti (Matić i Groznica, 2008)

Dimenzija vidljivosti ujedno utječe i na izbor strategija kojima se stigmatizirane osobe služe ne bi li umirile diskreditirajuće socijalne situacije ili održali diskreciju. Stoga Goffman smatra da stigma posjeduje dvostruku perspektivu koja ovisi o tome da li stigmatizirana osoba smatra da je njezina različitost ili stigma već poznata okolini ili nije? (Goffman, 1974). Uočivši važnost dostupnosti stigme, Goffman ih je dalje podijelio prema njihovoj vidljivosti na diskreditirajuće i diskretne (Goffman, 1990). Diskreditirajuća stigma je ona koja je već poznata okolini ili nosilac stigme vjeruje da je poznata, a diskretna je ona koja je okolini još uvijek nepoznata ili nosilac stigme vjeruje da je tome tako (Goffman, 1990). Diskretna i diskriminirajuća stigma mogu biti definirane odnosnom fizičkog, karakternog ili plemenskog atributa i stereotipa (virtualnog identiteta), ali se razlikuju prema načinu na koji, takoreći, unose dramu u život pojedinca i koje strategije pojedinac mora poduzeti da bi umanjio njezin utjecaj. Pa je tako Goffman stigme podijelio na fizičke, karakterne i plemenske, s važnim dodatkom da svaki od tipova stigme može biti diskreditirajući (poznat okolini) ili diskretni – pa tako nosioci stigme mogu biti oni koji su diskreditirani i oni koji su diskretni, tj. tek mogu postati diskreditirani (Goffman, 1974). Prema tome, za oba tipa stigme nije važna samo percepcija okoline već i perspektiva onoga tko je stigmatiziran. Samim time je od izuzetne važnosti za svako istraživanje ove tematike manje promatrati stigmatizirane attribute, a više stigmatizirane osobe.

Očito, Goffmanova podjela nije savršena te, iako pokriva cjelokupnu lepezu stigmi, ostavlja pitanja unutarnje podjele. Tome bi se u ovom istraživanju moglo doskočiti tako što će se rubne stigme smjestiti u jednu kategoriju (fizičku ili karakternu) prema načelima odgovornosti, trajnosti i primarnosti stigme. Prema tim bi se načelima među fizičke stigme svrstali svi oni primjeri koji se tiču tijela (uključujući i um), a za čije postojanje nije kriva sama stigmatizirana osoba. Taj se zaključak oslanja na podjelu Gerharda Falka koji govori o egzistencijalnim i postignutim stigmama. Egzistencijalne su one koje osobe nisu uzrokovale (s kojima su, primjerice, rođene), dok su postignute one koje je osoba sama izazvala svojim djelovanjem i ponašanjem (Falk, 2001). Odnosno, neki stigmu nose rođenjem *s* nekom ili *u* neku stigmu, dok ju drugi postižu svojim djelovanjem u socijalnom kontekstu. Sami nazivi tih kategorija impliciraju dimenziju odgovornosti i prizivaju načelo trajnosti ili identitetske primarnosti stigme za osobu koja ju nosi, a taj pristup svakako nije usamljen. Slično Falku, Wolfgang Lipp je stigme u djelu *Stigma und Charisma* podijelio na defektivne i kulpativne od

kojih prve opisuju one razne tjelesne ili socijalne nedostatke, a sve one mogu postati kulpativne ukoliko im društvo pripiše negativne vrijednosti, odnosno, zasluženu krivicu (Blažević, 2003).

Svakako treba spomenuti da postoje još brojne tipologije društvenih stigmi koje se najčešće nadovezuju na Goffmanovu podjelu prema fokusu i poznatosti ili Falkovu podjelu prema odgovornosti (ili opravdanosti) i koje se zatim dalje razvijaju ovisno od potreba njihovog istraživanja prema kriterijima fokusa, dosega ili reakciji stigmatizirane osobe (što ne čudi pošto se najčešće radi o *post festum* istraživanjima problema stigmatizacije u konkretnom kontekstu, što iziskuje formuliranje termina koji su primjenjivi u tom kontekstu). Pa se tako neki autori fokusiraju na točku realizacije stigme i stigmatu dijele na internu, dobivenu i stigmatu po asocijaciji – odnosno govore o stigmi koju osoba sama osjeća, stigmi koju okolina pripisuje osobi i koja vodi u diskriminaciju, te o stigmi koja se pripisuje onima koji rade sa stigmatiziranim osobama (Greeff, et al., 2008). Drugi autori poput Corrigan i Wassela se pak nadovezuju na Goffmanovu podjelu stigmi prema kriteriju vidljivosti i naglašavaju važnost perspektive i reakcije stigmatizirane osobe time što uz diskreditirajuću (javnu) i diskretnu (izbjegavajuću) dodaju i samo-stigmatu (van Zelst, 2009). Drugim riječima, danas se naglašava važnost perspektive stigmatizirane osobe čime se želi naglasiti mogućnost stigmatizirane osobe da se odupre negativnim reakcijama okoline umjesto opisa jednostranog odnosa u kojem oni koji imaju moć kao po inerciji uspješno dodjeljuju stigme nepoželjnim u društvu. To su procesno orijentirana istraživanja koja teže spoznati i proces stigmatizacije i sve promjene koje se tijekom tog procesa dešavaju, umjesto isključivog fokusa na posljedice stigmatizacije koje su vidljive kod produktno orijentiranih istraživanja (Tseëlon, 1992). Sukladno tom usmjerenju, stigmatu se dijeli i prema njezinom dosegu, tj. utjecaju na identitet pojedinca. Pa tako stigmatizirajući atribut za pojedinca može biti centralan ili periferan, tvoreći njegov „primarni status“ oko kojeg će taj pojedinac organizirati svoje sebstvo i pomoću kojeg će birati sebi prikladne uloge koje zna igrati u društvu (Tseëlon, 1992). Slično Goffmanovom tipu diskretne stigme – a nasuprot produktno orijentiranim istraživanjima stigme - Tseëlon smatra da pojedinac može biti stigmatiziran čak i kada se nalazi na sredini atributne skale, a ne samo kada je među ekstremima⁷⁹. Drugim riječima, čak i naizgled *najnormalniji* članovi društva mogu u jednoj situaciji biti prihvaćeni, a u drugoj stigmatizirani. Stoga, socijalnu stigmatu ne treba tražiti

⁷⁹ Tseëlon smatra da je ženska ljepota prije stigma nego prednost jer se žene uvijek i svugdje nalaze *u izlogu* – što je funkcija „strukture moći i ideologije rodne konstrukcije koja situira ženu kao spektakl, muškarca kao promatrača i naturalizira taj proces tako što ga čini kao da je, kao i svaka ideologija, očit, neizbježan i zdravorazumski“ (Tseëlon, 1992: 300).

isključivo u ekstremnim stereotipima i situacijama, perpetuirajući tako predrasude⁸⁰. To u kontekstu istraživanja znači da je svakako uputno koristiti kvalitativna načela samoopredjeljenja sudionika koji će se samoiskazom svrstati u neku skupinu⁸¹.

Shodno tome, umjesto potrage za idealnom tipologijom ili potrage za ekstremnim primjerima stigmatiziranosti koji će sudjelovati u ovom istraživanju i podići mu „gledanost“, samim sudionicima je prepušteno da se dobrovoljno definiraju kao pripadnici neke od triju Goffmanovih stigmati (fizičke, karakterne ili plemenske) ili neke druge stigme, odnosno, kao „normalni“ članovi društva. Samim time su postignuta barem tri cilja: osnažena je uloga sudionika u istraživanju koji se u njemu samodefiniraju (što je nužnost svih istraživanja koja se bave ovako teškim socijalnim temama), umanjena je potreba za emotivnim sagledavanjem stigme (jer je Goffmanova tipologija lišena dimenzije odgovornosti), te je izbjegnuta institucionalna stigmatizacija koja se primjerice dešava kada neka institucija, poslodavac ili netko drugi tko posjeduje određenu kontekstualnu moć nad pojedincem inzistira na samo-kategorizaciji, tj. samo-etiketiranju koje u očima te osobe predstavlja stigmatizaciju, pa i diskriminaciju (npr. izjašnjavanje o spolu, vjeroispovijesti, bračnom statusu). Svakako, stigme i stigmatizacija ne bi postojale bez aktera i njihove svijesti o „nama“ i „njima“, te posljedičnog djelovanja koje te osobe diskreditira (pa i diskriminira).

2.3.4. Akteri stigmatizacije (prema njihovom ζ-iskustvu)

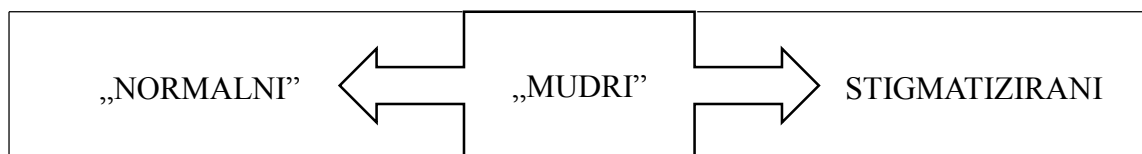
Goffman je u svom radu, uz definiciju i tipove stigmati, ponudio i definiciju aktera stigmatizacije koju vode motivi dovoljno duboki da od stigmatizacije stvore globalni fenomen. Neosporno, stigma je globalni fenomen koji očekivano razdvaja ljude, ali samim time što predstavlja odnos i praksu prisutnu u cijelom svijetu - paradoksalno i ujedinjuje čovječanstvo. Naime, ne postoji društvo niti kultura koje ne stigmatizira (Stuenkel i Wonk, 2013). Odnosno, ne postoji društvo na svijetu u kojem nećemo naći bipolarnu dinamiku između stigmatiziranih

⁸⁰ Tijekom istraživanja se često ponavljalo pitanje koje su postavljali sudionici, suradnici, pa čak i publika javnih nastupa – da li su sudionici *stvarno* stigmatizirani? Naime, kako većina nije nosila vidljive stigme ili njihove stigme nisu bile poznate drugima, nekim ljudima se nisu činili *dovoljno* stigmatizirani. To jest, nisu bili u skladu s njihovim očekivanjem o nužnoj težini ili vidljivosti stigme. Neki su smatrali i da bi vidljiva stigmatiziranost sudionika, pa i biranje „normalnih“ koji imaju snažnije negativne stavove dovelo do marketinški poželjnih tenzija i većeg interesa publike i šire javnosti.

⁸¹ Kada se radi o tabu temama poput stigme, ovakav pristup je jedini koji je moguće opravdati sa znanstvenog, ali i etičkog stajališta. I sam Goffman koji, u uvodu u svoje djelo *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, zaključuje da je svoje koncepte izgradio na osnovu neposrednih socijalnih informacija o identitetu osobe (Goffman, 1963). Drugim riječima, nije zaključivao na prethodno dostupnoj građi socijalne psihologije već iz iskaza sudionika njegovih istraživanja.

i ostatka društva (onih koji sebe nazivaju „normalnima“). Svakako, globalna prisutnost stigme pokazuje i da je pozadinska motivacija na kojoj se perpetuira duboko ukorijenjena i biološki uvjetovana – pa je tako za promjenu tog „mehanizma“ potrebno intervenirati na društvenoj i kulturološkoj ravni koje imaju moć zatamljivanja biološke potrebe i odgađanja reakcije, te locirati skupinu onih koji tu intervenciju mogu provesti.

Empirijska istraživanja koja je Goffman proveo locirala su takvu skupinu, pa je on identificirao osnovni binarni odnos između „normalnih“⁸² i stigmatiziranih osoba između kojih se nalazi „prijelazna“ skupina „mudrih“ (engl. *wise*) ili upućenih (Goffman, 1974). Stigmatizirane osobe su one koje, zbog atributa koje društvo - ili sama stigmatizirana osoba - vide kao diskreditirajući element, postaju društveno nepoželjne jer su različite od „normalnih“ koje taj atribut nemaju (ili nije poznat okolini). Stigmatizirajući atribut je onaj koji narušava društveno očekivani sklad između virtualnog identiteta (baziranog na društvenim ulogama) i realnog identiteta osobe, odnosno, koji dijeli društvo na one koji ne uspijevaju ostvariti taj sklad i one koji to uspijevaju (Goffman, 1990)⁸³. Upućeni ili „mudri“ su one osobe koje u društvu predstavljaju „most“ između stigmatiziranih i „normalnih“ (Goffman, 1990).

Slika 19: Akteri stigmatizacije prema Goffmanu

Odnosno, oni su osobe koje po svojoj prilici pripadaju među „normalne“ u društvu, ali uslijed intenzivnog privatnog ili profesionalnog iskustva suosjećaju sa stigmatiziranim osobama i postale su solidarne s njima (Goffman, 1990). To su osobe koje su kroz interakciju sa stigmatiziranim osobama postale upućene u njihovu problematiku i, još važnije, iskusile su njihovu ljudskost.

Stoga su „mudri“ one upućene osobe koje su sposobne u stigmatiziranim osobama vidjeti nešto više od negativnog atributa kojeg valja izbjegavati ili disciplinirati, a tu sposobnost su

⁸² Korištenje pojma „normalni“ kod Goffmana se često problematizira. No, kako je on jedan od neo-čikaških autora koji je zajedno s Lemertom i Beckerom napustio „zdravorazumsku“ i medicinsku podjelu ljudi na normalne i patološke (Perasović, 2001), svakako je za pretpostaviti da je pojam koristio cinično – pa su ti „normalni“ u ovom radu stavljeni u zagrade.

⁸³ Pri tome se ne smije zaboraviti dimenzija predrasude i dimenzija moći. Naime, predrasuda se izražava u percepciji drugih, a ona je pak često uvjetovana time tko promatra i koga promatra. Pa stoga postoje oni koji su, u Falkovom smislu, zaslužili tj. „postigli“ stigmiju pa ju ne nose. S druge strane, postoje oni koji nisu nečim posebnim zaslužili nositi stigmiju pa ju nose zbog generalizacije percepcija prema određenim pojedincima i skupinama. Tu je i neizostavna dimenzija moći koja kaže da će interesna skupina koja ima moć (pokušati) utjecati na definicije što je to normalno, a što je za osudu (pa i stigmiju).

stekle na vrlo jednostavan način – interakcijom i otvorenosti novim situacijama i/ili ljudima (Goffman, 1974) – za što teatar predstavlja odličan prostor. Jedni su postali mudri jer imaju bliske veze sa stigmatiziranom osobom (obitelj, rodbina, prijatelji, susjedi), a drugi su postali mudri zbog njihove profesije gdje radeći susreću stigmatizirane osobe (psiholozi, socijalni radnici, učitelji, volonteri, medicinske sestre, liječnici i brojni drugi). Te osobe zaslužuju posebnu pozornost iz dva razloga: 1) vrlo često im se pripiše stigma koju nose stigmatizirane osobe iz njihove blizine⁸⁴ i 2) predstavljaju pozitivan potencijal (most) koji može uspješno približiti dvije strane. Kao takvi, „mudri“ predstavljaju poseban interes i ovog istraživanja čije se osnovno istraživačko pitanje može prevesti i drugačije: Može li se ovom metodom (koja je u svojoj suštini ništa drugo doli interakcija stigmatiziranih i „normalnih“) povećati broj „mudrih“ u društvu?

Goffman smatra da se može, i to upravo u intenzivnom susretu sa stigmatiziranima i razvojem empatije koju vidi kao bitnu karakteristiku koja razlikuje njih od „normalnih“:

Jedna od esencijalnih kvaliteta koju bi svi djelatnici u mentalnom zdravlju trebali imati – i ona koju je najteže pružiti treningom koji dobivaju za svoj posao – je *empatija*, intuitivno razumijevanje iskustva druge osobe. Čini se da ono nastaje iz brojnih vrsta susreta s drugim ljudskim bićem, od čitanja romana i igranja predstava do dugih razgovora sa strancima u vlaku (Goffman, 1963: IX)

No, čak i ako se ova metoda pokaže uspješnom, to ne bi automatski značilo i povećanje broja „mudrih“. Odnosno, značilo bi povećanje broja „upućenih“, ali ne i broja „mudrih“. Naime, jedno je imati informaciju (biti upućen), a sasvim drugo je znati što činiti s tom informacijom („mudri“). Odnosno, kao što je utvrdio Goffman, sami kontakt „normalne“ (potencijalno „mudre“) i stigmatizirane osobe nije dovoljan sam po sebi, već su potrebni empatija i solidarnost (Goffman, 1974). Naravno, pri tome se nipošto ne smije zanemariti da je stigmatizirana osoba u tom odnosu ravnopravna, tj. da razumijevanje i solidarnost trebaju u interakciji biti obostrane jer i stigmatizirane osobe trebaju prihvatiti te „druge kao „mudre“ i kao „svoje“ (Goffman, 1974). Također treba naglasiti da negativan stav prema stigmatiziranim osobama nije rezerviran samo za „normalne“ već je vrlo moguć i među „upućenima“. To jest, i među upućenima ima onih koji se oslanjanju na stereotipe pri definiranju uloga osoba s kojima se susreću u svakodnevnom ili profesionalnom životu i ne odustaju od njih čak niti kada su

⁸⁴ To je češći slučaj sa onima koji su privatno povezani sa stigmatiziranom osobom (obitelj, roditelji, prijatelji itd.), iako su poznati i česti slučajevi stigmatizacije profesionalnog osoblja koje radi sa posebno osjetljivim skupinama (npr. oboljelima od HIV/AIDS-a ili ebole).

izloženi novim informacijama⁸⁵. Pa tako na primjer, tijekom istraživanja stigmatizacije osoba koje pate od shizofrenije, van Zelst kuje definiciju stigmatizacije koja naglašava utemeljenost stigme u neznanju, ali ukazuje i na potencijalno negativnu ulogu znanosti i struke na percepciju ove stigme u javnosti. Van Zelst kaže da se stigmatizacija:

„...odnosi na stereotipni sklop negativnih stavova, pogrešnih vjerovanja i strahova o dijagnozi shizofrenije koji utječu na to kako je taj sindrom u stvarnosti doživljen od strane drugih. On uključuje problem znanja (neznanja), stavova (predrasuda), te ponašanja (diskriminacija) i može biti pojačan znanstveno neispravnim naglašavanjem biogenetskih modela bolesti od strane profesionalaca“ (van Zelst, 2009: 293).

Iz te je definicije vidljiva negativna uloga profesionalaca koji su „upućeni“, ali ne i „mudri“ jer kao takvi mogu svojim paušalnim dijagnozama, rutiniranim, nekritičkim radom i osobnim predrasudama dodatno pogoršati položaj skupine kojom se profesionalno bave ili otežati oporavak pojedincima. Njihov je utjecaj posebno snažan kada predstavljaju institucije, znanost ili struku kojima se u društvu najviše vjeruje⁸⁶. Zato će se u ovom istraživanju razlikovati „upućene“ (informirane) od „mudrih“ koji su informirani, ali i empatički te solidarni sa stigmatiziranim osobama te predstavljaju svojevrzne lobiste koji imaju pristup u oba „tabora“ i mogu utjecati na njihov sukob.

Drugim riječima, u definiranju normalnih, mudrih i stigmatiziranih će se svakako uzeti u obzir iskustvo sudionika istraživanja, što se za potrebe ovog istraživanja naziva stigma-iskustvom ili ζ -iskustvom. Jednostavno rečeno, radi se o crticama iz biografije sudionika kojima oni otkrivaju svoja osobna iskustva, znanja o iskustvima njima bliskih osoba ili stavove o općedruštvenom odnosu prema stigmatizaciji i koji ih svrstavaju u skupinu „normalnih“, stigmatiziranih ili „mudrih“. Odnosno, iskustvo i svijest o tom iskustvu su ti koji razdvajaju takoreći nezainteresirane „normalne“ od angažiranih i solidarnih „mudrih“ ili oštećenih „stigmatiziranih“. Svakako, ζ -iskustvo uključuje iskustva i znanja koja sudionici imaju kao

⁸⁵ Manja transnacionalna anketa (n = 76; provedena u Republici Irskoj, Nizozemskoj i Velikoj Britaniji) pokazala je da 15% profesionalaca (socijalni radnici, psiholozi, radni terapeuti i fiziolozi) vjeruje u „epilepsijsku osobnost“ a čak 32% da epilepsija ima utjecaja na inteligenciju osobe s epilepsijom (The History and Stigma of Epilepsy, 2003). I dok broj ispitanika ne dozvoljava generalizaciju, profesije ispitanika uključenih u istraživanje daju zanimljivu sliku društva u kojem osobe zadužene za terapiju i rad s osobama s epilepsijom (pa i edukaciju okoline) pogrešno percipiraju osobe s kojima svakodnevno rade.

⁸⁶ Sudeći prema istraživanjima Balobana i Rimca iz 1998. godine, po povjerenju građana RH se izdvajaju tradicionalne institucije poput Crkve, vojske, škole i policije (Baloban i Rimac, 1998), a to povjerenje od onda konstantno opada (Rimac, 2000), pa do 2014. godine (sudeći prema Pilarovom barometru povjerenja u institucije) po povjerenju prednjači Hrvatska vojska s ocjenom 5,38 na skali od 0-10 (Pilarov barometar povjerenja u institucije. <http://barometar.pilar.hr/rezultati/povjerenje-u-institucije.html> [Pristupljeno 11. svibnja 2015]).

primatelji ili promatrači akcije stigmatizacije, ali uključuje i iskustva sudionika u kojima su oni bili ti koji su pokretali akcije, tj. stigmatizirali ili diskriminirali druge osobe. Stoga se ovdje govori o antagonističkom i protagonističkom ζ -iskustvu. Dakako, ta su iskustva relativna i moguće je da osoba koja se osjeća stigmatizirana u jednom okruženju, stigmatizira druge u drugom.

Iz svega izrečenog je za pretpostaviti da je na stigmatizaciju moguće utjecati iz dva smjera: 1) iz smjera stigmatiziranih osoba (odbijanjem uloge koju im je društvo namijenilo i mješovitom interakcijom stigmatiziranih i ostatka društva); 2) iz smjera društva (edukacijom „normalnih“ i „mudrih“ te mješovitom interakcijom). Pri tome posebnu, posredničku ulogu imaju „mudri“ – oni su ti koji mogu započeti razgovore i interakciju za koju je od presudne važnosti da je kvalitetna i osviještena, te popraćena komplementarnom edukacijom. Stoga se nameće pitanje – ako je stvar samo u interakciji i komplementarnoj edukaciji – zašto je problem socijalne stigmatizacije i dalje toliko prisutan? Odgovor na to pitanje daje funkcija stigme, odnosno – ona će uporno postojati dok ispunjava određenu funkciju.

2.3.5. Društvena funkcija stigme i njezin utjecaj na pojedinca

Sukladno teoriji etiketiranja (koja je neizbježna kada se govori o funkciji stigmatizacije), stigmatizacija je proces u kojem se zrcali društveni odnos, u njoj sudjeluju barem dvije strane koje dijele zajedničku definiciju realnosti. Govoreći jezikom Paolo Freirea i Augusto Boala, začetnika pedagogije potlačenih ili kritičke pedagogije i teatra potlačenih (O'Toole, et al., 2009), stigmatizacija je proces ugnjetavanja u kojem se očitava odnos protagonista (tlačitelja) i antagonista (potlačenih). Taj je odnos prava mala socijalna drama u kojoj se na atomskoj, mikro-sociološkoj razini može iščitati općedruštvene odnose moći i definirati uloge. To, naravno, ne bi bilo moguće bez da obje strane igraju svoje uloge i prepoznaju ulogu one druge strane. To jest, kako bi se socijalna drama stigmatizacije uspješno odigrala i bila kontinuirano utjecajna (odnosno, postala socijalni identitet stigmatizirane osobe) stigmatizirana osoba mora „internalizirati karakteristike koje joj se pripisuju“, tj. mora podržavati vjerovanja tog istog društva koje toj osobi govori da je manje vrijedna ili bezvrijedna (Barbarin, 1986). Drugim riječima, stigmatizirana osoba mora znati prepoznati elementarne posljedice (izbjegavanje, izrugivanje, izolacija, strah, agresivnost itd.) stigme koju ta osoba nosi (ili misli da nosi), kako bi „odigrala“ svoju ulogu u procesu stigmatizacije. Prema teoriji etiketiranja, stigmatizirana

osoba najčešće tu ulogu internalizira i prihvaća kao objektivnu (zasluženu) – čime se zapravo perpetuira problem i onemogućava socijalno pomirenje ili barem tolerancija.

Stoga je funkcija stigmatizacije socijalna kontrola, a njezin se utjecaj može prepoznati u dvije forme – diskreditirajućoj i diskretnoj, odnosno javnoj i autostigmatizirajućoj (Goffman, 1990; Corrigan, et al., 2009). Javna stigma je ona opisana u terminima stereotipa, predrasude i diskriminacije. Drugim riječima, stigmatizacija se pojavljuje eksternalizirana u društvenim odnosima, ali se pojavljuje i kao internalizirano redukcionističko vjerovanje ili stav o drugima ili sebi. Stoga je ovdje potrebno opisati društvenu funkciju stigmatizacije kao vida socijalne kontrole i njezin utjecaj na pojedinca.

2.3.5.1. Socijalna kontrola: Društvena funkcija stigme prema teoriji etiketiranja

Unatoč postojanju brojnih tipova stigmatizacije, njihovo pripisivanje se uvijek odvija prema ustaljenom obrascu stigmatizacije kojem se polazište nalazi u kognitivnim i biološkim osnovama ljudskih bića (biološka, tj. kognitivna uvjetovanost), a cjelokupni daljnji razvoj u kulturi (uvjetovanost kulturom). Tomu je tako jer stigma, na koji god se atribut fokusirala u određenom vremenu i prostoru, ispunjava jedinstvenu društvenu funkciju. Drugim riječima, koncept stigme je univerzalan i prisutan u svim društvima svijeta kao vid socijalne kontrole (Becker i Arnold, 1986) koji se aktivira onda kada društvo detektira neku devijaciju koju treba izdvojiti (ili kada osoba sama percipira ili zamišlja neku svoju devijantnost koju treba sakriti).

Općenito, socijalnu kontrolu se definira kao proces regulacije ponašanja članova društva koji je nošen normama i pravilima, a provodi se „batinom“ (represivnim aparatom poput policije, osiguranja ili vojske) i „mrkvom“, tj. privolom pomoću masovnih medija, dodjele socijalnog statusa i obrazovnog sustava (Scott i Marshall, 2005). Dakle, socijalna kontrola se odnosi prema devijacijama u društvu, a socijalni psiholozi razlikuju tri vida socijalne kontrole: obnova, stigmatizacija i tolerancija (Dijker i Koomen, 2007). Obnova (engl. *repair*) predstavlja pokušaj normalizacije odnosa na način da reintegrira i pokušava razviti razbijenu kooperaciju i interakciju, a tolerancija (kao pojam koji izaziva mnoge rasprave u socijalnoj psihologiji, ali i šire) predstavlja situaciju u kojoj nam je stalo do toga što drugi čini i nismo indiferentni te biramo potisnuti negativne emocije i suspregnuti reakcije (Dijker i Koomen, 2007).

Već je pokazano kako stigma kao simbol ili, kako kažu Stafford i Scott „apstrakcija“, (Stafford i Scott, 1986) predstavlja ogledalo društva, odnosno, pokazuje koje su teme za to

društvo ili kulturu „bolne“ i na koje to društvo reagira stigmatiziranjem ili etiketiranjem (jer postoji stav onih koji posjeduju moć da je ta pojava za društvo štetna). Svakako, u kontekstu stigmatizacije, socijalna kontrola predstavlja „odgovor na stigme“ (Stafford i Scott, 1986: 87) koji, osim što ispunjava funkciju za društvo, ostavlja duboke socijalne i osobne ožiljke na društvu i pojedincu. Pa tako stigmatizacija ima tri funkcije: eksploatacije i dominacije jednih nad drugima (potlačivanje ljudi), provođenja socijalnih normi (zadržavanje ljudi unutar društva) i izbjegavanja devijantnosti u društvu (isključivanjem devijantnih iz društva) (Phelan, et. al, 2008). Odnosno, „stigma stvara zavisnost i, stoga, stigmatizirane osobe mogu postati uključene u ropstvo prema izvorima moći unatoč želje za neovisnošću od njih. Stigme mogu smjestiti jednom moćne ljude u nemoćne pozicije“ (Ainlay, et al., 1986: 6). Uparena s Goffmanovom zaraznošću, stigma (pogotovo plemenska) može biti proširena na cijele narode i nacije te stvoriti odnos superiornosti i osjećaj inferiornosti. U prilog funkcije eksploatacije i dominacije govore brojni primjeri tijekom povijesti kada se „druge“ stigmatiziralo zato da ih se okrivi za povijesne ili tekuće društvene probleme⁸⁷. Stigma reducira osobu na njezin društveno negativno percipirani atribut (Goffman, 1974) i, samim time, olakšava negativne reakcije prema tim osobama koje variraju u rasponu od ignoriranja i izbjegavanja do diskriminacije, mučenja i ubijanja. S druge strane, funkcija stigme za provođenje normi i izbjegavanja devijantnosti govori o stigmati koja daje „veću jasnoću demarkaciji moći tako da svi znaju tko ima kontrolu nad kime“ (Ainlay, et al., 1986: 6). No, očito je da stigma predstavlja vid socijalne kontrole koji se ne može čisto funkcionalistički opisati kao korisno za društvo, već i kao oruđe koje služi za održavanje hijerarhije i odnosa u društvu. Odnosno, kao što zaključuje (u skladu sa stajalištima sociologije javnosti) Coleman:

Trebali bi priznati da stigma ustraje kao socijalni problem zato jer nastavlja posjedovati neke od njenih originalnih socijalnih korisnosti kao sredstva kontrole

⁸⁷ Ova funkcija stigme se posebno naglašava tijekom ekonomske krize (Ainlay, et al., 1986). Jedan od takvih primjera je članak Clive R. Boddyja *The Corporate Psychopaths Theory of the Global Financial Crisis*. Autor iznosi teoriju da su za globalnu financijsku krizu krivi primarno psihopati, a važnost članka vidi „iznimno važnim za budućnost kapitalizma jer raspravlja o karakterističnim načinima prema kojima su se Korporativni Psihopati nedavno ponašali“ (Boddy, 2011: 255). Boddy Korporativne Psihopate koji su zauzeli upravljačke pozicije i djeluju samo u svoju korist opisuje riječima poput bešćutni, manipulatori, nesavjesni i napominje, kako nas ne bi zavarali da su oni došli do svojih pozicija zato jer „djeluju uglađeno, šarmantno, sofisticirano i uspješno“ (Boddy, 2011: 256). No, Boddy sam navodi da se poslovanje drastično promijenilo od onog iz 20. stoljeća, te da se danas u biznisu uspinju isti oni „psihopati“ koje bi raniji „stabilniji i sporo mijenjajući okoliš“ u kojem bi se „zaposlenici vrlo dobro poznavali i korporativni psihopati bi bili uočljivi...kao nepoželjni menadžeri zbog njihove sebične, egoističke osobnosti i etičkih defekata“ (Boddy, 2011: 257). Prema tome, menadžeri, čak i oni psihopatski, proizlaze iz sistema koji ih je promovirao (ukoliko oni jesu psihopati kakvima ih opisuje Boddy). Ovdje je vidljiva i težnja autora za romantizacijom nekih ranijih vremena u kojima je – kao i uvijek – sve bilo bolje. Boddy ide toliko daleko da poziva na istraživanje koje će ispitati „osobnost i moralno zaključivanje“ te ispitati „moždanu kemiju i povezivanje“ menadžera financijskih organizacija – ne bi li se utvrdila dubina njihove psihopatije (Boddy, 2011: 258).

određenih elemenata populacije i osiguranja da moć nije jednostavno izmijenjena.

Stigma pomaže održati postojeću društvenu hijerarhiju (Coleman, 1986: 228)

Društvena stigmatizacija ima za funkciju oštro razdvajanje na „nas“ i „njih“, pri čemu se redovito pribjegava tipiziranju i generalizaciji kojom se one druge želi implicitno ili eksplicitno okarakterizirati kao nenormalne, devijantne, strane, pa i manje vrijedne. Samim time, stigmatizacija je „tip socijalne kontrole koji ne razlikuje osobu od njegovog ili njezinog devijantnog ponašanja ili privremene uvjetovanosti i koji je usmjeren ka isključenju te osobe iz odnosa ili društva“ (Dijker i Koomen, 2007: 7)⁸⁸. Drugim riječima, stigmatizacija je vid socijalne kontrole rezerviran za one manje vrijedne ili bezvrijedne i, takoreći, predstavlja emocionalnu, osvetničku akciju (što je svakako i perspektiva onih koji su stigmatizirani) - dok su za one vrijedne rezervirani naponi obnove ili, barem, razvoja tolerancije. Općenito, postoje tri glavne negativne posljedice stigmatizacije, a to su diskriminacija umanjnjem ili potpunim gubitkom prilika, segregacijom i prisilom (Corrigan, et. al. 2009). Dakako da te posljedice nisu jedine i da postoje bezbrojne druge posljedice, ali sve rezultiraju (barem) „ograničenjem ili prekidom socijalnih odnosa“ (Stafford i Scott, 1986: 87), tj. isključenjem onoga, one ili onih koje se doživljava kao devijantne.

Tu svakako ne treba zaboraviti i da djelovanja pojedinaca ili grupa mogu prizvati reakciju socijalne kontrole (bilo etiketiranja ili represivnog aparata), za koji mnogi utjecajni autori poput Beckera smatraju da više doprinosi perpetuiranju problema nego njegovom rješavanju (etiketiranje osoba kao devijantnih stvara devijantne).

Jedan od najznačajnijih istraživača društvene devijantnosti je Howard S. Becker koji je 1966. godine objavio jedno o najvažnijih djela za proučavanje devijantnosti i odgovora društva: „*Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*“. Becker, slično kao Goffman, nalazi da sve društvene grupe, bez iznimke, pokušavaju nametnuti svoja pravila na ostatak društva, a zatim tim pravilima legitimirati i odrediti što je „ispravno“, a što „pogrešno“ i odlučiti tko je „naš“ i insajder, a tko autsajder (Becker, 1966). On je među prvima istraživao i govorio o posljedicama stigmatizacije, odnosno, među prvima je priznao postojanje i stajalište devijantne kulture i devijantnog zanimanja, u sklopu njegove teorije etiketiranja. Teorija etiketiranja (s čijim nazivom njezin autor, Howard Becker, nije zadovoljan te ju smatra nespretno nazvanom),

⁸⁸ Uz razdvajanje, društvena stigmatizacija zna imati i ideološki, pa i zabavljačku funkciju danas popularnog spina (tj. skretanja pozornosti zainteresirane javnosti s problema na druge teme), a zna imati i funkciju koju će se ovdje nazvati pranjem ruku. Takve potrebe javljaju se obično tamo gdje postoji i jak društveni, financijski, politički ili ini interes – zbog kojeg se želi ocrniti jednu stranu ili pojedinca ne bi li uređenje društva ostalo netaknuto - ali to nipošto ne znači da su znanosti lišene takvih stigmatizacija.

predstavlja interakcionistički pristup devijantnosti (Becker, 1991: 211) čija je svrha relativizacija kako bi se omogućilo promjene:

Svrha je interakcionističkog pristupa devijantnosti ne samo razjasniti pojave koje su se tradicionalno istraživale pod tim naslovom, nego i zakomplicirati razumijevanje naših moralnih stajališta o njima.

Dakle, Becker je smatrao kako postojeća građa (1966. godine) nije zadovoljavajuća (iako nije i bezvrijedna), tj. kako se bazira na sudskim zapisnicima, a ne na direktnim opažanjima (Becker, 1991) uslijed kojih bi devijantnost postala kompleksnija, a devijantni „oni“ - ljudi. Kao takva, teorija etiketiranja je svakako kompatibilna sociologiji javnosti i odgovara na njezin poziv za vrijednosnim određenjem sociološkog istraživanja. Također je zanimljivo da Becker znatno koristi pojam “drame” u svojim radovima⁸⁹, a pri tome naglašava i da se interakcionističke teorije poput teorije etiketiranja fokusiraju „na tu dramu, koja postaje predmet istraživanja, i na proučavanje relativno zapostavljenih sudionika u toj drami - onih koji su dovoljno moćni da odlučuju o proglašavanju aktivnosti devijantnima, a to su policija, sudovi, liječnici, zaposleni u školama i roditelji“ (Becker, 1991: 185). Becker pojašnjava da bavljenje socijalnim fenomenima koje opisuje teorija etiketiranja nužno iziskuje da istraživač osvijesti da je taj problem društven i da je stoga potrebno u obzir uključiti što veći broj događaja, aktera i činjenica (Becker, 1991). Drugim riječima, pozivajući se na Blumerov pristup zauzimanja stajališta aktera teme koju se istražuje, Becker poziva da:

Ukoliko želimo istražiti proces povezan s devijantnošću, tada moramo zauzeti stajalište barem jedne od uključenih grupa, ili one koje su tretirane kao devijantne ili one koje etiketiraju druge kao devijante (Becker, 1991: 172).

Becker govori o važnosti promatranja funkcije stigme sa stajališta njezinog utjecaja na pojedinca (umjesto impersonalne i upitne društvene „koristi“), a isto tako daje naslutiti potrebu stigme za igranjem i zamjenom uloga – što predstavlja jednu od osnova procesa modela dramsko-akcijskog istraživanja koji je razvijen tijekom ovog istraživanja.

⁸⁹ To ne čudi s obzirom na to da su Goffman i Becker bili dugotrajni prijatelji i kolege (Gopnik, 2015).

2.3.5.2. Utjecaj stigme: Paradoks autostigmatizacije i moralna karijera stigmatiziranih

Kao što stigma i stigmatizacija neosporno ispunjavaju društvenu funkciju (pod uvjetom da se radi o Falkovoj postignutoj stigmatizaciji), stigma prvenstveno utječe na živote stigmatiziranih osoba, a tek zatim na društvo. Glavna karakteristika stigme je da reducira kompleksnost ljudskog bića na specifičan atribut koji u tom kontekstu privlači negativnu pozornost (Goffman, 1974). I dok se društvena uloga stigme može pravdati sa funkcionalističkog ili utilitarnog stajališta koje naglašava kratkoročne ciljeve⁹⁰, stigma dugoročno predstavlja problem koji radi više štete nego koristi – upravo zato jer za pojedinca predstavlja nametnuti, gotovo nepremostivi problem. Stigma svakako utječe na psihičku stigmatizirane osobe i smanjuje joj samopouzdanje, a sa sociološkog stanovišta utječe na kvalitetu sudjelovanja te osobe u društvenom životu i smanjuje joj životne šanse (ako i ne vodi u totalnu izolaciju). Individualne posljedice je nemoguće pobrojati, ali sve one vode u jednostavan zaključak da stigma stvara suštinsku zavisnost zbog koje stigmatizirane osobe idu kroz život okruženi i vođeni strahom. Kako kaže Goffman, te osobe „žive na povodcu“ (Goffman, 1974: 90).

Dominantni strah i njegov utjecaj na akcije i samopercepciju pojedinca opisuje Beckerova teorija etiketiranja koja naglašava da „devijantna etiketa proizvodi devijantnu društvenu ulogu i uvjetuje daljnji glavni socijalni status koji će imati devijant“ (Matić, 1991: 849). To jest, devijantna etiketa (tj. stigma) predstavlja proces koji je vođen obostranim strahom i obnavljan u socijalnim interakcijama ili djelovanjima i njima pripisanim značenjima.

Prema tome, kako bi shvatili stigmatu potrebno je istražiti strah „normalnih“ od drugačijih, ali i internalizirani „strah“ stigmatiziranih od društva koji vodi u autostigmatizaciju (negativna vjerovanja i emocije o sebstvu). Pri tome brojni autori koji istražuju stigmatu naglašavaju ulogu samo-stigme ili autostigmatizacije (engl. *self-stigma*) za koju, primjerice, Ritscher i Phelan smatraju da ima razornije posljedice po pojedinca nego diskriminacija koju doživljavaju od društva (van Zelst, 2009). Pa prema tome, iako ne treba zaboraviti da s druge strane (samo)percepcije stigmatizirane osobe stoje percepcija i reakcije društva, čini se da pitanje destigmatizacije, tj. koliko i kako će stigma djelovati, ne ovisi samo o društvu koje stigmatizira

⁹⁰ Stigma se povijesno dokazala kao kočnica ekonomskog i društvenog razvoja čijim se mijenjanjem/ukidanjem društvo redovito pozitivno razvijalo. Primjer stigmatizacije žena koji je stoljećima predstavljao žene kao nesposobne (ili barem nepoželjne na „muškom svijetu“ (području rada), te ekonomskog razvoja koji se uslijedio nakon masovnijeg uključanja žena u radnu snagu govori dovoljno o negativnim posljedicama ignoriranja stigme. Također, empirijsko istraživanje utjecaja političkog nasilja pokazalo je negativnu povezanost rasta BDP i političkog nasilja (Davis, 1999).

već i o percepciji stigmatiziranih – a to čini osnaženje pojedinca jakim oruđem destigmatizacije. Osim toga, osnaženje pojedinca, kako bi ta individua odbacila pripisanu stigmatu i realizirala svoju verziju dobrog života unatoč stigmatizirajućem društvu, daleko je jednostavnije postići nego promjenu reakcije cjelokupnog društva na stigmatizirane osobe. Dakako, moguće je promijeniti i reakciju društva, ali to iziskuje intervenciju većih sustava (poput obrazovnog i znanstvenog sustava) u društveno znanje i redefiniranje vrijednosti socijalizacije – što će se pokazati u poglavlju koje govori o socijalnoj konstrukciji zbilje i tome što predstavlja motivaciju za dizajniranje dramsko-akcijskog modela istraživanja koji može zadovoljiti i tu obrazovnu komponentu ili preduvjet destigmatizacije.

Prema tome, značaj osobne perspektive i pristupa stigmatizaciji je toliko važan da može transformirati stigmatu i stigmatizirajuće iskustvo pojedinca iz očekivanog negativnog u pozitivno osobno iskustvo. Ti su slučajevi „povijesnih ličnosti“ statistički rjeđi od slučajeva kada je stigma negativno djelovala na pojedinca, ali su češće izuzetno upečatljivi i povijesno zabilježeni (jer su vodili u svjetonazorske ili tehnološke promjene)⁹¹. U pozadini tih povijesnih primjera osoba i skupina koje su nadišle društvenu stigmatizaciju nalazi se velika većina marginaliziranih zbog kojih svakako treba kazati kako socijalna stigma dominantno negativno utječe na stigmatizirane osobe koje zbog nje snose poražavajuće posljedice. Tome je tako, jer transcendencija socijalne stigme ne ovisi samo o osobnosti nego i o brojnim faktorima poput „kulturnih vjerovanja, socijalnog statusa [...], ekonomije, fizičkog okoliša i edukacije“ (Ainlay, et al., 1986: 7). Drugim riječima, iako se destigmatizacija nalazi u Gandijevskom individualnom „budi-promjena-koju-želiš-vidjeti-u-svijetu“ pristupu; ustrajnost stigme ipak ovisi i o ustrajnosti i reakciji društva. Stoga su Corrigan i Watson, istražujući mentalne poremećaje, naglasili dvostruki negativni utjecaj stigme na pojedince koji bivaju odbačeni od društva kao opasne ili bolesne osobe, a živeći u takvoj atmosferi, te osobe često prihvate takav stav o sebi (Corrigan i Watson, 2002).

Taj negativni osobni, ali i društveni utjecaj stigme, se očituje u takozvanom „why-try“ utjecaju koji rezultira osobnom, ali i socijalnom depresijom (koju se može nazvati *statusom quo*). Koncept depresivnog utjecaja na pojedinca sastoji se od tri komponente: „autostigme koja nastaje iz stereotipa; medijatora poput samopoštovanja i samodostatnosti; i ostvarenja životnih ciljeva ili njihov nedostatak“ (Corrigan, et al., 2009: 75). Prema tome konceptu, osobe koje internaliziraju stigme i učine ih „svojima“ gube samopovjerenje i samopoštovanje, te mogu

⁹¹ Pri tome se fokus obično stavlja na medijske osobe iz javnog života koje su unatoč stigme postale svjetski simboli humanosti (npr. Mandela ili Ghandi), ali ne treba pri tome zaboraviti i puno brojnije „male“ ljude koji su odlučili da im društvena stigma neće voditi život.

„anticipirati i internalizirati stavove koji zrcale devaluaciju i diskriminaciju“ (Corrigan, Larson, i Rüsch, 2009: 75). To je svojevrsna modificirana teorija etiketiranja u kojoj je pozornost posvećena autostigmatizaciji u negativnoj okolini koja vodi u demoralizaciju i smanjenje samopoštovanja, zbog čega se kod stigmatiziranih osoba javlja melankolija i efekt „zašto se truditi?“ (engl. *why-try effect*) (Corrigan, Larson, i Rüsch, 2009: 76). Sukladno tome, ne bi li stigmatizacija imala utjecaja na pojedinca, ta osoba mora proći kroz tri „A“ samo-stigmatizacije (engl. *awareness, agreement, application*), tj. kroz svjesnost, slaganje i primjenu (Corrigan, et al., 2009):

Ne bi li iskusila samo-stigmatizaciju, osoba mora biti svjesna stereotipa koji opisuju stigmatiziranu grupu...i mora se slagati s njima... No, ta dva faktora nisu dovoljna da tvore samo-stigmatizaciju. Treći „A“ je primjena. Osoba mora primijeniti stereotipe na samu sebe[...] Ova perspektiva pokazuje samo-stigmatizaciju kao hijerarhijski odnos; osoba[...]mora prvo biti svjesna odgovarajućih stereotipa prije nego što se s njima složi i primijeni samo-stigmatizaciju na samu sebe (Corrigan, et al., 2009: 76).

Očito, utjecaj stigmatizacije nije jednak za sve pojedince i ovisi o autostigmatizaciji i stigmatizaciji okoline, ali i o drugim faktorima koje je opisao Goffman, razlikujući strategije nošenja osobe sa stigmom ovisno od poznatosti/vidljivosti stigme i od moralne karijere stigmatizirane osobe. Već prema tome da li je stigma okolini poznata ili nepoznata, stigmatizirana osoba je u socijalnim interakcijama ili „diskreditirana“ ili „diskreditabilna“ te pribjegava nekoj od strategija nošenja sa reakcijom okoline (Goffman, 1990). Diskreditabilna osoba (koja nosi diskretnu stigmom) služi se strategijom propuštanja (engl. *passing*) ne bi li kontrolirala informacije i održala nevidljivost atributa zbog kojeg bi ju okolina stigmatizirala - ili osoba vjeruje da bi ju stigmatizirala⁹² (Goffman, 1990). S druge strane su diskreditirane osobe koje nose stigmom koja je okolini poznata (vidljiva) te pribjegavaju strategiji pokrivanja (engl. *covering*), tj. kontroli tenzija (Goffman, 1990). Pokrivanjem, stigmatizirana osoba pokušava ublažiti ili anulirati nelagodu koja se javlja u mješovitoj interakciji stigmatiziranih i „normalnih“ i to ne samo za sebe, već i za „normalne“ – ne bi li tako ublažila ili potpuno izbjegla

⁹² Primjeri strategije propuštanja su sve društvene situacije u kojima pojedinac svjesno odabere ne prezentirati svoj pravi identitet, tj. stav. Kao na primjer: religiozna osoba koja skriva svoju religioznost u društvu ateista; homoseksualna osoba koja živi kao heteroseksualna; pripadnik manjine koji se na Popisu stanovništva izjašnjava kao pripadnik većinskog naroda; zaposlenik koji šuti o poreznim malverzacijama svojeg poduzeća; otac koji vara ženu itd.. Pojedinac može pribjegavati strategiji *propuštanja* zbog osobnih strahova i paranoje, pa i interesa - ali i zato jer zna da će otkrivanje istine dovesti do značajnih, pa i opasnih posljedica po njegov status i život.

negativne reakcije okoline⁹³. Samim time stigma djeluje na pojedinca, ne samo tako što mu uvjetuje društvene odnose, već i tako što mu otežava svakodnevnu interakciju. Stigmatiziranoj osobi je zasigurno potrebno uložiti više energije u interakciji s drugima jer ta osoba mora, ne samo održavati osnovnu „ulogu“, već i uložiti dodatan napor u postizanje pokrivanja ili propuštanja i dodatne prilagodbe.

Drugi važan faktor o kojem ovisi utjecaj stigme na pojedinca Goffman je opisao fokusirajući se na takozvanu moralnu karijeru stigmatizirane osobe. Koji god tip stigme osoba nosila (ili umišljala da nosi) ta osoba ima određenu moralnu karijeru koja je „u isto vrijeme i uzrok i posljedica ustrajnosti na sličnim nizovima osobnih prilagodbi“ (Goffman, 1974: 32). Prema Goffmanu, moralna karijera je svojevrsni dijagnostički karton u kojem je osoba zabilježila povijest svoje stigme s određenim značajnim događajima - poput trenutka osvještavanja što je stigma te da ju nosi, koje posljedice to donosi te kako se nositi sa time (Goffman, 1990). U tome se očituje svojevrsna struktura spoznaje i posljedične (re)definicije i (re)identifikacije sebe i značenja djelovanja okoline, što je zapravo proces socijalizacije kojom stigmatizirana osoba uči o svojem položaju u društvu. Drugim riječima, stigma se nalazi u perceptivnoj razmjeni između pojedinca i društva u kojoj pojedinac spoznaje da ga društvo stigmatizira, a društvo spoznaje da je taj pojedinac pripadnik grupe koju „vrijedi“ stigmatizirati. No, uspješnost stigme uvelike ovisi i o razini do koje stigmatizirana osoba prihvaća stigmu i identificira se s njom⁹⁴, a ovisi i o životnoj dobi, tj. razini izgrađenosti osobnosti stigmatizirane osobe (Goffman, 1974).

Pa tako Goffman smatra da postoje četiri različite moralne karijere, ovisno o dobi kada je pojedinac postao svjestan da nosi određenu stigmu (Goffman, 1974). Karijera počinje tako što pojedinac isprva uči generalizirane stavove društva prema stigmatizirajućem atributu, nakon čega slijedi faza usporedbe u kojoj pojedinac prepoznaje taj atribut kod sebe (ili da mu ga društvo pripisuje), te uči o socijalnim posljedicama nošenja stigme (Goffman, 1974). Osobe koje nose stigmu od rođenja i socijalizirane su od početka kao takve (u svoju stigmatiziranu ulogu) predstavljaju prvi tip moralne karijere (Goffman, 1974). Nakon njih slijedi drugi tip u

⁹³ Kada se *pokrivaju*, stigmatizirane osobe obično prakticiraju pravila interakcije „normalnih“, tj. onih koji tu osobu u pravilu izbjegavaju i s kojima pretežito nema kontakta – čak u većoj mjeri nego „normalni“ sami! Strategiji pokrivanja pribjegavati će se jače, što je stigma više ugrožavajuća za pojedinca – iz straha za život, stigmatizirane osobe će pokušati gotovo sve ne bi li izbjegle gnjev druge strane. Jedan od najpoznatijih i najdrastičnijih primjera pokrivanja je onaj Židova koji su se u nacističkoj Njemačkoj odricali svoje religije, narodnosti ili se čak izjašnjavali kao antisemiti (Johnson, 1993).

⁹⁴ Prihvatanje stigme od strane stigmatizirane osobe predstavlja ono što je Edwin Lemert nazvao sekundarnom devijacijom. Za razliku od primarne devijantnosti koju društvo još uvijek ili donekle tolerira (npr. ponašanje alkoholizirane osobe će često proći bez sankcija okoline jer je „normalno“, iako suštinski devijantno), sekundarna devijantnost predstavlja situaciju kada stigmatizirana osoba stvarno prihvati etiketu devijantne/stigmatizirane osobe i počne se ponašati devijantno (Perasović, 2001).

kojem se nalaze osobe koje su određeno vrijeme provele nesvjesne da nose stigmu, a sama spoznaja za njih predstavlja dramatičan događaj koji na njih djeluje duboko jer su te osobe već bile socijalizirane, a sada se moraju ponovno socijalizirati i prihvatiti stigmatiziranu ulogu – što, blago rečeno, značajno dramatizira život te osobe (Goffman, 1974)⁹⁵. Treći tip moralne karijere žive one osobe koje su stigmatizirane (ili su postale svjesne da su stigmatizirane) kasnije u životu, kada su već formirane osobe. Goffman smatra da osobe koje su kao izgrađene osobe (i socijalizirane kao normalne) ušle u skupinu stigmatiziranih osoba često ne mijenjaju viđenje sebe radikalno, dok osobe koje su nosile stigmu, a da toga nisu bile svjesne često moraju radikalno (re)definirati sebe. Posljednji, četvrti tip moralne karijere obuhvaća osobe koje su socijalizirane kao normalne i takve bi i ostale, ali uslijed geografske promjene moraju naučiti kako biti „normalan“ u tom društvu ili kulturi (Goffman, 2000). Drugim riječima, stigma se može pojaviti bilo kad tijekom života čovjeka i stvoriti diskontinuitete (Ainlay, et al., 1986) – koji govore u prilog dramaturškoj perspektivi društva i interakcije, o čemu će riječi biti kasnije. Posljedica tih prekida je neumoljiva nesigurnost koju stigmatizirana osoba osjeća pri miješanoj ili „neprikladnoj“ interakciji (Goffman, 1990: 14):

Nesigurnost statusa invalidne osobe obuhvaća širok spektar socijalnih interakcija, uključujući i zapošljavanje. Slijepi, bolesni, gluhi, defektni nikad ne mogu biti sigurni kakav će biti stav osobe koju upravo upoznaju, hoće li ih odbiti ili prihvatiti, sve dok se ne dogodi direktan kontakt. To je pozicija adolescenta, crnca svjetlije puti, imigranta druge generacije, socijalno mobilne osobe i žene koja je upala u prevladavajuće muško zanimanje.

Drugim riječima, stigmatizirana osoba (ili osoba koja je u strahu da će biti stigmatizirana) zapravo nikada ne zna u koju će kategoriju biti smještena od strane „normalnih“, te su te osobe često oprezne u interakciji. Isto vrijedi i za nositelje diskretne stigme jer se oni ograničavaju u socijalnim interakcijama – ne iz težnje za upravljanjem impresijama, već iz težnje za kontrolom informacija i sakrivanjem stigme (Goffman, 1990).

Ta neumoljiva nesigurnost kod stigmatiziranog pojedinca stvara ono što Goffman naziva ambivalentnošću (Goffman, 1990) koja perpetuira stigmu, jer se „normalnima“ stigmatizirane osobe mogu doimati kao prevrtljive i lažne osobe. Naime, kako stigmatizirana osoba (kao i svaka druga osoba) teži pripadati, najčešće će prihvatiti svoju stigmatiziranu ulogu u društvu,

⁹⁵ Goffman navodi primjere u kojima su stigmatizirane osobe institucionalizirane (tj. „primljene“) u zatvorski ili sanatorijski odjel gdje ih podučavaju o njihovom novom identitetu (Goffman, 1974) – primjerice šišanjem, označavanjem brojem i tako dalje.

tj. internalizirati će društvene standarde identiteta, bez obzira što ih u očima drugih (ili sebe) ne ispunjava (Goffman, 1990)⁹⁶. No, isto tako nije rijetkost da stigmatizirana osoba (kao i svaka druga osoba) ima aspiracije realizirati viši socijalni identitet i dobiti viši statusni simbol pa, takoreći, sklapa ambivalentna „savezništva“ (malo s „normalnima“, malo sa stigmatiziranima) ili čak stigmatizira druge koje vidi manje vrijednima od sebe - s jednakim emotivnim ulaganjem i energijom kojom „normalni“ stigmatiziraju tu osobu⁹⁷. Kao što je Goffman uočio u svojim istraživanjima, uz stigmatizaciju drugih skupina (koje su to, u njihovim očima, zavrijedile), stigmatizirane osobe znaju internalizirati socijalne zahtjeve do ekstremnih razina - za koje smatraju da pripadnici „njegove“ skupine ne zadovoljavaju te se osjećaju posramljeno u njihovom društvu i teže prebjeći k „onim drugima“ ili, pak, teže njihovom pročišćenju (Goffman, 1990)⁹⁸. Odnosno, stigma „dozvoljava nemoćnim ljudima osjećaj superiornosti ili moći nad drugima koji su teže stigmatizirani“ (Ainlay, et al., 1986: 6).

Tako promjenjiv utjecaj stigme može na pojedinca djelovati pozitivno, odnosno, dok jedna te ista stigma kod nekih osoba rezultira smanjenjem samopoštovanja i samostalnosti, druge pak može osnažiti negativna reakcija okoline i potaknuti ih na društvenu akciju (Corrigan, et al., 2009; Goffman, 1990). Radi se o „paradoksu autostigmatizacije“, tj. o mogućnosti izbora osobnog odgovora na autostigmatizaciju, koji osim negativne (društveno očekivane) reakcije gubitkom samopouzdanja, rezultira i pozitivnim reakcijama kada stigmatizirane osobe koriste odnos društva za osobno jačanje i na neki način se „hrane“ predrasudama ili, čak, ostaju neokrznuti ili nesvjesni socijalne stigme (Corrigan i Watson, 2002). Prema tome, iako stigmatizacija najčešće negativno utječe na kvalitetu života i ograničava pojedincu pravo na samodefiniranje dobrog života, iskustvo stigmatiziranosti nije uvijek imalo negativan učinak na pojedinca ili skupinu. S jedne strane, stigmatizacija može (umjesto omalovažavanja) rezultirati osnaženjem osobe koja se kroz učestalo iskustvo nelagodnih interakcija u kontaktu s

⁹⁶ Na primjer, Davies je u empirijskom istraživanju političkog nasilja (koje je jasno povezano s temom stigmatizacije) pokazao da čak i oni akteri političke scene koje se doživljava ili stigmatizira kao iracionalne fanatike odgovaraju na situacije sistemski, tj. normativno i s ciljem racionalne optimizacije i u skladu s društvenim ograničenjima (Davis, 1999). Odnosno, čak i oni koje društvo vidi kao fanatike tu ulogu odigravaju prema načelima racionalnog ponašanja, što upućuje na dobrovoljno, svjesno i plansko igranje te uloge.

⁹⁷ Tijekom istraživanja su se događale takve situacije – primjerice, oni koji nose fizičke stigme su negativno gledali na one kojima društvo pripisuje karakternu stigmatu homoseksualnosti. To je još jedan od razloga zbog kojih se u istraživanju iz 2012. godine odustalo od podjele radionica na tri Goffmanova tipa stigme i ujedinilo sve sudionike u jednu radionicu (jednu skupinu) u kojoj su surađivala sva tri tipa stigme i „normalni“ zajedno.

⁹⁸ Primjer posramljenosti „svojima“ ne mora biti ekstremen. Naprotiv, vidljiv je kod tinejdžera u društvu roditelja ili rodbine. Oni će se često osjećati posramljeni jer su internalizirali neke druge norme i vrijednosti, te su naučili igrati druge uloge. Stoga ih rodbina koja naglaskom otkriva njihovo podrijetlo ili glasni roditelji posramljuju i oni se još više teže identificirati s aspiracijskom skupinom. Rjeđe, ali ipak moguće, takve osobne posramljenosti i težnja za pročišćenjem „svojih“ može dovesti do teških zločina poput masovnog ubojstva ili čak genocida.

„normalnima“ naučila nositi sa stresnim i problematičnim situacijama puno bolje od onih „normalnih“ (Goffman, 1990).

Upravo to je točka u kojoj se stigmatizirane osobe, uvjetno rečeno, najviše negira i ne omogućuje njihova pozitivna uloga (funkcija) u društvu. Naime, kao što je pokazao Victor Turner, stigmatizirane osobe su često one koje žive u limenu (prostoru između definicija; na margini; odnosno uz granicu, u predgrađu, na crnom tržištu) i samim time su bile stigmatizirane, ali isto tako su te osobe često imale i svoju pozitivnu društvenu ulogu (ili funkciju) kao društvenih posrednika koji imaju iskustva, poput „prevoditelja, ljekara, trgovaca i mađioničara“ (Solomon, 1986). Odnosno, kritike pojedinaca mogu formirati dobre kritičare društva. Odnosno, kao što je opisao Goffman:

Prvo, taj savjet o osobnom ponašanju ponekad stimulira stigmatiziranu individuu da postane kritičar socijalne scene, da postane promatrač ljudskih odnosa. Može ga se navesti da stavi zgrade oko opuštenosti socijalne interakcije kako bi istražio šta se unutra nalazi. Može postati 'svjestan situacije' dok su normalni spontano uključeni unutar situacije, situacije koja je sama konstruirana za te normalne kao pozadina za nenamjerne stvari. Produljenje svjesnosti od strane stigmatizirane osobe je pojačano, kao što je već prije predloženo, pomoću njegove specijalne životnosti prema kontingencijama prihvatanja i otkrivanja, kontingencijama kojima će normalni biti manje otvoreni (Goffman, 1990: 111).

Svakako, čini se da i stigmatizirani imaju što za reći o tome kako društvo treba funkcionirati, te da i oni mogu doprinijeti društvu⁹⁹. Osim toga, poznata je latentna uloga „imigranta“ koji „u sebi omogućava konstrukciju fiktivnog imidža 'Nacije' oko koje se društvo inače, tj. bez „stranaca“, ne bi moglo složiti“ (Soeffner i Zifonun, 2008: 15). No, zanimljivo je da unatoč naporima brojnih autora koji se bave istraživanjem stigme za povezivanjem – ili točnije – premošćivanjem jaza između paradigmi socijalne psihologije i „ateoretskih“ modela proizašlih iz kvantitativnih, anketnih istraživanja mentalnog zdravlja među „drugim“ manjinama (Corrigan i Watson, 2002), „većina istraživanja na području stigme se temelji na studijama javnog mnijenja ili ekvivalentnim bihevioralnim istraživanjima. Istraživanja koja istražuju stajališta onih koji su izloženi stigmatizaciji su manje uobičajena“ (van Zelst, 2009: 293).

⁹⁹ Njihov doprinos kao kritičara društva - da su oni ti koji stvaraju promjene ili ukazuju na mogućnost nemogućih „suradnji“ - povijesno je bio prisutan, a u suvremenom dobu je posredstvom tehnologije i znatno proširen, pa se sada govori o „geek“ kulturi koja dominira svijetom (a koja je zapravo sastavljena od onih koji su odstupali od norme jer su bili „štreberi“).

Drugim riječima, unatoč brojnim znanstvenim pokazateljima da stigma djeluje na kompleksan način koji nije moguće spoznati istraživanjem samo jedne strane¹⁰⁰, većina istraživanja proučava kakve stavove „normalni“ imaju prema stigmatiziranim, dok su glasovi stigmatiziranih često ostavljeni u tišini.

Stoga je od izuzetne važnosti što istraživački model kojeg se ovdje razvija sadrži aktivistički element kojim se cilja proširiti doseg, tako da se glasovi stigmatiziranih ne samo čuju unutar istraživanja ili sociologije, nego da se stigmatiziranim omogućí javna pozornica na kojoj će se moći neposredno i bez stručnog „prevođenja“ izraziti i, umjesto mraka margine, osjetiti svjetla pozornice. Dapače, osim što se stigmatizirane osobe treba maknuti s margine i dati im prostor gdje mogu dati svoj glas i doprinijeti društvu (jer velika većina njih to i želi), društvo je to koje treba poduzimati akcije kojima će doprinijeti bržoj destigmatizaciji tih osoba. Svakako, u tom naporu trebaju prednjačiti znanost i struka – jer je stigmatizacija prostor ideologije i manipulacije koja se pojačava u doba krize kada, što pokazuje primjer Boddyevih korporativnih psihopata (ali i brojnih drugih istraživanja¹⁰¹), ekonomske i društvene krize imaju tendenciju reaktivirati lov na „vještice“, tj. simbole na koje valja svaliti krivnju za sve probleme društva¹⁰². Svakako, jednom kada krene takva socijalna histerija teško je išta poduzeti, pogotovo zato jer sve realne promjene mogu doći tek nakon višegodišnjeg rada i obrazovanja koje bi promoviralo drugačije vrijednosti i socijaliziralo empatički nastrojene ljude koji iskustveno uviđaju neizbježnu nesigurnost okoline i spremni su pozitivno reagirati na nju.

No, kao što je pokazano, važan sastojak uspješnosti stigmatizacije je autostigmatizacija (tj. internalizacija stigme), pa to predstavlja najpotencijalniju točku u kojoj se može doprinijeti pozitivnim promjenama¹⁰³. Svakako, radi se o kompleksnom problemu koji postoji „oduvijek“ i koji stoga zahtijeva proračunati i znanstveno utemeljeni pristup. Odnosno, stigmatizaciji se

¹⁰⁰ Brojni autori zagovaraju interdisciplinarni pristup kao jedini koji ima potencijal spoznati neku socijalnu stigmu jer „niti jedna disciplinska perspektiva nije adekvatna niti za pojašnjenje sastavnice date stigme, niti da predviđa ili sugerira o promjenama iskustva onih kojima je stigma dana“ (Ainlay, et al., 1986: 7).

¹⁰¹ Primjerice, istraživanje zaklade *Friedrich-Ebert-Stiftung for democracy and against right-wing extremism* iz 2011. godine pokazuje da GFA (Group Focused Enmity), tj. grupno fokusirani animozitet raste u EU pod utjecajem dobi, razine obrazovanja i razine, tj. pada prihoda (Zick, Küpper, i Hövermann, 2011).

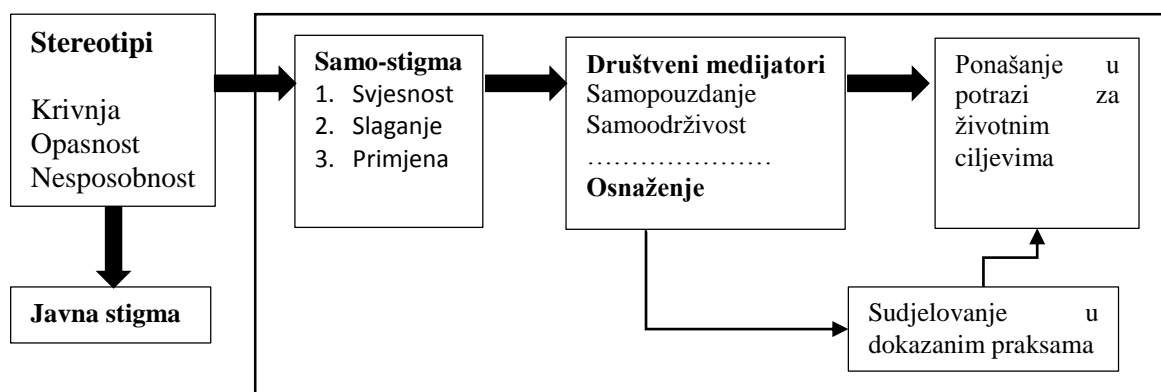
¹⁰² Utjecaj stigmatizacije i diskriminacije nije isključiv problem pojedinca, već i društva. Naime, osim što uništava živote miliona ljudi, stigmatizacija i diskriminacija predstavljaju prepreku svakom napretku čovječanstva – uključujući i onaj najpopularniji - ekonomski napredak. Da je tome tako svjedoči i odluka predsjednika SAD-a da izda izvršnu naredbu kojom će zaštititi radnička prava homoseksualnih i transrodnih osoba koje rade u institucijama federacije i njihovim kooperantima. Razlog za tu odluku daje glasnogovornik Bijele kuće: U kritičnom vremenu za ekonomiju naše nacije, trebamo da su svi naši radnici fokusirani na svoje talente, vještine i domišljatost, umjesto da brinu o gubitku posla zbog diskriminacije. [...] Diskriminacija nije samo loša, ona ujedno može zadržavati kvalificirane radnike da maksimiziraju svoje potencijale u doprinosu jačanju naše ekonomije. (Dias, 2014).

¹⁰³ Kurt Lewin smatra kako“ je jedno od najtežih prepreka na putu poboljšanja [op.a. međugrupnih odnosa] čuveni manjak samopouzdanja i samopoštovanja u većini manjinskih skupina. Manjinske su grupe sklone prihvatiti implicitne prosudbe onih koji imaju status čak i kada je prosudba usmjerena protiv njih samih“ (Lewin, 1946: 44).

može suprotstaviti jedino na osnovu dokazanih aktivnosti i tretmana stigmatiziranih osoba, javne kritike legitimnosti stigme, te razvojem grupnog identiteta stigmatiziranih osoba. Naime, istraživanja pokazuju da postoje dva glavna faktora koji utječu na to da li će osoba stigmu prihvatiti tako što će oštetiti ili poništiti samopouzdanje, dok će se kod drugih javiti revolt i ponos. Prema Corriganu, Larsonu i Rüschu, ti faktori su legitimnost i grupni identitet. Ili preciznije rečeno stupanj prihvaćanja stigme kao legitimne (stupanj ili percepcija legitimnosti) i postojanje grupnog identiteta. Odnosno:

Osobe koje promatraju stereotip koji korespondira sa samo-stigmatizacijom kao legitimni trpe veću štetu po samopouzdanje i osobnu učinkovitost. Oni koji se ne slažu sa stereotipima vjerojatnije će biti ravnodušni ili opravdano ljuti umjesto samo-stigmatizacije. Grupni identitet također utječe na reakcije na stigme. Netko bi pomislio da osobe koje se identificiraju ili inače pripadaju stigmatiziranim skupinama mogu internalizirati negativnost koja je usmjerena prema toj grupi, te stoga imati gore posljedice na autostigmatizaciju. Međutim, istraživanja pokazuju da osobe koje razviju pozitivan identitet kroz interakciju s članovima njihove skupine mogu razviti više pozitivne samopercepcije. Posljedično, za njih je manje vjerojatno da će iskusiti umanjeno samopouzdanje i samoučinkovitost (Corrigan, et al., 2009: 77).

Model samo-stigmatizacije otkriva naizgled paradoksalan utjecaj stigme koja u sebi utjelovljuje i razloge za ekstremno negativne, ali i jednako tako ekstremno pozitivne rezultate po samopouzdanje, postizanje životnih ciljeva i uključenost pojedinca u društvo. U tom modelu „osobno osnaženje je paralelni pozitivni fenomen osmišljen kao medijator između samo-stigmatizacije i ponašanja povezana s postizanjem ciljeva“ (Corrigan, et al., 2009: 77).

Slika 20: *Why-Try* utjecaj stigme na pojedinca (preuzeto iz Corrigan, et.al., 2009)

Iako izvori osnaženja svakako mogu biti potpuno neočekivani i individualni, „nekoliko studija je istražilo korelacije između osnaženja i drugih psihosocijalnih pokazatelja, uključujući samopouzdanje, samoučinkovitost te pokazatelja nade i oporavka“ (Corrigan, et al., 2009: 77). Pokazalo se da društvene intervencije koje imaju za cilj osnaženje stigmatiziranih pojedinaca jačaju i vjerojatnost da će ta osoba sudjelovati u tzv. dokazanim tretmanima (Corrigan, et al., 2009) koje na terenu obavljaju stručne službe (socijalni radnici, medicinari, psiholozi itd.) i predstavnici civilnog društva. Prema tome, osnaženje pojedinca je ono što ima potencijal umanjenja ili poništenja autostigmatizacije u pojedinca. Zato je važno razbijati legitimitet stigme i razvijati grupni identitet jer tada stigmatizirane osobe mogu prepoznati sebi slične, poduzeti akcije i zaštititi svoja prava. Odnosno, „osobe prethodno uskraćene sluha političnih vođa mogu iskusiti povećan osjećaj moći kroz članstvo u grupama samopomoći – inicirajući osjećaj o kolektivnoj akciji omogućenoj prema njihovoj novostečenoj stigmi“ (Ainlay, et al., 1986: 6).

Svakako, postoje dokazani tretmani koji vode k osnaženju stigmatiziranih osoba i to se znanje svakako treba koristiti u svim prikladnim situacijama. No, isto tako je potrebno otvarati prostor novim tretmanima koji se tek trebaju dokazati i koji, ukoliko se dokažu, mogu pokriti neke nove dimenzije stigme i rada sa stigmatiziranim osobama. Naime, vidljivo je u do sada iznesenom, da stigmatizacija svakako predstavlja kompleksan i ozbiljan društveni fenomen koji stvara ogromne probleme pojedincima i društvu i kojim se stoga treba baviti na osnovu činjenica, ali uz zadržavanje fleksibilnosti koja će moći apsorbirati promjenjivu narav stigme. Drugim riječima, rad na stigmatizaciji iziskuje zadržavanje otvorenosti neophodne za prepoznavanje nefunkcionalnosti jednih i uvođenje novih elemenata „znanja“ o društvenom životu i odnosima u društvu. Pri tome je važno posvetiti jednaku pozornost osobama koje spadaju u skupinu „normalnih“ (ili onih koji stigmatiziraju) i osobama koje su stigmatizirane, kao i poštovati određene principe rada koji su se već dokazali kao pozitivni za rad sa tim skupinama.

Nadalje, suvremeni modeli bavljenja stigmom se ne bave toliko „brisanjem“ stigme koliko realizacijom programa koji facilitiraju „osnaženje koje pospješuje postizanje životnih ciljeva i sudjelovanje u dokazanim praksama koje se odnose na te ciljeve“ (Corrigan, Larson, i Rüsch, 2009: 77). Sukladno tome, osnaženje stigmatiziranih osoba, kao centralna točka promjene njihovog stava prema sebi (autostigmatizacije), treba provoditi pomoću tri aktivnosti: razvoja korisnički vođene službe, razvoja grupnog identiteta i izlaženja (engl. *coming out*) iz simboličkog „ormara“ (Corrigan, Larson, i Rüsch, 2009). Razvoj korisnički vođene službe se treba voditi prema dva principa koja doprinose osnaženju stigmatiziranih osoba: **principu**

kolegijalnosti i principu pomagača, usluge vođene od korisnika (Corrigan, Larson, i Rüsch, 2009). Te se korisnički vođene usluge javljaju u tri forme: centra otvorenih vrata (engl. *drop-in centres*), vršnjačke potpore i usluge mentorstva te edukativnog programa¹⁰⁴ (Corrigan, Larson, i Rüsch, 2009). Organizacija prema principu kolegijalnosti, tj. bez jasne hijerarhije, doprinosi osnaženju onih uključenih u proces, a princip pomagača jača samopouzdanje i daje sudionicima dodatnu motivaciju, posebice u dijeljenju znanja i strategija (Corrigan, Larson, i Rüsch, 2009).

Svakako, dimenzija osnaženja koju se uvijek pokušava ostvariti jest ona grupnog identiteta. No, istraživanja su pokazala da je grupni identitet skliski teren kada se tiče stigmatizacije (Corrigan, Larson, i Rüsch, 2009) te je, prema tome, uputnije raditi na pozitivnoj atmosferi nego stvarati grupni identitet¹⁰⁵.

Treća dimenzija osnaženja je istupanje koje omogućuje stigmatiziranoj osobi da na neki način prisvoji svoju stigmu i sama sebe definira (osnaži se) – što svakako može imati oslobađajući utjecaj na stigmatiziranu osobu (pogotovo kada se radi o diskretnoj stigmi za koju stigmatizirana osoba izlaženjem sazna da nije prešla u diskreditirajuću). No, pri tome je također važno zadržati oprez i toj temi prilaziti isključivo sa stajališta stigmatizirane osobe jer samo one mogu odlučiti koje su prednosti, a koje mane takvog izlaska (Corrigan, Larson, i Rüsch, 2009).

Ovdje prezentirani istraživački model svakako aspirira zastupati sve ovdje navedene vrijednosti osnaženja. Odnosno, prateći sociologiju javnosti, ovim se istraživanjem cilja razviti istraživački model koji je ujedno sposoban stvoriti bazu za aktivističko djelovanje protiv problema stigmatizacije i koji se u sljedećoj fazi može primijeniti u edukativne svrhe. Sukladno tome, ovaj je istraživački projekt zamišljen tako da uz znanstveno istraživanje pokrene udrugu u kojoj bi stigmatizirane osobe mogle naći potrebnu ljudsku, obrazovnu, pa i kreativnu podršku. Ta bi „baza osnaženja“ funkcionirala u duhu demokracije i predstavljala korisnički vođenu službu (udrugu) iz koje bi oni koji žele mogli djelovati dalje i provoditi istraživanja koja će doprinijeti shvaćanju stigme (pa i njezinom nadilaženju), a u isto vrijeme razvijati mrežu i grupni identitet. Slijedom toga, u ovom je istraživanju istražen potencijal osnaživanja pojedinaca putem mješovite interakcije stigmatiziranih i „normalnih“ ostvarene unutar kazališnih radionica i pomoću dramskih i glumačkih praksi – kako bi se stvorio temelj za

¹⁰⁴ Suvremena istraživanja ovisnosti su pokazala presudnu važnost podrške okoline. Naime, „ono što determinira da li će zloraba droge eskalirati u ovisnost, i prognozu jednom kada jest, ima manje veze s jačinom droge i više sa socijalnim osobnim i ekonomskim okolnostima korisnika“ (Hayes, 2015). Drugim riječima, ovisnost se ne nalazi u karakteristikama same supstance, pa niti ovisnika samog, već u suodnosu ovisnika i okoline.

¹⁰⁵ Ukoliko se ukloni dimenzija atmosfere koja iskustveno privlači osobe da se žele identificirati s nekom grupom i sudjelovati u tim ugodnim aktivnostima, glavni problem kod rada s temom stigme je taj što se sve češće odvija, ili u institucijama, ili u projektima s oskudnim resursima pa, slijedom toga, prevagnu aspiracijske grupne asocijacije.

dizajniranje znanstveno utemeljenog modela koji će biti prikladan za rad sa stigmatiziranim dijelom društva i koji će se moći koristiti u obrazovne i aktivističke svrhe. Jednako tako je važan element javnog nastupa kojim se cilja postići veća prisutnost teme u javnosti, a samim time i mogući novi pozitivni proboji¹⁰⁶.

Nakon što je definirano što je stigma u ovom istraživanju, koji su njezini osnovni tipovi i akteri, te koju funkciju stigma ima za društvo, a koje su posljedice za pojedinca, nameće se pitanje – da li je promjena uopće moguća? Odnosno, ukoliko je stigma fenomen koji prati čovječanstvo praktički od početka i ako predstavlja negativnu verziju predrasude bez koje se ne možemo snalaziti u okolini – na čemu se bazira ideja da je proces stigmatizacije moguće prekinuti? Sudeći prema sociologiji i do sada prezentiranim istraživanjima, promjena je moguća, ali je za to unutar sociologije potrebno prihvatiti interakcionistički pristup koji „pokazuje sociolozima da je osnova drame devijantnosti, sa svih gledišta, nametanje definicija – situacija, djelovanja i ljudi – onih dovoljno moćnih ili s dovoljno visokim stupnjem legitimiteta da to mogu. Potpuno razumijevanje zahtijeva temeljito proučavanje tih definicija i načina na koji se one razvijaju i postaju legitimne i prihvaćene zdravo-za-gotovo“ (Becker, 1991: 211).

Drugim riječima, promjena je moguća ukoliko se dekonstruira društvene predrasude o legitimnosti, odnosno, nepromjenjivosti, činjeničnosti ili opravdanosti stigme i tako motivira aktere problema stigmatizacije da se trgnu iz „why-try“ efekta. Odnosno, promjena je moguća ukoliko je moguće detektirati probleme legitimacije i objektiviziranja društvenih stigma, te ustanoviti perspektivu univerzalne jednakosti ljudi - a da pri tome poziva ljude iz letargije u akciju. U tome postojeća sociološka teorija ima izuzetno važnu ulogu.

Da stigme ne treba promatrati kao objektivne, *sui generis* činjenice koje su izvan moći djelovanja ljudi pokazati će teorija socijalne konstrukcije zbilje, dok će dramaturška perspektiva Ervinga Goffmana ukazati na suštinsku jednakost svih sudionika društvene interakcije. Na kraju, akcijsko istraživanje Kurta Lewina će ukazati na istraživački proces koji ujedno motivira na akciju, a simbolički teatar i obred prijelaza Victora Turnera će prezentirati teatar kao idealan prostor slobode od uloga, interakcije i refleksivnosti – što ga čini idealnim za propitivanje stigmatizacije.

¹⁰⁶ Primjerice, kako zaključuje međunarodna organizacija za borbu protiv epilepsije, potrebne su im obrazovne kampanje usmjerene prema medijima i javnosti, ali i kampanje usmjerene prema profesionalcima i struci, te osobama koje pate od epilepsije – a posebno ističu aktivaciju poznatih osoba koje pate od epilepsije i koje treba poticati na javno istupanje (International League Against Epilepsy, 2003).

Drugim riječima, važna uloga sociološke teorije je ta da ukazuje na zablude o stigmi i, posljedično, omogućuje propitivanje njezine legitimacije. Također, omogućuje i perspektivu s čijeg gledišta se može propitivati stigmatizaciju i opravdanost razdvajanja ljudi na „nas“ i „njih“. Na kraju, sociologija uparena s civilnim aktivizmom i teatrologijom omogućuje prostor u kojem se može, ne samo istražiti problem stigme, već i definirati dokazane tretmane i nesmetano stvarati alternativne grupne identitete kojima će se resocijalizirati „normalne“ i stigmatizirane u „mudre“.

3. BRICOLAGE SOCIOLOŠKE TEORIJE ZA DEKONSTRUKCIJU STIGME I RAZVOJ DRAMSKO-AKCIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Nakon što je u prethodnom poglavlju opisan glavni problem istraživanja, ovo poglavlje opisuje teorijski okvir na osnovu kojeg je osmišljen model dramsko-akcijskog istraživanja kao proces

Slika 5: Teorijski bricolage

koji vodi do Goffmanovog, uvjetno rečeno, jednostavnog rješenja. Naime, Goffman identificira mješovitu interakciju kao glavni problem stigmatizacije i preduvjet koji treba biti ispunjen za promjenu stava o stigmatiziranim osobama. No, postavlja se pitanje – kako tu interakciju ostvariti kada se stigmatizirani i „normalni“ u svakodnevnom životu izbjegavaju, a stigme percipiraju kao opravdane i nepromjenjive?

Odnosno, hoće li ostvarenje interakcije utjecati na promjenu stigmatizacije jednih od strane drugih? Očito, problem stigmatizacije koji postoji tisućama godina zasigurno nije tako jednostavan već zahtjeva akciju koja će ukazati na njegove manjkavosti na svim razinama – od njegovih apstraktnih začetaka do konkretnih akcija. Stoga je u ovom poglavlju opisan bricolage teorija koji se slaže kao lijevak i postepeno vodi od apstraktnih teorija o društvu do konkretne akcije koja omogućuje postizanje destigmatizacije i resocijalizacije. Teorija socijalne konstrukcije zbilje Bergera i Luckmanna koja relativizira neupitnu „činjeničnost“ socijalnih stigma otkriva pozadinu svake stigmatizacije, također ukazuje i na potrebu za stvaranjem

prostora u kojem je moguće simbolički odvojiti aktere od ograničenja zbilje svakodnevnog života i ostvariti izvanrutinsko iskustvo. U tom prostoru mora biti moguće eksternalizirati i djelovati na dublji način (interakcijom lice-u-lice), kritizirati legitimaciju i procese objektivizacije koji omogućuju lažno odvajanje aktera (kreatora) i produkta njegovog djelovanja (objektivizirane stigme), a cjelokupan proces treba internalizirati s naglaskom na svijest o relativnosti uloga i suštinskoj jednakosti svih ljudi. Kako se ono društveno što je internalizirano u pojedincu realizira prvenstveno u igranju uloga, dramaturška perspektiva Ervinga Goffmana koristi tu točku kako bi omogućila svjetonazor jednakosti svih sudionika društvenog života, lišen statusnih simbola i sveden na perspektivu i motivaciju glumca na društvenoj pozornici (svi smo glumci i težimo održanju nastupa unutar zadanih okvira). Svakako, u procesu destigmatizacije i resocijalizacije radi se o procesu u kojem se posreduje neko novo znanje, tj. alternativni svjetonazor dramaturške perspektive, a za to je potrebno osigurati prostor koji omogućuje učenje i nadilaženje ograničenja svakodnevne zbilje. Taj prostor je pronađen u obredu prijelaza Victora Turnera koji je smješten u prostor teatra i predstavlja modernu verziju plemenskog procesa inicijacije, tj. učenja novog znanja i stjecanja novog statusa. Također, taj proces rastajanja, liminoidnosti i ponovnog sastajanja odličan je alat za istraživanje i rješenje socijalnih drama – što stigmatizacija svakako jest. On ujedno omogućuje formiranje simboličkog teatra – prostora alternativnog svjetonazora slobode uloga i kritike, te mješovite interakcije „normalnih“ i stigmatiziranih kakva je u svakodnevnom životu izbjegavana. No, kako se u obredu prijelaza radi o procesu koji naglašava slobodu istraživanja i ludičke spoznaje, potrebno je taj proces (odnosno, sudionike u njemu) dodatno fokusirati prema pronalasku rješenja za stigmatizaciju koja dominira u zbilji svakodnevnog života. To omogućuje akcijsko istraživanje Kurta Lewina koje fokusira sudionike na pronalaženje akcija koje nadilaze stigmatizaciju, dok zajednički prolaze Turnerov obred prijelaza u prostoru teatra koji oživljava alternativni svjetonazor potreban za postizanje destigmatizacije i resocijalizacije. Tako postavljene teorijske osnove omogućuju formiranje hipoteza i ciljeva istraživanja, te formiranje inovativnog dramsko-akcijskog modela istraživanja stigmatizacije koji omogućuje alternativni svjetonazor. Dodatna vrijednost teorijskog *bricolage-a* svakako je i ta što prikazuje zasluge dosadašnje sociologije za destigmatizaciju te ukazuje kako sociološka teorija može biti primijenjena u okviru sociologije javnosti i utjecati na društvo.

3.1. Stigmatizacija prema teoriji socijalne konstrukcije zbilje

To define is to limit.

Oscar Wilde

U Goffmanovim radovima „svakodnevni život je predstavljen kao masivan, kolektivan poduhvat bricolage-a“ (Atkinson, 1989: 74) unutar kojeg se posebno interesirao za institucionaliziranu društvenu interakciju tijekom koje si akteri međusobno prenose simbole i značenja – uključujući i degradirajuće simbole stigme. Prema tome, stigmatizacija je proces nanošenja društvene stigme (ili prema teoriji etiketiranja - društvene etikete) koja ne postoji

Slika 6: Prvi element teorijskog *bricolage-a*

sama po sebi, već tek kao antipod društvenim normama čija je „jedina svrha [...] iskoristiti ljudsku sposobnost slobodnog izbora kako bi ograničila ili posve eliminirala slobodu izbora; izgurati ili potpuno odsjeći sve mogućnosti osim jedne – one promovirane od strane norme“. (Baumann, 2005: 29). Drugim riječima, stigmom se normira, označava i objektivizira društvene aktere, ili točnije - subjekte društvenog života se reducira

na neki specifičan (stigma) atribut. Redukcijom osobe na stigmu olakšava se diskriminacija i ostale negativne prakse usmjerene prema toj osobi ili grupi od strane društva koje se u društvu znaju proširiti poput požara ili putem „socijalne zaraze koja uključuje međusobni utjecaj pojedinaca unutar društvene mreže koji se obraćaju jedni drugima za znakove i bihevioralne alate koji odbijaju nepredvidljivosti specifičnih situacija“ (Fagan, et al., 2007: 698). To ukazuje na snažan utjecaj nepredvidljivosti, nesigurnosti i straha koji, osnaženi biološkim pozivom za ekonomičnosti djelovanja, neumoljivo pozivaju na ekonomičnost djelovanja, navode aktere da minimaliziraju rizike i ekonomiziraju energiju potrebnu za interpretaciju svijeta i ljudi – što čine označavanjem, uključujući i stigme. Prema tome, potrebno je istražiti proces nastanka tih osnovnih strahova koji mogu otkriti razloge dugovječnosti stigmatizacije u društvu, ali i ukazati na točke u kojima se mogu napraviti promjene. Kao što se pita Coleman:

Moguće je da ultimativni odgovori o tome zašto stigma ustraje leže u pregledu zašto se ljudi boje različitosti, budućnosti, nepoznatog i, stoga, stigmatiziraju one koji su

drugačiji ili nepoznati. Jednako važno je istražiti načine na koje bi stigmatizacija mogla biti povezana sa strahom od biti drugačiji (Coleman, 1986).

Centralnu važnost označavanja (tj. objektivizacije) u međusobnom ophođenju ljudi pokazuje dugovječnost njezinog opisa, a jedan od najranijih je zapisan u staroegipatskoj *Knjizi mrtvih* koja, osim što opisuje obrede i magijske postupke vezane uz ukop, opisuje i put kojim preminula osoba mora proći ne bi li stigla do nebeskog suda (Uranić, 2002). Put pokojnika je obilježen sa sedam „prepreka“, tj. božanstava koja pokojnik mora znati prepoznati i imenovati – ne bi li ga božanstva propustila da pristupi posljednjem, nebeskom sudu - a to čini izgovarajući riječi: „Pozdrav tebi, veliki bože. Ja te znam i znam ime tvoje...“ (Uranić, 2002: 235). Ovo staroegipatsko vjerovanje nalazimo i u suvremenom društvenom životu, iako u formi koja je diskutabilno više ili manje lišena mistike i povezivanja s natprirodnim silama. Naime, moći imenovati nešto znači moći shvatiti to nešto – a samim time i posjedovati. Pri tome „posjedovati“ znači objektivizirati, razumjeti, učiniti objektom i imati kontrolu nad tim objektom, tj. moći manipulirati njime. Ukratko, posjedovati znači znati nazive te stvari“ i opis namjene¹⁰⁷. S druge strane nalazi se ono što ne shvaćamo, što ne možemo imenovati, ono subjektivno i „neuhvatljivo“ – što najčešće izaziva i strah.

Prema tome, znanje je to koje pobjeđuje ili generira strah, a znanje je ujedno i centralna točka interesa sociologije znanja i teorije socijalne konstrukcije zbilje. Naime, iako teorija socijalne konstrukcije zbilje opisuje društveni svijet kao dijalektički međuodnos subjektivne i objektivne zbilje, u njoj postoji jedan element koji se može vidjeti kao centralan – a to je društveno znanje. Korpus društvenog znanja je svakako i centralno mjesto u kojem se „skladište“ i klasificiraju sve stigme dotičnog društva ili kulture, pa i definiraju „prikladne“ prakse stigmatizacije ili diskriminacije. No, iako društveno znanje jest centralna točka društvenog života, ono ne predstavlja primarni i samostalni impuls za akumulaciju znanja (i stigmatizaciju) već se on nalazi u biološkoj i kognitivnoj uvjetovanosti. Radi se o Dewyevom pragmatizmu koji kao glavne pokretače pojedinca i društva vidi trajnu promjenu okoline i osobni rast (Apple i Harris, 2006)¹⁰⁸. Odnosno, kako je John Bowlby pokazao istražujući fenomen materinske deprivacije i razvijajući teoriju privrženosti, strah se kod djece javlja

¹⁰⁷ Upravo zbog vjerovanja da je moguće manipulirati božanstvom izgovaranjem njegovog imena (npr. navesti ga da skrši neprijatelja ili donese kišu) sva staroegipatska božanstva imaju ime i opis (Uranić, 2002), za razliku od judaizma i religija nastalih iz njegove doktrine.

¹⁰⁸ Neki od suvremenih „modela osnaženja mladih koji je podržan suvremenim istraživanjima“, poput Kruga hrabrosti (engl. *Circle of Courage*) smatraju da se djecu treba odgajati u okruženju četiri osnovne vrijednosti: pripadanje, svladavanje (engl. *mastery*), samostalnost i velikodušnost (Reclaiming Youth International, 2015).

prvenstveno kada su u prisustvu nečeg nepoznatog (promjenjivog, nenaučenog), a jednom kada nauče kulturom posredovane znakove opasnosti, strah se može javiti kada čuju/vide taj znak (Bretherton, 1992). Sukladno teoriji prvrženosti, dijete od rođenja ima elementarne potrebe izvan biološkog održavanja (unosom energije hranom i tekućinom), a te su rast/razvoj i pripadanje pa odvajanje od majke rezultira teškim posljedicama po razvoj djeteta (Bretherton, 1992). Ta iskonska potreba za pripadanjem je ujedno i najjači motiv za stvaranje predrasuda o svijetu, pa predstavlja i snagu za perpetuiranje stigmatizacije. Naime, pojedinac se rađa u suštinski neizvjesnu (i stoga zastrašujuću) okolinu u kojoj mora opstati i razvijati se te stoga mora težiti za ekonomičnošću djelovanja, a to, kao što zaključuje Pusić, vodi u razvoj predrasuda (Pusić, 1977, U: Matić, 1991) u širem (orijentacijskom) i negativnom, užem smislu (koje vode u stereotipe, stigme i diskriminaciju). Prema tome, težiti za pripadnošću znači znati i označiti „svoje“ i „druge“, crtati granice, aspirirati jednima i distancirati se od drugih. Stoga stigmatizaciju nije moguće u potpunosti „istrijebiti“ bez da se zadire u jedan aspekt ljudskosti (koliko god bio problematičan). No, dijete uz potrebu pripadanja ima i jednako snažnu potrebu rasta (razvojem individualnosti, vještina), a ta je potreba svojevrsna protuteža potrebi pripadanja i ona u nama aktivira znatiželju, kritički um i sve ono potrebno da naučene društvene stigme i sami propitamo. Dakle, strah predstavlja osnovni motiv za stigmatizaciju, ali se pojedinac može i, takoreći, uzdići iznad straha i formirati novu svjetonazorsku konstrukciju društvene zbilje. Prema tome, teorija socijalne konstrukcije zbilje kao osnovni motiv u društvenom djelovanju (i stigmatizaciji) vidi pragmatizam i zastupa stajalište da društveni svijet i spoznaja nastaju svjesnim djelovanjem aktera. Pri tom djelovanju, akteri se vode pragmatičnim motivom i održavaju samo one obrasce djelovanja koji su im se dokazali kao značajni, korisni ili istiniti (Ritzer, 1997). Radi se o procesu socijalne eksperimentalizacije (Apple i Harris, 2006) koji za pragmatičara Deweya počinje djelovanjem i eksternalizacijom pojedinca čime se pokreće spirala koja na kraju procesa, posredstvom „artikulirane javnosti“, povratno djeluje na pojedinca - umanjujući važnost iskustvenog učenja pojedinca te mijenjajući pojedinčevu interpretaciju sebstva i svijeta (Apple i Harris, 2006)¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Referirajući se na filozofiju Johna Deweya, književni teoretičar Kenneth Burke je smatrao pragmatizam najprikladniji njegovim istraživanjima o retorici i kako ona funkcionira unutar znanosti, umjetnosti, filozofije i religije. Kako on kaže, „pragmatičari istražuju kako interpretativni okviri koriste terminološke resurse da usmjere pozornost i formiraju stavove koji motiviraju akciju“, a „snalažljivi kritičari i umjetnici mogu i trebaju kultivirati alternativne perspektive kroz pomicanje „vokabulara pristupa““ (Blakesley, 1999: 71). Ovim se istraživanjem željelo s te, pragmatične i promjenjive pozicije, definirati uvjete i terminološke resurse (koji uključuju i neverbalne elemente) koji prethode akciji stigmatizacije te definirati novi vokabular pristupa, tj. novu akciju koja ima potencijal zaobići potrebu za stigmatizacijom u društvenim situacijama.

Na tim je temeljima izgrađen generalni proces konstrukcije socijalne zbilje koji prolazi iz tri točke eksternalizacije-objektivizacije-internalizacije i koji ujedno predstavlja i generalni okvir unutar kojeg nastaju stigme koje se zatim „skladište“ u društveno znanje. Pojednostavljeno rečeno, taj je proces vođen strahom od nepoznatog i težnjom za ekonomičnim djelovanjem, a odvija se u aktivnoj razmjeni (komunikaciji) subjektivnog i objektivnog svijeta. Radi se o teoriji socijalne konstrukcije zbilje „u kojoj su autori pokušali proširiti interes fenomenološke sociologije i na socijalne strukture i institucije“ (Ritzer, 1997:238)¹¹⁰. Ta teorija pokazuje da za egoistična rješenja kojima pojedinac pribjegava u susretu s „drugim“ (ili izbjegava taj susret) vođen strahom od nepoznatog i biološkom uvjetovanosti stvaranja predrasuda ne treba „kriviti“ isključivo pojedinca, već da značajnu ulogu u tom odnosu imaju i društvene institucije koje članovi društva često i pogrešno doživljavaju kao neupitne, „vječne“ i zdravorazumske¹¹¹. Teorija socijalne konstrukcije zbilje važna je za dekonstrukciju stigme, tj. destigmatizaciju jer pokazuje da društvene institucije nisu nepromjenjive, dapače. Također, važna je jer pokazuje kako je za ograničenje ili bilo koju promjenu društvenih institucija (ukoliko pretpostavimo da postoje društvene institucije koje su negativne za društvo) potrebno propitati njihovu legitimnost. Pri tome propitivanje legitimnosti društvenih institucija može imati pravni smisao, ali je jednako važno i propitivanje legitimnosti u smislu autentičnosti koja naglašava važnost subjektivne zbilje i kritičkog uma, a koju Berger i drugi autori (npr. Appadurai, Trilling) vide kao izraz sukoba društvenog i osobnog te kao fenomen modernog društva koji se pojavljuje opadanjem utjecaja društvenih institucija na pojedinca - uslijed čega se pojedinac okreće svojoj subjektivnoj interpretaciji društva i drugih koje susreće u njemu, te dozvoljenih sredstava i ciljeva (Cohen, 1988) – što predstavlja potencijal za promjenu i ne mora nužno biti prijetnja društvu¹¹².

¹¹⁰ Svakako treba naznačiti da teorija socijalne konstrukcije zbilje izaziva određene kontroverze u sociologiji, tj. da ju kritičari vide kao „mikro-sociološki *naïveté*“ koji ustraje na analizi osnova društvenog znanja (interakcije i komunikacije) svjesno svoje mikro-sociološke pozicije koja ne može donositi zaključke o društvenoj strukturi (Soeffner i Zifonun, 2008).

¹¹¹ Teorija socijalne konstrukcije zbilje ima svoje temelje u fenomenološkom pristupu Alfreda Shutza koji je smatrao da je temelj sveg znanja subjektivno iskustvo (Knoblauch, 2004) i koji je ono što se u društvu smatra „zdravim razumom“ opisao kao implicitno društveno znanje koje članovi društva doživljavaju kao istinito i praktično, iako je ono svakako laičko i ne treba ga miješati sa stručnim ili znanstvenim znanjem (Dijk van, 2006).

¹¹² Ne radi se o zlonamjernom rušenju postojećeg već se sumnja u autentičnost javlja jednom kada institucije postanu, kako ih je Kant nazvao „bestežinske“ (tj. nevažne jer ne odgovaraju na pitanja realnog svijeta i pojedincu eventualno predstavljaju još samo razočarenje), pa pojedincu ne preostaje drugo nego okrenuti se sebi i oslanjati se na svoju subjektivnu interpretaciju društva i drugih (Cohen, 1988).

3.2. Shema socijalne konstrukcije zbilje Bergera i Luckmanna

Teorija socijalne konstrukcije zbilje jedna je od najpoznatijih socioloških teorija koja spada u tradiciju sociologije znanja i fenomenološke analize, ali (kao i Goffmanovi radovi) ima utjecaja i na druge specifične sociologije i druge društvene znanosti¹¹³. Uloga teorije socijalne konstrukcije zbilje u ovom radu je dekonstrukcija ideje o nepromjenjivosti stigme i dekonstrukcija „normalnosti“, a zatim i argumentiranje mogućnosti promjene stigmatizacije kroz sve vidove obrazovanja (neformalno, informalno i formalno). Teorija socijalne konstrukcije zbilje to čini ukazujući na točku spoznaje društvene zbilje u kojoj je pribjegavanje stigmatizaciji moguće promijeniti i u kojoj je moguće propitati legitimnost stigme – kako na razini pojedinca, tako i na društvenoj ili kulturnoj razini¹¹⁴. Samim time, ova teorija pojašnjava zašto je potrebno osim istraživačkog modela razviti i model primjenjiv u obrazovanju.

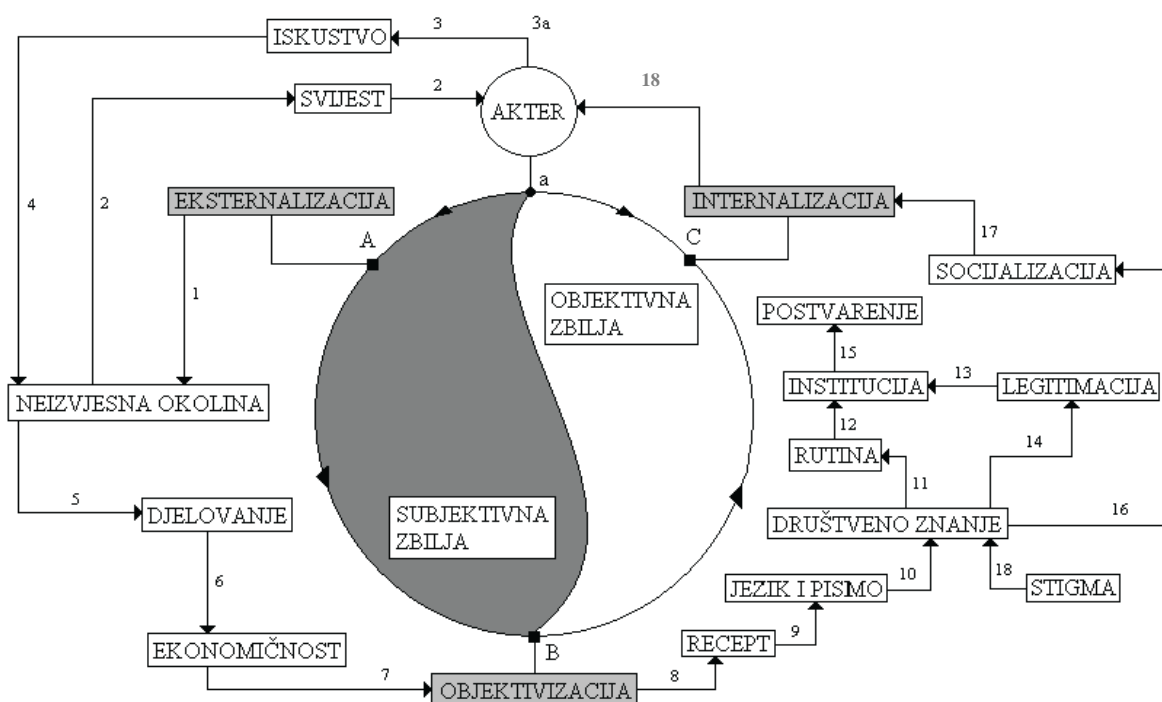
Prema Bergeru i Luckmannu, uvjerenje članova društva o postojanju samostalne društvene i objektivizirane realnosti bazirano je u subjektivnoj zbilji i konstruirano se u procesu „eksternalizacije, objektivizacije i internalizacije“ (Berger i Luckmann, 1992: 155). Taj proces je zapravo dijalektička „spirala“ spoznaje u kojoj se tri točke eksternalizacije, objektivizacije i internalizacije razmjenjuju u trajnom procesu međusobnog utjecaja. Sociološkim rječnikom rečeno, radi se o razmjeni Weberovog svijeta aktera koji djeluje i djelovanju pripisuje subjektivna značenja i Durkheimovog svijeta društvenih činjenica (Berger i Luckmann, 1992)¹¹⁵. Kako je socijalna realnost izuzetno kompleksna, socijalna konstrukcija zbilje Bergera i Luckmanna predstavlja apstrakciju i služi kao heuristički alat koji društveni svijet prikazuje kao dijalektički odnos između subjektivnog i objektivnog – pojašnjavajući tako osnovni paradoks društvenog života: proces kojim akteri produkte svojeg djelovanja doživljavaju kao samostalne društvene činjenice, tj. objektiviziraju zbilju. Upozoravajući na zaborav autora (aktera), teorija socijalne konstrukcije zbilje ukazuje na aktivnu ulogu članova društva koji

¹¹³ Djelo koje su Berger i Luckmann kreirali kako bi nastavili životni projekt Alfreda Schutza, njihovog učitelja kojeg je sustigla smrt prije dovršetka projekta „novih teorijskih osnova za sociologiju znanja“ (Eberle, 1992: 493), a ono je postalo jedno od najcitiranijih djela u suvremenoj sociologiji, klasik koji je povezao sociologiju znanja i socijalnu psihologiju (Eberle, 1992; Eberle, 1993) te je utjecalo na gotovo sva područja sociologije - primjerice, na sociologiju turizma. To ne čudi jer se Berger bavio sociologijom turizma u kojem je na osnovu teorije socijalne konstrukcije zbilje formirao razlikovanje turista prema njihovoj, ranije spomenutoj, autentičnosti (Cohen, 1988). Tako je definiran i „egzistencijalni turist“ kojeg se, ukoliko se povuče paralela s Goffmanovim akterima stigmatizacije, može vidjeti kao „mudrog turista „koji u susretu s drugima traži duboko (ispunjavajuće) iskustvo drugoga i, kako smatra Berger, teži „zamijeniti svjetove“ (Cohen, 1988).

¹¹⁴ To ju čini srodnom feminističkoj teoriji i pokušajima dekonstrukcije „normalnog“ – što predstavlja glavnu zadaću feminističke teorije koja je uspješno pokazala da su pokušaji definiranja „objektivnog“ i „normalnog“ u područjima roda, rase ili seksualnosti samo iluzija ili izraz politike (Haslanger, 1995).

¹¹⁵ Odnosno, kako navodi Eberle, „logika socijalne konstrukcije je bila jednostavna: društvo se mora zahvatiti u njegovoj dualnosti kao „objektivna“ i „subjektivna“ realnost“ (Eberle, 1993: 5).

svojim djelovanjem i pripisanim značenjem formiraju svakodnevni život i njegove „činjenice“ (Berger i Luckmann, 1992).

Slika 21: Shema socijalne konstrukcije zbilje Bergera i Luckmanna (preuzeto iz Hromatko i Matić, 2008).

Proces socijalne konstrukcije zbilje kakvim su ga opisali Berger i Luckmann (Berger i Luckmann, 1992), počinje s pojedincem (točka a) koji, ne bi li postao društveni akter¹¹⁶, nužno mora biti svjestan okoline i, posljedično, sebe. Svijest je uvijek „svijest o nečemu ili drugome“ – odnosno - svijest je „uvijek intencionalna“ i „intendira predmete, ili je upravljena prema njima“ (Berger i Luckmann, 1992: 38). Dakle, kako bi uopće bio svjestan, pojedinac nužno eksternalizira osjetilima (A). Pri tome postaje svjestan okoline koja je suštinski neizvjesna (1) i svjestan samoga sebe, kao jedinke različite (odvojene) od svega u okolini (2). Eksternalizacijom pojedinac počinje utjecati na okolinu i postaje njezin protagonist koji djeluje te, metodom pokušaja i pogreške, stječe iskustvo o okolini i kako se s njom ophoditi (3). Unatoč stvaranju „sigurnih“ spoznaja (točaka orijentacije) ili pozitivnih iskustava putem eksternalizacije, okolina za aktera ostaje suštinski neizvjesna što mu formira općenito iskustvo

¹¹⁶ Ranije je opisano kako pojedinac neizbježno želi postati društvenim akterom zbog biološke potrebe za pripadanjem.

okoline (4) i navodi ga da svoje djelovanje (5) vodi načelom ekonomičnosti (6)¹¹⁷. Težnja za pragmatičnim snalaženjem i ekonomičnim djelovanjem u svakodnevnom životu (7), kao i potreba za definiranjem sigurnih (tj. postojanih) orijentacijskih točaka, vodi aktera ka sljedećoj distinktivnoj točki socijalne konstrukcije zbilje – objektivizaciji (B). Objektivizaciju se definira kao proces „kojim ispoljeni proizvodi ljudskog djelovanja polučuju karakter objektivnosti“ (Berger i Luckmann, 1992: 82). Objektivizacija se u idealnom slučaju očituje u receptima (8), odnosno u iskustveno dokazanim djelovanjima koji ponavljanjem daju iste rezultate.

Recepti predstavljaju ranije opisane funkcionalne predrasude (lat. *praecedens*) (Supek, 1973). Naravno, pojedinčeva akumulacija uspješnih (objektiviziranih) recepata je ograničena biološkim uvjetovanostima (životni vijek, memorija) i epizodama iz života te je, kao takva, uvijek ugrožena (nesretan događaj može usmrtiti pojedinca i sve recepte koje nosi u svojoj memoriji). Kako bi tu ugrozu smanjili, akter i zajednica razvijaju sredstva za prijenos informacija, tj. koriste jezik i pismo (9) kako bi komunicirali s „prethodnicima“ i prenosili poruke „nasljednicima“ (Berger i Luckmann, 1992). Dakle, jezik i pismo omogućuju objektivizaciju (ograničenje) okoline, ali i njezinu transcendenciju simbolima (Knoblauch, 2004). Razvoj ovih oruđa prijenosa informacija ključna su za objektivizaciju, ali i otvaranje, tj. ubranu akumulaciju (10) društvenog znanja - nemjerljivog horizonta za čovječanstvo, čiji su akteri sada bili sposobni prenositi informacije i znanja (recepte) neovisno o udaljenim suvremeniciima ili potomcima, tj. neovisni o prostornim i vremenskim ograničenjima (Berger i Luckmann, 1992). Jezik i pismo su omogućili ekonomičniju i stabilniju komunikaciju, te su drastično povećali akumulaciju društvenog znanja. „Budući da svakodnevnim životom dominira pragmatički motiv“, u tako prikupljenom korpusu društvenog znanja prevladavaju pragmatični recepti, tj. „vodeće mjesto zauzima znanje recepata, tj. znanje ograničeno na pragmatičku kompetenciju u rutinskim izvedbama“ (Berger i Luckmann, 1992: 60). Pragmatični motiv koji akter osjeća u susretu s neizvjesnom okolinom osnažuje potrebu za definiranjem i korištenjem recepata koje akter, uživajući u njihovoj ekonomičnosti, koristi često i nekritički – stvarajući tako rutinu (11) djelovanja u svakodnevici. Kako je čovjek biološki uvjetovano društveno biće, on živi u zajednici te dijeli i prenosi (ili nameće) drugim članovima zajednice svoje recepte za ekonomičnije nošenje s neizvjesnom okolinom. Jednom kada recept koji je svojim djelovanjem (istraživanjem) definirao akter postane društveni recept i rutina,

¹¹⁷ Osnovno načelo ekonomičnog djelovanja je postizanje što većeg ishoda (engl. *output*) uz što manji ulog (engl. *input*) kojim se vode sva bića na svijetu, uvjetno rečeno, „prisiljena“ (jer priroda ne sili, ona samo jest) biološkim uvjetovanostima. Zato Jürgen Habermas govori o krizi *outputa* kao o krizi legitimacije (Habermas, 1982), jer ukoliko nešto iziskuje veći ulog s manjom koristi – to nešto (djelovanje, instituciju) je teško opravdati.

govorimo o (12) društvenim institucijama (Berger i Luckmann, 1992). Iz toga je vidljivo da socijalna konstrukcija zbilje shvaća institucionalizirani dio društvene realnosti (onaj dio koji se opisuje umirujućim pridjevima poput „objektivno“, „svakodnevno“, „rutinsko“ ili „normalno“ i koji umiruje nemir pojedinca u susretu s neizvjesnom okolinom) proizvodom ljudskog djelovanja i subjektivne svijesti. Kako kažu Berger i Luckmann „institucionalni svijet objektivizirano je ljudsko djelovanje, a takva je i svaka pojedina institucija“ (Berger i Luckmann, 1992: 82). Svakako, te institucije ne mogu postojati bez djelovanja, a tko ima pravo institucionalnog djelovanja određuju odnosi moći. Te se institucije (i poredak koji obrane) zatim održavaju (13) legitimacijom (Berger i Luckmann, 1992; Knoblauch, 2004). Legitimaciju Berger i Luckmann nazivaju „simboličkim univerzumima“ (poput mitologije, teologije ili znanosti¹¹⁸) koji su zabilježeni unutar korpusa postojećeg društvenog znanja (14) koji je dominantan (Berger i Luckmann, 1992)¹¹⁹. Prema tome, korpus društvenog znanja tvori hijerarhijski sistem svih simbolička značenja (objektivna i subjektivna) kojima zatim nadređuje objektivizirane obrasce djelovanja i s njima vezana značenja (koje društvo vidi kao institucionalizirane obrasce) izvoru cijelog sistema – tj. ljudskom djelovanju i osobnom iskustvu (Berger i Luckmann, 1992). Kako se pojedinac s okolinom ophodi ograničen biološkim uvjetovanostima, on teži stvaranju rutina (jer rutine iziskuju i manji utrošak energije) i stvaranju recepata (Berger i Luckmann, 1992), tipova, ladica, etiketa i stigmi pomoću kojih će pojednostaviti poimanje realnosti, a pri tome je često spreman i na redukciju „istine“, odnosno alternativnih pristupa i mogućnosti.

Težnja za objektivizacijom okoline dovodi aktera do postvarenja (objektivizacije) (15) ili „shvaćanja ljudskih pojava kao stvari u odrednicama neljudskoga ili možda i nadljudskoga“ (Berger i Luckmann, 1992: 110). Jednom kada akter podijeli svoje objektivizirane obrasce subjektivnog djelovanja (s potomstvom i bližnjima) i oni se pokazuju kao uspješniji (ekonomičniji) recepti za nošenje s okolinom, ti obrasci s vremenom postaju općeprihvaćene društvene institucije (Berger i Luckmann, 1992). Objektivizacija ili postvarenje je posljednji stadij procesa objektivizacije društvene stvarnosti u kojem se akter toliko prepušta vodstvu objektiviziranog znanja da zaboravlja svoje autorstvo nad društvenim svijetom koje stvara

¹¹⁸ Njima se, u kontekstu sociologije religije, odčarava svijet (Knoblauch, 2004), te predstavljaju produkte ili alate racionalne težnje za shvaćanjem svijeta i univerzuma.

¹¹⁹ Tim korpusom društvenog znanja svakako dominiraju elite koje su, shodno svojoj kontroli masovnih medija i drugih resursa potrebnih za održanje legitimnosti nekog sustava, izravno odgovorne za negativne fenomene poput rasizma (Dijk van, 2006). Kako navodi van Dijk, elite posjeduju masovne medije i da su oni napredni i ne prihvaćaju rasizam puka, oni bi lako njega ignorirali i zbacili iz medija, a time (s vremenom) i iz društvenog imaginarija (Dijk van, 2006).

djelovanjem i pripisivanjem značenja (Berger i Luckmann, 1992)¹²⁰. Jednom postvarene, društvene institucije se doimaju kao neupitne i ulaze u akumulirani korpus društvenog znanja, a dalje se prenose socijalizacijom (16) čiji je krajnji cilj internalizacija (17), kao zalog očuvanja društva (Berger i Luckmann, 1992). Pošto se u društvenom znanju nalazi i znanje o stigmama, socijalizacijom se i one prenose na pripadnike društva u vrlo ranoj dobi. U kontekstu definiranja drugog ljudskog bića, ekvivalent objektivizaciji je tipizacija, odnosno stigmatizacija je svođenje osobe na objekt (negativni atribut) prema kojem se možemo odnositi kao prema neljudskoj stvari, dok je tipizacija način ekonomičnijeg svrstavanja drugih koje susrećemo u svakodnevnom životu u tipove ljudi (Berger i Luckmann, 1992).

Socijalizacijom, akter prihvaća postvareno ili objektivizirano znanje kao „svoje“, tj. ulazi u posljednju fazu socijalne konstrukcije zbilje: internalizaciju (C). Zbilja postaje zajednička, „naša“, objektivizirana institucijama i simboličkim univerzumima te gotovo pa neupitna (Berger i Luckmann, 1992; Knoblauch, 2004). Internalizirajući društveno znanje (18), akter redefinira svoju subjektivnu definiciju stvarnosti i svoje djelovanje te efektivno „zaboravlja“ da su društvena stvarnost i činjenice produkti akterovog subjektivnog djelovanja (Berger i Luckmann, 1992). Drugim riječima, akter redefinira svoje iskustvo (točka 3a) u skladu s društvenim znanjem (objektiviziranom zbiljom koja se ideološki prikazuje kao neupitna objektivna zbilja) i, samim time, postaje dio institucionalizirane strukture društva u kojoj igra svoju ulogu (Berger i Luckmann, 1992) – pa i ulogu stigmatiziranih. Odnosno, kao što je pokazao Goffman, ukoliko akter uspješno zadovoljava preduvjete (uloge) postavljene pred njega/nju od strane društva, ta(j) će spadati u grupu „normalnih“, a binarnom logikom, oni koji ne spadaju u skupinu „normalnih“ će spadati u grupu „nenormalnih“, tj. devijantnih ili stigmatiziranih. Prema tome, teorija socijalne konstrukcije zbilje opisuje društveni život kao produkt konstruktivnog djelovanja pojedinca koji mu se povratno postvaruje u procesu eksternalizacije, objektivizacije (institucionalizacije) i internalizacije (Berger i Luckmann 1992; Knoblauch, 2004). U kontekstu stigmatizacije, to znači da se stigme (kao elementi društvenog znanja) postvaruju u svijesti pojedinca na jednak način – zbog čega pojedinac doživljava stigme kao društvene činjenice koje su samostalne od njegovog djelovanja i, stoga, nepromjenjive. Iz toga slijedi da je za postizanje destigmatizacije potrebno ukazati na mogućnost alternativnog svjetonazora i alternativnog djelovanja u sve tri točke socijalne konstrukcije zbilje: u eksternalizaciji ukazivanjem na važnost interakcije licem-u-lice tipizacije

¹²⁰ Postvarenje se u literaturi naziva i reifikacijom, te povezuje s Marxovim fetišizmom robe koji se pretočio u međuljudske odnose i koji objektivizira, tj. pretvara odnos čovjeka i čovjeka u odnos čovjeka i stvari (Kuvačić, 1982).

i stigmatizacije (znanstvenim istraživanjem); u objektivizaciji propitivanjem objektivnosti društvenih stigmi te njihove legitimacije (kritičkim umom i aktivizmom), a u internalizaciji razvojem alternativnog svjetonazora socijalizacijom putem alternativnog obrazovanja (obrazovnim modelom koji potiče kreativnost i slobodu od uloga).

3.2.1. Eksternalizacija: Važnost izvanrutinskog iskustva i interakcije licem-u-lice za destigmatizaciju

Schema socijalne konstrukcije zbilje pokazuje dijalektički odnos subjektivne i objektivizirane zbilje koje se neprestano suodnose kao teza i antiteza, te stvaraju sintezu koja se pojedincu doima kao Zbilja. U tom procesu nema točke koja je manje ili više važna od drugih, ali Berger i Luckmann se posebno fokusiraju na korpus društvenog znanja za koji smatraju da ga treba istražiti u svim njegovim formama i bez obzira na vrijednost tog znanja, te da sociologija znanja zapravo istražuje procese nastanka tog znanja, odnosno, procese socijalne konstrukcije zbilje (Berger i Luckmann, 1992). Jer, koliko god društvena realnost bila posljedica djelovanja i subjektivnog pripisanog značenja koje s vremenom vodi u „okoštalu“ subjektivnu zbilju (tj. objektiviziranu zbilju) neosporno je da je čovjek društveno biće. To društvenog biće očituje se su strahu od samoće i podložnosti utjecaju mase. (Supek, 1973: 2):

Da je čovjek grupno biće pokazuje i činjenica da ne podnosi samoću i da je se plaši, da je osjetljiviji na glas gomile nego na bilo koji drugi, da je sklon kolektivnim strastima u grupi, kako nasilju tako i panici, da pokazuje naročitu osjetljivost prema vodstvu te na priznanja koja može dobiti od drugova.

Svakako, kako bi pojedinci sudjelovali u društvenom životu oni moraju zadovoljiti određene minimalne preduvjete, tj. moraju biti svjesni, dijeliti zajedničku zbilju i zajednički kanal komunikacije (jezik), te biti u interakciji. Prvi preduvjet je, naravno, svijest. Već njezina priroda otkriva elementarnu uvjetovanost ljudskih bića okolinom. Naime, svijest ljudskog bića je intencionalna i ne postoji bez eksternih referentnih točaka – zbog čega čovjek nužno eksternalizira:

Nikad se ne može zahvatiti neki navodni supstrat svijesti kao takve, nego samo svijest o nečemu ili drugome. To je tako bez obzira na to da li se predmet svijesti doživljava kao pripadan vanjskom fizičkom svijetu, ili se zahvaća kao element unutrašnje subjektivne realnosti (Berger i Luckmann, 1992: 38).

Drugim riječima, svijest postoji tek u eksternalizaciji, tek u uspoređenju s onime u okolini što je u dosegu osjetila. Kao svjesni entitet, čovjek može prepoznati u okolini one slične sebi i početi zajednički djelovati. No, kako bi zajednički djelovali, ljudi moraju dijeliti određenu zajedničku zbilju. Zajedničku, objektiviziranu zbilju Berger i Luckmann nazivaju i „zbilja *par excellence*“ (Berger i Luckmann, 1992: 39). Oni tu zbilju (ili Zbilju) nadređuju (bez)brojnim subjektivnim zbiljama jer se ona pripadnicima društva zbog postvarenja „prikazuje kao intersubjektivni svijet, svijet koji dijelim s drugima“ (Berger i Luckmann, 1992: 41). Postvarenjem (objektivizacijom) fenomeni zajedničke zbilje pripadnicima društva „izgledaju kao neovisni o tome kako ih ja shvaćam, te kao da se tom shvaćanju nameću“ (Berger i Luckmann, 1992: 41). Ta se realnost potvrđuje pri svakoj interakciji, odnosno svaki puta kada se razumiju dva ljudska bića.

Svakako, društveni život ne postoji bez interakcije dvoje ili više ljudi. Takoreći, kao što postoji zbilja *par excellence*, tako postoji i *par excellence* interakcija. To je svakako interakcija licem-u-lice koja i danas (unatoč drastičnim promjenama u komunikaciji i interakciji) predstavlja tip susreta u kojem nam je Drugi najrealniji¹²¹. Odnosno, u interakciji licem-u-lice posredovan je najveći broj informacija o Drugome zbog čega tu osobu osvještavamo u njegovoj kompleksnoj subjektivnosti. Dok drugi mediji komunikacije ostavljaju neka osjetila neiskorištenima, interakcija licem-u-lice smanjuje anonimnost na najmanju moguću mjeru zbog čega sudionici takve interakcije imaju najmanju potrebu pribjegavati tipizaciji pri definiranju druge osobe (u usporedbi s, recimo, interakcijama posredovanih tehnologijom).

Pri tome posebno mjesto zauzima jezik koji omogućuje sudionicima interakcije, ne samo da ovdje i sada pokažu jedni drugima da su svjesni te da dijele zajedničku zbilju, već i prenošenje apstraktnih informacija i konstrukata te nadilaženje geografsko temporalnih ograničenja postojanja. Drugim riječima, jezik i pismo omogućili su čovječanstvu prijenos informacija iz društvenog korpusa znanja (pa i onih koje načelno ne spadaju u korpus društvenog znanja) na udaljene (i sve manje ograničene) prostorne i vremenske udaljenosti. Samim time, jezik i pismo predstavljaju najvažniji „alat“ pomoću kojeg čovječanstvo sve uspješnije akumulira nebrojna subjektivna iskustva pod okriljem onoga što se naziva društvenim znanjem¹²².

¹²¹ Poznato je da je Goffman velik dio svog rada posvetio istraživanju interakcije licem-u-lice, odnosno strukture po kojoj se takva interakcija ostvaruje – zbog čega je govorio o „interakcijskom poretku“ (Treviño, 2003).

¹²² Stoga ne iznenađuje da jezik i pokušaj promjene njegove primjene predstavljaju napore širokog dijapazona istraživača koji se rastežu od feminizma do istraživanja o menadžmentu poslovanja i popravljanju imidža kompanije, odnosno, organizacije (Cojocar, et al., 2012).

Kako se svjetsko stanovništvo sve više okuplja u urbanim i gusto naseljenim sredinama, i stvara „svijet slabih veza“ (Florida, 2004) neposredna i kompleksna interakcija licem-u-lice u kojoj ćemo stvarno osvijestiti drugu osobu češće predstavlja neekonomičan obrazac djelovanja koji bi od pojedinca iziskivao previše energije. Navigirajući u urbanim sredinama, akteri se kreću kao kroz urbanu džunglu, ali – kako je rekao Desmond Morris – ne zato što je urbani život opasan kao džungla, već zato što akter druge koje susreće doživljava kao brojna drva u džungli između kojih treba obilaziti prema svom cilju (The Human Animal, 1994)¹²³. Kako bi „zaobišli“ problem neekonomičnosti i poimali brojne druge koje susreću u društvenim situacijama, akteri interakcije pribjegavaju tipizaciji, pogotovo pri interakciji s osobama s kojima naš akter nije upoznat (Berger i Luckmann, 1992). Također, akteri u težnji za ekonomičnošću teže i rutini u kojima će njima već poznati recepti ili institucije funkcionirati (Berger i Luckmann, 1992). Što je veća razina anonimnosti između sudionika interakcije, to je jača potreba za tipiziranjem, tj. redukcijom onog drugog na njegove poznate (ili očekivane) sastavnice. Tu redukciju opisao je Goffman:

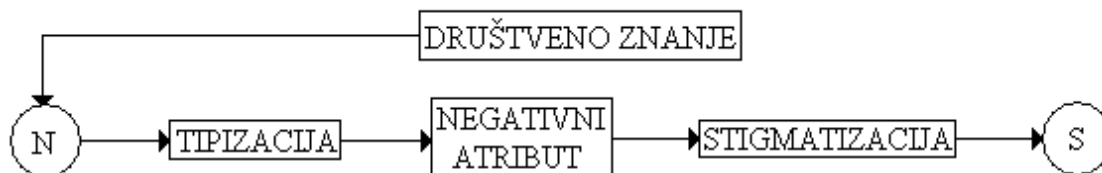
Do sada, analiza društvene interakcije između stigmatiziranih i normalnih nije zahtijevala da oni umiješani u mješoviti kontakt poznaju jedni druge „osobno“ prije nego što interakcija počne. To se čini razumno. Upravljanje stigmom je izdanak nečeg temeljnog u društvu, stereotipiziranje ili 'profiliranje' prema našim normativnim očekivanjima u pogledu ponašanja i karaktera; stereotipiziranje je klasično rezervirano za klijente, orijentalce i motoriste, to jest, osobe koje spadaju u vrlo široke kategorije i koje za nas mogu biti stranci u prolazu (Goffman, 1990: 67).

Iako stereotipiziranje jest rezervirano za anonimne susrete, važno je istaknuti da tipizacija postoji i pri interakciji licem-u-lice u kojoj sudjeluju akteri s niskom razinom anonimnosti (tj. koji se poznaju). To jest, određena tipizacija je uvijek prisutna – ne samo u interakciji već i u svakom svjesnom (i nesvjesnom) trenutku života aktera. Naime, tipizacija je jedan od osnovnih mehanizama kojima poimamo svijet oko nas i, kao uostalom i svi takvi temeljni mehanizmi, ona predstavlja rutinu (energetsku i kognitivnu) te ju akter izvodi čak i kada nije toga svjestan

¹²³ U dokumentarnom filmu, poznati zoolog eksperimentalno pokazuje veću anonimnost u urbanim nego u ruralnim sredinama. Inscenirali su situaciju u kojoj muška osoba pada na pod i, za razliku od osoba u urbanoj sredini koje su većinom zaobilazile anonimnu osobu, toj istoj osobi su gotovo odmah priskočili u pomoć u ruralnoj sredini (The Human Animal, 1994). Tome je tako ne nužno zbog nehumanosti ljudi koji žive u gradu, već zbog onoga što je Goffman razlikovao kao kognitivnu i socijalnu rekogniciju. Obje aktivnosti iziskuju utrošak energije. Odnosno, kognitivna rekognicija zahtjeva da akter prepozna druge oko sebe (akt percepcije), a socijalna rekognicija je već dio komunikacijske ceremonije poput pozdravljanja kada sretnemo poznatu osobu (Goffman, 1974). Očito, kognitivna rekognicija iziskuje manje energije i pomaže u fizičkom kretanju aktera (da se ne sudara u prolazu s drugima), dok socijalna rekognicija u urbanim sredinama može predstavljati prevelik utrošak energije.

(Berger i Luckmann, 1992). No, ovdje je od interesa tipizacija koja nastaje u mješovitom susretu normalni-stigmatizirani koja (promatrana iz perspektive Goffmanovih virtualnih i realnih identiteta, te činjenice da *svi* možemo na sebi naći neku stigm) rezultira interakcijom dviju uloga (socijalno očekivanih maski) umjesto susreta dvaju ljudskih bića (realnih identiteta). To, naravno, nije nužno negativno. Dapače, tipizacija je dominantan način poimanja drugoga upravo zbog njezine evolucijske uspješnosti (tj. ekonomičnog umirenja nelagode uslijed susreta s neizvjesnom okolinom s neizvjesnim ishodom). Tipizacija omogućuje akteru promatranje situacija i drugih kroz filter generalizacije i redukcije koji svodi bezbroj mogućih shvaćanja djelovanja drugoga (tj. značenja pripisanih djelovanju drugoga) na prihvatljivu razinu. Prema tome, tipizacija predstavlja poimanje drugoga koja načelno pomaže (pa čak i omogućava pronalaženje smisla i fokusiranje djelovanja), ali isto tako može odvesti do negativnog društvenog fenomena – objektivizacije i stigmatizacije drugoga na osnovu negativnih predrasuda ili stereotipa (Berger i Luckmann, 1992).

To je osnovna točka u kojoj se stigmatizacija ostvaruje u interakciji. Naime, pribjegavajući redukciji prilikom eksternalizacije „drugoga“ shvaćamo tek kao tip (svođenjem suštinski nesvodljivog Drugog na nekoliko prepoznatljivih atributa), a ukoliko se pri tome akter fokusira isključivo na negativne attribute i temelji svoje zaključke na elementima društvenog znanja (nadređujući ih vrijednosti iskustva) – govorimo o stigmatizaciji.

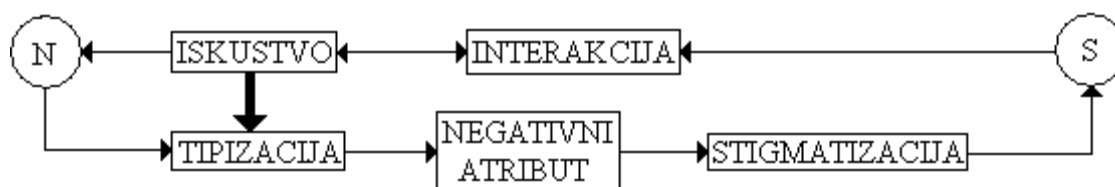

Slika 22: Situacija visokog stupnja anonimnosti

Stigmatizacija je olakšana (pa i racionalna) kada se radi o situaciji visokog stupnja anonimnosti između sudionika interakcije, jer tada akteri teže umiriti nelagodu susreta s nepoznatim tako što će osobu svesti na tip ili atribut (Goffman, 1974). Tada akteri posežu za društvenim znanjem i u njemu uspoređuju nepoznatu osobu s poznatim tipovima. Ukoliko je tip koji im najviše odgovara ujedno i povezan s negativnim atributom – to vodi u predrasude i stigmatizaciju osobe o kojoj akter nema neposrednih informacija.

Nasuprot interakciji u kojoj je razina anonimnosti visoka nalazi se interakcija niske razine anonimnosti, od kojih se ističe interakcija licem-u-lice. Berger i Luckmann govore o interakciji

licem-u-lice kao prototipu interakcije koji omogućuje najpotpuniji doživljaj „drugog“, a ukoliko interakcija izostane jača anonimnost i s njom potreba za tipizacijom i receptnim djelovanjima/rješenjima nepoznatih situacija i smještanja nepoznatih osoba (Berger i Luckmann, 1992).

Slika 23: Situacija niskog stupnja anonimnosti

Ona zaslužuje posebno mjesto u procesu destigmatizacije iz više razloga, ali u kontekstu stigmatizacije je najvažniji taj što je tijekom interakcije licem-u-lice nepoznati „drugi“ dostupan u najvećoj mogućoj mjeri - što efektivno smanjuje razinu anonimnosti i, shodno tome, utišava nelagodu, nemir ili strah koji nastaje u susretu s nepoznatim osobama ili nepoznatim okolinama. Dakle, uz tipizaciju postoji još jedan učinkovit obrazac djelovanja izvučen direktno iz korpusa društvenog znanja koji, dakle, nije radikaln i kojim se može umanjiti nelagoda nepoznatoga i - što je još važnije za destigmatizaciju - temeljem osobnog iskustva shvatiti drugu osobu u njihovoj humanoj punini. Kako kaže Goffman:

Kada se osobe poznaju, stereotipiziranje opada i postupno jačaju simpatije, razumijevanje i realistične procjene kvaliteta osobe (Goffman, 1974: 51).

Drugim riječima, u interakciji neposredno iskustvo preuzima primat nad tipizacijom i stigmama koje je akter naučio iz društvenog znanja. Prema tome, kako bi postigli destigmatizaciju potrebno je poticati i realizirati interakciju stigmatiziranih i normalnih, tj. poticati ono što je Goffman nazivao mješovitom interakcijom (Goffman, 1974). Također je važno da smo svjesni kada je situacija ili osoba nepoznata, to jest kada se nalazimo u izvanrutinskim situacijama. U nepoznatim situacijama ili u kontaktu s nepoznatim osobama, sva osjetila se aktiviraju i akter je svjestan u punom značenju riječi i to je jedna od bioloških odrednica ljudskih bića koju treba iskoristiti u postizanju destigmatizacije. Odnosno, potrebno je ostvarivati izvanrutinska iskustva koja će aktivirati svijest aktera i koja će njihova iskustva

koja steknu u tim interakcijama učiniti značajnim i pamtljivim¹²⁴. Kako se u rutinskom životu, živeći zbilju svakodnevnog života „normalni“ i stigmatizirani izbjegavaju (ne samo zbog toga što jedni druge vide kao nevažne nego i zbog svijesti o zaraznosti stigme koja bi se mogla „prenijeti“ na njih ukoliko ih „njihovi“ vide s „onim drugima“) dovoljno će biti ostvariti mješovitu interakciju u prostoru koji akteri ne doživljavaju kao svakidašnji, pa da im se „uključiti“ svijest. No, iskustveno učenje i neposredna interakcija imaju svoja ograničenja koja je već dao naslutiti i Goffman razdvajajući „mudre“ od „normalnih“ ili „upućenih“. Svakako važan faktor su osobne sklonosti (tj. otvorenost ka novim iskustvima) te ograničen doseg prijenosa naučenog. Kao što i uspješnost stigmatizacije ovisi u velikoj mjeri i o razini prihvaćanja stigme od strane stigmatizirane osobe, tako i promjena stava uslijed pozitivnog iskustva ovisi o otvorenosti pojedinca. Ovisno od otvorenosti pojedinca novim iskustvima i prelaženje strahova (što, u svojoj suštini jest edukacija) moguće je promijeniti stereotipno znanje, tj. prestati stigmatizirati. Također, ukoliko pojedinac nešto nauči iz te interakcije, vrlo je teško da će on svojim iskustvom doseći druge osobe i uvjeriti ih, uprkos društvenog znanja i stigmi, da su i stigmatizirane osobe više od atributa, tj. da su ljudska bića. Dakle, potrebno je mješovitu interakciju postići unutar obrazovnog procesa (ili sustava) kako bi se iskustveno znanje dijelilo i prenijelo na nove generacije, tj. utjecalo na promjenu društvenog znanja. Već je rečeno kako zbilja svakodnevnog života ograničava tu interakciju (npr. kako se ne bi „zarazili“ stigmom i postali i sami stigmatizirani u očima „naših“), pa temu stigmatizacije treba preispitivati u nekom okruženju koje potiče otvorenost, istraživanje, kritičnost i ludičku igru. Uz poticajno okruženje, od izuzetne je važnosti akterima ponuditi pozitivni svjetonazor koji ublažava strah od nepoznatog i koji poziva aktere na otvorenost novim iskustvima, potiče susret s nepoznatim, čini nejasnoće društvenog života jasnijima i ublažava strah od nepoznatog. Tradicionalno, mjesta koja nude kakvu-takvu slobodu od svakodnevnog i koja pozivaju aktere da prevaziđu strah i izdignu se iznad rutine su sveučilište i teatar (pogotovo neformalni teatar), od kojih je prvo više formalno, a drugo znatno neformalnije, pa se u ovoj ranoj fazi teatar nameće kao idealan prostor za izvanrutinsku mješovitu interakciju i iskustveni prijenos znanja koje ima potencijal prezentirati drugu osobu u njezinoj punini te tako smanjiti potrebu za tipizacijom ili stigmatizacijom.

¹²⁴ Ranije spomenuti interes Bergera za sociologiju turizma ne čudi pošto je turističko iskustvo (ili kako ga naziva Urry - „turistički pogled“) zapravo tema nerutinskog iskustva zbog kojeg turisti često zamjećuju detalje grada koje lokalno stanovništvo rutinski niti ne primjećuje, a taj je pogled „konstruiran u odnosu na svoju suprotnost, na neturističke forme socijalnog iskustva i svjesnosti“ (Urry, 1990: 2) rada i rutine.

3.2.2. Objektivizacija: Legitimacija u službi destigmatizacije

Schema socijalne konstrukcije zbilje prikazuje idealizirani proces komunikacije subjektivne i zajedničke zbilje (zbroja uspješnih, tj. ekonomičnih subjektivnih djelovanja) koji se odvija kroz točke eksternalizacije (subjektivne zbilje) – objektivizacije – internalizacije. Taj proces započinje u pojedincu i temelji se na djelovanju pojedinca koji prvo tvori subjektivnu zbilju, a ukoliko ta subjektivna zbilja postaje zajednička, govorimo o objektiviziranoj zbilji društvenih institucija¹²⁵. Naime, akter eksternalizira i stiče iskustvo o okolini, a zatim metodom pokušaja i pogreške, definira obrasce djelovanja koji su uspješniji od drugih (prvenstveno u smislu ekonomičnosti djelovanja, stabilnosti odnosa *input-a* i *output-a*, te postizanja ciljeva) i te obrasce koristi pri definiranju subjektivne zbilje. Akter te uspješnije obrasce koristi gotovo automatski, kao recepte koje on (živeći u neizvjesnoj okolini) spremno prihvaća ponavljati. Sljedeći značajan korak se događa kada akterovo uspješno iskustvo postane zajedničko iskustvo, tj. kada ostali članovi zajednice počnu primjenjivati i ponavljati „recept“ aktera. Ti obrasci djelovanja tada postaju društveno važni i, s vremenom, postaju društvene institucije. Jednom definirane i ponavljane u svakodnevnom životu, te institucije povratno djeluju na aktera - redefinirajući mu subjektivnu zbilju (Berger i Luckmann, 1992), zbog čega akter sada drugačije percipira okolinu, ljude i njihova djelovanja. Odnosno, pripisuje im zajednička, kulturna značenja te se prema njima odnosi na institucionalizirani način. Kako je akter biološki uvjetovan i kako mu se društvena značenja drugih prenose socijalizacijom, ta se objektivizirana znanja o svijetu akteru doimaju kao samostalne činjenice koje su vrijednije od njegove subjektivne zbilje. Djelovanja koja su društvenom primjenom i repeticijom postale institucije sada se pojedincu doimaju postvarene i navode ga da zaboravi da sam/a, svojim djelovanjem kreira društveni svijet u neprestanom dijalektičkom odnosu (Berger i Luckmann, 1992).

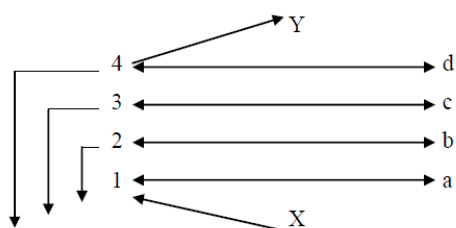
No, postavlja se pitanje zašto pojedinac zaboravlja da su institucije samo objektivizirani obrasci djelovanja? Odnosno, zašto zaboravlja da svojim djelovanjem stvara i održava društvo i njegove institucije? Ili, u kontekstu stigmatizacije, zašto akter zaboravlja da su stigme proizvod njegovog djelovanja - koji može promijeniti ukoliko promijeni svoje djelovanje?

Osim toga što se znanje o svijetu i institucijama akteru prenosi od strane društva (koje ga ujedno i čuva i održava), svakako važan faktor u uvjerenju aktera da su institucije samostalne

¹²⁵ Prema tome, bilo bi pogrešno „okriviti“ teoriju socijalne konstrukcije zbilje da negira zbilju i objektivne elemente u njoj. Naime, „socijalni konstruktivizam prihvaća da postoji objektivna realnost“, a „više ga zanima kako je znanje konstruirano i shvaćeno“ (Andrews, 2012). Upravo stoga su Berger i Luckmann inzistirali da se „znanje“ i „zbilja“ stavljaju pod navodnike – što mnogi autori zaboravljaju (Koppl, 2010).

društvene činjenice leži u biološkim uvjetovanostima zbog kojih uspješni recepti često nadžive ljudsku jedinku (Berger i Luckmann, 1992). No, svakako najvažniji faktor je taj što društvo posvećuje puno napora i troši puno resursa ne bi li legitimiralo svoje viđenje objektivne stvarnosti, tj. održalo društvene institucije. Društvene institucije se legitimira pomoću simboličkih univerzuma, tj. samodostatnih smislenih cjelina kao što su „mitologija, teologija, filozofija i znanost“ (Berger i Luckmann, 1992: 133). Ti ideološki sustavi objedinjuju subjektivne zbilje i objektiviziranu Zbilju, te pomoću simbola stvaraju svjetonazor u kojem su objektivizirani (institucionalizirani) obrasci djelovanja postavljeni hijerarhijski iznad onih partikularnih subjektivnih (Berger i Luckmann, 1992). Objektivizirani obrasci zatim predstavljaju ideologijom branjenu normativnu matricu unutar koje se nalazi dozvoljeno djelovanje „normalnih“ članova društva.

Presudna važnost legitimacije za očuvanje društva vidljiva je i iz teorije društvenog sistema Talcotta Parsons koji je u svojoj teoriji razvio temeljni sistem djelovanja kao hijerarhijski sistem, odnosno, AGIL shemu¹²⁶. Prema Parsonsu, AGIL shema je hijerarhijski

Slika 7: AGIL shema

sistem koji se sastoji od četiri podsistema i dvije okoline (ili uvjetovanosti) djelovanja: (X) fizičko-organska okolina i (Y) najviša stvarnost. Između fizičko-organske okoline i najviše stvarnosti (X i Y), nalaze se četiri podsistema koji su hijerarhijski složeni od

viših prema nižim: (4) sistem kulture, (3) društveni sistem, (2) sistem osobe i (1) sistem bihevioralnog organizma (Parsons, 1991). Svaki od podsustava ima specifičnu funkciju i, samim time, gornju granicu djelovanja: (A) adaptacije, (G) postizanja ciljeva (engl. *goal achievement*), (I) integracije i (L) latencije, tj. odlaganja¹²⁷. Hijerarhija podsistema se očituje u količini informacija kojima svaki od podsistema (stepenica) barata, tj. ima pristup. Što je sistem viši, to ima više informacija i utjecaja koji se kaskadno slijevaju od viših prema nižim – iako je

¹²⁶ AGIL shema predstavlja i odlično didaktičko pomagalo pomoću kojeg se može pojasniti kako objektivizirana zbilja iz teorije socijalne konstrukcije zbilje djeluje na svoj temelj - subjektivnu zbilju.

¹²⁷ Latencija se u psihologiji definira kao „vrijeme koje protekne od zadavanja podražaja do nastanka reakcije na podražaje“, slično kao u fiziologiji „vrijeme za koje živac, mišić ili drugi organ ne reagira na podražaje“ (Anić i Goldstein, 2007), dok se u sociologiji koristi u prenesenom značenju „sredstva za postizanje usporedne stabilnosti“ (Scott i Marshall, 2005: 478). Prema tome kultura predstavlja svojevršno odlaganje reakcije na podražaje „nižih“ sistema, tj. sredstvo je očuvanja društveno funkcionalnih obrazaca.

za nastanak viših sistema potrebno postojanje nižih sistema¹²⁸. Sukladno tome, najniža razina (X) fizičko-organska okolina ima bezuvjetan utjecaj na pojedinca, određujući mu uvjete održavanja (1) sistema bihevioralnog organizma. Sistem bihevioralnog organizma (1) ima funkciju adaptacije pomoću koje čovjek odgovara na uvjete fizičko-organske okoline (X). Sistem osobe (2) zatim ima funkciju definiranja načina postizanja ciljeva - što je često dominirano potrebama ega - zbog kojeg tada djeluje društveni sistem (3) ne bi li potrebe ega ograničio i integrirao u društvo putem normi. Naposljetku tu je kulturni sistem (4) koji prema AGIL shemi ima funkciju očuvanja i prenošenja temeljnih društvenih vrijednosti (L), te otvara pristup najvišoj, meta-razini, stvarnosti (Y) s koje se zatim povratno određuju informacije nižih podсистема. Sukladno tome, kulturni sistem predstavlja najviši sistem koji povezuje čovjeka s najvišom stvarnošću i određuje vrijednosti, ali isto tako vrijednostima utječe na društvene norme koje zatim djeluju na sistem osobe koji prilagođava sistem bihevioralnog organizma uvjetima kulturno-društvenog života¹²⁹. No, iako se značenja posreduju hijerarhijski, čovjek je ipak, kako nas je nazvao zoolog Desmond Morris, „ljudska životinja“ (The Human Animal, 1994) koju osim kulturnih nužno vode i biološki motivi. Odnosno, zbog postojanja neumoljive fizičko-organske okoline koja, takoreći, „pritišće odozdo“, dešava se svojevrsno stješnjavanje između kulturnog sistema i sistema bihevioralnog organizma zbog čega „središnji funkcionalni zahtjev u međusobnim odnosima između nekog društva i nekog sustava kulture jest legitimacija odnosno opravdanje normativnog poretka tog društva“ (Parsons, 1991: 22). Drugim riječima, zbog „niskih previranja“ sistema bihevioralnog organizma, kulturni sistem primarnu funkciju nalazi u legitimaciji normi koje drže društvo na okupu. Sama potreba za legitimacijom govori da društvene institucije nisu neupitne činjenice već konvencije kojima se održava minimum potreban za funkcioniranje društva i izbjegavanje raskola. Svakako, generalno govoreći, legitimacija predstavlja pozitivni društveni instrument koji omogućava funkcioniranje društva na stanovitoj razini reda i stabilnosti. No, legitimacija ima i drugu stranu medalje na kojoj se nalaze svi oni marginalizirani i stigmatizirani, tj. oni koje društvo koristi kao antipod svemu onome što smatra „normalnim“, te reakcijom na njih disciplinira njih same, ali i „normalne“.

¹²⁸ U čemu se očituje jedan od fundamentalnih paradoksa društvenog života – čovjek ustanovljuje institucije koje zatim povratno čine informacije ekskluzivnim i na nekih ih način privatiziraju te ograničavaju tog istog pojedinca – osnovu svojeg postojanja. Isti taj paradoks prikazuje socijalna konstrukcija zbilje Bergera i Luckmanna koja pokazuje kako objektivizirana zbilja društvenih institucija nastaje iz djelovanja pojedinca i pripisivanja subjektivnog značenja tom djelovanju, a zatim ograničava i normira djelovanje tog istog pojedinca.

¹²⁹ Tragičan primjer Khalida al-Assada (83), umirovljenog voditelja Odjela za antikvitetu i muzeje u Palmiri (Sirija) kojeg su u kolovozu 2015. militanti ISIL-a (Islamske države Iraka i Levanta) pogubili odsijecanjem glave jer im nije htio odati gdje se nalaze navrijedniji artefakti iz Palmirine zbirke (Paraszczuk, 2015).

Ukoliko prihvatimo da suvremeno sociološko istraživanje treba djelovati prema načelima sociologije javnosti, tada se u odnosu na problem legitimacije društvene stigmatizacije može zauzeti određeni stav. To poziva na aktivističku ulogu sociologije koja će rezultate svojih istraživanja širiti dalje od znanstvene zajednice i pokušati utjecati na stvaranje boljeg društva. Osim zauzimanja stava, ukoliko se želi postići destigmatizaciju kroz delegitimaciju postojećih ili legitimaciju novih obrazaca djelovanja, potrebno je na pitanja legitimacije odgovoriti argumentirano i propitivati ju sa stanovišta rezultata znanstvenih istraživanja. Kao što pokazuju Berger i Luckmann, uspješne obrasce djelovanja će društveni akteri koristiti sve dok ti obrasci uspješno ispunjavaju svoju funkciju. Stoga je od izuzetne važnosti moći ponuditi alternativni svjetonazor koji će za većinu pripadnika društva ponuditi uspješnije institucionalizirane odgovore o svijetu – ne bi li oni tu promjenu prihvatili. (Berger i Luckmann, 1992). Svakako, takvi novi obrasci u suvremenom svijetu imaju najbolju šansu ukoliko su legitimirani od strane znanosti. Jednom prihvaćene društvene institucije su često postvarene (internalizirane) i snažno ukorijenjene u pojedincu, a pošto su još i društveno podržane kao legitimne – potreban je značajan napor ne bi li se prenijelo znanje o alternativnim obrascima djelovanja koji će, jednom kada se pokažu uspješnijima od njihovih prethodnika, postati nove društvene institucije.¹³⁰. Ovdje razvijeni istraživački model koji povezuje prednosti sociologije i teatra omogućuje takvo propitivanje legitimacije institucija (u čemu je teatar tradicionalno uvijek imao ulogu), a uz takve napore je neizbježno vezan i aktivistički stav prema problemu stigmatizacije i njezinoj legitimnosti. Naime, legitimacija društvenog poretka se na najnižoj razini očituje u igranju uloga, a teatar kao prostor u kojem se uloge vježba, mijenja i propituje predstavlja idealno mjesto za kritičko propitivanje legitimnosti normi i vrijednosti.

3.2.3. Internalizacija: Socijalizacija u službi destigmatizacije

Posljednja točka sheme socijalne konstrukcije zbilje je internalizacija koja označava povratni utjecaj u kojem se zajednička, objektivizirana zbilja svakodnevnog života integrira u subjektivnu zbilju aktera i postaje njegov integralni dio. Prema definiciji, internalizacijom akter nekritički prihvaća elemente društvenog znanja (recepte, institucije) i njima se služi ne bi li stvorio smisao o svijetu koji ga okružuje, te ne bi li djelovao ekonomičnije i na društven način (Berger i Luckmann, 1992). Stoga je internalizacija od presudne važnosti za koheziju društva. Ovisno o brojnosti pojedinaca koji su internalizirali društvene norme (te su stoga postali

¹³⁰ Dakako, najuspješniji oblik legitimacije (ideologije) je onaj čijeg djelovanja pojedinac nije niti svjestan.

pripadnici društva) ovisi opstanak samog društva. Ne bi li se to osiguralo, društvo se koristi socijalizacijom koja se očituje u igranju uloga, ali i mehanizmima socijalne kontrole (uključujući i stigmatizaciju), ideološke manipulacije ili primjenjuje silu. Gurvitch smatra da se dva načina kontrole uvijek kombiniraju, tj. da društvo koristi elemente i socijalizacije i (ne)formalnih sankcija ne bi li pojedinca i društvene grupe držalo pod kontrolom, s uvijek prisutnom svijesti da vlast ima pravo uporabe sile kao zadnju opciju (Kuvačić, 1982).

Za razliku od definicija koje socijalizaciju vide kao „proces kojim pojedinac uči kulturu svoga društva“ (Haralambos, 1994: 19), odnosno, u kojima nije vidljiv utjecaj društva na pojedinca, Berger i Luckmann socijalizaciju definiraju kao „sveobuhvatno i konzistentno uvođenje pojedinca u objektivni svijet društva ili nekog njegovog sektora“ (Berger i Luckmann, 1992: 156). Njezina se uspješnost očituje u broju društvenih uloga koje socijalizirani pojedinac može uspješno „odigrati“. Socijalizacijom je akter upoznat s kulturom „svojih“, a tu kulturu (ili zbilju) pojedinac s vremenom doživljava kao postvarenu, tj. kao „Zbilju“ (Berger i Luckmann, 1992) koja je jedina moguća, objektivni svijet prirodnosti, zdravog razuma ili božjeg nauma. Socijalizacija pruža pojedincu svjetonazor i omogućuje mu funkcioniranje u društvu, a uobičajena podjela socijalizacije govori o primarnoj i sekundarnoj socijalizaciji, tj. prijenosu osnovnih znanja prvo putem „značajnog drugog“, a zatim učenjem o „generaliziranom drugom“ (Berger i Luckmann, 1992)¹³¹. Zbog djetetove potpune ovisnosti o brizi okoline, uloga „značajnog drugog“ je za dijete od presudne važnosti. Informacije prenesene od te osobe (ili osoba) dijete shvaća kao značajne te ih prihvaća kao svoja. Dok je „značajni drugi“ osoba od izuzetne važnosti za dijete, „generalizirani drugi“ predstavlja tip ili kategoriju, te pokazuje da dijete sada zna kategorizirati druge oko sebe. George Herbert Mead govori o „generaliziranom drugom“ kao o predstavniku društvenog stava (Mead, 2003) preko kojeg dijete uči o tipičnim ulogama. Prema tome se uspješno socijaliziranom individuom smatra dijete (ili odrasla osoba) koje je internaliziralo taj svijet uloga i posljedično ga učinilo dijelom svojeg subjektivnog svijeta – zamućujući tako svijest o granici subjektivne zbilje i objektivizirane zbilje svakodnevnog života. Naravno, nitko nije potpuno socijaliziran jer dijete prve informacije o svojoj kulturi uči pretežito neverbalno (sudjelovanjem i modeliranjem), pa su te informacije redovito djelomične ili pogrešno interpretirane (Harrison i Huntington, 2000). Shodno tome, socijalizacija nikada nije dovršena i traje cijelog života (Berger i Luckmann, 1992). Jednom

¹³¹ Osobe iz bliske okoline: najčešće majke i očevi, ali ništa manje važni i pomajke i očusi, bake, djedovi ili „stranci“ koji se o djetetu brinu po profesionalnoj liniji ili zvanju (medicinske sestre, časne sestre i sl.).

socijalizirano ljudsko biće se sastoji od „društvene osobnosti,, u kojoj se zrcale norme i vrijednosti i u kojoj je teško raspoznati gdje počinje osobno, a završava društveno¹³².

„Testovi“ socijaliziranosti osobe odvijaju se u društvenim situacijama. Ukoliko osoba na generalizirane druge odgovara na poželjan (društven) način, tj. anticipirajući reakcije drugoga i naizmjenično preuzimajući stav svog i sugovornikovog generaliziranog drugog - ta osoba je socijalizirana i spremna je interpretirati druge (često bez puno truda i) rutinski. To znači da je osoba naučila djelovati unutar društveno institucionaliziranog (normiranog) ponašanja, tj. da je socijalizirana. Pri tome ne treba zaboraviti da poznavanje uloga i pravilnih reakcija uključuje i poznavanje stigmi koje pojedinac treba tretirati na društveno normiran („poželjan“) način. Kako taj proces učenja kreće od rođenja i traje do smrti, obrasci djelovanja i rutinskih odgovora na uloge (generalizirane druge) u društvenim situacijama teško se mijenjaju – jer ih je pojedinac često naučio toliko davno da mu se doimaju kao iskazi njegove iskonske osobnosti i osobnih vrijednosti (što je zapravo zabluda)¹³³. Prema tome, uspješna ili neuspješna socijalizacija se neposredno očituje u društvenoj interakciji pri kojoj akteri igraju društvene uloge.

Uloge se najšire definira kao „skupinu normi [...] koje određuju kakvo se ponašanje očekuje od pojedinca“ (Haralambos, 1994: 21) u društvu. U ulogama se prepoznaju objektivizirani obrasci ponašanja koji u određenom društvu predstavljaju društvenu instituciju,

¹³² Govoreći o osobnosti kao o kompleksu uloga, Moreno zaključuje da novorođenče prvo igra somatske ili biološke uloge (spavanja, plakanja, prehranjivanja) koje u interakciji sa značajnim drugima (osobama koje se brinu za dijete) razvija u socijalne uloge ili „poklopce“ definirane kulturom i društvom u kojem živi i u kojima čovjek najviše uživa kada djeluje povratno (dakle, kada je ta uloga prepoznata od drugih aktera u društvu) i suprotne psihodramatske uloge (emocije, introspektivna mašta, sanjarenje, promišljanje) kojima se odvajamo od društvenih uloga i svakodnevice (Garcia, 2010; Đurić, et.al, 2004). Moreno je razvio teoriju uloga jer smatra da osobnost pojedinca zapravo predstavlja splet tih triju tipova uloga (Đurić, et al., 2004). Zanimljivo je da spoj Morenove teorije uloga i Parsonsove AGIL sheme jasno ukazuje na uvjetovanost pojedinca okolinom u kojoj živi i stupnjem u kojem to društvo pojedincu omogućava zadovoljenje potreba. Odnosno, pojedinac socijalizacijom uči igrati uloge na sve tri razine, a koju će igrati ovisi o stupnju zadovoljavanja onoga što fizičko-organska okolina nameće. Prva, biološka uloga predstavlja sve uloge pomoću kojih se pojedinac adaptira na uvjete fizičko-organske okoline. Psihološke uloge su one koje uzimaju primat nad biološkim ulogama jednom kada su uvjeti sistema biološke osobe zadovoljeni, a tiču se postizanja ciljeva i ostvarenja ega ili identiteta u socijalnom kontaktu. Naposljetku, socijalne uloge su „kulture konzerve“ (Đurić, et.al, 2004: 20) omeđene društvenim sistemom (normom) i kulturnim sistemom (vrijednostima) i igraju ih već socijalizirani pojedinci čiji su zahtjevi prethodnih sistema osobe i sistema bihevioralnog organizma zadovoljeni. Odnosno, ukoliko se želi građane koji igraju socijalne uloge (tj. identificiraju se s njima), prvo se mora zadovoljiti njihove biološke i psihološke potrebe – inače se dešava regres prema ulogama koje teže zadovoljiti osnovne osobne potrebe i ne ograničavaju se normama ili kulturom koje se nisu pokazale kao „njihove“.

¹³³ Često se zavaravamo da se sjećamo davnih situacija i informacija iz života, što utječe i na dojam da je neki stav ili neka vrijednost do koje držimo nešto do čega smo „oduvijek držali“. No, istraživanja pokazuju da se prisjećanjem ne prisjećamo stvarnog događaja već se prisjećamo zadnjeg puta kada smo se prisjećali tog događaja. Primjerice, (doduše kontroverzno) istraživanje Karim Nadera pokazuje da je „memorija dinamički proces“ (Nader, et al., 2013: 484), odnosno, da sam proces stvarnja memorije utječe na memoriju samu. Shodno tome, Nader smatra da je moguće da čovjek niti ne može upamtiti nešto bez određene doze iskrivljenja, a smatra i da su posebno podložne iskrivljenjima osobni doživljaji događaja koji su značajni osobno ili društveno (Miller, 2010). Prema tome, kada o nečemu razmišljamo nakon dužeg vremena, slika te situacije u našoj glavi može biti potpuno drugačija negoli je to bila ranije (tj. zadnji puta kada smo se prisjećali) – jer smo u međuvremenu prihvatili neke druge vrijednosti ili norme, doživjeli nešto značajno drugačije ili smo jednostavno imali drugačiji dan.

a poznavanje detalja odigravanja te uloge (obrasca) ukazuje da sudionici dijele zajedničku zbilju, tj. zbilju svakodnevice (Berger i Luckmann, 1992). To prema Goffmanovim akterima stigmatizacije znači da u društvu postoje „normalne“ uloge, stigmatizirane i „mudre“, a njihove su granice nestabilne unatoč jasnom razlikovanju tipova. Odnosno, pojedinac može u jednoj interakciji biti normalan, u drugoj stigmatiziran, a u trećoj „mudar“ – ovisno s kime je u interakciji, te koliko postoji poznatih informacija između njih. Ekvivalent Goffmanovoj diskrepanciji između realnog i virtualnog (očekivanog) identiteta uslijed koje nastaje stigma je diskrepancija između realnog identiteta i očekivane uloge koju društvo očekuje od pojedinca. Kao takve, uloge zauzimaju posebno mjesto u društvenim istraživanjima jer utjelovljuju i pojedinca i društvenost u njemu, pa istraživanjem uloga zapravo istražujemo svojevrsno vezivno tkivo pojedinca i društva čijom je analizom moguće detektirati kako društvena zbilja djeluje na subjektivnu zbilju pojedinca te kako postaje njezin integralni dio (Berger i Luckmann, 1992). Drugim riječima, uloge otkrivaju „posredovanja između makroskopskih univerzuma značenja, objektiviranih u društvu, i putova kojima ti univerzumi bivaju pojedincima subjektivno zbiljni.“ (Berger i Luckmann, 1992: 100). Te mehanizme igranja uloga Berger i Luckmann smatraju mehanizmima prisile:

Čim se akteri tipiziraju kao izvođači uloga, njihovo vladanje *ipso facto* podliježe prisilnom provođenju. Udobljavanje i neudobljavanje društvenim standardima uloga više nije stvar izbora, premda strogost sankcija može, dakako, varirati od slučaja do slučaja (Berger i Luckmann, 1992: 95).

Stoga ne čudi da su neka od svjetski najpoznatijih istraživanja, koja su se proširila iz znanosti do razine pop kulture, upravo istraživanja o prisilnom igranju uloga. Presudnu snagu igranja uloga (pa i uniforme) na pojedinca je eksperiment „Stanfordskog zatvora“ koji je osmislio i proveo psiholog Philipe George Zimbardo¹³⁴. No, iako su uloge svakako i pozitivne za društvo i aktera koji od djetinjstva teži rasti (tj. postati samostalna jedinka) te pripadati, a uloge to dopuštaju – tj. koliko god ograničavaju slobodu aktera u društvenim interakcijama (pa i u samoći jer su uloge često pounutrene toliko da djeluju i kada smo potpuno sami), one su neophodne za funkcioniranje pojedinca u društvu (Đurić, 2004). Stoga članovi društva često

¹³⁴ Istaživanje provedeno na Sveučilištu Stanford 1971. godine jedno je od najpoznatijih istraživanja u društvenim znanostima. Eksperiment važnosti igranja uloga uključivao je podjelu studenata na zatvorenike i zatvorske čuvere, a (ne)slavno je preuranjeno završio uslijed eskalacije nasilja (zbog igranja uloga čuvari-zatvorenici), za čije poticanje je u određenoj mjeri odgovoran i voditelj istraživanja Zimbardo. On, s vremenskim odmakom, i sam priznaje da se u određenom trenutku „izgubio“ između igranja uloge voditelja istaživanja i uloge „upravitelja zatvora“ (The Stanford prison experiment, 2002). Određene dileme koje su se pojavile nakon tog istraživanja, posebno po pitanju igranja dvostruke uloge istraživača i sudionika obreda prijelaza u teatru, pojavile su se i tijekom provođenja ovog istraživanja, o čemu će više riječi biti u analizi i završnoj raspravi.

neće poimati drugoga kao članom njihovog društva ukoliko ta osoba ne zna ili ne želi igrati očekivane uloge. Odnosno, pošto društvo socijalizacijom posreduje sve ono što se u dotičnom društvu smatra normalnim, razumnim ili moralnim, pojedinci i grupe koje iskaču iz tog okvira se smatraju nenormalnim, devijantnim (Goffman, 1974; Berger i Luckmann, 1992) i opasnim osobama jer sistemi legitimacije nalažu da samo nerazumne osobe mogu negirati neupitnu stvarnost. Kao što je definirao Goffman, društvo stigmatizirane (devijantne) osobe u ekstremnim slučajevima (tj. ekstremnim stigmama) zapravo niti ne doživljava kao ljudska bića (već kao objekt koji nosi neki nepoželjan atribut), a u blažim verzijama se te osobe ili grupe smatra neupućenim, moralno upitnim ili mentalno bolesnim (Goffman, 1990).

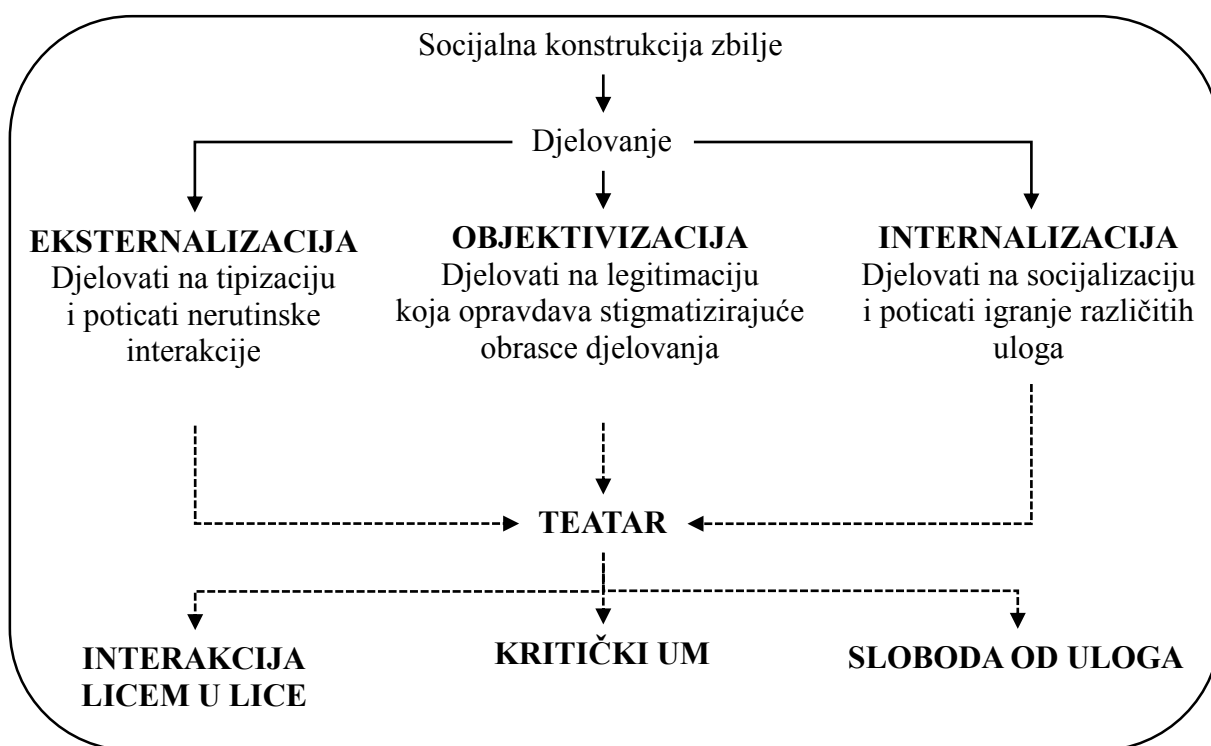
S druge strane, poznavanje uloga i uspješno igranje višestrukih uloga se smatra i visokim stupnjem socijaliziranosti, te izrazom inteligencije osobe jer se ta osoba pokazala da je sposobna shvatiti (pa i manipulirati) s više kompleksnih društvenih sustava značenja (Mead, 2003). Upravo ta sposobnost pojedinca da odigra višestruke uloge predstavlja i izvor određenih društvenih stigmati i nepovjerenja, ali i pozitivni potencijal promjene – jer koliko god ograničavala, uloga može postati agent promjene ukoliko pojedinac svjesno odluči promijeniti svoju ulogu u društvu (npr. od stigmatizirane osobe u osobu koja promovira prava stigmatiziranih osoba ili od osobe koja stigmatizira druge temeljem predrasuda do Goffmanove „mudre“ osobe). Moglo bi se zaključiti i kako empatija predstavlja znak inteligencije jer kako bi osoba mogla imati empatije za druge, ta osoba mora imati sposobnost zauzimanja pozicije druge osobe, tj. sagledavanja situacije iz perspektive tih drugih osoba.

Na kraju, osim što predstavlja uspješnu socijalizaciju, internalizacija je i razlog „tvrdoglavosti“ stigme. Naime, mnoge od socijalnih stigmati djeteta uči od najranije dobi, a jednom tako pounutreno znanje o društvenoj stigmi je kasnije teško promijeniti (tj. promjena nastaje samo ukoliko društvo (ili grupa) prihvati novi obrazac i resocijalizira svoje pripadnike). Promjene u takvim stavovima koje je akter internalizirao još kao djeteta treba uvoditi dobrovoljno i na neprijeteći način (prisila bi imala samo kontraefekt ili bi akter utilitarno iskazivao „poželjne“ stavove koje realno nije promijenio). Drugim riječima, pojedinac mora internalizirati novo iskustveno znanje o stigmatiziranim osobama i to znanje mora doživjeti kao objektivno i uspješnije (ekonomičnije u definiranju okoline) od prethodnog, odnosno, mora ga samostalno prihvatiti kao svoj novi svjetonazor. Taj novi svjetonazor ne mora nužno predstavljati prijetnju postojećem znanju, već njegovu kvalitativnu nadogradnju koja povećava socijalnu inteligenciju i socijalizaciju pojedinca i omogućava mu ophođenje u više različitih društvenih situacija i uloga. Prema tome potrebno je, umjesto ukidanja uloga koje je akter već

naučio, stvoriti prostor u kojem je aktera moguće privremeno osloboditi od potrebe za igranjem striktnih uloga, a to je ponovno tradicionalno prostor teatra.

* * * * *

Može se reći kako teorija socijalne konstrukcija zbilje prikazuje društveni svijet (zbilju svakodnevnog života) kao posljedicu ljudskog djelovanja koje, samim time, čovjek može mijenjati. U kontekstu fenomena društvene stigmatizacije to znači kako su stigme promjenjive i ovisne o našem djelovanju, a ne nepromjenjive i samostalne društvene činjenice. Kako bi se postigla promjena po pitanju stigmatizacije, prema ovoj teoriji potrebno je potaknuti alternativno djelovanje i formirati alternativne obrasce koji će biti uspješniji od njihovih stigmatizirajućih prethodnika.

Slika 24: Načela zbilje teatra za nadilaženje stigmatizacije

Odnosno, potrebno je aktera pri eksternalizaciji poticati na poimanje drugoga u njegovoj kompleksnosti (a ne putem impersonalne tipizacije koja se dešava u rutinskim, urbanim interakcijama). To jest, potrebno je poticati interakciju licem-u-lice, a pogotovo nerutinsku mješovitu interakciju stigmatiziranih i „normalnih“. Mješovita interakcija predstavlja izuzetak u društvu, a onda kada se i dogodi, potencijalno izaziva ozbiljne sukobe. Stoga je takvu

mješovitu ili alternativnu interakciju potrebno izdvojiti iz svakodnevnog života i znanstveno istražiti u prostoru koji je lišen normi i vrijednosti koje dominiraju svakodnevicom.

Nadalje, postojeći obrasci djelovanja su već objektivizirani u društvene institucije koje članovi društva doživljavaju kao „činjenice“ i u čije očuvanje društveni poredak ulaže značajne napore i resurse ne bi li ih legitimizirale. Stoga je potrebno djelovati tako što će se propitivati legitimizaciju stigmatizirajućih i ostalih podržavajućih obrazaca djelovanja i ponuditi alternativu. Svakako, kada se govori o problematiziranju legitimacije društvenih institucija, ulazi se u područje društvene ideologije i politike i potrebno je zauzeti aktivistički stav prema stigmatizaciji.

Jednom kada se definiraju alternativni obrasci djelovanja, te obrasce akteri trebaju internalizirati (re)socijalizacijom i edukacijom koja će aktere osposobiti za igranje i zamjenu više uloga, odnosno, za empatičko razumijevanje perspektive „drugoga“. Odnosno, potrebno je aktere smjestiti u prostor u kojem simbolički mogu biti slobodni od igranja svakodnevnih uloga i u kojem mogu istražiti druge uloge, tj. resocijalizirati se za empatiju. Prema tome, teorija socijalne konstrukcije zbilje predstavlja sociološki okvir koji pokazuje kako treba djelovati ne bi li se promijenilo društvenu potrebu za stigmatizacijom, ali povijest pokazuje da je te obrasce teško mijenjati unutar već zadanih okvira zbilje svakodnevnog života. Posljedično, to poziva na realizaciju alternativnog djelovanja u prostoru koji nije ograničen normama i vrijednostima svakodnevnog života i rutinskim reakcijama njegovih aktera. Tradicija pokazuje da se idealni prostor za takvo djelovanje nalazi u teatru. Naime, teatar je tradicionalno prostor koji počiva na uspješnoj interakciji glumaca i publike, potiče kritičko promišljanje svega što nas okružuje i kritizira postojeće društvo, te koji omogućuje slobodu od svakodnevnih uloga neophodnu za resocijalizaciju ili za empatičko poimanje drugoga bez utjecaja ideologije svakodnevnog života. Time se u smislu sociologije javnosti argumentira povezivanje sociologije i teatra koje omogućuje iskorištavanje prednosti oba „svijeta“ i postizanje znanstveno-istraživačkog, aktivističkog i obrazovnog cilja u sklopu jedne aktivnosti: dramsko-akcijskog istraživanja.

3.3. Svijet je pozornica: Sociološki klišej ili prostor za destigmatizaciju?

Dramaturška perspektiva Ervinga Goffmana

Nakon što je teorijom socijalne konstrukcije zbilje ukazano na problematičnu činjeničnost stigme i društvenog znanja, nameće se pitanje: kako akterima ponuditi alternativni svjetonazor koji omogućuje destigmatizaciju drugoga? Odnosno, kako apstraktnu konstrukciju prenijeti u

Slika 8: Drugi element teorijskog *bricolage-a*

realni društveni život i dokazati da je stigmatizirani drugi jednako vrijedno biće? Naime, osnovni rezultat stigmatizacije je redukcija osobe na negativni atribut, a kao takva ne predstavlja nešto oko čega „normalni“ akteri žele trošiti vrijeme i resurse. Stoga je od izuzetne važnosti za destigmatizaciju ukazati na točke u kojima su stigmatizirani i „normalni“ zapravo jednaki, uz dekonstrukciju ideje da su stigme nepromjenjive i izvan našeg dosega. Kao što je već rečeno, prva točka u kojoj se spajaju apstraktni društveni koncepti sa svakodnevnim životom su uloge (Berger i Luckmann, 1992). Način na koji koncept socijalne konstrukcije zbilje postaje realan u akteru i društvu, odnosno, kako se akter socijalizira odlično je opisao Robert Park (Park, E. R., 1950: 49-50. U: Goffman, E., 2000: 33-34):

„Vjerojatno nije samo puka historijska slučajnost što riječ „persona“ u svom prvobitnom značenju označava masku. To je prije spoznaja činjenice da svatko, uvijek i svuda, manje ili više svjesno, igra ulogu...I samo u ovim ulogama mi poznajemo jedni druge; samo u ovim ulogama poznajemo i sami sebe. U izvjesnoj mjeri, onoliko koliko ta maska odražava koncepciju koju smo formirali o sebi – ulogu u skladu sa kojom težimo da živimo – maska je naše istinitije *ja*, *ja* koje bismo željeli biti. Na kraju naše shvaćanje osobne uloge postaje naša druga priroda i integralni dio ličnosti. Na svijet dolazimo kao individue, stječemo karakter i postajemo osobe“.

Drugim riječima, igranjem uloga sudjelujemo u društvenom životu čime, s jedne strane, maskiramo naše pravo Ja, ali ukoliko maska predstavlja ulogu kojoj težimo, ona postaje naše novo, podruštvljeno Ja. Taj se proces odvija u dijalektičkom odnosu eksternalizacije-objektivizacije-internalizacije i osim što, s individualističkog stajališta, predstavlja najsnažnije

oruđe socijalne kontrole, igranje uloga u društvenim situacijama je proces koji nas izjednačava. Prema tome, suštinsku jednakost svih ljudi ne daju vrijednosne izvedenice poput ljudskih prava (iako ona nipošto nisu negativna pojava u društvenoj realnosti, dapače) nego elementarni motivi prema kojima se vodimo u socijalnom kontaktu – igranju uloge. U kontekstu socijalne stigmatizacije i podjele na *nas* i *njih*, ovo stajalište predstavlja pozitivnu „uravnilovku“ koja ostaje utemeljena u biološkim uvjetovanostima i ne zadire u partikularne (tj. ideološke) interesne konstrukcije koje lako uzburkaju emocije i koje zatim i osnaže želju za stigmatizacijom (poput politike ili ekonomije). Unutar sociologije, ta je „uravnilovka po ulozi“ koja najbolje opisana iz Goffmanove dramaturške perspektive koja otkriva ono što nas ujedinjuje i polaže temelj za svjetonazor empatije i solidarnosti umjesto svakodnevnog svjetonazora sukoba¹³⁵. Prema tome, Goffmanov doprinos u ovom istraživanju svakako je širi od definicije stigme i uključuje i njegovu dramaturšku perspektivu koja daje alternativni sociološki svjetonazor o drugome i omogućuje postizanje destigmatizacije.

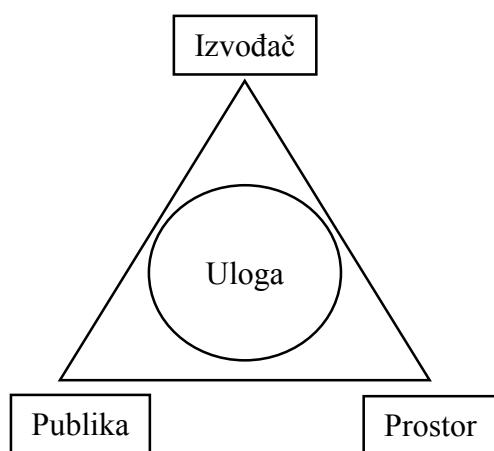
U nastojanju da shvati kako pojedinac predstavlja sebe drugima u institucionaliziranom okviru, Goffman je 1959. godine svijetu predstavio dramaturšku perspektivu. Prikazavši svijet (posebice institucionalizirani društveni život) kroz prizmu kazališne predstave i dramaturških principa prema kojima se mnoge od njih vode, Goffman je znanosti predstavio alternativni pogled na motive i metode upravljanja impresijama kojima se pojedinac koristi u interakciji s drugima u svakodnevnom životu. Predstavivši svijet u kontekstu kazališne predstave, Goffman je istražio „način na koji pojedinac u svakodnevnim situacijama predstavlja sebe i svoje aktivnosti drugima, načine kojima rukovodi i vrši kontrolu nad utiscima koje oni o njemu formuliraju, kao i sve ono što bi mogao, ili ne, uraditi dok nastupa pred njima“ (Goffman, 2000: 11). Dramaturška perspektiva generalno spada pod varijacije teorija identiteta, a u ovom istraživanju ima dodatnu vrijednost jer nudi mogućnost predočavanja alternativnog pogleda na stigme i stigmatizaciju, tj. kao osvještavajući argument da smo u motivima i interakciji zapravo svi jednaki (glumci, vođeni strahom od narušavanja nastupa). Naime, dramaturška perspektiva pokazuje da svi ljudi (stigmatizirani, „normalni“ ili „mudri“) u interakciji teže održavanju uloge (tj. održavanju dojma rutinske izvedbe) i izvedbi neprekinutoj od strane publike (Goffman, 2000). Najveći strah svakog pojedinca kao biološke jedinice je preživljavanje (uključujući

¹³⁵ Treba naglasiti kako je dramaturška perspektiva utjecala na razvoj takozvanog „performativnog zaokreta“ čime je značajno utjecala i na druge discipline (osim sociologije). Odnosno, osim utjecaja na druge društvene znanosti poput antropologije i psihologije, utjecala je i na razvoj performativnih studija. Sukladno dramaturškoj perspektivi, takozvani „performativni zaokret“ u teoriji smješta pojedinca u svijet u kojem je vidljiv tek djelovanjem, a to djelovanje je zapravo nastup ili, kako bi Goffman rekao, prezentacija sebe (Goffman, 2000). Prema tome, dramaturška perspektiva (kao i performativni zaokret) predstavljaju heuristički alat za shvaćanje ljudskog bića, motiva i djelovanja.

preživljavanje potomstva). No, najveći strah svakog pojedinca kao sudionika društvene interakcije je da će se njegova/njezina uloga urušiti i biti prokazana kao lažna, prekinuta ili inače negativno istaknuta (Goffman, 2000). Upravo taj motiv/strah je točka „uravnilovke“ svih aktera koja otkriva zašto svakodnevno ulažemo silnu energiju ne bi li održali brojne znane i neznane uloge, te da smo u tome svi jednaki – bez obzira bili stigmatizirani ili ne. Time nas sve zajedno smješta na društvenu pozornicu na kojoj smo svi glumci koji čine sve ne bi li uspješno odigrali svoju ulogu. Mogućnost formuliranja alternativnog svjetonazora u kojem smo svi jednaki je važan element procesa destigmatizacije i osnaženja jer omogućuje svim sudionicima socijalne drame stigmatiziranja ogoljenje socijalne interakcije od ideološke „patine“ prema kojoj su „stigmatizirani“ niže ili bezvrijedne osobe. Time može ponuditi prostor za promjenu ili „smještanje“ stava jer - kao što pokazuje sociologija znanja i teorija socijalne konstrukcije zbilje – dugoročna promjena svjetonazora moguća je tek ukoliko alternativni svjetonazor na uspješniji način odgovori na pitanja definiranja svijeta oko nas (Kuhn, 1999; Berger i Luckmann, 1992), tj. umirivanja biološkog, urođenog straha od nepoznate okoline. Drugim riječima, dugoročno osporiti legitimnost postojećeg stigmatizirajućeg obrasca djelovanja i društvenog znanja nije moguće bez ponude alternativnog svjetonazora koji će stigmatizirane osobe predstaviti kao vrijedne pažnje i energije¹³⁶.

3.3.1. Sastavnice dramaturške perspektive

Dakle, dramaturška perspektiva omogućuje plastičan uvid u proces igranja uloga i pokazuje da smo tijekom institucionalizirane interakcije svi jednaki – glumci koji teže

Slika 9: Trijada za ulogu
(preuzeto iz Goffman, 2000)

održavanju nastupa. Iz dramaturške perspektive, društvo i njezine institucije predstavljaju pozornicu na kojoj svi igramo uloge (Goffman, 2000). Važno je naglasiti da Goffmanova dramaturška perspektiva govori o institucionaliziranom dijelu društvenog života u kojem se individualni pripadnik društva reducira na uloge koje iskusni društveni akter gotovo pa automatski aktivira i gasi prolazeći kroz društvene interakcije (Goffman, 2000). Pa tako Goffman

¹³⁶ U suprotnom bi se društvenim akterima samo oduzelo kakav-takav orijentir za snalaženje u svakodnevnoj zbilji i potaklo strah i društvenu anomiju.

smatra da se uloga definira u trijadi izvođača, publike i prostora (Goffman, 2000). Ovisno od aktivnosti i prostora, svi smo u institucionalnim interakcijama izvođač ili publika (Goffman, 2000). Dakle, u svim interakcijama igramo uloge i ujedno u njima zrcalimo normativna očekivanja svoje kulture i supkulture, a svako odstupanje od normi uloge može voditi u nevolje i probleme (pa i stigme) – „pogotovo kada se osoba rigidno pridržava njegovih ili njezinih očekivanja“ (Garcia, 2010: 14). Uzevši u obzir dimenziju internalizacije, odnos izvođač-publika nikada ne prestaje jer internalizirane vrijednosti i društvene norme modeliraju naše ponašanje čak i onda kada nema fizičke prisutnosti publike koja promatra (tj. ponašamo se u odnosu na socijalizacijom internalizirane norme i vrijednosti)¹³⁷.

Kao i glumcima u kazalištu, izvođaču na pozornici društva najviša motivacija za pridržavanje uloga (tj. održanje vjerodostojnog nastupa) je strah. Naime, najveći strah izvođača je da publika neće primiti nastup kao vjerodostojan te da će prekinuti nastup koji promatra (Goffman, 2000)¹³⁸. Odnosno, najveći strah svih nas kao izvođača jest da će nas „raskrinkati“ kao loše glumce, odnosno, osobe koje ne zaslužuju igrati tu ulogu. Svijest o osobnoj nelagodi koju stvara izvanrutinski prekid nastupa je vid latentne socijalne kontrole koji nas motivira na pridržavanje uloga i rutinskih, normiranih reakcija u društvenim situacijama. Odnosno, motivira nas na pridržavanje *statusa quo* – barem u institucionaliziranim, javnim situacijama. Iako postoji taj osnovni strah, čovjek je suštinski društveno biće koje teži imati i „članove tima“¹³⁹ i „publiku“ s kojima dijeli društvenu i svoju osobnu realnost (Goffman, 2000).

Jednako kao i na kazališnoj pozornici, vjerodostojnost nastupa može biti postignuta korištenjem prikladnih rekvizita, scenografije ili kostimima, te postojanošću uvjerenja izvođača koji *vjeruje* u svoj nastup (Goffman, 2000). Doduše, Goffman smatra da izvođač ne mora neophodno vjerovati u svoju ulogu već definira dva ekstrema i prijelazni tip. Na jednoj strani stoji izvođač koji bezuvjetno vjeruje u svoj nastup, a na drugoj cinik koji, iako je ciničan prema publici i/ili svojoj izvedbi, može jednako uživati u igranju uloge koliko i bezuvjetno uvjereni izvođač (Goffman, 2000). Naime, cinika često motivira upravo spoznaja da uspješno zavarava publiku, da je na moralnoj, intelektualnoj ili kojoj god vertikali *iznad* publike te da može postići

¹³⁷ Dramski prakticioner Augusto Boal smatra da smo svi teatar (iako se samo neki bave teatrom) te da smo uvijek i aktivni glumci i promatračka publika (Babbage, 2010).

¹³⁸ Kao što isuviše linearno, ali veoma plastično prikazuje Stienbeck, taj strah postoji praktički od rođenja: „Najveću jezu koje dijete može imati jest da nije voljeno a odbijanje je pakao svih strahova. Mislim da je svatko u svijetu u većoj ili manjoj mjeri osjetio odbijanje. A s odbijanjem dolazi gnjev, a s gnjevom neka vrsta kriminala ili osvete za odbijanje, a s kriminalom, krivnja – i to je priča čovječanstva“ (Steinbeck, 1952: 270. U: Beck i Maley, 1998).

¹³⁹ Ta težnja za članovima tima s kojima ćemo dijeliti pozornicu ukazuje na prednosti koje čovjek ima od udruživanja, a da bi se tim održao na okupu Goffman navodi pojmove dramaturške lojalnosti, obazrivosti i discipline koju članovi tima pokazuju jedni prema drugima – podržavajući si međusobno nastupe (Goffman, 2000).

latentne ciljeve bez znanja publike. Goffman između cinika i uvjerenog izvođača postavlja prijelazni tip koji nastavlja igrati svoju ulogu jer vjeruje da je za njegovu dobrobit ili dobrobit društva važno da ju održi, ali u isto vrijeme nije siguran da zadovoljava odrednice te uloge (Goffman, 2000). To mogu biti bilo koje uloge, ali ističu se one uz koje se vezuje pojmove moralnosti i etičnosti poput svećenika, znanstvenika, liječnika itd. (Goffman, 2000)

Svaka društvena interakcija je u određenoj mjeri strukturirana, a Goffman tu strukturu naziva društvenom fasadom koja se sastoji od prednjeg plana (pozornice ili scene) te osobne fasade izvođača, tj. fizičke pojave, držanja i manira izvođača iz kojih publika saznaje socijalni status izvođača te koju će ulogu odigrati (Goffman, 2000). Funkcija društvene fasade je zadavanje okvira unutar kojeg će se odviti standardizirana izvedba koja je, kao takva, u što većoj mogućoj mjeri predvidiva i rutinska (umirujuća), tj. podružljiva (Goffman, 2000). Stoga su kostim ili scenografija u kojoj pojedinac igra svoju ulogu većinski unaprijed određeni, pa zapravo oblačimo statusnu „uniformu“ i usklađujemo svoje manire prema već postojećim društvenim normama (Goffman, 2000). Bio izvođač uvjeren ili cinik, izvođač mora biti uvjerljiv kako bi imao vjerodostojan nastup, a u tome mu uvelike pomaže društvena fasada koja unaprijed definira gdje, tko i kako odigrava ulogu – ali jednako tako i definira kako će publika reagirati na izvedbu (Goffman, 2000). Prema tome, društvena fasada prenosi publici poopćene informacije pomoću kojih publika s manje uložene energije svrstava nastup kojem svjedoči (Goffman, 2000). Na neki način, publika nastup pojedinca „uparuje“ s drugim poznatim (identičnim ili sličnim nastupom) iz baze društvenog znanja te ga smješta u prikladni prostor i tako interpretira nastup i njihov odnos. Na taj način zapravo reagiramo na biološki usađeni strah, tako što početni strah i nelagodu od novog iskustva nadilazimo očekivanjem (što možemo očekivati od izvođača i nastupa). Drugim riječima, društvena fasada se sastoji od predrasuda (recepta) pomoću kojih akteri poimaju svijet i grupiraju bezbrojne varijacije interakcija u „ladice“ čiji broj je moguće prepoznati ili nadzirati.

Jednom na pozornici, izvođač će težiti održati izražajnu kontrolu i pozornost publike tehnikama dramatizacije, idealizacije i mistifikacije (Goffman, 2000). Izvođač dramatizacijom postiže pozornost publike jer svojevrsnim pretjerivanjem pokazuje publici da je taj nastup nešto važno ili da je njegova/njezina uloga važna (Goffman, 2000). Idealizacijom izvođač postiže prepoznatljivost među najširim publikom redukcijom sebstva na stereotipnu ulogu koju trenutno igra (Goffman, 2000). Koristeći stereotipe za definiciju svoje uloge izvođač ujedno i idealizira svoju ulogu/izvedbu, te prikazuje ono što je Goffman nazvao virtualnim socijalnim identitetom. Ukoliko izvođač nije potpuno internalizirao svoj virtualni identitet na način koji je ranije opisao Park, izvođač idealizacijom zapravo prikriva svoj stvarni identitet i manje ili više

diskrepancije virtualnog i stvarnog identiteta. Kao da zadovoljenje svih tih zadataka nije dovoljno impresivno, izvođač mora dodatno i mistificirati svoju izvedbu, pritom ne gubeći iz vida važnost održavanja minimalne prisnosti s publikom (Goffman, 2000). Izuzetnu kompleksnost igranja uloga u društvenim institucionaliziranim situacijama upotpunjava to što izvođač mora prikazati svoju izvedbu kao uniformnu – ali ipak jedinstvenu te konstantno održavati izražajnu kontrolu (Goffman, 2000). Ukoliko ne vjeruje u svoj nastup, izvođač mora postati „maska“ koja je neumoljivo nepromjenjiva i koja prikriva ljudske slabosti¹⁴⁰.

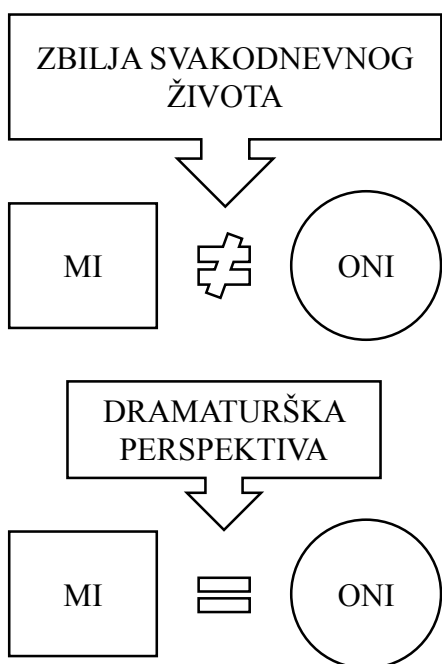
Uz institucionalizirane interakcije na društvenoj pozornici nalaze se zakulisne situacije koje su, iako mogu zvučati maliciozno i implicirati zavjere, mjesta na kojima možemo stvarno biti ono što jesmo. Zakulisje (engl. *backstage*) se obično nalazi u neposrednoj blizini pozornice jer nastup iziskuje silnu energiju (pogotovo od stigmatiziranih koji moraju i kontrolirati informacije ili upravljati impresijama) i glumci trebaju prostor u blizini u kojem se mogu opustiti od javnosti (Goffman, 1974). Naime, kako nitko ne ispunjava ideal stereotipne uloge, u javnosti moramo prikriti veći ili manji dio osobnih atributa – što je iscrpljujuće. Svakako, to zakulisje može biti i mašta u koju bježimo kada realnost postane prezahtjevna ili surova. Zakulisni prostor je uvijek rezerviran za „naše“ ili one koji imaju pristup zbog neke utilitarne funkcije/uloge koju ispunjavaju za „vlasnike“ zakulisja jer se u tom prostoru prezentiramo kakvi jesmo i takoreći „skidamo“ svakodnevne maske i kostime (simbole uloga koje igramo jedni drugima) i pokazujemo se sa svojim strahovima, nesavršenostima i greškama koje se toliko trudimo sakriti tijekom nastupa na pozornici (Goffman, 2000). Taj prijelaz iz virtualnog identiteta u stvarni je gotovo trenutačan, kao kada glumac siđe s pozornice (Goffman, 2000), te ukazuje koliko su uloge do kojih toliko nepokolebljivo držimo tijekom javnog nastupa zapravo eterične, odnosno, da su društvene spone hlapljive.

Dakle, dramaturška perspektiva pokazuje da se podjela na „nas“ i „njih“ (stigmatizacija) u društvu zapravo pojavljuje zbog igranja uloga za što nam je potrebno održanje distinkcije pozornica-zakulisje i akter-publika. Na osnovu te podjele, akteri na društvenoj sceni mogu dramatizirati, mistificirati i idealizirati svoju ulogu, zadržavajući pravo Ja za „svoje“, iza kulisa. Stoga, kada bi pripadnici društva shvatili taj osnovni moment – da svi, u svakoj društvenoj

¹⁴⁰ Potencijal kazališta za promjenu svjetonazora pokazuje primjer korištenja maske. Naime, brojni se kazališni prakticioneri koriste maskom kao didaktičkim oruđem za razvoj i istraživanje komunikacijskih kanala glumaca (ograničenjem verbalne razvijaju neverbalnu, tjelesnu komunikaciju) koji ujedno odvajaju izvođača od publike (sakrivaju njegov identitet). Drugim riječima, maska je didaktičko oruđe koje umiruje tremu i omogućuje vjerodostojan nastup. No, primjerice, Saint-Denis zamjenjuje teze i koristi masku kao predmet osvještavanja. On smatra da maska zapravo ne prikriva nego otkriva jer navlačeći masku glumac postaje „slobodan“ od očekivanja svoje virtualne uloge i može iskazati svoje Ja (Baldwin, 2010). Drugim riječima, tek navlačenjem druge maske postajemo *tabula rasa* i skidamo masku koju smo internalizirali socijalizacijom i koju „branimo“ na sceni, umjesto uživaljavanja u lik.

situaciji, igraju određene uloge, oni bi simbolički „ušli“ u prostor iza kulisa (što se na društvenoj i političkoj sferi danas očituje u pozivu na transparentnost). Demistificirajući utjecaj te spoznaje omogućio bi pojedincima da, lišeni mistificiranih uloga, prepoznaju u sebi i „ulogama“ oko sebe obične ljude s uobičajenim, razumljivim motivima. U takvoj je atmosferi moguće promijeniti svjetonazor te sagledati one „druge“ bez potrebe za stigmatizacijom, odnosno, bez redukcije i dehumanizacije te osobe i njezine izvedbe. Odnosno, u takvoj atmosferi će se i stigmatiziranoj osobi dati prilika da prikaže svoju stranu priče.

Svakako treba naglasiti da se ovdje govori na razini simbola, odnosno o osvještavanju promjenom društvenih značenja simbola. Ne govori se o realnom, fizičkom ukidanju uloga nego o osvještavanju pozadinske motivacije i promjene svjetonazora putem zamjene značenja simbola.

Slika 10: Uravnilovka dramaturške perspektive - svi igramo uloge

„Drugi“ ne simbolizira nešto strano što valja stigmatizirati nego kolegu ili kolegicu koja mi se zbog osnovnih ljudskih motiva i želje za održanjem društvenog statusa quo predstavlja kroz ulogu. Odnosno, dramaturška perspektiva govori o ljudima koji se susreću na društvenoj pozornici i trude se prilagoditi (svoje izvedbe) jedni drugima – to jest prezentirati drugima očekivani virtualni „maskirani“ identitet - ne bi li izbjegli neugodnost i sukobe. U tu skupinu spadaju sve osobe pa i stigmatizirani, jer i oni teže zadovoljiti odrednice svoje uloge koja, odstupajući od društvene norme, doprinosi daljnjoj stigmatizaciji. Prema ranije spomenutoj teoriji etiketiranja, stigmatizirane osobe su (kao i svi drugi) sposobne prepoznati društvene odnose i internalizirati društveno znanje koje uči njih i one oko njih

da su „zaslužili“ biti stigmatizirani. Shodno tome, kreiraju supkulture unutar kojih definiraju drugačije norme i vrijednosti od onih „normalne“ okoline, ali to ne znači da oni odbijaju igrati svoje uloge. Dapače, i oni igraju svoje uloge – samo diktat tih uloga ne dolazi iz centra moći „normalnih“ već centra moći devijantnih.

Goffman je dramaturškom perspektivom prikazao značajan socijalni pritisak koji svi osjećamo u institucionaliziranoj interakciji, igrajući uloge. Taj je socijalni pritisak moguće umanjiti sviješću o pozadinskim motivima i alternativnim svjetonazorom, odnosno, promjenom značenja simbola u društvenom korpusu znanja – koje se svakako treba posredovati

obrazovanjem. Iako se u ranijim, gotovo militarističkim pristupima obrazovanju i socijalizaciji smatralo da su disciplina i pridržavanje uloga jedini ispravni put podučavanja, danas je svijest o kontraproduktivnosti socijalnog pritiska igranja uloga u obrazovanju sve prisutnija¹⁴¹. Govoreći o dugoročnom cilju ovog istaživanja, ovaj će pristup (pod uvjetom da se znanstveno dokaže i primijeni u obrazovnom sustavu) omogućiti, ne samo stvaranje prostora simboličkog teatra u kojem će učenici biti slobodni od Sartreovog stresa uslijed kojeg učenici izvode toliko stereotipno da uopće nisu svjesni, već i poticanje (kritičkog) stanja uma u kojem će učenik uspoređujući društveno znanje i svoje osobno iskustvo biti svjestan i aktivan kreator umjesto odsutne stereotipne ljuštore. U tom je procesu podučavanje dramaturške perspektive poticajno za destigmatizaciju jer prikazuje društvenu realnost kao svijet jednakih ljudi koji teže održavanju impresija i zato jer na edukativno intrigantan način opisuje međuljudske odnose kroz osnovne motive, tj. bez ideologijske nadgradnje.

Svakako, dramaturška perspektiva ima svojih manjkavosti koje mogu umanjiti njezin uspjeh u postizanju destigmatizacije koja je proces koji zahtjeva stabilnost i ozbiljnost pristupa. Naime, kako ta perspektiva predstavlja svijet kao pozornicu na kojoj svi glumimo, a gluma u socijalnim odnosima često simbolizira negativni odnos zavaravanja drugih ili samozavaravanja sebe, odnosno, predstavlja izraz pretjerivanja ili razmaženosti (Turner, 1989). No, gluma može imati i širu, pozitivnu konotaciju. Kako kaže Turner, gluma je ambivalentan pojam i „može značiti obavljanje svakodnevnih poslova, ili predstavljanje na pozornici, odnosno hramu. [...] Ona može biti bit iskrenosti – posvećenost radnji iz etičkih pobuda da se otkrije „osobna istina“, ili pak prijetvornosti – kad netko „glumi“ da što prikrije ili zataji“ (Turner, 1989: 216). Svakako, transparentnost odnosa i pristup iza kulisa uloga, koje sociološki pomaže identificirati dramaturška perspektiva, imaju potencijal promjene te percepcije i nužno je uključiti aktere u to zakulisje ne bi li stvorili unutargrupnu koheziju i povjerenje. Osim kao prijetvorna, gluma se doživljava i kao nešto neozbiljno zbog čega bi dramaturška perspektiva mogla, promovirajući glumu na pozornici, društveni problem stigmatizacije predstaviti kao zaigranu igru glumaca/aktera i tako promovirati „status quo“. No, kako primjećuje Turner, kada (Turner, 1989: 217):

„...govorimo o „igranju uloge“ tada mislimo na neku „ozbiljnu“ građansku djelatnost, poput uloge predsjednikova savjetnika. A onda opet govorimo o „sjajnoj glumi“ na pozornici kao izvoru nekih naših najdubljih i „najistinskih“ shvaćanja

¹⁴¹ Socijalni pritisak igranja uloga od učionice stvara prostore iscrpljivanja, koje je Goffman opisao riječima Jean-Paul Sarte: „Pažljiv učenik koji želi da bude pažljiv, pogleda uprtog u učitelja, načuljenih ušiju, toliko se iscrpljuje u igranju uloge pažljivog učenika da na kraju ne čuje više ništa“ (Goffman 2000: 46).

ljudskoga stanja. Gluma je stoga i rad i igra, ozbiljna i ludička, prijetvorna i iskrena, naše svjetovno saobraćanje i posao, te ono što radimo ili gledamo u obredu ili kazalištu“.

Ovdje se ponovno radi o percepciji glume u društvu, artikulirane u svakodnevnom govoru, koja ukazuje na važnost na koju bi se dramaturškom perspektivom i obrazovanjem moglo utjecati. Dakako, to je proces koji se treba dodatno ispitivati i razvijati – što ovo istraživanje i predstavlja – proces akumulacije putem dramsko-akcijskog istraživanja koji je tek na početku. Drugim riječima, umjesto nekritičkog prihvatanja dramaturške perspektive kao pozitivne i alternativne u svim društvenim situacijama, potrebno je istu hipotezu prethodno istražiti pa tek onda primijeniti. Svakako, taj zadatak nadilazi okvire ovog istraživanja i iziskuje angažman znatno širih društvenih resursa, ali ovdje dramaturška perspektiva svakako predstavlja svjetonazor koji se promovirao u ovom istraživanju – odnosno tijekom dramskih radionica. Kako je u procesu destigmatizacije nužno posredovati novo „znanje“, tj. alternativni svjetonazor (dramaturšku perspektivu), te dramske radionice moraju u sebi sadržavati edukativni element. No, pitanje je kako istraživati slobodnu i mješovitu interakciju stigmatiziranih i „normalnih“ i pri tome djelovati edukativno (što je potrebno za resocijalizaciju)? Odgovor na to daje dramsko-akcijski istraživački model koji prati univerzalni proces učenja. Konkretno, radi se o Turnerovoj verziji obreda prijelaza koji predstavlja osnovni, evolucijski proces učenja koji postoji od prethistorije do danas i koji se realizira u simboličkom teatru zbog čega, takoreći, materijalizira apstraktnu dramaturšku perspektivu u očima sudionika istraživanja.

3.4. Svijet socijalne drame, obred prijelaza i simbolički teatar Victora Turnera

Neizostavno ime pri spomenu fenomena društvenih obreda je Victor Turner. On je unatoč značajnom doprinosu (koje se možda najbolje ocrtava činjenicom da sekcija Američke antropološke asocijacije *Society for Humanistic Anthropology* dodjeljuje „Victor Turner“ nagradu za iznimna etnografska djela još od njegove smrti 1983. godine) ostao poznat kao

Slika 11: Treći element teorijskog *bricolage-a*

znanstvenik koji je drugačije promišljao društvenu realnost i težio postići društveni utjecaj, pa čini se da se nagrada „Victor Turner“ dodjeljuje „antropolozima voljnima misliti izvan *kutije*“ te koji pišu na način razumljiv široj javnosti (Ghodsee, 2013). Turner je bio hvaljen zbog inovacija koje je uveo u teoriju i zbog etnografskog bogatstva analize, ali je slično Goffmanu kritiziran kao nesistematičan autor (Deflem, 1991)¹⁴². Turner je

svakako bio svjestan svoje nesistematičnosti, ali ju nije vidio kao problem nego kao logičnu posljedicu njegove biografije koja je povezala glumu i antropologiju. Odnosno, mnogi su njegov interes i povezivanje antropologije, drame i performativnosti pripisali odrastanju uz majku glumicu i osnivačicu *Scottish National Theatre* (Turner, 1989; Deflem, 1991; Barrie, 1998; Babcock, 1999). Osim utjecaja glume, Turner sam spominje i utjecaj oca inženjera elektrotehnike zaljubljenog u romane, te utjecaj osobnog iskustva¹⁴³ zbog kojeg kaže da „nije čudno“ da je „postao antropolog, pobornik discipline stiješnjene između onih što zagovaraju 'znanost o kulturi' prema modelu prirodnih znanosti devetnaestoga stoljeća i onih koji pokazuju da 'mi' (zapadnjaci) možemo sudjelovati u kulturi drugih“ (Turner, 1989: 9). To govori o njegovom interesu za istraživanje, ali i poštivanje drugih kultura.

¹⁴² Odnosno, Turner je u „Goffmanovom stilu“ ostavio nasljedstvo brojnih eseja u kojima ne uspijeva sistematizirati svoje ideje. Primjerice, samo za procesnu simboličku analizu nađeno je šest različitih „etiketa“ (Deflem, 1991), a bio je i poznat po seminarima na Sveučilištu u Chicagu gdje su „plemenski rituali, narativi varalica, grčka drama, hipi zajednice i William Blake dijelili isti prostor diskursa“ (Babcock, 1999: 92).

¹⁴³ Turner je bio pacifist koji se odbio boriti u Drugom svjetskom ratu, a znatno ga je obilježilo i iskustvo života u romskoj karavani (Deflem, 1991). U kontekstu stigmatizacije je zanimljivo da je Turner nosio, kako ju je sam nazvao „stigma osjetljivosti“, a koju su mu dodijelili vršnjaci zato jer je sa devetnaest godina dobio nagradu za pjesmu „Salamina“ - koje se riješio tek agresivnim stilom igre u nogometu i kriketu kada je nazvan „Tenk“ (Turner, 1989: 9).

Kao mladi antropolog, počeo je istraživati razna plemena, a najpoznatije je ostalo istraživanje plemena Ndembu u današnjoj Zambiji - tadašnjoj Sjevernoj Rhodeziji. (Deflem, 1991). Živeći i prateći kao antropolog pleme Ndembu, Turner se zainteresirao za latentna *sile* koje uvjetuju i objašnjavaju ono manifestno – u ovom slučaju česte socijalne sukobe ili, kako ih je nazvao – socijalne drame (Turner, 1989). Socijalne drame su procesne forme te se sastoje od četiri faze: 1) razdor u ustaljenim i normama vođenim društvenim odnosima pojedinaca i grupa neke društvene jedinice, 2) kriza – to jest, daljnji razdor, 3) djelovanje redresivnih (popravljajućih) mehanizama koje uvode vodeće ličnosti/uloge u društvu te 4) reintegracija ili priznanje nepopravljivog socijalnog razdora koji vodi u društvenu shizmu (Turner, 1989; Deflem, 1991). Socijalne drame nastaju na bilo kojoj razini društva (od obitelji, preko grupe do cjelokupnog društva) i signaliziraju da se dogodio međuljudski lom koji obično podrazumijeva lom normi, morala, interesa, prekršaj zakona (Turner, 1989) ili bilo što drugo što je društvo legitimacijom označilo kao važno. Nakon osnovnog loma slijedi kriza u kojoj se definiraju suprotstavljene grupe i lociraju „zvijezde grupe“ (Turner, 1989: 150) koji su okrenuli stigmatu u svoju korist i koji predvode sljedbenike. S određenim vremenskim odmakom, javlja se reakcija društva koje pokušava primiriti sukobljene strane (šamani, policija, sudski sustav i sl.), a zadnja faza je ona u kojoj se sukobljene strane ili pomire ili se ta jedinica razbije na dva ili više dijela (Turner, 1989). U kontekstu ovog istraživanja, kod stigmatizacije se radi o osvetničkom odgovoru na lom ili socijalnu dramu koji one koji su „krivi“ reducira na bezvrijedna bića, te ih ismijava, izolira ili fizički ukloni iz društva. Odnosno, dramskim radionicama u sklopu ovog istraživanja se takoreći poziva na definiranje novih redresivnih mehanizama baziranih na mješovitoj interakciji i empatičkom iskustvu.

Iako naziv socijalne drame (zbog ranije spomenutih povezivanja drame i glume s nečim negativnim i prenaplašenim) može sugerirati negativnost, Turner smatra da je socijalna drama ne samo pozitivna pojava, nego da i društvo i pojedinci ne bi napredovali bez tog sukoba – jer omogućuje društvenu tranziciju, katarzu i prijelaz na „novo“ (Turner, 1985; 1989). Ideja da napretka nema bez socijalne drame (tj. sukoba) ima preteču u svijetu filozofije. Naime, prihvaćanje socijalne drame kao vida socijalnog sukoba u skladu je s originalnom misli liberalizma koju je podržavao Humboldt, a koja govori ili, kako smatra Bobbio, „inzistira“ - da je sukob plodonosan za društvo (Bobbio, 2005). Pretpostavljajući individualno društvenome, liberalizam u svojoj srži govori o napretku koji dolazi „samo kroz sudar divergentnih mišljenja i interesa, kroz konflikte koji u domeni argumenata unaprjeđuju potragu za istinom“ (Bobbio, 2005: 22). Jednostavno rečeno, liberalizam u osnovi ima ideju da pojedinac (i s njime društvo)

napreduju kroz osviještenje i aktivno bavljenje društvenim problemima, tj. kroz sukobe mišljenja iz kojih se filtrira (kompromisna) opcija prihvatljiva za sve.

Oslanjajući se na tu ideju, najzanimljivija socijalna drama u razvoju ovog dramsko-akcijskog istraživanja je ona koja se u plemenskim zajednicama manifestira kao obred prijelaza (fra. *rite de passage*), a koji je u industrijskom i suvremenom društvu prepoznatljiv kao umjetnički žanr - od kojih se ističe teatar (Turner, 1985; 1989). Dok obredi služe društvu kao sredstvo pomirenja suprotstavljenih strana (ili priznanje raskola), teatar može imati tu ulogu, ali puno češće je mjesto na kojem se socijalna drama prezentira, razumijeva i iskustveno uči (Turner, 1989). Naime, Turner je pojam iskustva (njem. *erlebens*) preuzeo od Wilhelma Diltheya te je smatrao da je za potpuno istraživanje nekog društvenog fenomena potrebno dodati dimenziju iskustva na empirijsku građu (Turner, 1989). Prema tom gledištu, svako iskustvo se sastoji od formalne kategorije na osnovu koje im se tvori struktura, a kao takvi su spremni za analizu u jednakoj mjeri kao i empirijski podaci. Nadalje, svako iskustvo teži tomu da ga se zaokruži, a to se dobija time da ga se izvede ili izrazi (njem. *ausdruck*) - što svakako teatar čini najbolje (Turner, 1989). Tek kada je iskustvo izvedeno u obliku događaja ili predstave, iz njega se istiskuje (njem. *ausdrucken*) značenje za čije je prepoznavanje potrebno aktivno razumijevanje (njem. *verstehen*) (Turner, 1989). Stoga teatar predstavlja odlično mjesto za analizu stigmatizacije kao socijalne drame i sukoba. Ili, kako zaključuje Turner:

„Srodnost kazališta i života kojega je ono zrcalo, čini ga najboljim oblikom komentara, ili 'metakomentara' sukoba, jer život jest sukob u kojem je natjecanje tek jedna vrsta.“ (Turner, 1989: 224)

Odnosno, kao jedan od umjetničkih žanrova i aktivnosti dokolice (kojima Turner dodaje sport, medije, sudske sporove, crkvene aktivnosti i brojne druge), Turner vidi teatar kao najiskreniji prikaz društva, a glumu kao osnovni proces iskustvenog učenja koje se odvija prema jasnoj strukturi povezanoj s fazama obreda prijelaza ili inicijacijskog obreda (Turner, 1989). Svakako, to je argument za povezivanje sociologije i teatra u istraživanju koje će, osim provedbe istraživanja, imati i aktivistički i edukativni potencijal koji ostvaruje prateći faze obreda prijelaza. Ili preciznije, prateći faze kazališne verzije obreda prijelaza koju je Victor Turner razvio i primijenio u suradnji s kazališnim režiserom Richardom Schechnerom. Suradnja Schechnera i Turnera rezultirala je primjenom antropološkog (znanstvenog) i dramaturškog znanja u radu sa studentima kojima su pomoću glume pokušali prenijeti kulturu plemena Ndembu i drugih plemena koje je Turner istraživao. Socijaliziravši se od najranije dobi u glumačkom svijetu, Turner je prepoznao izuzetnu snagu glume i odlučio ju iskoristiti ne samo kako bi studentima predočio svijet kao svijet socijalne drame već i kako bi im glumom

plemenskih običaja i obreda približio te kulture i umanjio kod njih ideju da se radi o „egzotičnim“ i neshvatljivim ljudima koji su značajno drugačiji od „nas“. Odnosno, smatrao je da je za obranjivo shvaćanje druge kulture potrebno spojiti antropološko i teatrološko znanje, tj. da antropolozi trebaju postati „etnodramaturzi“ sposobni u sebi objediniti prednosti obje perspektive (Turner, 1989). Time je Turner teatar predstavio ne samo kao prostor istraživanja nego i kao prostor edukacije (pa i kao didaktičko sredstvo), ali i kao metapoziciju s koje je moguće propitati i postavke već prihvaćenih teorija o društvenom svijetu. Gluma i zamjena uloga razvijaju empatičku sposobnost, a teatar omogućuje interakcije preko normiranih „granica“ svakodnevnog života i može izuzetno snažno djelovati na pojedinca.

Izuzetnu spoznajnu snagu koju gluma ima najbolje opisuju riječi Anwara Congoa u filmu *The Act of Killing* (nominiranog 2014. godine za nagradu Oscar). Glavni protagonist dokumentarnog filma je ujedno i osoba koja je, prema vlastitom priznanju, ubila stotine ljudi na otoku Sumatra (Indonezija) samo zato jer su bili protivnici vojne diktature (seljaci bezemljaši, intelektualci, etnički Kinezi, komunisti). Osim što je Congo ispričao svoju priču, redatelj Oppenheimer je pozvao njega i njegove kolege da odglume te scene, zamjenjujući uloge i djelovanjem opisujući kako su ubijali – što je očito imalo snažan utjecaj na Congoa. Nakon života nasilja i mržnje prema drugačijima, Congo tijekom redateljevog video prikazivanja njihovih glumačkih rekonstrukcija pokolja, sa suzama u očima dolazi do spoznaje što je učinio:

02:27:22 *Anwar Congo*: Jesu li se ljudi koje sam mučio osjećali kao ja ovdje? ...

Mogu osjetiti kako su se ljudi koje sam mučio osjećali. Jer, ovdje mi je [u toj sceni/situaciji op.a.] uništeno dostojanstvo i tada, upravo u tom momentu, dolazi strah. Sav užas je odjednom opsjednuo moje tijelo. Okružio me i ispunio.

02:28:06 *Joshua Oppenheimer*: Zapravo, ljudi koje si mučio su se osjećali daleko gore – jer ti znaš da je ovo samo film. Oni su znali da će biti ubijeni.

02:29:22 *Anwar Congo*: Ali ja to mogu osjetiti Josh. Stvarno, osjećam to.

(*The Act of Killing*, 2012)

Iz njegovih riječi nazire se snaga glume, odnosno, snaga rekonstrukcije proživljenoga i zamjene uloga. Ovo istraživanje počiva, između ostalog, na pretpostavci da se moć glume može upregnuti s ciljem postizanja edukativnih, znanstvenih i aktivističkih ciljeva povezanih s društvenim problemom stigmatizacije. Pa će se tako i u ovom poglavlju opisati Turnerov obred prijelaza koji je Turner smjestio u prostor simboličkog teatra čije faze predstavljaju proces spoznaje i internalizacije alternativnog svjetonazora o stigmatizaciji, i čije tradicionalne

prednosti teatra omogućuju ostvarenje preduvjeta destigmatizacije u sve tri točke socijalne konstrukcije zbilje: interakcije, kritike legitimnosti stigme i slobode od uloga.

3.4.1. Rite de passage: Vrste obreda prijelaza

Obred se definira kao „propisano formalno ponašanje u uvjetima koje nije svladala tehnološka rutina, s referencijama na vjerovanja u nevidljiva bića ili sile, što su prvotni i konačni uzroci svega postojećeg“ (Turner, 1989: 165). Očito, ova definicija je prikladna za obrede vjerske naravi i obrede tzv. plemenskih zajednica koji svakako postoje i u suvremenom društvu, ali u ponešto drugačijoj formi i s drugačijom funkcijom – zbog čega ih je potrebno razlikovati. No, u kojem god vremenu se nalazili, obredi proizlaze iz kulture koja ima brojne definicije, a ovdje će se koristiti ona Clifforda Geertza jer predstavlja kulturu kao posljedicu ljudskog djelovanja i pripisivanja značenja (tj. u skladu s postavkama teorije socijalne konstrukcije zbilje). Za Geertza kultura predstavlja „integrirani sistem značenja pomoću kojeg je priroda stvarnosti uspostavljena i održana“ (Greenwood, 1989: 173), a javni obredi (ceremonije) „dramatična odigravanja, komentari na i sumacije značenja temeljnih za određenu kulturu“, a služe kako bi „reafirmirali, dalje bavili i elaborirali one aspekte realnosti koji drže određenu skupinu ljudi na okupu u zajedničkoj kulturi“ (Greenwood, 1989: 173-174). Rani istraživački poduhvati među plemenskim zajednicama osvijestili su među antropolozima izuzetnu važnost koju u tim zajednicama igraju obredi prijelaza.

Svakako, kada se spomene obrede prijelaza neizostavno se treba spomenuti Arnolda van Gennepa koji je 1909. godine skovao taj pojam - promatrajući tisuće rituala u plemenskim zajednicama kojima članovi zajednice provode tranziciju pojedinca iz jednog socijalnog statusa u drugi (Turner, 1985; Rite of passage, 2014). Od van Gennepovih prvih opisa do danas, obred prijelaza se definira na više komplementarnih načina iz kojih stoga proizlazi da *rites de passage* postoji u bilo kojem društvu svijeta i predstavlja bilo koji akt ili događaj tijekom kojeg se na ceremonijalan način obilježava statusna promjena u životu pojedinca uzrokovana krizom

nastupom biološke, odnosno društveno-kulturološki normirane („sljedeće“) faze u životu¹⁴⁴. Prema tome, društvo pomoću obreda prijelaza pojedincu „otvara vrata“ novog statusa – pokazujući toj osobi sve prednosti pridržavanja pravila zajednice, ali i posljedice njihova kršenja. Pravno govoreći, zajednica na taj način uči pojedinca biti „građaninom“ (u smislu prakticiranja i „posjedovanja“ određenih prava, ali i obveza), a u kontekstu stigmatizacije zajednica na taj način socijalizira i detektira one koji ne zadovoljavaju pravila i „zaslužuju“ biti stigmatizirani, te legitimira negativne akcije koje se prema njima poduzimaju.

Istraživači su obrede podijelili ovisno od njihove funkcije, odnosno, ovisno od značenja koji im članovi društva pripisuju. Svakako, postoje brojne i različite tipologije obreda prijelaza, a prvi ih je podijelio Arnold van Gennep na obrede životnog ciklusa i sezonske ili kalendarske rituale (Turner, 1985). Tim je obredima Turner dodao obrede žalovanja¹⁴⁵ (engl. *affliction*) koji su povezani s liječništvom i magičnim moćima, pa Turner razvija podjelu obreda na inicijacijske, sezonske, liječničke i čarobnjačke (Turner, 1985; Turner, 1989). Te su podjele od tada do danas dalje razvijane pa postoje brojne klasifikacije koje su naizgled nove, a zapravo su pune preklapanja. Pa se tako obrede prijelaza danas dijeli na van Gennepove ceremonije životnog ciklusa (engl. *life-cycle ceremonies*), Turnerovi inicijacijski su podijeljeni u ceremonije socijalne transformacije i ceremonije religijske transformacije, a Turnerovi obredi prijelaza i van Gennepovi sezonski obredi su svrstani u sporedne obrede koji jesu obredi prijelaza, ali po njihovom završetku nikakav novi socijalni ili religijski status nije postignut ili dobiven (Rite of passage, 2014). Ceremonije životnog ciklusa postoje u svim društvima svijeta, a služe za slavljenje (rođenje, krštenje, vjenčanje i sl.) ili označavanje životnih kriza poput bolesti ili smrti (Turner, 1989). Svakako, važnost ovog tipa obreda gubi na važnosti u modernim društvima, a graniči (i preklapa se) u mnogočemu s vjerskim obredima (npr. krštenje).

¹⁴⁴ Povezuje ga se sa socijalnom krizom jer je „obred povezan s krizom ili promjenom statusa pojedinca (kao što je vjenčanje, bolest ili smrt)“ (Merriam-Webster Online, 2014). Navodi se njegova globalnost jer je on „ceremonijalni događaj, prisutan u svim povijesno poznatim društvima, koji označava prijelaz iz jednog socijalnog ili religijskog statusa u drugi“ (Encyclopaedia Britannica Online, 2014). Također, važna karakteristika je da označava prijelaz pojedinca iz jednog u drugi status kao „ceremonijalni ritual koji označava događaj u životu pojedinca koji je indikativan za tranziciju iz jedne faze u drugu, kao od adolescencije u odraslu dob“ (The American Heritage Dictionary of the English Language, 2009). U antropologiji i etnologiji ga se definira kao „ceremoniju izvedenu u nekih kulturama u vremenima kada se status pojedinca mijenja, kao iz puberteta u vjenčanje“ ili općenito kao „značajan događaj u tranzicijskom periodu nečijeg života“ (Collins English Dictionary - Complete and Unabridged, 2003). Na kraju, opisuje ga se i kao „ceremoniju koja omogućuje ili označuje promjenu statusa pojedinca na temelju značajne prigode, kao što je početak puberteta ili pri ulasku u grupu odabranika“ ili kao „bilo koji akt ili događaj koji označava prolaz iz jedne faze u drugu“ (Random House Kernerman Webster's College Dictionary, 2010).

¹⁴⁵ Ti obredi su često ekstremno usredotočeni na tijelo, vjerojatno zato jer takvi drastični tjelesni znakovi ostaju „urezani“ u pamćenje inicirane osobe i njezine okoline. Ovisno od konteksta, ti znakovi mogu postati i stigme. Najpoznatiji su primjeri obrezivanje spolovila, označavanje ožiljcima ili tetoviranje, uklanjanje ili oštrenje zuba i slično (Turner, 1985).

Ceremonije socijalne transformacije zapravo su češće u zapadnim suvremenim kulturama (SAD, EU) i posvećene su označavanju ulaska u neku interesnu skupinu (tajno društvo, diploma, ulazak u ceh itd.¹⁴⁶) dok u plemenskim zajednicama najčešće označavaju prijelaz u odraslu dob, rezerviranu najčešće za dječake (Rite of passage, 2014). I u modernim društvima i plemenskim zajednicama ovaj tip obreda se javlja kod bilo koje promjene socijalnog statusa (Rite of passage, 2014) – jer ih društvo teži institucionalizirati i tako obilježiti rast društvenog statusa, ali i opadanje – kao, na primjer, proslave ulaska u mirovinu ili primopredaje kraljevske krune. Ceremonije religijske transformacije poput žrtvovanja ili krštenja, pak, ukazuju na promjenu u vjerskom statusu (npr. ulazak u crkvenu zajednicu, prva pričest, krizma) te ciljaju ukazati na povezanost dotične osobe s božanskim (ili čak njihovu božansku uzvišenost), što je ponekad povezano i s temom stigmi tj. karizme. Ovi se obredi odvijaju u rasponu od vrlo jednostavnih do izuzetno kompleksnih, a stupanj kompleksnosti obično služi kao indikator važnosti tog prijelaza u dotičnoj kulturi (Rite of passage, 2014). Osim što se nekad preklapaju (npr. ulazak đakona u svećenstvo označava promjenu socijalnog i vjerskog statusa), ceremonije socijalne transformacije i religijske transformacije mogu biti javni događaji općedruštvenog značaja, ali i zatvoreni događaji rezervirani za određenu skupinu ili profesiju (Rite of passage, 2014). Na kraju postoje i obredi koji ne donose neku očitu promjenu statusa, ali su grupirani pod imenom obreda prijelaza (npr. obredi vezani uz žetvu, obredi ozdravljenja od bolesti, suđenje za kriminal, služenje zatvorske kazne, stavljanje zaručničkog prstena), kako vjeruje Alexander - zbog sličnosti faza obreda (Rite of passage, 2014). Ti obredi su često lokalnog ili čak neformalnog (individualnog) karaktera (tj. nisu općedruštvena institucija), a Alexander pokazuje na globalnom primjeru razvoda važnu karakteristiku obreda prijelaza koji „svi slave događaje koji su ili socijalno odobreni ili, poput smrti ili bolesti, neizbježni“ (Rite of passage, 2014: 2). To jest, ukazuje na to da obredi prijelaza nisu nužno slavljenički već i da priznaju određene životne i biološke „poraze“ ili neizbježnosti.

Bez obzira na vrstu ceremonije ili obreda, oni svi obiluju simbolizmom utjelovljenim u odjeći i dodacima odjeći te (više u plemenskim zajednicama) promjenama ili dekoracijama tijela poput tetovaža – od kojih svi služe kao insignije novog statusa (Turner, 1985; Rite of passage, 2014). Obredi prijelaza diljem svijeta dijele i elemente poput scene ponovnog rođenja (u novi status); zabrane i tabue te, s druge strane, propisivanje pravilnog ponašanja; simbolizam

¹⁴⁶ Naime, razvojem kompleksnosti društva i razvojem podjele rada javlja se potreba za uvođenjem većeg broja inicijacijskih, tj. kriterijskih ceremonija specijalizacije i hijerarhijskih odnosa - nasuprot jednostavnim plemenskim zajednicama koje žive „kao jedno“ i dijele se prvenstveno prema dobi i spolu - uz mali broj hijerarhijskih linija poput odnosa muško-ženko ili plemenske starješine-ostali (Rite of passage, 2014).

vrata (okvira) i ulaska u novo; iskušenja tijela i duha kojima se zaslužuje pravo na socijalni status (Rite of passage, 2014). Samim time, insignije razdvajaju, te naglašavaju dramatičnost događaja i privlače vizualnu ili drugu pažnju promatrača/uzvanika. Stoga je Victor Turner govorio o ritualnim simbolima kao pokazateljima onoga od čega društvo/sistem zazire, tj. pokazuje njegove tenzije ili socijalne drame (Turner, 1989; Rite of passage, 2014). Douglas pak naglašava bipolarni odnos čistoće i zagađenja tijela kojim društvo prenosi informaciju ostalima o čistoći/zagađenosti putem ispisivanja tijela: na primjer reljefnim ili bojanim tetovažama (Rite of passage, 2014). Negativni znak prljavštine svakako ukazuje da te obredne insignije u „pravom“ kontekstu mogu postati insignijama stigme u njihovom antičkom, tjelesnom obliku.

Prema tome, postoje različiti obredi prijelaza koji ispunjavaju određene društvene ili religijske funkcije ili, u kontekstu socijalne konstrukcije zbilje, umiruju strah od nepoznatog, stigmatiziraju i legitimiraju postojeće institucije i poredak. Također postoje i oni obredi koji nisu podržavajući za status quo, odnosno, koji propituju postojeće društvo i institucije, a Turner ih u suvremenom društvu smješta u teatar. Kako je za destigmatizaciju i resocijalizaciju potrebno propitivati postojeće stigme te norme i vrijednosti na kojima se temelje, u ovom je istraživanju od posebnog interesa Turnerov inicijacijski obred ili obred prijelaza koji se odvija u teatru.

3.4.2. Razlike i sličnosti: Faze obreda prijelaza u plemenskim zajednicama i obreda prijelaza u modernom društvu

Arnold van Gennep je dugo istraživao prostorno-vremenske društvene tranzicije (obredima prijelaza) i prvi je zabilježio tri faze obreda prijelaza od kojih središnju ulogu ima *prag* (lat. *limen*) koji pripadnik zajednice prelazi kako bi prešao iz jedne socijalne uloge u drugu (Turner, 1985; Rite of passage, 2014). Turner pojašnjava da limen doslovce označava sve prijelaze između dva prostora (npr. vrata između soba), a ti prijelazi mogu biti trenutačni ili dugotrajniji (kulturno uvjetovani), pa i metaforički prijelazi iz jednog u drugo vrijeme ili iz jednog u drugi socijalni status (Turner, 1985). Inicijacijski obred u plemenskim zajednicama se sastoji se od tri faze: faze rastajanja, tranzicijske (limen) faze i faza sastajanja (Turner, 1985; Turner, 1989). Proces inicijacije počinje obredima rastajanja kojima se „ritualnu jedinku“ (koja može biti individua ili skupina) odvaja od svakodnevnog života; nakon čega slijede ključni obredi margine ili limena kojima se testira, označava ili podučava obredne pitomce (koji se nalaze u socijalnom limbu i lišeni su socijalnog statusa), a sve završava obredima reagregacije

ili reintegracije u kojima se simboličkim akcijama uspješnim pitomcima dodjeljuju znakovi njihovog novog socijalnog statusa (Turner, 1985; Rite of passage, 2014). Obredi reinkorporacije obično uključuju neki simbolizam „čišćenja“, pa se tako obrednik simbolički ponovno „rađa“ u društvo (Turner, 1985; Turner, 1989).

Sve do pojave Victora Turnera, svijet obreda prijelaza je u znanosti promatran prvenstveno kroz vizuru strukturalističkog funkcionalizma – od kojih se ističu Durkheim te antropolozi Malinowski i Radcliffe-Brown (Rite of passage, 2014). Naglašavajući njegovu ulogu u održanju *statusa quo*, ti autori govore o funkciji obreda koji, u svojoj suštini, služi kao društveno „vezivo“ koje smanjuje tenzije koje dolaze uslijed društvenih promjena (kako za društvo, tako i za pojedinca koji prolazi te promjene). Prema njima, teatar i druge aktivnosti modernog društva su različite od obreda prijelaza zbog njihovog različitog simbolizma. Odnosno, kao što kaže Smelser: „dok obredni simbolizam potvrđuje društveni ili politički poredak, kazalište ga potkopava“ (Smelser, 2001: 193). U pojašnjenju, Smelser dalje citira Esherick i Wasserstorma koji kažu da kazalište „ima kritičku moć kakvu obred nema: može izvrgnuti ruglu tradiciju (ili pak napuštanje tradicije), ismijati društvenu elitu te prikazati muku i jad svakodnevnog života“ (Smelser, 2001: 193). Drugim riječima, obred simbolima promovira društveni poredak dok kazalište više ima ulogu „dežurnog kritičara“ koji raskrinkava lažne odnose u društvu i pokazuje ono što svi znamo, ali bismo ignorirati u svakodnevnom životu. I dok ovo razlikovanje svakako stoji, valja naznačiti da iako teatar može imati negativan predznak za društveni poredak (Kralj je gol!), ono isto tako može imati i pozitivan predznak i podržavati postojeći poredak ili služiti za propagandu¹⁴⁷.

Turner je svojim, kako ga je Alexander nazvao „anti-strukturalističkim“ smjerom, omogućio drugačiju interpretaciju obreda i teatra koja ih nije prikazivala kao nepromjenjive društvene činjenice s jednoznačnim funkcijama. Naglašavajući kreativnost i zabavljačku (kazališnu) ulogu rituala koju su brojni drugi autori ignorirali, Turner je pokazao kako obredi ne služe nužno održavanju *statusa quo*, već omogućuju (pa i potiču) ludičku zaigranost i kršenje pravila, čime posljedično prizivaju nove obrasce društvenog života i dozvoljavaju pripadnicima društva da istraže postojeće i definiraju nove društvene odnose (Turner, 1989; Rite of passage, 2014). Promatrajući pleme Ndembu, Turner je primijetio da obredi prijelaza omogućuju zamjenu uloga, čime pripadnici plemena efektivno „brišu“ svakodnevne uloge, statute i

¹⁴⁷ Kazalište je u svojoj inicijalnoj formi obredni proces premješten u dokolicu (Turner, 1989). Kao medij koji može kritizirati društveno, teatar je često i uvjetovan (npr. državnim pokroviteljstvom) te prenosi i poruke koje društveni poredak vidi kao pozitivne. Odnosno, teatar sam po sebi ne mora biti kritičan već ga tako treba koristiti i tako u njemu djelovati.

hijerarhijske odnose koji iz njih proizlaze te iskušavaju svoje značajne druge na neposredan način kao jednake, na čemu razvijaju ono što je Turner nazvao *zajednicom* (lat. *communitas*) (Turner, 1989; Rite of passage, 2014). Samim time, obred prijelaza u plemenskim zajednicama može imati ulogu sličnu teatru i „skidati maske“, odnosno, dozvoljavati odnose kakvi u svakodnevnom životu nisu mogući¹⁴⁸.

Prema Turneru obredi zapravo stoje u dijalektičkom odnosu sa socijalnom strukturom. Drugim riječima, svakodnevna socijalna struktura nalazi svoju suprotnost u ludičkom, zaigranom, nesvakidašnjem obredu zajedno s kojim dijalektički uspoređuje tezu i antitezu - tražeći sintezu ili uspješnije odgovore za društvene probleme. Drugim riječima, osim što obred skreće „pozornost članova društva na njihovo zajedništvo“ i „nastaje u odgovoru na strukturu i njezina ograničenja“ tako što „ulijeva svakodnevne socijalne statuse i uloge s osjećajem zajednice, stavljajući ih tako u službu zajednice ljudi i zajedničkog dobra“ (Rite of passage, 2014: 7), obredi omogućuju nesvakidašnju interakciju lišenu normativnih uloga i statusa, iskušanje zamjene uloga te kritičko promišljanje realnosti. Ukazavši na „anti-strukturu“, Turner je otvorio mogućnost da uz značajne razlike koje postoje između obreda prijelaza plemenskih zajednica i obreda prijelaza u modernom društvu (teatru) postoje i značajne sličnosti. To jest, ukazao je na mogućnost da su razlike samo površinske i vidljive prvenstveno u materijalnim ili tehnološkim aspektima - dok je suština obreda prijelaza ostala ista u suvremenim i pretpisanim zajednicama. Odnosno, naglasio je suštinske sličnosti značenja i važnost iskustva sudionika, umjesto do tada naglašenih tehnoloških i materijalnih, „činjeničnih“ razlika (Turner, 1989)¹⁴⁹. Turner smatra da je obred prijelaza još uvijek prisutan u suvremenom društvu te da utječe na društvenu realnost, ali da je zbog birokratiziranosti društva preseljen u drugu sferu. Naime, on smatra da pozivi ka povratku „korijenima“ i romantiziranje o mitskim prošlim vremenima zapravo iskazuju ljudsku potrebu za postizanjem liminalnosti u modernom društvu, ali se ona u birokratiziranom i automatiziranom svijetu očituje u promijenjenom ili dislociranom obliku – u dokolici (Turner, 1985). Turner pri tome posebno ističe performativnost i razne rodove umjetnosti kao nasljednike plemenske liminalnosti koji se razlikuju od obreda formom, ali koji prenose ista značenja kao i plemenska liminalnost (Turner,

¹⁴⁸ Jedan od poznatijih primjera su Saturnalije održavane u antičkom Rimu kada su građani nakratko zamijenili uloge i statuse – pa su siromašni i robovi na dan postajali vlasnici. Odnosno, radi se o festivalu kojim se slavi kraj godine u kojem: „vlastelini večeraju sa svojim robovima ili ih čak poslužuju“, a „igre mogućnosti, zabranjene tijekom godine, su sada dozvoljene“ (Freudenburg, 2005: 204).

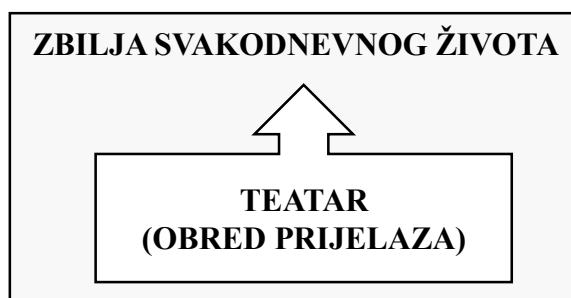
¹⁴⁹ Odlične primjere o društvenim činjenicama koje su zapravo društvene konvencije i izraz prethodnih verzija opisao je Inoslav Bešker u djelu „Goli blagdani“. Opisujući blagdane koji se slave u modernom kršćanskom svijetu, Bešker je ukazao da je kralj gol, tj. da su današnji blagdani varijacije plemenskih obreda vezanih uz osnovne teme života i smrti koji su obloženi značenjima dominantnih ideologija (religijskih, nacionalnih) te prozvani blagdanima kako bi ih se uzvisilo iznad poganskih obreda (Bešker, 2004).

1989). Shodno tome, Turner kuje novi pojam liminalnosti kako bi naznačio sadržajnu utemeljenost moderne verzije u plemenskom obredu (čiji je moderni izraz koji kopira i na koji slični) koji ima razlike u formi (Turner, 1985; 1989). Osnovna razlika modernog obreda prijelaza u teatru je taj što je „više kreacija individue nego kolektiva ili „narodne“ inspiracije, a često su kritičkog karaktera umjesto nastavljanja svrhe postojećeg društvenog poretka“ (Turner, 1985: 212). Dakle, iako su suštinski slični - razlike između obreda prijelaza u plemenskim zajednicama i onog u modernom društvu smještenog u teatar i umjetnost postoje (Turner, 1989). One se očituju prvenstveno u materijalnim uvjetovanostima u kojima nastaju. Obred u plemenskim zajednicama mora biti visoko funkcionalan i podržavajući za postojeći poredak jer se, po definiciji, održava u uvjetima materijalne oskudice koja može biti tolika da ugrožava fizički opstanak članova društva (inače ne bi bio ekonomičan i ne bi ispunjavao svrhu). Također, obred se u plemenskim zajednicama često odvija u kontekstu male zajednice u kojoj se svi poznaju i znatno je teže izvesti scenu koja bi bila suprotna normativnom očekivanju zajednice, a i reperkusije za prekršitelje mogu biti teže. S druge strane, moderni obred prijelaza se odvija u teatru, tj. u dokolici i u većim zajednicama i društvima s razvijenom podjelom rada u kojima je lakše komentirati „anonimne“ funkcije nego što bi to bilo u plemenskoj zajednici osobnih poznanika. No, kao što je Turner pokazao, kazalište kao i obred prijelaza predstavljaju svojevrsnu anti-strukturu, tj. antipod društvenoj strukturi koji, iako perpetuira društveno pozitivni simbolizam, omogućuje alternativne simbole i djelovanje, kao i ludičko istraživanje mogućnosti i postavljanje pitanja izvan okvira normativnog ponašanja¹⁵⁰. Ili kako kaže Turner:

Uloge u modernom kazalištu zapravo podrivaju uloge u svakodnevnom životu, proglašavajući ih 'neautentičnima'. S tog stajališta, postojeći svijet je lažan, iluzoran, zavičaj *persone*, a kazalište je stvaran svijet pojedinca, čije postojanje znači neprekidnu kritiku licemjerja svih društvenih struktura koje oblikuju ljudska bića često ih fizički i psihički sakateći [...] prema zamišljaju apstraktnih uloga društvenih statusa“ (Turner, 1989: 246).

Prema tome postoje dvije zbilje - zbilja rutinskog, svakodnevnog života u kojem vladaju uloge i persone, te zbilja izvanrednog, kazališnog svijeta u kojem se svakodnevica razotkriva kao mjesto licemjernog susreta virtualnih socijalnih identiteta.

¹⁵⁰ Na ambivalentnu ulogu drame i teatra ukazao je i moderni dramski prakticioner Augusto Boal i autor teatra potlačenih, kada je prozvao Aristotela za „kreaciju „Teatra opresije“, u kojem je svrha teatra držati ljude porobljenima ideji da su njihova sudbina i opresija neizbježne“ (O'Toole, 2009: 17).

To je prostor koji obitava u zbilji svakodnevnog života, ali ju i promatra s metapozicije – omogućujući tako prostor u kojem je moguće poništiti ograničenja vezana uz stigmatizaciju u svakodnevnom životu (izbjegavanje mješovitog kontakta, nekritično prihvaćanje stigmi i dehumanizacija stigmatiziranih, pa i prisilno igranje uloga unatoč želji za drugačijim djelovanjem). Odnosno, teatar može posvojiti norme i vrijednosti zbilje svakodnevnog života iz koje izvire i propitati ju sa svih strana.

Kako se kod istraživanja stigmatizacije uvijek nailazi na stanovite probleme (regrutacije stigmatiziranih osoba niskog samopouzdanja i naviklih na život na margini, uključenje nezainteresiranih „normalnih“, ograničenja zbilje svakodnevnog života, autocenzure itd.) ovo istraživanje o akciji koja nadilazi stigmatizaciju je preseljeno pod okrilje teatra, tj. tradicionalnog mjesta slobode od uloga i socijalne kritike te, ne manje važno, interakcije ili razmjene (Turner, 1989).

Osim što omogućuje istraživanje lišeno ograničenja zbilje svakodnevnog života, Turner je pokazao da teatar može biti i prostor empatičkog i iskustvenog učenja o „drugosti“ i prezentacije alternativnih pogleda - što ukazuje na potencijal teatra za destigmatizaciju. Naime, kako teatar predstavlja suprotnost rutini svakodnevnog života koju je Ritzer opisao pojmom mekdonaldiziranosti, tj. hiperbirokratiziranosti društva (Ritzer, 1999) koja aktere ne priprema za nova iskustva već ih na neki način straši ¹⁵¹, on predstavlja prostor u kojem je učenje novog moguće (pa i poželjno). Turner smatra da je za upoznavanje kultura i podučavanje o drugim kulturama (stigmatiziranim skupinama) najpogodniji eksperimentalni postmoderni teatar koji je primijenio kada je radio u kazališnoj skupini „Performance group“ Richarda Schechnera zajedno s Erving Goffmanom i Alexanderom Allandom (Turner, 1989). Radeći s Performance group, Turner je shvatio da igranjem zamijenjenih uloga pomaže međukulturno razumijevanje,

¹⁵¹ Dok kod, na primjer, indigenih plemena Amazone koji povremeno „izvire“ iz džungle razlog sprječavanja jest prvenstveno strah (zbog kojeg ne prilaze zapadnjačkoj civilizaciji koja ih okružuje), potreba zapadnjačkih društava za birokratiziranim i institucionaliziranim svijetom predstavlja problem u susretu s novim. Iako birokratizirana, ta društva i njihove institucije pod pritiskom politike često mijenjaju pravila i pate od manjka institucionalne memorije zbog koje, prema antropologu Hillu, svaka promjena donosi novog vladinog dužnosnika koji dolazi bez predznanja i kreće od nule u problematiku nekontaktiranih indigenih naroda u džunglama Brazila (Nuwer, 2014).

jer studenti tek igrajući uloge druge kulture iz perspektive te druge kulture dobivaju dublju spoznaju „drugoga“ (Turner, 1989).. Turnerov proces u kazalištu pomoću kojeg studenti uče o drugim kulturama primjenjuje se u ovom istraživanju o „drugima“ u pokušaju definiranja akcija koje nadilaze stigmatizaciju. Važno je naglasiti da Turner (a i ovo istraživanje) govori o simboličkom teatru koji se ne odnosi na konkretnu zgradu kazališta već na bilo koji simbolički prostor za koji se sudionici dogovore da je drugačiji od svakodnevice, tj. da u njemu vladaju tri načela teatra: sloboda od uloga, sloboda kritičnosti i interakcija (Turner, 1989). Također, on nije nužno visoko umjetnički orijentiran, već u njemu mogu sudjelovati svi zainteresirani za introspekciju i propitivanje teme stigmatizacije. Umjetnički dojam ostaje važan i prisutan, ali uvijek predstavlja sekundarni cilj. Dakle, taj se teatar može održati na bilo kojoj lokaciji i u bilo koje vrijeme – pod uvjetom da su svi sudionici suglasni da on tada i tamo postoji. Drugim riječima, radi se o simboličkom teatru koji postoji svugdje ondje gdje ga akteri svojim dogovorom, djelovanjem i pripisanim značenjem „podignu“ sukladno Thomasovom teoremu: „Ukoliko ljudi definiraju situacije kao realne, one su realne po njihovim posljedicama“ (Thomas i Thomas, 1928: 572).

Na kraju, osim istraživačkih i edukativnih potencijala (ili prednosti) teatra, teatar ima i značajan integrativan i aktivistički potencijal (koji priželjkuje sociologija javnosti). Naime, sa stanovišta sociologije znanja, osim znanosti, posebnu ulogu u društvenoj simboličkoj integraciji imaju tri centralne institucije društvene integracije - politika, religija i (masovni) mediji – koje posjeduju integracijski „višak“ i, za razliku od integracija koje se odvijaju u svakodnevici, rješavaju probleme i integriraju na višoj ravni (Soefner i Zifonun, 2008). Ukoliko tome pridodamo stanovište sociologije javnosti koje politiku i religiju vidi kao problematične (pa i nepoželjne), za sociologiju i znanstveno istraživanje¹⁵² preostaju, uvjetno rečeno, mediji. Među medijima teatar je svakako onaj koji je najmanje podložan manipulaciji jer se razmjena informacija između glumaca i publike odvija u realnom vremenu i vrlo transparentno (kao što je Goffman pokazao, publika može osjetiti kada je gluma neiskrena). Svakako, znanstveno utemeljeni aktivizam koji ima iskrenu poruku ima najbolji potencijal za promjenu društvene stigmatizacije. Teatar je samo još jedan od elemenata kulturnog žanra, još jedna socijalna drama, ali s bitnom razlikom. Naime, teatar je socijalna drama kojoj je uklonjena maska i koja prezentira društvene probleme prikazujući njihovu latentnu funkciju ili njezine latentne aktere. Zrcaleći društvene odnose, teatar često zauzima meta-poziciju i kritizira to isto društvo, pa i

¹⁵² Jer te tri točke simbolične integracije društva osim što integriraju i „konstruiraju ili perpetuiraju probleme koji (realno) ne postoje u svakodnevnom životu i pružaju definicije realnosti koje (realno) nisu iskoristive, ali koje unatoč tome imaju utjecaj na tu istu realnost“ (Soefner, Zifounun, 2008: 7).

sebe. Prema tome, kazalište se pokazuje kao idealan medij društvene promjene – što u klasičnom smislu postiže insceniranjem društvenih problema, a u smislu ovog istraživanja putem neposrednog i kreativnog iskustva sudionika procesa koji su u isto vrijeme i glumci i publika. Svakako, prednosti teatra su odavno prepoznate i izvan umjetnosti i kulture pa se njegov stil djelovanja koristi u brojnim drugim sferama ljudskog djelovanja – o čemu će biti više riječi u sljedećem poglavlju.

3.5. Smrt umjetnika ili rođenje kreativnog poduzetnika? Četiri paradigme primjene teatra izvan kazališta i razlike dramsko-akcijskog istraživanja

William Deresiewicz je u tekstu „Smrt umjetnika i rođenje kreativnog poduzetnika“ na zanimljiv način propitao proces profesionalizacije (i birokratizacije op.a.) koji umjetnički poziv danas prolazi, a i sam umjetnik - jer „pošto je umjetnost institucionalizirana tako je, neizbježno, i umjetnik. Genij je posao profesionalac.“ (Deresiewicz, 2014). No, Deresiewicz zna da je profesionalizacija donijela i neke nove vrijednosti i slobode umjetniku (Deresiewicz, 2014)¹⁵³. Naime, kao što pokazuje primjer iz Francuske 19. stoljeća kada su prosvjetitelji i Francuska revolucija, pod pogrešnom predodžbom o mitskom „gladnom slikaru“, uveli pravo umjetnika na dio zarade od prodaje i „oslobodili“ umjetnike od volje i narudžbe patrona, situacija nije tako jednostavna i Deresiewicz s pravom postavlja pitanje da li je stigma gladnog slikara bila pozitivna ili negativna za slikara? Da li ga je diskriminirala i izdvajala iz društvenih krugova ili mu je omogućila financijsku i, stoga, umjetničku slobodu? (Deresiewicz, 2014). Njegova pitanja na jednostavan način opisuju „vječitu“ dilemu umjetnosti – da li profesionalizacija porobljava ili oslobađa? Pa iako nema jasnog odgovora, sigurno je kazati kako je upitno da li jači izlazak dramske umjetnosti u područja poput obrazovanja i zapošljavanja predstavlja jednosmjerni proces gubitka umjetničkih vrijednosti ili je on ujedno i proces otvaranja novih područja umjetničkog stvaralaštva i potencijala za profesionalizaciju i ostvarenje.

Naravno da primjena teatra izvan kazališnog okvira nije ništa novo, ali kao što je zaključio skup autora djela „*Drama and Curriculum – A Giant at the Door*“, drama u obrazovanju svakako nije novost, ali (kao što naslov sugerira) ona je *div* koji se još uvijek nalazi izvan glavnih obrazovnih tokova (O'Toole, et al., 2009). Taj imidž diva koji čeka svoju priliku

¹⁵³ Svakako, to pravo je na neki način profesionaliziralo umjetnost i upitno je koliko je ta profesionalizacija bila loša za umjetnost. Tepper navodi da *droite du suite* (pravna slijednost) „stvara neslomljivu vezu između umjetnika i njegove umjetnosti dodjeljujući umjetniku novac za posljedičnu prodaju njegovih djela“ (Tepper, 2007: 7).

pred vratima zrcali ambivalentnost društva (ili struktura moći) prema ulozi teatra koju je još u 4. st. prije nove ere opisao Platon u djelu *Država*. Naime, mnogi će mu rado priznati brojne zasluge, ali će ga isto tako rado izbjegavati u primjeni¹⁵⁴. Stoga, primjena teatra nije formalizirana nego ovisi o nestabilnoj kategoriji „otvorenosti“ okoline prema njegovoj primjeni – zbog čega popularnost njegove primjene amplitudno raste ili pada ovisno od trenda (O'Toole, et al., 2009). No, to se postepeno mijenja uslijed „postmoderne paradigmatke“ smjene uslijed koje su „mijenjajući kulturni, povijesni i politički kontekst umjetničke edukacije prepoznati kao centralni za učenje, iskustvo i znanje“ te su popularizirali primijenjeni teatar (O'Toole, et al., 2009: 3). Kao što pokazuje primjer Turnerovog obreda prijelaza, takve kombinacije teatra i obrazovanja mogu donijeti vrijednosti koje nadilaze one pojedinačnih disciplina (Barrie, 1998).

O'Toole i drugi autori dramu vide kao primjenjivu prema četiri funkcijske paradigme: ekspresivno-razvojna, lingvističko-komunikativna, sociološko-pedagoška, te estetsko-kognitivna paradigma (O'Toole, et al., 2009). Odnosno, vide dramu kao primjenjivu u obrazovanju, kreiranju kurikuluma, kao pedagoško oruđe, za učenje jezika, osobni razvoj i ekspresiju, te kao sredstvo socijalne promjene.

Svakako jedna od „plodnijih“ primjena je artikulirana ekspresivno-razvojnog paradigmom koja dramu smješta u područje osobnog razvoja, kao medija ekspresije. Drugim riječima, dramu se koristi kao instrument za postizanje terapijskih učinaka ili, pak, za izražavanje sebstva (O'Toole, et al., 2009). Pa tako drama omogućuje emocionalni razvoj (maglovito „učenje“ emocija), samoekspresiju i samopouzdanje (uključujući i samopouzdanje u javnosti), razvoj kreativne imaginacije te poticanje socijalnog razumijevanja i suradnje, pa i razvoj pokreta i motoričkih sposobnosti (O'Toole, et al., 2009). Očito, radi se o vještinama koje omogućuju nadilaženje autostigmatizacije i osnaženje stigmatiziranih osoba, kao i razvoj kohezije, empatije i solidarnosti sudionika. Generalni proces je opisao Brian Way u djelu *„The Person“*, opisavši ulogu drame u ljudskom razvoju kao seriju četiri koncentrična kruga koji se kao valovi šire iz centralne „osobe“ – „otkriće resursa, osobno oslobađanje i svladavanje vještina, osjetljivost prema drugima kroz otkriće okruženja i obogaćenje drugih utjecaja i van osobnog razvoja“ – što sve vodi u razvoj „Osobe“ (O'Toole, et al., 2009: 77). Prema tome, omogućuje razvoj Goffmanovih „mudrih“, a također ima i posebnu ulogu u procesu zacjeljenja

¹⁵⁴ Kao što navodi O'Toole, radi se o dugotrajnom problemu pa je, primjerice, još u antici Platon u djelu *Država* pokazao entuzijazam za primjenu teatra u obrazovanju, ali se na kraju predomislio i „izbacio“ poete (dramaturge) iz svoje idealne države. O'Toole smatra kako Platonova Treća knjiga jasno prikazuje kako su edukatori krivo shvaćali ulogu i prirodu drame – „i preuveličavajući njezine opasnosti i podejnjavajući njezine snage, te potpuno promašujući njezin centralni paradoks povezan s odnosom između činjenice i fikcije, realnosti i iluzije“ (O'Toole, 2009). Platon također u Desetoj knjizi govori o glumi i kazalištu kao prijetvornima, te njihovu primjenu u društvu vidi kao negativne za državu, tj. da bi ju odveli u propast jer potiču nagone, a ne razum i istinu (Platon, 2004).

i terapije. Svakako, kada se govori o primjeni dramskih metoda u terapiji, neizostavno se mora spomenuti psihodramu i sociodramu koje je razvio socijalni psiholog Javi Moreno (Đurić, et.al, 2005; O'Toole, et. al., 2009). Kao što pojašnjavaju prakticioneri psihodrame, ona:

„nije eksperimentalno kazalište, ni igra „istine ili iluzije“ niti klasično kazalište. To je osebujna psihoterapijska i dijagnostička tehnika scenskom ekspresijom“ koja „putem niza intervencija, različitih načina igranja brojnih uloga i specifičnog jezika ove tehnike, [...] postupno prodire u intrapsihički svijet protagonista i uvodi ga u međuljudske odnose koje još nije u stanju ostvariti u svakodnevnom životu. Pritom mu privid igre i njezino fantazijsko značenje u psihodrami omogućuju da se lakše oslobodi zapreka autocenzure“ (Đurić, et al., 2004: 5).

Prema tome, psihodrama predstavlja akcijski oblik psihoterapije koji se koncentrira na prošlost i pomoću psihodramskog odigravanja „kao da“ ili dječjoj igri omogućuje ispitivanje bolnih događaja koji su privatne naravi (Đurić, et al. 2004; Sternberg i Garcia, 2000). Uspoređena s ciljevima ovog istraživanja, psihodrama se svakako predstavlja kao proces kojim bi se mogao „ispuniti prostor“ dramsko-akcijskih radionica. No, kako je terapijski učinak prepušten osobnosti sudionika, a naglasak je stavljen na znanstveno istraživanje i akumulaciju znanja o akcijama koje imaju potencijal nadilaženja stigmatizacije - elementi psihodrame u ovom istraživanju predstavljaju sredstva izražavanja ili izvor aktivnosti čijom se implementacijom može potaknuti kreacija sudionika. Svakako bliža cilju istraživanja od psihodrame je sociodrama koju je Moreno razvio na osnovu teorije uloga prema kojoj su akteri zapravo „kompozicije uloga koje igraju“ (Garcia, 2010: 14; Sternberg i Garcia, 2000), a također je razvio teoriju spontanosti i kreativnosti jer je smatrao da su svi ljudi „potencijalni spontani, kreativni genijalci“ (Garcia, 2010: 15) - što dokazuju time što se svakodnevno moraju spontano i kreativno snalaziti i izražavati. Osim za istraživanje stigmatizacije, pozitivne teorije identiteta (srodne Goffmanovoj dramaturškoj perspektivi) i teorije spontanosti i kreativnosti (srodne Berger i Luckmannovoj teoriji socijalne konstrukcije zbilje), sociodrama donosi u proces i mogućnost istraživanja aspiracijskih očekivanja sudionika istraživanja, tj. s kime žele biti povezivani putem sociometrije (Garcia, 2010). Također, sociodrama je akcijska metoda koja ponovnim odigravanjem impersonalnih socijalnih situacija omogućuje akterima bolje shvaćanje tih situacija ili problema (Garcia, 2010; Sternberg i Garcia, 2000) No, sociodrama cilja postići prvenstveno terapijski (ili socijalno obnavljački) učinak, kao i psihodrama koja je „grana s istog drveta“ (Garcia, 2010: 4). To je bitna razlika jer se ovdje radi o istraživačkom procesu koji se ne fokusira na analizu širih socijalnih odnosa (primjerice, putem odigravanja uloga kolektivnih vođa) nego mješovite interakcije, te koji uključuje i istraživačke predradnje i

postanalizu koja nadilazi proces sociodramskih radionica – iako valja kazati kako sociodramski akcijski pristup, zamjena uloga i trostupanjski proces zagrijavanja-akcije-diskusije, kao i psihodramatski fokus na osobna iskustva, predstavljaju značajan dio aktivnosti u dramskim radionicama dramsko-akcijskog istraživanja.

Drama ima lingvističko-komunikativnu primjenu u procesu učenja jezika, odnosno, u kontekstu Turnerovog obreda prijelaza – učenju drugih kultura. Pri tome je vidljiva neraskidiva poveznica govora i dramskog odigravanja scena koju se u podučavanju jezika koristi od 19. stoljeća, a tome će vjerojatno tako i ostati jer je, primjerice, veliko istraživanje provedeno 1984. godine u Australiji pokazalo kako djeca od 9 do 11 godina tijekom sata drame koriste jezik koji je uvjerljivo bogatiji i s više apstrakcije nego u bilo kojoj drugoj situaciji (O'Toole, et al., 2009). Bliže Hrvatskoj, akcijsko istraživanje Andreje Silić o potrebama vrtićke djece za učenje stranih jezika je također pokazalo da „djeca razvijaju govor i stječu umijeće komuniciranja govorom, govoreći s drugim ljudima, u svakodnevnim situacijama“, a „što je okruženje za stjecanje novih iskustava u različitim aktivnostima, praktičnoživotnim situacijama i igrama poticajnije, raznovrsnije i zahtjevnije to će djeca prirodnim putem stjecati sve više znanja“. (Silić, 2007: 80). Prema tome, prostor u kojem se prakticira dramske vježbe, kao i same dramske vježbe, predstavljaju prostor iskustvenog učenja novog – što je zapravo preduvjet destigmatizacije. Dramsko-akcijske radionice, može se reći, predstavljaju prostor u kojem je moguće učenje „novog“ jezika empatije i solidarnosti između stigmatiziranih i „normalnih“.

Sociološko-pedagoška primjena, odnosno odnos edukacije i drame, predstavlja trajan društveni fenomen koji (jednako kao i pojam stigme) prati čovječanstvo u raznim formama od dramske igre¹⁵⁵ do profesionalne drame koja se, prema danas dostupnim informacijama, prvi puta spominje u antičkoj Grčkoj (O'Toole, et al., 2009). Svakako, učenje jezika predstavlja samo dio spektra u obrazovanju u kojem se drama može koristiti i koristi. Ipak, dramu se u obrazovanju koristi „u tragovima“ - kao ekspresivno, didaktičko oruđe (što se obično prakticira bez stručnog znanja), te se više nalazi u izvanškolskim aktivnostima – s iznimkom specijalističkog studija koji se javlja tek u tercijarnom obrazovanju (O'Toole, et.al., 2009). Razlog tome što drama teško ulazi u kurikulum je u krutosti pristupa kurikulumu koji je percipiran kao korpus znanja koje je „postojan i autoritativan jer ga iznose osobe koje *znaju* i koje imaju moć“ (O'Toole, et.al 2009: 30). U takvoj striktnoj paradigmi/kurikulumu slobodni i istraživački proces kao što je dramsko stvaralaštvo teško nalazi svoje mjesto. No, unatoč paradigmatiskim razlikama, postoje primjeri primjene drame kao medija učenja. Osim

¹⁵⁵ O'Toole navodi da dječja igra predstavlja proto-dramaturšku formu koja sadrži osnove za dramu - zajednički dogovor o stvarnosti koju ćemo stvoriti pretvaranjem (glumom), a to stvara užitek (O'Toole, et at., 2009: 11).

Turnerovog primjera eksperimentalnog postmodernog teatra tu je, na primjer, procesna drama čiji cilj Wagner opisuje kao „stvaranje iskustva kroz koje studenti mogu spoznati ljudske interakcije, empatizirati s drugim ljudima i internalizirati tuđe stajalište“ (Wagner, 1998:5 u: O'Toole, et. al., 2009). Svakako, procesna drama opisuje generalni proces koji se priželjkuje i koji omogućuje destigmatizaciju. No, u kontekstu ovog istraživanja to se ne implicira već istražuje i pokušava testirati kroz nesmetanu mješovitu interakciju stigmatiziranih i „normalnih“.

Očito, dramsko-akcijsko istraživanje se razlikuje od ovdje opisanih primjera primjene teatra izvan kazališta i umjetnosti. Te se razlike više očituju u predradnjama i radnjama nakon dramskih radionica i javnog nastupa nego tijekom samih dramskih radionica. Naime, dok se drugi pristupi fokusiraju na same dramske radionice i one postaju cilj same po sebi, ovaj pristup ih utilizira i koristi kao sredstvo za znanstvenu spoznaju, aktivističku promociju rezultata, te postavljanje osnova za edukativni model. Zbog toga dramskim radionicama dramskog-akcijskog istraživanja prethodi uvodno istraživanje, a slijedi ih javni performans sudionika, te završno istraživanje ili evaluacija. U tome je umjetnički doseg od sekundarne važnosti, a od primarne je znanstveno istraživanje potencijala mješovite interakcije za destigmatizaciju i odašiljanje poruke javnosti izvan samih radionica. Parafrazirano, ove dramsko-akcijske radionice predstavljaju smrt umjetnika i rođenje kreativnog znanstvenika i socijalnog poduzetnika.

To navodi na logičko pitanje – ukoliko umjetnički „dojam“ nije od presudne važnosti, zašto onda javni performans? Naime, čini se da je sam dramski proces rada dovoljan za ostvarenje ciljanih rezultata, a i javni performans umanjuje mogućnost anonimnog sudjelovanja u istraživanju. No, ovdje se radi o četvrtoj primjerni dramskog izričaja - estetsko-kognitivnoj (ali i puno više od toga).

Kao što je ranije izneseno, problem stigmatizacije i promjene stava iziskuje dublju interakciju sudionika - za što je potrebna kognitivna i internalizirana zamjena uloga koja će omogućiti empatičku vezu stigmatiziranih i „normalnih“. Primjer utjecaja zamjene uloga, ali i važnosti dubokog doživljaja drugog je onaj političara koji na tjedan dana sudjeluju u „*#Livethewage*“ izazovu i zamijene uloge s njihovim sugrađanima koji žive na minimalnoj plaći. Cilj izazova je da političari koji žive u „balonu“ Washingtona iskuse (shvate) probleme s kojima se nose osobe na minimalnoj plaći (Feeney, 2014). No, kako taj proces traje samo tjedan dana (tijekom kojeg političari ne uspijevaju odgovoriti na izazov i živiti život „drugih“ na minimalnoj plaći), oni se povratkom među „svoje“ i u svoju ulogu nastavljaju zalagati za istu politiku zbog koje njihovi sugrađani žive na minimalnoj plaći (Feeney, 2014). Drugim riječima,

potrebno je duboko iskustvo koje na neki način „mijenja“ čovjeka, zapravo, koje mijenja njegov svjetonazor – a to se ne dešava u rutinskim trenucima, kao što se ne dešava niti u situaciji glume u kojoj izvođač-političar zna da je to samo kratkotrajan potez za odnose s javnošću. Prema Goffmanu, nije toliko važno da li je osoba uvjereni izvođač, cinik ili prijelazni tip već je važno da je u trenutku, „utopljen“ u novi svijet i svjetonazor koji on nudi (Goffman, 2000). Upravo zato ovaj projekt istraživačkih radionica nije završio na radionicama, nego s javnim performansom (najjačim raspoloživim oruđem za postizanje efekta izvansvakodnevnog iskustva među sudionicima). Cilj je bio da sudionici nakon performansa (koji i iskusnim glumcima rijetko predstavlja rutinu, a kamoli amaterima koji pričaju njima važne, i stoga, stresne priče) „zapečate“ iskustvo i vrate se u svakodnevni život svjesni posebnog iskustva koje su zajedno kreirali, te da se na leđima te spoznaje pokuša daljnji zajednički rad u civilnom sektoru. Dakle, javni performans predstavlja zajednički projekt sudionika, odnosno, motiv za njihovu kreativnu suradnju, a taj nastup (zbog toga što je dijametralno suprotan svakodnevnom iskustvu) maksimalno aktivira svijest sudionika koji su stoga tijekom nastupa „ovdje i sad“, tj. maksimalno svjesno uključeni u proces i doživljavaju „drugoga“ u potpunosti. Jednostavno rečeno, znanjem o javnom nastupu željelo se kod sudionika aktivirati pozitivni strah od nastupa za koji Goffman kaže da je najsnažniji motiv za održavanje nastupa i jačanje kohezije tima glumaca koji odigravaju istu priču te koji (prema Turneru) omogućuje potpunu svijest i stvaranje novih znanja i obrazaca djelovanja – akcija koje nadilaze stigmatizaciju.

Kako se ovdje radi o istraživanju koje razvija i edukativni model, izvođenje završnog performansa sukladno je i dramaturškom obrazovanju studenata od kojih se očekuje da formiraju, ali i prezentiraju (pa i refleksivno analiziraju) svoj rad (O'Toole, et al. 2009). Ne manje važno, iako javni performans predstavlja određeni rizik za anonimnost sudionika – nastup u kazalištu je toliko slobodan da je vrlo lako sakriti identitet dobrovoljnih sudionika (ulogama, kostimima itd.).

Svakako, paradigme primjene teatra mogu se kombinirati ovisno od cilja koji se želi postići (što se često i dešava), a teatar predstavlja medij koji je otvoren onoliko koliko postoji tema od interesa ili načina izričaja. Drugim riječima, primjena teatra ovisi gotovo isključivo o kreativnosti onih koji u njegovom nastanku sudjeluju. Da je primjena drame u drugim sferama svakodnevnog života sve kreativnija i u Hrvatskoj, pokazuju i primjeri bibliodrame ili filozofskog teatra. Bibliodrama se, primjerice, koristi u socijalnom radu sa starijim osobama. Ona je „metoda kreativnog grupnog rada na biblijskom tekstu i vlastitom životu“ (jer autori smatraju da ne postoji životna situacija koja nema metaforski ekvivalent u Bibliji) u koju sudionik slično obredu prijelaza ulazi sa vlastitom biografijom (iskustvima, znanjem,

osobnošću itd.) koju zatim uspoređuje s biblijskim tekstom, te se na kraju vraća u svakodnevni život (Leutar i Kreller, 2014). Za razliku od biblioteatra, filozofski teatar povezuje visoku kazališnu umjetnost i filozofiju, te ih smješta u prostor teatra – naizmjenice mijenjajući izričaj – s ciljem (kako navodi autor projekta Srećko Horvat) redovitog održavanja „debate o kazalištu i društvu, vraćajući filozofiju u kazalište i kazalište filozofiji. Međutim, cilj Filozofskog teatra nije baviti se isključivo kazalištem ili filozofijom, nego prije svega reafirmirati kazalište kao javni prostor, središnje kazalište u državi pretvoriti ujedno u središnje mjesto javne riječi i promišljanja, čime bi doista postalo i narodno i središnje“ (Horvat, 2014).

Prema svemu dosad iznesenom, područje teatra, drame, glume i kazališta svakako ima što za ponuditi i izvan umjetnosti i kulture. U području obrazovanja, njegova se prednost sastoji prvenstveno u domeni iskustvenog učenja koje se predstavlja kao znatno dublje ili iskonskije od njezinih ne-kazališnih obrazovnih metoda. Teatar svakako ima drugačiji edukativni (ili terapijski) potencijal koji je bliži neformalnom nego formalnom obrazovanju. Naime, kako se formalno obrazovanje fokusira na krajnji produkt (socijalizaciju, prolazak obreda prijelaza i zadovoljenje inicijacijskih obreda modernog društva), neformalno jednaku pozornost posvećuje procesu. Tu prednost dramsko-kazališna djelatnost ostvaruje kroz ono što je Victor Turner opisao kao slobodu od uloga, interaktivnost i poticanje kritičkog promišljanja, a ta načela se prezentiraju i kao preduvjeti destigmatizacije.

Na kraju, teatar ima i svoju vrijednost u znanstvenom istraživanju, ali ne samostalno, već tek onda kada je uparen sa znanstvenom metodom. Do sada je pokazano kako teatar omogućuje istraživanje socijalnih drama (koje u određenim okolnostima i društvima ne bi mogle biti istraživane jer, kako Burawoy zaključuje, znanost ovisi o svom financijeru – državi i korporacijama) i nadilaženje glavnih prepreka koje zbilja svakodnevnog života stavlja pred pokušaje destigmatizacije i promjene stavova (mješovita interakcija, umanjenje utjecaja uloge i autocenzure, kritika postojećih normi, vrijednosti i drugih „činjenica“). Teatar također omogućuje testiranje hipoteza o utjecaju mješovite interakcije i utjecaju koji teatar i njegove prakse mogu imati po sudionike (glumce, ali i publiku).

Također je pokazano kako teatar povezan sa sociologijom omogućuje stvaranja prostora poticajne i kreativne atmosfere što omogućuje osnaženje stigmatiziranih (i drugih) sudionika, odnosno, prekid njihove autostigmatizacije. Ne manje važno, teatar predstavlja prostor iskustvenog učenja sa znatnim edukativnim potencijalom i teatar *jest* obred prijelaza, odnosno, prostor inicijacije na osnovu koje je moguće potaknuti unutargrupno povezivanje sudionika i stvoriti bazu „mudrih“ koji će javnim nastupima i drugim organiziranim aktivnostima (unutar udruge) promovirati znanstvene zaključke i solidarnost stigmatiziranih i „normalnih“. Kako bi

se ovaj istraživački model u potpunosti zaokružio, još je preostalo opisati planirani proces dramsko-akcijskih radionica koje tvore centralnu točku dramsko-akcijskog istraživanja i koje će apstraktni znanstveno-istraživački model materijalizirati u prostoru simboličkog teatra kognitivnim procesima sudionika kao proces interaktivnog definiranja akcija koje omogućuju nadilaženje stigmatizacije i napuštanje receptnog znanja o „drugima“. Dramsko-akcijske radionice bazirane su na akcijskom istraživanju Kurta Lewina koje će se prezentirati u idućem poglavlju.

3.6. Akcijsko istraživanje: Od pragmatizma do modela dramsko-akcijskog istraživanja

Posljednji element na kojem je osmišljen dramsko-akcijski istraživački model je akcijsko istraživanje Kurta Lewina. Ono doprinosi tako što će „materijalizirati“ dramaturšku perspektivu jednakosti stigmatiziranih i „normalnih“ i strukturirati proces koji se treba odviti tijekom dramsko-akcijskih istraživanja ne bi li se postigao rezultat koji, osim znanstvenog, uključuje i aktivistički i edukativni (resocijalizacijski element). Naime, iako Turnerov obred prijelaza

Slika 12: Četvrti element teorijskog *bricolage-a*

opisuje inicijaciju i proces iskustvenog učenja kroz tri faze (koje uparene s prednostima teatra omogućuju istraživanje i nadilaženje ograničenja svakodnevice povezane sa stigmatizacijom), njegova središnja, liminoidna faza je po definiciji ludička i zaigrana faza u kojoj je sve moguće. No, kako se ovdje teži provesti istraživanje, potrebno je faze obreda prijelaza (tj. inicijacije sudionika među „mudre“) dodatno strukturirati i definirati. Za postizanje tog cilja najbolje oruđe je akcijsko istraživanje koje je Kurt Lewin razvio kao proces u kojem je moguće ostvariti re-edukaciju sudionika – pa ga neki nazivaju i „akcijskim učenjem“ (Dean, 2001). Model dramsko-akcijskog istraživanja koji će se razviti u ovom istraživanju ima sličnosti s akcijskim istraživanjem Lewina, te sociodramom i psihodramom Javija Morena, ali i bitnih razlika zbog kojih predstavlja istraživačku inovaciju. Dramsko-akcijsko istraživanje, osim što predstavlja istraživački model, podjednako uvažava potrebu sociologije javnosti da aktivizmom odgovori na društvenu realnost u kojoj se stigmatizirane marginalizira, diskriminira i ušutkava, kao što teži razviti i edukativni obrazac koji može ta iskustva prenijeti

dalje. Kako bi to postiglo, ovo istraživanje teži biti u skladu s načelima sociologije javnosti i na tragu ideje Kurta Lewina koji je smatrao da „istraživanje koje producira samo knjige neće biti dovoljno“ (Lewin 1946: 35)¹⁵⁶. Stoga je praktična srž istraživanja, tj. njegov proces u dramskim radionicama osmišljen kao proces akcijskog istraživanja koje se „prirodno“ uklapa u Turnerov proces obreda prijelaza, tj. inicijacije i iskustvenog učenja.

Kao začetnika akcijskog istraživanja se najčešće spominje Kurta Lewina, ali važno je spomenuti i doprinos filozofa Johna Deweya (Bognar, 2006). Doprinos Deweya razvoju akcijskog istraživanja je posredan jer „iako nije utemeljio pojam akcijskog istraživanja njegova oštra kritika podvojenosti znanja i akcije, te zahtjev za povezivanjem znanosti i prakse znatno je doprinio razvoju eksperimentalnog pristupa u društvenim znanostima, što je nešto kasnije otvorilo vrata ideji akcijskog istraživanja.“ (Bognar, 2006: 178). Samim time, važan impuls za razvoj akcijskog istraživanja dala je američka škola pragmatizma čiji je vodeći predstavnik, John Dewey (1859-1952) na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće naglašavao neodvojivost ljudskog bića i njegova okruženja u procesu spoznaje. Umjesto ideje da je akterova spoznaja samostalna struktura i determinirajući entitet koji zaključuje potpuno slobodno od okoline koja ga okružuje, Dewey je zagovarao naturalistički pristup spoznaji koja, iako postoji, nije stvar nego nastaje u trajnom procesu adaptacije i razmjene ljudi i okoline (Ritzer, 1997; Field, 2013)¹⁵⁷. On smatra da proces spoznaje počinje eksternalizacijom i potvrdom ili preprekom ljudske akcije koja vodi u postavljanje hipoteza i manipuliranje akcijom i okolišem sve dok se ne pronađe put kojim se akcija potvrđuje kao uspješna metoda adaptacije ljudskog bića na okolinu (Field, 2013). Drugim riječima, Dewey vidi prepreke koje okolina stavlja pred aktera i akterov strah kao glavne motive ljudskog djelovanja koje dijeli na one koji zadovoljavaju neposredne ciljeve (i umiruju strah ili uklanjaju izvore nesigurnosti), te one koji na strah reagiraju analitički i traže odgovore koji prepreku mogu dugotrajno ukloniti (Field, 2013; Bognar, 2006). Dewey naglašava važnost iskustva i smatra da se ljudska bića najbolje razvijaju kada koriste iskustvo kako bi definirala kasnija mudra rješenja kompleksnih problema s kojima se susreću u svakodnevnom životu (Benson, et al., 2007).

¹⁵⁶ Važno je spomenuti i da oba pristupa (sociologija javnosti i akcijsko istraživanje) dan danas nisu šire primijenjeni u sociologiji (pogotovo hrvatskoj sociologiji) - djelomično zbog prividne neekonomičnosti akcijskog istraživanja, a djelomično i zbog „stigme“ aktivizma sociologije javnosti koju se kao ideološku suprotnost poretku u društvu i sociologiji doživljava kao rušilačke ili „radikalne zato što ih takvima smatra vlast“ (Becker, 1991: 212).

¹⁵⁷ To je pragmatično stajalište zastupao i u filozofiji, smatrajući da filozofi trebaju preuzeti aktivniju ulogu i kritizirati društvo „umjesto sudjelovanja u apstraktnim vježbama kontemplacije koje ostaju udaljene od praktične moralnosti“ (Apple i Harris, 2006: 195). U tome se ogleda i poziv sociologije javnosti, pa i ovog istraživanja.

Osim u filozofiji i istraživanju teorije znanja, Dewey je ostavio značajan (iako kontroverzan¹⁵⁸) trag i u pedagogiji i političkim znanostima (Field, 2013; Apple i Harris, 2006), koji je kompatibilan s ovdje prezentiranim teorijskim temeljima i modelom dramsko-akcijskog istraživanja. Naime, Dewey se u pedagogiji istaknuo promovirajući važnosti dječje radoznalosti i učenja djelovanjem (engl. *learning by doing*), tj. iskustvenog učenja (O'Toole i Stinson, 2009; Gajić i Milutinović, 2010). Bio je jedan od onih koji su promovirali povezivanje edukacije i umjetnosti kako bi se djeci omogućio prostor za holističko iskustvo učenja i „gdje znanje ne dolazi samo od izvana unutra već dječje iskustvo formira dio skele za učenje“ (O'Toole i Stinson, 2009: 33).

Svjestan suštinske promjenjivosti društva i njegovog razvoja, Dewey je negirao primarnost „apsolutnih principa“ u potrazi za boljim, demokratskim društvom i smatrao je kako se demokratsko društvo u vječno promjenjivoj okolini može uspostaviti samo na osnovu rigoroznih znanstvenih istraživanja (Apple i Harris, 2006) povezanih s višim ciljem. Odnosno, „samo racionalni kriticism i eksperimentacija povezana s brigom za kreaciju humanog i pravednog svijeta mogu to učiniti“ (Apple i Harris, 2006: 196).

U kontekstu sociologije javnosti i teme stigmatizacije zanimljive su i njegove opservacije o javnosti i javnom svijetu koji vidi kao politički svijet koji postoji tek kroz trajnu komunikaciju o ugroženosti te iste javnosti ili nacije (Beck, 2004). Prevedeno u problematiku stigmatizacije, to znači da se sve u društvu definira tek u dijalektičkom odnosu teze (Ja) i antiteze (Drugo). Odnosno, „normalni“ postaje svjestan sebe tek nakon što je definirao svog „stigmatiziranog“ (i obratno). Osim što izvire iz kompatibilnog izvora, akcijsko istraživanje naglašava relativnost, kontekstualnost i uključenost svih strana problema, te fokusira sudionike na definiranje akcija i rješavanje problema kroz aktivno i suradničko definiranje kompromisa (sinteze). Stoga dramsko-akcijsko istraživanje predstavlja pokušaj okupljanja prividno sukobljenih strana „normalnih“ i stigmatiziranih, poduzimanja akcije i definiranja sinteze koja će umanjiti taj društveni problem, a sudionike inicirati u Goffmanove „mudre“ i empatičke članove društva.

3.6.1. Iz potrebe prakse: Začeci akcijskog istraživanja

There is nothing so practical as a good theory.

Kurt Lewin

¹⁵⁸ Neki autori smatraju kako se Deweyeve „ideje nikad nisu probile u realnosti učionice američkog obrazovnog sustava, unatoč njegovom središnjem mjestu u akademskom diskursu tijekom ovog [dvadesetog op.a.] stoljeća“ (Apple i Harris, 2006: 194).

U literaturi se najčešće kao jedinog začetnika akcijskog istraživanja navodi Kurt Lewin (Tanna, 2005; Sekulić-Majurec, 1994; Marrow, 1969; Bognar, 2006; Njå i Rake, 2008), iako i sam Lewin spominje neke druge. To jest, Lewin je 1946. u znanstvenom radu „*Action Research and Minority Problems*“, spomenuo „gospodina Baldaua“ koji je prvi zagovarao korištenje akcijskog istraživanja, „nakon što je u praktičnom radu primijetio da tada postojeće tehnike za poboljšanje međugrupnih odnosa ne mogu biti efektivne - jer prakticionerima ne nude tehnike rada koje su već dokazane kao uspješne“ (Lewin, 1946: 34). Frank W. Baldau, objavio je 1946. tekst *Intergroup relations and Action Programs* u istom broju časopisa u kojem je i Lewin objavio članak *Action Research and Minority Problems*. On u tom članku spominje osnivanje tzv. „akcijskih agencija“ u američkim zajednicama, za kojima se javila potreba uslijed opadanja ujedinjavajućeg efekta II. svjetskog rata i poziva na „jedinstvo“ te ponovnih izbijanja „sramotnih rasističkih ispada“ (Baldau, 1946: 27), najavivši tako trajnu orijentaciju akcijskog istraživanja (i agencija) ka suzbijanju društvenih nejednakosti.

Osim Baldaua postoje i drugi, pa primjerice Tanna smatra da se akcijsko istraživanje javlja znatno ranije, u radu Buckinhama *Research for Teachers* iz 1926. godine, te u radovima Colliera u razdoblju od 1933. do 1945. godine (Tanna, 2005). Lewin je svakako bio svjestan Collierovog rada koji se također bavio međugrupnim odnosima, te je ostao poznat po razvoju pristupa američkim Indijancima koji je promicao vrijednosti jednakosti, kooperacije i neovisnosti (Lewin, 1948). No, unatoč spornoj točki početka akcijskog istraživanja, za pretpostaviti je da većina danas kao začetnika smatra Lewina jer uzimaju u obzir cjelokupan proces koji je, prema Allportu, Lewin započeo još u ranoj znanstvenoj karijeri i koji je okrunio osnivanjem Istraživačkog centra za grupne dinamike na MIT - Massachusetts Institute of Technology (danas pri Sveučilištu u Michiganu) gdje je pokrenuo studij akcijskog istraživanja (Lewin, 1948; Marrow, 1969) i uveo trening suosjećanja (engl. *sensitivity training*) koji se još kasnih 1960-ih opisivalo kao „obrazovnu inovaciju stoljeća“ (Marrow, 1969: XIV). Važnost Lewina za psihologiju najbolje opisuje posmrtni govor Edwarda C. Tolmana, održan 1947. godine na konvenciji Američkog psihološkog društva u čast netom preminulog Kurta Lewina (Marrow, 1969: ix):

Freud Kliničar i Lewin Eksperimentalist – to su dvojica muškaraca čija imena će se isticati prije svih drugih u povijesti naše psihologijske ere. Jer upravo su njihovi kontrastni, ali komplementarni uvidi, prvi učinili psihologiju znanošću primjenjivom za stvarna ljudska bića i za pravo ljudsko društvo“.

No, iako priznati, Lewin je jednako kao i Collier ili Baldau s vremenom pao u zaborav jer se nije uklapao u ono što je Michael Burawoy nazvao „drugim-valom“ koji je sociologiju (i druge humanističke i društvene znanosti) odveo prema „pravoj“ znanosti ili jakom, profesionalnom programu. Sudeći prema značenju antipoda s kojim ga je Tolman usporedio (Freud), ovaj očito značajan autor za psihologiju (ali i znanost općenito) je u sljedeće 22 godine pao u relativan zaborav, što je posvjedočio Alfred J. Marrow u svojevrsnom *homage-u* autoru globalno i interdisciplinarno prepoznatljivih pojmova grupne dinamike, treninga suosjećanja, teorije polja ili akcijskog istraživanja (Marrow, 1969). Marrow zaključuje kako je Lewinov doprinos znatno veći nego što mu se priznaje, jer se često o istraživačkim temama raspravlja bez spominjanja njega ili citiranja (Marrow, 1969).

No, unatoč amplitudnom utjecaju i prisutnosti u kasnijim istraživanjima, Lewin i drugi su svakako razvili istraživački model koji potječe iz potreba prakse i koji i danas ima određenu popularnost, a u ovom istraživanju donosi dodatnu vrijednost (u smislu odgovora na zahtjeve sociologije javnosti, ali i poštovanja kompleksnosti problema stigmatizacije i važnosti resocijalizacije¹⁵⁹). Radeći na pitanju asimilacije imigranata, Lewin je pokušao definirati metode i sredstva kojima bi pomirio radikalne promjene koje su imigranti osjećali dolaskom u novo okruženje, te osjećaje straha i nepovjerenja kod lokalnog stanovništva (Marrow, 1969)¹⁶⁰. S istim problemima se Lewin suočio radeći na poboljšanju međugrupnih odnosa u državi Connecticut, pa počinje zagovarati istraživanje „potrebno za socijalnu praksu“ koje se „najbolje može okarakterizirati kao istraživanje za socijalni menadžment ili socijalni inženjering“ (Lewin, 1946: 35). Lewin dalje navodi: „Ono je vrsta akcijskog istraživanja, komparativno istraživanje o uvjetima i učincima različitih formi socijalne akcije i istraživanje koje vodi u socijalnu akciju.“ (Lewin, 1946:35). Oslanjajući se na teoriju polja, Lewin takvo istraživanje suprotstavlja ustaljenim (i nefleksibilnim) istraživanjima koja se provode u laboratorijima i koja reduciraju kompleksnost društvene realnosti, a nasuprot njima razvija „koncept istraživača ili istraživačice koji se udubljuje u ljudsku situaciju i prati ju po bilo kojem putu koji ona odabere“

¹⁵⁹ Lewin je smatrao da akcijsko istraživanje u praksi može „pomoći pokrenuti proces samo-reedukacije (Lewin, 1948: 55).

¹⁶⁰ Interes za tu temu ne iznenađuje jer je Kurt Lewin i sam osjetio početni gnjev jedne od najpoznatijih stigmi u povijesti čovječanstva – stigme Židova u nacističkoj Njemačkoj iz koje je odselio u SAD 1932. godine (Marrow, 1969).

(Checkland i Howell, 1998: 5)¹⁶¹. On akcijsko istraživanje smatra „bazičnim društvenim istraživanjem“ koje nije „ni u kojem pogledu manje znanstveno ili niže od onoga što bi se očekivalo od čiste znanosti na polju društvenih zbivanja“ (Lewin, 1946: 35). Akcijsko istraživanje traga za temeljnim zakonima koji tvore bazu društvenog života te daje „dijagnozu“ konkretnog slučaja u njegovoj cjelini i nužno je interdisciplinarno¹⁶². Ono odgovara na glavni problem s kojim se na terenu suočava savjetnik za grupne odnose - nedostatak objektivnih standarda za mjerenje progressa i napretka - koji rezultira postupnim smanjenjem visoke razine dobre volje i suradljivosti (kako sudionika tako i savjetnika), jer bez objektivnih pokazatelja oni ne mogu biti sigurni da su dobro definirali situaciju i njezine opasnosti te što se zapravo treba učiniti u toj situaciji (Lewin, 1946)¹⁶³. Dakle, Lewin formira proces koji omogućava definiranje standarda, mjerenje i bilježenje napretka. To jest, „akcijsko istraživanje je uvedeno kao obećavajuća alternativna istraživačka strategija sposobna utjecati komandnim procesima incidenata“ (Njå i Rake, 2008: 92). Lewin je proces zamislio kao korake po spirali prema rješenju i svoj plan akcijskih istraživanja proveo tijekom dvotjednog eksperimenta grupe dinamike 1946. godine (Bognar, 2006), a ti su koraci ostali u primjeni do danas.

¹⁶¹ Očito, Lewin je svoje istraživanje razvio u suprotnosti tada dominantnim pristupima, ali to ne znači ujedno da treba umanjivati te druge pristupe. Dapače, treba ih promatrati kroz dijalektički odnos teze i antiteze koji će iznjedrili neku novu i prikladniju sintezu. Isto se može kazati za teorije o društvenoj stigmatizaciji. Odnosno, dominacija eksplanatorne sociologije društvenih činjenica Emile Durkheima utjecala je na formiranje ideje o istraživanju koje će odgovoriti na društvene probleme s kojima su se znanstvenici susretali na terenu. Pri tome se svakako ne želi obezvrijediti Durkheimova sociologija društvenih činjenica. Dapače, Durkheim je putem društvenih činjenica posredno utjecao i na promjenu percepcije znanstvenika o socijalnoj stigmatizaciji. Naime, on je smatrao da je primarni zadatak sociologije eksplanatoran (Thompson, 2002), ali nije zagovarao pasivno-promatračku ulogu sociologije (kao što se ponekad pogrešno zamjera) već znanstvenu, tj. objektivnu. To je pristup koji će „normalnost“ pronaći u onome što je prosječno u društvu, učestalo i rašireno, a ne u onome što socijalizacija, moral, ideologija ili ustanovljena stigmatizacija u društvu nalažu. Naime, Durkheim je u djelu *The Rules of Sociological Method* uvjetovao normalnost socijalnih činjenica njezinom relacijom u odnosu na prosjek. Drugim riječima, „on se nadao da će ustanovljenjem koji se fenomeni normalno pojavljuju zajedno i njihovu normalnu učestalost frekvencije ili snage biti moguće dati činjenično tlo za prosudbu nečega kao devijantnog ili patološkog“ (Thompson, 2002: 82). Samim time, može se kazati da je Durkheim na neki način zaslužan za postepenu promjenu percepcije stigmatiziranih skupina u očima znanstvene zajednice, koja je dovela do distanciranja znanstvenika od društveno prihvatljivog stava. Činjenice su jednostavno govorile drugo od onoga što je propagirala ideologija. Slično definiciji normalnosti, Durkheimov funkcionalizam je promijenio percepciju brojnih društvenih „činjenica“, uključujući i stigme, jer je stigmatizacija postala proces koji svoju legitimnost dobiva u funkcionalnosti za društvo, a ne u moralnoj, religijskoj ili drugoj uzvišenosti.

¹⁶² Zastupajući teoriju polja, Lewin smatra kako ponašanje ovisi o polju u kojem se pojedinac trenutno nalazi (Dean, 2001), odnosno, da promjene u jednom polju uzrokuju promjene u drugom te da ih treba promatrati kao cjelokupan sistem (Marrow, 1969). Lewin navodi da tema međugrupnih odnosa (za spoznaju kojih preporuča akcijsko istraživanje) sadrži brojne međuovisne dimenzije koje se prostiru preko koordinata više znanstvenih disciplina. Stoga je akcijsko istraživanje nužno interdisciplinarno te može voditi u stapanje društvenih znanosti u jednu (sociologije, psihologije, antropologije i ekonomije) ili će značiti poboljšanje suradnje između tih društvenih znanosti, s ciljem boljeg upravljanja s društvenim odnosima (Lewin, 1946).

¹⁶³ Da li je intervencija bila uspješna ili nije te osjećaj ili zostanak satisfakcije obavljenim poslom ovisio je isključivo o temperamentu savjetnika za međugrupne odnose (Lewin, 1946). Još važnije, Lewin smatra da nedostatak kriterija onemogućuje učenje i definiranje akcija koje su rezultirale onim što bi određeni krugovi definirali napretkom (po pitanju diskriminacije u toj zajednici) ili akcija koje bi se definirale kao, pak, kontraproduktivne.

Ipak, od Lewina do danas, akcijsko istraživanje su dalje razvijali autori poput Bluma, Fostera, Clarka, Susmana i Evereda, Hulla i Lennunga, Argyrisa, Dasha i drugih (Checkland i Holwell, 1998), te su suvremena akcijska istraživanja odmaknuta od Lewinovog pristupa racionalnog društvenog razvoja prema više demokratskom pristupu društvenoj promjeni, te tako danas naglašavaju veću kolaboraciju istraživača i prakticionera (prakticionere i učitelje potiču da postanu istraživači i sami), a sve sa ciljem osvještavanja, dizanja kvalitete života i osnaženja aktera (Tanna, 2005)¹⁶⁴. Naime, razvijajući i primjenjujući akcijska istraživanja, Lewin je pokušao doprinijeti društvenim promjenama, pri čemu se, takoreći, približio idejama Deweya koji je, u svom pragmatičnom nastojanju, smatrao da mjerilo društvenih znanosti treba biti fizika (Bognar, 2006). Te su ideje kasnije prepoznate kao „socijalni inženjering“ od kojeg se jaki program u profesionalnoj znanosti htio udaljiti, te su razvijene brojne druge verzije akcijskog istraživanja.

3.6.2. Načela i tipovi akcijskih istraživanja

Iako marginalna u odnosu na uobičajena kvalitativna i kvantitativna istraživanja, akcijska istraživanja su danas prisutna u više znanstvenih disciplina pa postoje i brojne definicije i tipovi ili podtipovi akcijskih istraživanja. Česta su i u istraživanjima menadžmenta, a neki svoja istraživanja nazivaju akcijskim iako to nisu – no, smatra se da ih je lako prepoznati jer u akcijskom istraživanju „rezultat istraživanja proizlazi iz uključenosti sa članovima organizacije nad predmetom koji je od autentičnog interesa za njih“ (Eden i Huxham, 1996: 75). Mišljenje je suvremenih autora (poput Reasona, König i Zedlera ili Winter i Munn-Giddingsa) da ih sve ujedinjuje specifičan odnos prema sudionicima (koji nužno aktivno i dobrovoljno sudjeluju u istraživanjima te postaju istraživači koji sudjeluju u svim etapama istraživanja), te otvorena forma studije slučaja koja dopušta novu spoznaju, neplanirani ili nestrukturirani razvoj i cilja unaprijediti postojeću praksu ili međugrupno razumijevanje (Bognar, 2006). Dakle, nastao je bitan raskid s Lewinovom idejom akcijskog istraživanja koji se služio više eksperimentalnom formom jer je smatrao da u istraživanju treba pridavati podjednaku važnost istraživanju općih zakona kojima su međugrupni odnosi uređeni, kao i kontekstualnom dijagnozom konkretne

¹⁶⁴ Iako je Lewin proces akcijskih istraživanja osmislio kao znatno slobodniji od dotadašnjih produktno orijentiranih istraživanja, njegov pristup je za mnoge suvremene autore previše jednostran da bi obuhvatio cijeli spektar uključenih perspektiva (aktera istraživanih problema) i omogućio opću suglasnost oko rješenja. Primjerice, on pri istraživanjima devijantnog u društvu naglašava normativnu poziciju prema kojoj pojedinci ili skupine koje odstupaju treba preodgojiti kako bi se približili normi (Lewin, 1948) - dakle, bez spomena potrebe za obostranim promjenama i kompromisom.

situacije (Lewin, 1946). No, ostale su sličnosti po ulozi istraživača, odnosu prema sudionicima i vrijednosnoj određenosti.

Jedno od trajnih načela akcijskog istraživanja svakako je maksimalizacija uključenosti istraživača koji je neizbježno uključen u socijalno okruženje koje istražuje te, takoreći, dijeli njegovu sudbinu (Marrow, 1969). Prema tome, istraživač je ujedno i socijalni poduzetnik ili inženjer koji preferira dijalog, participaciju i demokratsko donošenje odluka te koji nastoji društveni problem istražiti u njegovoj dinamici, a pri tome se vrijednosno određuje – iako pri tome nužno uvažava stavove sudionika i okoline te mora „uzeti u obzir zajednicu jednako ozbiljno kao što je uzeo svoje istraživanje“ (Marrow, 1969: 200)¹⁶⁵. Stoga autori poput McNiffa i Whiteheada smatraju da je neizbježno načelo akcijskog istraživanja svjesno vrijednosno predodređenje istraživača i sudionika, a Anderson dodaje da je potrebno unaprijed dijalogom i na demokratski način dogovoriti vrijednosnu platformu koju će dijeliti istraživači i sudionici (Bognar, 2006). Načelo vrijednosne predodređenosti svakako može biti u koliziji s načelom participativnosti sudionika (koji postaju istraživači) pa Whitehead naglašava da vrijednosna platforma treba uključivati promjenu mišljenja (pa i poticati ga tijekom procesa), ali s naglaskom na to da promjene trebaju biti posljedica slobodnog kritičkog mišljenja (Bognar, 2006).

Kako je kritično promišljanje kompleksnih ili emotivnih društvenih problema dodatno olakšano u Turnerovom obredu prijelaza, tj. dramskim radionicama, akcijsko-dramsko istraživanje dodatno ojačava ovu dimenziju akcijskog istraživanja - i to im nije jednina sličnost, odnosno, kompatibilnost. U kontekstu ovog istraživanja koje povezuje teatar i akcijsko istraživanje u svrhu sociološkog istraživanja stigmatizacije, zanimljivo je kako je ideja za akcijsko istraživanje počela na sličan način kao što je Augusto Boal razvio Forum teatar koji jednako tako poziva na aktivizam, kritiku normi i oslobođenje potlačenih. Naime, i Lewin je terenski istraživao grupnu dinamiku dok je Boal provodio dramske vježbe, a zajedničko im je što su i Lewin i Boal, uslijed neplanirane intervencije hrabrih pojedinaca, uočili prednosti pristupa koji poziva sudionike istraživanja na participaciju, sukreaciju, suanalizu i aktivni doprinos naspram prirodo-znanstvenog pristupa koji u njima vidi tek objekte svojih spoznajnih nastojanja. Trenutak *prosvjetljenja* dogodio se u slučaju Lewina kada su troje sudionika/ica istraživanja, koji su ujedno imali i ulogu voditelja/ica istraživačkih grupa, zahtijevali veću

¹⁶⁵ Odnosno, kako je začetnik pedagogije obespravljenih iskustveno spoznao: „Znanstveni revolucionarni humanizam ne može, u ime revolucije, tretirati obespravljene kao predmete koje valja analizirati i (na temelju analize) podvrći propisima o ponašanju. Učiniti to značilo bi podleći jednom od mitova ugnjetavačke ideologije, „apsolutiziranju neznanja“ (Freire, 2002: 105). Freire smatra da revolucionarni vođe trebaju poništiti mit o narodu koji ne zna, tako što će ga staviti u centar problema i dekonstruirati ga.

uključenost u istraživanje i priliku da sudjeluju u diskusiji i dnevnoj analizi koju su Lewin i suradnici provodili uvečer, „iza zavjese“ (Lewin, 1946; Bognar, 2006). U slučaju Boala vizualno i auditivno različit događaj, ali namjernom isti, dogodio se kada je sudionik/ica ustao/la usred jedne od Boalovih izvedbi te izrazio/la svoje mišljenje o tome kako bi protagonist trebao reagirati na napade antagonista¹⁶⁶. Prema tome, dva neplanirana i hrabra poteza anonimnih ljudi potakla su znanstvenike/praktičionere (Lewina i Boala) da dodatno prilagode svoje pristupe i učine ih bližima subjektima i korisnicima tih istraživanja više nego samim istraživačima. Istup iz rutinskog igranja uloga (istraživač-predmet istraživanja), koji se dogodio tijekom Lewinovog istraživanja, rezultirao je time da su do kraja istraživanja gotovo svih 60 sudionika istraživanja sudjelovali u večernjim analizama i ispravkama pogrešnih interpretacija znanstvenika (Bognar, 2006). Upravo taj multiplicirajući faktor aktivnog sudjelovanja jedan je od oslonaca ideje da bi se ovakvim istraživanjem (i javnim performansom) postepeno, u koncentričnim krugovima, moglo doprijeti do šireg učinka, tj. šire publike i veće svijesti o problemu stigmatizacije (što već samo po sebi može predstavljati značajan pomak). Ova dva slučaja ukazuju na važnosti priznavanja pojedinca u istraživanju, tj. istupanja iz rutine i omogućavanje „glasa“ za postizanje promjena (ako ne i napretka). Naravno, i u tim slučajevima postoje tzv. *gatekeepers* (hrv. čuvari prolaza) u koje su oči uprte kada se dogodi nešto izvanrutinski i koje se pita da li odobravaju (Lewin i Boal, režiseri i sl.), a to pokazuje da i u kazališnim situacijama postoji hijerarhija te da igranje uloga nije do kraja izbrisano (tj. kako se javlja potreba za vodstvom i strukturiranom slobodom).

Što se tiče tipova akcijskih istraživanja, Cunningham smatra da je već Lewin sa suradnicima (Ronald Lippit, Kenneth Benne i Leland Bradford) definirao četiri tipa: dijagnostička (svojevrсна predradnja i služi osmišljavanju daljnjeg plana), suradnička (naglašava važnost uključenosti sudionika u istraživačkom procesu za poboljšanje samih istraživačkih aktivnosti), empirijska (definira nove i pozitivne prakse kojima se nastoji unaprijediti svakodnevni život ili riješiti problem na osnovu dostupne empirijske građe) i eksperimentalna (studije učinkovitosti kojima se testiraju društvene akcije) akcijska istraživanja (Bognar, 2006). Također, McNiff i Whitehead dijele tipove akcijskih istraživanja na: interpretativna, kritičko-teorijska i životno-teorijska (Bognar, 2006). Dok se prva dva tipa temelje na apstraktnim modelima koje istraživači smatraju poželjnim promjenama u zajednici (tj. na neki način nameću svoju ideju), životno-teorijski je onaj koji poziva istraživače da

¹⁶⁶ Iz toga je nastalo glavno obilježje Boalovog forum teatra, kada publika utječe na tijek radnje tako što u trenutku kada prepoznaju neki akt ili riječ opresije prekinu akciju i zamjene uloge kako bi se ponudila nova rješenja (Boal, 1979).

stvarno žive, odnosno, uključe se u promjenu i akciju koju žele vidjeti i koji zastupa McNiff (Bognar, 2006) – što je bio i ovdje pokušaj. Značajna je i hijerarhijska podjela Carra i Kemisa koji, prateći Habermasovu podjelu znanosti, akcijska istraživanja dijele na tehnička, praktična i emancipacijska (Zuber-Skerritt, 1996, prema Bognar, 2006). Oni tipove razlikuju prema ciljevima, ulozi voditelja i odnosu voditelja i sudionika istraživanja. Ciljevi su posloženi hijerarhijski, odnosno tehnička su najograničenija, a emancipacijska najotvorenija. Što znači da su tehnička akcijska istraživanja strukovnog dometa i usmjerena ka postizanju veće učinkovitosti prakse u određenoj struci (najčešće pedagogiji) i/ili ka stručnom usavršavanju osoblja, a voditelj je vanjski stručnjak o kojem ovisi provedba i koji samo surađuje sa sudionicima (Zuber-Skerritt, 1996 u Bognar, 2006). Praktična akcijska istraživanja šire tehnička istraživanja na meta-razinu s koje se pokušava postići ne samo stručno usavršavanje sudionika ili poboljšanje prakse već i razviti/promijeniti svijest sudionika i produbiti shvaćanje prakse – u čemu voditelj ima ulogu medijatora koji ohrabruje sudionike na sudjelovanje i samo-refleksiju i s kojim sudionici dogovaraju tijekom akcije (Zuber-Skerritt, 1996 u Bognar, 2006). Na kraju, emancipacijska akcijska istraživanja si postavljaju najviši cilj – da kritikom birokratiziranog sistema i promjenom sustava emancipiraju „sudionika od tradicije, samoobmane i prisile“ – što je moguće samo kada su voditelj i sudionici u ravnopravnom položaju te dijele odgovornost i za proces i za njegov rezultat (Zuber-Skerritt, 1996: 4 u Bognar, 2006).

Važno mjesto u suvremenim znanstvenim istraživanjima ima participativno (suradničko) akcijsko istraživanje. Ono se sastoji od ustaljenih, Lewinovih koraka planiranja, akcije, opservacije i refleksije (Njå i Rake, 2008) te naglašava aktivnu ulogu sudionika u istraživanju. Poziv za participativnim akcijskim istraživanjem može se pronaći i u znanstvenim granama koje neosporivo teže što većoj objektivnosti i preciznosti, kao što je kriminalistika. Primjerice, Ida Dupont je objavila takav poziv nakon što je, radeći na slučajevima siromašnih afričko-američkih žena žrtava nasilja, spoznala ne samo etičke i metodološke dileme istraživača (kako se obratiti takvim ženama kada si istraživačica bjelkinja, kako se osjeća istraživač kada plaća novcem intervju o takvim temama), već i da se kriminologija ne može - bez upadanja u licemjerstvo – baviti takvim temama vođena načelom „samo da ne učinimo nikakvu štetu“ (Dupont, 2008). Naprotiv, ona smatra da istraživači trebaju spoznati da njihov izbor istraživačke metode može imati emancipatorsku ili tlačiteljsku ulogu za subjekte njihova istraživanja (kao i za njih same), te da nikako ne smiju zaboraviti tu odgovornost (Dupont, 2008). Koristeći participativno akcijsko istraživanje, Dupont kaže da subjekti istraživanja dobivaju nužno neophodan glas i priznanje da su integralan i važan dio procesa rješavanja

dotičnog društvenog problema (Dupont, 2008). No i dok se daje glas marginaliziranima važno je zadržati pragmatično stajalište i svijest da se pozitivni efekti osnaživanja potlačenih kroz kvalitativna (pa i akcijska) istraživanja mogu ostvariti samo ukoliko su „sudionici aktivno uključeni u istraživački proces i mogu imati koristi od njegovih rezultata“ (Dupont, 2008:204).

Očito, o kojem god tipu akcijskog istraživanja govorili, važno je da se ona provode u skladu s vrijednostima kvalitativnih istraživanja i priznanja važnosti subjektivne perspektive sudionika, zbog čega su istraživači nužno uključeni u proces, a sudionici su-kreatori akcija koje nastanu iz istraživanja. Takav je pristup svakako u skladu sa stavom koji obično oglašavaju sve marginalizirane skupine – utjelovljenom, primjerice, u motu Europskog foruma invaliditeta „Ništa o nama bez nas!“ – akcijsko istraživanje svakako predstavlja sponu znanosti i civilno-aktivističkih ciljeva, odnosno, zahtjeva sociologije javnosti koja omogućuje vrijednosno utemeljeno istraživanje koje će i motivirati na sudjelovanje.

3.6.3. Spiralni i višespiralni plan akcijskog istraživanja

Akcijsko istraživanje svakako ostaje „kišobran-pojam za pljusak aktivnosti namijenjenih promicanju promjene na grupnoj, organizacijskoj ili čak socijetalnoj razini“ (Dickens i Watkins, 1999: 127). U tom je nastojanju plan akcijskog istraživanja ostao nepromijenjen do danas, iako se jest multiplicirao kako bi obuhvatio različite situacije koje se događaju na terenu i kvalitetnije obuhvatio sve dimenzije problema koji istražuje. Lewin je opisao osnovni proces akcijskog istraživanja koje uključuje početnu refleksiju (definiranje problema), planiranje, izvedbu akcije, izviđanje i traženje činjenica, te evaluaciju. (Lewin, 1946) ¹⁶⁷. Proces je zamišljen kao spirala iz koje slijede nove i nove spoznaje koje u dijalektičkom procesu vode u definiranje sve preciznijih akcija koje će uspješnije zadovoljiti sve strane i riješiti grupni problem.

¹⁶⁷ Umjesto danas ustaljenih naziva faza, Lewin opservaciju ili promatranje učinjenoga naziva izvidnicom (engl./franc. *reconnaissance*) i traženjem za činjenicama (Lewin, 1946).

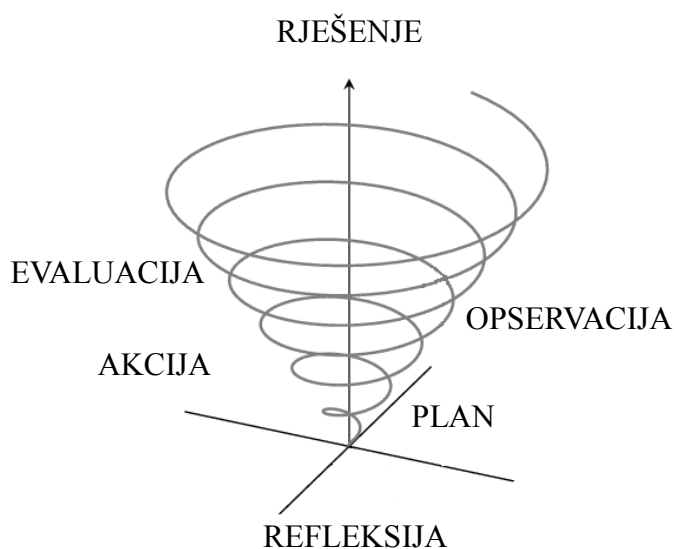

Slika 13: Spirala akcijskog istraživanja

U početnoj refleksiji istraživač pronalazi važan problem međuljudskih odnosa, smješta ga u kontekst društvenog života i pita se: „Kada, gdje i s kime treba provesti socijalno istraživanje?“ (Lewin, 1946: 37). Jednom kada je stvorena opća ideja, slijedi planiranje koje uključuje prikupljanje činjenica o istraživanoj situaciji i lociranje raspoloživih sredstava, te formiranje općeg plana i

odluke o prvim akcijama koje bi mogle donijeti promjenu (Lewin, 1946). Nakon planiranja potrebno je izvesti planiranu akciju, odnosno djelovati (i ne ostaviti cijelu priču samo na riječima). Jednom kada je akcija izvedena, slijedi promatranje ili, kako ga je Lewin nazvao, izviđanje koje ima četiri funkcije: usporedbu akcije i očekivanja; omogućuje učenje o ograničenjima akcije; omogućuje ispravno definiranje nove akcije i služi kao predložak za izmjenu općeg plana (Lewin, 1946). Drugim riječima, izviđanje omogućuje evaluaciju na osnovu koje će se definirati nova akcija. Prema tome, akcijsko istraživanje je nužno kumulativno i spiralno vodi korak po korak do nove akcije i nove spoznaje koja će imati stvarne (pozitivne) posljedice za zajednicu u kojoj se provodi istraživanje. Dakle, proces ne staje nužno u prvoj „rundi“, nego se spiralno nastavlja sve dok se uključene strane ne slože da je problem riješen. Proces se nastavlja tako što se na osnovu prve evaluacije (tj. refleksije) definira novi plan, pokreće novu akciju, promatra rezultate i evaluira – idealno sve dok se ne definira akcija koja zadovoljava sve uključene u istraživani problem. Lewin je taj proces nazivao i „racionalnim socijalnim menadžmentom“ koji se „odvija u spirali koraka od kojih se svaki sastoji od kruga planiranja, akcije i traženja činjenica o rezultatu akcije (Lewin, 1946: 38). Pri tome je potencijalna prednost svakog sljedećeg ciklusa akcijskog istraživanja spoznaja koja je utemeljena i evaluirana na činjenicama iz prethodnog ciklusa istraživanja.

Spiralna struktura procesa pokazuje da je akcijsko istraživanje dijalektički proces u kojem evaluacija/refleksija ne predstavlja kraj procesa već otvara novi ciklus s tri koraka (planiranje, akcija, opservacija), rotirajući se u (za pretpostaviti - uzlaznoj) spirali ka potpunijem odgovoru

Slika 14: Proces postizanja rješenja u akcijskim istraživanjima

na društveno pitanje. Dakle, od dvodimenzionalnog plana postaje trodimenzionalni proces koji se uvijek referira na već postignuto u svom traženju cilja/rješenja. Trodimenzionalnost vizualno indicira da su istraživanja utoliko teža, jer u njima treba ostaviti i poticati što više slobode sudionika, a to potencijalno stvara implementacijske poteškoće i zahtjeva svojevrstu meta-poziciju –

koju nudi „izvidnica“ akcijskog istraživanja. Svjestan kompleksnosti Lewin, kada govori o akumulaciji društvenog znanja o međugrupnim odnosima i autoritetima koji ih podučavaju i proučavaju, koristi metaforu „kapetana broda“ (Lewin, 1946). Radeći na moru (međugrupni odnosi), kapetan može primijetiti da brod (grupa) skreće previše s kursa. Kako bi to ispravio, kapetan još za vrijeme sastanka pokreće kontra-akcije kojima vraća brod na kurs (Lewin, 1946). No, time kapetan čini klasičnu grešku promatranja mora i poželjne luke (destinacija, cilj) iz unutra, iz pozicije broda i zanemaruje odnos broda i destinacije. Lewin kaže da trebamo izvidnicu koja će nam činjenično pokazati kuda smjeramo (Lewin, 1946).

U primjeni, akcijsko istraživanje je pokazalo dodatne zahtjeve koje valja ispuniti ne bi li se realno pridržavali načela participativnosti sudionika. Stoga se javljaju glasovi istraživačke zajednice koji zagovaraju promjene akcijskog istraživanja jer su u praksi vidjeli da se akcijsko istraživanje ne može provoditi prema striktnoj spiralnoj shemi Lewina bez ugrožavanja spontanosti i kreativnosti sudionika i umanjenja broja mogućih akcija koje rješavaju problem koji se istražuje (Bognar, 2006). Kako bi odgovorili na problem pojednostavljenja, McNiff i Whitehead (predstavници životno-teorijskog pristupa) umjesto Lewinove jednodimenzionalne spirale uvode višedimenzionalnu spiralnu strukturu koja više odgovara kompleksnoj društvenoj realnosti (Bognar, 2006). Naime, McNiff i Whitehead su primijetili da se kod akcijskog istraživanja dešava da se krene od jednog društvenog problema – da bi se u implementaciji otkrili drugi (paralelni ili pozadinski problemi) koji, iako frustrirajući, dugoročno obogaćuju

istraživanje i pomažu pronaći realno rješenje koje će zadovoljiti sve strane društvenog problema (Bognar, 2006).

Dakle, radi se o zahtjevnom procesu koji se često izbjegava ne bi li se ponudilo znanstvene i druge zaključke o „reduciranoj“ realnosti – što je akcijsko istraživanje činilo nepoželjnim tijekom dominacije jakog programa profesionalne sociologije, ali ono u trećem valu sociologije javnosti svakako (ponovno) nalazi svoje mjesto. Akcijsko istraživanje je u suvremenoj javnoj sociologiji višestruko potrebno – ne samo za definiranje novih akcija pomoću kojih će se potaknuti rješenje društvenih problema, već i kao oruđe testiranja postojećih teorija. Kao što zaključuje Lewin:

Mi trebamo izvidnicu da nam pokaže da li se krećemo u pravom smjeru i kojom brzinom se krećemo. Socijalno, neće biti dovoljno da sveučilišne organizacije produciraju znanstvene zaključke. Biti će neophodno instalirati procedure pronalaženja definicija, društvenih očiju i ušiju, usred tijela društvene akcije (Lewin, 1946: 38).

Dakako, pri tome ne valja umisliti da će sama primjena akcijskog istraživanja dovesti do socijalnih, znanstvenih i drugih promjena. Kao što je primijetio Lewin „ideja istraživanja ili ogranka istraživačkih agencija posvećenih poboljšanju međugrupnih odnosa nije nova. Međutim, neki od njih su učinili malo više od prikupljanja novinskih članaka“ (Lewin, 1946: 38). Prema tome, akcijsko istraživanje ostvareno u teatru nužno mora ostati u kritičkoj poziciji dijalektički odmjeravajući svoje nalaze s onima iz realnog svijeta, kako ne bi postalo samo sebi svrha bez utjecaja na premet kojim se bavi. Ta metoda dramsko-akcijskog istraživanja će se opisati u idućem poglavlju.

3.6.4. Suvremena primjena i mane akcijskog istraživanja

Važan razlog popularnosti akcijskog istraživanja je odnos prema sudionicima i transparentnost koja je potrebna u konfliktnim situacijama ili poslovnim situacijama u kojima se istraživače plaća da provedu istraživanje i, na primjer, unaprijede poslovanje. Drugim riječima, akcijsko istraživanje takoreći „negira“ klasičnu istraživačku dihotomiju istraživač-subjekt/objekt istraživanja i sudionicima (dionicima) osigurava mogućnost usputne promjene i testiranja različitih uvjeta koji mogu dovesti do definiranja nove prakse (Silić, 2007). Prema tome, koristeći akcijsko istraživanje, moguće je raditi s korisnicima ili sudionicima istraživanja na nehijerarhizirani način u kojem se nitko neće osjećati iskorišten, a da se pri tome postigne

društvena promjena (Tanna, 2005). To je svojedobno bila istraživačka inovacija koja niti danas nije preuzela dominantnu ulogu. Naime, Lewin je počeo javno zagovarati akcijsko istraživanje 1944.-1946. godine (Tanna, 2005), u razdoblju kada se u društvenim znanostima već osjećala dominacija dijagnostičkog tipa istraživanja (anketnim upitnikom). Time je Lewin pokušao nadrediti anketnom istraživanju (koje zahvaća samo „dijagnozu“ tematike) istraživanje koje podržava kvalitativne i kvantitativne istraživačke metode, te koje prihvaća vrijednost prikupljanja činjenica anketnim upitnikom - ali samo ukoliko je ono popraćeno „eksperimentalnim komparativnim studijama o efektivnosti različitih tehnika promjene“ (Lewin, 1946: 37) koja istraživanju daju praktičnu, životnu vrijednost. Time je Lewin pokrenuo proces popularizacije akcijskih istraživanja koji oscilira, ali je svakako postavio suprotnost produktno orijentiranim istraživanjima i, ako ništa drugo, poslužio kao anti-referenca koja je pomogla kritičko promišljanje uloge istraživača i etičnosti odnosa prema sudionicima.

Osim toga, akcijsko istraživanje omogućuje cikličku procjenu napretka, tj. razvoja situacije te je stoga odlično za procjenu stanja, planiranje budućnosti i razvoj organizacija (Tanna, 2005). Razvoj se dešava uz pomoć akcijskog istraživanja (ono nije samo promatrač već aktivni faktor definiranja novih praktičnih rješenja). Pri tome istraživač zauzima dvojnu ulogu istraživača i prakticionera, često djelujući i kao *advocatus diavoli* i kao pokretač novih pitanja i svjetonazora (kritičkog uma) i praktični ispitivač predloženih rješenja (Tanna, 2005). Odnosno, kako kaže Tanna:

Akcijski istraživač može imati ujedno istraživačku i ulogu prakticionera i djelovati kao agent promjene, kolaborirajući s organizacijom i koristeći reflektivne prakse i podatke iz svakog od ciklusa akcijskog istraživanja kako bi informirao sljedeću istraživačku fazu (Tanna, 2005: 5).

Stoga se akcijsko istraživanje redovito - iako ne i dominantno – pojavljuje kada se istražuju neki od vidova socijalne potlačenosti ili marginaliziranosti te uloge učitelja u društvu i jasno je povezana s kritičkom teorijom i iziskuje zauzimanje stava o problemu¹⁶⁸. Pa tako Parsons i Harding povezuju akcijsko istraživanje s postkolonijalnom teorijom – koju on nadopunjuje tako što proširuje poziv postkolonijalista za prokazivanjem i ukidanjem „kuge kolonijalizma“ na poziv za ukidanjem represije u bilo kojem obliku, za demokratizaciju odlučivanja, solidarnost, empatiju i aktivno sudjelovanja građana (Parsons i Harding, 2011). Oni navode da vodeći suvremeni teoretičari postkolonijalizma (Edward Said, Homi K. Bhabha i Gayatri Chakravorty Spivak) pozivaju učitelje na osviještenost njihove ključne uloge i

¹⁶⁸ Brophy govori o kritičkoj teoriji i akcijskom istraživanju koji od istraživača iziskuju da odabere milje (franc. *milieu*) kojim opisuje predmet istraživanja i smješta ga u kontekst (Brophy, 2001).

solidarnost s potlačenima u društvu, tj. da oni trebaju „oslušivati i kritički se odnositi prema tekućim, često neštetnim aktima nejednakosti, opresije i ekskluzije“ koji su prisutni u obrazovanju (Parsons i Harding, 2011: 4). Jedan pokušaj da se doprinese tom procesu jest i ovo istraživanje kojim se, između ostalog, cilja precizirati interdisciplinarne prakse koje bi postojanje povezale društvene znanosti i teatar i prilagodile te prakse obrazovnom procesu i ciljevima.

Sudeći prema literaturi, akcijska istraživanja se pojavljuju u brojnim znanstvenim istraživanjima (uključujući društveno-humanističke i prirodne) i brojnim strukama. Brojni autori pozivaju za njihovom primjenom u istraživanju informacijskih sustava, dizajna, razvoju novih produkata, zdravstvu, istraživanju kreiranja baza podataka o rastućim tehnologijama, istraživanju komunikacijskih tokova, pa i poslovnom savjetovanju i stvaranju informacijskih sustava u računovodstvu (Checkland i Holwell, 1998). Tanna navodi da se akcijsko istraživanje često koristi za „razvoj usluga u sestrinstvu, pedagogiji i farmaceutici te zagovara primjenu i na području razvoja vršenja usluga“ (Tanna, 2005: 4). Koriste ih se i za evaluaciju projekata, pa Tania Lienert 2002. godine prepoznaje prednosti akcijskog istraživanja koje je ujedno i istraživanje i promjena i pokret prema napretku organizacije (Lienert, 2002), pa akcijsko istraživanje kao menadžmentsko „oruđe“ svakako ima svoje mjesto u projektno orijentiranom suvremenom svijetu koji financira projekte i traži što kvalitetniju izvedbu i analizu projekata. Stoga ne čudi da se stručnjaci za upravljanje incidentima zalažu za korištenje participativnog tipa akcijskog istraživanja, i to kao „alternativne istraživačke strategije“ kriznog menadžmenta „sposobne utjecati na prakse upravljanja incidentima“ (Njå i Rake, 2008: 92).

Njå i Rake predlažu da se pri tome odvije pet akcija koje su ujedno i prednosti akcijskog istraživanja, a one su: omogućuje opservacije o prethodnim incidentima i njihovo dokumentiranje (čime se akumulira znanje i umanjuju nesigurnosti upravljanja incidentima utemeljene na realnim iskustvima); akomodira i potiče distribuirani tip donošenja odluka (međusektorsku suradnju i komunikaciju koja često nedostaje); kontrolnom centru nudi dubinski uvid (gro-plan) u situaciju i nadzor; potiče prepričavanje sličnih i pozitivnih iskustava (engl. *storytelling*) od strane zapovjednika prema članovima tima (čime se stvara jasnija slika iskustva te očekivanih rezultata); dozvoljava analizu i posljedičnu kontrolu utjecaja vanjskih aktera i njihovih agendi (npr. mediji, rodbina žrtve, političke stranke itd.) na donošenje odluka tijekom incidenta (Njå i Rake, 2008). Kako proces društvene stigmatizacije, jednom kada je poznat, tj. aktivan, predstavlja određenu kriznu situaciju ili incident manjih razmjera (u smislu brojnosti sudionika) ovaj nalaz ukazuje da je korištenje akcijskog istraživanja za istraživanje takvih socijalnih fenomena primjereno. Na kojem god znanstvenom području se primjenjuje,

akcijsko istraživanje povezuje teoriju i praksu (Tanna, 2005) ili, preciznije, akcijsko istraživanje „teži povezivanju akcije, refleksije, teorije i prakse u participativnom procesu među dionicima zaokupljenima u potrazi za praktičnim rješenjima na goruća pitanja“ (Njå i Rake, 2008: 96) i to čini kvalitetno i u znanosti, aktivizmu i raznim strukama. To ukazuje i na obrazovni potencijal akcijskog istraživanja pa ne čudi da je jedna od najznačajnijih i najčešćih primjena akcijskog istraživanja u području pedagogije (Bognar, 2006)¹⁶⁹. Jednostavno rečeno, akcijska istraživanja imaju široku primjenu „od industrije do antropologije, od odgajanja djece do urbanog planiranja, od kliničke psihologije do edukacije“ (Marrow, 1969: X).

Svakako, akcijsko istraživanje ima i svojih mana. Checkland i Holwell navode glavnu manu akcijskog istraživanja – validnost rezultata prikupljenih ovom metodom (Checkland i Holwell, 1998). Pri tome je važna subjektivna pozicija istraživača jer on/a je taj koji odlučuje kako najbolje testirati pouzdanost prikupljenih podataka i validirati ih (Tanna, 2005). Svakako, to stvara problem jer istraživač može postati previše uključen u zajednicu koju istražuje i iskriviti svoje zaključke (Checkland i Holwell, 1998). Osim pristranosti istraživača, značajan problem je i manjak kontrole nad procesom akcijskog istraživanja (Silić, 2007). Radi se o višedimenzionalnom problemu koji je, kao što navode Njå i Rake, Rapoport još 1970. godine prepoznao kao tri glavne etičke dileme vezane uz akcijsko istraživanje, a tiču se i istraživača i uvjeta istraživanja. U svakoj društvenoj situaciji sudjeluju akteri koji ne dijele nužno isti *ethos*, a isto vrijedi za istraživače i njihov osobni, tradicionalno sumnjiv integritet (ovdje se misli na prepirke oko subjektivnosti ili objektivnosti istraživača), za organizacije za koje oni rade (a koje mogu imati svoje agende), za ostale zainteresirane aktere, pa i za potencijalne i neželjene *žrtve* istraživanja (Njå i Rake, 2008). No, Njå i Rake smatraju da su ta etička pitanja prenaplaćena, tj. da im se kršenjima etičkih standarda može doskočiti naglašavanjem i pridržavanjem

¹⁶⁹ Bognar i drugi autori navode kako su akcijska istraživanja u Hrvatskoj i regiji najčešće korištena u pedagogiji (Bognar, 2006; Silić, 2007; Slunjski 2009; Gajić i Milutinović, 2010; Batarelo-Kokić i Rukavina, 2011.), počevši od istraživanja „Akciona istraživanja i unutarnja reforma osnovne škole“ koje je 1990. u Ljubljani objavio Matijević koji smatra da su akcijska istraživanja pogodna za evaluaciju obrazovnih modela nastalih iz učiteljske prakse (Bognar, 2006). Slijedom toga, najčešća akcijska istraživanja u Hrvatskoj i regiji se provode kako bi se definirala nova praksa u radu s djecom (od vrtičke do studentske i odrasle dobi) ili u radu s nastavnim kadrom (Bognar, 2006). Prema tome, akcijska istraživanja u području pedagogije imaju 25 godina tradicije i široku primjenu. Primjerice, Silić je provela akcijsko istraživanje među djecom vrtičke dobi na temu učenja stranih jezika (Silić 2007), dok Slunjski provodi akcijsko-etnografsko istraživanje s ciljem (re)definiranja odgojno-obrazovne prakse u ustanovama ranog i predškolskog odgoja s fokusom na osposobljavanje i osvještavanje obrazovnog osoblja za preuzimanje aktivne uloge (Slunjski, 2009), a Batarelo-Kokić i Rukavina su proveli istraživanje o učinku korištenja računala u obrazovanom procesu za razvoj suradničkog učenja (grupni rad, rad u parovima) – pri čemu su postavili „tradicionalno“ i „računalno“ okruženje pomoću igranja uloga (Batarelo Kokić i Rukavina, 2011). Osim tih istraživanja, istraživanje Galić i Milutinović je pokazalo pozitivan učinak akcijskog istraživanja na razvoj međunarodne suradnje u ostvarenju mješovitog kontakta između dviju kultura (Srbija i Italija) ostvarenog u muzeju, koji postaje oruđe za spoznaju druge kulture (Gajić i Milutinović, 2010). Očito, od akcijskih se istraživanja očekuje da, osim znanstvenih uvida, stvore i interdisciplinarnu suradnju, primijene novo znanje u zajednici koju istražuju i stvaraju prostore mješovitih interakcija i spoznaje „drugoga“.

standarda profesije – barem kada se radi o strukama i profesijama koje imaju te standarde (Njå i Rake, 2008). Još jedan način kako prevazići te probleme navode McNiff i Whitehead koji smatraju da pomažu oformiti jasan akcijski plan koji se može, ali ne mora voditi pitanjima o općem planu i svrsi istraživanja (Bognar, 2006). Prema McNiffu, među oruđima za smanjenje subjektivnosti posebno mjesto zauzima istraživački dnevnik kojim istraživač opisuje, bilježi i prati procese (Bognar, 2006). Uz važnost dijaloga između istraživača i sudionika i jasnog akcijskog plana, važnost za proces akcijskog istraživanja i održavanja objektivnosti imaju i takozvani „kritički prijatelji“ koje prvi koristi Stenhouse kao prijateljski nastrojene stručnjake koji su „za razliku od savjetnika [...] prije svega [...] prijatelji koji su više zainteresirani za njihovo napredovanje [op.a. voditelja istraživanja] nego za napredovanje istraživanja.“ (Bognar, 2006: 183). Fletcher i Mullen spominju još jednu neophodnu ulogu u akcijskom istraživanju - onu mentora koji akcijskim istraživačima treba služiti kao kritičko ogledalo (izvor povratne informacije), a mentorova povratna informacija mora biti pravovremena i poticajna (Bognar, 2006).

Svakako treba uzeti u obzir i zahtjevnost akcijskog istraživanja za sudionike. Naime, kao što proces nadilaženja stigmatizacije zahtjeva svjesnog i aktivnog pojedinca koji je uključen u proces, tako i akcijsko istraživanje zahtjeva „intrinzičnu motivaciju“ (Bognar, 2006: 177) sudionika. Bez njihove suradnje napredak nije moguć – u smislu promjene društvenog problema koje se istražuje (što ne znači da i takva situacija nema istraživački potencijal). Dakako, intrinzična motivacija ograničava broj potencijalnih sudionika na one aktivno uključene u problem koji se istražuje i ukazuje na lokalni karakter akcijskih istraživanja i ukotvljenost u kvalitativne metode.

Još jedna karakteristika akcijskih istraživanja koju se ne može jednostavno staviti pod mane, ali koja ipak predstavlja određenu prepreku u njihovoj implementaciji i daljnjem razvoju, jest odnos akademske zajednice prema toj metodi. Naime, kao što opisuje Marrow, taj odnos je u doba osnivanja Instituta i akcijskog istraživanja bio negativan (što je, prema Kuhn, i za očekivati kod uvođenja novih paradigmi):

Mnogi tadašnji kolege su „odbijali Lewina jer njegov pristup nije naglašavao velika testiranja i statističku analizu“, a unutar sveučilišta su „preferirali ne-aktivističku tradiciju akademske psihologije i žudili za povratkom podučavanju, pisanju i istraživanju unutar Akademije. Stoga je Lewin otišao svojim putem“ (Marrow, 1969: 158).

Očito, i Lewin je bio svjestan „stigme“ njegovog pristupa te je nakon inicijalnog traženja pomoći u osnivanju Instituta i razvijanja akcijskog istraživanja unutar znanstvene i akademske

zajednice uvidio da njegov pristup unutar sustava gubi na aktivističkom elementu (ili na mogućnosti socijalnog inženjeringa):

Lewin je s vremenom postao skeptičan o mogućnosti implementacije pravog koncepta akcijskog istraživanja unutar akademskih ograničenja te je smatrao da treba osnovati samostalan institut koji će „biti povezan sa sveučilištem, ali ne i podređen njegovim rutinama“ (Marrow, 1969: 158).

Svakako, nije moguće uspoređivati znanstvene zajednice u prvoj polovici 20. stoljeća i danas, no svakako se može kazati kako je i danas, uz određene duže ili kraće oscilacije, jaki program u profesionalnoj sociologiji dominantan (jer inače Burawoy ne bi morao pozivati na jačanje sociologije javnosti). Pa se stoga istraživačke metode i teme ponekad izabiru više prema njihovoj prikladnosti dominantnoj struji u određenoj znanosti nego prema tome da li će to istraživanje dotaknuti aktualne i goruće društvene teme (za koje obično ne postoji ekonomski interes – zbog ranije opisane marginalizacije stigmatiziranih osoba, pa i stigmatiziranih tema).

Newton-Smith smatra da znanstvenici - kada biraju metodu kojom će pristupiti subjektu ili predmetu njihovog interesa - ne čine to kapriciozno, već ulažu silan trud ne bi li opravdali korištenje upravo te metode (Newton-Smith, 2003). No, time se stječe dojam da je važnija metodologija sama od njezinih rezultata, tj. radi se o pristupu metodologiji koji joj ne pridodaje intrinzičnu vrijednost, tj. vrednuje ju tek kroz „prikazivanje da je ta metodologija bila operativna u dovođenju do progresa“ (Newton-Smith, 2003: 268). On smatra da je umjesto mistifikacije metodologije kao uvijek prikladne i pouzdane potrebno osvijestiti vječnu promjenu i, stoga, važnost doprinosa u sadašnjosti. Newton-Smith govori o demistificirajućoj spoznaji pesimistične indukcije (engl. *pessimist induction*) koja kaže da znanstvena teorija ne može nikad biti potpuno istinita i održiva, već da će – kao i sve dosadašnje znanstvene teorije - biti prokazana kao netočna nekad unutar narednih 200 godina (Newton-Smith, 2003)¹⁷⁰. Za suvremenog znanstvenog istraživača je poželjno zauzeti generalan stav prema istraživanjima i znanosti koji prihvaća svoju ograničenost i naglašava da znanost ne nudi krajnje odgovore, te koji odustajanjem od metafizičkog, „krajnjeg“ cilja znanosti (čiste istine) zamjenjuje depresiju i negativnost „prevelikih zalogaja“ pozitivnim „korak po korak“ stavom umjerenog realiste (engl. *temperate rationalism*) koji smatra da je svakim korakom bliže istini i misli: „Mi možemo misliti o nekim od naših trenutnih teorija kao o istinitima. No, skromnost zahtjeva da pretpostavimo da one to nisu. Jer, što je toliko posebno u sadašnjosti?“ (Newton-Smith, 2003: 14). Jedno takvo istraživanje teži biti i ovdje prezentirano, a to je dramsko-akcijsko istraživanje

¹⁷⁰ Problem s tom rečenicom je u tome da će po tom principu i ta teorija biti prokazana kao netočna za 200 godina...

koje će se postepeno i kumulativno razvijati od radionice do radionice i uvijek propitivati svoje osnove, te nadograđivati ih ukoliko se pojavi potreba.

3.7. Hipoteze i ciljevi dramsko-akcijskog istraživanja

Prema iznesenom teorijskom okviru moguće je postaviti hipoteze o nadilaženju stigmatizacije i dizajnirati model dramsko-akcijskog istraživanja koji će zadovoljiti ciljeve destigmatizacije prema načelima sociologije javnosti. Odnosno, moguće je dizajnirati model sociološkog istraživanja koje će izuzev znanstvene komponente u sebi objediniti preduvjete nužne za destigmatizaciju i resocijalizaciju (aktivizam i edukaciju) i koji će predstavljati više od pokušaja redukcije i uljepšavanja stvarnosti, poput postavljanja tapeta ne bi li se uljepšao pakao¹⁷¹. Svakako, u tom nastojanju nije dovoljno koristiti samo sociologiju i znanstvenu metodu, već je potrebno njezine prednosti upariti s prednostima teatra i ostvariti interdisciplinarnu suradnju. Ta suradnja omogućuje teorijsko zaokruženje teme stigmatizacije od apstraktnih koncepata do konkretne akcije koja može promijeniti te koncepte. Odnosno, ta suradnja omogućuje svojevrsan teorijski lijevak koji počinje u apstraktnom, a zatim postepenim suženjem definira sve preduvjete potrebne za destigmatizaciju i fokusira se na postizanje konkretne akcije (metode) koja će te spoznaje realizirati u društvenoj realnosti. Taj proces omogućuje formiranje hipoteza i ciljeva istraživanja, a počinje Goffmanovim opisom predmeta istraživanja; otvara se u apstrakciji socijalne konstrukcije zbilje Bergera i Luckmanna; svjetonazorski se sužava na područje uloga i interakcije u Goffmanovoj dramaturškoj perspektivi; da bi se fokusirao na Turnerov inicijacijski obred prijelaza u teatru kao prostor iskustvenog učenja i; konkretizirao u Lewinovom akcijskom istraživanju.

¹⁷¹ Slikovitu sintagmu koristio je Kim Stanley Robinson u romanu Crveni Mars kako bi opisao promjenu u perspektivi lika romana, psihijatra Michaela Duvalea. On je prije lansiranja na Mars uložio puno truda u uređenje (ne bi li pozitivno utjecao na posadu), ali je nakon slijetanja shvatio da se radi o kolosalnom događaju u životima posade za koji pitanje ugodne boje zidova predstavlja pokušaj uljepšavanja realnosti koja je unaprijed osuđena na propast, poput lijepljenja tapeta u paklu.

Slika 15: Od predmeta do hipoteza i ciljeva

Kao što je Goffman pokazao, jednom kada je neka osoba ili skupina u društvu stigmatizirana (tj. reducirana na negativan atribut i, posljedično, dehumanizirana), društvena percepcija manje vrijednosti, opasne različitosti ili devijantnosti te osobe ili skupine se perpetuira manjkom interakcije normalnih i „stigmatiziranih“, koju prihvaćaju obje strane problema.

Izbjegavajući interakciju i obezvrjeđujući stigmatizirane, članovi društva si efektivno olakšavaju pridržavanje predrasuda o stigmatiziranim osobama koje često uključuju ideju o zasluženosti stigme, odnosno, da su te osobe ili skupine same zaslužile društvenu stigmu. Iako nemaju neposredna iskustva sa stigmatiziranim osobama, članovi društva razvijaju ideju da je stigma nepromjenjiva te da postoji jedna ispravna reakcija na nju – iako se, prema Goffmanu, radi o kompleksnom odnosu realnog i virtualnog identiteta, a ne o činjeničnom atributu i uzrok-posljedica odnosu. Tako stigma, jednom doživljena kao zaslužena i neupitna, aktivira gotovo automatski odgovor okoline koja stigmu doživljava kao društvenu činjenicu za koju postoji jedan ispravan recept (slijed djelovanja). Berger i Luckmann su teorijom socijalne konstrukcije zbilje pokazali kako se kod stigmatizacije radi o jednom od osnovnih i tvrdokornih procesa ljudske spoznaje svijeta i njegove kultivacije, ali su ujedno i osporili ideju (ili osjećaj) da je stigma neupitna, zdravorazumska ili bogom dana društvena činjenica. Naprotiv, radi se o kompleksnom problemu koji je moguće promijeniti tek promjenom društvenog znanja. Za to je potrebno djelovati na sva tri koraka razmjene subjektivne i objektivne zbilje (eksternalizacije-objektivizacije-internalizacije) kojom pojedinac umiruje strah od nepoznatog i perpetuira ili stvara stigme, ali ujedno i spoznaje svijet i omogućuje nove spoznaje i napredak. Odnosno, moguće je promijeniti stigmatizaciju ukoliko se članovima društva ukaže na alternativne obrasce djelovanja koji će na uspješniji način opisati svijet i koji će prenijeti novo znanje o stigmatiziranim osobama ili skupinama, kao i o proaktivnoj ulozi članova društva koji svojim djelovanjem omogućuju ili sprječavaju stigmatizaciju (tj. od „normalnih“ postaju „mudri“). Alternativni svjetonazor treba ukazati na prednosti interakcije licem-u-lice i izvanrutinskog iskustva umjesto stereotipizacije i rutine; prednosti kritike umjesto legitimacije; te prednosti slobode umjesto pridržavanja uloga.

Kako je za promjenu odnosa prema stigmatizaciji potrebno učenje novoga (posebice iskustveno učenje novoga u neposrednoj, mješovitoj interakciji), u pokušaj resocijalizacije ulazi

teatar kao prostor u kojem je destigmatizacija moguća i u kojem se učenje novih obrazaca i oslobađanje starog znanja dešava po inerciji (jer oponaša osnovne procese spoznaje). Teatar je prostor koji je znatno drugačiji od zbilje svakodnevnog života te omogućuje formiranje novog svjetonazora koji će biti alternativan onome svakodnevnog života u kojem se potiče na stigmatizaciju. To je pokazao Turner simboličkim teatrom i obredom prijelaza koji postoje u teatru i koji omogućuju inicijaciju u novi status kroz proces rastajanja, liminoidnosti i sastajanja, odnosno, koji omogućuju rastajanje od „starog“ znanja i učenje novog koji argumentira destigmatizaciju. Osim što predstavlja tradicionalni prostor iskustvenog učenja, teatar oslobađa od ograničenja zbilje svakodnevnog života unutar koje se lakše poseže za stigmama. Stvarajući prostor koji simbolizira mješovitu interakciju, kritiku postojećih normi i vrijednosti, te slobodu od uloga teatar omogućuje iskustveno učenje o alternativnom empatičkom svjetonazoru i solidarnosti sa stigmatiziranim osobama ili skupinama koja nastaje iz neposrednog licem-u-lice iskustva stigmatiziranih i „normalnih“. Drugim riječima, teatar omogućuje izvanrutinsku eksternalizaciju interakcijom licem-u-lice, alternativnu objektivizaciju i legitimaciju obrazaca djelovanja koji ne stigmatiziraju, te empatičku internalizaciju perspektive drugoga kroz slobodnu zamjenu i istraživanje uloga.

Svakako, znanstveno istraživanje koje se odvija u slobodnom prostoru teatra zahtjeva određeno strukturiranje – što u ovom istraživanju daje Lewinovo akcijsko istraživanje. Koristeći akcijsko istraživanje omogućeno je strukturiranje često nejasnog kazališnog procesa i obreda prijelaza (pogotovo njegove liminoidne faze), a također je osigurano poticanje akcije i solidarnosti među sudionicima, pozitivnost, te fokusiranost na budućnost (definiranje akcije koja nadilazi stigmatizaciju). Taj element dramsko-akcijskog istraživanja omogućuje aktivnu destigmatizaciju i aktivistički utjecaj istraživanja. Ne manje važno, akcijsko istraživanje naglašava važnost subjektivne perspektive i priznanje svih aktera društvenog problema stigmatizacije (što je od izuzetne važnosti za marginalizirane stigmatizirane osobe), kao i važnost prikupljanja raznovrsnih podataka koji će omogućiti dublju analizu problema stigmatizacije koja se očituje u mješovitoj interakciji. Time je zaokružen proces koji bi od teorije do prakse trebao omogućiti definiranje akcije koja nadilazi stigmatizaciju – u čijem definiranju nužno sudjeluju sve strane problema stigmatizacije (a ne samo većina ili znanstvenici i stručnjaci). Na osnovu tog teorijskog lijevka, kao i empirijskih istraživanja na kojima se ona temelje, moguće je definirati hipoteze i ciljeve istraživanja koje teži biti u skladu s načelima sociologije javnosti i koje teži doprinijeti realnim pozitivnim promjenama po pitanju društvene stigmatizacije definiranjem pozitivnih akcija i resocijalizacijom sudionika istraživanja.

Kako stigmatizacija predstavlja jedan od najtvrdokornijih društvenih problema koji je osim toga i izuzetno kompleksan, potrebno je dizajnirati istraživački model koji može ponuditi alternativni svjetonazor i postati teatar - prostor u kojem je moguće istražiti promjene u svim fazama socijalne konstrukcije zbilje (eksternalizacija-objektivizacija-internalizacija), te koji može ostvariti alternativni svjetonazor koji zadovoljava tri preduvjeta destigmatizacije: interakciju, kritiku normi i vrijednosti, te slobodu od uloga. Utemeljene u teoriji i empirijskim istraživanjima, hipoteze ovog istraživanja naglašavaju važnost iskustva i interakcije za promjenu stava i glase:

- Stigmatizacija je utemeljena u negativnim društvenim predrasudama i perpetuira se manjkom kvalitetne interakcije stigmatiziranih i ostatka društva.
- Stigmatizacija je tvrdokornija među osobama koje nemaju neposredna iskustva sa stigmatiziranim osobama.
- Neposredno iskustvo ima potencijal mijenjanja receptnog znanja.
- Kvalitetna interakcija stigmatiziranih i ostatka društva, ostvarena u prostoru teatra, ima potencijal prevladavanja stigmatizacije.

Dok prve tri hipoteze govore o važnosti interakcije, destigmatizirajućeg potencijala neposredne interakcije i nerutinskih iskustava, posljednja hipoteza predstavlja teatar kao kandidata za ostvarenje takve interakcije i alternativnog iskustva koje ima potencijal destigmatizacije i resocijalizacije. Kako bi se to ostvarilo potrebno je dizajnirati istraživački model koji će biti više od znanstvenog istraživanja i koji će omogućiti postizanje i aktivističkih i edukativnih ciljeva, pa ovo istraživanje ima tri cilja:

- razvoj istraživačkog modela koji kombinira sociologiju i teatar;
- pružanje kreativnog prostora za izražavanje pripadnicima stigmatiziranih skupina;
- razvoj dramskog edukacijskog modela koji se može primijeniti u osnovnom, srednjem i visokom školstvu.

No, kako to često biva kod modeliranja i dizajniranja – lako se zaboravi na one koji nastanjuju te modele i „žive“ u tim dizajnerskim rješenjima. Stoga je potrebno prihvatiti da model ne znači nužno i realnost, to jest da je istraživačkom modelu potrebno dodati komponentu subjektivnog iskustva ne bi li se ostvarili zacrtani ciljevi destigmatizacije i resocijalizacije – koje je najbolje realizirati u teatru kojeg prati javni performans. Odnosno, treba se pitati glavno istraživačko pitanje: Može li kvalitetna i cilju orijentirana interakcija, ostvarena između stigmatiziranih i ostatka društva pod okriljem teatra, rezultirati novom i

zajedničkom akcijom kojom se može prevladavati potrebu za stigmatizacijom? Ne bi li se odgovorilo na ta pitanja, potrebno je oformiti simbolički prostor obreda prijelaza u teatru i mješovite interakcije, te ga zatim prezentirati publici javnim nastupom. Taj element je nužan jer je za postizanje destigmatizacije i resocijalizacije od izuzetne važnosti poštovati subjektivno iskustvo sudionika i stvoriti grupnu koheziju i nove grupne asocijacije između „normalnih“ i stigmatiziranih koje će pokrenuti proces internalizacije alternativnog svjetonazora koji promiče empatiju i solidarnosti umjesto stigmatizacije.

4. MODEL DRAMSKO-AKCIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Science is as science does.

Jon. J. Nordby

Parafrazirajući globalno poznati citat iz filma Forrest Gump, Nordby je na jednostavan i efektan (tj. javnosti prepoznatljiv) način opisao što je znanost. Znanost je (sve) ono što znanstveno djeluje. Ova općenita definicija efektно zaobilazi uobičajene zamke partikularnih, disciplinom određenih interpretacija o prikladnosti predmeta istraživanja ili legitimiranja preko akademske prepoznatosti (Nordby, 1993)¹⁷². Dakle, znanost je sve što koristi znanstvenu metodu i na osnovu nje zaključuje – bez obzira na područje koje istražuje ili utvrđeni akademski legitimitet. Takvo gledište je u skladu s javnom sociologijom i otvara vrata novim metodama i istraživačkim modelima koji mogu, osim znanstvenih, ispunjavati i sekundarne funkcije (u ovom slučaju aktivističke i obrazovne). To je posebno potrebno kada se radi o stigmatizaciji koja predstavlja jedan od najvećih, konstantnih i najrasprostranjenijih problema društvenog života i koja u sebi utjelovljuje društvene odnose moći, odnosno, izuzetno je podložna ideologizaciji. Takav kompleksan predmet istraživanja svakako iziskuje i poseban model istraživanja, a ovdje je razvijena jedna moguća opcija za koju se argumentira da je i najpogodnija – ona koja povezuje teatar i sociologiju. Drugim riječima, istraživački model jest značajno povezan s akcijskim istraživanjem, ali predstavlja i njegovu inovaciju koja povezuje

¹⁷² Kao profesor discipline koju „prava znanost“ ne priznaje, ovaj profesor filozofije i forenzike govori s pozicije diskriminiranih znanosti i pokušava izbjeći „čest šovinistički disciplinski specifičan odgovor: [op.a. Znanost je] 'Ono što ja radim, ali ne ono što ti radiš'“+ (Nordby, 1993: 701). Njegova parafraza odlično zahvaća sve aspekte znanosti, pa i oprečne pristupe „pravu“ na znanost. Na primjer, istu parafrazu je koristio i Richards, ali kada je želio naglasiti svoju pripadnost „pravoj znanosti“ (Richards, 2009).

sociološku teoriju i akcijsko istraživanje s teatrom. Odnosno, razvijeno je dramaturško-akcijsko istraživanje koje u sebi utjelovljuje sve prednosti uparivanja sociologije i teatra (posebice Turnerovog obreda prijelaza) i omogućuje destigmatizaciju i resocijalizaciju, uz primarno znanstveno-istraživačku funkciju.

4.1. Zašto teatar i javni nastup u sociološkom istraživanju? Načela dramsko-akcijskog istraživanja

Naravno, uparivanje sociologije i teatra je samo jedna od mogućih opcija koja se može primijeniti u istraživanju stigmatizacije. Stoga se javlja pitanje – zašto baš teatar? Iako i druge kombinacije mogu imati pozitivnog utjecaja i svojih prednosti, ovdje se argumentira da je kombinacija sociologije i teatra za istraživanje stigmatizacije najplodnija. Odnosno, argumentira se da ta kombinacija omogućuje stvaranje novog, kazališnog svjetonazora (alternativnog svjetonazoru zbilje svakodnevnog života), poštovanje subjektivne perspektive sudionika i važnosti grupne dinamike, odnosno, omogućuje proširenje znanstvenog istraživanja tako da ostvari i aktivistički i obrazovni cilj (bez kojih nema realnih pomaka prema destigmatizaciji). Pri tome performans (javni nastup) ima centralnu ulogu jer uozbiljuje mogućnost djelovanja i promjene stigmatizirajućih obrazaca, odnosno, omogućuje istraživanje uloga – kao i umanjenje važnosti dominantno negativne društvene interpretacije stigmatiziranih osoba u korist neposrednog iskustva stigmatiziranih i njihove ljudskosti tijekom javnog nastupa.

Naime, Lewin smatra da je izvor spoznaje jednak kod spoznaje „normalnog“ kao i „devijantnog“, te da ta spoznaja zapravo predstavlja „društvenu iluziju“ (Lewin, 1948: 57) koja nastaje pod utjecajem grupe s kojom se pojedinac identificira i definicijama „normalnog“ i „devijantnog“ koje ta grupa uvjetuje članovima¹⁷³. Pa ako je za definiciju iluzije i realnosti zaslužna grupa u kojoj se pojedinac nalazi, Lewin zaključuje kako je za resocijalizaciju potrebno oformiti obrazovni proces koji će biti potpun i uključiti promjene kognitivne strukture, asocijacije i vrijednosti te motoričke akcije, odnosno, koji će predstavljati promjenu kulture i koji će moći ponuditi svjetonazor (vrijednosti i norme) nove grupe (Lewin, 1948). Jer „kultura nije naslikana slika; ona je živi proces sastavljen od nebrojnih društvenih interakcija“ (Lewin, 1946: 46) i samo svjetonazorsko utemeljenje u vrijednostima grupe može dugotrajnije ukinuti

¹⁷³ Lewin tu hipotezu bazira na psihologijskim istraživanjima pamćenja i prostorne percepcije koja pokazuju da su spoznaje ljudi o onome što je vizualna iluzija (neprikladna slika) i što je realnost (prikladna slika) „po prirodi identične“ (Lewin, 1948: 57).

(Lewin, 1948) prijašnje stigmatizirajuće znanje i oformiti stabilnu novu grupu koju će voditi empatija umjesto stigmatizacije.

Svakako, destigmatizacija i resocijalizacija nisu samo društveni ili grupni proces već i proces na koji snažan utjecaj ima subjektivnost sudionika. Odnosno, ti procesi imaju i ograničenja koje niti jedan strukturirani proces ne može s garancijom poništiti, ali kojih treba biti svjestan: „čak i opsežno iskustvo iz prve ruke ne stvara automatski ispravne koncepte“ ili znanje (Lewin, 1948: 60); „socijalna akcija je ništa manje nego fizička akcija vođena percepcijom“ (Lewin, 1948: 60); „u pravilu, posjedovanje ispravnog znanja nije dovoljno da ispravi pogrešnu percepciju“ (Lewin, 1948: 61). Prema tome, iako teatar predstavlja prostor u kojem je moguće ostvariti zacrtane ciljeve, samo postavljanje scene za destigmatizaciju i resocijalizaciju ne garantira i automatsku promjenu među sudionicima i spoznaju krajnjeg rješenja. To je posebno točno za pitanje stigme koja se bazira u društvenom znanju, tj. u rutinskim obrascima djelovanja, receptima ili negativnim predrasudama. Kao što je ranije kazano, predrasude su izraz emotivnog u pojedincu i stoga je internalizirane predrasude teško promijeniti racionalnim resursima¹⁷⁴.

Prema tome, potrebno je uz prostor teatra nadovezati znanstveno istraživanje i dizajnirati proces tako da je kumulativan, tj. da u koracima vodi k novim spoznajama i preciznijem definiranju problema, ulozi aktera i potencijalnim rješenjima. Taj proces mora naglašavati interakciju jer ona (iako ograničena) jedina omogućuje samostalnu spoznaju drugoga koja će biti toliko različita od stereotipa i toliko značajna za aktere da omogući promjenu percepcije te osobe, a ukoliko bi se akumulacijom takvih iskustava i povećanjem broja „mudrih“ od tih osoba stvorio „tip“ - moguće je postići širu društvenu promjenu stereotipa (Lewin, 1948). Taj proces također mora biti znanstveno popraćen, kritički i odgovoran jer inače može stvoriti više problema nego koristi za sudionike¹⁷⁵. Shodno tome, poželjno je da proces bude izmješten iz dominantnog svjetonazora svakodnevne zbilje, dobrovoljan i ostvaren u „atmosferi slobode i spontanosti“ koju obilježava „dobrovoljno sudjelovanje, neformalnost sastanaka, i sloboda izražavanja, [...] emocionalna sigurnost i izbjegavanje pritiska“ (Lewin, 1948: 65) jer je pojedinac biološki sklon izbjegavanju novoga i pridržavanju starog, „sigurnog“ znanja (Lewin,

¹⁷⁴ Lewin prenosi primjer koji su iznijeli French i Marrow o predradnici koja se drži „uvjerenja da stariji radnici nisu dovoljno dobri, iako ima starije radnike na svom katu koje smatra izuzetno efikasnim, odnosno, „njezine predrasude stoje u direktnoj opoziciji njezinom osobnom iskustvu“ (Lewin, 1948).

¹⁷⁵ Kako zaključuje Lewin, „promjene u sentimentu ne prate nužno promjene u kognitivnoj strukturi“ (Lewin, 1948: 62), pa proces resocijalizacije može ostati površan i zapravo rezultirati pojačanjem diskrepancije između, kako bi Goffman rekao, virtualnog identiteta (super-ega) i realnog identiteta (ega) što će samo rezultirati stvaranjem griznje savjesti i odgađanjem reakcije koji mogu dovesti do kasnijih snažnijih, pa i nasilnih ispada (Lewin, 1948).

1948). Teatar, kao mjesto slobode od uloga, kritike normi i vrijednosti svakodnevne zbilje te poticanja mješovite interakcije, predstavlja idealni prostor za provođenje ovakvog istraživanja i postizanje ciljeva. Lewin zaključuje i da proces resocijalizacije mora biti proveden u koracima, ali ti koraci moraju biti dio sveobuhvatnog sklopa koji vodi u novo znanje (Lewin, 1948), a to u ovom istraživanju predstavlja Turnerov inicijacijski obred prijelaza u teatru (faza rastajanja, liminoidna faza i faza sastajanja). Proces resocijalizacije svakako nužno uključuje stvaranje grupne kohezije jer pojedinac prihvaća novi svjetonazor tek kada se identificira s grupom koja zastupa taj sustav vrijednosti (Lewin, 1948). Stvaranje novih grupnih aspiracija već samo po sebi može stvoriti pozitivan pomak kod stigmatiziranih osoba koje su navikle na njihov marginalizirani status u društvu ¹⁷⁶. Lewin smatra da je jačanje samopouzdanja i samopoštovanja „jedno od najtežih prepreka na putu poboljšanja“ međugrupnih odnosa (Lewin, 1948: 44). Prema tome, važno se u procesu istraživanja posvetiti sudionicima i jačanju njihovog samopouzdanja i samopoštovanja koji će proizaći iz stvaranja nove grupe u kojoj svi slobodno sudjeluju kao ravnopravni i kreativni pojedinci. Zbog toga proces dramsko-akcijskog istraživanja treba završiti javnim nastupom koji služi za formaliziranje novog statusa sudionika istraživanja, a koji počinje simboličkim ulaskom u prostor teatra. Javni nastup „zaokružuje“ proces i doprinosi na svim razinama - od pojedinca (jačanjem samopouzdanja), preko grupe (jačanjem međugrupne kohezije), do publike i šire javnosti (slanjem aktivističke poruke i diseminacijom rezultata); a omogućuje i dodatno znanstveno istraživanje i spoznaju, kao i realizaciju aktivističkog i edukativnog cilja projekta.

Prema tome, pri istraživanju ideologijom obloženog problema stigmatizacije prva linija „obrane“ je svakako znanstvenost pristupa, tj. metode koja se koristi. Druga linija „obrane“ je načelo subjektivnosti, odnosno, uvažavanja perspektive sudionika istraživanja. Ova druga linija „obrane“ čest je problem u istraživanjima stigme u kojima je fokus na produktu istraživanja te se pri tome svjesno ili nesvjesno ne uvažava perspektiva onih o kojima istraživanje govori – iako bez toga pozitivan pomak nije moguć (Lewin, 1946). Već je bilo spomena o istraživanjima stigme koja nisu propitala osnovne pojmove vezane uz stigmatizaciju zato jer su započinjala od stigme kao neupitne društvene „činjenice“. U tim je istraživanjima stigma „objekt“ koji je „nemoguće“ promatrati drugačije nego što ju „mi“ promatramo. Nasuprot takvih, produktno fokusiranih istraživanja Tseëlon postavlja procesno fokusirana

¹⁷⁶ Lewin smatra da „diskriminacija koju ti pojedinci iskušavaju nije usmjerena protiv njih kao pojedinaca već kao članova skupine i samo podizanjem njihova samopouzdanja kao članova grupe na normalnu razinu može se proizvesti lijek“ (Lewin, 1946: 44).

istraživanja, a i ovo istraživanje teži postići taj ideal¹⁷⁷. Produktno fokusirana istraživanja najčešće ne čine mnogo više od katalogiziranja stereotipa vezanih za određenu stigmatu te „formiraju status quo model koji djeluje unutar produktno orijentirane binarne paradigme [...] stigmatizirani/ slobodni od stigme“ [...] koji 'stigmatu' tretira kao 'stvar', a „propustivši ispitati korijene, uvjete produkcije i implikacije samih kategorija, takav diskurs afirmira njihov „prirodni“ i „samoočigledni“ status te reproducira odnose moći koji ih održavaju“ (Tseëlon, 1992: 298). Takva su istraživanja utemeljena u predrasudi o predmetu istraživanja, ali i percepciji sebe u nadmoćnoj, eksplanatornoj ulozi.

Upravo zato je ovdje dizajnirana verzija suradničkog akcijskog istraživanja koja uvažava (i priželjkuje!) doprinos sudionika istraživanja do najviše moguće granice, naglašavajući proces nastanka, definiranja i redefiniranja akcije koja umiruje određenu društvenu dramu i lom, odnosno, u kontekstu ovog istraživanja – omogućuje nadilaženje stigmatizacije. No, kako ovo istraživanje svoje ciljeve postavlja šire i teži obuhvatiti stigmatizaciju u njezinoj „punini“¹⁷⁸, ovdje se radi o inovativnom modelu akcijskog istraživanja koji ne teži samo okupiti sve zainteresirane strane (dionike društvenog problema) i zatim verbalizirati akcije i kompromise, već teži potaknuti intenzivnu mješovitu interakciju između stigmatiziranih i „normalnih“ koja uključuje i tjelesnu i kognitivnu interakciju. Kao takvo, ovo istraživanje teži omogućiti i destigmatizaciju i resocijalizaciju povezujući sociologiju i teatar na inovativan način.

4.2. Dramsko-akcijsko istraživanje kao mješovita metoda za destigmatizaciju i resocijalizaciju

Dramsko-akcijsko istraživanje predstavlja metodološku inovaciju u području sociologije, ali i u primjeni akcijskih istraživanja. No, taj model ne predstavlja otvoreni prijelom s prijašnjim sociološkim ili akcijskim znanjem, već je utemeljen u ranijim metodama i teorijama. Stoga se ovo istraživanje može, prema ustaljenoj tipologiji akcijskih istraživanja, smjestiti u suradnička akcijska istraživanja. Inovacija u odnosu na suradnička akcijska istraživanja nalazi se

¹⁷⁷ Tseëlon je na primjeru stigme ljepote poentirala kako psihološki i sociološki pristupi koji percipiraju stigmatu kao dio objektivnog svijeta, tj. kao samodostatnu i neupitnu kategoriju ili predmet, zapravo podržavaju binarnu paradigmu crno-bijele stvarnosti u kojoj stigma najlakše ostaje rezervirana za one „druge“ u „našem“ društvu (Tseëlon, 1992).

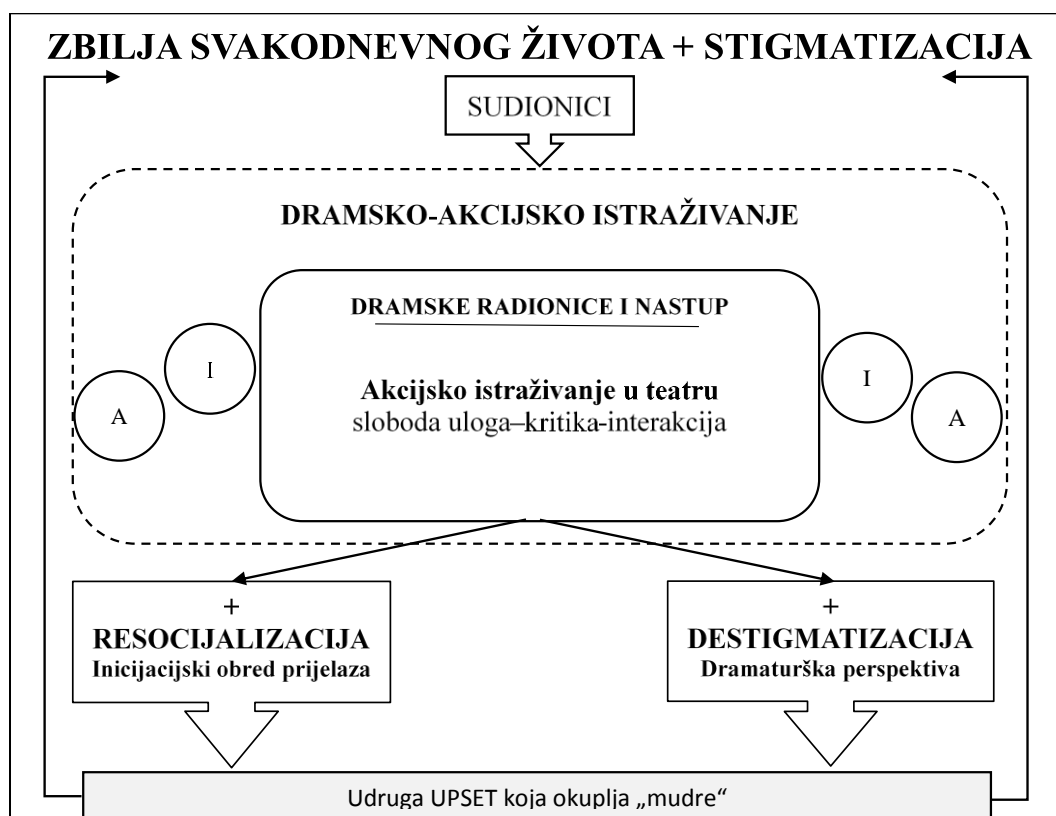
¹⁷⁸ Uvođenje dramskih radionica i javnih nastupa kao prostora akcijskog istraživanja samo je jedan od ciljeva ovog istraživanja. Osim tog znanstveno-istraživačkog cilja, ovdje se paralelno cilja postići i aktivistički cilj (osigurati stigmatiziranim osobama prostor kreativnosti i javnog prikazivanja svojeg problema), odnosno obrazovni cilj (razvoj modela koji bi se mogao primijeniti u neformalnom i formalnom obrazovanju).

prvenstveno u smještanju procesa akcijskog istraživanja u prostor simboličkog teatra, te bilježenje rezultata prije i poslije intervencije (dramske radionice i nastupa). Sukladno suradničkom modelu, sudionicima je data najveća moguća sloboda u kreaciji i donošenju odluka o finalnom proizvodu istraživanja (javnom performansu), a bili su pozvani i sudjelovati u interpretaciji zaključaka istraživanja i svih ostalih faza istraživanja. Svakako ne bi mogli govoriti o aktivističkom cilju ukoliko bi sudionike istraživanja na bilo koji način isključili iz zaključivanja i zanemarili njihovu perspektivu (marginalizacija i ignoriranje najčešći je odnos društva i stigmatiziranih). Iz toga je vidljivo kako je kompleksnost problema stigmatizacije uvjetovala i sami dizajn dramsko-akcijskog istraživačkog modela.

Model je razvijen prvenstveno kao znanstveno-istraživački model koji treba ujedno i, na što uspješniji način, zadovoljiti preduvjete destigmatizacije i resocijalizacije te odgovoriti na problem suvremene redefinicije uloge sociologije u društvu, artikulirane u okviru sociologije javnosti. Ti znanstveno-društveni preduvjeti svakako predstavljaju vrijednosti koje ovo istraživanje želi reflektirati ne samo u svojoj krajnjoj interpretaciji, već i u odnosu prema subjektu istraživanja. Stoga ovaj istraživački model također pokušava integrirati podatke prikupljene kvantitativnim i kvalitativnim istraživačkim metodama – prvenstveno kako bi dublje zahvatio problem i uvažio važnost subjektivnog iskustva sudionika ovog istraživanja. Ne manje važno, cilj istraživanja samih sudionika radionice je definiranje akcije koja nadilazi stigmatizaciju, a do koje se namjerava doći dramsko-akcijskim istraživanjem smještenim u Turnerov obred prijelaza. Dakle, tijekom istraživanja i sudionici *sami* provode svoje dramsko-akcijsko istraživanje. Taj je aspekt jednako važan kao i znanstvenost istraživanja jer impersonalni odnos svakodnevnog života ne može stvoriti atmosferu u kojoj su destigmatizacija i resocijalizacija moguće, već može samo doprinijeti statusu quo i biti ogledalo postojećeg stanja, umjesto ogledalo alternativnih mogućnost¹⁷⁹. Tek kroz novo i svakodnevici alternativno iskustvo u kojem će oni marginalizirani postati centralni, a stigmatizirani „normalni“ moguće je stvarno privući sudionike u proces dramsko-akcijskog istraživanja kao su-kreatore koji će javno prezentirati svoj rad. Kako bi se zadovoljilo sve navedeno, samoj dramskoj radionici (akcijskom istraživanju) prethodi anketiranje i intervjuiranje sudionika. Nakon toga slijede dramsko-akcijsko istraživačke radionice koje završavaju javnim performansom. Ne bi li se

¹⁷⁹ Primjer izuzetne važnosti stvaranja pozitivne atmosfere i pozitivnih uzora mimikrije pokazuje istraživanje „You turn me Cold: Evidence for Temperature Contagion“ u kojem su autori eksperimentalno pokazali da se ispitanicima mijenja tjelesna temperatura već uslijed promatranja promjene temperature druge osobe (putem videa). Autori su na istraživanje takve temeljne, biološke reakcije ponukani interesom za društvenom interakcijom pri kojoj sudionici utječu jedni na druge svojim psiho-socijalnim ponašanjem, odnosno, interesom za fenomenom empatije (Cooper, et al., 2014).

ispitalo potencijalne promjene po pitanju destigmatizacije i/ili resocijalizacije, nakon izvedbe se ponovno održavaju dubinski intervju i anketiranje (s ciljem praćenja potencijalnih prijeposlije promjena u stavovima). Stoga su za potrebe istraživanja razvijena tri istraživačka instrumenta: anketa, protokol dubinskog intervjua te nacrt dramsko-istraživačkih radionica. Njima treba pridodati i promidžbene materijale (e-pozivnica, letak, plakat, novinski članci, javni nastup), civilno-aktivističko „oruđe“ (civilna udruga) te obrazovne potvrde (certifikat) koji su razvijeni za potrebe ovog istraživanja. Značajni događaj u razvoju ove metode svakako predstavlja osnivanje Udruge za prevenciju stigmatizacije i edukaciju teatrom (UPSET), čiji je kompleksan naslov izabran zbog međunarodne prepoznatljivosti kratice „UPSET“ koja u engleskom jeziku znači uznemiriti, iritirati – što je opća percepcija stigmatiziranih od strane „normalnog“ društva, ali i svojevrsna aktivistička misija dramsko-akcijskog istraživanja i javnih performansa. U osnivanju udruge zrcali se osnova ideja održivosti i prijenosa praktičnog znanja kroz provođenje istraživanja pod okriljem kazališnih radionica. Točnije, ideja je bila da se u sekundarnoj fazi ova metoda primijeni i u drugim istraživanjima te u obrazovanju (od primarnog do tercijarnog). Time je naglasak stavljen (uz istraživanje, kao osnovu stvaranja objektivnog znanja) na formiranje organizacije civilnog društva koja će moći zastupati vrijednosti stigmatiziranih osoba kojima se ovo istraživanje bavi i, s vremenom, utjecati na promjenu stigmatizirajućih obrazaca djelovanja u svakodnevnoj zbilji.

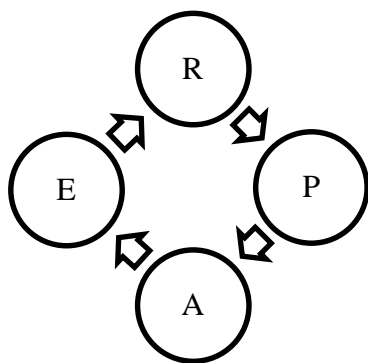

Slika 25: Model dramsko-akcijskog istraživanja

Ukoliko se istraživačku metodu opiše preko metafore Goffmanove dramaturške perspektive, ulazna anketa (A) i intervju (I) predstavljaju svojevrsno „predvorje“ cjelokupnog kazališnog procesa. U taj dio sudionici ulaze neposredno iz zbilje svakodnevnog života, unoseći sa sobom sve svoje biološke, kulturne i društvene zapise (vrijednosti, norme, uloge itd.). Anketa pri tome simbolizira „ulaznicu“ pomoću koje ispitanici izražavaju interes za sudjelovanje te registriraju svoja osnovna socio-demografska i ζ -obilježja. Kako nije moguće predvidjeti koliki će biti interes za ovakvo inovativno istraživanje, *online* anketa je iskorištena i kako bi se stekao uvid u mišljenje i stavove što šireg broja hrvatskih građana o stigmatizaciji. Nakon što su predali „ulaznicu“, ispitanici su pozvani sudjelovati u uvodnom intervjuu koji ima za cilj detaljnije spoznati obilježja sudionika (više naglašavajući ζ -obilježja i motivaciju za sudjelovanje). Nakon toga, ispitanici postaju sudionici i pozvani su uključiti se u dramsko-akcijske radionice koje su prostori interakcije, kritike i slobode od uloga i koje potiču dramaturšku perspektivu jednakosti svih sudionika i mješovitu interakciju stigmatiziranih i „normalnih“. Sudionici u tom procesu imaju zajednički zadatak definirati akcije koje nadilaze stigmatizaciju¹⁸⁰. Dakle, kako bi sudionici bili fokusirani i kako se potencijalne akcije ne bi prenijele u područje nadrealnog (za što je teatar svakako sposoban) ili čak neproduktivnog, sudionicima je zadan jasan aktivistički zadatak osmišljavanja i izvedbe javnog performansa kojim će javnosti prezentirati destigmatizirajuće akcije koje nadilaze stigmatizaciju i, na neki način, reflektiraju jednakost ljudi iz dramaturške perspektive. Naravno, ostvarujući taj cilj sudionici nužno promišljaju i uče jedni o drugima, što ima potencijal njihove resocijalizacije koju ostvaruju kroz tri faze Turnerovog obreda prijelaza. U fazi rastajanja je naglasak stavljen na uspostavi simboličkog teatra i njegovog svjetonazora, u liminoidnoj fazi je naglasak stavljen na istraživanje i zamjenu uloga, dok je faza sastajanja rezervirana za svojevrsnu inicijaciju sudionika u novi status i njihovu reinkorporaciju u svakodnevnu zbilju kao „mudrih“ pojedinaca obogaćenih iskustvima mješovite interakcije.

Pod pretpostavkom da većina sudionika nije imala tako detaljna kazališno-glumačka iskustva da bi mogli sami osmisliti i prezentirati performans, njima je osigurano stručno osoblje koje će znanjima koja su relevantna za ovu izvedbu, ne toliko fokusirati (iako je za pretpostaviti da će se javiti i takve potrebe), koliko sudionicima osvijestiti široku lepezu dramsko-glumačkog izražavanja. Tu se svakako ističu tehnike i vježbe brojnih dramskih prakticionera poput

¹⁸⁰ To se u literaturi naziva još i upit zahvalnosti ili intervencija zahvalnosti (engl. *appreciative Inquiry; appreciative intervention*) koja je popularna u istraživanjima kako jezik utječe na kreaciju realnosti, odnosno, percepciju zaposlenika organizacije i koristi se u zdravstvu, obrazovanju, evaluaciji, terapiji ili ljudskim resursima (Cojocar, et al., 2012).

Slika 16: Dramsko-akcijske radionice

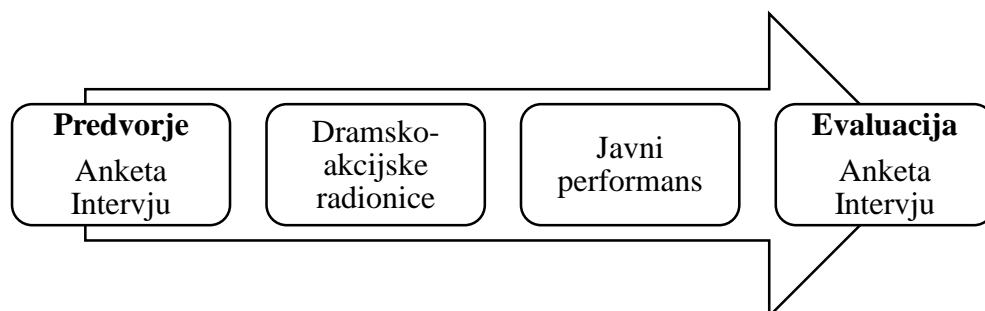
Stanislawskog, Chekova, Strasberga, Chaikina, Grotowskog, Saint-Denisa ili Boala – već ovisno od elementa glumačkog i dramskog iskustva kojeg trenutna faza obreda prijelaza naglašava. Taj proces je srodan Morenovoju sociodrami koja kao akcijski model također dijeli proces na zagrijavanje, akciju i diskusiju (Garcia, 2010). Osim što ih stručno osoblje „oboružava“ znanjima o mogućnostima za javni nastup, sudionici su pozvani u kreativni proces dramsko-akcijskih

radionica koji prati faze akcijskog istraživanja (Refleksija, Promatranje, Akcija, Evaluacija) i vodi sudionike prema definiranju pozitivnih akcija koje će prezentirati javnosti u svom nastupu. Performans, naravno, predstavlja Goffmanovu pozornicu na kojoj igramo uloge, ali ovaj puta tim ulogama želimo ukazati na alternativni svjetonazor i poslati poruku inkluzije i solidarnosti (naspram marginalizacije stigmatiziranih osoba u svakodnevnom životu). Nakon što sudionici izvedu performans, pozvani su sudjelovati u izlaznom istraživanju, tj. evaluaciji procesa anketom (A) i intervjuom (I). Dok se anketni upitnik sastoji od jednakih istraživačkih instrumenata (ne bi li zahvatio potencijalne prije-poslije promjene u stavovima), završni intervju se razlikuje od ulaznog po tome što posebnu pozornost posvećuje osobnom iskustvu sudionika: iskustvo radionice, iskustvo javnog nastupa, iskustvo s drugim sudionicima, nove akcije (što je potrebno popraviti za iduće akcijsko istraživanje). Drugim riječima, pokušava se dobiti uvid u uspješnost dramsko-akcijskog istraživanja u postizanju resocijalizacije i destigmatizacije (učenja novoga o stigmama, promjena stava, aktivizam itd.).

U pokušaju dobivanja što dubljeg uvida u stavove sudionika istraživanja, u ovom istraživanju su prikupljeni kvantitativni (anketa) i kvalitativni (intervju, dramsko-akcijske radionice) podaci. Pri tome se teži pridodati jednaku vrijednost i kvantitativnim i kvalitativnim podacima koji se trebaju nadopunjavati i na taj način otkrivati sve više o tematici. Naravno, „nadopunjavanje“ ne znači nekritičko slaganje nego označava registriranje i izvještavanje o svim nalazima, pa i njihovim potencijalnim suprotnostima ili, pak, kolizijama. Odnosno, korpus kvalitativnih informacija prikupljenih ovim istraživanjem služi kao dodatna vrijednost pomoću koje se „proširuju strukturirani odgovori“ (Driscoll, et.al, 2007:26) prikupljeni anketom, pružajući tako ono što bi kvalitativni istraživači vrijednosno nazvali „produbljenjem“. Na taj je način omogućena analiza i interpretacija određenih tema koje bi obradom samo ankete ostale

nedorečene¹⁸¹. Drugim riječima, istraživanje je dizajnirano prema prilagođenom¹⁸² mješovitom modelu koji je razvio Michael Q. Patton, a koji potiče mješovite metode pri dizajnu, mjerenju i analizi (Tashakkori i Teddlie, 1998). Svakako valja istaknuti da, kao što zaključuju brojni autori, mješovite metode imaju određene „pragmatične prednosti pri istraživanju kompleksnih istraživačkih pitanja“ (Driscoll, et al., 2007: 26), ali dolaze uz cijenu – visoki utrošak vremena i skupoću¹⁸³. No, korištenje mješovitih metoda omogućuje triangulaciju koja istraživaču omogućuje preciznije lociranje problema/rješenja na osnovu uvida iz dva smjera (kvantitativnih i kvalitativnih podataka), kao i usporedbu različitih stanovišta (Gajić i Milutinović, 2010). Stoga, pri razvoju inovativnog dramsko-akcijskog istraživanja korištenje mješovite metode predstavlja prednost koja pobija manjkavost većeg utroška vremena.

Kako ovo istraživanje uvodi inovaciju u sociologiju (korištenjem dramskih radionica kao prostora akcijskog istraživanja), ono je prilagođeno potrebama implementacije takvog akcijskog istraživanja, što je i poželjno kod razvoja akcijskih istraživanja (Riel, 2010). Kada se govori o mješovitim metodama, obično se navode dva načina prikupljanja podataka: popratni i redoslijedni (Tashakkori i Teddlie, 1998; Driscoll, et al., 2007). Očito, u ovom istraživanju se radi o redoslijednom pristupu koji je prilagođen potrebama ovog konkretnog istraživanja.

Slika 26: Prikaz istraživačkog procesa

¹⁸¹ Mješovita metodologija povezuje sociološke pristupe „koji naglašavaju vanjske faktore i one koji naglašavaju unutarnje faktore“ (Haralambos i Holborn, 2002: 16), te zapravo ujedinjuje Weberov svijet akcije i značenja, te svijet Durkheimovih činjenica koji je nepotrebno razdvojen, a zapravo se radi samo o dva jednakopravna pristupa koji počivaju na jednakoj osnovnoj premisi – da je „moguće dati kauzalna objašnjenja ljudskog ponašanja“ (Haralambos i Holborn, 2002: 18). Kako smatra zagovornik mješovite metodologije Patton, oni služe kao svoja suprotnost u kojoj je moguće spoznati više o sebi (slično odnosu „normalnih“ i stigmatiziranih) i Patton smatra da ne treba stati jednom kada su ustanovljeni obrasci, nego treba istražiti i slučajeve koji odstupaju od obrazaca – ne bi li dobili potpuniju sliku o ustaljenim obrascima (Tashakkori i Teddlie, 1998). Drugim riječima, iako podijeljeni, doprinose jedni drugima i pomažu se čak i onda kada žele omalovažiti onu drugu stranu.

¹⁸² Neki autori smatraju da je produktivnije dizajnirati istraživanje prema odrednicama istraživanja, odnosno, skrojiti prema konkretnim potrebama istraživanja (Driscoll et al., 2007).

¹⁸³ Iskustvo ovog istraživanja djelomično opravdava tvrdnju autora. Naime, dok je vrijeme potrebno za izradu ovakvog istraživanja značajno, skupoća istraživanja ne ovisi isključivo o uloženom vremenu već o brojnim drugim faktorima (npr. motivaciji istraživača ili cijeni rada). Shodno tome, ovakvo istraživanje je moguće provesti i uz znatno manja sredstva nego, primjerice, većinu istraživanja koja se tradicionalno doživljava ekonomičnijima, poput ankete (Šoša i Milas, 2008). Ovo je važno naglasiti, kako se primjena ovog istraživačkog pristupa ne bi unaprijed obeshrabrila predrasudom o skupoći postupka.

Anketa služi kao prijavnica za intervju i dramsko-akcijske istraživačke radionice, ali i kao „fokuser“ pomoću kojeg je moguće dodatno prilagoditi intervju sudionicima te produbiti znanje o istraživanoj temi. Prema tome, radi se o procesu koji se sastoji od pet faza u kojima su podaci prikupljeni pomoću tri metode: anketom, audio snimkama intervju a te audio-vizualnim snimkama procesa dramsko-akcijskih radionica. Snimanje dramsko-akcijskih radionica i javnog nastupa predstavlja kulminaciju nakon koje slijedi evaluacija, tj. post-anketiranje i post-intervjui. Time se želi omogućiti prije-poslije analiza potencijalnih promjena stava prema stigmatizaciji te elemenata resocijalizacije ili destigmatizacije.

Nadalje, ovo istraživanje je pretežno, ali ne i čisto konfirmativnog tipa. Naime, istraživanja se obično striktno dijeli na konfirmatorna za koja je moguće unaprijed definirati hipoteze, te eksplanatorna za koja to nije moguće (Tashakkori i Teddlie, 1998). No, iako je za ovo istraživanje bilo moguće formirati hipoteze na osnovu komplementarnih teorijskih pristupa, kako je ovo istraživanje inovativno – ono u sebi sadrži i eksplanatorni element. Odnosno, kao istraživanje koje na inovativan način uvodi dramske radionice u sociologiju, ovo istraživanje sadrži moment za koji, barem unutar sociologije, nije moguće unaprijed definirati hipoteze već će one biti formirane iz samog procesa dramsko-akcijskog istraživanja.

Kao i u standardnom akcijskom istraživanju, ciljevi dramsko-akcijskog istraživanja vrijednosno su određeni, a te vrijednosti, kako smatra Whitehead, služe i kao indikatori uspješnosti procesa (Bognar, 2006). Kako akcijsko istraživanje predstavlja refleksiju kojom se uspoređuje prethodnu društvenu akciju s novom akcijom, vrijednosti su te koje valja istražiti prije i poslije:

Važno je naglasiti kako vrijednosno opredjeljenje ne mora biti identično za sve članove. Vrijednosti s kojima sudionici ulaze u istraživanje, će na kraju možda biti promijenjene i nadopunjene. Dapače, ukoliko se to ne bi dogodilo to bi značilo neuspjeh refleksivnog pristupa. Važno je da promjene budu rezultat osobnog kritičkog promišljanja svojih dotadašnjih vrijednosti. (Bognar, 2006: 182).

Drugim riječima, potrebno je oformiti načelni okvir ili svjetonazor (svjetonazor simboličkog teatra slobode uloga, interakcije i kritike), ali nipošto ne treba inzistirati na njemu već pristanak sudionika mora biti dobrovoljan i posljedica kvalitetnog procesa koji ih poziva da se uključe. Stoga se pripremi istraživanja posvetio značajan trud održavanju spiralne strukture istraživanja kakvog ga je definirao Lewin (refleksija, plan, akcija, opservacija i refleksija), dok se u praksi nije toliko inzistiralo na strukturi nauštrb kreativnosti ili atmosfere

teatra¹⁸⁴. Kako svako akcijsko istraživanje počinje pitanjem, ovo istraživanje stigmatizacije je počelo s pitanjem: može li kvalitetna i cilju orijentirana interakcija, ostvarena između stigmatiziranih i ostatka društva pod okriljem teatra, rezultirati novom i zajedničkom akcijom kojom se može prevladavati potrebu za stigmatizacijom? Za sudionike je to pitanje pojednostavljeno i fokusirano na njihov zadatak: koja akcija nadilazi stigmatizaciju? Kako bi formirali odgovor (javni performans), sudionici nužno moraju sagledati dosadašnje akcije (društvene, ali i osobne) koje vode u stigmatizaciju, odvojiti se od tih uloga i djelovanja, eksperimentirati s različitim akcijama i na kraju odlučiti koja je akcija najbolja (ili barem najmanje zlo). Svakako, radi se o relativno slobodnom procesu i prostoru istraživanja koji donosi brojne prednosti i omogućuje zadovoljenje preduvjeta za destigmatizaciju i resocijalizaciju, ali kreativna sloboda procesa uzrokuje brojne praktične i istraživačke probleme validnosti prikupljenih podataka – zbog čega je potrebno u ovoj mješovitoj metodi prikloniti se validnosti kvalitativnih istaživanja.

4.3. Validacija dramsko-akcijskog istraživanja

Iako se radi o mješovitoj metodi, zbog specifičnosti istraživanja ovom analizom dominiraju kvalitativni podaci koji, iako nadograđuju kvantitativne podatke, tvore njezinu srž i princip validnosti¹⁸⁵. No, to ne znači da podaci iz ankete nemaju svoju ulogu, dapače. Nakon što su ti podaci prikupljeni i objedinjeni (audio-vizualna dokumentacija, istraživački dnevnik/scenarij, anketa itd.) oni su sređeni, reducirani i interpretirani, što je prema Miles i Hubermanu, nužno kada se radi o toliko kvalitativnih podataka (Bognar, 2006). U skladu s naputcima Milesa i Hubermana, ti su podaci reducirani prikladnom standardizacijom jezika (za zaštitu anonimnosti sudionika) i izborom značajnog teksta transkripta; sređeni su prvenstveno kategorizacijom (već prema ciljevima i hipotezama istraživanja ili novoformiranih tema) i kao takvi su interpretirani (Bognar, 2006). Kako kategorizacija dovodi do problema višeg ili manjeg isključenja sudionika istraživanja jer, kao što smatraju Winter i Munn-Giddings, kategorizacija isključuje sugestije sudionika i „svaljuje teret“ na voditelje koji imaju uvid u širu sliku, te reducira zaključke na odnos s unaprijed postavljenim hipotezama (Bognar, 2006), u ovom je istraživanju korištena suradnička validacija. Dakle, time se pokušalo umanjiti boljk u akcijskog

¹⁸⁴ Takav pristup je u skladu sa suvremenim akcijskim istraživanjima koja se više ili manje odmiču od striktno Lewinove strukture upravo zbog „ometanja spontanosti i kreativnosti praktičara“ (Bognar, 2006: 182).

¹⁸⁵ Naime, kako se radi o radionicama bilo je za očekivati manji broj sudionika koji će na dublji način izraziti svoje iskustvo stigmatizacije. No, korištena je i *online* anketa koja je poslana na tisuće adresa i potencijalno je mogla biti izvor značajnih kvantitativnih podataka – što se nije dogodilo, ali svakako nije bilo potrebno niti prejudicirati.

istraživanja - nisku razinu validnosti u očima zastupnika jakog programa u profesionalnoj sociologiji, odnosno, ne bi li se umanjilo problem kategorizacije i dodao dodatni „sloj“ objektivnosti istraživanju koje naglašava iskustvo sudionika. To nikako nije novi pristup akcijskim istraživanjima jer, primjerice McNiff i Whitehead smatraju da se na kraju istraživanja procjenjuje kvaliteta samog izvještaja (što je u ovom slučaju doktorski rad i obrana) na razne načine - pomoću refleksivne kritike, dijalektičke kritike, suradnje, rizika, stvaranja pluralne strukture ili povezanosti teorije i prakse (Bognar, 2006). Odnosno, McNiff i Whitehead smatraju da se validacija akcijskog istraživanja može izvesti kroz samovalidaciju, validaciju od strane suradnika te akademsku validaciju¹⁸⁶ (Bognar 2006). Oni također smatraju da je akcijsko istraživanje pristup koji je toliko zdravorazumski da ga je laiku teško odvojiti od uobičajenog procesa „osobnog ili profesionalnog razvoja“, ali ono što je različito (a što je u skladu s javnom sociologijom) jest da „akcijsko istraživanje inzistira na opravdanju svojih tvrdnji o znanju preko produkcije verificiranog i validiranog dokaza i zatim objavljivanju tih tvrdnji kako bi ih se podvrglo kritičkoj evaluaciji“ (McNiff i Whitehead, 2006: 33). Prema tome, sudionici su od najveće važnosti u ovom istraživanju (ne samo njihova prava, već i mišljenja), što je i za očekivati u akcijskom istraživanju jer, kako zaključuje Reason:

Za ostvarivanje ključnih principa akcijskih istraživanja bitna je samorefleksivna spoznaja koja je u isto vrijeme duboko angažirana i neumoljivo samokritična. U tom smislu važna je kritička subjektivnost sudionika akcijskog istraživanja koja podrazumijeva mogućnost suočavanja sa iskustvom na temelju visoko kvalitetnog, kritičkog, samosvjesnog, profinjenog i informiranog prosuđivanja su-istraživača (Reason, 1994, str. 11, prema Bognar; 2006: 186).

Priznavanje subjektivnosti sudionika osnovna je *differentia specifica* kvalitativnih metoda istraživanja, koja kaže da ono što se izlaže je samo jedna od mogućih interpretacija, a ono što daje vrijednost interpretaciji (tj. kodovima) je mogućnost potkrepljenja tih interpretacija (kodova) primjerima iz analiziranog materijala (transkripti i sl.), na način da drugi istraživači mogu prepoznati korišteni pristup za interpretaciju (Auerbach i Silverstein, 2003).

Očito, dramsko-akcijskim istraživanjem dominiraju kvalitativni podaci, pa će se u ovom istraživanju koristiti preporukom Auerbacha i Silversteina koji smatraju da se statistički koncepti pouzdanosti, validiteta i generalizacije (dominantni u kvantitativnim metodama) trebaju zamijeniti konceptima opravdanosti i transferabilnosti teorijskih konstrukata proizašlih

¹⁸⁶ Nalazi istraživanja prilagođavaju se akademskim standardima, a to prema McNiffu i Whiteheadu ponekad predstavlja problem jer dio znanstvene zajednice ne priznaje ili umanjuje specifičnost akcijskih istraživanja (Bognar, 2006).

iz prikupljenih podataka, uz prihvaćanje dimenzije subjektivnosti interpretacije kao esencijalne i obogaćujuće za istraživanje (Auerbach i Silverstein, 2003). Ne bi li se postigla opravdanost koncepata (namjesto koncepata pouzdanosti i validiteta) treba koristiti kriterije koje naglašavaju Rubin i Rubin – koherenciju, transparentnost i komunikabilnost (Auerbach i Silverstein, 2003: 84).

Kako su aktivnosti ovog istraživanja praćene iz, takoreći, više rakursa (sudionici su prvo ispunili anketu-prijavnicu; zatim su sudjelovali u ulaznom intervju; uslijedile su radionice i nastupi koji su snimani kamerama, te izlazni intervju) zaključci oko ovog iskustva su doneseni na osnovu lepeze podataka koji omogućuju koherentnu „priču“ (kako ju nazivaju Auerbach i Silverstein). Kako oni zaključuju:

To ne zahtjeva da priča koju vi razvijete bude jedina moguća, već da priča pomaže organizirati podatke. Naši postupci analize podataka pomažu nam producirati koherentne ideje razvijanjem konstrukata koji se uklapaju u organizirani teorijski narativ“ (Auerbach i Silverstein, 2003: 85).

Stoga su koherentnost, pa i transparentnost, u istraživanju postignute utemeljenjem „priče“ u „sirovom“ transkriptu zahvaljujući takozvanom „in vivo“ kodiranju iz kojeg su vidljive „sirove rečenice“ sudionika istraživanja i iz kojih je dalje jasno kako se došlo do viših ponavljajućih ideja, tema, koncepata i na kraju teorijskih konstrukata. Samim time, lako je razaznati na osnovu kojih elemenata je izgrađen krajnji zaključak, te je korištena analiza komunikabilna, tj. jasna ostalim zainteresiranim stranama (što ne znači da se moraju s njome i složiti). No, kako ovo istraživanje pokušava i aktivno uključiti stigmatizirane osobe i potaknuti društvene promjene, bilo je potrebno stvoriti koherentnu priču i biti transparentan ne samo prema drugim čitateljima, nego i prema sudionicima, tj. bilo je potrebno što snažnije ih uključiti i u proces dramsko-akcijskog istraživanja i u njegovu analizu. Time se osigurala transparentnost istraživanja. Odnosno, kako bi se osigurala ispravnost interpretacije prikupljenih podataka (tj. kodiranja), intervjui su poslani sudionicima putem e-pošte. Ili točnije - intervjui su poslani svim onim sudionicima koji su dali intervju prije i poslije radionica¹⁸⁷. E-pošta je uspješno dospjela na 28 adresa¹⁸⁸, a sudionici su pozvani da provjere transkribirani tekst svojeg intervjua te procijene točnost inicijalne interpretacije (tj. kodiranja na prvoj razini „ponavljajućih ideja“).

¹⁸⁷ Kako bi se dodatno zaštitio identitet sudionika, sudionicima su pridodani nadimci (samo za potrebe disertacije, ne i tijekom radionica), a kao baza za nadimke je poslužio „Rječnik njemačkih riječi u zagrebačkom govoru“ Radoslava Karleuše kako bi tekst dobio na čitljivosti, a i kako bi se prezentirao lokalni karakter istraživanja provedenog u Zagrebu. Naposljetku, to je rječnik jedne od stigmatiziranih skupina u Zagrebu/Hrvatskoj koji je autor posvetio uspomeni na oca „koji je umro u Konzlager Gakovo samo zato što je bio Švabo“ (Karleuša, 2010). Svakom od sudionika nasumce je prirodan nadimak, svakom od jednog slova abecede.

¹⁸⁸ Četrnaest sudionika/ica radionica 2011. godine, te četrnaest sudionika/ica radionica 2012. godine.

Svima je dan rok od 15 dana unutar kojeg su mogli komentirati intervju i intervenirati, ukoliko smatraju da je nešto pogrešno interpretirano ili izvučeno iz konteksta. Pri tome je uzeto u obzir da sudionici vjerojatno nisu upoznati s kodiranjem i specifičnostima prikaza softvera za analizu. Stoga im je uz transkripte njihovih intervjua i liste kodova poslana i tehnička uputa s dodatkom pojašnjenja kodova i njihove hijerarhije. Na taj je način osigurana najviša moguća razina točnosti interpretacije unutar zadanih mogućnosti¹⁸⁹. Do isteka zadanog roka od dva tjedna odgovorilo je osam sudionika istraživanja (po četiri iz 2011. i 2012. godine). Od osmero njih koji su reagirali, samo je jedna osoba bila nesuglasna s jednim kodom (in-vivo kod je greškom stavljen u krivi kod ponavljajućih ideja) dok su dvije osobe ukazale na manje greške u tekstu. Sve su primjedbe prihvaćene i modificirane na zatraženi način. Stoga se može zaključiti da su reakcije sudionika bile općenito pozitivne¹⁹⁰ i da su nalazi istraživanja bili komunikabilni, a primjedbe su bile više motivirane spoznajom *sebe* (kao govornika) iz rakursa druge osobe – što je rezultiralo iznenađenjem nad nestrukturiranošću rečenica koju čovjek ne poima kada se izražava, zbog čega su se javila pitanja – kako se uopće sporazumijevamo?!

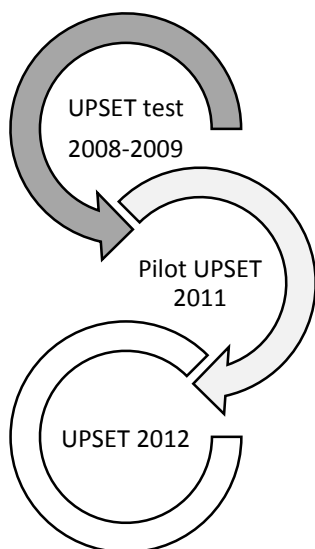
Također je potrebno postići transferabilnost (namjesto generalizacije) koja je na razini najviših, apstraktnih teorijskih konstrukata dok ju niže razine mogu razlikovati od grupe do grupe ili od kulture do kulture (npr. ponavljajuće ideje i same rečenice sudionika). „Ukoliko je konstrukt istinski transferabilan, on će poslužiti kao vodilja za istraživanje novog uzorka“ (Auerbach i Silverstein, 2003: 87)¹⁹¹. Ovdje se govori o kontinuitetu i svojevrsnoj spoznajnoj akumulaciji koja će rezultirati definiranjem akcija kojima akteri mogu nadići stigmatizaciju. To treba reflektirati i u finalnom izvještaju koji mora biti detaljan (tako da svatko tko ga čita može zamisliti što se dogodilo), treba opisati načine ostvarenja vrijednosti, opisivati promjene tijekom istraživanja (tj. navesti probleme i što smo spoznali), te otvarati „perspektive novom

¹⁸⁹ Naime, kako niti financijski niti kolegijalni kapaciteti vezani uz istraživanje nisu bili povoljni, neki bi mogli zaključiti da obraćanje sudionicima za kontrolu kvalitete interpretacije nije bio altruistički, već utilitarni potez. I ne bi bili sasvim u krivu jer, kao i uvijek, *istina* je uvijek negdje u sredini.

¹⁹⁰ Uz sve poznate pozitivne utjecaje uključenja sudionika u istraživanje, valja spomenuti i širi pozitivni utjecaj koji, u kontekstu pristupa koji je ovdje prikazan, neposredno utječe na aktivistički element istraživanja. Naime, većini sudionika je čitanje intervjua i kodova predstavljalo zabavno štivo uz koje su se nasmijali i prisjetili onoga što su proživjeli tijekom radionica i kao članovi udruge UPSET. Stoga se uključenje sudionika u znanstveno istraživanje pokazuje i kao dobar temelj za njihovo uključenje u društveno-aktivističke projekte.

¹⁹¹ „Pitanje transferabilnosti glasi, kako navode Auerbach i Silverstein: „Teorija koju ste razvili u svojem prvom istraživanju je primjenjiva samo na istraživački uzorak iz te studije. Kako dalje razviti vašu teoriju tako da je korisna za shvaćanje drugih istraživačkih uzoraka?“ (Auerbach i Silverstein, 2003: 91).

procesu promjena i istraživanjima“ (Bognar, 2006: 185). Prema tome, važan aspekt ovog dramsko-akcijskog istraživanja je njegov kontinuitet. Sukladno tome, istraživanje je zamišljeno kao kontinuirani proces koji će se provoditi u intervalima i koji će (pod uvjetom da je intervencija uspješna) regrutirati „mudre“ u civilno-aktivistički rad udruge, te ujedno razvijati model dramsko-akcijskog istraživanja kako bi se on što učinkovitije koristio u (ne/i)formalnom

Slika 17: Akumulacijski sustav dramsko-akcijskih istraživanja

obrazovanju. Ono je akumulacijski „sustav“ koji cilja akcijom poboljšati sebe (metodu) i djelovati na ograničen broj sudionika, ne bi li malim koracima potaknuli društvene promjene – utemeljene u samom istraživanju. Pa su tako za potrebe ovog rada provedene testne radionice i predavanja 2009. i 2010. godine u sklopu kolegija „Predrasude i prevencija diskriminacije“ na Hrvatskim studijima (nositelj prof.dr.sc. Renato Matić). U tom je periodu definiran i teorijsko-metodološki okvir istraživanja koje je kasnije, uz suradnju Centra za kulturu Trešnjevka, i provedeno kao pilot „UPSET“ istraživanje 2011.

godine i „UPSET“ istraživanje 2012. godine. Svako istraživanje spiralno je vodilo u nove spoznaje o procesu i utjecalo je na dizajn idućeg ciklusa istraživanja - ukazujući na ono što je potrebno zadržati, unaprijediti ili odbaciti ne bi li se kasnije ostvarila destigmatizacija i resocijalizacija sudionika i publike ili šire javnosti.

4.4. Materijali dramsko-akcijskog istraživanja

Zbog svoje specifičnosti koje izlazi iz klasičnog istraživačkog procesa (javni nastup, aktivizam, obrazovna komponenta), ovo je istraživanje rezultiralo istraživačkim, ali i promotivnim/edukativnim materijalima koji su služili za educiranje, oglašavanje i pronalazak sudionika istraživanja te za oglašavanja završnog javnog nastupa sudionika. Stoga su za potrebe istraživanja dizajnirana tri tipa materijala koji su osim očekivane istraživačke svrhe ispunjavali i promotivne, aktivističke i edukativne svrhe.

4.4.1. Promotivni, aktivistički i edukativni materijali

Kako bi javnost saznala za održavanje dramsko-akcijskog istraživanja, uz istraživačke materijale izrađeni su i promotivni materijali: e-pozivnica, tiskani letci i plakati, te medijski natpisi i javni nastupi. E-pozivnica je poslana putem e-pošte na dostupne adrese fizičkih i pravnih osoba (kasnije se pokazalo da se pomoću tog oruđa doprijelo do najvećeg broja sudionika istraživanja), a uz e-pozivnicu je tiskano više stotina letaka i više desetaka plakata koji su bili profesionalno dizajnirani i koji su prenosili osnovne informacije o istraživanju koje je bilo ujedno i kulturni program (dramske radionice koje omogućuju iskustvo glume i jasni nastup), edukativni proces (spoznaja drugoga kroz mješovitu interakciju) i aktivističko nastojanje (javni nastup, organizacija u udruzi itd.). Javni nastup predstavlja i istraživački instrument (jer je proces sniman i korišten u analizi), ali i instrument aktivističkog elementa istraživanja, odnosno, diseminacije ili informiranja (tj. kako su rekli neki od sudionika - slanja poruke) javnosti. Uz istraživačke i promotivne materijale valja spomenuti još jedno oruđe ovog projekta, a to je osnivanje civilne udruge. Nazvana „Udruga za prevenciju stigmatizacije i edukaciju teatrom“ (UPSET), udruga je osnovana 2008. godine od strane mladih diplomanata sociologije i drugih društvenih znanosti. Udruga je registrirana pri Gradskom uredu za opću upravu Grada Zagreba 23. travnja 2008. godine, čime je odobren i Statut udruge koji je definirao njezine ciljeve kao (između ostalog): „promicanje, razvoj i unaprjeđenje prevencije svih oblika stigmatizacije putem edukativnog rada; promoviranje humanosti, tolerancije i prihvaćanja stigmatiziranih osoba, grupa i udruge; te stvaranje prostora slobodnog izričaja, kritike i interakcije stigmatiziranih osoba i ostatka društva. Statut određuje i aktivnosti kojima će UPSET postići navedene ciljeve koje možemo grupirati u aktivnosti informiranja i zagovaranja, istraživanja i inovacije, umjetničke i kulturne aktivnosti, te aktivnosti lokalnog i međunarodnog umrežavanja¹⁹². Osnivanjem UPSET-a ciljalo se stvoriti temelj za daljnji razvoj metode UPSET teatra (dramsko-akcijskog istraživanja), za okupljanje entuzijasta i bivših sudionika istraživanja koji bi svoje aktivnosti usmjerili na daljnje održavanje akcijskih istraživanja i definiranje problema stigmatizacije kao i daljnje pokretanje društvenih promjena – čime bi se izbjegla najčešća sudbina disertacija koje ostaju „zarobljene“ u disciplinama (pod okovima jezika i

¹⁹² „Konkretno, Statut navodi aktivnosti: a.) rad na senzibiliziranju i angažiranju svekolike javnosti pri rješavanju problema stigmatiziranih osoba i grupa, upoznavanjem građana s njihovim problemima putem medija, prezentiranjem projekata Udruge, te organiziranjem javnih tribina i sličnih okupljanja; b.) organiziranje kongresa, seminara, simpozija, predavanja i drugih sličnih skupova; c.) provođenje istraživanja o stigmatizaciji; d.) organiziranje kazališnih radionica s ciljem educiranja i prevencije svih oblika stigmatizacije, te izvođenje predstava članova Udruge u odgojno-obrazovnim ustanovama i javnim prostorima; e.) izrada i provođenje kulturnih, umjetničkih, znanstvenih i drugih programa i projekata koji su u vezi s ciljevima Udruge; f.) izdavanje publikacija iz područja djelatnosti udruge, u skladu s važećim zakonskim propisima; g.) povezivanje i suradnja s udrugama koje djeluju na srodnom tematskom području“.

mistifikacije uloge znanstvenika). Naposljetku, kako bi se sudionicima osigurala validacija neformalnog obrazovanja, izdani su im certifikati koji su opisali tko je, kada, gdje i kako stekao znanja iz područja glume i drame. Primjeri tih materijala nalaze se u Aneksu II.

4.4.2. Istraživački instrumenti i materijali

Kako bi se proces dramsko-akcijskog istraživanja obuhvatio sa više aspekata, dizajnirani su istraživački instrumenti: anketni upitnik (prijavnica), protokol intervjua, model dramsko-akcijskih radionica (primjerci su dostupni u Aneksu I). Kao što je ranije rečeno, ideja je da se ti instrumenti nadopunjuju i zajedno otkrivaju potencijale i mane dramsko-akcijskog istraživanja kroz subjektivno iskustvo sudionika.

4.4.2.1. Anketni upitnik (prijavnica)

Anketa je bila prvi istraživački instrument s kojim su se susreli sudionici istraživanja pa ona, kao „predvodnica“ pokriva temu stigmatizacije u najširem smislu, fokusirajući se na bilježenje sociodemografskih obilježja sudionika te stjecanje uvida u njihovo iskustvo sa socijalnom stigmom te stavove. Anketa je ujedno predstavljala i *online* prijavnicu zainteresiranih pojedinaca za sudjelovanje u istraživanju koju su ispunjavali u pravilu mrežno, na internetu, dok se za one koji iz raznih razloga (poput isključene struje) nisu mogli mrežno ispuniti prijavnicu, osiguralo ispunjavanje na tiskanom primjerku. Ispunjavanje je omogućeno u prostorijama Centra za kulturu Trešnjevka u kojem je i provedeno samo istraživanje te izveden finalni javni nastup.

Anketa se sastojala od dvadeset elemenata koji su trebali otkriti sociodemografska obilježja sudionika, stupanj socijalne distance Bogardus skalom i ono što se ovdje naziva ζ -iskustvom sudionika. Važno je naznačiti i da se *online* anketu moglo ispuniti bez nastavka sudjelovanja (tj. bez davanja intervjua ili sudjelovanja u radionici), pa se tako u ovom radu razlikuju ispitanici ili anketirani od sudionika (koji su nastavili sudjelovati nakon ulazne ankete, tj. prijavnice). Sama tematika stigmatizacije i negativni društveni odnos prema stigmatiziranim skupinama (marginalizacija, negacija) sugeriraju da će za ove tematske istraživačke radionice

biti zainteresirane specifične skupine ljudi. Kako bi se utvrdilo koja su obilježja tih sudionika, anketni upitnik je ispitanike kategorizirao prema njihovim sociodemografskim obilježjima: spol, dob, prebivalište, razina postignutog obrazovanja, radni status, izbor radionice te izvor informiranja. Uz ta obilježja, anketnim se upitnikom pokušalo utvrditi biografske motive interesa ispitanika za ovu temu, tj. pokušalo se utvrditi njihovo *stigma*-iskustvo (ζ -iskustvo).

Kao što je već opisano, pojam ζ -iskustva osmišljen je za potrebe ovog istraživanja i dijeli se u dvije podgrupe: antagonističko ζ -iskustvo i protagonističko ζ -iskustvo. Antagonističko ζ -iskustvo obuhvaća sve informacije koje govore o onome što sudionici iznose kao „znanje“ o stigmati u društvu te sve informacije o osobnom iskustvu sudionika sa stigmatizacijom. S druge strane, protagonističko ζ -iskustvo predstavlja osobna iskustva sudionika u kojima su oni bili ti koji imaju predrasude prema drugima ili ih stigmatiziraju, tj. diskriminiraju. Prema tome, sveukupno *stigma*-iskustvo (ζ -iskustvo) sudionika se sastoji od: antagonističkih a) upoznatosti s općenitim stavovima o diskriminiranosti u hrvatskom društvu; b) znanja (ili svijesti) o statusu stigmatiziranosti njima bliskih osoba (da li su i kako diskriminirani te da li trpe predrasude); c) osobnih iskustava stigmatiziranosti; te protagonističkih d) osobnih stavova i diskriminacijskih praksa. Općedruštveno znanje sudionika odnosi se na njihova znanja (ili kulturna očekivanja) o institucionaliziranim odnosima u društvu u kojima je prisutna stigmatizacija (npr. u susretu država-pojedinac). S druge strane, znanje o stigmatiziranosti bliskih osoba govori o konkretnim situacijama stigmatizacije, koje ne moraju nužno biti i institucionalizirane situacije. Uz znanje o stigmatizaciji, koje možemo shvatiti kao sekundarno iskustvo, pojam ζ -iskustva se odnosi i na osobno iskustvo sudionika sa stigmatizacijom i osobno profesionalno iskustvo (npr. rada sa stigmatiziranim osobama). Ne manje važno, u opis ζ -iskustva sudionika spada i njihov odnos prema stigmatiziranim osobama (tj. da li i sami imaju predrasude ili nekoga diskriminiraju).

Kako se radi o kompleksnoj temi koja uključuje mnogo subjektivnog i emocija i koju je, stoga, teško opisati odgovorima iz anketnog upitnika, uvid u ζ -stigma iskustvo osnažen je intervjuima licem-u-lice. Tek tako zabilježeno ζ -iskustvo omogućilo je kategorizaciju sudionika prema Goffmanovoj podjeli na stigmatizirane i „normalne“, pa i lociranje „upućenih“ ili „mudrih“ među „normalnima“. Odnosno, kao što su ranije pokazali Lewin i Goffman, samo iskustvo sa stigmatiziranim osobama nije dovoljno da bi pojedinca svrstali u kategoriju „mudrih“ (Goffman, 1974; Lewin, 1948). Kako bi se to postiglo potrebno je da pojedinac ima dublja iskustva u interakciji sa stigmatiziranim - uslijed kojih bi mogao postati osjetljiv na potrebe stigmatiziranih osoba (Goffman, 1974; Lewin, 1948). Takva kompleksna iskustva je svakako primjerenije zabilježiti iz više rakursa (intervjuom, radionicama, anketom).

U upitniku je korištena i Bogardusova skala socijalne distance¹⁹³ kako bi se pokušalo mjeriti potencijalne promjene stavova između onih koji su sudjelovali samo u online anketi (kontrolne grupe ispitanika koji nisu sudjelovali u intervenciji) i onih koji su sudjelovali u radionici (eksperimentalne grupe); kao i utjecaj na sudionike (eksperimentalnu grupu) prije i poslije radionica. Bogardus skala se sastojala od sedam stupnjeva, kojima se mjerila distanca ispitanika od osoba stigmatiziranih prema ključu fizičkih stigmati (osobe sa fizičkim invaliditetom, osobe s mentalnim poteškoćama, osobe treće životne dobi), karakternih stigmati (homoseksualne osobe¹⁹⁴, ovisnici o drogama, ovisnici o alkoholu, psihički oboljele osobe, kriminalci, branitelji, materijalno bogate osobe, političari, beskućnici) ili plemenskih stigmati (Romi, Srbi, osobe drugačije boje kože, osobe drugačije vjere)¹⁹⁵.

Skupno, odgovori iz ankete su omogućili voditeljima radionica i istraživanja prvotno upoznavanje s budućim sudionicima i identificiranje tema od njihovog interesa, kao i uvid u broj stigmatiziranih i ostalih sudionika. Kako je anketa predstavljala i prijavnicu, ona je sadržavala i pitanja o identitetu i kontaktu sudionika – što je rađeno u skladu s pozitivnim propisima i etičkim kodeksom¹⁹⁶. To je zasigurno predstavljalo prepreku za sudjelovanje osoba s diskretnom stigmom (oni koji ne žele da se njihova stigma sazna) ili osoba koje je stigmatizacija dovoljno udaljila od društvenog života i uvjerila ih da sami sebe počnu samostigmatizirati kao manje vrijedne osobe, ali kako je istraživanje završavalo javnim nastupom – nije niti bilo za očekivati da će sudjelovati osobe koje nisu spremne na taj rizik. Kako bi se osigurala dobrovoljnost sudionika, te osiguralo njihovo pravo anonimnosti, svi oni uključeni u istraživanje su potpisali Izjavu o suglasnosti, nakon što su upoznati sa svojim

¹⁹³ Iako je ova skala zaslužila određene kritike i postoje argumenti za njezinu modernizaciju, ona se i danas koristi u istraživanjima tematika sličnih ovom istraživanju. Primjerice, koristili su je Šlezak i Šakaja kako bi istražili stupanj socijalne distance prema Romima Bajašima u Međimurju (Šlezak i Šakaja, 2012).

¹⁹⁴ U istraživanju 2012. godine ova kategorija je podijeljena na lezbijke i homoseksualce, nakon što su tijekom radionica UPSET 2011 uvidene određene razlike u pristupu homoseksualnim osobama muškog i ženskog spola.

¹⁹⁵ Sukladno normativnom problemu mjerenja apstraktnog pojma stigme (ili diskriminacije), u ovom je pristupu korištena Bogardusova skala kao najbliža onome što je Schur savjetovao kao najbolji pristup – ponuditi sudionicima listu karakteristika (stigmati) te ih pitati da ih rangiraju (Schur, 1979 prema: Stafford i Scott, 1986). Alternativni pristup koji Schur predlaže (upitati sudionike da definiraju karakteristike idealne osobe, a da zatim ocijene koliko tko odstupa od tog ideala) nije bilo moguće koristiti u online upitniku iz objektivnih razloga (besplatna verzija upitnika ne dozvoljava više od nekoliko osnovnih tipova pitanja), ali su slična pitanja o identifikaciji stigmatiziranih bila postavljena tijekom intervjua i dramskih radionica.

¹⁹⁶ Ispitanici u anketi su sa svojim pravima upoznati u uvodu u anketu, dok je sudionicima intervjua i radionica uručena izjava o Zaštiti podataka u kojoj im se štite sva prava kao sudionika istraživanja, odnosno: „Kao dio znanstvenog istraživačkog projekta, sve informacije prikupljene iz Vaše prijavnice (ankete), intervjuom ili tijekom dramskih radionica u potpunosti su anonimne i zaštićene, u skladu s člankom 2. stavka 3. Etičkog kodeksa Odbora za etiku i znanost u visokom obrazovanju i članka 112. stavka 1. Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju (Narodne novine, br. 123/03., 198/03., 105/04. i 174/04.)“. Također, djelovanje svih uključenih u projekt definirano je prema europskim standardima (European Charter for Researchers).

pravima tijekom istraživanja u dokumentu Zaštita podataka, koji im je ovjeren i uručen od strane voditelja istraživanja. Oba dokumenta su dostupna u Aneksu I.

Kao i pri ulasku u istraživanje, sudionici su se i na izlasku iz istraživanja ponovno susreli s anketnim upitnikom – ne bi li se pokušalo zabilježiti potencijalne promjene u stavovima prije i poslije radionice koje bi se moglo pripisati djelovanju intervencije (radionice i javnog nastupa). U kontekstu razvoja ovog istraživačkog modela, valja napomenuti da se u sljedećoj „spiral“ istraživanja (UPSET 2012) odustalo od ponovnog anketiranja sudionika na kraju procesa - zbog više razloga - o čemu će biti više riječi u zaključcima o rezultatima pilot istraživanja UPSET 2011. To je svakako u skladu s načelom akcijskog istraživanja koje javno prikazuje i odbacuje ono što se pokazalo kao neuspješno, te spremno redizajnira istraživački model. Nakon ankete, sudionici su pristupili intervjuu, koji je bio polu-strukturiran i fokusirao se na daljnje stjecanje uvida o sudionicima, već prema njihovim odgovorima danim u anketi-prijavnici.

4.4.2.2. Protokol intervju

Nakon sudjelovanja u *online* anketi, ispitanici su pozvani dati uvodni polustrukturirani dubinski intervju. Podaci prikupljeni anketom su dalje korišteni kao atributi (varijable) prema kojima su diferencirani intervjui prikupljeni nakon ankete (ulazni intervju) i nakon cjelokupnog procesa (post-intervju). Drugim riječima, podaci iz ankete su omogućili da se transkripte intervjua diferencira prema većinski bipolarnim atributima (npr. sociodemografska obilježja, ζ -iskustvo, motivacija i očekivanja, trenutak intervjuiranja itd.). Intervju je omogućio organizatorima radionica da prije početka dublje upoznaju sudionike, s fokusom na njihovo ζ -iskustvo (koje je anketom teško dublje zahvatiti). Odnosno, pošto su oni koji su sudjelovali na dramskim radionicama bili prethodno i intervjuirani, tako prikupljene informacije korištene su za daljnju analizu ζ -iskustva sudionika. Time je omogućen dublji uvid u prethodno biografsko iskustvo sudionika (vezano za tematiku društvene stigmatizacije, njihove interese itd.), a provedbom post-intervjua omogućena je i evaluacija, odnosno uvid u subjektivno iskustvo sudionika dramskih radionica.

Protokol intervjua je bio polu-strukturiran i sastojao se od (idealno) pet tematskih cjelina: 1) osobna znanja o predrasudama i diskriminaciji; 2) društvena znanja o predrasudama i diskriminaciji; 3) glavni problemi na koje nailaze stigmatizirane osobe u RH (institucionalni i individualni problemi); 4) osobna iskustva s predrasudama i diskriminacijom i 5) osobna

iskustva s diskriminiranim osobama. Svakako, na tijek intervjuja utjecala su i saznanja iz ankete, ali su izjave iz intervjuja također imale utjecaja na identifikaciju Goffmanovih stigmatiziranih, „normalnih“ ili „mudrih/upućenih“ - već prema njihovom osobnom 5-iskustvu. Naime, iako su za podjelu sudionika na stigmatizirane i ostale (važnu za ostvarivanje mješovite interakcije tijekom radionica) korišteni podaci iz ankete-prijavnice, pokazalo se da se određene stigme osvještavaju ili iskazuju tek u intervjuu. Intervju je omogućio i bolje shvaćanje zašto se netko svrstao ili nije u skupinu stigmatiziranih.

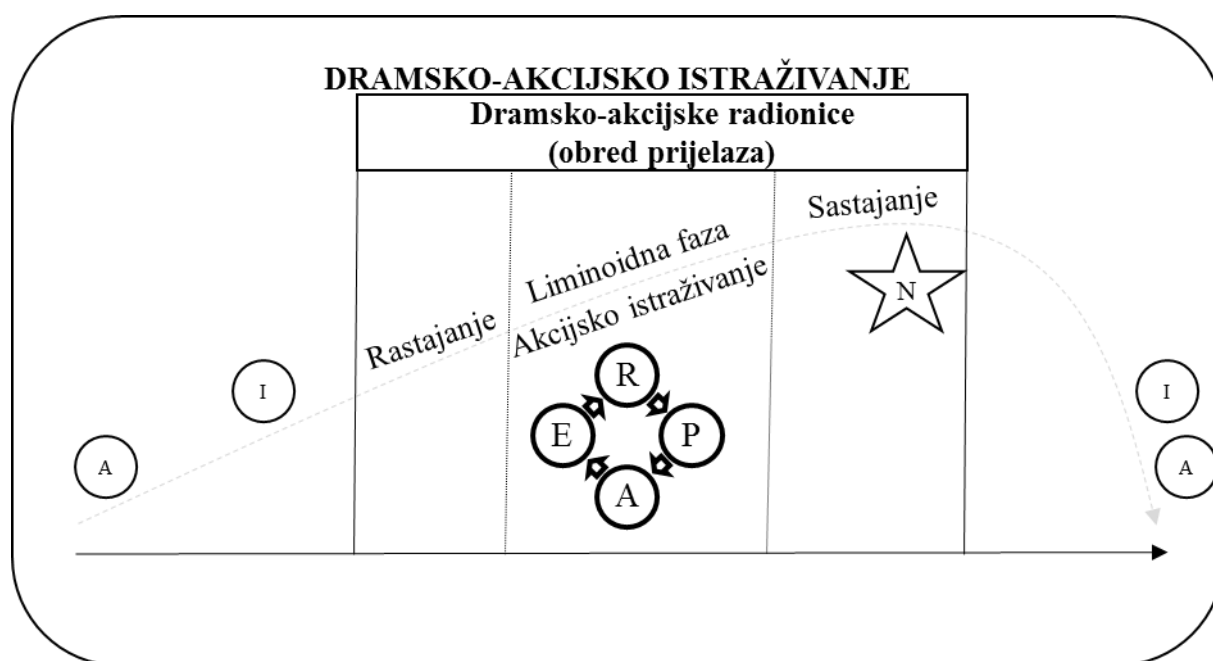
Po završetku aktivnosti dramskih radionica i javnog nastupa, sudionici su ponovno intervjuirani kako bi se iz njihove perspektive pokušalo zabilježiti potencijalni utjecaj dramsko-akcijskih radionica i javnog nastupa. Dakle, protokol završnog intervjuja bio je različit od ulaznog i fokusirao se na subjektivni doživljaj sudionika i to prema svim dimenzijama dramsko-akcijske radionice (iskustvo radionice, spoznaja o novim akcijama, iskustvo drugih sudionika, iskustvo javnog nastupa, odnos s publikom, voditeljima itd.). Oba protokola su osmišljena u formi lijevka (engl. *funnel interview*) kojim se pokušalo kompleksnu i osobnu temu stigmatizacije (društvenu tabu temu) istražiti od općih informacija prema osobnijim iskustvima (Tashakkori i Teddlie, 1998) i tako prvo razviti atmosferu povjerenja, a tek zatim istražiti teške osobne priče. Također, oba protokola su vođena odgovorima ispitanika (dubinski intervju), te su dizajnirana prema uputama Irvinga Seidmana koji smatra da intervju mora biti takav da omogućuje rekonstrukciju iskustva ispitanika te da istraži pozadinska značenja (Seidman, 2006)¹⁹⁷. Po davanju uvodnog intervjuja i ispunjenju ankete, sudionici su bili spremni za ulazak u dramsko-akcijske radionice.

4.4.2.3. Proces i materijali dramsko-akcijskih radionica: Spoj resocijalizacijskog obreda prijelaza i destigmatizacijskog akcijskog istraživanja

Uz anketu (A) i intervju (I), razvijen je i model dramsko-akcijskih radionica koji prati okvir Turnerovog inicijacijskog obreda prijelaza u teatru i promovira dramaturšku perspektivu jednakosti sudionika, dok sudionici radionica djeluju sukladno koracima akcijskog istraživanja u nastojanju definiranja akcija koje nadilaze stigmatizaciju. Važno je naglasiti da

¹⁹⁷ Osim toga, dubinski intervju je vođen Seidmanovim savjetima: više slušaj, manje pričaj; isprati pitanjima ono što sugovornik govori; pitaj samo pitanja za koja stvarno ne znaš odgovor; isprati, ali ne prekidaj; traži da rekonstruiraju situaciju umjesto da je se prisjećaju; drži sugovornike fokusiranima i istraži detalje; istraži smijeh; podnosi tišinu; prati svoje slutnje; ograniči svoju interakciju i ne uzimaj neuspjeh osobno (Seidman, 2006).

sociodemografska obilježja, kao i obilježja njihovog ζ -iskustva nisu iznošena drugim sudionicima, nego im je ulaskom u radionicu ostavljena opcija samodefiniranja. Na taj su način sudionicima osigurani opcija anonimnosti i dobrovoljno sudjelovanje do granica koje im je prihvatljivo, tj. iznošenje onih podataka koje sami biraju iznijeti. Također, time je prepušteno sudionicima da proces dramsko-akcijskih radionica iskoriste i za autoterapeutske potrebe i približe proces sociodrami (koja naglašava impersonalne uloge) ili psihodrami - procesu koji naglašava osobne iskustvo i bavi se osobnim traumama (Garcia, 2010; Sternberg i Garcia, 2000)¹⁹⁸. S tom opcijom otvorenom, sudionici ulaze u dramsko-akcijsku radionicu, odnosno, u akcijsko istraživanje pod okriljem obreda prijelaza. Model dramsko-akcijskih radionica je proces koji se odvija unutar okvira Turnerovog obreda prijelaza, odnosno općeg principa učenja novih informacija. Naravno, nema spoznaje bez djelovanja i traženja novih rješenja zadatka, pa je tako Turnerov obred prijelaza osmišljen tako da potiče sudionike na promišljanje teme stigmatizacije kroz korake akcijskog istraživanja – preko kojeg sudionici i voditelji fokusiraju svoje aktivnosti ka postizanju istraživačkih, spoznajnih i aktivističkih ciljeva.

Slika 27: Idealni proces dramsko-akcijskog istraživanja

¹⁹⁸ Pretpostavka je bila, na osnovu akcijskih istraživanja i općenitog pristupa kvalitativnih istraživanja da sudionici istraživanja trebaju biti aktivni subjekti koji svojim iskazima pokazuju u koju skupinu (stigmatiziranih) osoba smatraju da pripadaju. Njihova svrstavanja jesu zatim kategorizirana prema Goffmanovim tipovima stigme, ali je tome pristupljeno otvoreno i na osnovu izjava sudionika – pa je bila moguća i dvostruka stigmatizacija. Naime, osim što postoje rubni „slučajevi“ koje je teško jednoznačno tipizirati, česta je situacija da pripisana stigma povlači za sobom postignutu, odnosno, da osoba prihvati negativnu sliku i počne se negativno ponašati. Na primjer, žene se često stigmatizira po fizičkim obilježjima, uz koje se zatim vezuju i karakterne osobine ili čak plemenska pripadnost.

Model okvirno prati obred prijelaza ili ritualni proces koji je razvio i koristio u obrazovanju studenata¹⁹⁹ Victor Turner. Opće faze obreda prijelaza služe kako bi se sudionike simbolički odvojilo od svakodnevnih uloga i potaknulo na kazališno-dramsku specifičnu interakciju i kritično promišljanje zadane tematike (stigmatizacije), odnosno, kako bi se sudionicima ponudio novi skup vrijednosti. Prema tome, Turnerova uvodna faza rastajanja je od krucijalne važnosti jer otvara sudionike novim mogućnostima i akcijskom istraživanju, a akcijsko istraživanje istovremeno poziva sudionike kreativnog i umjetničkog (često ludičkog) procesa da ostanu proaktivni i fokusirani na pronalaženje akcije koja nadilazi stigmatizaciju. Faza rastajanja im također određuje novi svjetonazor simboličkog teatra u kojem vrijede pravila interakcije, slobode od uloga i slobodne kritike normi i vrijednosti svakodnevice, te se poticanjem dramaturške perspektive (svi smo glumci) razvija osjećaj jednakosti i kazališne, kreativno poticajne atmosfere. Tik prije simboličkog ulaska u zonu radionice sudionicima se, u maniri akcijskih istraživanja, prenose osnovne vrijednosti simboličkog teatra. Pri tome vrijednosti nisu definirane potpuno slobodno (zbog utemeljenosti procesa u obredu prijelaza Victora Turnera koji naglašava vrijednosti slobode od uloga-interakcije-kritike) kao što je poželjno u „čistom“ akcijskom istraživanju²⁰⁰, ali su dobrovoljnost i slobodno odlučivanje sudionika o vrijednostima koje žele ili ne žele prihvatiti ključni u ovom istraživanju i u tome ono prati „čisto“ akcijsko istraživanje.

Prelaskom u naglašeno liminoidnu fazu sudionici se posvećuju definiranju problema stigmatizacije, upoznavanju s dramskim i glumačkim tehnikama, planiranju akcije koja nadilazi stigmatizaciju, izvode akciju i istražuju, te kritički sagledavaju istražene akcije, uz zajedničku diskusiju i definiranje uspješnih i odbacivanje neuspješnih akcija. Na kraju, sudionici ulaze u naglašenu fazu sastajanja jer se primiču javnom nastupu te se fokusiraju na uvježbavanje akcija koje će izvesti publici. Njihov nastup (N) je svakako kulminacija procesa i simbol „inicijacije“ sudionika i njihovog ponovnog sastajanja (reinkorporacije) u svakodnevni život u koji sada ulaze resocijalizirani, tj. s novim iskustvima koja su potencijalno djelovala destigmatizirajuće i osnažavajuće i potaknula ih na daljnji razvoj grupne kohezije i rad u civilnom društvu (udruzi UPSET ili drugim organizacijama od njihovog interesa). Dakle, aktivno istražujući temu stigmatizacije, sudionici prolaze kazališni obred prijelaza (faze rastajanja, liminoidnog

¹⁹⁹ Pa taj model Turnerov suradnik Richard Schechner smatra više prikladnim „za radioničko-probni proces nego za dramsku literaturu“ (Schechner, 1988: 28).

²⁰⁰ Kao što navodi Anderson, pri akcijskim istraživanjima je poželjno „raspraviti i utvrditi vrijednosti kroz demokratski dijalog, nastojeći razlučiti deklarativne vrijednosti od vrijednosti u uporabi“ (Anderson, 1997. prema: Bognar, 2006).

akcijskog istraživanja i sastajanja) što bi, prema teoriji socijalne konstrukcije zbilje, trebalo omogućiti sudionicima definiranje novog znanja o stigmama kroz novu eksternalizaciju i objektivizaciju koju će moći internalizirati kao svoju te, s vremenom i praksom (pa i nastupima), utjecati na druge i tako proširiti destigmatizirajuće znanje.

Prema tome, Turnerov obred prijelaza predstavlja inicijaciju i proces učenja i, u sklopu ovog istraživanja, predstavlja generalni okvir prema kojem se usklađuju pojedine faze dramskih radionica. Paralelno s procesom učenja, sudionici cilj svojih aktivnosti usmjeravaju ka definiranju akcija koje nadilaze stigmatizaciju, odnosno, prolaze faze akcijskog istraživanja koje je u radioničkom dijelu slično sociodrami (iako i dalje ima značajnih razlika koje su ranije opisane). U tom smislu, dramske radionice u ovom akcijskom istraživanju služe i kako bi definirali kombinaciju ili slijed dramskih, glumačkih, prakticionerskih i inih metoda i tehnika kojima bi se postiglo da sudionici prvo uđu u Turnerovu fazu rastajanja u kojoj, slično sudionicima psihodrame, „gube iluzije o sebi i drugima“ (Đurić, et al., 2004: 8), zatim liminoidnu fazu u kojoj će, slobodni od svakodnevnih uloga, kritički spoznati sebe i druge kroz angažman u nesvakidašnjoj, kazališnoj mješovitoj interakciji, a sve kako bi ušli u fazu sastajanja sa svakodnevnim životom, obogaćeni za jedno destigmatizirajuće i resocijalizacijsko iskustvo.

Drugim riječima, kako bi se potaknuli prijelazi iz jedne u drugu fazu obreda, korištene su vježbe i metode iz dramsko-prakticionerske tradicije. Pri tome je izbor vježbi odgovarao ciljevima pojedinih faza kako ih je opisao Turner, tj. cilj je bio fokusirati sudionike na aktivnosti koje su za tu fazu karakteristične. Korištene dramsko-prakticionerske tehnike i vježbe se nisu pridržavale određene dramske ili prakticionerske škole, već su korištene utilitarno i prema potrebama ispunjenja zadatka – definiranja akcije koja nadilazi stigmatizaciju. Stoga su miješane vježbe od Stanislavskog i Chekova do Bogarta, Chaikina i Boala, ne bi li se postigla atmosfera simboličkog teatra koja omogućuje destigmatizaciju i resocijalizaciju. Važno je naglasiti kako tijekom radionica nije bio prekidani nakon svake faze, već se pokušalo osmisliti fluidan program aktivnosti koji će samo skretati fokus sudionika (dakle, bez striktnih podjela faza), pratiti reakcije sudionika i uskladiti se prema njima. Naime, Turner je smatrao da, iako je Arnold van Gennepova podjela obreda prijelaza na tri faze utemeljena u „empirijskom istraživanju tisuća rituala“, zapravo postoje nebrojne verzije u kojima je teško razaznati različite faze, ali im je svima karakteristično da su „liminalne“ (Turner, 1985: 209). Sukladno tome, u realnom svijetu i tijekom dramskih radionica nije za očekivati prepoznavanje jasnih i neupitnih granica i prijelaza – izuzev liminalnosti, tj. finalnog prijelaza iz jednog statusa u drugi.

Stoga je u fazi rastajanja naglasak stavljen na „oslobođenje“ sudionika od „tračnica“ zbilje svakodnevnog života iz koje su ušli u simbolički teatar, pa su korištene vježbe Augusto Boala koje potiču grupnu koheziju i fizičku aktivnost. Osim toga, sudionike se pokušalo odvojiti od svakodnevnog i smjestiti ih u „ovdje i sada“ putem vježbi opuštanja, joge i meditacije – koje također predstavljaju elemente glumačkih tehnika, a kojima se ciljalo što više smanjiti intelektualiziranje situacije. Prema tome, u fazi rastajanja, sudionici istraživanja prolaze proces kojim ih se cilja opustiti do te mjere da zaborave društvena očekivanja i posvete se trenutku u kojem jesu. To se u principu postiže na dva načina (iako varijacije mogu biti bezbrojne) – ili kroz intenzivan fizički napor ili kroz vježbe opuštanja. Krajnji cilj obiju pristupa jest ostaviti „normativnu prtljagu“ pred ulazom u radionicu.

U drugoj, liminoidnoj fazi, sudionici su poticani na ludičko ponašanje, tj. igru, istraživanje društvenih tema, prostora, sebstva i drugih – i to tako što su im prezentirane dramsko-prakticionerske vježbe koje se fokusiraju na razvoj imaginacije, ekspresije poput vježbi Stanislavskog ili uživljanja u ulogu pomoću Strasbergove psihološke geste²⁰¹. Iako nije moguće umanjiti važnost drugih faza, ipak je liminoidna faza najteža jer predstavlja otvoreni proces čiji se krajnji produkt ne može predvidjeti. Stoga je i od posebne važnosti za istraživanje jer u njoj se može prepoznati što sudionici koriste kao mjerilo ili orijentir u situaciji miješane interakcije stigmatiziranih-normalnih koja je (u najvećoj mogućoj mjeri) slobodna od uloga i očekivanja. U toj fazi sudionici su pozvani zamijeniti uloge, isprobati sasvim nove uloge, dijeliti osobne priče kao i one fiksijske. Zamjenom uloga između stigmatiziranih i normalnih, sudionici će imati mogućnost iskusiti nova iskustva i sagledati svijet sa stajališta „drugog“. Mješovita interakcija je centralna za cijeli model dramsko-akcijskog istraživanja, ali i destigmatizacije. U toj interakciji sudionici trebaju doživjeti značajna iskustva sa sudionicima koje bi možda u svakodnevnom životu izbjegavali ili ih ne bi niti primijetili.

U fazi sastajanja naglasak je stavljen na relaksaciju i poticanje diskusije (ili verbalno definiranje akcije koja će biti dio performansa), što prakticioneri poput Brooka smatraju i ispravnim putem – govoreći kako je „greška za glumca početi svoj rad intelektualnom raspravom“ (Marshall i Williams, 2010: 190). Osim toga, faza sastajanja treba sudionike pripremiti za simbolički ponovni sastanak sa svakodnevicom i rutinskim ulogama. Ukoliko je sudionik istraživanja bio otvoren novim iskustvima, moguće je da je kroz interakciju sa

²⁰¹ Primjerice, sudionici su za poticanje imaginacije igrali magičnu „Kao da“ (engl. *as if*) vježbu koju je među kazališnim prakticionerima među prvima koristio Stanislavski (Carnicke, 2010) i koja stavlja aktera i njegovu subjektivnu interpretaciju na prvo mjesto. Ta vježba ima vrijednost i u okviru bihevioralnih istraživanja (Thomas i Thomas, 1928) – što ju čini ne samo točkom poticanja kreativnosti i izražavanja sudionika već i istraživačkim instrumentom koji daje uvid u strukturu i uvjetovanosti akterove interpretacije.

„drugim“ spoznao „drugog“ kao trodimenzionalnu osobu umjesto jednodimenzionalne uloge, tj. stigme. U fazi sastajanja, sudionici su poticani na refleksiju, odnosno, da kroz dramsko-prakticionerske vježbe, ali primarno kroz zajedničku diskusiju proteklog procesa, zajedno definiraju pozitivne i negativne strane i svaki puta naprave iskorak u fokusiranju i definiranju javnog performansa koji će utjeloviti „akciju koja nadilazi stigmatizaciju“. Kako sudionici prolaze faze istraživanja, tako ujedno i zalaze dublje u temu stigmatizacije i, Turnerovim rječnikom, liminoidnu fazu ludičkog istraživanja. Tijekom dramskih radionica sudionici su u mogućnosti istražiti sve glavne probleme stigmatizacije: manjak interakcije, uvjerenje da su stigmatizirane osobe manje ljudske, društvene stigmatizirajuće i diskriminacijske prakse, te preispitati postojeće društveno znanje (pa i formirati potencijalno novo). Nakon završetka radionica i održanog javnog performansa, sudionici se ponovno „vraćaju“ prema svakodnevnom životu (faza sastajanja), ovaj puta noseći sa sobom nova iskustva o temi akcijskog istraživanja. Ne manje važno - pri tom izlasku, sudionici su ponovno intervjuirani (I) te anketirani (A).

Cjelokupan proces radionica je sniman s jednom statičnom kamerom i jednom „iz ruke“, tj. kamerom koju je osoblje projekta nosilo po prostoru. Važno je još naglasiti kako su osobe zadužene za snimanje radionica dobile jasne instrukcije da što manje ometaju sudionike, odnosno, da snimaju što je više moguće diskretno. Cilj je, naravno, bio omogućiti sudionicima da se opuste – unatoč prisutnosti kamera bez kojih bi ovo istraživanje izgubilo jednu svoju bitnu dimenziju. Sudeći prema izjavama sudionika, u tome se i uspjelo. Odnosno, prisutnost kamera nije značajno utjecala na njihovo sudjelovanje, stavove, niti je utjecala na njihovu fokusiranost na proces. O tome više u poglavlju o analizi rezultata.

4.4.2.4. Javni nastup i scenarij kao istraživački dnevnik

Osim što predstavlja „krunu“ rada svih sudionika dramsko-akcijskih radionica, javni nastup je korišten kao medij i kao istraživački alat. Kao medij je omogućio ono što kazalište najbolje radi među medijima – interakciju glumca i publike te „opipljivo“ slanje poruke. Kao istraživačko oruđe, javni nastup je poslužio kao indikator uspješnosti procesa, tj. uspješne mješovite interakcije u kojoj su se sudionici dobrovoljno i bez ikakve prisile solidarizirali s drugim sudionicima i, nakon izuzetno kratkog kreativnog procesa, izašli na pozornicu zajedno s kolegama sudionicima pokazati javnosti da je destigmatizacija moguća. Jednostavno rečeno, javni nastup je uzet kao „akcija koja nadilazi stigmatizaciju“.

Ne manje važno, javni nastup je viđen i kao oruđe konsolidacije grupe i formiranje baze za uključenje tih sudionika u rad udruge i, posljedično, daljnji rad na njezinim ciljevima. Javni nastup konsolidira grupu jer simbolički prijelazi iz faze u fazu dramsko-akcijskog istraživanja postaju vrlo stvarni za sudionike jednom kada dođe vrijeme za nastup. U kontekstu Turnerovog obreda prijelaza kakav je zabilježio u plemenskim zajednicama, izvedba javnog nastupa predstavlja kulminaciju inicijacijskog procesa u kojem sudionik ili ispuni očekivanja i postaje članom zajednice ili ih ne ispuni i biva odbačen. Naravno, obred prijelaza u kazalištu ne rezultira stvarnim odbacivanjem (iako se u kazališno-glumačkoj profesiji može i to dogoditi), nego simboličkim „rođenjem“ sudionika istraživanja u zajednicu članova udruge UPSET i vrijednosti koje ta udruga promovira. Kao takav, javni nastup je također pokazatelj uspješnosti procesa – odnosno predstavlja i inicijacijski ispit predloženog dramsko-akcijskog istraživačkog modela.

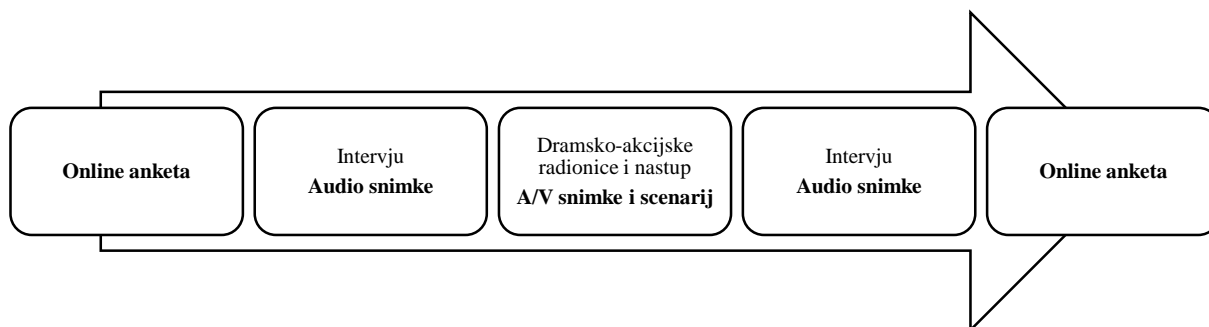
Kako nastup nije baziran na književnim djelima ili drugim sekundarnim izvorima, od izuzetne je važnosti bilo voditi istraživački dnevnik. On se u ovom istraživanju vodio zabilješkama i, poglavito, snimanjem kamerama. Osim uloge za analizu i evaluaciju procesa, istraživački dnevnik ima ulogu i za uočavanje potreba za promjenama tijekom samog procesa, a njegovi najvažniji dijelovi se sumiraju u scenariju. Jednako dnevniku akcijskog istraživanja, posebna verzija istraživačkog dnevnika u dramsko-akcijskom istraživanju predstavlja scenarij predstave koji je razvijan na dnevnoj bazi u dijalogu sa sudionicima. Osim što je korišten u klasičnom kazališnom smislu, scenarij je korišten i kao izvor novosti, tj. bio je odašiljan sudionicima putem e-pošte nakon svake provedene radionice – kako bi sudionici mogli na sažet način sagledati koje su promjene unesene, ali i kako bi se osiguralo onima koji nisu bili prisutni da spremni nastave rad s grupom kada se vrate na radionicu.

4.5. Obrada podataka

Prije nego se prezentiraju rezultati istraživanja, potrebno je opisati kako su podaci prikupljeni, odnosno, obrađeni. Kako se istraživanje prema dramsko-akcijskom modelu sastoji od više faza i više metoda prikupljanja podataka (anketa, intervju, dramsko-akcijske radionice), ti su podaci obrađeni sukladno ustaljenim pravilima obrade za svaki pojedini instrument.

Generalno govoreći, i sukladno redoslijednom rasporedu mješovite metode, ti su podaci prikupljeni u intervalima te su kasnije agregirani kako bi, osim što tvore mješovitu metodu, dali

i mješovit (dublji) uvid u iskustvo sudionika i potencijal dramsko-akcijskih radionica (triangulacijom, gdje je prikladna).

Slika 28: Koraci prikupljanja podataka tijekom dramsko-akcijskog istraživanja

Podaci su prikupljeni kroz pet koraka u kojima dramsko-akcijske radionice predstavljaju centralnu točku prije koje ispitanici simbolički ulaze u „predvorje“ i prijavljuju se za sudjelovanje upitnikom (online anketom), a nakon toga pristupaju dubinskom intervju koji je dokumentiran audio snimkom. Nakon intervju dolaze do centralne točke dramsko-akcijskih radionica te se uključuju u kompleksan proces kreativnog osmišljavanja završnog javnog performansa, a taj cijeli proces je dokumentiran kamerama. Po završetku radionice i javne izvedbe, sudionici pristupaju evaluaciji koja se ponovno sastoji od anketnog upitnika i dubinskog intervjuja.

Svakako, podaci prikupljenih anketom, audio snimkom te video zapisom iziskivali su različite obrade koje je na kraju bilo potrebno sintetizirati u završne zaključke. Prvo će se opisati obrada ankete, zatim intervjuja i snimaka radionica, nakon čega će biti prezentirati rezultati dva ciklusa istraživanja.

4.5.1. Obrada anketnog upitnika - prijavnice

Anketiranje je primarno provedeno pomoću *online* upitnika. Osim *online* upitnika, zainteresiranim pojedincima koji zbog objektivnih razloga nisu mogli pristupiti *online* anketi (zbog niske razine informatičke pismenosti, slabog materijalnog stanja) omogućeno je ispunjavanje tiskane ankete u prostorijama Centra za kulturu Trešnjevka. Te su ankete zatim pridodane rezultatima *online* ankete. Tako prikupljeni podaci su zatim mrežno pohranjeni, a pristup je bio moguć samo voditelju istraživanja. Podaci su analizirani pomoću softvera za statističku analizu SPSS 13.0, a za grafičku prezentaciju rezultata (tablice, grafovi) je korišten program MS Excel. Na kraju, podaci prikupljeni anketnim upitnikom su dalje razvijeni (produbljeni) informacijama prikupljenima putem intervjuja sa sudionicima. Time je dobivena

šira slika o profilu sudionika koje ovakva tema interesira, ali i o njihovom iskustvu tijekom radionica – kao i smjernice za daljnje unaprjeđenje svih aspekata ovog procesa (istraživačkog, aktivističkog i umjetničkog). Prema tome, informacije su tijekom istraživanja prikupljene kvantitativnim (anketa) i kvalitativnim (intervju, dramske radionice kao svojevrsne fokus grupe) metodama te su u analizi uparene ne bi li zajedno dale potpuniju sliku sudionika i njihovog ζ -iskustva. Pri tome je zadržana otvorenost iskustvu i samo-kritičnost na osnovu koje je anketni upitnik modificiran sukladno rezultatima pilot istraživanja 2011. godine, što će biti opisano u poglavlju o rezultatima istraživanja UPSET 2011.

4.5.2. Obrada intervjuja: Od *in-vivo* koda do teorijskih konstrukata

Dubinski intervjui uslijedili su nakon uvodnog anketiranja, odnosno, među onim ispitanicima iz ankete koji su izjavili da žele daljnji kontakt i sudjelovati u dramsko-akcijskim radionicama. Sudionici su u pravilu kontaktirani putem e-pošte te su pozvani na dogovor za intervjuiranje koje je provođeno u prostorijama Centra za kulturu Trešnjevka. Intervjui su prikupljeni prije i nakon dramsko-akcijskih radionica i snimljeni su u audio zapisu. Te su datoteke transkribirane pomoću softvera „f4“ koji je razvijen na Sveučilištu u Magburgu i koji se preporuča kao kompatibilan za rad s MaxQDA softverom (VERBI Software, 2007; Verbi Software, Consult. Sozialforschung. GmbH, 2012) koji je korišten za interpretaciju kvalitativnih podataka. Pri transkripciji je korišten modificirani Hoffmann-Riem sistem koji se koristi za tzv. jednostavne transkripte kojima je cilj čitljivost (što je rečeno) – za razliku od tzv. kompleksnih transkripta koji se fokusiraju na zahvaćanje načina na koji je nešto rečeno (Dresing, et al., 2012). Korištena varijacija Hoffman-Riem sistema opisana je u tablici:

Tablica 2: Modificirani Hoffman-Riem sistem transkripcije

Znakovi	Značenje
Tekst	Izjava sudionika
Tekst	Pitanje istraživača
TEKST	Naslov ili tema na koju se isječak odnosi
[...]	Kraćenje teksta.
...	Pauza u govoru.
Ahm	Znak potvrde /ili/ Znak negacije.
■ ■ ■	Znak da izjavu na istu temu daje drugi sudionik/ca
(AKCIJA)	Akcije i neverbalna komunikacija (npr. „ustaje od stola“ ili „smijeh“), kao i dodatna pojašnjenja značenja (kontekstualizacija)

Iskazi sudionika su prilagođeni tako da zaštite identitet sudionika (npr. dijelovi iskaza koji otkrivaju dijalekt sudionika prevedeni su na standardizirani jezik) ili da olakšaju jasnoću čitatelju. Također, intervjui su kodirani kako bi se pripremili za daljnju analizu. Kao osnovna jedinica kodiranja uzeta je rečenica, ali su one (zbog specifičnosti govora – kada se nepovezano iznose ideje) ponekad povezivane u smisljeni paragraf, tj. u sve rečenice koje predstavljaju tematsku cjelinu ili odgovor na isto pitanje.

Za potrebe kodiranja i analize intervjua prikupljenih ovim istraživanjima, prvenstveno su korištene preporuke navedene u djelu „*Qualitative data. An introduction to coding and analysis*“, autora Carl F. Auerbacha i Louise B. Silversteina. Autori u tom djelu navode pet razina kodiranja koja povezuju „sirovog tekst“ s istraživačkim interesima. Te razine su poslagane hijerarhijski od „sirovog“ teksta, relevantnog teksta, ponavljajućih ideja, tema, teorijskih konstrukata, teoretskih narativa do istraživačkih interesa (Auerbach i Silverstein, 2003). Prateći tu hijerarhiju, istraživaču je omogućeno formiranje kodova koji su utemeljeni u konkretnim izjavama i subjektivnim procjenama intervjuiranih sudionika iz kojih je zatim moguće induktivno i utemeljeno zaključivanje (Auerbach i Silverstein, 2003).

Konkretno, transkripcijom intervjua prikupljenih tijekom pilot istraživanja 2011. i istraživanja 2012. godine formiran je kodni sistem od 2061 jedinica (*in vivo* kodova izvučenih iz „sirovog“ transkripta) hijerarhijski grupiranih u kodove više razine. Na prvoj razini nalaze se pojedinačni *in vivo* kodovi koji su zapravo konkretne izjave intervjuiranih osoba (Auerbach i Silverstein, 2003). Iznad njih, kodovi se grupiraju u ponavljajuće ideje, a ponavljajuće ideje su zatim grupirane u tematske cjeline (Auerbach i Silverstein, 2003). Prema Auerbachu i Silversteinu, razina tematskih cjelina predstavlja posljednju razinu kodiranja koja još uvijek izvire iz transkripta – iako je i ta razina već donekle apstraktna. Odnosno, „tematska cjelina je implicitna tema koja organizira grupu ponavljajućih ideja“ (Auerbach i Silverstein, 2003: 51). Nakon formiranja tematskih cjelina, kodiranje prelazi u višu i neophodnu apstrakciju. To jest, tematske cjeline se grupiraju u kodove koji predstavljaju teorijske konstrukte. Najviša razina kodova sastoji se od tzv. „teorijskog narativa“ koji predstavlja most kojim se utemeljeno povezuje tekst transkripta s istraživačkim pitanjima i hipotezama istraživanja (Auerbach i Silverstein, 2003), odnosno „most između istraživačkih pitanja i subjektivnih iskustava sudionika“ (Auerbach i Silverstein, 2003: 40).

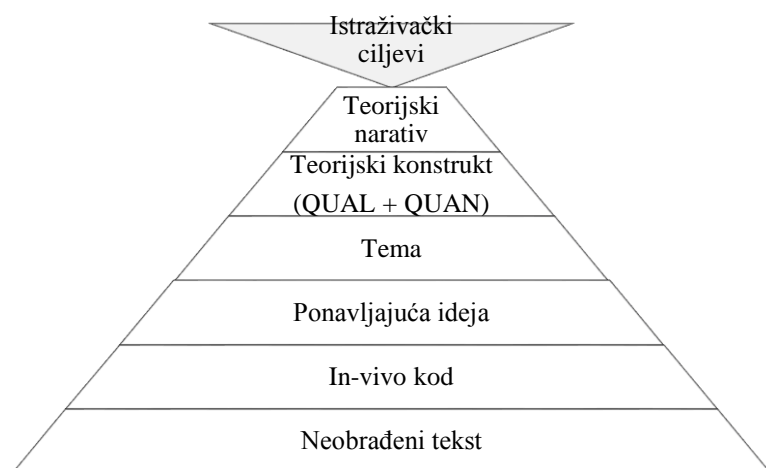
Kako su provedena dva istraživanja, transkripti su podijeljeni na UPSET2011 (pilot istraživanje) i UPSET2012 istraživanje, a zatim na „prije“ i „post“ kategorije intervjua. Tako je 2061 *in vivo* kodova okupljeno u 110 ponavljajućih ideja na osnovu kojih je formirano petnaest tema. Iz tih tema formirani su teorijski konstrukti koji su uspoređeni s ciljevima i hipotezama

istraživanja i izraženi u teorijskom narativu. Također, kodovi prikupljeni tijekom uvodnih intervjua su korišteni i kao podaci koji obogaćuju informacije prikupljene *online* anketom i koji na kvalitetniji način opisuju subjektivno ζ -iskustvo osoba koje su sudjelovale u istraživanju. S druge strane, podaci prikupljeni tijekom post-intervjua korišteni su prvenstveno kao izvori informacija o subjektivnom iskustvu sudionika dramskih radionica te kao osnova za formuliranje pozitivnih akcija koje nadilaze stigmatizaciju i svega onoga što još treba razviti ili doraditi, ne bi li efekt radionica bio jači i iskustvo sudionika pozitivnije. Naravno, iako su podaci iz istraživanja podijeljeni na pilot i glavno istraživanje (2011. ili 2012. godine), ti su podaci na kraju akumulacijski - kao osnove za stvaranje teorijskih narativa, pozitivnih akcija i definiranja problema (što je u skladu s principima akcijskog istraživanja koje akumulacijom i refleksijom dolazi do akcije koja sve uspješnije odgovara na postavljeni problem). Akumulirano, teme koje su izniknule iz ponavljajućih ideja intervjuiranih sudionika su:

Tablica 3: Teme uvodnog i izlaznog intervjua

Uvodni intervju: teme (2011 i 2012)	Izlazni intervju: teme (2011 i 2012)
Profil sudionika	Iskustvo radionice
<i>Stigma-iskustvo</i>	Osvještavanje
Interes za temu stigmatizacije	Iskustvo performansa
Očekivanja	Drugi sudionici
Motiv za sudjelovanje	Publika i diseminacija
Predrasude sudionika (fokus: fizičke stigme)	Spremnost za nastavak rada (aktivizam)
Predrasude sudionika (fokus: karakterne stigme)	Nove akcije (za unaprjeđenje rada)
Predrasude sudionika (fokus: plemenske stigme)	

Na osnovu tih tema definirani su teorijski konstrukti koji su zapravo prva razina apstrakcije na kojoj se simbolički „odvajamo“ od neposrednog izvora informacije i grupiramo podatke (Auerbach i Silverstein, 2003). Ti su teorijski konstrukti i dalje utemeljeni u izvornim temama i ponavljajućim idejama, a njima su pridodani i podaci prikupljeni anketom.

Slika 18: Proces kodiranja i interpretacije rezultata

Drugim riječima, na formiranje teorijskih konstrukata utjecali su kvalitativni podaci prikupljeni tijekom intervjua i radionica (QUAL) i podaci prikupljeni pomoću ankete (QUAN). Tako sintetizirani, podaci su zatim iskazani u teorijskom narativu koji

povezuje podatke istraživanja s ciljevima i hipotezama istraživanja, te ih pobija, proširuje ili potvrđuje (Auerbach i Silverstein, 2003). Naravno, treba naglasiti da se radi o nereprezentativnom i prigodnom uzorku pa zaključci ovog istraživanja ostaju na razini studije slučaja.

4.5.3. Obrada istraživačkog dnevnika (audio-vizualnih snimaka i scenarija) dramsko-akcijskih radionica

Nakon što su ispunili anketu (prijavnicu) te dobrovoljno sudjelovali u ulaznom intervjuu, sudionici su ušli u prostor dramsko-akcijskih radionica – u kojem su istraživali uloge, kritički promišljali stigme u društvu i iskusili mješovitu interakciju (tj. spoznali „*drugog*“). Taj je proces snimljen sa dvije kamere koje su za potrebe istraživanja posuđene od udruge Restart (koja i inače pomaže neprofitne video projekte), a snimljeni materijal je kasnije pohranjen na računalu i zaštićen zaporkom. Tijekom snimanja pilot istraživanja i istraživanja 2012. godine prikupljeno je više od 120h materijala koji su kasnije pregledani uz pomoć besplatnih audio-video softvera te su iz njih izvedene tekstualne opservacije koje se naslanjaju na ranije opservacije, s lica mjesta (zabilješke). Na taj se način zamijenilo klasični istraživački dnevnik, odnosno, omogućeno je istraživaču da aktivnije sudjeluje u procesu te da, uz manje zabilješke, oformi video dnevnik događanja koji se može opetovano testirati ili koristiti u drugim istraživanjima. Uz snimke i zabilješke, dnevnik istraživanja čini i scenarij završnih javnih nastupa iz kojeg se može vidjeti u kojem su smjeru sudionici radionica promišljali problem stigme. Naravno, toliki materijal je trebalo pregledati i selektirati, pa je snimljeni proces dramsko-akcijskih radionica analiziran uz selekciju relevantnih točaka, odnosno prekretnica u tijeku triju radionica koje su vodile prema formiranju „akcija koje nadilaze stigmatizaciju“, odnosno, formiranju elemenata kasnije izvedenog javnog nastupa. Pri tome je važnost određenim točkama u procesu pridodana deduktivno - tek nakon finalne selekcije scena performansa i odigravanja, tj. završetka istraživanja – ali uz referencu na dnevnik radionica u koji su bilježene opservacije na dnevnoj bazi i planirane daljnje aktivnosti. Selektivnost je bila potrebna zbog, za razliku od kodiranja intervjua, slabije slušnosti video snimaka i obima materijala od kojeg je trebalo izdvojiti ključne dijelove. Naime, kako bi se proces tijekom radionica nesmetano odvijao (a on je uključivao i razne fizičke aktivnosti za koje je potreban prostor i slobodno kretanje), kamere su trebale biti što manje uočljive te su radile kontinuirano i sa što manje upliva istraživača (kako njihova kretanja ne bi ometala sudionike ili skretala

fokus sa radionice na prisutnost kamera). Osim znanstvene vrijednosti, snimke u ovom istraživanju imaju višestruku korist jer osim dokumentiranja procesa, omogućuju interpretaciju s vremenskim odmakom, a potencijalno predstavljaju i materijal kojim se može dotični problem prezentirati široj javnosti (objavom u medijima i sl.) ili koji posjeduje edukativni potencijal²⁰².

5. REZULTATI I ANALIZA DRAMSKO-AKCIJSKIH ISTRAŽIVANJA ODRŽANIH 2011. I 2012. GODINE

Ranije je rečeno kako je dramsko-akcijsko istraživanje osmišljeno kao kontinuirani proces koji će postepeno, u ciklusima radionica, akumulirati znanje o stigmama i pokušati odgovoriti na istraživačka pitanja. U tom je procesu uloga istraživača i sudionika podjednaka, pa oni u spiralnom procesu akcijskih istraživanja, ostvarenih u okviru inicijacijskog obreda teatra, stvaraju spoznaje o potencijalnim rješenjima - ili barem kompromisima. Prvi koraci tog procesa učinjeni su nakon osnivanja Udruge za prevenciju stigmatizacije i edukaciju teatrom (UPSET)²⁰³ i održavanja radionica na Hrvatskim studijima, u sklopu kolegija Predrasude i prevencija diskriminacije, nositelja prof. Renata Matića. Iako tehnički, prostorno i procesno ograničena²⁰⁴, ta prva iskustva (radionice 2009. i 2010. godine) su pokazala važnost interakcije za resocijalizaciju (edukaciju) i destigmatizaciju jer su studenti najviše interesa pokazali za razgovore i interakciju sa stigmatiziranim osobama (gluhe osobe, branitelji, ovisnici o drogama)²⁰⁵. Nakon takve interakcije (iako ograničene akademskim prostornim i vremenskim okvirima učionice i trajanja sata), neki studenti su ipak spoznali drugoga kroz izvanrutinsko

²⁰² U ovom istraživanju nije tražena suglasnost sudionika za objavu snimaka, već su snimke korištene samo za svrhu istraživanja. No, kako je planiran nastavak rada sudionika u okviru udruge (UPSET), to je ostavljeno kao mogućnost (naravno, uz dodatnu suglasnost sudionika). Svakako bi se takve snimke mogle koristiti za edukativnu svrhu ili kao sredstvo diseminacije (npr. objavom isječaka kako bi se podigla svijest javnosti o problemu stigmatizacije; transfer znanja na druge dramske prakticionere i sl.).

²⁰³ UPSET je osnovan kako bi s vremenom postao mjesto okupljanja sudionika i sudionica UPSET dramsko-akcijskih radionica koji će raditi na realizaciji znanstveno utemeljenog aktivizma.

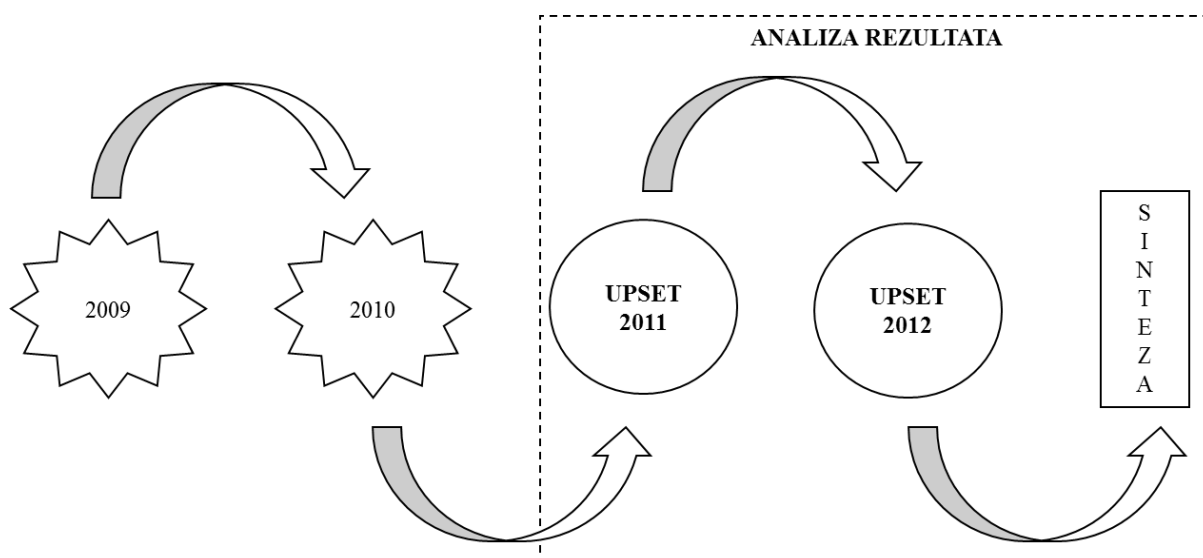
²⁰⁴ Glavni dio radionica održan je u formi predavanja i susreta stigmatiziranih i studenata koji su pohađali kolegij Predrasude i diskriminacija na Hrvatskim studijima, dok je samo manji dio dobrovoljnih studenata sudjelovao u radionicama izvan kurikuluma (npr. glumačke radionice na otvorenom, u sklopu Sveučilišnog kampusa; ili posjeta Zoološkom vrtu).

²⁰⁵ Susreti studenata i stigmatiziranih pojedinaca organizirani su na fakultetu (Hrvatskim studijima), ali i u sklopu posjeta institucijama poput Klinike za psihijatriju, alkoholizam i druge ovisnosti.

svjedočenje koje je kod njih izazvalo iznenađenje (i svjesnost) te promijenilo predrasudu, tj. uklonilo stigmatu - pogotovo prema gluhim osobama. Odnosno, ti su studenti uslijed neposredne interakcije tijekom koje su im prenesene informacije suprotne njihovim predrasudama (o sposobnostima gluhih osoba) promijenili dotadašnji pogled na te, često stigmatizirane pojedince. Te su prve radionice i predavanja također pokazali potrebu za intenzivnijim radom i prikladnim prostorom u kojem bi se moglo, tijekom intenzivnije intervencije (radionice), fizičkom i glumačkom akcijom prezentirati ono što su studenti i stigmatizirani pojedinci tijekom radionica verbalizirali. Kako su ove prve spoznaje stečene u procesu koji je imao akademski zadatak, a ne istraživački, nisu provedena istraživanja – izuzev diskusije o temi sa studentima²⁰⁶, pa se tako ovdje ne može govoriti o dramsko-akcijskom istraživanju već o, uvjetno rečeno, dramskim radionicama i mješovitoj interakciji. Tek su pilot istraživanje 2011. godine i istraživanje 2012. godine zadovoljili metodološki okvir, pa su stoga i rezultati tih istraživanja ovdje prezentirani. No, svakako treba kazati kako su iskustva i zaključci iz tih prvih radionica utjecali na formiranje i razvoj modela dramsko-akcijskih radionica u kasnijim istraživanjima, odnosno, oni tvore dio kumulativne spirale prema nadilaženju stigmatizacije.

Pa je tako provedeno pilot-istraživanje 2011. godine, u kojem je proces dramsko-akcijskog istraživanja postavljen na osnovu ranije opisanog teorijskog modela, a uslijedilo je istraživanje 2012. godine koje je osim teorijske baze iskoristilo iskustva pilot-istraživanja, ne bi li prilagodilo proces tako da na kvalitetniji način ispuni svoje znanstveno-istraživačke, aktivističke i obrazovne ciljeve. S obzirom na to da je pilot istraživanje pokazalo potrebu za određenim promjenama u dramsko-akcijskom istraživačkom procesu i istraživačkim instrumentima, ovdje će se iznijeti nalazi tih istraživanja sukcesivno – a zatim će oni dijelovi istraživanja koji ujedinjenjem daju jasniju sliku procesa biti prezentirani skupno. Prema tome, analizirat će se prvi akumulirani podaci (pilot istraživanje UPSET 2011) – s naglaskom na preporuke koje su iskorištene kako bi se unaprijedilo glavno dramsko-akcijsko istraživanje; zatim slijedi sažetak drugih akumuliranih podataka (UPSET 2012), a nakon toga će se te spoznaje sintetizirati u završnu raspravu o prednostima i manama dramsko-akcijskog istraživanja, odnosu prema hipotezama, te ispunjenju ili neispunjenju zadanih ciljeva.

²⁰⁶ Retrospektivno se može žaliti što već tada nisu korišteni određeni istraživački instrumenti jer je to bila odlična prilika za stjecanje „terenskih“ uvida o kvaliteti instrumenata i izmjenama koje bi eventualno bile potrebne.

Slika 29: Prikaz akumulacije dramsko-akcijskih istraživanja i prezentiranih rezultata

Na kraju, u ovom je istraživanju od izuzetne važnosti poštivanje perspektive sudionika i osoba koje su u svakodnevnom životu stigmatizirane, zbog čega se u analizi iznose njihove izjave koje su poslužile kao *in vivo* kodovi koji su zatim grupirani u ponavljajuće ideje, teme na osnovu kojih su (između ostalog) definirani teorijski konstrukti. Važnost iznošenja njihove perspektive nije samo od istraživačke vrijednosti (utemeljenost u iskustvu sudionika) nego predstavlja i prostor u kojem te osobe mogu javnosti prikazati svoje viđenje problema stigmatizacije – što je inače najčešće ignorirano i omalovažavano.

5.1. UPSET 2011: Rezultati i analiza dramsko-akcijskog pilot istraživanja 2011. godine

Nakon što su provedene prve radionice među studentima Hrvatskih studija i nakon što je osnovana udruga koja će osigurati mogućnost primjene nalaza znanstvenog istraživanja u društvu, provedena su dva istraživanja (2011. i 2012. godine) koja su prostorno, ljudskim resursima i procesno zadovoljila teorijski okvir dramsko-akcijskog istraživanja. Prvo je provedeno pilot istraživanje 2011. godine te će ovdje biti prikazani kontekst, rezultati ulaznog istraživanja (sociodemografska obilježja i ζ -iskustvo), opis procesa dramsko-akcijskih radionica i javnog nastupa, rezultati izlaznog istraživanja, te analiza. Kako pilot istraživanje prvenstveno služi kao proba za glavno istraživanje, u analizi rezultata će se veća pozornost posvetiti prezentaciji spoznaja vezanih za unaprjeđenje istraživanja UPSET 2012. godine. Ipak, važno ga je prikazati zasebno jer, iako je pilot istraživanje poslužilo kao priprema za kasnije istraživačke i aktivističke aktivnosti, i ono, prema načelima akcijskog istraživanja, predstavlja

jednako važnu komponentu koja omogućuje kvalitetniju spoznaju stigmatizacije, ali i potrebu istraživačkog procesa (tj. postizanja ciljeva i testiranja hipoteza). Pilot istraživanje je omogućilo akumulaciju iskustva te dodatnu pripremu istraživačkih instrumenata, odnosno, modifikaciju procesa rada – što je od izuzetne važnosti. Naime, kako je ovaj istraživački model prvi u Hrvatskoj (a prema dostupnoj literaturi se čini da je prvi i šire) nije bilo mnogo „opipljivih“ informacija na koje bi se moglo pouzdanije osloniti te je provedba pilot istraživanja dala kakav-takav temelj iz prakse.

5.1.1. Kontekst i uzorak

Prvu priliku za realizaciju istraživanja omogućio je Centar za kulturu Trešnjevka (CEKATE)²⁰⁷, odnosno, voditelj Odjela za sociokulturne projekte Veselko Leutar te ravnateljica Ljiljana Perišić. Voditeljski tim i prateće osoblje se sastojalo od dvoje profesionalaca iz svijeta kazališta i glume (akademski glumac i dramaturginja), te kamermana. Akademski glumac Goran Vrbanić je vodio radionicu karakternih stigmi, dok je dramaturginja Lana Bitenc vodila radionicu fizičkih i plemenskih stigmi. Kako stigmatizacija može predstavljati tešku osobnu temu, sudionicima je osigurana prisutnost psihologice Dijane Frančesević s kojom su mogli razgovarati po potrebi.

Radionice su oglašavane putem e-pošte i internetske stranice, te tiskanim promotivnim materijalima - plakatima i letcima (dostupni su u Aneksu II) koji su bili postavljeni/podijeljeni u Centru, knjižnicama, fakultetima i drugim javnim mjestima. Svakako, dominantni oblik oglašavanja je bio digitalni (e-poštom, www.cekate.hr itd.), a isti je korišten i za distribuciju ankete (tj. prijavnice). Kako je istraživački projekt osmišljen kao poveznica znanosti i teatra, bilo je potrebno odaslati što više pozivnica jer, kao i svako kulturno događanje (a i online istraživanje), očekivani odziv je izuzetno nizak. Stoga je poziv za sudjelovanje na radionici, uz poveznicu s *online* anketnim upitnikom poslan putem e-pošte na više tisuća dostupnih adresa e-pošte privatnih osoba i organizacija (iz civilnog društva, javnog sektora, znanosti i obrazovanja itd.). Kako se radi o osjetljivoj temi i populaciji, pri izboru kontaktiranih organizacija se pazilo na to da one nisu javno izrazito negativno nastrojene prema stigmatiziranim skupinama (isto nije bilo moguće sa privatnim osobama). Također, kontaktiranjem organizacija se pokušalo proširiti doseg informiranja, a ne pozvati na

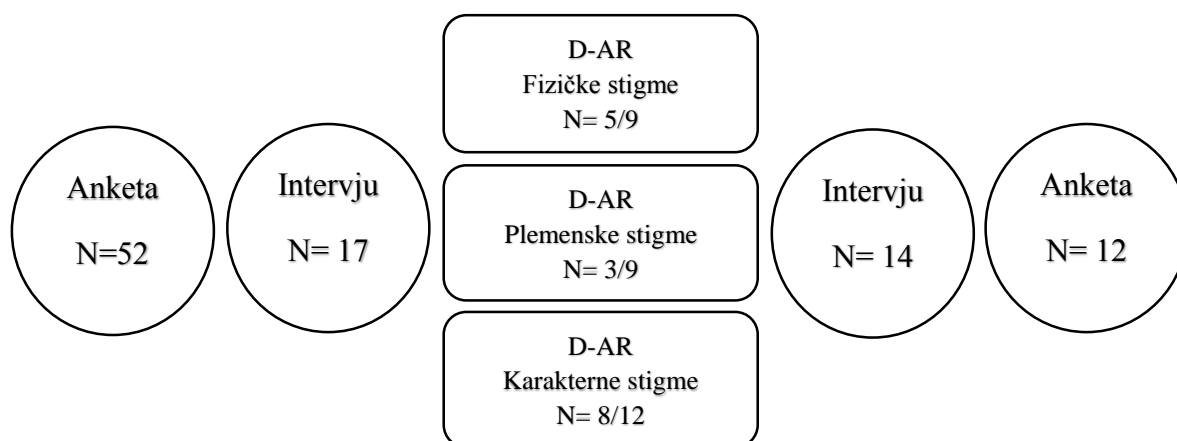
²⁰⁷ Projekt je financiran od strane Grada Zagreba, tj. Gradskog ureda za kulturu, obrazovanje i sport.

sudjelovanje cijele organizacije (sudionici su bili privatne osobe, a ne kao neke funkcije ili predstavnici).

Uzorak je svakako prigodni, a od veljače do travnja 2011. godine (pred početak druge faze istraživanja) u anketiranju su sudjelovale 52 osobe. Prije samih radionica, svi oni koji su sudjelovali u anketi i dobrovoljno ostavili svoje kontakte, pozvani su sudjelovati u ulaznom intervjuu - čemu se odazvalo njih 17. Intervjuiranje sudionika održano je u razdoblju od 18. do 30. travnja 2011. u prostorijama Centra za kulturu Trešnjevka, a sudionici su mogli dobrovoljno sudjelovati. Drugim riječima, zainteresirani pojedinci nisu odbijani od radionica ukoliko nisu željeli dati intervju, ali je određena prednost data onima koji su pristali na intervju. Upravo iz tog razloga su inicijalni brojevi sudionika bili veći, nego što ih je realno započelo proces. Naime, na radionici fizičkih stigmati trebalo je sudjelovati devet osoba, od kojih se prvi dan radionica pojavilo njih petoro. Isto se dogodilo i sa radionicom plemenskih stigmati za koju je inicijalni broj sudionika pao sa devet na tri, dok je radionica karakternih stigmati pala sa dvanaest na osam sudionika. Osim organizacijskog problema, to je predstavljalo i značajan istraživački problem jer su preduvjeti sudjelovanja bili: a) dob (punoljetne osobe, uz izuzetak maloljetnika s navršениh minimalno 15 godina i s potpisanom suglasnosti roditelja ili skrbnika), b) cenzus stigmatiziranosti (kojim se pokušalo ostvariti idealni omjer od 50:50% sudionika koji se ne osjećaju stigmatizirano i onih koji se osjećaju stigmatizirano, a kao pokazatelj je uzeta izjava koja je bila data u anketi i intervju) i interes sudionika. No, unatoč smanjenju broja sudionika, uspjelo se održati mješovitu interakciju stigmatiziranih i „normalnih“ u sve tri radionice.

Radionički dio pilot istraživanja održan je od 2. svibnja do 8. svibnja 2011. godine tijekom kojeg su sudionici triju tematskih radionica svakodnevno radili po dva sata. Iako je za promjenu stava poželjno stvoriti kontinuirano ozračje koje nudi alternativni svjetonazor (ili omogućava otvorenost pojedinca novome), ovo nije bilo moguće ostvariti zbog „zadanosti“²⁰⁸ koje živi zagrebačka kulturna scena. Sukladno teorijskom okviru, dramsko-akcijske radionice (D-AR) su podijeljene prema Goffmanovim stigmama na fizičke, karakterne i plemenske, a voditelji radionica su te programe nazvali „Moj unutarnji mir“ (radionica posvećena fizičkim stigmama); „Karakter i njegove stigme“ (radionica posvećena karakternim stigmama) i „Ja želim biti Ja“ (radionica posvećena plemenskim stigmama).

²⁰⁸ Iz fenomenološke perspektive radi se o „zadanostima“ pod navodnicima, koje je moguće prevazići. Radi se o poznatim problemima prostora i financiranja kulturnog sektora u Gradu Zagrebu, a oni su prvenstveno produkt ograničenosti pogleda koji ne daje prilike alternativnim rješenjima (prostora, najma, financiranja, marketinga itd.). To jest, problemi koji postoje mogu se riješiti alternativnim djelovanjem, transparentnom komunikacijom i suradnjom svih zainteresiranih strana.

Slika 30: Pilot dramsko-akcijsko istraživanje UPSET 2011.

Prema tome, sudionici su podijeljeni prema njihovim interesima i istraživačkom cenzusu u tri dramske radionice (fizičke, karakterne i plemenske stigme) tijekom kojih su prolazili faze Turnerovog obreda prijelaza (faza rastajanja, liminoidna faza i faza sastajanja), u isto vrijeme učeći kazališno-dramske vještine i pokušavajući, prema „spiralu“ Lewinovog akcijskog istraživanja, pronaći „akciju koja nadilazi stigmatizaciju“. Pri tome su se služili vježbama i tehnikama raznih kazališnih prakticionera čiji su pristupi bili korišteni ovisno od cilja (npr. kod razvoja grupne kohezije koristile su se više vježbe Augusta Boala, a za razvoj imaginacije Chekov). Naravno, u tome su ih vodili voditelji radionica, ali uz naputak da prepuste što je više moguće kreacije i slobode sudionicima, tj. da im daju kazališno-dramske „alate“ i prepuste sudionicima kreaciju. Proces je kulminirao 25. svibnja 2011. javnim performansom koji su sudionici triju radionica izveli u kazališnoj dvorani CEKATE-a. Svaka skupina sudionika radionica je izvela javni nastup temeljen na iskustvima i temama kojima su se bavili tijekom radionica. Nakon završetka istraživanja, tj. nakon javnog performansa, sudionici radionica su dobili certifikat o sudjelovanju te su ponovno dobrovoljno odgovorili na anketni upitnik sa Bogardusovom skalom socijalne distance i dali završni intervju – kako bi se pokušalo testirati hipoteze o promjeni stava i kroz subjektivno iskustvo sudionika dobiti uvid u potencijale koje ovakav istraživački proces posjeduje, tj. da li je i u kojoj mjeri ispunio svoje ciljeve. U izlaznom intervju su sudjelovali svi koji su i izveli nastup (njih 14), a u izlaznoj anketi tek njih dvanaestero (N=12)²⁰⁹. Odnosno, u izlaznom istraživanju sudjelovala je tek trećina onih koji su sudjelovali u inicijalnoj anketi/pozivnici – što svakako daje naslutiti neke od problema ovakvog tipa istraživanja, o kojima će biti više riječi u raspravi.

²⁰⁹ Neki su odustali nakon što su krenuli na radionice (privatni, ali i objektivni razlozi poput dobivanja posla izvan Zagreba), dok oni koji su završili radionice i izveli nastup nisu odbili sudjelovati u završnom intervjuu.

5.1.2. Ulazno istraživanje: Sociodemografska obilježja sudionika pilot istraživanja

Anketni upitnik (prijavnica za sudjelovanje) osmišljen je tako da upozna zainteresirane osobe s ciljevima, trajanjem i procesom projekta, te da opiše ispitanike prema njihovim sociodemografskim karakteristikama: spolu, dobi, prebivalištu, obrazovanju, radnom statusu i članstvu u organizacijama (civilnog društva). Naime, pretpostavka je bila da će se odazvati prvenstveno osobe koje su već empatički nastrojene prema stigmatiziranim osobama („mudre“), te da bi te osobe mogle biti uključene i u rad nekih od civilnih udruga. Također, anketa je sadržavala pitanja o njihovim interesima (koja ih radionica zanima), izvoru informiranja, te njihovom ζ -iskustvu.

a. Struktura ispitanika prema spolu i dobi

Uvodni anketni upitnik su ispunile 52 osobe, od čega 81% žena, dok je među onima koji su krenuli na radionice taj nesrazmjer donekle umanjen na 65% sudionika ženskog spola te 29% sudionika muškog spola te jednog transrodnog sudionika.

Tablica 4: Sociodemografska obilježja sudionika pilot istraživanja prema spolu i dobi

Spol / Dob		Anketirani		Sudionici	
		<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Spol	Muški	9	17,3	5	9,6* (29,4) **
	Ženski	42	80,8	11	21,2 (64,7)
	Transrodne osobe	1	1,9	1	1,9 (5,9)
Dobna skupina	15 do 20 g.	1	1,9	1	1,9 (5,9)
	21 do 30 g.	34	65,4	8	15,4 (47,1)
	31 do 40 g.	7	13,5	3	5,8 (17,6)
	41 do 50 g.	6	11,5	2	3,8 (11,8)
	51 do 60 g.	3	5,8	2	3,8 (11,8)
	61 do 70 g.	1	1,9	1	1,9 (5,9)
	Ukupno	52	100	17	32,7 (100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Prema dobnoj skupini, većina anketiranih pripada onoj od 21. do 30. godine (65,4%), a slijede ih skupine od 31. do 40. godine (13,5%) i od 41. do 50. godine (11,5%). I među sudionicima radionica nalazimo iste dobne skupine.

b. Struktura ispitanika prema prebivalištu i obrazovanju

Iako je sudionicima po pitanju prebivališta ostavljeno pitanje otvorenog tipa, njihovi su odgovori grupirani kako bi se osigurala njihova anonimnost. Kao osnova za grupiranje anketiranih prema mjestu prebivališta korištena je tzv. NUTS (engl. *Nomenclature of Territorial Units for Statistics*) klasifikacija Europske unije prema kojoj se Hrvatska dijeli na dvije regije (NUTS-2: 2): Kontinentalnu Hrvatsku i Jadransku Hrvatsku. Ova klasifikacija je prilagođena na način da se Grad Zagreb izdvoji iz Kontinentalne Hrvatske (zbog lokalne prirode projekta i očekivanom faktoru susjedskih odnosa²¹⁰). Prema prebivalištu, anketirani su pretežito iz Grada Zagreba (55,8%) jednako kao i sudionici radionica (58,8%), a slijede ih oni iz Kontinentalne Hrvatske.

Tablica 5: Sociodemografska obilježja sudionika pilot istraživanja prema prebivalištu i obrazovanju

Prebivalište / Obrazovanje		Anketirani		Sudionici	
		<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Prebivalište	Grad Zagreb	29	55,8	10	19,2* (58,8)**
	Kontinentalna Hrvatska	11	21,2	3	5,8 (17,6)
	Jadranska Hrvatska	10	19,2	2	3,8 (11,8)
	Izvan Hrvatske	2	3,8	2	3,8 (11,8)
Obrazovna struktura	SSS	22	42,3	9	17,3 (52,9)
	VŠS	7	13,5	0	0,0 (0,0)
	VSS (uključujući	21	40,4	7	13,5 (41,2)
	magistra struke po				
	bolonji)				
	Magistar znanosti				
	Doktor znanosti	1	1,9	1	1,9 (5,9)
Ukupno		52	100,0	17	32,7 (100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Prema stupnju postignutog obrazovanja, u anketi (N = 52) su pretežito sudjelovale osobe sa srednjom stručnom spremom (42%) i visokom stručnom spremom (40%), uz one s višom stručnom spremom (14%) i po jednim magistrima i jednim doktorima znanosti (2% svaki). Oni među anketiranimima koji su se odlučili i sudjelovati na radionici (n = 17) postigli su također najviše srednju stručnu spremu (53%), zatim visoku stručnu spremu (41%), uz jednog doktora znanosti (6%), dok se oni sa višom stručnom spremom i magistar/ra znanosti nisu odlučili sudjelovati.

²¹⁰ Istražujući doseg centara za kulturu u Nürnbergu, Gerhard Schulze je ustanovio faktor susjedskih odnosa (Schulze, 2008), o čemu više u dijelu o izvorima informiranja sudionika.

c. Struktura ispitanika prema radnom statusu i članstvu u organizacijama

Kako je ovo istraživanje realizirano kao program Odjela za sociokulturne projekte i kao dio programa Centra za kulturu Trešnjevka, postojalo je određeno očekivanje da će u programu/istraživanju sudjelovati uglavnom studenti, nezaposleni i umirovljenici. No, oni su tek treća skupina po udjelu anketiranih (12% umirovljenika), odnosno četvrta (10% nezaposlenih), dok je onih koji su zaposleni na ne/određeno (37%) ili onih koji studiraju (23%) ili rade uz studij (23%) znatno više.

Tablica 6: Sociodemografska obilježja sudionika pilot istraživanja prema radnom statusu i članstvu u civilnim organizacijama

Radni status / organizacija		Anketirani		Sudionici	
		<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Radni status	Zaposleni	19	36,5	4	7,7* (23,5)**
	Honorarno zaposleni	2	3,8	0	0,0 (0,0)
	Nezaposleni	5	9,6	3	5,8 (17,6)
	Umirovljenici	6	11,5	4	7,7 (23,5)
	Studenti	12	23,1	4	7,7 (23,5)
	Studenti uz rad	7	13,5	1	1,9 (5,9)
	Drugo	1	1,9	1	1,9 (5,9)
Član organizacije	Da	12	23,1	5	9,6 (29,4)
	Ne i Nema odgovora	40	76,9	12	23,1 (70,6)
Ukupno		52	100	17	32,7 (100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Nezaposleni su najmalobrojnija skupina i među sudionicima radionica (18%), dok su najbrojniji studenti i studenti uz rad (24% i 6%), zaposleni na ne/određeno (24%) te umirovljenici (24%). Kada tim podacima pridodamo i odgovore 23% anketiranih i 29% sudionika radionica koji su uključeni u rad organizacija koje se bave ili zastupaju marginalizirane skupine, vidljivo je da je radionica privukla i one koji su profesionalno upoznati s temom stigmatizacije. Problem sa sudjelovanjem dijela zaposlenih bio je i problem termina, o čemu će više riječi biti kasnije.

d. Struktura ispitanika prema sudjelovanju i interesu za sudjelovanje

Od anketiranih (N=52) njih se 65% izjasnilo da žele sudjelovati, ali se taj broj do početka radionica prepolovio (sa 34 na 17), između ostalog i zbog problema termina održavanja radionica. Oni koji su kasnije stvarno i krenuli na radionice (n=17) najviše su interesa pokazali za radionicu karakternih stigmi (f=12), dok je interes za radionice fizičkih i plemenskih stigmi bio podjednak (f=8).

Tablica 7: Diferencijacija anketiranih prema spremnosti na sudjelovanje i preferencijama

Želite li sudjelovati na nekoj od radionica? /Preferencije		Anketirani		Sudionici	
		<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Sudjelovanje	Da	34	65,4	16,0	65,4* (94,1)**
	Ne	14	26,9	0,0	0,0 (0,0)
	Ne, ali želim volontirati	4	7,7	1,0	1,9 (5,9)
Ukupno		52	100,0	17,0 ^a	32,7 (100,0)
Preferencija (radionice) ^b	Fizičke stigme	35		8	
	Karakterne stigme	30		12	
	Plemenske stigme	19		8	
	Želim volontirati	10		0	

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

a. Jedna osoba je u ovoj fazi izjavila da želi volontirati, ali je na kraju sudjelovala na radionicama

b. Bilo je moguće dati više odgovora

Treba napomenuti da su sudionici mogli dati više odgovora jer je cilj ovog pitanja bio što je više moguće izaći u susret sudionicima i omogućiti im sudjelovanje u radionici, tj. na temi koja ih interesira. Naravno, takvo prilagođavanje je bilo moguće samo donekle – točnije – sve dok su generalni parametri definirani istraživanjem zadovoljeni (omjer stigmatizirani-normalni; minimalni i maksimalni broj sudionika radionica). Uz sudionike i anketirane, tu je bilo i nekoliko anketiranih koji nisu željeli sudjelovati na radionici, ali su ponudili svoju pomoć kao volonteri.

e. Struktura prema izvoru informiranja

Posljednje pitanje vezano uz sociodemografska obilježja ispitanika bilo je o izvorima informiranja. Ovo pitanje, osim što daje uvid u uspješnost primijenjenih metoda oglašavanja istraživanja, pokazuje i određene karakteristike sudionika. Pa se tako, kao mogući poticaj na sudjelovanje, treba spomenuti i to da su ispitanici za istraživanje najviše saznali iz izvora kojima vjeruju (e-poštom od kolega, prijatelja, poznanika ili članova obitelji; čak 35%), a tek zatim e-poštom od organizatora istraživanja (29%). Ostali su za istraživanje čuli i putem socijalnih mreža, tj. Facebook stranice – koja je sama dosegla jednako ispitanika (12%), koliko mrežne stranice (8%) i promotivni letci, odnosno, promotivne knjižice Centra za kulturu Trešnjevka (4%) zajedno. Naposljetku, 6% sudionika je za istraživanje saznalo usmenim putem (uključujući komunikaciju telefonom ili mobitelom) te iz medija (4%). Tablica pokazuje i da su sve osobe koje su za radionice čule usmeno kasnije i sudjelovale u radionici, što govori o važnosti bliskosti izvora informacija – kada se radi o tako osjetljivoj temi kao što su socijalne stigme (pogotovo one diskretne).

Tablica 8: Sociodemografska obilježja sudionika pilot istraživanja prema izvorima informiranja

Izvori informacija	Anketirani		Sudionici	
	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
E-poštom: od organizatora radionica	15	28,8	5	9,6* (29,4)**
E-poštom: od kolega, prijatelja, poznanika ili članova obitelji	18	34,6	4	7,7 (23,5)
Usmeno (osobno ili telefonom)	3	5,8	3	5,8 (17,6)
Iz medija (tv, novine, radio i sl.)	2	3,8	1	1,9 (5,9)
Socijalne mreže (Facebook i sl.)	6	11,5	0	0,0 (0,0)
Mrežne stranice Centra za kulturu Trešnjevka	4	7,7	2	3,8 (11,8)
Promotivni letak Centra za kulturu Trešnjevka (newsletter i sl.)	2	3,8	2	3,8 (11,8)
Drugo	1	1,9	0	0,0 (0,0)
Nema odgovora	1	1,9	0	0,0 (0,0)
Ukupno	52	100,0	17	32,7 (100,00)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

5.1.3. Ulazno istraživanje: Obilježja ζ -iskustva sudionika pilot istraživanja

Osim prikupljanja sociodemografskih podataka o sudionicima, anketni upitnik je sadržavao i pitanja o njihovom *stigma*-iskustvu (ζ -iskustvu). Naime, kako je za ovo istraživanje od presudne važnosti ostvarenje interakcije između onih koji se deklariraju kao stigmatizirane osobe (ili diskriminirane osobe, što se često kolokvijalno izjednačuje) i onih koji se osjećaju

kao pripadnici „normalnog“ dijela korpusa hrvatskog društva, sudionici su upitani da se sami deklariraju po tom pitanju²¹¹. Valja podsjetiti da prateći Goffmanovu definiciju aktera stigmatizacije, u skupinu normalnih spadaju i svi „mudri“ (osobno upućeni u problematiku), tj. oni koji suosjećaju sa stigmatiziranim pojedincima (Goffman, 1990). Za potrebe ovog istraživanja pojam ζ -iskustvo karakterizira ispitanike prema njihovom antagonističkom iskustvu (osobnim, biografskim iskustvima diskriminiranosti, te neposrednom znanju o diskriminiranosti bliže okoline) i protagonističkom iskustvu (da li sudionici i sami imaju predrasude ili diskriminiraju druge). Za takve informacije je anketni upitnik relativno ograničavajući alat te su stoga pitanja o ζ -iskustvu iz ankete produbljena izjavama iz intervjua – što je bilo predviđeno i zbog čega je korišten mješoviti model.

Shodno mješovitom modelu, indikativne izjave intervjuiranih osoba su prvo kodirane *in vivo*, a zatim su utvrđene ponavljajuće ideje koje su grupirane u tematsku cjelinu ζ -iskustva. Te su ponavljajuće ideje ovdje prezentirane kako bi dale izvorniju sliku biografskog iskustva sudionika koje ih je motiviralo na sudjelovanje. Konkretno, tema ζ -iskustva je nastala iz *in-vivo* kodova iz intervjua grupiranih u ponavljajuće ideje: „općedruštvene stigme“, „znanje o bliskim stigmatiziranim osobama“, „osobno profesionalno ζ -iskustvo“ i „osobno ζ -iskustvo“. Ti su podaci upareni s podacima o ζ -iskustvu koje su sudionici dali u prijavnici, odnosno, uvodnoj anketi.

a. Antagonističko ζ -iskustvo: Osobno iskustvo

Prema svemu sudeći, pripadnost nekoj diskriminiranoj, odnosno, stigmatiziranoj skupini implicira različito poimanje društvene realnosti u odnosu na one koji se smatraju „normalnima“. Kako se istraživanjem želi postići mješovita interakcija pojedinaca koji se svrstavaju u te dvije skupine, oni su podijeljeni na ta dva identiteta, a zatim na tipove stigmi. Upitani da li bi se svrstali u neku od diskriminiranih skupina, njih 44% se izjasnilo potvrdno, dok ih se jednako toliko ne svrstava među diskriminirane. Kada govorimo o sudionicima radionica, njih 47% (n = 8) izjasnilo se da se svrstavaju u neku od diskriminiranih skupina, dok je njih 35% smatralo da ne pripadaju među diskriminirane; uz 18% njih koji nisu bili sigurni.

²¹¹ Umjesto pojma „stigmatizacije“, u istraživanju je korišten pojam „diskriminacije“ – čisto iz „marketinških“ razloga. Naime, kako je istraživanje provedeno u Centru za kulturu Trešnjevka te kako je istraživanje predstavljalo i dramsko-akcijski istraživački program koji treba zainteresirati javnost na sudjelovanje – u konzultacijama s Centrom odabran je pojam „diskriminacije“ za koji smo se složili da će interesentima biti terminološki jasniji i tematski „privlačniji“ Goffmanovim „mudrima“ koji se žele aktivno baviti promjenama u društvu, pomoći drugima itd..

Tablica 9: Sociodemografska obilježja sudionika pilot istraživanja prema diskriminiranosti i svrstavanju u stigma-skupine

Diskriminiranost / Skupina		Anketirani		Sudionici	
		f	%	f	%
Diskriminiranost	Da	23	44,2	8	15,4* (47,1)**
	Ne	23	44,2	6	11,5 (35,3)
	Ne znam	5	9,6	3	5,8 (17,6)
	Nema odgovora	1	1,9	0	0,0 (0,0)
Stigmatizirana skupina	Fizičke stigme	5	9,6	2	3,8 (11,8)
	Karakterne stigme	11	21,2	5	9,6 (29,4)
	Plemenske stigme	6	11,5	1	1,9 (5,9)
	Ne znam	1	1,9	1	1,9 (5,9)
	Više njih	1	1,9	1	1,9 (5,9)
	Nema odgovora	28	53,8	7	19,2 (58,8)
Ukupno		52	100,0	17	32,7 (100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Prema njihovim opisima diskriminiranosti, ispitanici su svrstani prema Goffmanovim tipovima stigmi u fizičke, plemenske i, najbrojnije, karakterne stigme (u koje su se svrstali 21% anketiranih i 9,6% sudionika, čime su nositelji karakternih stigmi bili zastupljeni s 29% među sudionicima radionica). Zanimljivo je da se sudionici ne svrstavaju u diskriminiranu skupinu, iako su imali neko iskustvo osobne diskriminiranosti. Među anketiranima, čak 64% sudionika je imalo osobna iskustva diskriminacije (uz 15% onih koji nisu sigurni), dok se među onima koji su sudjelovali na radionicama taj udio penje na 82%.

Tablica 10: Stigma-iskustvo sudionika pilot istraživanja

Osobno iskustvo diskriminacije		Anketirani		Sudionici	
		f	%	f	%
Osobno iskustvo diskriminacije	Da	33	63,5	14	26,9* (82,4)**
	Ne	10	19,2	0,0	0,0 (0,0)
	Ne znam	8	15,4	3	5,8 (17,6)
	Nema odgovora	1	1,9	0,0	0,0 (0,0)
Ukupno		52	100,0	17	32,7

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Kako bi dobili pozadinu takvih iskustava, sudionici su i tijekom intervjua upitani o svojim osobnim iskustvima.

i. Tema iz intervjua: Iskustvo osobne diskriminiranosti

Po pitanju osobne diskriminiranosti, trinaest sudionika (n =13) smatra da su imali takvih iskustava – iako valja napomenuti da sudionicima nije sugerirano što znači diskriminacija. Na kraju krajeva, koliko je važno da li znaju točnu definiciju naspram njihovog uvjerenja da su je doživjeli?

Prema fokusu te diskriminacije, moguće je utvrditi da su sudionici imali iskustava kao nositelji fizičkih stigmi, karakternih i plemenskih stigmi. U tim se situacijama spominju diskriminacijski odnosi ζ -parova („normalni“ – stigmatizirani): čujuć-gluihi; studenti-transrodne osobe; muškarci-žene (uključujući i razlike u odgoju); homoseksualne žene-heteroseksualne žene; urbano-ruralno; stariji-mladi; popularna-nepopularna djeca; etnička većina-manjina, društvo-branitelji („PTSP, nasilnici“, „desničari“); kontinentalna-jadranska regija („naglasak“); vjernici-ateisti, društvo-samohrane majke; normalni-„psihički oboljeli“; društvo-udovice branitelja; društvo-osobe s invaliditetom; društvo-ovisnici; medicinari-anoreksične osobe; državne institucije-Srbi; društvo-aktivisti.

Sudeći prema iskazima, među ζ -parovima dominiraju odnosi i osjećaji nepravde, vrijeđanja te nejednakosti, a te se situacije uglavnom odigravaju u institucionalnim odnosima (npr. na radnom mjestu), odnosno u manje ili više formalnim situacijama u kojima akteri prvenstveno igraju svoje uloge. Primjer odnosa nepravde na radnom mjestu daje jedan od gluih sudionika koji je bio diskriminiran na radnom mjestu. Točnije, bio je izvrgnut *mobbingu* od strane nadređenih, te mu nisu isplaćene plaće:

OSOBNOST ISKUSTVO

Kad sam ga dva puta pitao sa ugovor... I nisam ništa dobio. Nakon isplaćene jedne trećine honorara... on je mene prevario. Tako da mi na kraju uopće nije sve isplatio. Mene je to jako pogodilo. To je sve bilo kao da sam bio izvrgnut *mobbingu*. U privatnoj firmi za (tiskarske) proizvode. To se sve nekako naslagalo na mene. Nisam znao kako bi to sve razrješavao u sebi. Nisam niti jednom bio u savjetovalištu za takve probleme, niti jednom. Tako da imam puno iskustva u tome i to je jako važno prikazati. Da je to vrlo gorući problem. Ne samo kod čujućih, nego još više kod invalidnih osoba.

U tom je odnosu je gluha osoba poništena kao ravnopravna osoba koju se bez pravne ili socijalne osude (radnog kolektiva) može omalovažavati. Da omalovažavanje prelazi uobičajene

granice uloga u svakodnevnom životu (u ovom slučaju odnos predavač-student), pokazuje sljedeći iskaz transrodne osobe:

OSOBNOST ISKUSTVO

...stojim ja ispred učionice gdje trebam upravo ući i vidim na ploči piše „profa je lezba“. I sad ja stojim tu i pričam s kolegicom i apsolutno ju ne slušam što priča (SMJEŠAK). I razmišljam kako ću reagirati.

Za sudionike, odnos diskriminacije je primarno odnos nejednakosti. Ovaj primjer pokazuje subjektivnu pozadinu odnosa nejednakosti baziranu na spolu, tj. rodu:

OSOBNOST ISKUSTVO

Na mom prvom radnom mjestu, kada sam radila u muškoj firmi. Onda sam osjetila da mi se daju neki zadaci koji su tako malo bitni (SMIJEH)...u odnosu prema drugima. Jer je stvarno bio, ono, većinski muški kolektiv.

Da, da.

I loše sam se osjećala (SMJEŠAK). I onda... Onda žena ima poriv da se stalno dokazuje, dokazuje, a u biti se iscrpljuje onda na poslu tri puta više nego (SMJEŠAK) netko drugog spola (SMIJEH).

Valja naglasiti i da diskriminacija ne mora doći iz „očekivanih“ izvora. Ono što se čini važno su osjećaj superiornosti („mi smo u ovoj situaciji većina“) i prikladna društvena pozornica na kojoj se scena odigrava. Primjer sudionice koja je radila kao konobarica u lezbijskom baru pokazuje da je iskusila neugodnosti vrlo slične onima koje je doživjela kao žena u odnosu s muškarcima:

OSOBNOST ISKUSTVO:

Mislim, ne mogu generalizirati – naravno - ali [...] Moji kontakti sa lezbijkama su uglavnom bili onako - ne baš jako ugodni. Zato što su; prilično su naporne. I ... baš su, onako, grubo naporne.

U smislu poziva na neke intimne odnose ili što?

Da. Dosta su izravne i ne odustaju nakon prvog "ne".

Drugim riječima, čini se da je pridržavanje poopćenih (ili pogrešno naučenih) uloga okidač koji dozvoljava da drugu osobu doživljavamo kao manje ljudsku, odnosno kao još jedno „oruđe“ ispunjenja naše uloge koju igramo za prisutnu publiku. Valja napomenuti da važnost igranja uloga ne mora nužno opadati s vremenom. Odnosno, važnost igranja uloga (pa uključivale one i diskriminacijske prakse) ne mora gubiti na važnosti u međusobnim odnosima, a tada protagonist diskriminacije teži zadržati impersonalnu komunikaciju baziranu na „očekivanim“ ulogama – kao što pokazuje još jedan primjer:

OSOBNOST ISKUSTVO:

Osobno ono što je najsvježije sada (je) dakle, kako sam rekla, organizacija u kojoj radim je feministička organizacija. [...] Ono što je zbilja vidljivo - ja sam tamo apsolutno najmlađa i kao takva služim da donosim kavu i zapisujem. Uvijek sam zapisničarka. [...] Ono što se vidi - sad već više godina kontinuirano idem na sastanke - ako mi do sad ne znaš ime onda imaš nekakvih problema. I još nosimo one *name tag*-ove kao budale, svi. Ali uredno sam “mala” i “ti tamo” i “daj ajde” i to je nešto što mogu reći da (je) na primjer po dobi nekakva diskriminacija, i to baš onako da gubiš apsolutno volju više biti tamo i ne da ti se i čemu sve ovo, i onako to otvoreno šikaniranje... Razgovara se o nekakvoj temi i javiš se nešto za reći, i onda se dobije, i to od medijskih ovako poznatih osoba koje se zbilja guraju konstantno, da dobro mala kaj sad ti tu dižeš ruku kao da ima ikakve koristi od tebe, tko je tu 30 godina ja ili ti .

Tako ti kažu ili je to tvoj doživljaj ?

Tako kažu, vrlo otvoreno, znači to nije nešto što se skriva. I to su osobe koje imaju navodno nekakav kredibilitet među svim tim (NEJASNO), i onda im se nitko ni ne usudi nešto reći i strah i trepet su.

Da, nije baš u skladu s feminističkom kritičkom teorijom.

Da, uopće nije u skladu s tim. Tako je. I upravo je kolegica koja je bila jednom sa mnom na takvom ispadu bila rekla da ona “mora ovo zaustaviti, da ako se mi već umišljamo da smo nekakve feministkinje, da kakav je ovo način razgovora, da hajdemo krenuti od opće pristojnosti. I tu je krenulo kao: “Molim?! Ti se usuđuješ nama nešto govoriti?!” Ono - totalan napad tako da sam na kraju i istupila iz svega toga. I svašta je tu bilo. To je nešto što, evo sada na primjer zadnjih par godina traje.

Ti primjeri se očito odnose na osobe koje nose diskreditirajuću (okolini poznatu) stigmatu, ali zanimljivo je i da je među sudionicima bilo onih s osobnim iskustvima nošenja diskretne stigme. Takvo iskustvo, za razliku od osoba koje nose diskreditirajuće stigme i koje, prema Goffmanu, u svojoj društvenoj strategiji i igranju uloga teže smanjenju tenzija, navodi osobe da kontroliraju informacije što plastično prikazuje sljedeći iskaz:

OSOBNOST ISKUSTVO DISKRETNE STIGME

To je bilo užasno frustrirajuće, jer u toj školi sam imala dvije prijateljice, (iz) te skupine u kojoj smo se uspjeli prepoznati. I bile su mi OK i htjela sam da dođu i da ih upoznam sa svojim ili obrnuto, ali to nisam radila jer “ti znaš nešto totalno drugo”, “ti znaš nešto totalno drugo” i ne mogu vas spojiti! I kad se to dogodilo - jer se naravno dogodilo - bila sam užasno napeta. Da li ćeš ti sada nešto reći? “Da li ćete vi sad ostati u šoku? Hoćete vi nešto reći? Vi to nećete moći razumjeti! [...] Baš ta neka kontrola informacija je ekstremno iscrpljujuća.

Koliko socijalne, pa i ekonomske štete čini diskriminacija govori sljedeći primjer. On, naime, pokazuje suštinsku frustriranost osobe koja vjeruje u cilj koji bi trebao biti zajednički i koja se godinama trudi u tom krugu – unatoč ranije spomenutom šikaniranju i neslaganju sa stilom rada i međusobnom interakcijom:

O UDALJAVANJEM UTJECAJU DISKRIMINACIJE

Da, užasno me ljuti baš to - ako govoriš da si feministkinja i da radiš po feminističkim principima, koji su prva tri glavna povjerenje, poštovanje i podrška - o čemu mi onda pričamo? Jer svojim ponašanjem, svakom rečenicom se samo ta tri načela krše, krše, krše, krše, krše. Dobro sad idem malo dalje - što se isto tako zna na toj nekoj ženskoj sceni - to se ne događa samo prema kolegicama nego i prema ženama žrtvama nasilja koje dođu u sklonište. To je isti pristup. I umjesto da budemo ono što sad stalno naglašavaju, nekako feministička scena umire. Nema nas dosta, raspadamo se, nismo složne, ne možemo se naći... Zašto onda ne pustiš mlade osobe koje su ti zainteresirane u cijeli taj krug? S tim smo probali nekako to okrenuti, ono, dajte nas učite, nećemo dugo biti tu ako ovako nastavite. Hvala, do viđenja, - mislim, to nitko ne treba. Daj ajde pokrenimo se, hajdemo skupa, mladi smo, spremni smo učiti i sve super, ali ne nailazi se baš na nešto. „Tko je njih učio kad su bile mlade?“ - to je taj pristup.

Vremena se mijenjaju.

Da. I zašto onda ne bi iskoristili ono što imamo i što možemo i... Ali ne!

b. Antagonističko ζ -iskustvo: Općedruštvena situacija po pitanju diskriminacije

Upitani da ocijene stupanj diskriminiranosti nositelja stigmi, stajalište ispitanika je da su u hrvatskom društvu najsnažnije diskriminirani nositelji karakternih stigmi, pa zatim oni koji nose fizičke stigme te na kraju oni koji nose plemenske. Među tim skupinama, samo su sudionici radionica prosječno dali srednju ocjenu (3) za stupanj diskriminiranosti nositelja plemenskih stigmi, dok su svi ostali stupanj stigmatiziranosti ocijenili kao nadprosječan (ocjena 4), odnosno, maksimalan (ocjena 5) – kao u slučaju karakternih stigmi.

Tablica 11: Stigma-iskustvo sudionika pilot istraživanja – mišljenje o općedruštvenoj diskriminaciji

Mjera općenite diskriminiranosti u hrvatskom društvu *	Anketirani					Sudionici					Stigmatizirani				
	N	min.	max.	Sr. vrijed.	Std. Devijac.	N	min.	max.	Sr. vrijed.	Std. Devijac.	N	min.	max.	Sr. vrijed.	Std. Devijac.
Nosioci fizičkih stigmi	51	2	5	3,82	,767	17	3	5	4,06	,429	23	2	5	3,87	,815
Nosioci karakternih stigmi	51	2	5	4,49	,644	17	4	5	4,59	,507	23	3	5	4,52	,593
Nosioci plemenskih stigmi	51	1	5	3,71	1,026	17	1	5	3,41	1,228	23	1	5	3,70	1,222
Ukupno	51					17					23				

* U upitniku su nositelji fizičkih stigmi opisani kao „osobe s fizičkim ili mentalnim invaliditetom, vidljivim ožiljcima i sl.“, nositelji karakternih stigmi kao „ovisnici, kriminalci, homoseksualci i sl.“, a nositelji plemenskih stigmi kao „etničke, religijske ili rasne manjine“.

i. Tema iz intervjua: ζ -iskustvo općedruštvene diskriminacije

U sklopu teme ζ -iskustva utvrđena je ponavljajuća ideja o „općedruštvenim stigmama“, tj. o općenitom problemu stigmatiziranosti u hrvatskom društvu. Pri tome se posebna pozornost pridodala odnosu institucija (tj. njezinih predstavnika poput liječnika ili državnih službenika) prema stigmatiziranim osobama. Od šesnaest intervjuiranih, čak je njih dvanaestero (n =12) izrazilo mišljenje o općedruštvenom stanju, tj. odnosu društva i njegovih institucija prema stigmatiziranim osobama. Intervjuirani smatraju da postoje takvi odnosi društva prema sve tri skupine stigmi – a iznijeli su probleme diskriminacije LGBT zajednice, vjerskih manjina,

etničkih manjina (Romi i Srbi), osoba s invaliditetom ili zdravstvenim teškoćama, žena, ovisnika, osoba treće životne dobi.

Među plemenskim stigmama, sudionici su istaknuli diskriminaciju vjerskih skupina te etničkih manjina. Sudionici su kao problem kod diskriminacije vjerskih skupina istaknuli osjećaj superiornosti dominantne vjere (odnosno, osjećaja izabranosti od Boga), a kod etničkih manjina kao glavni problem navode taj što „postoji određeno nepovjerenje“.

S druge strane, glavni problem za nositelje fizičkih stigmi vide u „podrugivanju“ i ignoriranju okoline („ljudi znaju biti neugodni pa se prave da ne vide ili ne čuju“). Jednostavno, osobe s invaliditetom su u društvu doživljene kao „nešto manje“ od punopravnog ljudskog bića, nešto što je „teret“ ili nešto što je „izvor straha“ od nepoznatog:

O SLIJEPIM OSOBAMA

Imam osjećaj da... (SABIRE MISLI) Da! Da se ljudi doslovce boje dotaknuti te ljude... Kao na neki način možda... Ili slijepe osobe! Kao da se boje (SMJEŠAK) da će prijeći taj invaliditet na njih. Ili kao da su od stakla ili tako nešto. Ili da su to ljudi kojima ne možeš niti šalu uputiti, kao, ne znam... Da im je taj... Kao da nisu cjelovita ljudska bića! I onda tako postupaju ljudi.

O OSOBAMA S INVALIDITETOM

Znači, društvo ih u cjelini odbacuje... Ono, na prvu, jel? Prirodno dolazi do tog, zapravo, odbacivanja... Odbacivanja takvih ljudi. Odnosno, oni su na "teret" društva. I postoje institucije, postoje... Ono... hm... Dakle, postoji neki društveni angažman da se, da se takvi ljudi izjednače. Odnosno, da im se omogući ...hm... da sudjeluju u društvu na jednak način kao i ovi koji nemaju, jel, te nekakve karakteristike. Ali, to je još uvijek borba manjine s većinom. Smatram da je društvo u većini... Ono, odbacuje. Znači, ide ono, onom logikom - odbacivanje slabe jedinke, najjači pobjeđuje...

Ne znam, ono, što se tiče nekih tih fizičkih, ono, uglavnom ljudi smatraju da osoba koja ima neki invaliditet da je nesposobna za neke određene stvari. Što je zapravo.... Jedino što invaliditet nosi je neku poteškoću. Ali ne znači da ta osoba to jednostavno ne može prevladati.

Ahm [POTVRDNO].

Možda je ljude jednostavno, ono, samo strah. Ono, ne znaju što mogu očekivati o nečega što je različito.

Generalno govoreći, sudionici smatraju da „u Hrvatskoj manje-više trebaš biti uniformiran da te ljudi ne bi na neki način označavali i stigmatizirali“. Drugim riječima, u hrvatskom se društvu odstupanje u fizičkom izgledu pripisuje karakternim stigmama – čime se ta razlika zapravo uvećava:

O RAZLIČITOSTIMA:

[...] ako netko ima *dreadlocks*-e ili je na neki specifičan način odjeven [...] takve osobe se često nađu u situacijama da su doživljene kao ovisnici ili drogeraši ili što već.“

Sudionici su i u *online* anketi istaknuli nositelje karakternih stigmi kao one koji su najdiskriminiraniji u hrvatskom društvu, od kojih će se ovdje prikazati tipične situacije u kojima se očituje diskriminacija LGBT²¹² zajednice. Čini se da se problemi „LGB“ zajednice mogu svesti na pravno/institucionalne probleme:

O LGB ZAJEDNICI:

Pa dobro, općenito što se tiče ovaj dio LGB, znači gdje je seksualnost u pitanju - dobro se zna da, pravno, *gay* parovi nisu ravnopravni sa *straight* parovima. Tako da, ono: nema braka, nema usvajanja, nema ono... [...] Tako da po tom pitanju definitivno postoji problem.

Probleme unutar institucija (u ovom slučaju škole), ipak stvaraju osobe koje „popunjavaju“ te institucije pa je tako i stigmatiziranost uvjetovana sudionicima i kontekstom:

O LGB ZAJEDNICI

Što se tiče škole mislim da to jako ovisi o konkretnoj lokaciji škole, i o osobama o kojim se radi. U smislu, znači, ako se netko pokušava sakriti - mislim - onda jednostavno nećete znati za njega i to je to, jel? Ali ako je netko malo više javan, u smislu recimo da su dva dečka ili dvije cure zajedno i drže se za ruku ili nešto tako

²¹² Kratica iz engleskog koja se ustalila i u hrvatskom jeziku te označava osobe lezbijske, homoseksualne, biseksualne i transrodne osobe (engl. *lesbian, gay, bisexual and transgender*)

- to može izazvati okolinu i mogu biti kobne posljedice. Tako da, ono... I dosta toga ovisi o tome. Vjerojatno ima škola gdje možda čak bi mogli proći bez problema, ali negdje drugdje, ono, već bi moglo završiti baš totalno kobno.

Uz LGB zajednicu diskriminirana je i „T“ zajednica transseksualnih i transrodnih osoba koja ima probleme nevidljivosti. Drugim riječima, zbog poželjne, Goffmanovim rječnikom diskrecijske stigmatizacije, transseksualne i transrodne osobe ne sudjeluju toliko u zagovaračkom aspektu te se zbog toga događa se da se kod „LGBT“ tema onaj „T“ dio izostavlja:

O TRANSRODNIM OSOBAMA

Sad s druge strane po pitanju ovoga "T". Znači, transseksualne, transrodne osobe ... hm... To je malo više nezgodno zato što... Češće te osobe nisu glasne. Znači manje-više ne žele da se zna za njih, nego samo žele proći kroz tu promjenu spola i onda, ono, uklopiti se u društvo i da nitko ni ne zna tko su i što su.

Ahm. Da, je bilo (promjene).

Da je nešto tu bilo, da. Ovaj... To je kod dosta ljudi slučaj. I onda, samim time, ono, i zbog toga nedostaje ta... vidljivost.

Vizibilnost.

Vizibilnost, da.

Uz nevidljivost, T-osobe doživljavaju i pravne probleme kod regulacije, odnosno, postizanja željenog statusa (tj. roda i spola):

O TRANSRODNIM OSOBAMA

Hoću reći - što se tiče i pravne strane – isto je malo nezgodno. Hm... Ono, normalno, ime stoji, ono, od rođenja. To je teško promijeniti ovdje. Osim ako hoćeš neko neutralno ime u smislu Saša ili nešto tako što može biti i žensko i muško. Ime se, znači, ne može tako lako ovdje promijeniti. Općenito...

Moraš navesti neke konkretne razloge?

Da. I neće odobriti ako nisi već prošao tu promjenu. Znači, odobriti će jedino neka neutralna imena, a skroz promjenu [...] recimo iz Sanja u Marko, ako hoćeš... Moraš već imati (dokaz), ono, da si prošao (promjenu).

Kod karakternih stigmati ponavlja se i diskriminacija žena, u čemu se ističe da se smatra kako je žena slabija, kako nema pravo na seksualni užitak:

O RODNOJ DISKRIMINACIJI

Na primjer, najčešće se čuje što se tiče seksa. Da „što žene smiju, što žene ne smiju“ - a muškarci sve smiju! To me onako - ubija. To me baš (SMIJEH) onako živcira, (za) to bi najrađe nekog tako ubila, ono (SMIJEH). I da ne mogu cure sve što mogu.

Također se izbjegava ozbiljne društvene probleme anoreksije i bulimije koje se generalizacijom pripisuje ženskim (karakternim) problemima:

O ANOREKSIJI I BULIMIJI

(Istraživači dolaze) do saznanja da anoreksija i bulimija u svojoj težini bolovanja postaje jedan od vodećih razloga socijalnog raslojavanja obitelji, jel?

Ahm (POTVRDNO).

Kod nas nitko o tome ne priča, jel da? Ovaj...

Da, da.

Niti želi to vidjeti! Niti želi, ovaj, jel? Međutim, ti trendovi su prisutni i kod nas, jel? Bez obzira koliko već netko htio vidjeti.

S druge strane, sudionici navode i pozitivne primjere koji doprinose edukaciji javnosti i inkluziji drugačijih:

O CIVILNOM AKTIVIZMU

Makar, opet s druge strane mislim da se puno i radi na tome da se oni uključe... Ne znam, recimo Festival jednakih mogućnosti, koji se svake godine održava i bio je prije na Borongaju, sad na trgu (bana Jelačića). Mislim da puno, puno promiče tu uključenost i da ostali ljudi vide kako je njima, kako su oni kreativni, kako oni mogu... Kako su tu!

Također iz iskustva navode da bi u regiji, u usporedbi s Hrvatskom, bili diskriminirani i kao žene ili kao pripadnici druge etničke skupine:

O REGIJI

Iz mog osobnog iskustva ja kažem, sve ovo što mi se možda i dogodilo i to bi se, mislim, možda dogodilo na nekom drugom mjestu. Ovdje, u regiji. Bivšoj. Tako da ne mogu reći da je to specifično baš ovdje. Ja bih možda bila negdje diskriminirana po spolu i mnogo (SMIJEH) više nego ovdje. [...] Možda ne zbog svog rodnog identiteta, ali možda... Ha, negdje su vjerojatno i neki drugi ljudi sigurno diskriminirani više. Zbog toga što su drugačiji. Tamo negdje gdje bi se ja možda osjećala ugodno, ne?

c. Antagonističko ζ -iskustvo: Znanje o bliskim diskriminiranim osobama

Ispitanici su dalje upitani o njihovim saznanjima o tome da li su njima bliske osobe diskriminirane, a pokazalo se da je 67% anketiranih i 88% sudionika radionica svjesno neke stigme koju nose njima bliske osobe. Ukoliko tim udjelima pridodamo i udjele onih koji su se svrstali u neku od stigmatiziranih skupina, odnosno, koji su izjavili da su bili diskriminirani - može se kazati da su interes za radionicu pokazale osobe koje su i same iskusile diskriminaciju, jednako kao i njihova bliska okolina.

Tablica 12: Stigma-iskustvo sudionika pilot istraživanja – znanje o diskriminiranosti bliskih osoba

Bliske diskriminirane osobe	Da	35	67,3	15	28,8* (88,2)**
	Ne	10	19,2	0	0,0 (0,0)
	Ne znam	6	11,5	2	3,8 (11,8)
	Nema odgovora	1	1,9	0	0,0 (0,0)
	Ukupno	52	100,0	17	32,7 (100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

i. Tema iz intervjua: Znanje o diskriminiranosti bliskih osoba

Dvije trećine intervjuiranih, tj. dvanaest od šesnaest intervjuiranih, spomenulo je diskriminiranost bliskih osoba. Oni su u svojim iskazima među bliske osobe smjestili obitelj, rodbinu i prijatelje, te nekolicinu susjeda. Prirode tih diskriminacija pokazuju da te osobe nose sva tri Goffmanova tipa stigmi, tj. fizičke stigme (mentalni poremećaj, gluha osoba, osoba s amputacijama), karakterne stigme (siromašna osoba²¹³, ubojica iz nehaja, ovisnost o težim

²¹³ Siromašne osobe se u kapitalizmu stigmatizira, što je opisao još Max Weber. Govoreći o moći kulturnog nad materijalnim svijetom, odnosno o „protestantskoj etici“ i njezinoj ulozi za razvoj kapitalizma, Weber zaključuje da protestantska etika daje srž (duh) kapitalizma koja prepoznaje božju milost u dobrom radu. Ta etika prisutna je i danas u formi građanske vrline koja je najizraženija u SAD-u i prema kojoj bogata osoba „uživa moralnu kao i materijalnu utjehu“ (Freeland, 2014: 2), tj. svojevrsnu milost na kojoj može graditi viziju superiornosti.

tipovima droge, shizofrenija, homoseksualnost, branitelj, staračke bolesti poput demencije), te plemenske stigme (etnička manjina, osoba drugačije boje kože). Koliko god fokusa diskriminacije (ili stigmi) bilo, iz njihovih se iskaza može vidjeti kako je glavni problem manjak komunikacije i okolina koja drugačije doživljava te osobe jer ih realno ne poznaje (a vjeruju i da bi se to promijenilo kada bi ih poznavali):

O PREDRASUDAMA

Pa znam osobu koja ima psihički poremećaj. I to je prilično uobičajen poremećaj - mislim i u svijetu, ali i u Hrvatskoj dosta (čest). I to se uspješno liječi lijekovima. Ali sam doživjela da su mi ljudi praktički savjetovali kao „pazi“ (SMJEŠAK). Dakle, tad u tom nekakvom opuštenom razgovoru kao: „ali on ti baš nije ono čist“ (SMJEŠAK). Ili „pazi se“ ili tako nešto u tom stilu. Što je - ja isto vjerujem - dobronamjerno, ali stvar je u tome što ta osoba je isto promatrana od strane nepoznatih i stranaca. Znači imaju sud o njemu na temelju toga (KAŠLJE). Praktički ne znaju ništa o karakteru te osobe...

Te su osobe uglavnom diskriminirane od strane osoba koje ih ne poznaju, tj. koje poznaju tu njihovu jednu dimenziju (tj. jedan njihov atribut ili stigmatu) ili, pak, od osoba koje su profesionalno zadužene za rad s njima (npr. doktor koji homoseksualne osobe pita za testiranje na HIV u situacijama kada heteroseksualne osobe ne pita). Uz nepoznate osobe i profesionalce, iskazi govore da diskriminirati mogu i obitelji (kada otkriju homoseksualnost djece). No, iskazi pokazuju i važnost kritičkog mišljenja. Odnosno, pokazuju da diskriminirati mogu i osobe profesionalno obučene za rad s osjetljivim socijalnim skupinama, ukoliko nisu spremne kritički sagledati cjelokupnu situaciju (naravno, pri tome treba kritički sagledati i osobnu situaciju tih socijalnih radnika, kao i uvjete u kojima rade):

Imala sam jedino jedan slučaj s prijateljicom koja je bila izravno diskriminirana od svoje socijalne radnice. I, ovaj, kako je ona meni to pričala...Ovaj...ona je nju diskriminirala na osnovi toga što ta cura nema roditelje i živjela je u Domu. I socijalna radnica je njoj stalno govorila kako je ona - ne doslovno, ali govorila je - da je na grbači države i da ne daje ispite i da se ona samo zeza. Uopće nije gledala tu neku pozadinsku stranu. I mislim da zapravo u tome je veliki problem...što, što se ne gleda taj neki malo širi kontekst nego samo problem kao takav.

Valja istaknuti da mnogi od tih primjera diskriminiranosti nisu nipošto bezazleni, te da brojni od njih „u trenu“ mogu postati primjeri nasilja (koji su u iskazima najčešći po pitanju homoseksualnih osoba):

... neka bliska osoba koja baš sustavno proživljava diskriminaciju je kolega s kojim radim [...] koji je *gay*. I koji je potpuno *out*-an (op.a. javno iskazuje svoj seksualni identitet), apsolutno to ne skriva. Nije onako stereotipan *gay* da sad ljudi kad ga vide na ulici će reći “da, da znam, to si ti”, ali kako to ne skriva vrlo brzo zapravo svi to saznaju i sad... Ne moram govoriti od toga da je bio pretučen puno puta, da mu se svašta deru po ulici, da čak mi znamo u svom uredu primati pozive: „Mi znamo da peder radi kod vas“, „dajte nam ga na telefon“...

Također, valja istaknuti da iako su navedeni primjeri osoba koje javno žive svoje stvarne identitete (pa nosili oni i stigme), brojniji su iskazi o bliskim osobama koje nose diskretne stigme – i to po liniji karakternih (homoseksualnost, branitelji) i plemenskih stigmati (Srbi). Zanimljivo je kako u tome oni, koji se u svakodnevnom medijskom prostoru prezentiraju kao ljuti neprijatelji, zapravo žive iste, diskretne stigme – jedni skrivajući seksualnost, a drugi prošlost – ne bi li im se „prišile“ karakterne mane u životu ili pri zapošljavanju. Uz njih, jedan od češćih primjera osoba koje nose diskretne stigme su osobe koje su bile u psihijatrijskoj ustanovi:

Jedna majka koju poznajem je bila sa mnom u bolnici. Ona je mene prepoznala, ja nju čak i nisam. Ali onako kad smo počeli pričati, ona me zamolila na kraju - nemoj nikome reći. I dok sam bila u bolnici, isto sam upoznala jednu ženu koja je živjela u zgradi moje prijateljice i ona me molila kao Boga “nemoj nikome reći da si me tu vidjela”. Znači sami ti ljudi koji su tamo [osjećaju nelagodu]- i ja se nekada osjećam neugodno kad to trebam reći...

Kako se čini, ono što razlikuje stigmatiziranost osoba s fizičkim stigmama od ostalih stigmati je dodatna dimenzija dobrohotnosti. Odnosno, dok su nositelji karakternih i plemenskih stigmati stigmatizirani putem vrlo jasnih verbalnih ili fizičkih poruka, osobe s fizičkim stigmama se često nađu u situaciji da se osjećaju diskriminirano ili stigmatizirano zbog invaliditeta – a da se slučajnom promatraču čini da protagonisti diskriminacije/stigmatizacije zapravo rade nešto dobro (ili uslugu). Odnosno, često nude ono što se od njih ne traži (što ponovno ukazuje na

problem manjka komunikacije ili nepriznavanja potreba) – i u tome nema razlike između institucija i pojedinaca:

O DOBROHOTNOSTI

Evo, poznajem i fizičke invalide. Jedna moja jako dobra prijateljica je... (Ona) ima oba dvije noge amputirane. I ona se zapravo strašno dobro adaptirala. [...] Ali isključivo svojom snagom, svojom voljom. Svaki proces, znači, svaku situaciju izrazito osobno doživljava i izrazito, ono, ulaže svoj napor. Jer društvo, odnosno, te institucije su zapravo tu (prisutne) u nekakvom minimalnom... Ono, minimalno sudjeluju i tu su kao nekakva osnova. Više kao institucije koje nju legitimiraju kao takvu osobu (s invaliditetom), ali poslije toga ona se sama zapravo mora boriti sa prihvaćanjem sebe... Jel? S prihvaćanjem u društvu.

A što se tiče recimo fizičkog invaliditeta, u većini slučajeva tu dolazi do nekakvog sažaljenja. Ono, sažaljenja u smislu "joj, ja ću ti, ja ću ti nešto napraviti". Iako ta osoba - pogotovo kad je riječ o osobi koja je vrlo, vrlo, vrlo duševno jaka i koja je zapravo iz cijele te svoje teške situacije izvukla maksimum. I naučila se nositi i boriti s time. Puno ljudi još zapravo želi podilaziti. U smislu „daj ja ću ti to napraviti“. „Sjedi ti, nemoj ti to raditi“. Što zapravo u njoj potiče želju da baš namjerno, ono: „e, baš ću ja pokazati da mogu to - jer me ljudi doživljavaju kao da ne mogu“.

Da, da, da.

I ponekad prelazi... Ponekad ta njezina volja prelazi granice. Znači, nju sputava u nekakvom običnom životu jer ona želi dokazati da može. Jel? Ljudima koji svojim postupcima je stavljaju... Ono, guraju je u taj “nesposobni” dio populacije. Ono, po *default*-u. Znači - ti imaš amputaciju, ti automatski, znači, ne možeš ništa od toga. A cura može i plesati i trčati i izvrsno se adaptira.

ii. Tema iz intervjua: Profesionalno iskustvo sa stigmatiziranim osobama

Posljednja grupa ponavljajućih ideja koja tvori temu 5-iskustva je osobno, ali profesionalno iskustvo sudionika sa stigmatiziranim osobama. Takvo iskustvo iskazalo je devet intervjuiranih, odnosno 56%. Ta su iskustva stekli radom u obrazovnim, državnim i socijalnim institucijama, medijima te civilnim udrugama. Iskustva se odnose na plemenske stigme (na

vjerskoj i etničkoj osnovi), fizičke stigme (djeca s teškoćama u razvoju), karakterne stigme (anoreksija i bulimija, žene žrtve nasilja, homoseksualne osobe, mladi, starija životna dob, ovisnosti).

Njihova iskustva su pozitivna u pogledu korisnika, ali se isto ne može kazati u pogledu nadležnih institucija. Naime, čini se da se svi oni slažu da institucije pate od kroničnog manjka dodatne educiranosti za rad s osjetljivim skupinama (u iskazima se navode primjeri rada s ovisnicima, djecom s posebnim potrebama, ženama, mladima). Također, čini se da neki od zaposlenika unose svoje osobne predrasude u rad, što je s ljudske strane razumljivo (jer je zasigurno potpuno nemoguće „isključiti“ osobno na poslu), ali nije sa strane poslodavca (tj. sekularne i demokratske države u čije se ime te usluge vrše) ili struke.

O PROFESIONALCIMA I STIGMATIZACIJI

Pa... hm... sad mi samo pada na pamet da... Evo, recimo za portal - želim pisati članak o 1973. godini kada je homoseksualnost skinuta s liste poremećaja od strane Američke udruge psihijatara. I ovoga, psihijatar kojemu sam se obratila, ono, kojeg sam pitala za suradnju, je u startu rekao da on baš nije adekvatna osoba zato što je vjernik. I čak je u udruzi nekakvoj liječnika-kršćana. Nešto što spaja vjeru i znanost. I odmah se izjasnio da on ne bi bio idealna osoba. Pa sam ga onda pitala da li još ima ljudi u struci koji imaju takav stav, koji smatraju da je to poremećaj - iako nije on rekao da je to poremećaj! ... Dugo smo mi raspravljali o tome. Ali sam stekla dojam da, što sam i prije mislila, da ima u struci puno ljudi koji to smatraju (poremećajem).

Nažalost, institucije se u iskazima javljaju gotovo isključivo kao mjesta na kojima se problemi stigmatiziranih skupina i njihovih zagovaratelja (npr. udruga) redovito ignoriraju ili pogoršavaju nestručnim ili birokratiziranim, hladnim ophođenjem – a najteži primjeri se iznose za probleme žena (žrtve nasilja, anoreksične djevojke itd.):

O INSTITUCIONALIZIRANOM IGNORIRANJU

Dobro. Znači, od strane institucije države i medicine taj se problem (anoreksije i bulimije), ako sam dobro shvatio, ignorira?

Ignorira se. Ignorira se uglavnom... [...] Svaki dan dolaze nove. Koje traže pomoć ispočetka. Koje u instituciji nema.

To je isto kao nešto što je grozno, ali ono - uobičajena je praksa u Hrvatskoj jer jednostavno nema neke institucije koja im (djevojkama s anoreksijom ili bulimijom) konkretno može pomoći.

Da.

Ali, ono, da ih baš vezuju za krevete i da ih se ne bi micalo ili ne bi išle vježbati zato jer one (medicinsko osoblje) nemaju vremena paziti na njih nego moraju piti kavu s ostalim sestrama i slično.

■ ■ ■

...žrtva silovanja obično prolazi teške osude i nekakve stigmatizacije od društva, da je ona kriva, da je nosila suknju, da je popila tri piva, da je bila vani do 3 ujutro, da si je to sama napravila, da je izazivala. Znači to je nešto s čime se, na čemu zapravo radimo s njima, izuzev same prorade trauma. Ono što se pokazalo, i to smo radili nekakva istraživanja, da institucije dijele te predrasude prema žrtvama, znači to nisu sada samo njihovi prijatelji i društvo nego je baš i u institucijama, koje se onako manifestira na način da kad žrtva dođe prijaviti vrlo često bude poslana na detektor laži, što je i za samu instituciju i za samu žrtvu, ja sam došla ovdje nešto prijaviti, ja sam ozlijeđena i onda ona završi na detektoru. Imali smo slučajeve gdje su žene bile zatvorene u sobici, navodno na ispitivanju, do 12 sati da ih nisu puštali van, da im nisu dali vode.

■ ■ ■

Bolnice kao takve, sad to zaista zavisi, imamo jednu bolnicu koju ne smijem imenovati, ali onako na crnoj listi. (U njoj) postoji svega jedna doktorica koja se koliko toliko normalno ponaša u svemu. Na primjer, dolazi žrtva silovanja, dovodi je policija i medicinska sestra izlazi van iz one svoje porte „joj, evo još jedne silovane, sad si mi poremetila cijeli red“ jer nju mora uzeti preko reda, ne?! To je recimo što se tiče institucija.

■ ■ ■

Dok s druge strane...hm...kad sam ja odlazio s njim na tu obradu - sam imao prilike vidjeti da...u tim institucijama zapravo ljudi nisu adekvatno educirani.

d. Protagonističko ζ-iskustvo: Predrasude sudionika i diskriminacija drugih skupina

Kako su sudionici istraživanja ujedno i pripadnici hrvatskog društva, koji realnost interpretiraju i na osnovu društvenog znanja (koje sadrži i znanje o stigmama), bilo je pretpostaviti da će i oni imati određenih predrasuda ili da su i sami nekoga diskriminirali.

Upitani da li imaju predrasuda prema određenim skupinama i, ukoliko smatraju da imaju, prema kojim – anketirani podjednako smatraju da imaju (39%) i nemaju predrasude (39%) dok njih 21% ne zna da li ima ili nema.

Tablica 13: Stigma-iskustvo sudionika pilot istraživanja prema osobnim predrasudama ili diskriminaciji drugih

Predrasude/ diskriminacija drugima	prema	Anketirani		Sudionici		Stigmatizirani	
		<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Predrasude prema drugima	Da	20	38,5	7	13,5 (41,2)	10	19,2* (43,5)**
	Ne	20	38,5	5	9,6 (29,4)	9	17,3 (39,1)
	Ne znam	11	21,2	5	9,6 (29,4)	4	7,7 (17,4)
	Nema odgovora	1	1,9		0,0 (0,0)		0,0 (0,0)
Diskriminacija prema drugima	Da	16	30,8	7	13,5 (41,2)	11	21,2 (47,8)
	Ne	17	32,7	6	11,5 (35,3)	7	13,5 (30,4)
	Ne znam	18	34,6	4	7,7 (23,5)	5	9,6 (21,7)
	Nema odgovora	1	1,9	0	0,0 (0,0)	0	0,0 (0,0)
Ukupno		52	100,0	17	32,7 (100,0)	23	44,2 (100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Sudionici radionica nešto više smatraju da imaju predrasude (41%), dok njih 29% smatra da ih nema, odnosno ne zna da li ih ima ili ne (29%). Slično je sa onima koji se definiraju kao pripadnici diskriminiranih skupina (n =23), koji također gotovo podjednako smatraju da imaju, odnosno, nemaju predrasude.

Osim svijesti o predrasudama, ispitanici su upitani i o tome da li su ikoga diskriminirali. Slično kao i s pitanjem predrasuda, anketirani gotovo podjednako smatraju da su druge diskriminirali kao i da nisu, dok najveći broj ispitanika nije siguran. Slična situacija je i među sudionicima radionica. S druge strane, među stigmatiziranim sudionicima su najviše prisutni oni koji su svjesni da nekoga diskriminiraju, a slijede ih oni koji smatraju da ne diskriminiraju te oni koji nisu sigurni.

Oni među anketiranima koji su precizirali prema kojoj skupini imaju predrasuda, pokazali su da najviše osviještenih predrasuda imaju prema nositeljima karakternih (17%) i plemenskih

stigma (8%), uz dodatak da svi anketirani koji su osvijestili predrasude prema više stigmatiziranim (5%) navode plemenske (Rome) i karakterne (homoseksualce, ovisnike, kriminalce).

Tablica 14: Stigma-iskustvo sudionika pilot istraživanja prema fokusu osobnih predrasuda

Fokus predrasude	Anketirani		Sudionici		Stigmatizirani	
	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Karakterne stigme	9	17,3	6	11,5 ^(35,3)	4	7,7* ^{(17,4)**}
Plemenske stigme	4	7,7	0	0,0 ^(0,0)	2	3,8 ^(8,7)
Ne znam	3	5,8	2	3,8 ^(11,8)	2	3,8 ^(8,7)
Više njih	3	5,8	0	0,0 ^(0,0)	8	15,4 ^(34,8)
Nema odgovora	33	63,5	9	17,3 ^(52,9)	15	28,8 ^(65,2)
Ukupno	52	100,0	17	32,7^(100,0)	23	44,2^(100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Sudionici radionica su također najosviješteniji svojih predrasuda prema nositeljima karakternih stigmatiziranih (35%), što može govoriti i o najvećem interesu iskazanom za radionicu posvećenu ovoj tematici. Zanimljivo je i da oni koji su se izjasnili kao pripadnici stigmatiziranih skupina također imaju osviještenih predrasuda prema drugima (44%), uz 17% njih koji ne znaju, dok njih 39% smatra da nema predrasuda. I oni su najviše osvijestili predrasude prema karakternim stigmama (17%), te plemenskim (9%), uz najveći dio njih koji nisu odgovorili na ovo pitanje (65%).

i. Tema iz intervjua: Predrasude sudionika

Tema predrasude sudionika se temelji na tri skupine ponavljajućih ideja: predrasude prema nositeljima fizičkih, plemenskih i karakternih stigmatiziranih. Odnosno, sudionici su tijekom ulaznih intervjua iskazali predrasude prema sva tri tipa stigmatiziranih. Najmanje su se spominjale predrasude prema nositeljima fizičkih stigmatiziranih (n =2), dok su predrasude prema nositeljima karakternih (n =9) i plemenskih (n =10) stigmatiziranih znatno zastupljenije.

Pa su tako intervjuirane osobe pokazale da imaju najmanje predrasuda prema nositeljima fizičkih stigmatiziranih (n =2), tj. prema slijepim osobama i osobama s čijim se izgledom blago rečeno ne slažu :

O SLIJEPIM OSOBAMA

Da li si se (u interakciji sa slijepom osobom) osjećala ili ponašala drugačije?

Da! Jesam. Na način da bi se više prilagođavala. Onako, u smislu... Kako da kažem? Pa poklonila bi više vjerojatno pažnje. Bila bi lažna, vjerojatno.

Bez da ona to traži ili?

Bez. Iako se ona izvrsno snalazila i u vremenu i u prostoru.

O VAŽNOSTI PRIKLADNOG IZGLEDA

Prema curama koje smo mi procijenile da nisu lijepe, prema dečkima koje smo procijenile da nisu lijepi, i općenito zapravo svima za koje smo si mi uzele nekakvu slobodnu volju pa ćemo mi reći da ili ne - imaš klempave uši - ne može, upravo si došao u ovu školu, nisi od početka - ne može, ne znam što se tada nosilo. [...]

Da, sjećam se da su bile nekakve tregerice (op.a. vrsta hlača od traper a s naramenicama) popularne, nekakve, te stvari, cure koje su dobile kasnije su totalno ono... mislim zbilja što radiš ti cijeli svoj život. Posebice je bio jedan dečko koji i danas kad se sretnemo me neće pozdraviti, ni mene ni tu frendicu, on je bio tip koji... dakle postojalo je to neko društvo nas desetak, koji je bio konstantno s nama, ali je bio tu da se mi s njim sprdamo i tak, svašta nešto radimo, zato što je bio niži od ostalih, zato što je bio, ne znam, skoro pa albino.

Nadalje, određene izjave ukazuju na predrasude prema nositeljima plemenskih stigmati (n = 10), tj. prema Romima, osobama iz ruralnih sredina, Srbima, „crncima“, azijatima, Židovima, muslimanima, općenito vjernicima i žiteljima drugih regija Hrvatske. Što se tiče plemenskih stigmati, one se tiču osjećaja nepovjerenja (općenito i u interakciji):

O ROMIMA

Ja to gledam prema sebi (SMJEŠAK) nekako, ne znam...Ja njih (Rome) prihvaćam, ali ne znam da li bi im vjerovala (SMIJEH).

[...]

A imala sam iskustava (SMIJEH) kojekakvih.

O SRBIMA

Da, imam vrstu predrasude prema Srbima. Zbog nekakvog, zbog rata... Iako... U biti ta predrasuda je nastala obiteljski. [...] I iako bih voljela ići studirati u Beograd. I jako mi se sviđaju muškarci (SMJEŠAK) iz Srbije. Sviđa mi se njihov izgled i kako pričaju. Ali baš imam predrasude. Mislim (SMJEŠAK) to je sasvim opravdano.

O MUSLIMANIMA

Pa evo, da počnem od toga da ja imam predrasude prema...muslimanima [...] Ne mislim da su svi muslimani vjerski fanatici. Naravno da ne mislim, jer bi bilo ograničeno od mene. Ali jednostavno mislim da ako je netko musliman da je veća šansa da će biti vjerski fanatik.

[...]

Pa nije da sam ih (muslimane) baš upoznala. Da sam, ovoga, imala nekakve intenzivnije kontakte.

Iz iskaza je vidljivo da se razlozi za nepovjerenje nalaze u generalizaciji koja može nastati na osnovu osobnog iskustva (s Romima) ili sekundarnih informacija dobivenih iz izvora kojima osoba vjeruje (obitelj, mediji). Pri tome stigmatizacija ustraje čak i kada dođe do neposredne interakcije i do informacija iz sekundarnih izvora koji su suprotni od predrasudnog znanja:

O SRBIMA

Jesi li nekad upoznala nekoga tko se predstavio kao Srbin ili Srpkinja?

Jesam.

I jesi... Kako si se osjećala, tj. odnosila ?

Pa odnosila sam se, naravno, sasvim normalno, ali ona i ja smo se, ono, slagale... hm... I slažemo se i danas, dan-danas poznajemo se. Uvijek, uvijek su to bili fini pristojni (SMJEŠAK) ljudi. Ali ja osjećam tu dozu nepovjerenja [...] ...nije da očekujem da će mi sad napraviti nešto loše, ali definitivno dugotrajno... Dugotrajno, vjerojatno bi (bila) u nekakvom grču. Ne znam, da će mi zabiti nož u leđa, nemam pojma! Što ja znam!?

O MUSLIMANIMA

[...] jedna knjiga koju smo imali za Etiku, literaturu, se zvala "Identitet i nasilje" i temeljna poanta te knjige je bila... Hm... autorica je željela... hm... dati do znanja da muslimani imaju čitav niz identiteta. Da njihov vjerski identitet nije jedini identitet koji oni, koji oni imaju. Da su oni, osim što su muslimani, u svakom trenutku i prijatelji i muž, žena, liječnik bla, bla, bla. To je sve istina. Ali ja njih jednostavno... (CVOKOĆE JEZIKOM) Ja taj njihov vjerski identitet zamišljam kao nekakav nad-

identitet! Koji pokriva sve ostale. I svi ostali su na neki način pod utjecajem tog vjerskog identiteta. Koji jednostavno ima utjecaja na njihov život u cjelini.

Očito nije važno samo ostvariti interakciju, već je potrebno *ono* više – a *ono* je kritičko mišljenje čije prihvaćanje ovisi o biografiji pojedinca. Primjerice, zabilježeni su iskazi u kojima se interakcija pokazala kao ta koja je promijenila predrasudni stav:

O VJERNICIMA

Ali sam poslije, naravno, odrastanjem shvatio koja je zapravo priroda te potrebe da postanem vjernik. I onda sam to odbacio. I još kasnije sam shvatio da nisu svi vjernici nužno loši. Jer, eto, imao sam i konkretno jedno iskustvo - student Katoličkog-bogoslovnog fakulteta mi je bio cimer na drugoj godini.

[...]

... jednom kad sam upoznao dečka, baš mi je bio, ono, jako super i jedan od...dražih cimera. Kažem, nismo se mi slagali oko tih tema. Ono, postajanja Boga i sve, ali sam nekako i shvatio - OK, ne moram ja s njim... tu ni raščistiti te stvari. Važno mi je da mogu s njim OK funkcionirati u sobi. I kažem - bio mi je draži od mnogih drugih koji su mi, recimo, sličniji po ovim nekim vanjskim karakteristikama. Znači, [prema] interesima i preferenciji muzike, što ja znam, svega drugoga. Tako da to mi je recimo bilo neko prorađivanje nečega što sam, što sam imao, kao potencijal za predrasude.

Odnosno, sudionik je imao predrasude prema vjernicima dok nije bio cimer sa studentom-vjernikom. Također, očito je promišljao, odredio „viši“ cilj i „proradio“ tu situaciju. Kako se „situacije prerađuju“ dok smo svjesni, a najsvjesniji smo u izvanrutinskim situacijama, zbog toga je u ovom istraživanju od izuzetne važnosti završni performans koji predstavlja izvanrutinsko iskustvo i zajednički cilj svih sudionika (i koji ih, u teoriji, ujedinjuje na nekoj višoj razini).

Ne manje važno, samo kod predrasuda prema nositeljima plemenskih stigmi su se mogli čuti namjerno uvredljivi nazivi kojima se cilja depersonalizirati i omalovažiti „druge“ (npr. crnce se spominje kao “prepržene”, azijate kao “rižooke” i “jeftinu radnu snagu”, a Rome kao “cigane” koji “samo prave probleme”).

Što se tiče predrasuda prema nositeljima karakternih stigmi, sudionici radionica UPSET 2011 spomenuli su (n =7) autostopere, homoseksualce, žene, osobe koje slušaju narodnjake,

muškarce, političare, te ovisnike o alkoholu ili drogi. Sudeći prema iskazima, *drugi* se procjenjuje na osnovu statusnih simbola (npr. odjeće ili izgleda):

O AUTOSTOPERIMA

Ja uvijek stanem svakome - što nije baš najpametnije, jel? Ne baš svima, ne stanem baš svakome. [...] Ali na temelju vanjskog izgleda stanem osobi. Dakle, ako je netko zbilja zapušten neću baš stati. Ili ako stanem pa osjetim da bazdi neću mu stati. Mislim, ono što je...mislim da je (SMJEŠAK) normalno ponašanje.

Da, da, da. Ali... Znači vidiš, kako bi rekao... Po zapuštenosti biraš ili neki stil oblačenja?

Pa stil oblačenja ne, ne. Ne. Stil oblačenja baš ne. Ali vidi se. Mislim, zato što ima zbilja ovih autostopera koji putuju mjesecima... To se vidi ako ima, ovaj, ruksak veliki. Onda je jasno da nije vjerojatno stigao nit se oprati (SMJEŠAK). [...] A ovako na lokalnim cestama - baš sam maloprije stala čovjeku - čovjek normalno izgleda, prodao je auto i sad nije imao - da ne čeka bus - stopira. A na lokalnoj cesti, mislim, ako baš vidim da je netko baš ovakav, neću mu stati.

O NARODNJACIMA

Svi imamo (pre)drasude). Ne znam, vidiš nekog u tramvaju i onda pogledaš kako je obučen i onda si u glavi napraviš cijelu neku sliku što on sluša i tko su mu roditelji i...što studira i... I nekako možeš sam sebe uvjeriti da je to možda točno. Možda i nije točno - ali ne znam - k vragu, te predrasude ipak valjda zbog nečeg postoje, na kraju krajeva. I da! I treba ih...neke treba eliminirati i, ne znam...maknuti ih... Ali zbog nečeg postoje.

[...]

..mislim, jer jedino tako, mislim, mi tako funkcioniramo, ljudi tako funkcioniraju. Da nema toga, mislim, bilo bi nam dosadno. Treba maštati. Treba razmišljati o tome, ono...

O NARODNJACIMA

(Kad) u razgovoru saznam da osoba ide na takva mjesta i da sluša narodnjake, jednostavno mi se automatski... To mi je dovoljan (SMJEŠAK) podatak da me ne zanima ta osoba i... Ne znam! Jednostavno je tako. Ne mogu.

Iz gornjeg primjera je vidljivo da je tu prisutna i generalizacija rezervirana za one za koje osjećamo “neobjašnjivi” osjećaj superiornosti koji, pak, dolazi iz osjećaja da je *to jednostavno tako*. Nadalje, neki navode da su naučili da je *tome tako* iz izvora informacija kojima vjeruju (obitelj i mediji):

O HOMOSEKSUALNIM OSOBAMA

Ta karakterna stigma - ja imam problem s njom. Ja imam određeno mišljenje o homoseksualizmu, mogu ga izreći sada?

Slobodno daj.

Ovaj, ja mislim da je to... Ne znam sad da li bi baš rekla bolest, ali neka vrsta poremećaja. Ali time ne mislim da je to nešto sad - tragično.

[...]

Kako je moguće nekom postati homoseksualac?! Što se... Mislim - da li mu se dogodi, da li se čovjek tako rodi... Ma! Ne znam...

[...]

Mislim, jedan od najboljih prijatelja mi je homoseksualac, ali... Ali vidim da, vjerojatno je to, i obiteljski i...hm... i sa strane društva vjerojatno je došlo to da... Da imam neku predrasudu. [...]

O HOMOSEKSUALNIM OSOBAMA

Da mršava je (anoreksična osoba) zato što...konkretno modu vode pederi, ne? Koji, ovaj... (SMIJEH)... u ženi... (SMIJEH)... traže muškarca, jel? (SMJEŠAK)

Da, da.

A što to znači? Da onda, ovaj, debela žena ne može nositi suknju, jel?

[...]

Ovaj...iako su sve žene - u smislu svog izgleda dosta tašte, jel da?

Iz navedenih primjera je zanimljivo da se mediji pojavljuju kao pouzdan izvor informacija, odmah uz obitelj. Gotovo bi se moglo reći da su mediji (televizija) postali dio obitelji (što i jest sintagma povezana uz moderno društvo koje se okuplja u dnevnom boravku oko televizije – a što u suvremenom društvu polako nestaje). Također je zanimljivo da, dok se kod iskaza drugih predrasuda vidi određena potreba za opravdanjem stava ili težnjom za shvaćanjem, predrasuda prema ženama u intervju je ušla kao „normalni“, usputni dio razgovora o nekim drugima (modnim dizajnerima). Iako se radi o individualnim iskazima, takva

nonšalantnost može ukazivati na predispozicije za dublji društveni, podsvjesni negativni stav prema ženama koji se podučava. Kada govorimo o predrasudama, važno je ukazati na njihovu pozadinu. U ovim se iskazima, pozadina stigmatizacije pojavljuje kao nepovjerenje koje umanjuje volju za interakcijom ili shvaćanjem pozicije te druge osobe:

O BISEKSUALNIM OSOBAMA

To mi se jako ne sviđa! Smatram da biseksualci bi trebali biti više fer (SMIJEH). Jer prije nego što odlaze u krevet sa heteroseksualnim osobama, mislim da bi bilo u redu da kažu osobi "ja sam biseksualac". I da ostavi čovjeku na izbor. Jer, ovaj, to zbilja nije baš ugodno. Saznati u nekom momentu da...

Da je biseksualac?

Da! To... to zbilja nije fer.

O OVISNICIMA

Mislim... ovisnici - kad ga vidiš - stigmatiziraš ga odmah u neku ruku zato što znaš da je to osoba u koju se ne možeš pouzdati, ne možeš ništa računati na nju, ali... Zato tim osobama možemo pomoći.

O OVISNICIMA O ALKOHOLU ILI DROGAMA:

Alkoholičari. Narkomani. Ja to gledam uvijek kroz prizmu nekih ljudi koje poznajem...

Znači, (bazirano) na iskustvu, jel?

Možda bi imala neke rezerve prema tim ljudima... Ponekad vjerojatno - ne znam - bih možda, ne bi baš imala povjerenja (SMIJEH) u neku osobu koja je narkoman i tako neke svoje vrijedne stvari i tako nešto, jer normalno... Mislim, to je... To mi je nekako logično, ne?

Da, da.

Ovaj...to...Ne znam čak da li to mogu shvatiti.

O POLITIČARIMA

E to! To je moja stigmatizacija. (SMIJEH) Ja sam tu protiv njih na primjer. Mada može čovjek biti dobar, ali generalno kad netko kaže "političar" odmah se naježim. Znači i sama osuđujem nekog drugog isto tako kao što i netko osuđuje mene, ali može biti osoba OK, kao u smislu da je dobra i sve, ali ono (SMIJEH).

[...]

Neka druga zanimanja mi nisu pala na pamet. Političar je možda isto zbog trenutne situacije, gdje svi nešto muljaju ili ovo ili ono. Čim vidim Dnevnik ili politiku, samo okrenem to (program) i ne gledam, i ne znam što. Jer me to previše uznemirava (SMIJEH). Znam da ništa ne mogu napraviti, a samo slušam te gluposti - to mi se ne da.

No, dio sudionika svakako aktivno promišlja problem predrasuda te traži odgovore – što je, zapravo, najviše što se može tražiti:

O HOMOSEKSUALNIM OSOBAMA

Kako živim s tim?! Kako se družim s njime ako imam takvu predrasudu? Pa zato što pokušavam to shvatiti. Mislim da... mislim da mi se to... Taj moj stav je, ja mislim, jednostavno čista predrasuda. Eto i... U biti, voljela bi saznati što je to i čudno mi je to! Kako je to moguće?! (SMJEŠAK)

O NARODNJACIMA

Muzika je nešto što me privatno jako zanima... Tako da, možemo tu, to razdvojiti na dva segmenta. Prvi je taj muzički dio. Znači, sama muzika. Narodnjaci su mi apsolutno neprivlačni, ali znači kao muzika. A drugo je sad što, ono, postoji ta opet interkorelacija narodnjaka i ljudi koji ih slušaju. Odnosno, što možeš donekle predvidjeti kakvi ljudi slušaju narodnjake. I sad ako se sretnem sa nekim tko sluša narodnjake ono, baš sad pogotovo nakon svega ovog što sam ti ispričao - da ono osvještavam svoje predrasude i to. E - ovo zapravo nije da nemam predrasuda, ali ja ih aktivno suzbijam.

e. Obilježja ζ -iskustva: Motivacija za sudjelovanje i očekivanja

Upitani za razloge zbog kojih žele sudjelovati, ispitanici su u anketi (N =52) primarno naveli profesionalni razvoj (f =16), zatim aktivizam (f =10), osobni razvoj i učenje (f =9), interdisciplinarnost teme (f =8), osobnu stigmatiziranost (f =6), interes za dramu, kazalište i glumu (f =6), dokolicu (f =3) te naposljetku, interakciju (f =1).

Tablica 15: Motivi i očekivanja sudionika pilot istraživanja

Motivacija	Anketirani f	Sudionici f
Osobna stigmatiziranost	6	4
Interdisciplinarnost	8	3
Drama, kazalište i gluma	6	2
Profesionalni razvoj	16	6
Osobni razvoj i učenje	9	4
Interakcija	1	1
Dokolica	3	2
Aktivizam	10	5

i. Tema iz intervjua: Motivacija za sudjelovanje

Ova tema sastavljena je od osam ponavljajućih ideja – motiva za sudjelovanje. Tijekom intervjua održanih prije radionica (n =16), najveći broj sudionika je kao motive navelo profesionalni razvoj (n =8); zatim aktivizam (n =7); osobni razvoj i učenje (n =6); podjednako interdisciplinarnost teme i dokolicu (n =3); osobnu stigmatiziranost (n =2); te jednom dramu, kazalište i glumu, odnosno, interakciju. Po pitanju interdisciplinarnosti, sudionici ističu da ih je privukla mješavina znanosti i umjetnosti, odnosno kazališta i socijalnog rada, te inovativnost pristupa. Ti su rezultati u skladu s podacima iz ankete u kojoj su sudionici također istaknuli motiv profesionalnog razvoja i privlačnost mješovitog pristupa. Iz intervjua saznajemo neke detalje o tom motivu:

O PROFESIONALNOM RAZVOJU

Pa možda čak i ovaj posao kojim se bavim. Zato što radi se s jednom ipak kao najranjivijom skupinom i oni su diskriminirani, jednostavno, po "*defaultu*" (SMIJEH).

■ ■ ■

Iz psihologije, želim studirati u tom nekom smjeru, ono. Ili kombinirati sa antropologijom i sociologijom...

■ ■ ■

I usput naravno [...] bi to iskoristila eventualno za nekakav potencijalni članak (novinarski članak za *online* novine), ako bi dobila ideju.

Iz toga možemo zaključiti da su profesionalni razvoj i aktivizam bili primarni motivi za sudjelovanje u ovom akcijskom istraživanju – što ne iznenađuje – ali treba obratiti pažnju na jednu zanimljivost. Naime, zanimljivo je kako je interakcija najrjeđe spomenuta motivacija, iako ispitanici redovito navode kako žele pomagati drugima (aktivizam). Iz toga kao da se nazire ono što je Goffman zaključio o glavnom problemu stigmatizacije – manjak interakcije. Ili točnije rečeno, neshvaćanje stigmatiziranog *drugog* kao potpune osobe. Naime, čini se da se i pomaganje stigmatiziranima promatra iz rakursa aktivističkog identiteta koji svoju validaciju nalazi u akciji i kolegama, tj. profesiji, a ne u stvarnoj, svjesnoj interakciji sa stigmatiziranim osobama. Iz toga se potencijalno mogu donositi zaključci i akcije koje nisu utemeljene u stvarnim potrebama stigmatiziranih osoba, već u onome što istraživači ili aktivisti smatraju važnim.

ii. Tema iz intervjua: Očekivanja sudionika

Uz motivaciju, sudionici su upitani i o njihovim očekivanjima (ukoliko ih imaju). Devetero (n =9) intervjuiranih je iznijelo svoja očekivanja koja su grupirana u ponavljajuće ideje: neformalnog učenja (n =4), formalnog učenja (n =3), aktivizma i socijalnog rada (n =3), te umjetnosti i glume (n =1). Tu je i skupina (n =4) onih koji „nemaju očekivanja i ulaze otvoreno“. To jest, sudionika koji žele vidjeti kako se će se situacija razvijati.

Sukladno tome, može se zaključiti kako sudionicima detalji radionice nisu bili poznati prije početka - što je bilo i poželjno jer je pretpostavka da će sudionici biti to više otvoreni novim iskustvima, ukoliko ih još uvijek nisu klasificirali u mentalne ladice očekivanja. No, iako nemaju očekivanja od radionice, to ne znači da ti sudionici nemaju očekivanja od sebe. One koji žele steći neko formalno obrazovanje zanima tema diskriminacije i odnosi među ljudima te učenje „malih obrazaca“ koje mogu primijeniti u svom radu. Oni, pak, koje interesira neformalno učenje žele učiti o sebi, drugima i upoznati nove ljude. Odnosno, „raduje“ ih „neposredno iskustvo“ i prilika za upoznati „druge ljude koji možda razmišljaju slično ili možda ne, pa će onda razmijeniti neka iskustva, razgovarati“. Također, neki od njih imaju prijašnja iskustva i vide dramske radionice kao idealno mjesto za učenje o sebi i drugima:

OČEKIVANJE – UČENJE O SEBI

Jer sam i prije u tim neakvim dramskim radionicama doživio te neakve promjene.

Da sam nešto spoznao o sebi i o drugima kroz neakvu praktički igru, jel? Ono, neformalnu igru. Kroz neakvu, kroz neakvu malu kazališnu situaciju.

Da.

Ajmo tako nazvati, ne? Ono, iz scene... Odnosi među ljudima.

5.1.4. Dramsko-akcijske radionice i javni nastup: Proces dramsko-akcijskog istraživanja UPSET 2011

Nakon ulaznih intervjua i ankete, sudionici su simbolički izašli iz predvorja u prostor simboličkog teatra, tj. dramsko-istraživačkih radionica. Time je istraživanje ušlo u fazu koju su sudionici (a i voditelji) najviše iščekivali – u fazu dramsko-akcijskih radionica²¹⁴. Sudionici su prije ulaska podijeljeni u tri grupe, a svaka grupa se fokusirala na jednu od tipova stigmatiziranih stigmi, karakterne i plemenske stigme. Kod podjele se ciljalo održati omjer stigmatiziranih normalnih, kao i uvažiti tematske interese sudionika iznesene u anketi ili intervjuu. No, kako je istraživanje dobrovoljno i bavi se teškom socijalnom temom na javni način, bilo je očekivanih nedolazaka. Na kraju, u radionici fizičkih stigmatiziranih sudjelovalo je pet sudionika, na radionici plemenskih stigmatiziranih samo troje, a na radionici karakternih osmero.

Radionice su snimane kamerama, a sudionike su kroz proces vodile osobe stručne u području glume i dramaturgije, uz superviziju voditelja istraživanja. Svakako, prisutnost kamera u sociološkom istraživanju predstavlja relativnu novost i potencijalan problem²¹⁵, tako da se toj temi posvetila znatna pažnja – suradnici su dobili upute kako što nenametljivije snimati (uz korištenje druge statične kamere), a sudionici su upitani o utjecaju kamere.

O UTJECAJU KAMERE

Dakle, prije opisa procesa radionica, potrebno je spomenuti utjecaj kamera. Ta se tema javila nekoliko puta tijekom manjeg broja intervjua, ali isključivo u neutralnom svjetlu. Odnosno, sudeći prema izjavama sudionika prisutnost kamere ih nije znatno ometala ili skretala fokus sa procesa na osobnu izvedbu:

²¹⁴ Dok su sudionicima dramske radionice bile one zbog čega su se prijavili (odnosno prostor u kojem će steći profesionalna znanja ili osobni razvoj), za istraživanje je ulazak u ovu fazu značio dolazak do sjecišta na kojem se spajaju sve do sada opisane teorije te se testira inovativna istraživačka metoda. Odnosno, istraživanje je došlo do točke u kojem će se provesti dramsko-akcijsko istraživanje na koje sociologija javnosti neizravno poziva. Dakle, to je istraživanje koje svoje teme nalazi u civilnom društvu, te koje tom istom društvu koje istražuje znanstvenim metodama na kraju vraća uvide koji mogu doprinijeti nadilaženju problema teme kojom se bavi.

²¹⁵ Niero zaključuje kako je korištenje kamera u kvalitativnim istraživanjima (npr. CAVI – *Computer assisted Video Interviewing*) nešto češće u SAD-u, iako su i tamo relativno rijetki slučajevi zbog poznatih problema manjeg povjerenja u kameru, skupoće, neiskušane komunikacije (preferira se pisana komunikacija jer se tako ljudi jasnije izražavaju, dok kamera bilježi sve) i potrebe za kasnijom transkripcijom (Niero, 2014). Unatoč potencijalnim problemima, istraživački potencijal snimanja kamerom (npr. u budućim istraživanjima je moguće koristiti te materijale, ali je isto tako moguće organizirati i druga istraživanja – npr. grupne dinamike, sociometrije, gesta itd.) kao i aktivistički ili edukativni potencijal tog materijala je prevagnuo u korist korištenja. Očito, manjak povjerenja se u ovom istraživanju nije osjetio.

O UTJECAJU KAMERE

Nije te brinuo taj performans? Ili kamere, snimanje i to?

Ne. Ja volim kamere (SMIJEH).

■ ■ ■

(PRISJEĆAJUĆI SE) I da! Nije mi uopće bilo neugodno tokom cijelih radionica to što se snimalo. Dapače, ono, možda kad sam čitao tvoj email, odnosno, poziv na sudjelovanje - malo sam si mislio "a joj, pa ja ne volim puno da me snimaju".

[Potvrdno] Ahm.

Ali vrlo brzo, ono, na to zaboraviš (SMJEŠAK). I, ono, (SMJEŠAK) nije ti uopće više važno.

Dakle, sudionici su bili otvoreni prema kamerama ili su ih doživili kao nužnost koju se brzo zaboravi. Slične dojmove su i neki drugi sudionici prenijeli psihologici koja je sudjelovala na projektu kao psihološka pomoć:

Da, ovi dakle sudionici s kojima sam razgovarala u ovim navratima službenim nisu takvo ništa spomenuli. Jedino ovaj poznanik kojeg znam i van zapravo radionica je bio spomenuo da prva dva dana je imao malo tremu od kamere, da mu nije bilo svejedno, da je možda malo previše dramtizirao - poput hrvatskog filma jel? Ali, da nakon dva dana je jednostavno izgubio osjećaj i kamera... Usporedio je to sa *Big brotherom* je li? Kako je zapravo sad spoznao kako je tim ljudima tamo - da jednostavno izgubiš svijest o kameri i počneš se ponašati normalno, uobičajeno.

Snimanje kamerama ima svoju očitu vrijednost za istraživanje i aktivistički i edukativni potencijal, a ono je odabrano kako bi se oslobodilo voditelje konstantnog praćenja procesa – kamere su preuzele glavnu ulogu bilježenja i „vođenja“ dnevnika istraživanja. Taj je dnevnik još nadopunjen kraćim opservacijama koje su voditelji zapisivali tijekom procesa. U ovom će se dijelu prezentirati sažeci iz dnevnika i snimaka kako bi se predočio proces koji su sudionici prošli od uvodnog upoznavanja do izvedbe performansa. Svakako, pri tome će fokus biti na dramsko-prakticionerskim akcijama koje su korištene tijekom procesa i utjelovljene u formi vježbi.

Kao što je ranije opisano, generalni okvir radionica daje Turnerov obred prijelaza koji je za sudionike bio očit u vježbama koje su se izvodile na dnevnoj bazi i realiziran u formi dramsko-akcijskog istraživanja. Taj proces je pratio Turnerove faze (za koje i on sam smatra

da nisu uvijek jasne) na način da se sudionicima naglašava ono što je u tom trenutku prioritarno, u smislu ostvarenja atmosfere učenja i istraživanja o stigmatizaciji. Tako je na početku i prvih nekoliko dana naglasak stavljen na fazu rastajanja (odnosno stvaranja grupne kohezije i što snažnijeg simboličkog odvajanja sudionika od uloga koje žive u svakodnevnom životu). U sredini radionice je naglasak stavljen na liminoidnu fazu i sudionici su upitani definirati akcije koje nadilaze stigmatizaciju, te slobodno (i uz pomoć voditelja/ice koji su im pružali dramske i glumačke savjete) istraživati stigmatizaciju, situacije, akcije – sve što im se kroz proces pokazalo kao važno. Zadnjih nekoliko dana se naglasak stavio na fazu sastajanja, odnosno na pripremu za simboličku inicijaciju u novu grupu „mudrih“ – tj. za uvježbavanje odabranih scena i akcija. Idealno, sudionici su taj proces trebali prolaziti i na dnevnoj bazi, dakle, na početku se rastati od uloga, zatim istraživati mogućnosti (s naglaskom na akcije koje nadilaze stigmatizaciju), da bi se na kraju sastali u krugu i prodiskutirali što je bilo dobro, a što treba popraviti. Diskusije su vođene zajedno s vodstvom radionica i cjelokupan tim je sudjelovao u kreaciji finalnih nastupa. Ponavljanjem se pokušalo postići da se sudionici s vremenom što više opuste i užive u novi svjetonazor simboličkog teatra, tj. pokušano je postići što veći intenzitet radionica, ali to nije bilo moguće zbog objektivnih ograničenja (prostor, financije itd.) – dok bi idealno bilo da su sudionici ušli u proces i iz njega izašli nakon performansa. Stoga se krenulo u proces u kojem su jutarnji termin imali sudionici fizičkih stigmi, sljedeći termin je bio rezerviran za sudionike plemenskih stigmi, dok je posljednji termin bio za sudionike karakternih stigmi. Ovdje će biti prezentirani važniji detalji tog procesa.

5.1.4.1. Dnevnik dramsko-akcijskog pilot istraživanja

Prije opisa procesa treba naglasiti kako ovaj dnevnik istraživanja ne predstavlja „recept“ koji će uvijek dati očekivani rezultat²¹⁶. Dapače, kako je radionice vodilo više voditelja, opći okvir Turnerovog obreda prijelaza popunjen je drugačijim sadržajem. To jest, ovo je samo jedan mogući način popunjavanja tog okvira. Presudno u procesu je da je on slobodan te da se odvija *iz* sudionika, a ne *iz* ideje onih koji vode istraživanje. Naravno, u tome je bilo i određenih problema i odmak (ideja voditeljice u performansu, nedolasci sudionika itd.), no tako nešto i treba očekivati pri implementaciji akcijskog istraživanja koje zapravo i testira teorijski model. Ono što također treba uvažiti jest suštinska fleksibilnost dramsko-stvaralačkog procesa koji se

²¹⁶ Ipak, valja uzeti u obzir da svaka od vježbi ima određene principe, korake i ciljeve koje je jednostavno reproducirati. Stoga, iako nije nužno potrebno koristiti baš ove vježbe, postoje određene indicije da bi korištenje tih vježbi (odnosno vježbi koje imaju slična načela, korake ili ciljeve) moglo imati bolji učinak.

nužno reflektira i na ostale dimenzije ovog procesa. Drugim riječima, iako je moguće prepoznati faze Turnerovog obreda prijelaza, te faze nemaju jasne konture nego se njihova izmjena dešava miješanjem. Svaka faza predstavlja ono što se u tom dijelu procesa *naglašava* – a ne ono što je tada *jedino* i isključivo moguće. Goffmanovim rječnikom, realni identitet tog procesa je demistificirao virtualni (idealni, teorijski).

Prvi dan bio je posvećen upoznavanju i kao takav je iziskivao poseban program, a ovdje ćemo prikazati onaj s radionice fizičkih stigmi. Sudionici su sjeli u krug i upoznali se s voditeljicom i njezinom asistenticom, kao i međusobno. Kako su sudjelovale i dvije gluhe osobe, prisutna je bila i prevoditeljica za znakovni jezik.

Sukladno općim fazama „obreda prijelaza“, sudionici su ušli u fazu rastajanja preko fizički aktivne igre upoznavanja kako bi se sudionici „fizički digli“ i upoznali. Ta je aktivnost svakako poznata svima koji se bave neformalnim obrazovanjem, a u kontekstu prakticionerske tradicije najbliža je prakticionerskom pristupu Augusto Boala.

Nakon upoznavanja uslijedila je liminoidna faza, odnosno faza slobodnog istraživanja fizičkog pokreta uz pomoć glazbe i uz poziv sudionicima da obrate pozornost na ovdje i sada. Vježba se razvila u rad u parovima, tj. u istraživanje tjelesnosti drugih sudionika – što je za cilj imalo daljnje razbijanje nelagode. Osnovni dodir je prerastao u fizičku manipulaciju (s ciljem opuštanja, ali i stvaranja povjerenja) – sudionici su zabacivali svoje partnere po prostoru. Shodno tom usmjerenju, uslijedila je vježba „modeliranja prostora“ koja kod sudionika cilja osvijestiti raspoloživi prostor.

Uslijedile su vježbe imaginacije u kojima se sudionike poziva da personificiraju predmete (npr. nož), te istražuju utjecaj okoline na njihovo kretanje (kretanje kroz snijeg, let perca), uz fokus na emotivnu empatiju s drugima i svijest o međuovisnosti njihovih kretnji.

Po završetku neverbalnih vježbi sudionici su pozvani u krug u kojem im je objašnjeno da su u prostoru u kojem „nema pogrešnog“ te da se ovdje može prezentirati problematične međuljudske odnose „na sceni“ i „puno manje bolnije“. To je proces u kojem „postavljamo problem, ali onda ćemo ga i razriješiti“. Proces je završio fazom sastajanja u kojoj su sudionici međusobno podijelili misli o proteklom procesu, te kratkim vježbama relaksacije i fokusiranja.

Ono što se ističe u ovom procesu je gotovo „prirodni“ slijed Turnerovih faza obreda prijelaza, naglašena neverbalnost vježbi i istraživačke aktivnosti, kao i formiranje kruga između vježbi (simbol grupne „inkluzivnosti“ i fokusiranosti na proces). Svakako, već su tu uočeni određeni problemi s komunikacijom gluhi-čujući (bez obzira na prisutnu prevoditeljicu) kao i razlike u ponašanju onih koji su već imali ovakva slična iskustva (veća sloboda u istraživanju i vježbi) u odnosu na one koji nisu (ukočenost, ponavljanje radnji drugih i sl.). Prvi dan svakako

predstavlja početak opće faze rastajanja, ali je ipak sebi svojstven zbog posebnog programa koji ga opisuje (upoznavanje i sl.). Nakon prvog dana uslijedio je period u kojem je i dalje naglašena faza rastajanja – u nastojanju da se sudionike što više uključi u proces i stvori grupna kohezija.

Prema tome, drugi i treći dan radionica posvećeni su opuštanju sudionika i razvoju grupne kohezije, ali i definiranju scena za performans. Pri tome su korišteni različiti pristupi. Primjerice, razvoj grupne kohezije se u grupi karakternih stigma odvijao manje kroz fizičko i neverbalno, a više kroz diskusiju. Sudionici su sjedili u krugu i dijelili potencijalne „scene“ s kojima su upoznati i koje žele istražiti kao potencijalne scene za javni nastup. Zatim je scena postavljena te su sudionici podijeljeni u par glumaca i publiku. Prednost takvog pristupa svakako je iskušavanje glume pred publikom. Scene se odigravaju uz propitivanje voditelja koje ima za cilj poticanje sudionika da napuste stav da je nešto u komunikaciji „samorazumljivo“, to jest da promisle situaciju i lik koji glume, svoje držanje, govor itd. Sudionici zajednički s voditeljem definiraju okvire situacija, kao i interveniraju u odigravanje scena - u onim trenucima koji im se ne čine vjerodostojni (odnosno utemeljeni). Uz istraživanje scena, na sugestiju sudionika kreće se i u istraživanje uloga i perspektiva kroz zamjenu uloga. Paralelno s razvojem situacije, sudionici dobivaju stručne sugestije voditelja o detaljima rada velikana glumačko-prakticionerskog rada, čime zapravo uče o glumi i scenskom nastupu. Uz naglašeni „sjedilački“ rad (za razliku od stajanja i čestog fizičkog kontakta tijekom fizičkih radionica) i rad na verbalnim scenama, sudionici su prošli i modificirane relaksacije bazirane u Methodu Leea Strasberga, a u kojoj se u relaksaciju uključuje glas, to jest „sve ono što osjećaš stavljaš u glas tako da kad si na sceni taj glas bude otvoren“.

Rad se kod radionice fizičkih stigma pretvara u grupni rad, a pokazuju se i prednosti neposrednosti i mješovitog kontakta (gluhi sudionici uče druge sudionike osnovama znakovnog jezika). Također su i česte fizičke vježbe, tj. istraživanje u liminoidnoj fazi kod njih je znatno fizički obilježeno. Pri tome se ponovno najviše koristi Boalove vježbe. Scene se uvježbavaju linearno, jer je jedan od sudionika već imao jasnu viziju koju je nacrtao i koju su drugi prihvatili i zatim su-kreirali.

Ono što je primjetno u ovoj fazi je da sudionici pretežno biraju osobno važne teme za postavljanje scena (umjesto potpuno fiktivnih). Te su teme definirali prvi dan pri upoznavanju - kada su se upoznavali kroz određene stigme - za koje u tom trenutku drugi nisu znali da li su realne ili ne. Sudionici su sjedili u krugu te su bili pozvani predstaviti sebe, ali ne sa stajališta svojeg realnog identiteta već s „iščašene“ pozicije stigmatizirane osobe. Oko definiranih tema izgrađene su scene za koje se traže utemeljeni argumenti i uvjeti. Te su scene opisno zapisivane, kao i dijalozi, u dnevnik istraživanja kako bi sudionici polako akumulirali materijal za

performans. Vidljiva je veća kohezija dvije grupe, koje uz čest smijeh promišljaju scene koje će postaviti na performansu. S druge strane, već se dešavaju izostanci sudionika što umanjuje mogućnosti rada. Također, kod grupe plemenskih stigmati su vidljivi problemi s atmosferom (nedolasci sudionika, zamjene grupa i sl.), a uz to se javila situacija s voditeljicom koja je zbog druge financijske ponude nenajavljeno prepustila grupu asistenticama i voditelju istraživanja²¹⁷. Unatoč tome, sudionici ne odustaju već nastavljaju kreirati i u takvoj situaciji. Pri tome je primjetna voljnost sudionika da se prepuste sugestijama voditelja i tek nakon podržavajuće odluke nastave zajednički razvijati dogovorenu ideju (s vidljivom mišlju kako će to izgledati na performansu). Ono na što reagiraju pozitivno je verzija Boalovog forum teatra koji uvijek kreće od osobnog.

S druge strane, kod karakternih stigmati su česte diskusije i liminoidno istraživanje se u ovoj grupi odvija u kognitivnom procesu, više nego u fizičkim aktivnostima. No, zbog toga se rad na sceni lako svede na diskusiju o sceni.

Pokazuje se i važnost postavljanja prostora radionica u formu glumac-publika što ima svojih prednosti jer se sudionici upoznaju sa iskustvom nastupa, uče promatrajući druge i imaju vremena za „odmor“ od nastupa. S druge strane, nedostatak je taj što je veći dio sudionika glumački neaktivan. Također, za ovakav tip rada poželjno je postaviti i primjerenu scenografiju i rekvizite jer olakšavaju uživanje u scenu.

Četvrti i peti dan. Fokus je sada potpuno skrenut s upoznavanja na liminoidnu fazu, tj. istraživanje svega onoga što se tijekom procesa ukaže kao relevantno za temu stigmatizacije, odnosno, akcije koja nadilazi stigmatizaciju. Sudionici svih triju radionica isprobavaju zamjenu uloga pa, primjerice, sudionici radionice fizičkih stigmati isprobavaju zamjenu uloga tako što isprobavaju kako je biti gluh (uz pomoć čepića za uši). Također, sve je veća fokusiranost na formiranje scena performansa i uvježbavaju se scene koje su sudionici i voditelji ranije dogovorili (npr. uvježbavanje znakovnog jezika za izvedbu pjesme *Imagine* od Beatles-a u performansu fizičkih stigmati). Specifično za radionicu fizičkih stigmati je da su sudionici rano u procesu imali formirani scenarij, zbog jednog stigmatiziranog sudionika koji je imao jasnu ideju što želi prikazati. Ostali su se tome prilagodili, uz dodatak da je voditeljica djelomično

²¹⁷ Taj iznenađujući događaj stvorio je situaciju koju se u planiranju radionica željelo izbjeći, a koja je najpoznatija iz Stanfordskog zatvorskeg eksperimenta u kojem je voditelj istraživanja Zimbardo glumio upravitelja zatvora. Radi se o istraživačkoj situaciji u kojoj je voditelj istraživanja ujedno i akter zbivanja – što, u strogo kontroliranim okruženjima dokazano može dovesti do manipulacije sudionicima i procesima istraživanja (npr. Zimbardo je proširio glasinu među „zatvorskima čuvarima“ da „zatvorenici“ planiraju bijeg što je izazvalo nasilne reakcije i ponižavanja (The Experiment, 2002). Ne manje važno, voditelj istraživanja ne mora nužno imati i znanja voditelja dramske radionice.

nametnula svoju ideju – ideju izvođenja pjesme na znakovnom jeziku. U tom naumu ustraju iako sami zaključuju da je suviše kompleksno te da „ovo nije tečaj znakovnog jezika“.

Kao što pokazuje radionica plemenskih stigmi, vježbe opuštanja i naglašeno fizičke ili glasovne vježbe su i dalje znatno prisutne. Primjetna je i forma kruga u grupi, iako formacija ove grupe varira. Problemi ove grupe su nastavljeni (mali broj sudionika, različito vodstvo), zbog čega je rad bio ispresijecan. Unatoč problemima, vidljiv je napredak i kohezivni utjecaj fizički aktivnih vježbi. Također, puštanje muzike opušta pokret, a postavljanje scenografije donekle pomaže opuštanje glumaca – kao da se na neki način osjećaju „zaštićeni“ od pogleda sjedeći iza stola. Sudionici sve aktivnije i kreativnije mijenjaju uloge i unose se u situaciju koju problematiziraju.

Šesti i sedmi dan. Ulaskom u posljednje dane radionice, fokus je s istraživanja teme stigmatizacije prebačen na uvježbavanje dogovorenih scena. Odnosno, naglasak je stavljen na fazu sastajanja (diskusije, uvježbavanje dogovorenih scena) u kojoj sudionici mogu „opipati“ blizinu javnog performansa (kulminacija faze sastajanja) koji im odvlači misli. Iako još uvijek ima istraživanja i traženja detalja scena, vidljiv je sve veći fokus na performans i briga oko njega. Zbog toga učestalost aktivnosti koje su tipične za fazu rastajanja i liminoidnu fazu se umanjuju ili u potpunosti nestaju, te je očito usmjerenje na performans. Primjerice, grupa radionice fizičkih stigmi samostalno razvija rekvizite (zahvaljujući angažmanu sudionice). I dalje dominira forma kruga u grupi. Ono što se dodatno javlja je da sudionici koji su bolje zapamtili znakovni jezik podučavaju druge (što svakako daje naznake daljnje kohezije grupe).

Radionica plemenskih stigmi također pokazuje važnost prostora i rekvizita, odnosno, scene se žele postaviti na način kao što će biti postavljene na performansu. Problem nestabilne grupe zajedno s fokusiranošću na produkciju performansa stvara određene napetosti i potrebe za „uskakivanjem“ u scene suradnika i voditelja istraživanja. Od strane suradnika dolazi i do prijedloga da se sudionicima na neki način uvjetuje sudjelovanje jer se „grupa osipa“, što svakako nije dolazilo u obzir. Naime, cjelokupan proces je prvenstveno dobrovoljan i kao prostor akcijskog istraživanja dopušta oscilacije (koje zapravo predstavljaju i sastavni dio istraživanja). Sve u svemu, nestabilnost grupe svakako je utjecala na kvalitetu rada ove grupe – iako je performans pokazao da su razlozi nestabilnosti bili objektivne (obveze i sl.), a ne subjektivne prirode (npr. nezainteresiranost). Drugim riječima, neprikladan termin radionice je svakako predstavljao problem za ovu grupu.

Grupa koja je radila na karakternim stigmama nije imala problem brojnosti, pa se povremeni nedolasci i kašnjenja nisu značajnije odrazili na grupu (uvijek je mogao netko

„uskočiti“ i sl.). Ipak, grupa se podijelila u uvodnoj dnevnoj fazi rastajanja pa su se neki parovi odlučili odmah raditi na sceni, dok su drugi prvo radili vježbe fizičkog i glasovnog opuštanja. Nakon toga, uvježbavaju se scene koje su već ranije postavljene, pri čemu voditelj radionica i ostali prisutni komentiraju s namjerom poboljšanja izvedbe za performans. Scene nisu potpuno dovršene, nego je naglasak zapravo više na definiranju načelnih uloga i reakcija nego na konkretnom dijalogu.

Sedim danom završio je predviđeni proces istraživanja nakon kojeg je trebao uslijediti performans odmah idući dan. No, zbog rekonstrukcije dvorane, on je pomaknut za tjedan dana te je sudionicima omogućeno nekoliko dodatnih termina koji nisu snimani kamerama i koji su služili samo kao probe za nastup.

Nakon dodatnih proba, održan je javni performans 21. svibnja 2011. godine u kojem su sudionici triju radionica izveli performans na temu jedne od radionica (fizičke stigme, plemenske stigme i karakterne stigme). Taj nastup svakako predstavlja kulminaciju svih ranijih aktivnosti istraživanja, odnosno, predstavlja točku u kojoj se s jedne strane testira rezultat procesa i, s druge strane, ujedinjuju sva tri aspekta istraživanja (znanstveni, obrazovni i aktivistički). To je prilika za pokazati publici svoj rad, ali jednako tako nastup predstavlja prostor sudionicima za introspekciju i saznanja o sebi kao i stjecanje samopouzdanja i određenih vještina (npr. gluma, javno govorništvo itd.). Sudionici su izveli tri kratka performansa (svaka grupa za sebe) s naslovima „Preko ograde“ (plemenske stigme), „Nevidljivo“ (karakterne stigme) i „Od lepeze do lepeze“ (fizičke stigme). Prvi performans je bio na temu nedozvoljene ljubavi Hrvatice i Albanca, muslimana s Kosova – te obiteljskih odnosa. Drugi performans je bio bricolage četiri kratkih scena u kojima se očituje stigmatizacija osoba s depresijom, aktivista koji se bave poremećajima u prehrani, transrodnih osoba i osoba koje imaju biografske „mrlje“ koje im drugi ne dozvoljavaju izbrisati. Program je završio performansom sudionika grupe fizičkih stigmi koji su svoj nastup osmislili na osnovu iskustva gluhe osobe koja izumi bolje rješenje za hlađenje (nazvano „Lamelno puhalo“), ali unatoč svim pokušajima biva ignorirana od strane nadležnih institucija. U nastupu je sudjelovalo 15 osoba, a u publici je bilo manje od 40 ljudi – što je svakako bio neočekivano malen broj. S jedne strane, postojali su objektivni problemi (izrazite vremenske neprilike, kazališna dvorana u rekonstrukciji), a mnogo važniji bio je faktor diskrecije sudionika koji su odlučili ne pozvati sebi bliske osobe na nastup. No, nastup je svakako bio uspješan, a to iskustvo biti će opisano u idućem poglavlju. Nastupom nije završen i proces istraživanja, pa su sudionici zamoljeni još jednom ući u istraživačko predvorje i sudjelovati u izlaznoj anketi i intervjuu.

5.1.5. Izlazno istraživanje UPSET 2011 – evaluacija procesa od strane sudionika

Po završetku dramskih radionica i izvedenog javnog performansa (tj. simboličke inicijacije u „mudre“), sudionici su ponovno pozvani na intervju, ovaj puta s ciljem bilježenja iskustava i evaluacije. Tijekom tih polu-strukturiranih dubinskih intervjua pokušalo se zahvatiti sve segmente procesa: iskustvo radionica, osvještavanje, iskustvo performansa, drugi sudionici, publika i diseminacija, nastavak rada te nove akcije na osnovu kojih bi se proces akcijskog istraživanja unaprijedio.

Valja napomenuti da su sudionici upitani i da ispune online anketu, ali se pokazalo da je sudionike teško motivirati nakon što je proces završio. Iako je prikupljeno dvanaest izlaznih anketa, one su prikupljane predugo vremena (neke i mjesecima) da bi se moglo s bilo kakvom sigurnošću pripisati potencijalne promjene utjecaju dramskih radionica. Zbog toga je došlo i do promjene u dizajnu istraživanja 2012. godine – o čemu više u analizi rezultata pilot istraživanja. Izlazni intervjui, s druge strane, su odrađeni u danima nakon javnog performansa te predstavljaju bolji izvor informacija o subjektivnom iskustvu sudionika – iako i tu postoje određena ograničenja.

a. Tema iz intervjua: Nastavak rada

Ponavljajuće ideje koje su formirale bazu za ovu temu su: „podržava nastavak rada“²¹⁸, „želi nastavak s ovim sudionicima“, te „želi nastaviti s radom“. Naime, kako nije bilo sudionika koji je izjavio da ne želi nastaviti s radom, entuzijizam sudionika za nastavak je podijeljen u načelni (neobvezujući) nastavak, nastavak vezan uz sudjelovanje drugih sudionika te nastavak (obvezujući). No, pokazalo se da sudionici pilot istraživanja žele nastaviti sudjelovati, odnosno da je od petnaest izlaznih intervjua, njih deset (67%) eksplicitno izjavilo da žele nastaviti s radom. Njima treba pridodati još jednog sudionika koji želi nastaviti upravo s ovim sudionicima (ukupno 73%) te činjenicu da su dva intervjua vođena s gluhim sudionicima i uz pomoć prevoditelja koji su poneke odgovore skraćivali. Prema tome, može se zaključiti da su radionice bile uspješne te da je postavljen dobar temelj za daljnji razvoj akcijskog istraživanja u teatru, ali i za razvoj rada civilne udruge UPSET i razvoj umjetničkih projekata i projekata neformalnog obrazovanja.

²¹⁸ Ova ponavljajuća ideja javila se tijekom istraživanja 2012. godine, ali kako i ona predstavlja temelj teme „nastavak rada“ navedena je i ovdje.

b. Tema iz intervjua: Iskustvo radionica

Posebna pozornost tijekom izlaznih intervjua posvećena je temi „iskustvo radionica“. Ta je tema formirana od ponavljajućih ideja: općenito pozitivno iskustvo; ispunjena očekivanja; osobno zadovoljstvo; učenje i samopouzdanje; sloboda kreacije, rada na predstavi i temi stigme; interakcija, kohezija, povjerenje i razlika; te utjecaj vježbi. U posljednjoj skupini ponavljajućih ideja nalaze se konstruktivne ideje o vježbama koje su sudionici isprobali tijekom radionica te kako su one na njih utjecale. Po tom pitanju je iz iskaza vidljivo opće pozitivno iskustvo sudionika koji o njemu govore kao o „izvrsnom“, „odličnom“ ili „super“ iskustvu koje im se svidjelo procesno i rezultatom:

Ne, ne, stvarno imam naj mišljenje o radionici. Mislim da je postigla svoje ciljeve.
U svakom pogledu.

Naravno, iskustvo radionica ne bi bilo potpuno (odnosno, bilo bi idealizirano ili, pak, neznanstveno) bez negativnih elemenata. Negativni elementi tiču se interakcije, tj. nerazumijevanja ili stigmatizacije od strane drugih. Pa je tako za jednu stigmatiziranu osobu početak radionice bio situacija stigmatizacije:

O OSJEĆAJU STIGMATIZIRANOSTI

Prvo smo imali onaj intenzivni tjedan i na kraju smo imali još tri puta generalne probe. Pa možeš evo o tom prvom tjednu, prvi dan kad si došla recimo. Kako si se osjećala? Kako je bilo poslije?

Aha. Ha dobro. Prvi dan - jedino što mogu izdvojiti je da sam se osjećala malo, ovaj, stigmatizirano u cijelom tom društvu jer nije bilo nikoga ondje, trenutno, tada stigmatiziranih. Ali, ovaj to je bio samo trenutak i to je prošlo brzo.

Iz iskaza je vidljivo da se javio osjećaj izdvojenosti zbog ideje da nema drugih stigmatiziranih (iako ih je bilo, samo zbog diskretne prirode stigme nisu odmah prepoznati), ali koji je ubrzo prošao (vjerojatno upoznavanjem s drugima). No, iako je negativni trenutak ubrzo prošao, valja upozoriti na njega kako bi se u narednim istraživanjima obratila dodatna pozornost na stigmatizirane sudionike, tj. kako bi im se unaprijed kvalitetno komuniciralo da nisu „sami“ među „normalnima“.

Još jedan primjer problema u komunikaciji (nerazumijevanja) javio se također u odnosu stigmatizirane (gluhe) i čujuće osobe, a frustracija je nastala zbog umjetničkog neslaganja. Gluhi sudionik je zamislio izvedbu, ali nije uspio svoju ideju prenijeti drugim sudionicima te se, zapravo, prepustio grupi. Ovi primjeri naglašavaju važnost potpune komunikacije koju se ne smije zanemariti. Naime, unatoč problemima u komunikaciji, čini se da sudionici *očekuju* od drugih da ih razumiju – a to očekivanje je, kao i vodstvo koje nije prepoznalo probleme u komunikaciji, dovelo nesporazuma.

Frekventnije od negativnih, sudionici su naveli pozitivne aspekte radionice. Pa je tako osobno zadovoljstvo nastalo zbog sudjelovanja, osjećaja učenja ili rasta samopouzdanja iskazalo sedam sudionika ($n = 7$). Raspon pozitivnog utjecaja radionice seže od ispunjenja dokolice, općenito pozitivnog pogleda na svakodnevni život, preko demistifikacije i razvoja interesa za nova znanja (znakovni jezik, gluma) do resocijalizacije:

O OPĆENITOM DOBROM OSJEĆAJU (TIH DANA, IZVAN RADIONICE)

...često sam imala nekakav dobar unutrašnji osjećaj.

Super.

Baš sam se jako drago osjećala, zapravo.

Drago si se osjećala?

Da, da, da...

O RESOCIJALIZACIJI, OTVARANJU DRUŠTVU

Radionice (su mi) u svakom slučaju dale pozitivnu energiju. Dakle, neke stvari sam otvorila.

[...]

To sam mislila, da sam se odučila napokon otvoriti, jer sam bila previše zatvorena i povučena. Znači, [...] zadnjih jedno tri-četiri godine sam imala isključivo troje-četvero ljudi prisutnih u svom životu. Svima sam zatvorila vrata. Znači, vrata svim svojim bivšim prijateljima, sve sam ih - da tako grubo kažem - odjebala. I, ovaj, i taj Facebook kad sam otvorila, to je bilo isključivo za dvije-tri prijateljice koje nisu tu i za rodbinu (a sad je i za sudionike radionica i druge).

Tijekom provedbe radionice pazilo se na održavanje atmosfere jednakosti i uključenosti svih, a dramske radionice su idealan medij za postizanje toga jer, ukoliko ne ciljaju na visoke

umjetničke ciljeve, intenzivna interakcija, sloboda i otvorenost koji se razvijaju tijekom dramske radionice brišu svakodnevne granice²¹⁹:

O OSJEĆAJU JEDNAKOSTI I PARTICIPACIJE

A na samoj radionici ne, naravno, to... mislim da smo svi funkcionirali i da nitko nije ni na koji način se ponašao kao da su stigmatizirane osobe drukčije.

Shodno tome, upravo se interakcija, kohezija sudionika i međusobno povjerenje uprkos razlikama javljaju kao ponavljajuća ideja sudionika (n = 10). O pozitivnom iskustvu interakcije koja nadilazi razlike govore podjednako stigmatizirani sudionici i ostali. Oni veliku kvalitetu vide u tome što su se družili s različitim ljudima i različitim biografijama:

O VAŽNOSTI MJEŠOVITE INTERAKCIJE

...bilo mi je super što smo bili pomiješani - znači ljudi koje to zanima s neke profesionalne strane i osobe koje su se u stvarnom životu našle u tako nekim situacijama diskriminirajuće prirode.

■ ■ ■

[...] htjela sam reći da mi je super to što smo se spojili onako totalno svi različiti. Kužiš? Ono, i po dobi, i po zanimanjima i po interesima i po svemu. A opet... Znaš?

■ ■ ■

Nešto što te se dojmilo, možda, na pozitivan ili negativan način?

Pa sviđalo mi se što smo, ono, uglavnom svi nekako različiti. [...] Nema sad da smo, ne znam, svi imali [...] isti problem ili da su, ne znam, svi, svi iste struke [...] Ili da su svi istog nekog karaktera.

[...]

Ono, bilo je razno, razno - to definitivno. Ali su se opet nekako dobro uklopili. Što je možda, ono, za ne očekivati nekako.

Misliš nije za očekivati?

Da se toliko različitih ljudi u dobro uklopilo.

U svakodnevnom, ono... (životu)?

²¹⁹ Ovo je posebno važno za stvaranje pozitivne atmosfere koja bi, primjerice, u obrazovanju omogućila nadilaženje predrasudnih granica svakodnevice.

Da, da. Sad znači, na nekom druženju - mi smo se tako dobro slagali, imali smo o svačemu pričati i bilo je dobro. Znači nije bilo nekih, sad kad si s nekim [...] i pričati, a osjetiš možda neke tenzije ili nešto tako, jel? [...] Ne osjećati se opušteno i tako to. Dok s ovim ljudima, sve je bilo, ono... Sve OK. Bez obzira na dob, spol [...] zanimanje...

Pri tome sudionici ističu kako je njihovo mišljenje bilo uvaženo unatoč suprotnim navikama iz svakodnevice:

O PRIHVAĆENOSTI U RAZLIČITOSTI

Ma šta sam sad - da - htjela sam reći da mi je super to što smo se spojili onako totalno svi različiti. [...] i po dobi. I po zanimanjima i po interesima i po svemu...a opet...Znaš?

[...]

Mislim, dosta je starija od mene, ali uopće to nije bilo bitno. Kužiš? [...] Super je kad možeš s nekim tako pričati, a da te ne smatra - znaš ono - *full*, sad ona ima dvadeset godina i nema pojma ništa, znaš?

Jednostavno, sudionici su se pozitivno iznenadili sudionicima koji su spremni bez ustručavanja iznijeti probleme, te su pozitivno iznenađeni mogućnostima koje dramske radionice nude – transferabilnost iskustva (prepoznavanje sebe u općenitim ili *tuđim* situacijama), propitivanje sebe i društva:

O TRANSFERABILNOSTI ISKUSTVA

...Ljudi su me baš oduševili. Onako baš ta spremnost da sve ono što ih muči nekako izlože... [...] Super se i na sceni to tako uklopilo i [...] u nekim trenucima me baš i dirnulo ono što su pričali ljudi. Nekako sam i sebe (prepoznala) u nekim pričama koje nisu vezane za mene osobno nego za neke druge ljude i za situacije [...] Tako da u ovoj konkretnoj priči koju smo mi radili (performansu) - iako je proizašla iz nečijeg drugog iskustva - mogla sam naći neke tragove i sebe i sebi bliskih osoba.

Osim generalne pozitivnosti, sudionici smatraju da je formirana skupina koja će, iako znaju ograničenja, raditi na problemu stigmatizacije – ako zbog nikoga drugog, onda barem zbog sebe (jer stvarne promjene dolaze *iznutra*):

O KRETANJU OD SEBE

Najbitnije je to da smo se družili, da smo se shvatili da - svijet je bolje mjesto.

(SMIJEH). Pa da.

(SMJEŠAK) Dobro, sumnjam čisto, ali...

(SMIJEH) Pa za mene je.

[...] Kažeš – za tebe je?

Da.

O VAŽNOSTI GRUPNE KOHEZIJE

Pa rezime je zapravo definitivno pozitivan. Potpuno pozitivna iskustva. I glede ljudi i glede drugih reakcija (SMJEŠAK). I glede druženja. [...] Stvorila se nekakva mala grupa ljudi koji se pitaju o tome - što s time? Koji se interesiraju za tematiku. Dakle, ono - dobro je! Tu smo negdje. Znaš? Male teme se isto neće izgubiti koliko god [...] ljudi pokušavali globalizirati sve i staviti u nekakve vrlo uske okvire. Ne, ne vjerujem da će (se izgubiti). Ono, po ovom iskustvu ne vjerujem da će se desiti to da će nestati [...] nekakva želja za - ako ništa, zanimanjem za druge teme i drugačije ljude i tako dalje, ne?

[...]

Ide se naprijed, ne? Čovjek sudjeluje u svojoj borbi i nećemo nikad pobijediti, jel?

(SMJEŠAK) Kao ni ova druga strana, ali - to tako valjda mora biti.

Prema tome, čini se da je dramska radionica uspjela na dublji način utjecati na sudionike. Oni su naučili nešto o sebi, o drugima i društvu, kao i osjetili formiranje skupine pozitivnih pojedinaca koji daljnjim radom na sebi žele producirati nove javne performanse i tako utjecati na širu publiku, tj. javnost. Čini se da je od posebne važnosti formiranje skupine ljudi koji dijele svjetonazor (u ovom slučaju suprotan od stigmatizirajuće većine) i kako već takva interakcija doprinosi pozitivnijem pogledu na svijet i aktivnijem obraćanju na društvene probleme.

Kako bi konkretizirali koje su točno aktivnosti (koje se tiču neposrednog programa dramskih radionica) koje su doprinijele tako pozitivnom utjecaju radionica, sudionici su upitani o elementima radionica koji su im ostali u pozitivnom (ili negativnom) sjećanju. Cilj je bio definirati akcije koje pozitivno djeluju na sudionike i krajnji cilj (razvoj javnog performansa i slanje poruke). Upravo su te akcije one akcije koje „nadilaze stigmatizaciju“. Pa je tako osmero sudionika (n =8) navelo konkretne vježbe i podražaje koji su ih se dojmili. Tipski, među tim

vježbama prednjače vježbe zamjene uloga, neverbalne vježbe i sloboda improvizacije (tj. kreacije bez praćenja već napisanog teksta):

O IMPROVIZACIJI

Ono što mi se stvarno svidilo je što smo napravili bez teksta. To što je to samo krenulo i bilo je baš nekako stvarno i realno.

O „PROČIŠĆUJUĆEM“ ISKUSTVU GLUME I ZAMJENI ULOGA

... a samo to iskustvo te glume je isto onako bilo nekako pročišćujuće [...] Pogotovo ta situacija u kojoj smo se mijenjali iz uloge u ulogu, [...] Dok si pokušavao naći temu za svaku tu osobu [...] istovremeno si u glavi vrtio film i razmišljao [...] kako bi taj čovjek trebao razmišljati, pa zašto... Ono, uvijek si se onda borio i sam sa sobom na neki način.

[...]

A mislim da baš to što smo stalno ponavljali na istom slučaju danima, istu situaciju baš to je ja mislim nas, onako, pročistilo na pravi način. Jer da smo mi sad svaštari i da smo se izmjenjivali i tako dalje. Mislim da ne bi bilo tako efektno.

Kao što je vidljivo iz posljednjeg iskaza, gluma uz zamjenu uloga i ponavljanje ima pročišćujuće karakteristike. Ukoliko se ista scena ponavlja na različite načine i uz zauzimanje različitih uloga (kako se radilo tijekom istraživanja). To omogućuje različite perspektive i osvještavanje važnosti različitih pozicija, o čemu će biti riječi i u poglavlju o osvještavanju.

Konkretno vježbe koje su sudionici naveli su vježbe relaksacije, scena „*Imagine*“. Vježbe relaksacije su održavane na početku radionica i one su ih uvodile u proces i, na neki način, „otresale“ svakodnevni život iz kojeg su upravo ušli na radionicu. Kao takve predstavljaju važno sredstvo faze rastajanja, tj. oslobođenja sudionika u najvećoj mogućoj mjeri od uloga koje igraju u „vanjskom“ svijetu. Scena „*Imagine*“ je završna scena radionice fizičkih stigmi za koju su sudionici trebali naučiti pjevati pjesmu „*Imagine*“ The Beatles-a na znakovnom jeziku. Ono što pri tome ističu je zadovoljstvo mogućnošću učenja nove vještine, te smatraju da je takva scena (glazba, scenska rasvjeta, zajednički rad svih glumaca) odlično zaokružila „sve tri predstave“. Odnosno, smatraju da je dala pečat cjelokupnom programu.

Sudionici također ističu važnost autentičnih scena (tj. scena u kojima su oni odigrali neku osobnu situaciju ili u kojima su *znali* da neki drugi sudionik igra osobnu priču), ali je utjecaj takvih scena na pojedinca ambivalentan. Odnosno, dok neki smatraju da su autentične scene

bolje i da im je lakše odigrati nešto *realno* (pa i djelovati autoterapeutski jer neki spominju „oslobođenje“ nastalo iz scena u kojima su se prepoznali), drugi ističu da im je bilo lakše kada su zamijenili uloge i igrali neku drugu ulogu od one koju žive u svakodnevic²²⁰.

Ono što sudionici spominju u iskazima je i važnost podražaja, tj. „novog iskustva“. Ukratko rečeno, novo iskustvo koje nude dramske radionice (gluma i sl.) je imalo pozitivni utjecaj na svjesnost i motivaciju sudionika.

Ponavljajuća ideja novog iskustva nas dovodi do zanimljive dimenzije očekivanja, odnosno manjka očekivanja. Naime, sudionici često navode u iskazima nešto poput „nije bilo očekivanja, pa nije moglo biti niti razočaranja“. Svakako se otvorenost novom iskustvu i ulazak bez očekivanja čine kao nulta točka iz koje je moguće postići pozitivni efekt. Naravno, uz one koji nisu ništa očekivali sudjelovali su i oni koji su imali očekivanja koja su se ispunila – a tiču se očekivanog upoznavanja i učenja. Oni koji smatraju da nisu ispunili svoje ciljeve ili očekivanja govore o tome kako oni to već žive i da, suštinski, nisu vidjeli ništa novo što bi ih iznenadilo. Prema tome, u ovakvim aktivnostima je svakako pozitivno (ako ne i nužno potrebno) ponuditi nešto novo – jer tako raste zadovoljstvo sudjelovanjem, uči se, te se otvara mogućnost uvođenju novog svjetonazora (slobodnog od stigmatizacije) po kojem će se sudionici voditi.

c. Tema iz intervjuja: Osvještavanje

Tema koja se nadovezuje na temu iskustva radionica tiče se osvještavanja. Odnosno, ta se tema može promatrati i kao jedna od ponavljajućih ideja iskustva radionica – no kako je u intervjuima sudionika zabilježen velik broj iskaza ($f = 174$), tj. kodova koji govore o osvještavanju (ili manjku osvještavanja) po pitanju određenih dimenzija cjelokupnog procesa, formirana je zasebna tema. Ta tema je izgrađena na ponavljajućim idejama o ograničenjima dramskih radionica, osvještavanju o sebi, o drugima, o primjeni kazališnih i dramskih tehnika izvan kazališta, o stigmama, o važnosti perspektive i o utjecaju glume i dramskih metoda.

Kao sudionici dramsko-akcijskog istraživanja, sudionici su mogli uočiti i određena ograničenja dramskih radionica. Pa tako jedan od stigmatiziranih sudionika smatra da iako je njegovo iskustvo prikazano u performansu, to iskustvo nije utjecalo na njega niti je promjena u stavu okoline prema njemu nastala zbog te izvedbe (za koju smatra da se mogla napraviti „dubljom“ da je bilo suradnje „s nekim dramaturgom“, a akteri su, uostalom, iz drugog mjesta

²²⁰ Odnosno, ostaje pitanje da li je bolje da sudionici kreću u proces/scenu od stvarnog sebe ili izmišljene uloge (ova tema je i inače centralna za pitanja glume i kazališta, a nešto više o prednostima i manama opisano je u analizi istraživanja 2012. godine).

i nisu bili na predstavi), već zbog naizgled neočekivanog „saveznika“ nositelja diskreditirajuće stigme:

Evo nedavno su na žalost poginula dva dečka na motoru. I to, onako, je bila dosta... Dosta grda nesreća. Zabili su se u neki traktor. Ono, pri 180 (km/h) i nešto. I o tome sad svi pričaju (OTPUHUJE). Tako da jednostavno, vrijeme je već počelo nagrizati tu temu. I prije ili kasnije ljudi će se sjećati toga, ali neće...

Neće biti bitno, jel?

Neće biti toliko bitno.

Naime, naizgled neočekivani „saveznik“ (u nedostatku bolje riječi) je protok vremena i novi tragični događaj u maloj zajednici koji je skrenuo fokus s jedne stigmatizirane osobe na tu tragediju. Suštinski, kod ovog skretanja fokusa radi se o onome što je Goffman opisao kao motivaciju osoba koje nose diskreditirajuću stigmatu – umanjene tenzije u socijalnom kontaktu (Goffman, 1990). Novi tragični događaj donio je prevagu među mještanima i umanjio važnost ranijeg, manjeg prijestupa.

Nadalje, jedno od ograničenja je to što sudjelovanje u dramskim radionicama nije garancija nadilaženja predrasuda. Odnosno, to je proces koji se uvijek nastavlja i koji nije moguće transferirati na sve buduće socijalne situacije:

O POTREBI KONTINUIRANE SVIJESTI

...generalno, zaključak mi [...] je upravo taj da [...] neposrednim iskustvom se ta neka neznanja umanjuju. Mada, naravno - to smo i zajedno zaključili ja i ovi drugi polaznici – da nas to što smo ovo proživili i odradili još uvijek [...] ne baca generalno u skupinu ljudi koji nemaju predrasude. Pošto su predrasude zapravo nekakvi [...] neinformirani stavovi o drugim ljudima. Tako da, eto, mi smo sad dobili jedan obrazac, mogući, daljnjeg iščitavanja stvari. Ali normalno (SMJEŠAK) da se možemo naći u situaciji gdje [...] sve to moramo opet proživljavati iz početka...

[...]

Tako da, ono - nije da te to kvalificira (SMJEŠAK) kao osobu, kao tolerantnu osobu, nego moraš stalno iznova...

Uvijek raditi.

Raditi, propitivati.

Naravno, sagledano dublje ta dimenzija dramskih radionica nije ograničenje koje ju na nekoj imaginarnoj hijerarhiji didaktičkih oruđa svrstava niže, ali svakako treba biti svjestan procesne prirode svakog učenja, pa tako i učenja o nadilaženju socijalnih stigmi.

Još jedno od ograničenja (koja to zapravo nisu) je to da propitivanje društvenih problema u okviru dramskih radionica ne nosi posljedice koje bi u svakodnevicu nosilo. Odnosno, u dramskim radionicama se igramo – što se u „ozbiljnom“ svijetu (uključujući i svijet znanosti) nezasluženo smatra nevažnim²²¹. No, iako su znali da se *igraju*, oni su znali i da ta igra može utjecati na njihovu perspektivu:

E tako je! Pa meni to - meni se svidjelo. Eto. Jedno novo iskustvo. [...] Još si, eto, pokazao nešto malo na neki način što možda ne možeš nigdje drugdje.

[...]

Eto tako da, ovaj, po meni je to tako - lijepo iskustvo. Jedna lijepa igra, ne?

[...]

Jer na tako jedan bezazleni način [...] kažeš „igrajte se“, evo, ozbiljnim stvarima u svom životu, jel?

S druge strane, sudionici su osvijestili puno novoga o sebi – što je naglasilo sedmero njih (n = 7). Ono što su osvijestili nalazi se u rasponu od osvještavanja želje za volontiranjem ili spoznaje da i drugi imaju pravo na mišljenje, do „promišljanja i preispitivanja“ nekih svojih stavova. Sudionici su osvijestili i neke predrasude za koje nisu znali da ih imaju (npr. prema transrodnim osobama i prema ovisnicima):

Ja sam bila iznenađena već nakon prvog dana. Prva dan dva... Iznenađena sam bila koliko se u meni pokrenulo nešto (SMJEŠAK). Koliko sam uočila kod sebe neke stvari što prije nisam primjećivala (SMIJEH).

[...]

Tako je, da. Sa transseksualnim ljudima, jel tako? (SMJEŠAK). [...] Mislila sam ja nemam predrasude prema tome (SMJEŠAK), a [...] u par situacija sam se zatekla da onako gledam malo (SMIJEH) iz neke druge perspektive u stvari. I mislim si

²²¹ Odsutnost negativne reakcije društva je determinanta po kojoj Victor Turner razlikuje liminoidnu fazu obreda prijelaza kakvu nalazimo u modernim društvima od liminalne faze obreda prijelaza u ratarskim društvima (Turner, 1989). Dimenzija igre je također važna, jer je igra preduvjet učenja i pronalaženja novih rješenja, tj. akcija kojima nadilazimo socijalne, okolišne ili osobne probleme (Turner, 1989).

Isuse... Ali [...], što je išlo više kraju to su se meni pročišćavale neke stvari su mi ipak [...] se slagale na mjesto onako kako bi trebale biti.

Iz tih je iskaza vidljivo i kako ti sudionici promišljaju te situacije, odnosno kako im proces koji su prošli tijekom radionica nije samo ukazao na nove osobne predrasude već ih je i potaknuo da promisle situaciju i odrede svoj stav prema tim drugim osobama ili nauče što je u interakciji s njima poželjno, a što nije (npr. u kojem rodu oslovljavati transrodnu osobu, kako komunicirati s gluhim osobama i sl.).

Očito, spoznaju o sebi u ovakvom procesu nije moguće odvojiti od spoznaje o drugima – čime je proces zapravo nastavljen pa su sudionici i nadišli određene predrasude koje su imali prije radionica. Do promjene stava je došlo uslijed interakcije s *konkretnom* osobom koja nosi tu stigmu i koju su sada oni mogli spoznati kao osobu (umjesto kao stigmu, dijagnozu ili stereotipnu ulogu):

O NADILAŽENJU PREDRASUDE PREMA BRANITELJIMA

...kažem, imao sam isto izvjesne predrasude prema braniteljima. Mislim - da...

To je kao (branitelj) Jegervušt?

Da. I eto, to što sam ga upoznao (SMJEŠAK) [...] baš mi je dalo nekakvu tu sliku [...] "Aha, OK. Ne moraju svi biti..." [...] Ne moraju svi nositi te stereotipe...

O NADILAŽENJU PREDRASUDE PREMA GLUHIM OSOBAMA

Za mene radionica je bila jako korisna zato jer sam se djelomično riješila jedne predrasude. Prema fizičkoj stigmi. Gluhim...

Gluhim osobama, jel?

Gluhim osobama... Gluho-nijemim, jel?

[...]

Dobro, djelomično sam se riješila te predrasude. Naravno, predrasudu sam imala zbog neznanja, a obzirom da sam sad imam nekakvo znanje o komunikaciji s gluhim osobama na taj način se i predrasuda smanjila.

Posljednji primjer je odličan jer pokazuje ne samo pozitivan utjecaj nego i potrebu za daljnjim radom. Naime, vidljiva je potreba da sudionica koja se djelomično riješila predrasude nastavi kontakt s gluhim osobama (jer bi u tom kontaktu spoznala da naziv „gluho-nijemi“ zapravo vrijeđa gluhe osobe). Odnosno, potrebna je daljnja senzibilizacija (ne zbog

društvenog imperativa već zato jer gluhe osobe same navode tu točku kao važnu) koju valja promatrati kao proces na kojem uvijek treba raditi (jer je kontekstualni, društveno-kulturni fenomen). Pa tako treba raditi i na daljnjoj senzibilizaciji sudionika koji su je iskazali (n =7).

Sudionici su se senzibilizirali prema osobama koje nose stigmatu, a osjećaj varira od osjećaja žaljenja što dotična osoba živi te probleme u društvu (plemenske stigme, Srbi), osvještavanja veličine određenog društvenog problema (npr. anoreksije i bulimije) do shvaćanja sposobnosti (ili ljudskosti) nositelja fizičkih stigmati:

O ISKUSTVU PRIPADNICE SRPSKE MANJINE

Hm...jednostavno mi je bilo teško slušati te priče. [...] Mislim nije to sad bilo nešto, ali se vidjelo na njoj da, ono, ponekad se zna naći u situaciji kad joj je, ne znam, nelagodno.

O SPOSOBNOSTI GLUHE OSOBE

Mislim ne - ne poznajem ga (dublje) - tako da su ovo samo nekakve moje impresije.

Da, da, da.

Ali djeluje mi jako dobroćudno. Drago i pozitivno. I kao netko tko bi unatoč tome što u startu ima neke probleme koje većina nema (gluha osoba), a opet bi mogao dijeliti lekcije o životu, jel? (O) pozitivnom shvaćanju svega.

Dakle, jedna osoba je promatrajući scene i zamjene uloga koje je druga sudionica prikazala osjetila empatiju prema iskustvu te osobe (iako realno nije znala da li se radi o istinitoj situaciji ili ne). Spoznaja o drugima nije bila ograničena samo na tih nekoliko sati dnevno u dramskim radionicama, nego se nastavljala i nakon odlaska kući (što, naravno, ovisi od jačine iskustva i osobnosti). Primjerice, sudionica se zainteresirala kako je to biti gluha osoba i pokušala je zauzeti tu poziciju noseći čepiće u ušima tijekom dana (a interes je nastao kada je spoznala da gluhe osobe zbog neverbalne komunikacije imaju odlične predispozicije za glumu):

O SPOSOBNOSTI GLUHE OSOBE

Onda sam razmišljala nadalje o glumi kad sam vidjela koliko, ovoga - to mi je bilo potpuno novo iskustvo - koliko gluhe osobe praktički u startu imaju talent za glumu zato što jednostavno moraju - s obzirom da znakovni jezik nije dovoljan...

[...]

Ali jako bi voljela to probati. Biti gluha.

(SMJEŠAK) Ne zauvijek, a?

Ne (SMJEŠAK).

Dobro, znači ti si izvan radionice htjela isprobati kako je to biti gluha, jel? S tim čepićima.

Da [...] Jako me to interesira.

Kako su osvijestili *drugog* tako su osvijestili i da ono što i kako govorimo u svakodnevnom životu utječe na nas i druge, odnosno da valja paziti kako i koja se poruka šalje performansom:

A što si vidjela onda u tom kontaktu ?

Pa osjetiš njene osjećaje. Shvaćaš? Drugačije ti je dok ti to netko glumi, a drugačije je dok se radi baš o toj osobi. Osim toga, jako puno smo mi pričali. [...] O reakciji njegove okoline. Cjelokupne okoline. I roditelja i rodbine i prijatelja i svih. I dobiješ potpunu sliku - što inače ne možeš dobiti.

O VAŽNOSTI SLANJA JASNE PORUKE

Da, ali kada sam išla definitivno sam razmišljala o tome. I ne samo, ono, nakon nego i prije. Cijelo vrijeme mi je, ono, bilo u glavi kako najbolje predstaviti to što želimo.

Razmišljala si o izvedbi?

Da. Zapravo o tom nekom slanju poruke. Ono, kako bi bilo najlakše ljudima shvatiti što želimo reći.

Razmišljanja o izvedbi i slanju poruke govori i o svijesti o važnosti perspektive, o čemu je već bilo riječi kod opisa iskustva radionice. Svjesni važnosti različitih perspektiva, sudionici su sami aktivno tražili da se mijenjaju uloge ne bi li osnažili osobno shvaćanje druge pozicije:

A zato sam i tražila u jednom momentu da si zamijenimo uloge. Da budem još više svjesnija te njegove uloge. Ali i on (drugi sudionik) uloge drugih.

To pokazuje da su sudionici prolazeći kroz dramske radionice naučili nešto i o funkcioniranju društvenih fenomena stigmi i stigmatizacije, kao i o mogućnostima primjene

ove metode izvan kazališta. Odnosno, sudionici su o funkcioniranju stigmi spoznali da su ti ljudi „zbilja gurnuti na marginu“ i ignorirani ili kako stigma može biti zarazna i utjecati na osobu čak i kada ta osoba nema snažan osjećaj pripadnosti stigmatiziranoj skupini:

O MARGINALIZACIJI

Koliko god trivijalno bilo, pričajući tako ljudima... došao sam do dojma da je to zbilja gurnuto na neku marginu društvenog stvaranja, jel? Da to nije najnormalnija stvar na svijetu. (NEJASNO) I zato valjda je stigmatizirano. Zato valjda je, ono, ne?

Da, da.

Zato što ljudi ne razmišljaju o tome. Zato što ljudi ne... Nemaju to ubačeno u svoj svakodnevni ritam kao nešto... jel? Ono.

O „ZARAZNOSTI“ STIGME I DISKVALIFIKACIJI OSOBE

(Govoreći o pravoslavicima tijekom radionica) jednostavno, zasmetalo me u stvari da to uopće može doći, ono, u pitanje. Zato što sam se nekako osjetila osobno pogođenom - iako nisam (snažno vezana za tu temu), ali samo to prozivanje te skupine i vezivanje za rat i [...] eliminacija u startu me [...] zasmetala...

[...] sama ta činjenica da živiš - znači situacija nekakva iz svakodnevnog života - da živiš u društvu gdje je takva situacija moguća! Da te netko diskvalificira samo zbog te nekakve činjenice me zasmetala i zasmetalo me da sam se ja mogla naći isto tako [...] možda bi i mene netko pitao.

Također su spoznali da stigmatizirati mogu i najbliže osobe (ovdje je naveden primjer najbolje prijateljice), a ne samo nepoznate osobe te da se to dešava kada nema razumijevanja za probleme te osobe²²².

Koristeći se dramskim i glumačkim metodama tijekom radionica, sudionici su uočili i neke druge mogućnosti za primjenu tih metoda, poglavice u području pripreme ljudi na međunarodnu suradnju i mješovito društvo s brojnim različitostima:

²²² Tijekom radionica javila se tema depresije kojom se olako barata u svakodnevnom diskursu i, samim time, trivijalizira i obezvrjeđuje do te mjere da oboljele koji zatraže pomoć drugi gledaju kao na dječaka koji je vikao da dolazi vuk.

Važno je naglasiti važnost ove dramske radionice u smislu postavljanja međusobnih odnosa prema drugačijima... da se postave u razinu razumijevanja. Ne samo zbog nas, nego zbog onog što kasnije [...] kada uđemo u Europsku uniju, biti će puno više doseljenika iz drugih civilizacijskih krugova, drugačije boje kože. I zato ona ima veliku važnost.

Na kraju je važno napomenuti da se tijekom radionica nije stavljao poseban naglasak na senzibilizaciju i osvještavanje sudionika već je radionica postavljena kao okvir koji pospješuje takve procesa, ali su osvještavanja uvijek ostala produkt osobnog iskustva i promišljanja. Voditelji su sudionicima ponudili određena dramska i glumačka oruđa pomoću kojih su mogli propitati sebe i druge – te ostvariti krajnji cilj javnog performansa - a o njima je ovisio daljnji smjer akcije. Shodno tome, bilo je moguće i da ne dođe do osvještavanja kroz novu spoznaju – što je i navela jedna osoba koja smatra da zna sve o temi fizičkih stigmi.

d. Tema iz intervju: Iskustvo performansa

Upitani o njihovom iskustvu tijekom performansa, sudionici su iskazali ponavljajuće ideje koje tvore temu „iskustvo performansa“, a te su: utjecaj malobrojnosti publike, nedorečenost i nedovršenost scena, brojnost sudionika, impresivne scene, negativni aspekt iskustva, općenito pozitivno iskustvo (uključujući nadilaženje straha i glumu) i utjecaj interakcije na razvoj kohezije i povjerenja. Svakako, i negativno i pozitivno iskustvo sudionika je jednako vrijedno i treba ga sagledati u njegovoj punini. Tek tako sagledano, to iskustvo nudi akumulaciju *znanja* i definiranje smjernica u daljnjem radu.

Stoga tema iskustva performansa kaže da najveći broj sudionika (n=10) doživljava javni performans kao pozitivno iskustvo tijekom kojeg su nadišli određene osobne strahove, naučili nešto o glumi. Sudionici (n=3) navode i negativne aspekte iskustva javnog performansa koji se daju klasificirati u iskustvo treme zbog javnog nastupa. Također, sudionici (n=4) smatraju da su određene scene nedorečene ili nedovršene (pa i promašene) – zbog čega brinu da li su uspjeli pokazati što su željeli:

...u kojem smislu "doraditi"?

Pa ne znam koliko smo uspjeli prikazati baš ono što smo htjeli. Znači, istaknuti taj problem koji je (tema). Ali sami rad, sama ekipa i sve to mi se svidjelo.

A ova sa poremećajem u prehrani mi se čini da je bila dosta promašena zato jer je naglasak bio na tome da li je on pedofil, a ne na tome da bi stvarno pomogao nekome.

Uz negativni aspekt performansa, dvoje sudionika (n=2) žali što nije bilo više publike jer bi tako snažnije osjetili performans, a jedan sudionik žali što je grupa plemenskih stigmi bila malobrojna.

Što se tiče konkretnih scena ili pristupa koji su sudionicima po nečemu bili impresivni, onda je to svakako scena pjevanja pjesme „*Imagine*“ od Beatles-a pokretom (na znakovnom jeziku) i zadovoljstvo pristupom improvizacije, tj. rada bez teksta:

...svidilo (mi se) što nismo imali teksta, u principu. Nego - onako - je samo išlo iz nas nešto. Ta gluma ili već... Zapravo performans... I to mi se onako - baš svidjelo. Inače kada sam glumila, uvijek sam imala tekst. Tako da nije mi... nije mi, ovo mi je prvi puta da sam tako išla. I to mi se baš - taj način mi se jako svidio. Eto.

Sudionici posebno izdvajaju autentične scene - tj. one u kojima su se iznosila stvarna iskustva i kojima se poslala poruka publici:

UTJECAJ NA PROMATRAČA: SOLIDARIZACIJA

...ovaj... hm... njoj se u očima čita depresija (SMIJEH), mislim, barem ja je mogu čitati (SMJEŠAK).

Kod mene (SMJEŠAK) ima, znači... (SMIJEH) Depresija je uvijek dio kliničke slike, pa ovaj... O depresiji dosta znam, jel? (SMJEŠAK).

OK je to, ovaj, ona izvela. Hm... s time da mislim da je - što je u životu, mislim, stvarno tako - nažalost, ovaj, neshvaćanje opet, jel da? I nerazumijevanje nečijeg problema - posebno kad je to u nomenklaturi "F" (medicinska klasifikacija psih. poremećaja), jel da?

UTJECAJ NA PROMATRAČA: MOTIVACIJA

Svidjela mi se pjesma (SMIJEH). To mi je baš super, baš bi htjela to naučiti. Već sam pohvatala sve...

[...]

Da. Mislim za... baš bi htjela znakovni, već prije, ali sad sam dobila još veću želju da ga naučim.

UTJECAJ NA IZVOĐAČA

Ovaj... (SMIJEH) ali ono - vidiš tamo konkretne osobe u publici i onda, ono, nekako pričaš s tako nekim nepoznatim ljudima manje-više nešto toliko osobno o sebi. Što inače ne radim. Ono, u smislu - ova tema je nešto, tako, za sada iz mog privatnog života zna možda tri osobe. I onda ići šire od toga... Malo je bilo, ono, čudno. Ali u svakom slučaju ne negativno.

Utjecaj takvih scena je snažan i za promatrača i za glumca. Dok se promatrači prepoznaju u sceni/ulozi i solidariziraju s izvođačima ili, pak, nalaze motivaciju za pokušati nešto novo, izvođači mogu iskoristiti priliku za testiranje okoline i, eventualno, spoznaju kako diskretna stigma ne mora biti toliko teška.

Vrlo važan element ovog istraživanja je mješovita interakcija. Za razliku od ulaznog intervjua kada je važnost interakcije bila minimalna, u izlaznom intervju se pojavljuje kao relativno važna. Sudeći prema iskazima (n =6), važnu ulogu za razvoj kohezije imao je i performans (uključujući i promatranje performansa drugih grupa):

Mislim...Na kraju mislim da je super ispalo. I mislim da je performans... ovaj... ispao je najbolje od svih naših vježbi. Znači da...

Bolje nego...

Da. Bolje nego...

...dok ste vježbali.

Bolje nego dok smo vježbali.

Da. Jer ste bili fokusirani onda.

Da. I družili smo se i pričali o svemu i... mislim da je bilo super.

■ ■ ■

A... a gledati druge performanse? Kako ti se čini?

Odlično. Baš mislim da su svi bili puno bolji u samom performansu nego dok smo vježbali.

Što se tiče našeg... dobro, mislim generalno... Ustvari, hm, mislim, vjerojatno je svima tako inače. Mislim da je iskustvo općenito takvo da na kraju ispadne

(SMIJEH) bolje nego na probi. (SMIJEH). Zato što smo svi u tom trenutku i znamo da je to to i onda se malo više potruđiš.

[...]

Ali mislim da za neka prva iskustva u takvoj atmosferi - mislim da je to bilo baš super. I da je poruka definitivno bila jasna - što je, ono najbitnije, jel? U svemu tome.

e. Tema iz intervjua: Drugi sudionici

Svakako važna tema je ona o percepciji drugih koji su sudjelovali u radionicama. Svi sudionici izlaznog intervjua (n =14) izrazili su ponavljajuće ideje o interakciji tijekom radionica koje su grupirane u „pozitivna iskustva“ te „negativna iskustva“. Sudionici su ujedno upitani i o kvaliteti i intenzitetu interakcije nakon završetka projekta, gdje su utvrđene ponavljajuće ideje o intenzitetu koje je moguće rangirati od „aktivnog kontakta“, preko „kontakta putem Interneta“ do „nema kontakta“. Uz ponavljajuće ideje o kvaliteti i intenzitetu interakcije javila se i tema posebnosti svih sudionika - koja govori o općenito dobroj atmosferi među sudionicima.

Što se tiče interakcije tijekom radionica, osmero sudionika (n =8) je navelo pozitivna iskustva s drugima, od kojih je dvoje navelo i negativna iskustva (n =2). Tu je i jedna osoba koja je navela isključivo negativno iskustvo s drugima. Među pozitivnim iskustvima ističu se ona koja su omogućila novo iskustvo, tj. miješanu interakciju:

Jesi li upoznao gluhe osobe?

Je, je upoznao sam. Ligeštula i Mašingevera.

Ligeštula.

Da, da. I onako - super su likovi. I... Isto kao i svi drugi.

S druge strane, negativna iskustva tiču se fizičkog kontakta, neslaganja sa stavovima druge osobe koju su upoznali na radionici, te prethodnih iskustava. Najzanimljiviji primjer je onaj prethodnih iskustava jer su pripadnici stigmatizirane skupine imali određenih ranijih neslaganja o tome što je *znanje*:

(On) konkretno se pravi pametan i postavlja mi se. Od malih nogu znam znakovni jezik, a on ne. Često dolazim na tečajeve znakovnog jezika i pomagao sam instruktorima. I malo me to iznerviralo. Nisam se mogao složiti sa njim.

Nakon radionica troje sudionika nije nastavilo komunikaciju, četiri sudionika je nastavilo aktivnu interakciju, što je uz petero ($n=5$) onih koji su nastavili komunikaciju putem Interneta (poglavito e-pošta i Facebook), predstavljalo bazu onih koji će nastaviti rad u udruzi i razvoj novih javnih performansa. S druge strane, iako se razlozi za prekid komunikacije dvoje sudionika mogu svrstati u manjak vremena zbog osobnih i radnih obveza, jedna osoba se nije povezala na radionicama, tj. osjećala se izdvojeno:

...imam osjećaj da ste se vi nekako, ono, povezali i...nekako zbližili, a ja nisam. Ali mislim da to nema veze s radionicama nego to ima veze [...] s tim kakva jesam ili kakva nisam.

Iako sudionica razlog za to vidi u svojoj osobnosti, osjećaj izdvojenosti je nešto što svakako treba izbjeći tijekom akcijskog istraživanja.

f. Tema iz intervjua: Publika i diseminacija

Tema publike i diseminacije sastavljena je od pozitivnih ponavljajućih ideja (prijateljska publika, pozitivni utjecaj performansa, diseminacija bliskim osobama) te negativnih (nerazumijevanje scene/performansa, nepozivanje gostiju, nezainteresiranost javnosti).

Brojnost publike (nešto više od 30 gostiju) i iskazi sudionika pokazali su da je tijekom pilot istraživanja u publici sjedila prijateljski nastrojena publika. Odnosno, osobe koje imaju osobnih veza s izvođačima ili osobe koje ova tema interesira. Pa je dio izvođača naveo da su im u publici bile bliske osobe (obitelj). Također, smatraju da je publika bila prijateljska, što je nekima olakšalo javni nastup.

O PRIJATELJSKOJ PUBLICI

A i gledalište je bilo dosta usmjereno. Dakle, nije bila ono publika, ajmo sad negdje u kazalište pa ćemo doći tu nego je bila, ono... Psiholozi i sociolozi. Dakle, grupa koju inače zanima ta tematika. Tako da zapravo nije bilo nekakvog ono *pressure*-a prave predstave, jel? Sad mi moramo zadovoljiti... Ono, glazbom, umjetnošću i to - nego je baš bio performans u smislu: mi ćemo sad tu prezentirati svoj rad i onda ćemo poslije raspravljati

S druge strane, četvero sudionika nije pozvalo nikoga – što je, naravno, umanjilo brojnost publike i umanjilo diseminacijski potencijal. Dok drugi nisu naveli razloge nepozivanja, samo je jedan sudionik kao razlog nepozivanja bliskih osoba naveo umanjenje treme:

O NEPOZIVANJU GOSTIJU

Ono, vidiš tamo neke ljude u publici koje ni ne znaš - to možda ajde i bolje! (SMIJEH).

Uz diseminaciju putem publike, jedna sudionica je diseminirala rezultate istraživanja i performansa putem nezavisnih portala i medija.

Petero sudionika je kroz razgovor saznalo da neki u publici nisu razumjeli dijelove ili cijele performanse. Prema tome, iako je performans donio pozitivno iskustvo u živote izvođača, pa i dijela publike, diseminacijski element je ostao dosta ograničen zbog objektivnih razloga (rekonstrukcija kazališne dvorane, jako nevrijeme u vrijeme početka performansa) te subjektivnih (umanjenje treme).

g. Tema iz intervjuja: Definicije novih akcija

Ovim akcijskim istraživanjem pokušalo se akumulirati definicije konkretnih akcija koje, kako je prezentirano sudionicima, „nadilaze stigmatizaciju“. Kako se radi o dramskim radionicama, bilo je za očekivati kako će sudionici navesti upravo elemente tih radionica - koje vide kao više ili manje prikladne za postizanje zacrtanog cilja.

One ideje koje se kod sudionika pilot istraživanja ponavljaju su: opuštena atmosfera; intenzitet rada; strukturiranost rada; važnost performansa i slanja poruke; vodstvo radionica; interakcija i kohezija sudionika; termini radionica; suradnja među radionicama; kontinuitet rada; raznovrsnost tema. One predstavljaju akcije koje je potrebno poduzeti (ili barem uzeti u obzir) ne bi li se proces ovakvog akcijskog istraživanja poboljšao. Očito, objektivni problemi poput termina održavanja radionica nisu ovisili o voditeljima istraživanja već o slobodnim terminima u Centru za kulturu Trešnjevka. Isto je s intenzitetom rada koji je ovisio o slobodnim terminima (3 radionice x 2h dnevno).

Kako se radi na kompleksnoj društvenoj temi važna je opuštena atmosfera koju sudionici vide kao preduvjet za promjenu stava:

O VAŽNOSTI OPUŠTENE ATMOSFERE

Baš kao proces promjene stavova... promjena stava se događa obično u situacijama koje nisu ugrožavajuće i kad stav nije baš jako centralan za samopoimanje osobe koja ima predrasudu. A u nekoj ugrožavajućoj situaciji se često događa da se osoba ipak povuče. I sad, tu su nekakvi opet potencijali za razrađivanje situacije u kojoj

bi možda ljudima koji imaju centralniji stav o nečemu mogli im ponuditi nekakve još stepenice, kao mijenjanja tih [...] centralnih stavova koji su, recimo, razmjerno negativni, a to je, recimo stav da su možda, homoseksualci manje vrijedni ili - nemam pojma - osobe druge nacionalnosti. Kažem, nismo mi to sve prošli, ali to su nam ostali neki repovi eventualno za buduće situacije.

Da.

Kojima bi se trebalo još dalje pozabaviti.

Uz važnost atmosfere, sudionici ističu (n =2) i kako dva sata rada nije dovoljno intenzivno, odnosno, da samo trajanje radionica nije dovoljno te da na temama treba „dalje jahati“. Iako se može činiti da je ovaj problem konceptualne prirode, on je zapravo utemeljen u objektivnim uvjetima raspoloživih financija i prostora, kao i motiviranosti suradnika na istraživanju.

U ovom kontekstu svakako najčešće spominjani (n =8) su voditelji radionica i principi vođenja. O voditeljima se, kao osobama koje su tijekom procesa upoznali, govori u pozitivnom svjetlu, ali se iskazuje i potreba za više vodstva u procesu. Naime, ono što se pokazalo kao ponavljajući problem ovog istraživanja je razina slobode. Do koje granice treba sudionike pustiti da sami kreiraju performans i odaberu kazališna oruđa za slanje poruke? Pa, iako je generalni dojam da smo uspješno izbjegli i prevođenje i suvišnu spontanost, ipak iskazi govore i o nedostatku vodstva ili zainteresiranosti:

O POTREBI ZA VODSTVOM

Da. OK mi je to što smo imali vodstvo. Tu mi ipak, ono, baš sam nekoliko puta osjetio baš taj moment gdje neka ta naša razmjenjena ideja je takva kakva je, ali ono, treba netko da presječe svojim iskustvom ili čisto inicijativom ili tom nekom pozicijom izvana.

[...]

Da kaže "Aha, sad OK. Ne morate toliko jahati na tome". Tu nam je dobro voditelj, ono, ulijetao. Pa i ti, tako da, eto.

O VODITELJICI RADIONICA FIZIČKIH I PLEMENSKIH STIGMI:

Više bi voljela da je voditeljica ili da je taj nekakav voditelj koji bi nas više ipak precizirao u stvarima. I više donosio odluke. I tako - eto to.

O VODITELJU RADIONICE KARAKTERNIH STIGMI:

...mislim, super je bio naš voditelj. To sve stoji. Ali nisam zadovoljna s time što sam od njega dobila osjećaj kao da on nekad ne želi biti tamo i da ne želi raditi to što je radio. I to mislim da nije bilo OK. Ali dobro! Bože dragi, svi mi imamo neke svoje probleme...

[...]

...nekad sam imala samo dojam da.... da se njemu ne da i da [...]. Trebao je možda malo dignuti ljudima motivaciju ili nešto tako. Možda je previše pustio stvari na nama, a ljudi su možda očekivali od njega da on malo potakne [...] tu našu glumu. Jer smo na kraju krajeva kroz to htjeli napraviti ovaj performans.

Ono što valja istaknuti je pozadina kojoj sudionici nisu prisustvovali. Točnije, još je od planiranja radionice bilo pitanje koliko slobode ostaviti sudionicima, a to je tema koja je ostala aktualna i do kraja iduće radionice, 2012. godine. Uz taj problem, javili su se i određeni organizacijski problemi koji su se odigrali u pozadini istraživanja i nisu ometali rad sudionika. Pa je tako probleme strukturiranosti rada naveo samo jedan sudionik radionice karakternih stigmi koji je očekivao više „praktičnih kratica“ koje bi sam mogao koristiti.

Nadalje, sudionici smatraju da je potrebno održati kontinuitet rada kako bi se postigao veći efekt kod javnosti, jače zbližavanje sudionika, te kako bi se dublje pozabavili temom stigmatizacije:

O VAŽNOSTI KONTINUIRANOG RADA

... prvo zato što su svi oni na neki način stigmatizirani, a drugo zato što, eto, ipak smo mi nepoznato društvo do sada bili, znaš? Treba vremena - jel da? - da se malo, ono (uklopimo). Jesmo se mi uklopili, ali opet - da smo se poznavali par mjeseci prije, jel da?

■ ■ ■

Znači ako sve ostane na ovome to se može zaboraviti, to će se zaboraviti kao lanjski snijeg.

■ ■ ■

Mislim, žao mi je što možda ljudi nisu osvješteniji u takvim stvarima. Ali eto možda, da smo imali nekakvu periodiku i da smo imali još koju radionicu - možda bi uspjeli zainteresirati (više ljudi).

Kontinuitet rada doveo bi i do performansa kojima se može jače doprijeti do publike, a neki smatraju da sve skupa treba „izdramatizirati“ ne bi li se pojačao efekt na javnost. Pri tome neki smatraju da nije važno na kojem mjestu se održava performans, dok drugi smatraju da je bolje izvesti ga na otvorenom tj. slično pokušajima Anne Bogart da izađe „prema“ publici i na neki način ju izazove i provocira (Climenhaga, 2010).

O VAŽNOSTI POSTIZANJA VEĆEG UTJECAJA NA PUBLIKU I DOSIZANJA ŠIRE JAVNOSTI

Ali možda malo više sve skupa izdramatizirati. [...] možda bi i mi drugačije to doživjeli i bilo bi više odjeka.

■ ■ ■

Zato bi trebala ova radionica biti aktivna u dužem periodu. Znači da se više nastupa napravi, performansa, da više ljudi to mogu vidjeti. Svejedno, znači, na bilo kojem mjestu.

■ ■ ■

Na performansu u zatvorenom bilo je malo publike i možda bi bilo bolje da se vani napravilo. [...] na Trgu bana Jelačića. [...] da, znači, više ljudi vidi. Moglo bi se još dogovoriti da (televizija)... dođe i da se snima. I prikaže performans na televiziji. [...] Trebalo je biti na otvorenom. Aha! Močvara koja je zatvorena je močvara, a otvoreni su potok koji ide do mora, do drugih rijeka. Razmišljam, znači, evo Zrinjevac možda [...] ili Trg bana Jelačića. Da se tamo napravio performans.

Iako prijedlog sudionika jest grandiozan (prikazivanje na nacionalnoj televiziji), on je na tragu ideje „angažiranosti“ performansa Anne Bogart ili nevidljivog teatra Augusto Boala (koji je u pripremi istraživanja 2012. godine izveden od strane sudionika radionica UPSET 2011)²²³.

²²³ Sudionici radionica UPSET 2011 koristili su nevidljivi teatar na ulici i sredstvima javnog prijevoza, animirajući prolaznike i pozivajući ih na radionice UPSET 2012.

U nastojanju da prostor svojih izvedbi prilagodi ideji angažiranja publike, kazališna prakticionerka i režiserka Anne Bogart je prostor izvedbi promijenila tako da publici ne dozvoli sigurnost promatračke pozicije. Odnosno, prilagodila je svoju režiju tako da publiku poziva *unutra* (u svijet koji se odigrava), umjesto pukog promatranja priče (Climenhaga, 2010). Možda najpoznatiji primjer angažiranja publike je nevidljivi teatar Augusta Boala u kojem „akteri privlače pozornost na društvena pitanja od hitnosti putem odigravanja pripremljenih scena u javnim prostorima, dizajniranih da provociraju spontane reakcije i debate među promatračima koji im svjedoče *bez znanja* da su to glumci“ (Babbage, 2010: 310).

Naposljetku, sudionici su iznijeli i ideju o većoj suradnji između triju radionica. Smatraju da bi tako bolje upoznali više tema - što je još jedna od ponavljajućih ideja (n =3) i govori o tome da je dio sudionika želio proći još neke teme tijekom radionica. Naslanjajući se na razmjenu radionica, ponavljajuća je ideja o više interakcije između stigmatiziranih sudionika i ostatka. Pa su tako sudionici radionice karakternih stigmi iskazali želju za upoznavanjem fizičkih stigmi, a sudionici iz grupe plemenskih stigmi više odigravanja interakcije stigmatizirani-društvo:

O VAŽNOSTI INTERAKCIJE STIGMATIZIRANIH I OSTALIH SUDIONIKA

Bilo bi dobro da je bilo i slijepih. Da malo dobijemo uvid i u njihovu [...] dimenziju nekako. Eto – života, kroz tako nešto.

Moraju se prijaviti, da.

Pa možda i nijemih. Možda i ovih čisto fizičkih, jel?

I kakav ti je, ovaj, sami proces?

Pa baš sam to sad razmišljala. Sad, možda bi jedino dodala još pokoji lik. U onim našim točkama. Da je bilo još te neke interakcije između okoline i diskriminiranih.

Da, da, OK.

[...] to sam si razmišljala. Ono, tokom tih vježbi.

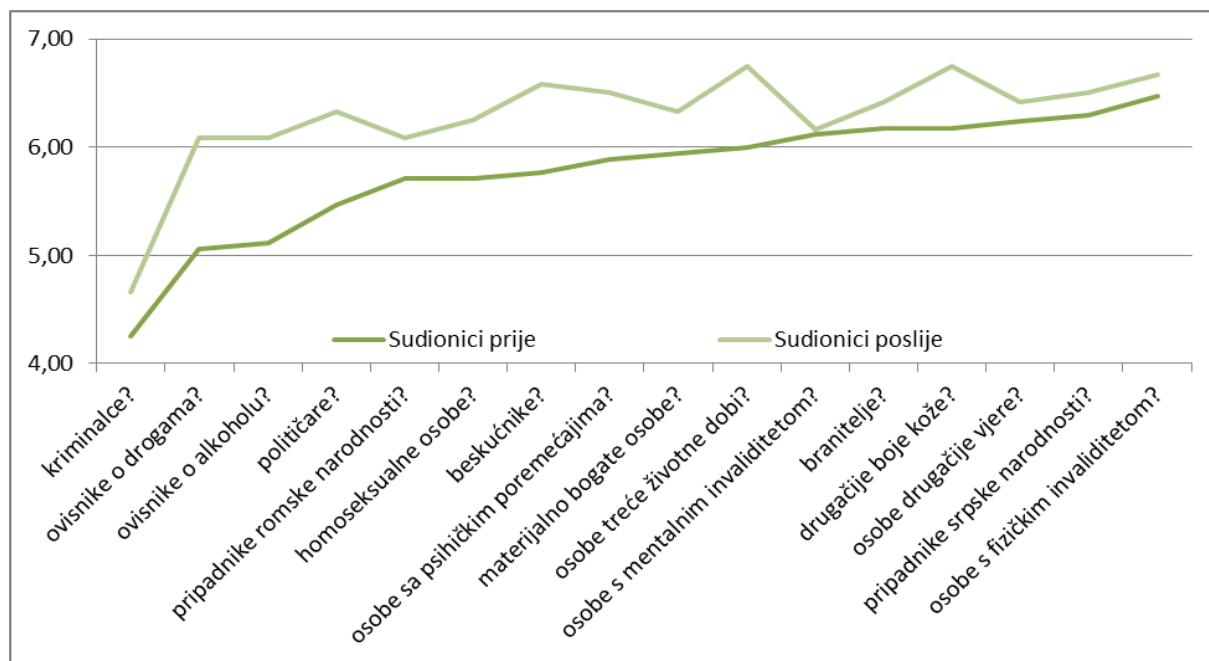
Ta spoznaja o želji za upoznavanjem drugih stigmi, zajedno sa spoznajom da stigmatizirani sudionici radionice fizičkih stigmi u izlaznoj anketi opisuju homoseksualne osobe kao „najodvratnije“ i „neprirodne Bogu“ te da se zahvaljuju što oni tu osobu „izbjegavaju [...] poput smrdljivog tvora“, ukazala je na potrebu za dodatnim „miješanjem“ mješovite interakcije. Odnosno, umjesto podjele na fizičke, plemenske i karakterne stigme – održati će se jedna radionica u kojoj će sudjelovati svi. Time se rješavaju i pitanja intenziteta rada (umjesto tri dvosatne radionice, moguće je održati jednu sa više sati), pa i poželjnijeg termina održavanja.

5.1.6. Promjena stava: Bogardusova skala socijalne distance

U istraživanju je korištena Bogardus skala socijalne distance ne bi li se pokušalo dobiti uvid do koje su mjere anketirani, odnosno kasniji sudionici, spremni prihvatiti pripadnike

određenih stigmatiziranih skupina u društvu. Točnije, upitani su do koje su razine spremni prihvatiti Rome, Srbe, osobe druge boje kože i osobe druge religije (tj. one osobe koji potencijalno nose plemenske stigme); zatim homoseksualce, ovisnike o drogama i ovisnike o alkoholu, osobe sa psihičkim poremećajima, kriminalce, branitelje, materijalno bogate osobe, osobe treće životne dobi, političare ili beskućnike (karakterne stigme); te osobe s fizičkim invaliditetom i osobe s mentalnim poteškoćama (fizičke stigme). Anketiranima je ponuđena skala sa sedam jedinica (od najniže „izbacio/la bi ih iz moje države“, do najviše razine prihvatanja „kao rođake, putem vjenčanja“) od kojih svaka viša jedinica sadrži sve jedinice koje joj prethode (npr. ukoliko neku skupinu prihvaćamo „kao rođake, putem vjenčanja“, to ujedno znači i da ih prihvaćamo na razinama 2-6).

Korištenje Bogardus skale potaknuto je idejom da bi se, unatoč ograničenju koje radionički tip rada nameće na broj sudionika, moglo *online* anketom prikupiti određen broj odgovora koji bi omogućio analizu koja bi bila šira od samih radionica. Odnosno, pokušalo bi se usporediti stavove onih koji su sudjelovali samo u anketi (kontrolna skupina: kontaktirane su stotine pojedinaca i organizacija putem e-pošte) sa onima koji su sudjelovali u radionici (eksperimentalna skupina). To bi osim usporedbe stavova sudionika prije i poslije radionice omogućilo usporedbu stavova onih koji nisu sudjelovali u intervenciji s onima koji jesu i, potencijalno, ukazati još snažnije na smjer i snagu utjecaja dramsko-akcijskih radionica. No, kako je prikupljen malen broj odgovora (N =45) nije moguće donositi zaključke koji nadilaze ovo istraživanje. Ipak, kao studija slučaja, ovdje su analizirane razlike u stavovima sudionika prije i poslije radionice, tj. intervencije (n =12).

Slika 31: Bogardus skala socijalne prihvatljivosti: Prihvaćanje drugih kod sudionika - prije i poslije radionice

Ti podaci pokazuju ukupno pozitivan trend porasta mjere do koje su ispitanici spremni prihvatiti stigmatizirane skupine. Prema tome, općenito pozitivan trend je prisutan kada se usporede prosječne vrijednosti sudionika prije održanih radionica s vrijednostima nakon radionica. Također, ti su podaci u skladu s izjavama sudionika nakon što je proces završio, a koji govore o snažnoj dimenziji osvještavanja sudionika o svojoj poziciji, poziciji drugih, te stigmatizaciji općenito.

5.2. Prva akumulacija: Sažetak i analiza glavnih rezultata pilot istraživanja UPSET 2011

U ovom će se dijelu ukratko prezentirati ono što se spoznalo tijekom pilot istraživanja - s naglaskom na one rezultate koji su pomogli pri dizajniranju novog istraživanja. Naime, u pripremu dramsko-akcijskih istraživačkih radionica za iduću godinu se krenulo, ne više samo na osnovu teorijskog znanja već i iskustva pilot istraživanja, pa je novi dizajn uzeo u obzir sve ono što je tijekom pilot istraživanja zabilježeno kao problematično – bez obzira iz kojeg izvora ta informacija dolazila (sudionici ili voditelji radionica i istraživanja). To je sukladno spirali akcijskih istraživanja koja rijetko (ili nikad) ne daju finalne odgovore sama po sebi, nego preporuke koje se dokazuju „same“, tj. u djelovanju društvenih aktera. Uz nalaze o procesu istraživanja, iskustvo voditelja istraživanja i radionica omogućilo je i dodatno definiranje istraživačkih instrumenata, kao i saznanje o profilu ljudi koji žele sudjelovati u ovakvim radionicama. Sukladno tome, nalazi pilot-istraživanja su podijeljeni u skupine: a) profil sudionika, b) o procesu dramsko-akcijskih radionica i nastupu, i c) o istraživačkim instrumentima. Svakako treba naglasiti da se ovi rezultati iznose isključivo kao studija slučaja, te da nemaju aspiracije (niti mogućnosti) generalizirati ili zaključivati izvan ovog istraživanja. Odnosno, izneseni rezultati i spoznaje imaju intrinzičnu vrijednost kao osnova za unaprjeđenje ovog dramsko-akcijskog istraživanja i kao jedna od faza akumulacije koja vodi prema široj spoznaji stigmatizacije i uloge dramsko-akcijskog istraživanja u njezinom nadilaženju.

a. Profil i ζ -iskustvo sudionika

Prema sociodemografskim obilježjima, prosječni profil osobe koju interesira ovakvo istraživanje/kulturni program je ženska osoba 21-30 godina koja ima visoku stručnu spremu ili studira k njoj. Shodno tome, ona je zaposlena ili studira, a zanimaju je svi tipovi stigme (s naglaskom na fizičke i karakterne stigme). Također, ukoliko se ovakav program odvija u

ustanovi za kulturu (koja je i logična lokacija za ovakva istraživanja jer imaju kazališnu dvoranu i publiku koja je zainteresirana za kulturne i istraživačke projekte) osobe koje će sudjelovati će najčešće biti iz relativne blizine lokacije održavanja programa (iako se te osobe informiraju primarno putem Interneta i e-pošte) zbog faktora susjedskih odnosa koji prati ustanove poput centara za kulturu i predstavlja specifičnost njihove kulturne scene. Naime, pilot istraživanje (kao i ono provedeno 2012. godine) provedeni su u Centru za kulturu Trešnjevka, a centri za kulturu predstavljaju specifičnu kulturnu scenu grada te podliježu tzv. „faktoru susjedskih odnosa“ koji je Gerhard Schulze opisao u znanstvenom radu „Društvo doživljaja“. Schulze je u empirijskom istraživanju raznih kulturnih scena u Nürnbergu utvrdio određenu koherentnost posjećenosti centara za kulturu. Odnosno, utvrdio je da posjetitelji i publika programa centara za kulturu dolaze iz neposredne blizine centra, pa je tako i utjecaj centra za kulturu znatno jači među stanovništvom u njegovoj neposrednoj blizini, tj. gradskoj četvrti (Schulze, 2008). Slična koherentnost posjetitelja i publike centara za kulturu Grada Zagreba utvrđena je i istraživanjem „Scene centara za kulturu Grada Zagreba“ (Perišić, et al., 2011). Kako je pilot istraživanje oglašeno putem e-pošte, ali i putem uobičajenih kanala kojima se koristi Centar za kulturu Trešnjevka (mjesečni programski letak, plakati) bilo je za očekivati da će najveći broj sudionika biti osobe s prebivalištem u Gradu Zagrebu i u blizini Centra za kulturu Trešnjevka. Također, odluka o sudjelovanju se lakše donosi kada je informacija posredovana preko nekoga kome ta osoba vjeruje, ali značajan utjecaj ima i angažman oko informiranja i broj kontaktiranih osoba i organizacija (što većim oglašavanjem zadovoljiti zahtjeve zakona velikih brojeva).

Interes za ovu temu u određenoj mjeri je potaknut i općim ζ -iskustvom sudionika, a sudeći prema osobnom ζ -iskustvu, interes za sudjelovanje u ovakvom istraživanju je snažniji kod osoba koje su imale osobnih iskustava diskriminiranosti i stigmatiziranosti, posebice stigmatiziranih prema karakternoj stigmi (iako su imali iskustva stigmatizacije i prema fizičkim ili plemenskim stigmama) – pa ne iznenađuje najveći interes za dramsko-akcijsku radionicu karakternih stigmi. To što su imali iskustva diskriminiranosti, ne znači da se i identificiraju kao pripadnici diskriminiranih skupina, što govori o relativnosti stigme ili, pak, o izjavama koje izražavaju aspiracije grupne pripadnosti. Kako god bilo, osobna iskustva prate osjećaji nepravde i nejednakosti, a najčešće se radi o vrijeđanju i nejednakom tretmanu – posebno tijekom institucionaliziranih interakcija (koje je i Goffman istaknuo) tijekom kojih se igraju uloge i postoje obostrana očekivanja (dakle, jednakosti, pravde, pristojnosti). Umjesto institucionalne zaštite, stigmatizirane osobe često bivaju i dalje stigmatizirane, odnosno, spoznaju „zakulisje“ u kojem te institucije nemaju razumijevanja za njihove potrebe. To vodi u razočaranja koja mogu udaljiti čak i osobu duboku uvjerenju u ciljeve te interesne skupine

(primjer feminističke organizacije) - što je vjerojatno slučaj kada stigma nije doživljena kao centralna, nego osoba odlučuje promijeniti okolinu u kojoj je stigmatizirana. Svakako, institucionalizirane odnose je nemoguće u potpunosti izbjeći, pa je i logično da se na tim pozornicama očituju prakse diskriminacije i stigmatizacije.

Također, ta iskustva su u sjećanju uvijek između dva tipa („normalni“ i stigmatizirani/diskriminirani), tj. ne spominje se prisutnost drugih ili, ukoliko ih je bilo, ne spominje se njihova reakcija ili aktivna uloga kao „mudrih“ koji posreduju između dva suprotstavljena tipa. Oni se u tim situacijama snalaze sukladno Goffmanovoj vidljivosti stigme: ukoliko je diskretna teže kontroli informacija, a ukoliko je diskriminirajuća smanjenju tenzija. Uz njih, interes za ovu temu iskazuju i osobe koje imaju profesionalni motiv, odnosno, sudjeluju kako bi nešto naučili ili dodatno razvili osobnu spoznaju o stigmatizaciji i diskriminaciji (profesionalci koji rade sa stigmatiziranim osobama i studenti koji će s njima raditi). Osim želje za profesionalnim i/ili osobnim razvojem, ne treba zanemariti niti želju za aktivizmom, zanimanje za interdisciplinarnim spojem znanosti i umjetnosti, te osobnu stigmatiziranost. Sudionici teže od radionica ne očekivati ništa konkretno (jer žele ući otvoreno u proces i vidjeti iskustveno što će od njih dobiti), a ako imaju očekivanja ona se tiču stjecanja neformalnog ili formalnog obrazovanja²²⁴.

Također, sudionici vjeruju da su sva tri tipa stigmi nadprosječno diskriminirana u Hrvatskoj, a najčešće imaju (ili prepoznaju) druge oko sebe koji su stigmatizirani (što bi značilo da se radi o „upućenim“ sudionicima, ukoliko i sami nisu stigmatizirani). Kao maksimalno diskriminirane smatraju nositelje karakternih stigmi (LGBT zajednicu), iako su svjesni i nositelja plemenskih stigmi prema kojima vlada nepovjerenje i nositelja fizičkih koje okolina izruguje, dehumanizira ili potpuno ignorira (čak i onda kada im se, za razliku od drugih nositelja stigmi, teži pomoći bez pitanja da li im je ta pomoć potrebna). Da je to ignoriranje izraz emotivnog i da je usađeno u članove društva socijalizacijom, pokazuje to da se ignorira čak i onda kada se radi o ozbiljnim i znanstveno dokazanim problemima koje bi veća uključenost društva i institucija mogla znatno smanjiti ili olakšati poput - poremećaja u prehrani (bulimija i anoreksija). Sudionici su svjesni i da stigma nije nužno odnos „normalni – stigmatizirani“ nego i „stigmatizirani – stigmatizirani“ pa i stigmatizirane osobe primjenjuju diskriminacijske prakse (npr. rodna diskriminacija) i stigmatiziraju druge koji se, suštinski, nalaze u istom „košu“ (promatrani od većine društva). Također, sudionici su svjesni da je stigmatizacija češća između nepoznatih osoba, te da je moguća i kod onih čija je profesija rad sa stigmatiziranim osobama.

²²⁴ Tu možemo izdvojiti one koji očekuju steći glumačka znanja jer oni smatraju da je taj dio na neki način zanemaren (u odnosu na slanje poruke, tj. izvedbu nastupa amaterske skupine).

To pokazuje kako su anketirani ispitanici, kao i sudionici dramsko-akcijskih radionica, s jedne strane, svjesni problema diskriminacije u Hrvatskoj, odnosno imaju pristrani stav prema tom društvenom problemu te predstavljaju Goffmanove „upućene“ ili čak „mudre“ koji traže nova iskustva i znanja o problemu stigmatizacije i praksama koje mogu primijeniti u svom radu.

U istraživanju više sudjeluju oni koji nisu sigurni da li imaju ili nemaju predrasude prema drugima, jednako kao što nisu sigurni niti da li diskriminiraju druge osobe ili skupine. Oni pak koji su sigurni ili voljni izjasniti se po tom pitanju navode da su diskriminirali nositelje karakternih stigmi i upola manje nositelje plemenskih (ističu se Romi, zatim Srbi, muslimani, vjernici općenito), dok nositelji fizičkih stigmi nisu u fokusu njihovih diskriminacijskih praksi (iako se spominju slijepe osobe i fizička stigma društvene percepcije ljepote). Ističu da se javlja nepovjerenje, uslijed osobnog negativnog iskustva (Romi) ili na osnovu onoga što su ih učili bližnji, a na čemu se ustraje čak i kada se steknu pozitivna iskustva. To svakako govori u prilog tezi da je stigma internalizirana i usađena u emocionalno, te da je promjene moguće ostvariti samo uslijed dubokog iskustva koje omogućuje drugačiji svjetonazor (što dramsko-akcijske radionice i javni nastup teže biti). Predrasude prema nositeljima karakternih stigmi su najraznovrsnije i ukazuju na izuzetnu relativnost i promjenjivost stigme i predrasude koja može nastati u djeliću sekunde, tj. prema tipu glazbe (narodnjaci) ili scenografiji i kostimu (autostoper), ali su najčešće one društveno najraširenije (homoseksualne osobe, ovisnici).

b. Proces dramsko-akcijskih radionica i javni nastup: Akcije koje nadilaze stigmatizaciju i mane procesa

Proces dramsko-akcijskog istraživanja i, posebice, dramsko-akcijskih radionica generalno je ispunio očekivanja sudionika i istraživača. To je vidljivo iz njihovih izjava, a i iz činjenice da je većina sudionika ustrajala u procesu i izvela javni nastup (a dobar dio sudionika se kasnije uključio i u rad udruge UPSET, što govori o razvoju grupne kohezije). Svakako, problemi koji su postojali su uočeni i proces dramsko-akcijskog istraživanja iduće godine se pokušalo uskladiti s tim iskustvima. Od problema koji se ističu, svakako je za razvoj grupne kohezije, destigmatizaciju i resocijalizaciju najvažniji problem komunikacije. Određenih problema na relaciji gluhi-čujući je bilo, unatoč prisutnosti prevoditeljice – što se može pripisati relativnom neiskustvu prevođenja u dramskim radionicama, ali i onome što se često dešava kada komunikacija u svakodnevnom životu nije jasna – glumi se da se razumjelo što je druga strana rekla. Osim toga, zbog slabe komunikacije jedna se sudionica osjećala stigmatizirano, dok su se javile i umjetničke nesuglasice (ponovno, zbog komunikacijskih problema). Ti su

problemi bili između sudionika, a ne direktno između sudionika i voditelja – iako treba naglasiti ulogu voditelja u prepoznavanju takvih situacija i vođenju.

Uz neke objektivne probleme (termini, prostor itd.) i neke profesionalne probleme (voditelji radionica ponekad nisu bili spremni prepustiti toliku slobodu sudionicima, jer su u umjetničkom radu navikli na drugačije) koji nisu predstavljali nepremostive prepreke sudionicima, velik izazov njihovoj uključenosti je bila nestabilnost grupa. Naime, kako je proces dobrovoljan (ne samo zbog poštivanja etičkog kodeksa znanstvenih istraživanja već i, kako je ranije opisano, što je dobrovoljnost nužna u ovakvom procesu) dešavalo se da sudionici odustanu (u manjoj mjeri), kasne ili podrede sudjelovanje drugim obvezama. Svakako, to je nešto na što se ne može u potpunosti utjecati, ali treba naglasiti razvoj grupne kohezije koja jedina može potaknuti međusobno poštivanje i suradnju.

Sudionici su mnogo češće spominjali pozitivne strane procesa (uključujući one koji su imali kraća negativna iskustva), te su generalno zadovoljni sudjelovanjem, učenjem i rastom samopouzdanja. Ovisno od sudionika, radionica je djelovala pozitivno zato što im je ispunila dokolicu, pa sve do jasnog osjećaja resocijalizacije, razvoja želje za učenjem novog i rasta samopouzdanja – u čemu je veliku ulogu imala grupna kohezija, osjećaj prihvaćenosti koji je različit od svakodnevice, kao i gluma sama (koju neki vide kao „pročišćujuću“). U tom procesu svakako se ističu zamjena uloga, repeticija i improvizacija – koje se može promatrati kao akcije koje svakako omogućuju učenje i spoznaju drugoga, ako ne i nadilaženje stigmatizacije. Također, proces za pojedinca može imati terapijski učinak, pa i poticati na pozitivne akcije koje donose promjene u osobnom životu (npr. životu transrodne osobe). Sudionici su također osvijestili brojne detalje o stigmatizaciji i kako ona funkcionira (nezaslužena marginalizacija, zaraznost stigme, dehumanizacija itd.) sebi i drugima ili određenim tipovima ljudi s kojima se nisu prije upoznali (stigmatizirane osobe, branitelji, gluhe osobe, starije osobe itd.). Svakako je pohvalno i da je velik dio njih osvijestio i nadilaženje neke stigme (spoznaju koja mijenja onu prethodnu predrasudu), ali i da su jednako tako svjesni da je proces tek počeo i da destigmatizacija i resocijalizacija nisu procesi koji se završavaju „certifikatom“ s radionica – tj. potrebna je daljnja senzibilizacija, održavanje radionica i rad u udruzi.

Ne manje važno, iskustvo javnog nastupa je bilo izuzetno i pozitivno iskustvo većini sudionika koji su naučili o glumi, ali i stekli iskustvo javnog nastupa i nadišli neke osobne strahove. Uz određene umjetničke nedorečenosti (scene koje treba doraditi), neki žale što nije bilo više publike, ali smatraju kako je nastup ipak djelovao solidarizirajuće i motivirajuće na publiku (koja je bila djelomično „prijateljska“, tj. sudionici su pozvali sebi bliske osobe), kao i na izvođače. Shodno tome, javni nastup je odigrao svoju ulogu u diseminaciji iskustava

sudionika radionica, ali je njegov doseg ostao ograničen brojem publike, ali i strukturom publike koja je bila većinom prijateljska i već upoznata s temom stigmatizacije. No, pri tome uvijek treba imati na umu da je stigma relativni fenomen te da nitko ne poznaje sve teme ili situacije u kojima se pojavljuje, tj. uvijek ima prostora za osvještavanje novih dimenzija i varijacija.

Na kraju procesa, sudionici su uočili određene točke koje još treba popraviti u modelu dramsko-akcijskih radionica, odnosno definirali su akcije koje treba doraditi ili učiniti ne bi li se poboljšao proces i omogućilo približavanje ciljevima istraživanja. Točnije, potrebno je osigurati intenzivan rad i opuštenu atmosferu interakcije i kohezije (ne samo unutar radionice nego između različitih radionica) u strukturiranom procesu u kojem će voditelji preuzeti vodstvo i više savjetovati sudionike kako bi napravili snažniji performans i poslali snažniju poruku. Treba uzeti u obzir i da je sudionicima važnije naglasiti umjetnički element nego terapijski, pa je korisnije osigurati scenografa i dramaturga nego, primjerice, psihologa. Također, potrebno je osigurati prikladniji termin radionica (uzeti su slobodni termini, a oni nisu odgovarali zaposlenim osobama) i kontinuitet rada na što raznovrsnijim temama. Naravno, svi prijedlozi, koji su u objektivnoj moći voditelja istraživanja i radionica, bili su uzeti u obzir i utjecali su na dizajn istraživanja 2012. godine.

Glavna promjena u procesu dramsko-akcijskih radionica svakako je objedinjavanje triju tipova stigmatizacije u jednu radionicu u kojoj će se upoznati sve stigme (jer pokazalo se da i stigmatizirani stigmatiziraju druge stigmatizirane). Svakako, podjela na tri radionice, tj. tri stigme je imala svojih nedostataka. Sudionici ne dolaze u kontakt sa drugim kategorijama stigmatiziranih osoba (a oni koji nose stigmatu su i sami spremni stigmatizirati druge), što onemogućuje osviještenje ljudskosti tog drugog. Raspoloživo vrijeme za radionice je podijeljeno između triju radionica, što iziskuje veće financijske izdatke (osoblje, najam), a ne omogućava dublji ulazak sudionika u tematiku jer izostaje intenzitet, tj. dugotrajna izloženost novom, kazališnom svijetu. Svakako, tu su i vanjski faktori poput slobodnih termina. Kako je istraživanje provedeno u prostorijama Centra za kulturu Trešnjevka koje ima brojne skupine koje rade u njihovoj kazališnoj dvorani, na raspolaganju su bili samo jutarnji i poslijepodnevni termini. To je odbilo neke od potencijalnih sudionika, poglavito onih zaposlenih. Također je utjecalo na pohađanje radionica, a ta nestabilnost je onda dalje negativno utjecala na motivaciju prisutnih sudionika (iako ne toliko da odustanu od sudjelovanja). Na kraju, potrebno je pokušati pozitivnom atmosferom unijeti i humor u javni nastup – što ne čudi jer je humor idealan test za razumijevanje publike (pravovremeni smijeh publike podrazumijeva razumijevanje scene i pozadinskih značenja, a to je i idealan prostor za edukaciju o stigmatizaciji).

c. Istraživački instrumenti

Prvi zaključak pilot istraživanja je bio očit već tijekom radionica, a taj je da prisutnost kamera ne predstavlja značajan problem za sudionike. Uspješno skretanje pozornosti sudionika s kamere na proces je od izuzetne važnosti jer, ulazeći u novi prostor teatra, sudionici se mogu osjećati nelagodno – što može rezultirati njihovim odustajanjem ili lažnim predstavljanjem²²⁵. Svakako, dok dominiraju pozitivni dojmovi sudionika dramsko-akcijskog istraživanja, tijekom pilot istraživanja su uočeni određeni nedostaci dizajna dramsko-akcijskog istraživanja koje se pokušalo riješiti u dizajnu dramsko-akcijskog istraživanja 2012. godine. Stoga je cilj pilot istraživanja ispunjen - lociranje točaka koje teorija ne može predvidjeti, tj. koji postaju uočljivi tek u praksi. Pa su tako uočena ograničenja ovakvog dramsko-akcijskog istraživanja. Prvi nedostatak je svakako prigodni uzorak koji je ipak nužnost koju, u ovakvim uvjetima, nije bilo moguće izbjeći. Naime, prigodni uzorak nije odabran zbog lakoće dobivanja sudionika, već iz činjenice da se radi o inovativnom procesu ograničenih ljudskih i materijalnih resursa. Drugim riječima, prigodni uzorak nije produkt nerada već obratno, predstavlja najbolje što se pod danim okolnostima moglo napraviti. To svakako ne mijenja manjkavosti takvog uzorka u smislu reprezentativnosti i donošenja zaključaka izvan ovog istraživanja. No, budući da dramsko-akcijsko istraživanje predstavlja kumulativni proces u kojem sudjeluju sve strane socijalnog problema (što je ovdje bio slučaj), a zbog specifičnosti radioničkog rada (izuzetno je teško održati radionice s više od 15-20 sudionika), u ovom slučaju prigodni uzorak bio je zadovoljavajući jer su pozivi na sudjelovanje poslani na par tisuća adresa e-pošte i potencijalno je obaviješten velik broj osoba i organizacija te je ispunjen cilj pronalaženja sudionika radionica koji ispunjavaju dobne uvjete i uvjete cenzusa stigmatiziranosti (za postizanje mješovite interakcije). Svakako, tema stigmatizacije privlači prvenstveno osobe koje imaju interesa za tu temu, rade sa stigmatiziranim osobama, studiraju srodne studije ili su sami stigmatizirani, što ograničava odaziv onih unutar prigodnog uzorka.

Intervju se pokazao kao najkvalitetnija metoda stjecanja uvida u iskustvo sudionika (izlazni intervju) i prethodno upoznavanje s njima (uvodni intervju), a omogućio je razgovor o tabu temi stigmatizacije koji bi u fokus grupi zasigurno bio drugačiji. Kod intervju se pokazao problem posrednika, odnosno, prevoditelja znakovnog jezika koji su očito znatno kratili i interpretirali odgovore gluhih sugovornika. Kako se radi oiskusnim prevoditeljima, za

²²⁵ Pošto kamera nije predstavljala značajan problem, to je omogućilo gotovo nesmetan razvoj atmosfere zakulisja u kojem su sudionici isprva bili svjesni prisutnosti kamere, ali su ubrzo potpuno zaboravili na nju i osjećali se potpuno opušteno.

pretpostaviti je da se ne radi o manjku iskustva nego da je to ustaljena praksa koja svakako utječe na znanstveno-istraživačke pokušaje.

Kako su dramsko-akcijske radionice snimane kamerama, može se govoriti samo o tehničkim aspektima praćenja procesa (bolji zvuk i sl.). No, radionice kao takve predstavljaju slobodan proces koji stvara probleme izgradnji detaljne strukture radionica koje će služiti kao „recept“, ali to je nužnost dobrovoljnog i kreativnog istraživačkog procesa, kao i liminoidne faze obreda prijelaza. Također, radionički tip rada zahtjeva manji broj sudionika kako bi se održala kvaliteta programa, tj. rada, i ograničava reprezentativnost uzorka. Problemu strukturiranosti procesa doprinosi i dobrovoljnost te sloboda procesa zbog koje se može očekivati određene oscilacije u sudjelovanju koje remete planirani proces i ponekad onemogućuju jasnu strukturu. No, ovakvi procesi nisu dizajnirani tako da bi davali „recepte“ već kao kreativni procesi koji moraju biti spremni na transformaciju i prilagodbu uvjetima. Ne manje važno, podjela na tri stigme otežava održavanje cenzusa stigmatiziranosti.

Problem povezan s dramsko-akcijskim radionicama i istraživanjem nakon njih je problem motivacije. Odnosno, kako javni nastup predstavlja kulminaciju cjelokupnog procesa, nakon što on završi (a završi navečer zbog prirode kulturnih programa), sudionike je sve teže motivirati da sudjeluju u intervjuu i anketi. Iako je velika većina to i učinila, neki su to uradili sa znatnim vremenskim odmakom, tako da nije moguće govoriti o testiranju hipoteza.

Prema tome, dramsko-akcijsko pilot istraživanje je pokazalo sve ograničenosti za testiranje hipoteza o - prije i poslije - utjecaju radionica, pogotovo što se tiče njezinog anketnog upitnika. Naime, egzaktna (eksperimentalna) usporedba prije i poslije nije nemoguća, ali je izuzetno teška za organizirati, s obzirom na dobrovoljnost sudjelovanja i fokusiranost sudionika na aktivistički i edukativni element (proces dramsko-akcijskih radionica i javnog nastupa - zbog kojeg su neki od odgovora zaprimljeni tek tjednima nakon završetka radionice). I dok se intervju pokazao koliko-toliko postojaniji (u smislu da su se sudionici odazvali intervjuima nakon istraživanja), *online* upitnik se pokazao kao najproblematičniji alat za evaluaciju. Odnosno, kako se željelo mješovitom metodom istražiti stavove prije i poslije intervencije, anketa je u tom procesu imala ulogu prikupljanja podataka Bogardus skalom socijalne distance koja bi ukazala na potencijalne promjene u stavu (prihvaćenosti) određenih skupina u društvu. No, sudionici bi dali intervju relativno brzo nakon radionica, dok se na ispunjenje ankete čekalo duže – što umanjuje mogućnost zaključivanja o utjecaju radionica na promjenu stava sudionika. Unatoč tome, anketa je pokazala određeni pozitivni trend, iako valja naglasiti da mali broj sudionika ne omogućava smislenu statističku analizu i generalizaciju. Ipak, pozitivan trend pokazuje da su sudionici radionica više prihvaćali stigmatizirane skupine nakon iskustva

dramsko-akcijskih radionica (kao i pozitivan trend većeg prihvaćanja stigmatiziranih osoba u odnosu na one koji su samo anketirani) – iako to zbog malog uzorka i dužeg vremenskog odmaka od radionica treba uzimati samo kao podatak koji je dodatno pojašnjen završnim intervjuima i onim što je zabilježeno tijekom radionica (video snimke), kao i podatak koji može biti pojašnjen odgovorima sudionika tijekom ulaznog intervjua (npr. ukoliko su pokazali izrazitu netrpeljivost prema određenoj skupini, to je teže promijeniti njihov stav u kratkom vremenu). Kao što je već opisano, iz izjava sudionika je vidljivo da je proces bio pozitivan te da je doprinio njihovom osvještavanju o problemu stigmatizacije, ali se pokazalo i da je to kompleksan proces u kojem je moguće imati trenutaka i odnosa u kojima se svi ne osjećaju pozitivno. Shodno njihovim izjavama može se zaključiti da je stigmatizacija utemeljena na društvenim predrasudama i perpetuira se manjkom kvalitetne interakcije stigmatiziranih i ostatka društva – na koji je uspješno utjecala radionica (iako treba naglasiti kako se radi o utjecaju koji je visoko ovisan o otvorenosti individue). Pozitivan trend s Bogardus skale također pokazuje da je stigmatizacija tvrdokornija među osobama koje nemaju neposredna iskustva sa stigmatiziranim osobama, ali izjave sudionika pokazuju da je pitanje također visoko individualno, tj. da ovisi o otvorenosti sudionika i internaliziranosti stigmi (npr. mlađi sudionici su bili otvoreniji prema homoseksualnim osobama nego što su to bili stariji sudionici, pa čak i oni koji su i sami snažno stigmatizirani). No, izjave sudionika govore o tome da neposredno iskustvo ima potencijal mijenjanja receptnog znanja, ali je ono također visoko individualizirano i ovisi o tome koliko je osoba željna i spremna preuzeti nova znanja, kao i o grupnoj koheziji (želja da se uključe u tu grupu pojačava želju za stjecanjem novog znanja i obratno). Prema tome, kvalitetna interakcija stigmatiziranih i ostatka društva, ostvarena u prostoru teatra, ima potencijal prevladavanja stigmatizacije, iako je proces svakako visoko ovisan o individualnom karakteru i moguće je postići destigmatizaciju i u drugim umjetno stvorenim prostorima umjetničkog izražavanja – iako valja naglasiti kako su iskustva zamjene uloga, gluma i improvizacija imale snažan utjecaj na neke od sudionika, pa se gluma i dramske radionice pokazuju spremne za ulogu prostora destigmatizacije (a tu su ulogu često dokazale i tijekom povijesti).

Svakako, anketni upitnik je zadržao svoju važnost u procesu dramsko-akcijskog istraživanja, ali samo u njegovom uvodnom istraživanju gdje omogućava stjecanje prvih informacija o onima koji se prijavljuju za sudjelovanje, kao i poštivanje cenzusa istraživanja (npr. cenzusa stigmatiziranosti). Prema tome, anketni upitnik je ostao dio procesa kao prijavnica za radionice i kao dodatna informacija o sudionicima (sociodemografija; motivi i sl.). Anketa/prijavnica omogućava bolju pripremu, a pri izlaznom istraživanju se vrijedniji podaci o

iskustvu i rezultatima procesa dobivaju iz intervjua i snimaka radionica. S tehničke strane, odlučeno je da se pitanja o osobnom iskustvu stigmatiziranosti i znanju o bliskim osobama trebaju formirati u obliku „lijevka“, odnosno, od općenitih tema prema osobnijim.

Na osnovu nalaza pilot istraživanja formirano je novo akcijsko istraživanje koje je utemeljeno u praksi i ranije postavljenom teorijskom i metodološkom okviru. Dakako, priroda radioničkog tipa rada (mali broj sudionika, dubinska obrada teme) i dobrovoljnost sudjelovanja (zbog koje je bilo i dosta odustanaka) ne omogućuje zaključivanje koje ide dalje od studije slučaja, ali isto tako označava prvi korak u dugotrajnom akumulacijskom procesu u kojem svaki novi korak predstavlja sofisticaciju (ako ne i napredak) u smislu poboljšanja cjelokupnog procesa ili njegovih elemenata definiranih ciljevima (znanstveno-istraživački, aktivistički, obrazovni). Kao što je već opisano u poglavlju o akcijskom istraživanju – taj proces nema samostalnih finalnih zaključaka. Odnosno, proces je završen kada se sve uključene strane usuglase oko društvene akcije kojom će razriješiti dotičnu društvenu dramu.

5.3. Između istraživanja: prijelazne preporuke sudionika i suradnika

Po završetku istraživanja sudionici su bili pozvani uključiti se u rad udruge UPSET. Sukladno iskazima iz intervjua, većina sudionika se i uključila u rad udruge – neki aktivnije, a drugi više pasivno (pružajući podršku i prateći izvještaje o radu e-poštom). Kako se rad sudionika nastavio, ali sada kao članova udruge UPSET, ta iskustva su svakako uzeta u obzir pri dizajniranju novog istraživanja. Susreti su održavani u tjednim intervalima i nisu nužno bili posvećeni unaprjeđenju idućeg ciklusa istraživanja (nego razvoju glumačkih znanja, definiranju novog performansa, administrativnim pitanjima udruge itd.), ono što su članovi udruge iskazivali vezano za UPSET je zabilježeno u zapisnicima udruge, uz povremene audio snimke. Uz njih, važna za funkcioniranje procesa je i percepcija suradnika i voditelja radionica te je i njihov doprinos snimljen i uzet u obzir.

Ukoliko se te preporuke reducira na pojmove, sudionici i suradnici su izrazili potrebu za: stručnim osobljem (dramaturgom), odnosno osobom koja će formirati performativnu cjelinu iz partikularnih produkata istraživanja; intenzitetom rada; strukturom (koracima, linearnost kreacije, jasna podjela uloga); korištenjem više humora, više vježbi relaksacije i više glumačkih vježbi.

O ULOZI HUMORA U PROCESU

...moguće je dobro iskarikirati nešto. Baš tu neku stigmju ili neku situaciju koja će onda opet samim time što je smiješna potaknuti na razmišljanje....

O VJEŽBAMA RELAKSACIJE I GLUMAČKIM VJEŽBAMA

Sad ovako kad razmišljam neke stvari, evo tu sam navela, kojih sam se mogla sjetiti da je falilo. A to su, dakle, vježbe relaksacije [...] i glumačke vježbe. [...] To bi svakako poboljšalo kvalitetu izvedbe, a i opuštenosti sudionika.

Po meni prva sugestija [...] nije usko vezana uz sadržaj, ali je definitivno [...] imala OK efekt [...] relaksacija radi zbližavanja... Odnosno, ne relaksacija radi zbližavanja - ali je ona uzrokovala to nekako. Ili prvo da se usredotočiš na to gdje si. A i nekako može isto djelovati, kao kohezivno.

Sudionici su radeći nakon istraživanja na zajedničkom definiranju aktivnosti i performansa smatrali da im nedostaje stručna pomoć iz područja glume i teatra:

O VAŽNOSTI STUČNOG VODSTVA

...meni je baš bilo OK to što je bio sam glumac, što je bio s nama glumac - zato što nam je to davalo neku sigurnost u situaciji kada bi zapravo inače ja trebao sam nešto poroditi (ideju; kreaciju).

Mislim da je sad možda negativno što smo mi sami jer [...] jednostavno nam treba netko da nam udara takt cijelo vrijeme. Jer se vidi da smo se tu pogubili, a tamo mi je bilo OK, baš to je to bilo, na primjer, u našoj situaciji s karakternim stigmama.

Članovi udruge su, kao i suradnici, primijetili potrebu za intenzivnijim radom na osnovu kojeg bi se napravili značajniji pomaci:

O INTENZITETU RADA

Mislim da... u čemu je bio štos kod tih, ovaj, radionica. U tome što su se ljudi svakodnevno nalazili i razgovarali o tome i bili duboko uronjeni u to. Jedanput

tjedno... ti jednostavno... pogotovo pri ovakvim susretima, znaš, gdje mi sad tu debatiramo e hoćemo li ovu temu, ne, ne, nećemo tu, daj ajde ovu. Jednostavno nema te intenzivnosti i te uronjenosti.

O MANJKU PROSTORA

Evo, možda ovi momenti, kao što si ti to spomenuo, ovo, eventualno druženje u prirodi.

To isto, po meni, ima izvjestan potencijal.

Ovisi kako se, ovaj, u šta ode... to se možemo prije dogovoriti, pa ne mora biti roštilj, nego jednostavno nešto, da negdje nađemo vani prostor gdje možemo...

... i glumiti i zafrkavati se. Svi zajedno.

O INTENZITETU

Pa nije valjalo... Mislim - dobro je, dobro je da se radi osobno, ali prekratko vrijeme je bilo sa toliko ljudi da se baš izvuče van... Svi su se bojali, razumiješ? Na kraju je ispalo to da se svi zapravo boje pokazati što jesu. Svi su kao glumili sami sebe više nego što su bili oni. Što je...

Dobro. A pod "manje vremena" misliš to što je bilo sedam dana ili zato što je bilo dva sata dnevno po grupi? Ili jedno i drugo? Što bi trebalo? Što je optimalno, recimo?

Optimalno bi bilo da smo tjedan dana otišli negdje u Istru i da smo radili po cijeli dan. To bi bilo optimalno za ovakve (aktivnosti). Znači, radiš ujutro vježbe, popodne vježbe i da onda izađe nešto. Onda bi to bilo super. Onda bi nešto izašlo. A ovako dva sata...

O OPUŠTENOSTI

Pa da se više igraju.

Da se više igraju. Dobro.

Da se ne opterećuju, ono, sami sobom nego da se više zabavljaju. Zabavnije će im biti raditi sve nego preko nekog drugog, režirat nekog drugog. Na neki način.

Uz te preporuke, svakako treba istaknuti i viđenje psihologice koja je bila dio projekta, kao psihološka potpora sudionicima (ukoliko bi se javila potreba), ali je kasnije i ravnopravno sudjelovala te postala dio UPSET-a. Ona također prenosi pozitivne poruke sudionika, koji su ipak svjesni objektivnih ograničenja ovakvih procesa (u smislu postizanja destigmatizacije):

O VAŽNOM, ALI SIZIFOVOM POSLU

Znači općenito bi rekla da su svi sudionici, ono, profitirali zapravo - i tako su se oni nekako izrazili – „profitirali“ od tih radionica i da im je drago što su u tome sudjelovali. Horizonti su im se proširili, u svakom slučaju. Pogotovo što se tiče karakternih stigmati, oni su nekako najviše izrazili katarzični efekt. [...] Ne, nitko nije imao nikakvu kritiku vezanu uz način rada. I ne... ono... metodologija im je bila skroz OK. [...] mislim da se nisu time ni bavili psihološki jer im je jednostavno valjda sam sadržaj bio dovoljno interesantan i povezan uz njih ego-simptom, ne? Tako da nisu imali vjerojatno ni vremena razmišljati. Možda za dva mjeseca da se s njima razgovara bi pronašli i odnosno imali nekakav *feedback* vezano uz način rada. Ali nekako mi se čini da se ta, zapravo sloboda ekspresije koja im je ponuđena, da zadovoljava zapravo mogućnost da sebe izraze. A što bi čovjek više i tražio? [...]

A da li to vide kao pomoć?

Pa vide.

Jel?

Iako smatraju... da je zapravo to Sizifov posao. [...] Ovi koji su pričali, zapravo, svi su izvukli taj jedan pozitivan osjećaj za sebe iz tih radionica. I čini mi se da je zapravo i to bitno. Dakle što se tiče pomoći drugim stigmatiziranima.

Svakako, kako su voditelji istraživanja, voditelji radionica i ostalo osoblje projekta aktivno uključeni u proces, oni se nalaze pod jednakim procesom istraživanja, učenja o drugom i sebi, te spoznaje novog svjetonazora. Kako je psihologica u jednom trenutku zamijenila ulogu sa sudionicom koja je zbog objektivnih razloga (posao izvan Zagreba) odustala pred sami performansi, njezino iskustvo najbolje opisuje:

O OSOBNOM OSVJEŠTAVANJU I DESTIGMATIZACIJI

Moram reći i da je meni to iskustvo baš bilo super i zapravo... ovaj... I u... Iako, znači na toj jednoj mentalnoj razini, odnosno na razini (stava) – (NERAZGOVJETNO)... bi rekla da smatram sve ljude jednakima i da nemam

zapravo predrasude. Međutim na toj nekakvoj emotivnoj razini... Ili dakle (SMJEŠAK), možda mentalnoj ali nekoj dubljoj, primitivnijoj. Možda su ipak postojale nekakve, ovaj... nekakva odvajanja od tih ljudi, odnosno nekakve blokade spram tih ljudi. Tako da mi je ovo isto iskustvo nekako, ovaj, bilo baš obogaćujuće i... mislim da je kod mene nekako djelovalo da mi je proširilo vidike spram prihvatanja različitosti.

O DESTIGMATIZACIJI

Što se tiče fizičkih stigmati... nekako... znači možda je moje nekakvo implicitno vjerovanje bilo da ti ljudi imaju manje sposobnosti. Sad, naravno da oni imaju manje sposobnosti unutar neke određene domene. Ali znaš, pitanje je koliko se to u psihi generaliziralo na, znaš cijelu individuu. A kroz ove radionice sam zapravo otkrila koliko zapravo ti ljudi imaju - ovi koji su sudjelovali u tim radionicama - zapravo bogat unutarnji život. I koliko zapravo taj njihov neki hendikep ih je toliko izgradio, zapravo, na toj nekakvoj drugoj strani i obogatio da... Zapravo, potpadaju pod ono... nekakvu, ajmo reći, normalnu distribuciju. Mislim - tako je sa svima, ne? Tako su... Takve su razlike i u, ono, normalnoj pod navodnicima populaciji. I to mi je recimo bilo, ovaj super. A što se tiče plemenskih stigmati mislim, dobro, tu nekako sam uvijek bila (SMIJEH) otvorenog... uma, ali mi je bilo super sudjelovati. I u tim procesima, baš sudjelovati u tim procesima jer sam imala nekakve zapravo....

Kao i kod sudionika, ističu se iskustva zamjene uloga u kojima se kroz izmjenu perspektive iskustveno uči, a taj proces je doživljen kao sličan psihodrami (što je ranije opisano kao djelomično točno).

O ZAMJENI ULOGA

Sve tri uloge sam prošla, tako da mi je, ovaj, to baš bilo izvrsno. Bila sam u takvoj nekakvoj situaciji pa mi je bilo skroz dobro proživiti ulogu diskriminatora i ulogu osobe koja se bori, zapravo, za svoj život (SMJEŠAK) je li...

O SLIČNOSTI SA PSIHODRAMOM

To mi je tako isto nekako bilo, ono, psihodramski baš bih, ovaj, rekla...

O VEĆ MUDRIMA

Možda tu nije bilo nekakvih pretjeranih (SMJEŠAK) promjena u osjećanjima i, ovaj, mentalitetu. Odnosno, stavovima općenito, jel?

Na kraju, vidljivo je da to obogaćujuće iskustvo koje je donijelo nove spoznaje ne znači nužno i da je došlo do promjena u stavovima. Naime, ta sudionica se već osjeća „mudrom“ osobom koja je upućena u temu stigmatizacije – iako ranije iznosi nove spoznaje o osobama koje nose fizičke stigme. To ukazuje na presudnu važnost identifikacije koja, jednom kada je pounutrena, stvara emotivnu reakciju i sprječava oprečne informacije – zbog čega destigmatizacija i jest teška za postići i iziskuje intenzivan i kvalitetan rad.

5.4. UPSET 2012: Rezultati dramsko-akcijskog istraživanja 2012. godine

Po završetku dramsko-akcijskog pilot istraživanja počele su pripreme za organizaciju nove dramske radionice bazirane na osnovnom istraživačkom modelu koji je sada obogaćen za iskustva stečena tijekom pilot istraživanja. Uz to iskustvo koje je, takoreći, „izoštrilo“ određene aspekte istraživačkog procesa, dobar dio sudionika pilot istraživanja je nastavio sa tjednim sastancima na kojima se pokušalo definirati nove aktivnosti. Ti sastanci su vođeni u okviru civilne organizacije UPSET koja se trebala razviti na osnovu ovih istraživanja i daljnjih interesa sudionika, odnosno, članova udruge. Kao takvi, sastanci su imali organizacijsku (administrativnu) dimenziju i istraživačku. Odnosno, na sastancima su vođeni zapisnici o raspravama i glasanjima o raznim temama od interesa za udruhu i članstvo. Uz taj administrativni dio, sastanci su imali i glumačko-istraživačku dimenziju kojom su članovi sami donosili znanje koje imaju (ili su ga tek stekli) i koje su željeli podijeliti s ostalima iz udruge. Na taj se način poticala razmjena znanja i pokušalo se podići motivaciju za sudjelovanje u grupi u kojoj su svi jednaki i mogu doprinijeti znanjem koje imaju (umjesto slušanja „onih koji znaju“).

Valja napomenuti da su ti sastanci, u manjku prostora, organizirani u prostorijama Centra za kulturu Trešnjevka – ali u znatno manjim učionicama u kojima je organizacija ovakve aktivnosti bila izazov. Naime, u ovoj se fazi između dviju radionica i bez konkretnih projekata pokazala potreba za vodstvom, možda i jača nego tijekom radionica. Pri tome se isticala potreba za vođenjem članova po pitanju glumačkog i dramskog znanja.

U takvoj atmosferi stiglo se do organizacije novog istraživačkog ciklusa i dramskih radionica 2012. godine. Osim ponovnog angažiranja Gorana Vrbanića, akademskog glumca

koji je trebao osigurati glumačko i dramsko znanje koje je između radionica toliko nedostajalo, valja napomenuti još jedan kuriozitet koji je utjecao na veću posjećenost završnog performansa kao i pokazao na složnost i aktivizam članova udruge – a taj je reklamiranje dramsko-akcijskih radionica putem nevidljivog teatra. Naime, u pripremi istraživanja 2012. godine, sudionici pilot istraživanja su došli na ideju reklamiranja radionice i završnog performansa putem „nevidljivog teatra“ - koji je razvio Augusto Boal (Babbage, 2010). Ideja se sastojala od toga da sudionici u svakodnevnim situacijama svojom pojavom ili scenom privuku pozornost prisutne javnosti te da zatim podijele letke i usmeno pozovu sugrađane na sudjelovanje. Slijedom te inicijative koju su pokrenuli sudionici pilot istraživanja UPSET 2011 (čime su pokazali grupnu koheziju i spoznaju novog znanja koje su iskoristili za pokretanje akcije koja nadilazi stigmatizaciju) - četvero sudionika pilot istraživanja, koji su do sada postali i okosnica svih aktivnosti udruge UPSET, organiziralo se i izvelo nevidljivi teatar. Dakle, sudionici su pokrenuli „potprojekt“ kojim su pokušali povećati vidljivost radionica i javnog performansa njihovih „nasljednika“.

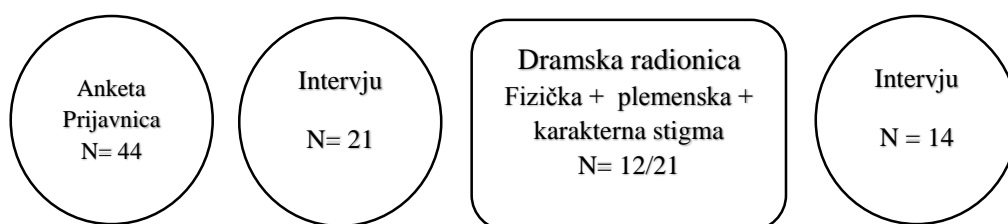
5.4.1. Kontekst i uzorak

Sljedeće godine, u istraživanju je sudjelovalo 16 sudionika – od inicijalno prijavljenih 62 interesenata (od kojih je 44 u potpunosti ispunilo anketu). Kao i pilot istraživanje, i ovo je istraživanje izvedeno u prostorijama Centra za kulturu Trešnjevka, uz izuzetnu podršku i suradnju zaposlenika i ravnateljice. Dvorana Teatra na Trešnjevci (TNT) još jednom se pokazala kao odlično mjesto za održavanje dramske radionice, ali je zbog naravi poslovanja dvorane (iznajmljivanja prostora) dio radionice bio izveden u drugim prostorijama (učionice Centra za kulturu Trešnjevka) i na drugoj lokaciji (Medika).

Prijave za sudjelovanje su otvorene 15. travnja 2012., a interesenti su se mogli prijaviti prvenstveno putem online ankete (uz mogućnost ispunjavanja tiskane verzije ankete/prijavnice u prostorijama Centra). Za razliku od pilot istraživanja u kojem je korišten Google Forms, anketa je dizajnirana pomoću besplatnog alata za izradu upitnika i provedbu istraživanja Kwiksurveys. Kako je iskustvo s anketnim upitnikom iz 2011. godine pokazalo da takav vid istraživanja ima malu vrijednost po pitanju istraživanja tako male grupe ispitanika, *online* anketa koja je provedena prije UPSET radionica 2012. godine zamišljena je, s jedne strane kao prijavnica, a s druge kao opća anketa o stavovima prigodnog uzorka. Kao prijavnica, anketa omogućuje bolju pripremu ulaznog intervjua i odabir tema oko kojih će se sudionici angažirati, kao i poštivanje dobnog cenzusa i cenzusa stigmatiziranosti koji su bili jednaki kao i u pilot

istraživanju (iznad 15 godina, te 50:50 omjer stigmatizirani-normalni). Kao i u pilot istraživanju, uzorak je bio prigodni i poziv na sudjelovanje poslan je putem e-pošte na stotine adresa, a prijave su bile moguće u periodu od 15. travnja do 25. svibnja 2012. godine.

Procesno najvažnija promjena u odnosu na pilot istraživanje je ujedinjenje triju radionica u jednu. Ta izmjena je omogućila ostvarenje raznovrsnije interakcije između sudionika koji se svrstavaju u sva tri tipa stigme i ostalih, tj. „normalnih“. Sudionici su, ponovno zajedno, radili na definiranju akcije koja nadilazi stigmatizaciju i koju će zajedno prezentirati javnosti na završnom nastupu.

Slika 32: Dramsko-akcijsko istraživanje UPSET 2012

Ta je promjena omogućila i odgovor na dva problema pilot istraživanja: poziv za pojačanim intenzitetom rada (produljenje trajanja radionica s dva na tri sata dnevno) i smještanje procesa u prikladniji termin (termin je postavljen u poslijepodnevne sate, nakon radnog vremena – što je i prikladnije radioničkom tipu aktivnosti koji za sudionike predstavlja dokolicu). Nakon što je završio rok za prijavu putem online prijavnice (anketnog upitnika), podaci su obrađeni te su oni koji su se prijavili za daljnje sudjelovanje pozvani na intervju. Tom se pozivu odazvala 21 osoba, pa su tijekom istraživanja 2012. godine ukupno provedena trideset i šest (36) intervju sa sudionicima, od kojih dvadeset i dva (22) prije početka radionice te četrnaest (14) po njezinom završetku²²⁶. Sukladno nalazima pilot istraživanja, osim izmjena u istraživačkim instrumentima i provedbi dramsko-akcijskog procesa, uvedene su određene promjene i među tipom potrebnih suradnika. Pokazalo se da sudionicima psihološka pomoć nije potrebna, ali da im je potreban scenograf - kojeg su u pilot istraživanju našli među sudionicima radionice fizičkih stigmi²²⁷. Drugim riječima, pokazalo se da terapijski učinak nije potrebno naglašavati te da je on potpuno individualan, stoga je sudionicima važnija pomoć u postavljanju pozornice, odnosno prikladne Goffmanove društvene fasade gdje će sudionici uspješnije postići

²²⁶ Svi koji su sudjelovali u javnom nastupu su dali i izlazni intervju, a njima su se pridružile i tri osobe koje su odustale tijekom radionice – što je omogućilo dodatni uvid u problematične dijelove radionice.

²²⁷ Jedna osoba koja je krenula sudjelovati u radionici fizičkih stigmi je nakon nekog vremena odustala, ali je iskazala želju pomoći u izradi kostima i scenografije – što je pomoglo njihov nastup na kraju istraživanja 2011. godine.

umjetnički efekt i ostvariti svoj osobni plan (ulogu koju igraju). Ono što je također pozitivno je da se dio članova UPSET-a (sudionici pilot istraživanja) uključilo u proces te su snimali radionice kamerama, pomogli u organizaciji te oglašavanju nevidljivim teatrom. Radionice su počele 28. svibnja 2012. godine i već se prvog dana nisu pojavili svi sudionici²²⁸, tako da je proces završio 8. lipnja 2012. godine s dobrovoljnim nastupom njih dvanaestero (12).

5.4.2. Ulazno istraživanje: Sociodemografska obilježja sudionika istraživanja UPSET 2012

Uvod ili ulaz u istraživanje 2012. godine bila je *online* anketa kojom se, jednako kao i u pilot istraživanju, željelo definirati sociodemografska obilježja onih koje tema stigmatiziranosti interesira te njihovo ζ -iskustvo. Anketi su pristupile 62 osobe (N =62), uz dvije osobe koje su odbile dati suglasnost te samim time izašle iz istraživanja. Naime, kako bi se osigurala prava sudionika istraživanja te njihovo informirano sudjelovanje, potencijalni sudionici su upitani da pročitaju kratki tekst koji je sadržavao opis i ciljeve istraživanja kao i popis njihovih prava.

Tablica 16: Sociodemografska obilježja sudionika istraživanja

Suglasnost ispitanika	Anketirani	
	<i>f</i>	%
Slažem se s izjavom i želim sudjelovati u istraživanju.	62	96,9
Ne slažem se s izjavom i ne želim sudjelovati u istraživanju.	2	3,1
Ukupno	64	100,0

Pošto je korištenje *online* ankete ponovno omogućilo zainteresiranima da sudjeluju samo u anketi o stavovima prema stigmatizaciji, odnosno, diskriminaciji u društvu, oni su diferencirani prema tome da li žele sudjelovati u dramsko-istraživačkim radionicama ili žele sudjelovati samo u anketi. Tako se broj ispitanika smanjio na 59 sudionika, od kojih je njih 49 izrazilo želju sudjelovanja na radionicama, a njih 10 izrazilo je želju sudjelovanja samo u anketi. Ispitanici koji su se odlučili sudjelovati samo u anketi su zatim upitani o razlozima zašto ne žele sudjelovati na radionicama, ali nitko nije ponudio odgovor.

²²⁸ Posebno je bilo problematično što je izostao dio onih koji su se izjasnili kao stigmatizirani – što je smanjilo udio stigmatiziranih u mješovitoj interakciji, ali ipak nije i onemogućilo održavanje istraživanja.

Tablica 17: Sociodemografska obilježja sudionika istraživanja prema spremnosti na sudjelovanje na radionici

Radionica ili anketa	Anketirani	
	<i>f</i>	%
Da.	49	79,0
Ne, ali želim sudjelovati u anketi o stigmatizaciji u Hrvatskoj.	10	16,1
Nema odgovora	3	4,8
Ukupno	62	100,0

No, niti taj broj nije finalni jer su neki od ispitanika odustali usred ankete, bez pojašnjenja. Kako su njihovi unosi zabilježeni do trenutka odustajanja, oni su spomenuti u uvodu u ovu analizu, ali njihovi podaci nisu korišteni u samoj analizi. Korištene su samo one ankete koje su ispitanici dovršili, tj. koje su imale vremensku oznaku početka i završetka ispunjavanja. Takvih je anketa bilo 44 ($N = 44$), što predstavlja i broj relevantnih odgovora. Tako podijeljeni, ispitanici su mogli biti diferencirani prema njihovim sociodemografskim obilježjima spola, dobi, obrazovanja, radnog statusa, uz dodatnu dimenziju *stigma*-iskustva specifičnu za ovo istraživanje.

a. Struktura prema spolu i dobi

Prema spolu i dobi, anketi su pristupile najviše osobe ženskog spola između 21. i 30. godine života. Odnosno, ispitanici su dominantno osobe od 21 do 30 godina (65,9%) koje slijede oni od 31 do 40 godina (20,5), uz dvije osobe iz dobne skupine od 41 do 50 godina koje su sudjelovale na radionicama. Važno je istaknuti i da je među sudionicima i osoba koja se definira kao „većinom ženskog“ spola, ali odbija vektorsku „prirodu“ podjele na ženski i muški spol.

Tablica 18: Sociodemografska obilježja sudionika istraživanja prema spolu i dobi

Spol / Dob		Anketirani		Sudionici	
		<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Spol	Muški	4	9,1	1	2,3* (6,3)**
	Ženski	39	88,6	14	31,8 (87,5)
	Drugo	1	2,3	1	2,3 (6,25)
Dob	15 do 20 g.	3	6,8	0	0,0 (0,0)
	21 do 30 g.	29	65,9	12	27,3 (75,0)
	31 do 40 g.	9	20,5	2	4,5 (12,5)
	41 do 50 g.	3	6,8	2	4,5 (12,5)
Ukupno		44	100,0	16	36,4 (100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

b. Struktura ispitanika prema prebivalištu i obrazovanju

Sudionici su podijeljeni i prema prebivalištu, a kako bi se osigurala njihova anonimnost ti su podaci agregirani pomoću prilagođene NUTS podjele Republike Hrvatske na regije, korištene tijekom pilot istraživanja. To jest, prebivališta sudionika/ica su kodirana prvo prema županijama, a zatim prema NUTS podjeli na dvije regije - Kontinentalnu i Jadransku Hrvatsku – a iz njih je izdvojen Grad Zagreb (odnosno, NUTS je prilagođen Schulzeovom „faktoru susjedskih odnosa“, tj. specifičnosti provođenja istraživačkog programa u Centru za kulturu Trešnjevka - o kojoj je bilo više riječi tijekom analize pilot istraživanja). Za razliku od pilot istraživanja, ovaj put nije bilo ispitanika koji su imali prebivalište izvan Hrvatske (iako valja uzeti u obzir da 21% anketiranih nije dao odgovor na ovo pitanje).

Tablica 19: Sociodemografska obilježja sudionika istraživanja prema prebivalištu

Sociodemografska obilježja		sudionika		istraživanja	
(UPSET 2012)					
Prebivalište / Boravište		Anketirani		Sudionici	
		<i>f</i>	%	<i>F</i>	%
Prebivalište	Grad Zagreb	18	40,9	7	15,9 ^(43,8)
	Kontinentalna Hrvatska	9	20,5	2	4,5 ^(12,5)
	Jadranska Hrvatska	8	18,2	3	6,8 ^(18,8)
	Nema odgovora	9	20,5	4	9,1 ^(25,0)

c. Struktura sudionika prema obrazovanju i radnom statusu

U obrazovnoj strukturi anketiranih očekivano prevladavaju oni sa visokom stručnom spremom (VSS - 58%), a slijede ih oni sa srednjom stručnom spremom (SSS - 18%). Te dvije razine obrazovanja predstavljaju više od dvije trećine ispitanika. Struktura sudionika dramskih radionica je gotovo jednaka onoj svih sudionika, te prevladavaju osobe sa završenim VSS obrazovanjem (50%), a slijede ih oni sa SSS (25%) te VŠS (13%).

Što se tiče radnog statusa, ispitanici su zaposleni u udjelu od 38,6%, kojima se može dodati i one honorarno zaposlene (4,5%). Nezaposlenih je, za brojna dugoročna iskustva građana Hrvatske, niskih 9,1%, ali utjecaj na taj broj vjerojatno ima udio mlađih ispitanika koji se još uvijek obrazuju (27%), tj. studiraju i rade na studentski ugovor (16%).

Tablica 20: Sociodemografska obilježja sudionika istraživanja prema obrazovanju i radnom statusu

Obrazovanje / Radni status		Anketirani		Sudionici	
		<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Obrazovanje	OŠ	1	2,3	0	0,0* (0,0)**
	SSS	8	18,2	4	9,1 (25,0)
	VŠS	4	9,1	2	4,5 (12,5)
	VSS	21	47,7	8	18,2 (50,0)
	Mr.sc.	4	9,1	0	0,0 (0,0)
	Nema odgovora	6	13,6	2	4,5 (12,5)
Radni status	Zaposleni	17	38,6	8	18,2 (50,0)
	Honorarno zaposleni	2	4,5	2	4,5 (12,5)
	Nezaposleni	4	9,1	0	0,0 (0,0)
	Studenti uz rad	7	15,9	4	9,1 (25,0)
	Studenti	12	27,3	2	4,5 (12,5)
	Ne želim odgovoriti	1	2,3	0	0,0 (0,0)
	Drugo	1	2,3	0	0,0 (0,0)
Ukupno		44	100,0	16	36,4 (100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

d. Struktura sudionika prema njihovom interesu za sudjelovanje

Pošto se u odnosu na pilot istraživanje umjesto tri specifične radionice organizirala jedna radionica koja je objedinjavala sva tri tipa stigmi, sudionicima je umjesto odabira radionice postavljeno pitanje o temama njihovog interesa. Korištenje otvorenih pitanja (bez predodređenih kategorija) je svakako pozitivno u ovakvom istraživanju koje stavlja perspektivu sudionika na prvo mjesto, a otvoreni odgovori sudionika omogućuju bolju pripremu ulaznih intervjuja i pripremu voditelja radionica za teme koje sudionici očekuju.

Upitani o temama kojima bi se željeli baviti tijekom radionica, deset ispitanika (nešto više od 16%) je navelo po jednu temu kojom bi se željeli bavili. Pri obadi, teme od njihovog interesa su prvo kodirane u originalu, a zatim su grupirane prema Goffmanovoj podjeli na tipove stigmi. Pa su tako dvije ($f=2$) teme spadale u plemenske („religijska i etnička stigmatizacija“, „problematika egzila i azilanata, tj. pripadanja jednoj i života u drugoj kulturi“), četiri ($f=4$) teme u karakterne („općenita rodno/spolna stigmatizacija“, „diskriminacija žena“, „predrasude prema *queer* populaciji“, „društvena percepcija osoba s nekom od psihijatrijskih dijagnoza“) i dvije ($f=2$) teme u fizičke stigme („stigmatizacija osoba s invaliditetom“, „djeca s autizmom i njihova specifična ponašanja“). Uz teme koje se može jasno svrstati u neku od Goffmanovih

tipova stigmi, anketirani su dodali i dvije teme koje zrcale njihov interes za univerzalnim koje prožima stigmatizaciju i društvene odnose („naređivanje, asertivnost i primjena pozicije moći“), odnosno, svojevrsni pan-interes za „sve socijalno osjetljive teme“.

e. Struktura prema glumačkom iskustvu

Za razliku od pilot istraživanja, u anketni upitnik je dodano pitanje o dosadašnjem glumačkom iskustvu ispitanika. Naime, tijekom pilot istraživanja je primijećeno da osobe koje ulaze u proces već posjedujući određeno glumačko iskustvo ili očekujući stjecanje glumačkog iskustva osjećaju da je taj dio zapostavljen. Stoga je ovo pitanje postavljeno kako bi pomogli voditeljima bolju organizaciju dramsko-istraživačkih radionica te imali bolji uvid u udio sudionika koji bi mogli imati ovakva očekivanja (koja su legitimna, ali svejedno iziskuju da se takvim sudionicima dodatno pojašne ciljevi projekta). Pa se tako pokazalo da trećina onih koji su krenuli na radionice nema nikakvog glumačkog iskustva (31,3%), dok njih četvrtina ima određena iskustva.

Tablica 21: Sociodemografska obilježja sudionika istraživanja prema glumačkom iskustvu

Kakvo je Vaše glumačko iskustvo?	Anketirani		Sudionici	
	f	%	f	%
Nemam glumačkog iskustva.	15	40,5 ^(34,1)	5	13,5* ^{(31,3)**}
Statirao/la sam u televizijskim serijama ili reklamama.	1	2,7 ^(2,3)	1	2,7 ^(6,3)
Pohađao/la sam glumačke radionice, treninge, tečajeve i sl.	7	18,9 ^(15,9)	1	2,7 ^(6,3)
Amaterski se bavim glumom (kao član amaterske skupine).	5	13,5 ^(11,4)	2	5,4 ^(12,5)
Ostalo	9	24,3 ^(20,5)	7	18,9 ^(43,8)
Nema odgovora	0 ⁽⁷⁾	0,0 ^(15,9)	0	0,0 ^(0,0)
Ukupno	37⁽⁴⁴⁾	84,1^(100,0)	16	43,2^(100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Broju onih koji imaju određena iskustva s glumom treba dodati i 44% onih koji su se svrstali pod „ostala“ glumačka iskustva, a koja se odnose na osnovnoškolska, amaterska i studentska glumačka iskustva, te iskustva plesaćkih nastupa, režije predstave ili profesionalno-edukacijskih iskustava poput sudjelovanja na radionici forum teatra ili korištenja dramske terapije u radu s djecom. Pa se tako udio onih s određenim glumačkim iskustvom penje na gotovo 70%. Možda najzanimljiviji podatak iz gornje tablice je taj da je većina sudionika izabrala smjestiti svoje glumačko iskustvo pod rubriku „ostalo“. Mogući razlog za takvo svrstavanje je nesigurnost u vlastite glumačke sposobnosti i nejasnoća dramsko-istraživačkog

procesa koji slijedi (a koji ne iziskuje glumačko znanje), uz činjenicu da se te osobe bave ili obrazuju za druga zanimanja.

f. Struktura prema izvoru informiranja

Naposljetku, ispitanici su upitani o izvorima iz kojih su doznali za dramske radionice. Više od dvije trećine ispitanika su za istraživanje saznali e-poštom od kolega, prijatelja ili rodbine (52,3%) te e-poštom od organizatora istraživanja (25%), a tek zatim usmeno (9,1%) ili putem drugih medija (9,1% - među kojima se ističu Culturenet.hr i radio emisija Glas ludila u eteru). Ovaj podatak je od važnosti zbog aktivističkog aspekta projekta (akcijskog istraživanja), tj. od važnosti je za planiranje najuspješnijih kanala njegovog zagovaračkog ili advokativnog elementa. Kako je bilo za očekivati da će u istraživanju sudjelovati prvenstveno mlađe osobe s pristupom Internetu, projekt je oglašavan prvenstveno e-poštom (aktivno), uz pasivne metode (objava na web stranici) te tiskane materijale. Naime, unatoč pretpostavci o dobi potencijalnih sudionika, nije se mogao isključiti i efekt marginalizacije stigmatiziranih osoba zbog kojeg oni često žive u siromaštvu i nemaju pristup Internetu. Kako bi se poziv poslao i takvim osobama, tiskani su materijali i distribuirani na javnim mjestima (centri za kulturu, knjižnice, fakulteti i sl.). Prema očekivanom, pokazala se premoć oglašavanja putem Interneta dok su promotivni letci i slični promotivni materijali (koji se obično izrađuju za potrebe ovakvih projekata) imali gotovo nikakav učinak. Stoga, pri planiranju ovakvih projekata valja uzeti u obzir ciljanu skupinu i procijeniti koliko će se dobiti korištenjem „tradicionalnih“ ili tiskanih oglašavačkih metoda (plakati, letci i sl.).

Tablica 22: Sociodemografska obilježja sudionika istraživanja prema izvorima informiranja

Kojim putem ste saznali za UPSET teatar i dramske radionice?	Anketirani		Sudionici	
	f	%	f	%
E-poštom - od organizatora projekta	11	25,0	4	9,1* (25,0)**
E-poštom - od kolega prijatelja rodbine i sl.	23	52,3	6	13,6 (37,5)
Usmeno - osobno ili telefonom	4	9,1	2	4,5 (12,5)
Internet stranice Centra za kulturu Trešnjevka (www.cekate.hr)	1	2,3	0	0,0 (0,0)
Promotivnog letka Centra za kulturu Trešnjevka	1	2,3	1	2,3 (6,3)
Drugo	4	9,1	3	6,8 (18,8)
Ukupno	44	100,0	16	36,4 (100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

5.4.3. Ulazno istraživanje: Obilježja 5-iskustva sudionika istraživanja UPSET 2012

Kao i u pilot istraživanju, sudionici su anketirani i intervjuirani kako bi se dobio uvid u njihove sociodemografske karakteristike, ali i njihovo ζ -iskustvo koje može reći nešto o njihovim motivima za sudjelovanje. Drugim riječima, podaci prikupljeni anketom su produbljeni izjavama intervjuiranih osoba te su iz *in vivo* kodova oformljene ponavljajuće ideje. Te ideje tvore osnove za formiranje teme ζ -iskustva sudionika, na temelju koje je dalje moguće formirati teorijske konstrukte i zaključivati o samom procesu dramsko-akcijskog istraživanja, odnosno, o njegovom ispunjenju zacrtanih ciljeva ili o potvrdi/odbijanju hipoteza.

a. Obilježja ζ -iskustva: Motivacija za sudjelovanje i očekivanja

Jednako kao i u pilot istraživanju, ispitanicima *online* ankete su postavljena pitanja pomoću kojih se kasnije moglo definirati glavna obilježja njihovog ζ -iskustva. Važno je naglasiti kako su ta pitanja tijekom ovog istraživanja organizirana u formi „lijevka“, odnosno, idu od općenitih tema prema osobnijim temama vezanima uz stigmatu, diskriminaciju ili znanje o bliskim osobama koje su diskriminirane. Kao takvo, ζ -iskustvo pokazuje koja su glavna obilježja i razlike ispitanika. Pa su tako ispitanici prvo upitani da procijene osobnu motivaciju za sudjelovanje na Likertovoj skali od 1 do 5.

Tablica 23: Obilježja stigma-iskustva sudionika istraživanja prema motivaciji za sudjelovanje

Motivacija	Anketirani					Sudionici				
	N	Min.	Max.	sr.vrijed.	Std.Var.	N	Min.	Max.	sr.vrijed.	Std.Var.
Stigmatizirana osoba.	37	1	6	2,41	1,423	16	1	6	2,44	1,413
Želim se razvijati i učiti o sebi (introspekcija).	37	3	5	4,70	,520	16	4	5	4,63	,500
Želim koristiti teatar u svojoj profesiji.	37	1	5	3,97	1,067	16	1	5	4,00	1,155
Želim biti društveno aktivan.	37	3	5	4,43	,603	16	4	5	4,50	,516
Želim razvijati glumačko znanje, biti dio predstave i glumiti.	37	1	5	3,76	1,188	16	2	5	4,25	,931
Želim pomoći stigmatiziranim osobama.	37	2	5	4,46	,767	16	3	5	4,50	,730
Ukupno	37*					16				

*Kako se radi o osjetljivoj temi, ispitanicima je ostavljena mogućnost da ne odgovore na pitanje – stoga imamo 37 odgovora od 44 dovršenih anketa.

Upitani da ocijene svoju primarnu motivaciju, anketirani (N =37) su na Likertovoj skali od 1-5²²⁹ prosječno najviše ocijenili motiv „želim se razvijati i učiti o sebi (introspekcija)“ (4,70), što je i motiv s prosječno najvišom ocjenom među sudionicima radionica (4,63). Kod anketiranih osoba slijede motivi „želim pomoći stigmatiziranim osobama“ (4,46) i „želim biti društveno aktivan/na“ (4,43), koji su ujedno i drugi po redu motivi sudionika radionica (4,50). Još uvijek s prosječnom ocjenom „važno“ slijede motivacije „želim koristiti teatar u svojoj profesiji“ (3,97, odnosno 4,00) te „želim razvijati glumačko znanje, biti dio predstave i glumiti“ (3,76, odnosno 4,25). Sve to ukazuje na činjenicu da su u anketi i na radionici sudjelovale pretežno osobe koje se ne osjećaju stigmatizirano i koje teže radu sa stigmatiziranim osobama i aktivizmu. Tu tvrdnju potkrepljuje i najniže ocijenjen motiv „stigmatizirana sam osoba“ (2,41, odnosno 2,44) koji je ocijenjen kao „minimalno važan“. Sudionicima je ostavljena i mogućnost definiranja dodatnih motiva, što je iskoristilo petero anketiranih (N =5). Od dodatnih motiva za sudjelovanje u anketi se, uz osobni motiv znatiželje, ističu motivi *mudrih*, tj. *upućenih*: profesionalni motivi (podučavanje djece kako se riješiti stigme; interdisciplinarnost pristupa koji povezuje studij, civilno-aktivistički rad na diskriminaciji te ljubav prema teatru) i obiteljski motivi (dijete s poremećajem iz autističnog spektra).

i. Tema iz intervjua: Motivacija za sudjelovanje

Tijekom ulaznih intervjua (n =21), sudionici su među motivima istaknuli prvenstveno profesionalni razvoj (n =14) i osobni razvoj i učenje (n =8), pa zatim interdisciplinarnost projekta (n =6), interes za dramu, kazalište i glumu (n =5), interakciju (n =4), osobnu stigmatiziranost (n =2), te dokolicu (n =1). Zanimljivo je da je tijekom intervjua izričiti motiv aktivizma izostao (prisutan tijekom pilot istraživanja, kao i u anketnim upitnicima sudionika istraživanja 2012. godine). Najčešći motiv koji su sudionici naveli tijekom uvodnih intervjua je profesionalni razvoj (n =14). Naime, brojni sudionici imaju veze sa društvenim znanostima (sociologija, pedagogija, psihologija itd.) te je za pretpostaviti da su izborom obrazovanja za buduću profesiju i sudjelovanjem u dodatnim programima, poput ovog istraživanja, pokazali dublji interes za teme ljudskih prava, diskriminacije i *Drugih* općenito:

²²⁹ Skala se sastojala od ocjena nevažno (1); minimalno važno (2); niti važno niti nevažno (3); važno (4); i najvažnije (5).

O INTERESU ZA DRUGAČIJE

Zanimaju me općenito oni koji su drugačiji. Način na koji se konstituiraju identiteti koji su drugačiji, pa onda i oni koji su stigmatizirani. Način na koji ih je moguće transformirati... [...] ...u kojoj mjeri osobni, kolektivni identiteti tu mogu imati vrlo specifičan odnos koji je opet povezan sa zajednicom.

Naravno, profesionalni razvoj usko je vezan i s osobnim razvojem koji je i u iskazima drugi najbrojniji. Konkretno, sudionici navode rad na sebi (osobne teme koje žele riješiti) ili kako uživaju u neformalnom obrazovanju i novim iskustvima koja ih tjeraju izaći iz „zone sigurnosti“ i iz kojih zapravo uče:

O MOTIVIMA

Osjećam se kao nekakav alat kroz koji se provodi stigmatizacija (SMJEŠAK).

Aha.

Htjela bi se te frustracije na neki način riješiti (SMJEŠAK).

■ ■ ■

...zato što sam općenito sklona sudjelovati u takvim vrstama projekata. Zato što mislim da je neformalno obrazovanje jednako važno i može biti kvalitetno kao i ono formalno.

■ ■ ■

...čini mi se da je ovo dobra prilika da izađem iz te svoje zone sigurnosti, iz tog nekog promatračkog položaja koji je na neki način svojstven mojoj struci. Mi (psiholozi), ono, gledamo, zaključujemo, nije baš da smo nešto (uključeni), da ćemo se prvi uključiti. [...] Tako da mi se čini da je ovo dobra prilika da se malo uključim i, ne znam, uzbudljivo mi djeluje, a koristiti će mi.

Oni koje je na sudjelovanje motivirala interdisciplinarnost projekta naglašavaju kako osobno preferiraju kombinaciju znanosti i umjetnosti:

O MOTIVIMA

... zašto si se prijavila na ove radionice?

Pa kad sam bila (izvan Zagreba), bila sam par godina u kazalištu pokreta koje se samo nekako bavi društvom - možda ne toliko diskriminacijom ili stigmama koliko općenito ograničenošću...

Tijela?

Da. Da čovjek uopće djeluje u okvirima [...] društva. I nisam u Zagrebu uspjela naći ništa slično tome. Baš da je teatar pokreta, a ovo mi je onda bilo super što je isto na neki način gluma, a opet je, onako, angažirana.

■ ■ ■

E da, u teoretskom smislu mi je više, ovo kazalište me više zanima - kako taj pristup tome (stigmatizaciji), kako će se to dogoditi s tim...

Spojiti.

Da! Spojiti... sa sociologijom i sa interdisciplinarnim [...] Svugdje nešto (rade), pa da vidim što se tu događa - konkretno. Da nije samo da čitaš o tome.

■ ■ ■

I, ovaj, ideja je bila upravo ta - kombinacija dramskih radionica i mogućnost izražavanja, jel? [...] Meni osobno [...] nekako taj način prezentacije i općenito, zapravo, izražavanja, onako kroz taj pristup.

■ ■ ■

I... eto ovo sam, znači, preko prijateljice čula, znači, iz Centra za ženske studije... ja mislim to... poslao nekakav (SMIJEH) email ili nešto. Pa me, ovaj, zanima me. Znači i jedno i drugo područje.

Znači i gluma i...

I gluma i... socijalni rad. Mislim, ono: diskriminacije, stigme. Mislim, radila sam isto nekakvo kratko istraživanje vezano za diskriminaciju homoseksualaca. Tako da, ono, zanima me to područje [...] i ovo je baš nekako super došlo kao spoj toga.

■ ■ ■

Dobro, a zašto si došla tu na ove radionice? Koji je interes?

Pa zato što - eto koliko god to sad možda smiješno zvuči - možda dva tjedna prije sam se žalila cimerici kako oduvijek imam taj problem što imam dosta širok krug prijatelja, u smislu njihovih interesa. A najčešće su to neki koji se bave umjetnošću, dok ekipa s faksa je većinom ta koja se, ajmo tako reći figurativno, bavi znanosti. I onda nisam nikad 100% s ovima i nikad nisam 100% s ovima (SMJEŠAK). Jer kod ovih mi fali taj neki znanstveni segment, ajmo tako reći, akademski, a kod ovih mi fali uvijek taj neki malo ekspresivni segment. [...]

...znači prijavila si se da bi spojila svoje dvije ljubavi jel?

Ahm (POTVRDNO).

Pri tome se ističu „kazalište pokreta“ i istraživanje „ograničenosti“ (što govori o kazališnoj tradiciji na koju se ovakva istraživanje mogu osloniti), konkretizacija teorijskog znanja ili spoj dviju „ljubavi“. Ti sudionici očito prepoznaju ovaj program u odnosu na programe u kojima su sudjelovali na fakultetu (npr. socijalni rad) ili u dokolici (gluma, kazalište), ali ih intrigira i poveznica sa socijalnom temom stigmatizacije. Odnosno, neki smatraju da se pomoću kazališta može na kvalitetan način baviti društvenim problemima:

O ULOZI TEATRA U SUVREMENOM DRUŠTVU

Zašto te zanimaju (radionice)?

Pa zato što mislim [...] da se mogu neke stvari promijeniti. [...] mislim, da ljudi mogu početi osvještavati neke stvari i da mogu početi razmišljati o nekim stvarima. Mislim, o nekim problemima koji ih okružuju. Recimo koje bi trebalo riješiti. Mislim da je dobro, zapravo, da se na neki način kazališnim metodama potiču neke debate i razgovori među ljudima o nekim problemima, idejama, temama.

Uz one koje interesira interdisciplinarnost projekta su i oni (n=5) koje interesira samo jedna strana procesa (drama, kazalište i gluma), a oni naglašavaju da su već imali ranija iskustva s glumom i žele ih nastaviti. Osobnu stigmatiziranost navelo je dvoje sudionika (n=2) koji se smatraju nositeljima karakternih stigmi homoseksualizma i psihičkih poremećaja, a iskazi iz intervjua daju plastičnu sliku problema koje žive u svakodnevnom životu i strategija za nošenje s njima:

O OSOBNOJ STIGMATIZIRANOSTI

Čim sam vidio (da je tema radionice) diskriminacija i predrasude, (jer) sam se osjećao tako diskriminiran puno puta u životu, pa eto - zato sam se prijavio prvi puta na tako nešto (ČISTI GRLO). (DUGA PAUZA) Homoseksualne sam orijentacije. Mislim da je to bitno.

Ahm (POTVRDNO).

Pa onda... (PLAČE).

■ ■ ■

...možda ono što bi bilo kao najkorisnije za istraživanje - glavni razlog je to što se sama osjećam stigmatizirano - s obzirom da [...] ono što mi nastojimo u udruzi napraviti - destigmatizaciju riječi "lud". Znači da sam "luda" i... (SMIJEH).

Da si luda?

Da sam luda (SMJEŠAK).

Naime, zanimljivi su njihovi različiti pristupi stigmatizaciji koju nose - iako je ona za oba sudionika zapravo diskretna (nepoznata okolini). Naime, dok se jedna osoba očito teško nosi sa atributom koji okolina stigmatizira, druga osoba namjerno upoznaje druge sa svojim atributom, konfrontirajući tako društvene norme i odbijajući se osjećati stigmatizirano. Naslanjajući se na te razlike, očekivano je da prvi sudionik nije u iskazu naveo važnost interakcije s drugima, dok se druga osoba pridružila onima koji traže interakciju s drugima (n=4) – i to ne bi li čuli njihova iskustva i spoznali perspektivu „drugoga“:

O MOTIVACIJI

Znači, zanima me kako se drugi ljudi [...] članovi nekih skupina koje su diskriminirane, stigmatizirane, zanima me njihova perspektiva o tome. [...] Kao koji su događaji to bili, kako su se oni osjećali, što općenito. Mislim, zanima me perspektiva tih ljudi koji su stigmatizirani i koji stigmatiziraju isto.

Da li ima nešto zašto bi baš htjela sudjelovati?

Hm... ljudska iskustva. [...] Upoznavanje ljudi kako se rijetko upoznaje - kad ljudi zapravo dijele nekakve, ono, svoje... Mislim, ili znači duboka iskustva ili dublje osjećaje. Znači nikakvi ono *chit-chatovi* (hrv. neobavezni govor, čavrljanje). Kreativni pristup tome. Hm... povezivanje – znači - s tim ljudima.

Na kraju valja napomenuti i motiv dokolice, koji se zapravo odnosi na činjenicu da je ovaj program koji je nuđen u Centru za kulturu Trešnjevka besplatan za sudionike. Naime, iako je to konkretno navela samo jedna osoba, tu dimenziju svakako valja uzeti u obzir pri organizaciji ovakvih i sličnih projekata.

ii. Tema iz intervjuja: Očekivanja sudionika

Nakon što su u anketi izrazili motivaciju, sudionici su tijekom intervjuja upitani da iznesu svoja očekivanja od radionice. Sudionici očekuju svojevrsno neformalno obrazovanje (n=9), a žele naučiti nešto o sebi, o drugima ili o ovoj temi. Također spominju novo iskustvo kao pozitivnu silu iz koje će se osobno razviti:

...mislim da svako novo iskustvo može nečemu koristiti. Mislim, nikad nisam sudjelovala u ničemu što je približno slično ovome, tako da mislim da ću sigurno saznati neke nove informacije i neke nove vještine steći.

Kod učenja novog, sudionici ističu znanja i vještine koje bi im pomogle u odnošenju sa stigmatiziranim osobama u društvu. Žele naučiti kako se prikladnije odnositi prema stigmatiziranim osobama te žele produbiti svoju svijest o osobnim greškama i ograničenjima. To novo znanje i svijest o osobnim greškama nije nešto loše i nešto što valja izbjegavati, nego je to nešto što aktivno promišljaju i smatraju područjem osobnog rasta. Također, oni koji nose stigmatu (u ovom slučaju karakternu stigmatu) žele naučiti otvoriti se po pitanju atributa kojeg nose, a zbog kojeg ih društvo stigmatizira:

O PRODUBLJENJU SVIJESTI O STIGMATIZACIJI

(Očekujem) da ću možda produbiti svijest o tim nekim pitanjima koja se tiču diskriminacije i predrasuda.

...ja cijelo vrijeme živim u strahu da ja slučajno nekoga ne stigmatiziram. Mislim da mi je to najveći strah [...] Taj osjećaj, ono, da ću, da ću negdje pogriješiti. Da ću staviti nekoga u neku ladicu. Užasno se trudim da to ne napravim, ali mislim da je nemoguće. Nažalost, svi mi imamo predrasude i puno puta nismo toga ni svjesni.

Možda da ja pređem neke svoje blokade [...] otvorim se u pogledu toga, orijentacije seksualne, u pogledu, ne znam tih stvari, eto možda malo.

Uz očekivanja novog, tu su oni čija očekivanja spadaju u domenu kazališta i glume (n = 2), tj. koji žele naučiti o glumi (glumačke tehnike i sl.) i iskusiti nastup pred publikom. Vezano za nastup je očekivanje sudionika da se javnosti pošalje poruka inkluzije i bogatstva različitosti, odnosno da se naglasi aktivistička dimenzija projekta:

...kroz tu predstavu recimo da se pokaže javnosti da [...] i mi imamo...(i mi smo) ljudi. I da ne treba raditi podjele takve diskriminirajuće. Treba priznati da smo različiti, ali treba priznati da smo svi ljudska bića.

Dio sudionika (n =5) očekuje da će upoznati „zanimljive“ osobe, a među njima one koje nose neku stigmatu, te žele vidjeti svijet iz njihove perspektive i osjetiti izazov neizvjesnosti u kontaktu s nepoznatim osobama:

...volila bi na radionici raditi s ljudima koji su proživjeli nekakvu vrstu stigme.

■ ■ ■

...upoznati druge ljude i vidjeti kako drugi razmišljaju po toj temi.

■ ■ ■

...uvijek je veliki izazov snalaziti se među nepoznatim ljudima, u bliskom kontaktu i vidjeti [...] čisto me zanima kad se unese [...] određeni broj ljudi sa svim ovim pretpostavkama i stavovima koje imamo - što će ispasti iz toga? Onako kao da izađeš iz sebe pa onako gledaš "hm, što bi sad moglo iz ovoga ispasti?".

Zanimljiv kod zadnjeg iskaza je moment neizvjesnosti, koji s jedne strane izaziva određenu pozornost (pa i strah), ali s druge strane ima brojne mogućnosti koje intrigiraju osobe koje su otvorene za takvu interakciju. Turnerovim rječnikom rečeno, ta se osoba veseli liminoidnoj fazi u kojoj će moći naučiti nešto novo i isprobati alternative. Ne manje važno, dvoje sudionika navode da očekuju zabavu i žele „otići sa osmijehom“. Uz njih, tu su i neutralni sudionici koji ulaze bez očekivanja (n =4). Oni najviše spominju kako procesu pristupaju „otvoreno“ i žele vidjeti što im projekt ima za ponuditi.

b. Antagonističko ζ -iskustvo: Općedruštveni stav o diskriminaciji

Ispitanici su sljedeće zamoljeni da procijene koliko su u Hrvatskoj diskriminirani pripadnici stigmatiziranih skupina, tj. nositelji fizičkih, karakternih i plemenskih stigmi. Ispitanici su dali svoje ocjene na Likertovoj skali 1-5, koja se sastojala od ocjena: nevažno (1); minimalno važno (2); niti važno niti nevažno (3); važno (4); i najvažnije (5).

Tablica 24: Obilježja stigma-iskustva sudionika istraživanja prema osobnom osjećaju diskriminiranosti

Procjena diskriminiranosti	Anketirani					Sudionici				
	N	min.	max.	Sr.vrijed.	Std. devijac.	N	min.	Max.	Sr. vrijed.	Std. devijac.
Nosioci fizičkih stigmi (osobe s fizičkim i/ili osjetilnim invaliditetima, vidljivim bolestima i sl.)	37	2	5	3,89	,906	14	2	5	3,64	1,008

Nosioci karakternih stigmi (ovisnici, homoseksualne osobe, psihički poremećaji i sl.)	37	3	5	4,49	,651	14	3	5	4,57	,646
Nosioci plemenskih stigmi (etničke, religijske i rasne manjine)	37	2	5	3,92	,795	14	3	5	4,00	,784
Ukupno	37					14				

Anketirani, odnosno, sudionici radionica na skali od 1-5²³⁰ su prosječno ocijenili da su nositelji karakternih stigmi maksimalno stigmatizirani (4,49 – anketirani sudionici i 4,57 – sudionici radionica), dok su nositelji plemenskih stigmi diskriminirani natprosječno (3,92 i 4,00). Prosječno najmanje ocjenjuju diskriminaciju osoba koje nose fizičke stigme (3,89 i 3,64), iako i ta ocjena spada u nadprosječno diskriminirane. Prema tome, može se reći da ispitanici smatraju kako su svi nositelji stigmi u Hrvatskoj barem nadprosječno diskriminirani, a nositelji karakternih stigmi i više od toga.

Sudeći prema intervjuima, sudionici su svjesni općedruštvenih stigmi koje kao problem nastaju na osnovu generalizacije i uz manjak znanja o temi:

O GENERALIZACIJI

Ha, za svaku se nacionalnost kaže nešto (loše). Uvijek se [...] generalizira.

O NEDOSTATKU ZNANJA

Naravno da neki ljudi se potrudu pa se zainteresiraju pa i otiđu na tjedan suvremenog plesa i - da skratim – razumiju. “Gle stvarno, suvremeni ples je nešto drugačije.”. Isto znaju reći: "Mislim, zašto oni to sad izvode i što sad to njima znači, ja to ništa ne kužim, ne?" Ali kada im se objasni, u principu, o čemu se radi - kako je to (ples) interakcija, integracija, jel?

Ahm (POTVRDNO).

[...] Onda... - razumiju.

Posljednji primjer pokazuje važnost interakcije koja donosi alternativnu perspektivu i osnovu za razumijevanje. Manjak takve interakcije nije svojstven samo za „laike“ već i za one

²³⁰ Skala se sastojala od ocjena: nimalo (1), minimalno (2), prosječno (3), nadprosječno (4) te maksimalno (5).

koje bi profesija trebala navoditi na interakciju i suradnju. Zanimljiv primjer daje iskaz o samostigmatizaciji tzv. „društvenjaka“ u znanosti:

O PSIHOLOGIJI

A znaju me, znaš, zapravo zezati (SMJEŠAK) i zapravo ljudi znaju biti ozbiljni kad kažu da [...] naša struka nema nikakvog smisla. Da (SMJEŠAK) to nije ni znanost ni ništa slično tome.

Ahm.

Hm... e, sad. Onako, djelomično se slažem s njima, pa... (SMJEŠAK).

A iz koje oni znanosti dolaze - ti koji to kažu?

Hm... iz svih.

Sve? Razne?

Na primjer, s medicine.

[...]

Ono, imaju, imaju dobrih (argumenata)... imaju razloga (SMIJEH) zašto mi to kažu.

Jer sam i ja toga svjesna, jel?

Primjer pokazuje kako nositelji stigme (društvene znanosti) prihvaćaju općedruštvenu stigmiju, pogotovo kada dolazi iz izvora kojem se vjeruje (prirodne znanosti, medicina), unatoč tome što je općepoznato da i prirodne znanosti „pate“ od istih onih problema zbog kojih se društvena znanost stigmatizira (neobjektivnost, klijentelizam).

c. ζ-iskustvo: Znanje o iskustvima bliskih osoba

Bliske osobe većine ispitanika trpe određene predrasude (59%), dok je taj udio još veći kod onih koji se smatraju pripadnicima stigmatizirane skupine (75%) - kao i kod onih koji su sudjelovali na radionicama (63%).

Tablica 25: Obilježja stigma-iskustva sudionika istraživanja prema znanju o bliskim osobama

Bliske osobe trpe predrasude	Anketirani		Sudionici		Stigmatizirani	
	f	%	f	%	f	%
Da	26	59,1	10	22,7 ^(62,5)	6	13,6* ^{(75,0)**}
Ne	6	13,6	1	2,3 ^(6,3)	0	0,0 ^(0,0)
Ne znam	10	22,7	4	9,1 ^(25,0)	2	4,5 ^(25,0)
Ne želim odgovoriti	2	4,5	1	2,3 ^(6,25)	0	0,0 ^(0,0)
Ukupno	44	100,0	16	36,4 ^(100,0)	8	18,2 ^(100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Ispitanici su zamoljeni za opisu ta iskustva, ukoliko ih njima bliske osobe imaju te ukoliko su im osobno poznata. Među onima koji su ponudili odgovor na to otvoreno pitanje (n =21), ističu se poznanstva s osobama koje nose karakternu stigm (posebice homoseksualne osobe, ali i osobe koje imaju psihijatrijsku dijagnozu ili koje su nezaposlene, drugačijeg političkog uvjerenja itd.); zatim s onima koje nose fizičku stigm (koje se odnose najčešće na fizički izgled, dok se osobe s fizičkim invaliditetom stigmatizira i dehumanizira tako što im se pomaže kada oni to ne traže); te s osobama koje su stigmatizirane prema nacionalnoj ili narodnoj pripadnosti, tj. koje nose plemensku stigm.

Ispitanici su upitani i da li su njima bliske osobe diskriminirane što predstavlja stepenicu „više“ (u smislu marginalizacije te bliske osobe i, često, njezine okoline – pa tako dodaje na pretpostavku da su i ti ispitanici sami diskriminirani). U usporedbi s udjelom bliskih osoba koje trpe predrasude, diskriminacija je nešto manje prisutna. No, bliske osobe ispitanika koji su sebe svrstali među stigmatizirane su podjednako diskriminirane, koliko i trpe predrasude.

Tablica 26: Obilježja stigma-iskustva sudionika istraživanja prema znanju o bliskim osobama

Bliska osoba diskriminirana	Anketirani		Sudionici		Stigmatiziran i	
	f	%	f	%	f	%
Da	21	47,7	9	20,5 ^(56,25)	6	13,6* ^{(75,0)**}
Ne	4	9,1	1	2,3 ^(6,3)	0	0,0 ^(0,0)
Ne znam	15	34,1	4	9,1 ^(25,0)	2	4,5 ^(25,0)
Ne želim odgovoriti	4	9,1	2	4,5 ^(12,5)	0	0,0 ^(0,0)
Ukupno	44	100,0	16	36,4 ^(100,0)	8	18,2 ^(100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Tu se ističu diskriminacija prema rodnom ključu (rodna diskriminacija žena) i seksualnom identitetu (homoseksualne osobe) ili pak diskriminacija prema pristupačnosti institucionalnog društva za osobe s invaliditetom (npr. slijepe osobe koje se ne smiju potpisivati kod javnog bilježnika; gluhih osobama se ne osigurava prijevod kod upisa u školu; praktička nemogućnost dobivanja posla, pa i namjerna sabotazu osobe s invaliditetom tijekom razgovora za posao). Neki imaju i saznanja o diskriminaciji prema plemenskoj stigmi, koja je očito kontekstualna (npr. jedna sudionica je stigmatizirana kao „ustaška kurva“ jer se doselila u dio Hrvatske u kojoj je većina stanovništva drugih narodnosti).

i. Tema iz intervjua: Znanje o stigmatiziranosti bliskih osoba

Iskazi iz ankete su u skladu s onima danim tijekom intervjua. Iz intervjua je vidljiva visoka svijest i upoznatost sudionika sa stigmatiziranošću onih koji su im bliski. Također, većina intervjuiranih (n =17) spominje stigmatiziranost bliskih osoba. Točnije, oni navode primjere koji se tiču karakternih stigmi (seksualna orijentacija, osobe sa psihijatrijskom dijagnozom, alkoholizam, prodaja droge, poslovne malverzacije), plemenskih stigmi (Srbi u Hrvatskoj, vršnjačka stigmatizacija prognanika ili ne-Zagreпчаana, muslimani, te općenito nacionalistička politička klima) i fizičkih stigmi (fizički invaliditet). U svakom slučaju, iz njihovih izjava je vidljivo da prihvaćaju te druge bliske osobe, čak i u ekstremnim situacijama u kojima su ih svi drugi napustili (npr. spremni su ostati prijatelji s osobom koja je osuđena za ilegalnu prodaju droge). Pri tome se čini da prihvaćanje dolazi iz razumijevanja njihovih motiva:

Znači, svi smo mi negdje lomljivi. Jednostavno, čovjek se u nekim stvarima slomio i OK, ali to ne znači da će to sad raditi cijeli život. Mislim, ima i takvih, koji su ljudi, pa će to i dalje raditi, normalno, ali to se osjeti u čovjeku.

Drugim riječima, oni nisu prešli granice razumijevanja motiva – što ne znači da granice ne postoje. Dapače, i ovdje se spominju „normalni“ (grešni) i „ludi“ (oni koji pogriješe pa nastave griješiti). Govoreći o onima koji nose fizičku stigmatu iskazi intervjuiranih se, kao i tijekom pilot istraživanja, prvenstveno tiču ignoriranja tih osoba od strane društva:

O IGNORIRANJU

A što se tiče hendikepa određenih nekih, vidljivih - sa mnom je (na fakultet) u rodnom gradu išla jedna kolegica koja je bila u kolicima i... hm... Stigmatizacija što se tiče nje nije bila vidljiva u vidu kolega i nekih vidljivih ili ružnih pogrđnih riječi ili nekakve socijalne izolacije. Više je bila vidljiva u smislu kad se prošećete s njom gradom ili tako nešto - počevši od toga da ne možete preći pješački s njom.

Nije prilagođeno.

Da.

Očito, ovdje se radi o stigmatizaciji koja obezvrjeđuje važnost osobe do te mjere da joj nije niti omogućeno slobodno kretanje u prostoru – iako je njihov problem vidljiv i svima shvatljiv. S druge strane, stigmatizacija nositelja karakternih stigmi se znatno razlikuje, pa se

spominju i situacije u kojima su osobe pretučene ili u kojima im je ugrožen život. Shodno tome, razlikuju se i strategije nošenja sa stigmom (iako nužno ne moraju, ovisno o poznatosti stigme). Naime dok osobe s fizičkim invaliditetom rijetko mogu izbjeći diskreditirajući efekt stigme i obezvrjeđenje (do te mjere da su potpuno ignorirani u društvu – što se u ranije navedenom primjeru manifestiralo u arhitektonskom i urbanističkim zanemarivanju), posljedice za one koji nose diskretne karakterne ili plemenske stigme su često tolike (ili ih takvima nositelji zamišljaju) da mnogi biraju nositi diskretnu stigmu i uklopiti se u društvo:

O DISKRETNJOJ STIGMI

...najdirektnije iskustvo koje imam je, recimo, prijatelj koji mi je plaćući priznao da je homoseksualac i molio me da to nikome ne kažem. On je sad u braku, oženjen i sve, a ja znam u biti da... to nije njegovo opredjeljenje. To mi je bilo užasno tužno zato što shvaćam da se bojao izaći s time u javnosti. Znači, bio je dovoljno na čisto da je svjestan toga da će to reći na glas nekome. [...] I meni osobito laska što je rekao meni, naravno [...], ali je grozno što u biti nije mogao slijediti ono što želi u životu nego je tako pristao...

Govoreći o drugom primjeru diskretne stigme, jedna od intervjuiranih osoba ukazuje i na važnost „suradnje“ okoline:

O SURADNJI OKOLINE

Nemam pojma, ne bi voljela biti u njihovoj koži, eto. Ono, ne čini mi se da je to ugodno ma koliko god bilo sve skupa, ono, se to da okrenuti na zezanciju i tako dalje, veselje, ovo ono - ja mislim da ispod toga, ono, nije ugodno. Evo sad, ne znam, razmišljam o mom prijatelju koji je gej i on je, ima dobar život tu u Zagrebu, ima momka i sretni su skupa i sve, ali ono... Ja znam da, da njemu to... starci mu to ne prihvaćaju. Mislim da čak tata mu nekako to baš ni ne zna. Zna kao, ali ne zna. Mama mu zna, ali isto kao ne zna. Nitko se - svi znaju, ali nitko kao ne zna.

Odnosno, nositelji diskretne stigme svoju stigmu skrivaju i pristaju igrati očekivanu ulogu (heteroseksualnog muškarca i supruge), jednako kao i (bliska) okolina – čija je suradnja često potrebna za realizaciju „idealizirane“ društvene ili virtualne uloge i virtualne društvene situacije. Razornost takvih situacija, po osobu koja nosi diskretnu stigmu i okolinu te osobe, je očita. A upravo takve mikro-situacije ili, Turner bi ih nazvao „socijalnim dramama“, prekrajaju

društvo u kojem je „šutnja zlato“. Naravno, nikako ne treba moralizirati i osuđivati osobu jer je *osoba* (barem iz perspektive sociologa) posljedica društva. Shodno tome, situaciju valja promatrati sa distance – kao jednu od mogućih strategija nošenja s diskretnom stigmom (uz akcijsko-istraživački dodatak traženja akcija koje mogu olakšati ili poništiti taj društveni problem).

Sljedeći primjer duboke usađenosti stigme prema osobama drugačije seksualne orijentacije pokazuje da je za stigmatizaciju dovoljna već i prva, površna informacija o fizičkim pokretima osobe ili osnovna informacija o zanimanju te osobe:

O AFEKTIRANJU

Na primjer, imam prijatelja koji je dizajner nakita. I završio je kiparstvo. I, znači, bavi se i scenografijom i ima dosta širok interes u tom pogledu. I, znači, u tom nekom miljeu je izrazito prihvaćen. Štoviše - popularan je. Dok recimo, čim se makne iz tog nekog miljea, odnosno uđe u tu neku, ajmo reći „normalnu“ priču - tu je već ono: "A to je onaj tvoj gay prijatelj koji tako strašno afektira".

To također ukazuje i na dimenziju „savezništva“, tj. osobe iz tog drugog „društva“ traže savezništvo intervjuirane osobe. Moglo bi se reći da zapravo „opipavaju“ gdje ta osoba stoji – s *nama* ili s *onima* koji afektiraju. Pitanje „savezništva“, odnosno pitanja „čiji si ti?“ često se niti ne postavlja kada se radi o plemenskim stigmama. Naime, plemenske stigme su najpodložnije generalizaciji i onome što je Goffman nazvao „zaraznošću“ - koju pokazuje sljedeći primjer u kojem se stigma nosi „obiteljski“, tj. pripisuje djeci rođenjem:

O GENERALIZACIJI

Kad je rat počeo ja sam imala 12 godina i već sam tad dobivala, ono, „lopatama“ po glavi. U smislu „nemojte mi molim vas što ti Srbi“. Ovaj, em što sam privatno miješane krvi pod navodnicima (SMIJEH), ne? Do toga da tad je već bilo ludo uopće (nešto takvo) izjaviti [...] Tako da eto, recimo, što se tiče i tih stigmatizacija i diskriminacija bilo je, onako, jako ružnih situacija i s neakvim bliskim prijateljima. I ono što sam svjedočila - i mi kao obitelj isto - s nekim drugim ljudima i tako dalje. I ono, mali rat i poslije, ne?

Perpetuiranje takvih socijalnih drama omogućeno je, barem u dijelu, izostankom komunikacije. Odnosno, omogućeno je ograničenom komunikacijom koja je dominirala

društvenom klimom (očekivanim ulogama) umjesto osobnog iskustva (bliskog prijateljstva). U nastavku tog primjera pokazuje se i važnost neprihvatanja društvene stigme od strane stigmatiziranih, kao i važnost *potpune*, ostvarene komunikacije:

O VAŽNOSTI KOMUNIKACIJE I ODBIJANJA STIGME

...recimo baka koja je Srpkinja ona nikad nije doživljavala baš jako neugodne situacije jer je uvijek bila otvorena. Tako da je ljudi zapravo nikad nisu ono baš, kako bi rekla, usuđivali. Ona je jednostavno nosila to sa sobom. Svi znaju i Bože moj, ne?

Potpuna komunikacija, uz svjesnost o tome da *svi* imaju neku diskretnu stigmatu pomogla bi nadilaženju barem nekih od njih, svakako onih koje su već danas redundantne.

ii. Tema iz intervjua: Profesionalno iskustvo sa stigmatiziranim osobama

Čak dvanaestero (n =12) intervjuiranih imalo je i profesionalnih iskustava sa stigmatiziranim osobama, a tiču se neposrednih iskustava stečenih tijekom studija, volonterskog rada ili zaposlenosti u udruzi ili obrazovnoj ustanovi. Sudionici su tim putem stekli profesionalna iskustva najviše o nositeljima fizičkih stigmati (slijepe osobe, djeca „leptiri“) i karakternih stigmati (seksualna orijentacija). Iskustva tijekom studija, odnosno obrazovanja, stekli su u direktnim interakcijama sa „predstavnicima“ stigmatiziranih skupina, što djeluje motivirajuće za studente i razbija osnovne predrasudne stavove²³¹:

O INTERAKCIJI SA SLIJEPIM OSOBAMA

Kažem, zanimljivo je gledati ustvari kako [...] šesnaestogodišnjaci ustvari imaju veliko razumijevanje i sućut.

[...]

Ne brinu se zbog toga. Zanimljivi su im. Ne misle da su manje vrijedni. Fascinirani su njihovim prednostima koje oni iznose. Naročito kad su u pitanu slijepe osobe, jel? Jer čovjek opisuje koji su njegovi doživljaji svijeta, jer to je jedan poseban, poseban doživljaj. Tako da to je zanimljivo bilo gledati.

²³¹ Važnost takvih mješovitih susreta naglašava se i u dizajnu ovog istraživanja. U teoriji, upravo mješovita interakcija omogućuje učenje o drugome i spoznaju tuđe perspektive kao i uočavanje sličnosti (uz razlike).

No, koliko god susreti u kojima spoznajemo iskustva drugih imaju utjecaja na zainteresiranost za temu i razbijanje osnovnih predrasudnih stavova, često se tek u neposrednom iskustvu steknu znanja potrebna za funkcioniranje sa stigmatiziranim osobama i u novim situacijama. Pa su tako intervjuirani kroz rad i volontiranje spoznali konkretne životne probleme i „sitnice“ koje je moguće primijetiti tek u neposrednom kontaktu:

Recimo kako radim sa... mislim, s tim... s ljudima koji su tražitelji azila ili su dobili azil. Dakle često s njima trebam ići po nekim institucijama.

Možeš li to opisati? Te profesionalne (odnose). S profesionalne strane - što se tu dešava?

Pa recimo, samo zato što su stranci, dakle, netko "drugi", ljudi u institucijama nisu baš prijateljski, recimo, nastrojeni prema njima. I dakle često imaju komentare "a što će oni ovdje, oni su ovdje nama došli krasti posao (SMJEŠAK)."

Da.

Hm, oni bi se trebali prilagoditi nama. Oni bi trebali, dakle, jesti našu hranu [...] ...ima dosta ljudi iz Afganistana koji ne jedu svinjetinu. I zapravo to onda ljudi u institucijama gledaju kao jako... hm... Osjećaju kao jako veliki napad (SMJEŠAK) na njih same i što oni jedu. [...] Mislim, srećom oni to ne razumiju (SMJEŠAK). Mislim, vjerojatno osjete njihovu negativnu energiju...

Ovaj primjer pokazuje kako je sudionica radila kao pratnja azilantima te kako je spoznala koje probleme imaju u susretu s hrvatskim institucijama. Iste je prepoznala u stilu komunikacije koja implicira odnos moći u kojem je azilant očito bespomoćan, odnosno, bezmoćan. Iz primjera svakako valja istaknuti i kontekst dolaska do spoznaje. Spoznaja se dogodila u situaciji u kojoj je sudionica bila pratnja i prevoditeljica, tj. u situaciji u kojoj je imala aktivnu promatračku ulogu. Ta uloga zvuči kao oksimoron, ali zapravo opisuje situaciju u kojoj je osoba aktivno uključena (prevodi), ali je u isto vrijeme i promatrač (jer je posrednik u prijevodu između birokratske institucije i azilanta pa može „osjetiti“ one negativne emocije i čuti negativne riječi upućene azilantu). Upravo takve prednosti spoznaje kroz ulogu „drugoga“ - uz neposredni kontakt i kontinuiranu, svrshodnu interakciju (produkciju javnog performansa) – su one koje, takoreći, *prirodno* nude ovakve istraživačke dramske radionice koje završavaju javnim performansom. One omogućuju sagledavanje uloge drugoga uz pokušaj odigravanja alternativnih reakcija u odnosu azilant-institucija, što ima veliku edukacijsku i emancipatorsku snagu. To jest, može podučavati primjerom i može djelovati terapijski za stigmatizirane

sudionike. Ne manje važan je završni performans koji svakako jača koheziju sudionika radionice, ali i šalje poruku javnosti – tj. postiže ono za što se zalaže sociologija javnosti. Jer, kao što su spoznali sudionici koji se bave inkluzijom i edukacijom, da bi se postiglo realne promjene potrebno je edukativno djelovati na „obje strane“, a ne samo na sudionike radionice:

O „S KIM SI TAKAV SI“ STAVU

Što se tiče ove stigme u odnosu na neke takozvane mrlje iz prošlosti - radim s takvom djecom. [...] I njihov najveći problem jest to što su, znači, kad prođu određeni tretman ili određenu sudsku mjeru [...] upravo to što su stigmatizirani i što se vraćaju u okolinu koja ih i dalje tako percipira.

[...]

...poznat je onaj efekt da ako te netko tako percipira - tako ćeš se i ponašati.

O SKINHEAD-IMA

S njima je drukčije zato što su oni ti koji uglavnom krše tuđa prava i često stigmatiziraju. Znači, često su ono, (SMIJEH) *skinheds*. I tako ta (SMIJEH) ekipa. I činjenica je da su oni stvarno stigmatizirani. Mislim od strane roditelja, (a) zanimljivo je za te roditelje da se druže s njima, ali baš na neki ružan način. U institucijama ih svih, onako, šikaniraju.

Još je zanimljivo da se kod stigmatizacije nositelja fizičkih stigmi spominju, kao i tijekom pilot istraživanja, atributi sažalijevanja poput „jadni“:

O “JADNIM” OSOBAMA S INVALIDITETOM

Ono što često susrećem - jer sad radim u udruzi za školovanje pasa vodiča za slijepe, pa sam dosta okružena sa slijepim osobama - da ih ljudi puno sažalijevaju. Tako da to doživljavam kad sam s nekom slijepom osobom u tramvaju - to kao "joj jedna ti... tr-t-trm". Jedanput sam bila u gradu s djecom - srednja škola. U kolicima. I tamo sam doživila isto. Jedna bakica je došla i nad jednom curicom „joj jedna“ –i rasplakala se baka. A cura je u kolicima, mislim srednja škola. Pubertet. Mislim, sad imaju (razmišljaju o) - dečki, alkohol i to je to. Ona je dobila slom živaca (SMIJEH).

I što misliš, zašto je dobila slom živaca?

Zato što joj ova baka ide na živce.

O SNIŽAVANJU KRITERIJA NA STUDIJU

...kod drugih profesora - ne mogu govoriti za sve, ali za neke znam da su skloni sniziti kriterije kad se radi o takvim osobama (osobama s invaliditetom).

(Da li su) ti profesori možda rekli “pa pustio sam ga jer...?”

Da. Iz osjećaja sažaljenja.

Iz tih primjera je jasno kako fizička stigma nosi potpunu negaciju osobnosti onih koji tu stigmom nose. Prema njima se drugi odnose sa strane svojih predrasuda, misleći da im tako zapravo pomažu²³². Umjesto da ih pitaju koje probleme stvarno imaju i tretiraju ih kao jednake, pojedinci ih procjenjuju prema svojim predrasudama. Pri tome nije nevažno i to da oni igraju očekivanu ulogu (društvo očekuje da žalim tu djevojčicu), umjesto da kroz interakciju i komunikaciju shvate poziciju osobe s invaliditetom. Paradoksalno, iako je njihov stigmatizirajući atribut najčešće vidljiv i poznat, ispada da su osobe s invaliditetom “nevidljivi” u društvu.

Za razliku od „nevidljivih“ nositelja fizičkih stigmati, nositelji karakternih stigmati unose strah čak i kod visokoobrazovanih osoba koje spadaju u društveno najprivilegiraniji sloj:

Ali smo imali (na studiju) jednog dečka za kojeg se kao pričalo, odnosno, neki od profesora su nagađali da je on *gay* i onda im je bilo... hm... neugodno ostati nasamo s njim u prostoriji. I ovaj (SMIJEH) onda sam ja morala sjediti samo zato da...

Zašto?

Pa zato što, eto tako. Ponosni muškarci.

Koliko imaju godina, recimo, u koju skupinu bi ih stavila da su...

Profesori?

Da ti koji su... (tražili pomoć).

Između pedeset i sedamdeset.

Ahm. Znači to su ljudi od 50 do 70 godina...

Da.

...koji se boje biti nasamo u...(prostoriji) sa nekim..

²³² Na primjer, istraživanja pokazuju negativan utjecaj sažaljenja koji kod stigmatiziranih osoba sa psihijatrijskom dijagnozom dovodi do smanjenja samopouzdanja (Corrigan, et al., 2004). Time sažaljenje zapravo negativno utječe na važan faktor destigmatizacije – (samo)osnaženje.

Sa muškarcem za kojeg misle da je *gay*.

d. Obilježja ζ -iskustva: Osobno iskustvo

Uz prepoznavanje ili upoznatost stigmatiziranosti svoje bliske okoline, ispitanici su upitani o njihovom osobnom iskustvu s predrasudama i diskriminacijom. Pokazalo se da je više od polovice anketiranih (59%) imalo negativna iskustva s predrasudama, dok je udio onih koji su bili i diskriminirani nešto manji (41%). Što se tiče sudionika radionica, oni su većinom imali iskustva s predrasudama (69%), a polovica ih je imala i osobna iskustva s diskriminacijom.

Tablica 27: Obilježja osobnog stigma-iskustva sudionika istraživanja

Osobna iskustva			Anketirani		Sudionici	
			f	%	f	%
Jeste li imali osobnih, neugodnih iskustava s predrasudama?	Da, jesam		26	59,1	11	25,0* (68,8)**
	Ne, nisam		13	29,5	3	6,8 (18,8)
	Ne znam		3	6,8	0	0,0 (0,0)
	Ne želim odgovoriti		2	4,5	2	4,5 (12,5)
Jeste li bili osobno diskriminirani?	Da, jesam		18	40,9	8	18,2 (50,0)
	Ne, nisam		15	34,1	5	11,4 (31,3)
	Ne znam		8	18,2	1	2,3 (6,3)
	Ne želim odgovoriti		3	6,8	2	4,5 (12,5)
Ukupno			44	100,0	16	36,4 (100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Među anketiranima i kasnijim sudionicima koji su opisali svoja iskustva s predrasudama ($n = 22$) ističu se iskustva koja spadaju u karakterne stigme (homoseksualnost, biseksualnost, psihijatrijske dijagnoze) i fizičke stigme (fizički izgled), a najviše su osviještene plemenske stigme (porijeklo iz Bosne i Hercegovine ili Srbije, rasizam, odnos Zagreb-Dalmacija, odnos društva prema vjernicima). Također, ispitanici iznose i primjere kada su bili diskriminirani ($n = 13$), a ističu situacije kada su bili različiti od okoline (izgled, stil oblačenja) ili kada su iznosili stavove koji su različiti od većinskih (kada im se preporuča da to zadrže u svoja „četiri zida“), ali i situacije diskriminacije zbog odnosa u tradicionalnom društvenom uređenju (tj. patrijarhatu prema kojem kćer ne nasljeđuje imovinu nego samo braća, a i oni mogu uživati više dimenzija društvenog života nego ženske osobe). Zanimljivo je kako su ispitanici, iako navode da su imali neugodna iskustva s predrasudama te osobna iskustva diskriminiranosti, znatno manje spremni svrstati se među stigmatizirane skupine. U odnosu na pitanje o predrasudama i

diskriminiranosti, manje od petine anketiranih (18%) je spremno svrstati se među stigmatizirane osobe, a jednaka situacija je i sa sudionicima radionica.

Tablica 28: Obilježja stigma-iskustva sudionika istraživanja prema identificiranju sa stigmatiziranim skupinama

Stigma skupine – svrstavanje	Anketirani		Sudionici		
	f	%	f	%	
Biste li se svrstali u neku od stigmatiziranih skupina?	Da	8	18,2	3	6,8* (18,8)**
	Ne	25	56,8	9	20,5 (56,3)
	Ne znam	9	20,5	4	9,1 (25,0)
	Ne želim odgovoriti	1	2,3	0	0,0 (0,0)
	Nema odgovora	1	2,3	0	0,0 (0,0)
U koju?	Nema odgovora	39	88,6	13	29,5 (81,3)
	Plemenske stigme	2	4,5	1	2,3 (6,3)
	Karakterne stigme	1	2,3	1	2,3 (6,3)
	Ne želim odgovoriti	1	2,3	0	0,0 (0,0)
	Drugo (upišite što)	1	2,3	1	2,3 (6,3)
Ukupno		44	100,0	16	36,4 (100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Oni, pak, koji su se svrstali među stigmatizirane osobe spadaju u plemenske i karakterne stigme. Odnosno, u istraživanju nije sudjelovala niti jedna osoba koja se identificira kao nositelj/ica fizičkih stigmatizacija – iako su neki od njih spomenuli i takva iskustva.

i. Tema iz intervju: Osobno iskustvo stigmatiziranosti

Kako bi se onome što su sudionici naveli u anketi dodala određena dubina, oni su tijekom intervju opisali to iskustvo stigmatiziranosti (ukoliko su ga imali, tj. iskazali). Četnaestero njih (n =14) opisalo je iskustvo stigmatizacije u raznim situacijama: u susretu s drugim kulturama, tijekom razgovora za posao, kao žena (i pogotovo žena na poslovno višoj poziciji), zbog hospitalizacije, u školi (zbog naglaska), kao muško s poremećajem u prehrani, kao dijete bez roditelja, kao biseksualna osoba ili zbog jednostavno – modnog odstupanja ili odstupanja u razmišljanju. Govoreći o susretima s drugim kulturama spominju se i oni u kojima pripadnici „naše“ kulture odlaze kod „drugih“, kao i primjer kada „drugi“ dolaze kod „nas“. U oba slučaja „drugi“ je poništen jer je različit, tj. ne pridržava se društvenih pravila (koje uključuje i naglasak):

O STIGMATIZIRANOSTI U DRUGOJ KULTURI

...sam se sjetila kad sam bila u Jeruzalemu, u Izraelu, onda sam (posjetila) Zid plača. I ja i jedna kolegica smo se zapričale i ja sam u stvari prešla na mušku stranu Zida plača [...]. I onda su nas okružili, ono, dvadesetak ortodoksnih Židova.

I da nije bilo ovog izraelskog našeg vodiča, ja mislim da bi nas kamenovali ili nešto.

O PROMJENI STIGME PREMA LJUDIMA IZ BOSNE

Prije sam... mi je bilo čak neugodno reći, da sam, ono, iz Bosne. A sada, zapravo [...] shvatila sam da se promijenio dosta odnos prema ljudima iz Bosne (SMJEŠAK). Na početku dok smo mi dolazili su nas svi onako malo gledali kao neke primitivne (SMJEŠAK). Ne znam. Baš ljude, ma, ono, niže vrste. Ali zapravo što više ljudi upoznajem, zapravo većina njih gaji simpatije (SMJEŠAK) prema ljudima iz Bosne.

Pri tome uvijek treba uzeti u obzir i vlastitu ideju o društvu u kojem se nalazimo i u kojem stigma postoji. Drugim riječima, taj primjer pokazuje i kako osobe koje nose diskretnu stigmu jednako izbjegavaju kontakt s društvom i tako ostaju „zakopane“ u svojim predrasudama i strahovima o percepciji drugih. Tek kroz komunikaciju je ostvaren pozitivan pomak u osobnoj percepciji, tj. spoznaji da se takva stigma zapravo ne nosi. To naravno ne znači da stigma prema ljudima iz Bosne ne postoji, ali vjerojatno znači da se ta osoba uspješno uklopila u društvo. Nadalje, stigmatizacija je kontekstualna te se može mijenjati – kao što sugerira sljedeći primjer:

O KONTEKSUALNOSTI STIGME

Pa evo ja bi, jedino što bi mogao izdvojiti vezano su regionalna pripadnost. Znači lokalno kad sam bio dole. Dolje ti je jako bitno tko je - mislim u nekom periodu osnovne, srednje škole - jesi li Bodul, Primorac ili Vlaj. Onda kad dođeš u Zagreb, onda sam odjednom Dalmatinac, pa ti je čudno.

Možda najmanje kontekstualna stigma je ona prema ženama. Kao globalna stigma koja se pojavljuje u svim društvima svijeta i često je utkana u funkcioniranje javnog života do te mjere da je gotovo neprimjetna (primjer iz Jeruzalema zapravo govori o prelasku žena na mušku stranu na vjerskom tlu). Od žene društvo očekuje da ispuni društvena očekivanja (pa čak i onda kada ne zna pravila, kao što je pokazao primjer iz Jeruzalema). Odnosno, samim time što su žene postoje određena očekivanja koja, ukoliko ih ne ispunjavaju, vode u stigmatizaciju (obično

po drugim osnovama). U osnovi tih očekivanja nazire se poziv za produktivnošću (tj. ekonomičnošću kojoj teži svaka „ugrožena“ ljudska zajednica²³³):

O RAZLICIMA DRUŠTVENOG ISKUSTVA ŽENE I MUŠKARCA

...evo sad mi je pala na pamet jedna diskriminacija kojoj (SMIJEH) nisam podložna, ali se bojim toga da ću postati - a to je na primjer netko tko se neće tako brzo udati i imati djecu. Znači imam tu neku frku u glavi vezanu za brak i započinjanje obitelji. [...] I mislim da bi moji roditelji to teško prihvatili, eto.

Dok se s jedne strane društvo od žena očekuje da budu produktivne (udaju se i rađaju djecu, tj. postanu produktivne i ispune svoj smisao), od njihove se produktivnosti paradoksalno zazire ukoliko je ta produktivnost u „muškoj“ domeni:

O ŽENAMA NA POZICIJI

Više sam ja doživjela stigmatu kao mlada osoba i žena na poziciji.

Hm, tu sam dosta stigmatizirana (SMJEŠAK). Jer postotak žena na nekim višim pozicijama je užasno malen. I, u principu, najčešće se povezuje – uspješna žena je žena nemajka. I žena nemajka u smislu loše majke.

Da, da.

Žena koja kao trči za karijerom i zapostavlja obitelj. I to mislim da je jedna od najvećih stigmati za naše tradicionalno društvo.

Uz stigme koje su tradicionalno „rezervirane“ za žene, u modernom društvu postoji još stigmi koje se u društvu smatra „ženskim“ problemima, a koji to činjenično nisu:

O MUŠKARCIMA S POREMEĆAJEM U PREHRANI

Onda (OTPUHUJE) recimo, poremećaj u prehrani. Kod nas je općenito u društvu - žensko, žensko, žensko. Ženska bolest općenito.

[...]

²³³ Ranije su izneseni primjeri Parsonsove AGIL sheme, pa i postavki teorije socijalne konstrukcije zbilje koji pokazuju kako ono što zovemo „kulturom“ može preuzeti primat tek nakon što su zadovoljene osnovne potrebe, tj. tek kada je postignuta zadovoljavajuća osobna i društvena produktivnost. To bi značilo da bi se žene to više tlačilo što je društvo neproduktivnije (u smislu potomaka, ali i ekonomski), tj. što su osnovne potrebe manje zadovoljene.

Uglavnom ja, ja sam prošao kroz poremećaj u prehrani i u procesu sam nekog tog izlječenja već godinu i nešto. To mi je zanimljivo. Tu osjećam dosta predrasuda, što se tiče muškaraca. Ili općenito prema ženama, ali pogotovo prema muškarcima.

Problem poremećaja u prehrani (anoreksija i bulimija) je toliko snažno pripisan „ženskim problemima“, da muškarcima koji prepoznaju sve simptome predstoji još jedan sloj problema prije potencijalnog izlječenja – društveno priznanje da taj problem postoji. Očito, takve teške situacije značajno negativno utječu na kvalitetu života onih koje društvo stigmatizira:

O UTJECAJU STIGME NA ŽIVOT

Da li si stigmatiziran možda zbog škole ili si stigmatiziran... nekako... Ili da li se osjećaš (stigmatizirano)?

Pa osjećam se, da. Osjećam se. Uglavnom kad sam prekinuo s redovnim školovanjem, a prekinuo sam baš zbog toga što nisam mogao podnijeti više tu diskriminaciju jer se u školi proširilo da sam *gay*. I nisam to više mogao podnijeti. Pa sam prekinuo školu i otišao raditi.

O STIGMATIZACIJI NA RAZGOVORU ZA POSAO

I zbog debljine sam dosta u životu osjetio tu frustraciju. Čak na jednom razgovoru za posao su mi rekli da sam predebeo. Da.

Drugim riječima, stigmatiziranim osobama se ne dopušta da žive i uskraćuju im se osnovna ljudska prava na obrazovanje i rad samo zato što su različiti. Ili točnije – zato što su različiti na način koji odstupa od *našeg*, društvenog očekivanja. Takav primjer navela je osoba koja je bila uspješna u prirodnim znanostima, ali je uslijed osobnih spoznaja (a i spoznaja koje su u skladu s nalazima prirodne znanosti) prigrllila holistički pristup. Odnosno, iznoseći nalaze jednog istraživanja postavila je holističko pitanje, a to je izazvalo lom (iako je očito ta osoba do tog trenutka zadovoljavala najviše standarde te iste zajednice). Teško je reći da je to iskustvo negativno utjecalo na tu osobu jer je ta osoba odbila biti stigmatizirana (sama govori da je „luda“) i nastavila je život u drugom smjeru, ali zasigurno je toj osobi u tom trenutku osporeno pravo na rad i (posljedično) život – samo zbog razlike u pristupu:

O UTJECAJU STIGMATIZACIJE

Jer kad sam jednom napravila predavanje - znači radila sam na (jednoj temi). [...] I onda sam napravila to istraživanje plus još onda cijelo (holističko) istraživanje. [...] i tu sam ja zapravo propucala. Jer sam otkrila cijeli svijet [...] koji mi je bio (SMJEH) pet hiljada puta zanimljiviji od prirodnjačkog, ne? (Tako sam prigrllila) cijeli taj neki holistički pristup [...] do te mjere da sam ja [...] napravila predavanje i rekla kao “a na kraju je upitno uopće tko tu koga promatra”. Mislim, što kvantno gledano sad je potpuno jasno ne? I na holistički način.

Da, da.

I onda se sjećam, to je bilo odvratno. Stvarno grozna situacija. Onako, svi su bili... Ali potpuni muk.

Ahm. (POTVRDNO)

Ja sam ono to odradila. Mislim (SMJEŠAK) blago je bilo ono treskavica (trema), ali sam rekla ono baš me briga ja ću to sad (iznijeti). [...]

Da li je to povuklo sa sobom nekakvu promjenu u društvu? U tvojoj okolini u kojoj se krećeš?

Da. Ogromni konflikti!

Da li su te ovi počeli gledati drugačije ili da li je bilo sukoba?

Da, ogromni konflikti. Pogotovo s nekim ljudima koji su mi zapravo čak bili dobri prijatelji. I ono, na bazi - kako bi rekla - gledanja svijeta kroz te, ono, prirodno znanstvene oči, ne? Onako (SMJEŠAK) redukcionističko, mehanicističko, ne znam kako ne? [...] U jednom momentu je zbilja bilo užasno ružno. Ono da je (kolegica) zbilja ono mene već gledala kroz patološke naočale, ne? Ono, mislim propucala sam, ne?

Ono što je svakako zanimljivo jest da reakcija okoline (dakle, ljudi iz prirodne znanosti) sličijoj koju dobiju osobe s invaliditetom ili djeca bez roditelja – žaljenje „sirotice“. Odnosno, čini se da je bijes izostao jer se na tu osobu, koja se „odmetnula“ od prirodnih znanosti ka holističkom pristupu, gledalo kao na nekoga tko je propucao ili „šiznuo“:

A kako bi te nazvali? Možda “izdajica”? Ili što je bilo?

Da! Mislim ne čak izdajica ne, ne. Kako bi rekla... Mislim, izdajica sa strane “rekla si da ćeš napraviti doktorat pa nisi”.

[...]

Više je bilo... Čak je više bilo ono - sirota.

Sirota?

Da. Ono, tipa, ne znam - šiznula je, zar ne?

Naravno, nije uputno generalizirati, ali ovaj primjer svakako daje zanimljiv uvid u percepciju holističkog pristupa (koji je kombinacija prirodnih i društvenih znanosti pa i „rubnih“ znanosti, koncepta duhovnosti itd.). Nije takvih stavova lišena niti društvena, niti bilo koja druga znanost. Ili točnije, bilo koja organizacija na poziciji moći. Naime, ovdje se radi o mistifikaciji i prekidu nastupa. Odnosno, ovaj primjer zorno pokazuje što se dešava kada društveni akter prekine svoj nastup ili ga odigra drugačije od očekivanog (muk), te kakva je reakcija (ogromni konflikti, raskid suradnje). U pozadini tog muka i ogromnih konflikata je težnja svake pozicije moći za mistifikacijom znanja na osnovu kojeg prezentira sebe kao „moćnu“ i „neshvatljivu“, a sudionica istraživanja je svojim nastupom zapravo ukazala na krhkost te mistifikacije.

Zanimljivo je i kako takav zaokret u svjetonazoru – pa čak i kada ga se očito pripisuje okolnostima na koje osoba nije mogla utjecati (tj. oni smatraju da je osoba poludila) – dovodi do žaljenja i percepcije „sirotice“. No, iako okolina priznaje da je uzrok problema s tom osobom izvan moći te osobe, ne izostaje izolacija i distanciranje – kao što pokazuje primjer osobe koje je bila hospitalizirana u psihijatrijskoj ustanovi:

Dobro, imaš li neki krug ljudi s kojima ipak nije tako? Ili koji (te ne stigmatiziraju)?

Da, imam. [...] Nije, nije baš širok, krug ljudi se dosta smanjio otkako sam počela otvorenije govoriti o svojem iskustvu koje sam imala (po) hospitalizacijama. [...] Mislim da je možda ljudima u svijesti bilo malo previše - jer su to većinom bile prijateljice iz djetinjstva s kojima sam išla u vrtić i osnovnu školu. S nekima i srednju. S kojima sam se družila intenzivno i kad (sam) baš službeno počela izlaziti [...] na vidjelo... Dosta se promijenio odnos. [...] Nekako sam poremetila tu ravnotežu među našim odnosima. [...] Sad su imale nekoga tko je tretiran kao problematičan, pa i to je isto bio veći problem, ali sam stekla novi krug ljudi [...] među kojima se osjećam slobodno i otvoreno i da mogu reći da sam OK, da sam paranoična i da to nije nikakva drama.

Tako postaje jasno kako su etikete „propucale“ ili „šiznule“ osobe iz prethodnog primjera, zapravo oruđe za distanciranje „normalnih“ od onih „odmetnutih“. Naime, treba uzeti u obzir i drugu stranu čija su očekivanja, takoreći, iznevjerena te da i njima treba vremena da prigrle novu situaciju koja im je „bila malo previše“. Ne manje važno, posljednji primjer pokazuje važnost vršnjačke podrške koja svakako olakšava tranziciju (jednom kada dođe do stigmatizacije i loma socijalnih odnosa).

U prihvatanju „odmetnutih“ osoba svakako igra ulogu i percepcija zasluženosti stigme. Jedan primjer važnosti percepcije zasluženosti stigme u društvu je onaj osobe bez roditelja. Naime, i u tom se slučaju javlja ignorantski odnos prema „jadnom“ objektu pažnje koji se suštinski ignorira. Naime, ne priznaje se perspektiva te osobe, već samo *naša* ili *moja* ideja kakvo to dijete jest:

O “JADNOJ” DJECI BEZ RODITELJA

Osobno možda sam na neki način bila obilježena zato što sam rano ostala bez roditelja, pa onda... nekad kroz, kroz život te netko drugačije gleda. Ono, na prvu kaže - uh, jadna. Onda, ovaj... se uvjeri (tko sam). Mislim, što ja znam?! (SMIJEH)
Mislim, možeš biti normalan bez obzira na to što nosiš neki teret.

Taj primjer svakako govori u prilog promjenjivosti i kontekstualnosti stigme, odnosno atributa koji onoga tko ga „nosi“ predstavlja negativno u društvu. Svakako, u zadnjem primjeru treba uzeti u obzir i dob, jer poznato je da se odrasli prema djeci rijetko odnose kao prema punopravnim osobama čije mišljenje „stvarno“ vrijedi – pogotovo prema tuđoj djeci. Različitost generalno (npr. „šarenije si obučen na darkerskom koncertu“) privlači pozornost, a ako pri tome dobije i negativni predznak – može na dramatične načine utjecati na živote ljudi. Dakako, to ne znači da stigmatizirane osobe i same ne stigmatiziraju druge, odnosno da nemaju predrasude prema onima koje vide kao različite od sebe.

e. Protagonističko 5-iskustvo: Predrasude sudionika i diskriminacija drugih

Kako bi se utvrdilo postoje li skupine prema kojima sudionici imaju predrasuda. Odnosno, da li su i sami svjesni tih predrasuda.

Tablica 29: Obilježja stigma-iskustva sudionika istraživanja prema osobnim predrasudama

Imate li i sami predrasude prema nekim društvenim skupinama?	Anketirani		Sudionici	
	f	%	f	%
Nema odgovora	13	29,5	5	11,4* (31,25)**
Da	15	34,1	7	15,9 (43,8)
Ne	8	18,2	3	6,8 (18,8)
Ne znam	8	18,2	1	2,3 (6,3)
Ukupno	44	100,0	16	36,4 (100,0)

* Udio u odnosu na ukupan broj sudionika/ica. // ** Udio sudionika u odnosu na anketirane.

Dio ispitanika koji je opisao svoje predrasude prema drugima, smatra kako spadaju u prosjek, a navode nositelje plemenskih stigmi (Rome), karakternih stigmi (agresivne osobe, skinhedse, ali i predrasude prema visoko ili nisko obrazovanim osobama ili bogatim osobama, političarima ili poznatim osobama s estrade), dok ne navode predrasude prema osobama sa fizičkim stigmama.

i. Tema iz intervjuja: Predrasude sudionika

Sudeći prema iskazima iz intervjuja, sudionici su najviše osvijestili osobne predrasude, a najmanje predrasude prema nositeljima fizičkih stigmi²³⁴. Točnije, samo je jedna osoba imala predrasude prema nositeljima fizičkih stigmi - prema pretilim osobama (pretile osobe f =1, n =1). Znatno više ih je izjavilo da ima predrasude prema nositeljima plemenskih (n =6) i karakternih stigmi (f =30, n =8). Kod svih ispitanika koji su iskazali svoje predrasude prema plemenskim stigmama, uočeno je da su ih svi izrazili prema Romima. Što se tiče karakternih stigmi, tu su intervjuirani (n =9) bili nešto raznovrsniji te su spominjali ovisnike o drogama, muškarce, homofobne osobe, nasilnike, ubojice i lopove. No, također valja reći da su samo političari (n =2), homofobne osobe (n =2) i nasilne osobe (n =3) one skupine za koje su se ponavljali predrasudni stavovi kod više intervjuiranih sudionika.

Zanimljivo je kako se u kontekstu osoba koje nose fizičke stigme spominju riječi poput „pomoć“ ili „jadni“, dok se kod drugih tipova stigmi spominju više negativni pojmovi:

O PRETILOSTI

... (SMJEŠAK) imam predrasude prema debelim ljudima

[...]

Kakve? Kako oni... samo...

²³⁴ Zanimljivo je kako tijekom anketiranja nije bilo spomena fizičkih stigmi, a u intervju jest (pretilost) – što je moglo biti pod utjecajem toga što je osoba koja je intervjuirana prije te osobe - bila pretila osoba.

Da su nesretni. To je to. Da su, ono, nesretni, jadni i da im treba pomoći. Jesam svjesna i znam da to nije tako - ali to je moja predrasuda na kojoj trebam raditi.

Također je zanimljiva dimenzija iskustva. Naime, iako se nositelje fizičkih stigmi obično ne gleda kao „krive“, tj. „odgovorne“ za atribut koji im donosi stigmatizaciju, slično se ne okrivljuje ni pretila osoba. No, prema nositeljima plemenskih ili karakternih stigmi takva potreba ne postoji, iako nositelji plemenske stigme (konkretno – Romi) jednako kao i nositelji fizičke stigme ne mogu birati atribut koji će „dobiti“ rođenjem. Stoga, iako nije uputno generalizirati na osnovu iskaza nekolicine sudionika, predrasude prema nositeljima plemenskih (Romi) ili karakternih stigmi se opisuju bez apologije za takve stavove i uz svojevršno naglašavanje superiornosti:

O NOSITELJIMA FIZIČKE STIGME

Pa radim s jednom pretilom osobom...

Radiš, kao - kolege na poslu?

Na poslu, da, da, da.

OK.

[...] Kolegica u uredu. Koja samo učvršćuje moju predrasudu.

[...]Nije mi simpatična (SMIJEH). Uopće.

Dobro. Ali si predrasudu imala prije nje ili tek (nakon što si upoznala nju)?

Ahm. Prije, da. Ne znam otkud mi to, stvarno. To onako, to sam nedavno osvijestila.

O NOSITELJIMA PLEMENSKIH STIGMI

Mislim, ne znam, bilo je tamo to u tom upitniku u onom, isto neko pitanje vezano uz to, pa sam ja stavila da imam predrasude prema Romima. Jer mislim da imam. Nije sad da imam (SMIJEH) nešto izričito protiv njih, da bi im nešto napravila, da bi ih išla baš, ono, ih diskriminirat. Ali, mislim, ovako kad razmišljam o njima, ne znam, uvijek ih zamišljam u nekakvom negativnom svjetlu.

■ ■ ■

Što ti smeta kod Roma?

Pa to što se jednostavno ne žele prilagoditi. Jako se teško adaptiraju u društvo u kojem žive. I to je jako veliki problem. Tako da, nije da ih stigmatiziram, ali ne znam - voljela bih da se mogu više uklopiti. Ajmo reći.

O NOSITELJIMA KARAKTERNIH STIGMI

Znači, normalan u smislu da ne ispoljava tu neku svoju agresivnost. Možeš, ja mogu proći i preko... znači... normalno.. .nemaju svi isto mišljenje kao ja. Netko za nešto misli drugačije, spremni su obraniti svoj stav - to je sve u redu. Ali bilo kakvo ispoljavanje agresivnosti - evo, to je jednostavno nekako... Ne znam... hm... ne, ne stigmatiziram... ne, ne - mislim da ne stigmatiziram, ali - maknem se. To mi je nelagoda užasna.

■ ■ ■

Pa ja općenito smatram da su dečki više homofobni i općenito, znači, neke politički desno orijentirane osobe. Ali i možda manje obrazovane i više religiozne.

■ ■ ■

Na primjer navijačke skupine. Ali one baš, agresivne. Ako ćete se vi tući, ono, nađite se [...] pa se pomlatite i nemojte me dirati, ali ako ćete meni razbiti auto jer imam XY registracije, to mi je stvarno neprihvatljivo i to, to osuđujem.

■ ■ ■

Ali ne znam, mislim da stigmatiziram recimo alkoholičare. Narkomane isto mislim da stigmatiziram.

5.4.4. Dramsko-akcijske radionice i javni nastup: Proces dramsko-akcijskog istraživanja UPSET 2012

Kao i tijekom pilot istraživanja, dramsko-akcijske radionice su bile najočekivanija faza istraživanja i za sudionike su, takoreći, tek predstavljale početak istraživanja. Oni su ušli u radionice i počeli učiti i istraživati akciju koja nadilazi stigmatizaciju, prolazeći kroz Turnerov obred prijelaza i korake akcijskog istraživanja. Kako su te radionice snimane kamerama, valja napomenuti da su i sudionici ovog istraživanja, kao i oni iz pilot istraživanja, prisutnost kamera doživjeli neutralno:

O UTJECAJU KAMERE

(Na temu treme) Kako ti je bilo, da - na tom performansu općenito? Na pozornici - ali i snimanje kamerama?

Ne.

Jesi li to (tremu) osjetila?

Nisam. Ono, nisam osoba koja će hm-hm-hm (GLUMI SRAMEŽLJIVOST), kao, pozirati pred kamerama.

Odnosno, sudionici su pokazali da ih prisutnost kamera nije smetala – dapače, velika većina nije niti spomenula kamere u svojim opisima iskustva radionica i nastupa, a vidljiva je bila i opuštenost sudionika po tom pitanju tijekom radionica. Naime, snimke predstavljaju dnevnik radionica uživo te, uz zabilješke istraživača, predstavljaju temelj za opis samog procesa radionica.

5.4.4.1. Dnevnik istraživanja – opis dramsko-akcijskog istraživačkog procesa

Poučeni iskustvima iz pilot istraživanja, tri radionice su ujedinjene u jednu 2012. godine. Također, sukladno sugestijama iz struke, proces se pokušalo započeti iz apersonalnog. Odnosno, sudionicima je u uvodu u istraživanje (tijekom komunikacije e-poštom i tijekom intervjua) rečeno da smisle lik s kojim će ući u proces. Taj lik je trebao imati ime i biti što više fizički i biografski definiran.

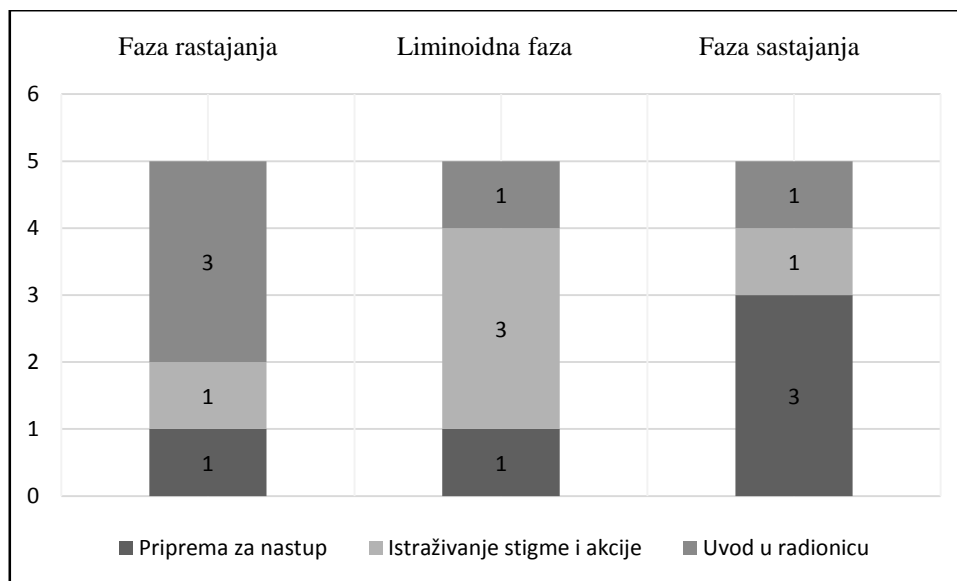
Proces faze rastajanja je počeo svojevrsnim ritualom koji, u kontekstu Turnerove definicije liminoidne faze, predstavlja modernu verziju rituala koji preuzima karakteristike izvornika, ali za razliku od izvornika – kršenje njegovih odrednica ne izaziva ozbiljne posljedice (Turner, 1989). Ta je faza trajala prvi i drugi dan i predstavlja period naglašene faze rastajanja. Ideja je bila da sudionici osvijeste proces u koji ulaze te da, sukladno sugestijama iz pilot istraživanja, naprave neku gestu kojom bi se obvezali na sudjelovanje. Pošto u suvremenom imaginariju „nešto na papiru“ predstavlja simbol „trajne“ ili „veće“ vrijednosti, odabran je medij „potpisa“ ne bi li se sudionike pozvalo da se uključe što aktivnije u taj novi svijet (a da se ipak zadrži opća dobrovoljnost procesa). Pa su tako sudionici pozvani napisati ili nacrtati neki simbol te predanosti vrijednostima radionice, dakle, da se nalaze u prostoru slobodnom od uloga, prostoru kritičkog promišljanja i interakcije. Proces rastajanja je nastavljen fizičkim aktivnostima usmjerenim na opuštanje (poput joge, vježbi „pet tibetanaca“ i sl.), nakon kojih su uslijedile vježbe koje ciljaju, kroz fizičku aktivnost, utemeljiti sudionike u „ovdje i sada“, kao i razviti grupnu dinamiku (kroz ostvarenje fizičkog kontakta). Te su vježbe (npr. igra „Bombe i štita“, „Kolumbijska hipnoza“ itd.) preuzete iz prakticionerske tradicije Augusto Boala (Babbage, 2010).

Kako bi ostvarili anonimnost²³⁵, ali i zadanost procesa, sudionici su na početku pozvani odabrati listić na kojem je bila navedena stigma. Zatim su, sjedeći u krugu, trebali osmisliti svoj lik u odnosu na odabranu „stigmu“. Istovremeno, trebali su osmisliti i pitanja koja žele postaviti drugima, u odnosu na njihove „stigme“. Kako su opisivali svoj lik (iz pozicije stigme ili virtualnog identiteta), tako su uz to trebali iskazati i „što očekuju, žele od radionice“ i „na koji način vide performans“ iz svoje svakodnevne pozicije (realnog identiteta). Pri tome su sudionici (N =16) sjedili u krugu i predstavljali se jedni drugima UPSET imenom (pseudonimom) koji su unaprijed odabrali. Ta imena su: Maga, Vita, Tamara, Irma, Ura, Lili, Fleka, Božena, Nina, Aluna, Hana, Luna, Ginger, Javor, Lu, Stela. Da se primijetiti da su svi sudionici u imenu zadržali svoj rodni identitet.

Svakako, pokazalo se da je upoznavanje kod sudionika izazvalo pozornost (jer nisu znali kamo „smjestiti“ jedni druge, što je „stigma“ ili virtualni identitet, a što je realni identitet), ali i zbunjenost. Također, veličina grupe onemogućila je raznovrsnost vježbi, već je iziskivala fokusiranost i predodređenost procesa. Također, pokazalo se da je teško održati Turnerovu strukturu – ne samo zbog očekivane fluidnosti kreativnog procesa nego i zbog manjka interdisciplinarnog razumijevanja između umjetnosti i znanosti²³⁶ – o čemu je pisao i Turner, koji je u praksi spoznao da je teško jasno ograničiti proces obreda prijelaza na tri van Gennepove faze, tj. da se radi o fluidnom procesu kojim dominira liminalnost ili, u slučaju teatra, liminoidnost (Turner, 1985).

²³⁵ Iskustvo pilot istraživanja je pokazalo kako je na sudionike izuzetan utjecaj ostavio prvi dan i vježba upoznavanja kada nisu bili sigurni tko iznosi svoj pravi identitet, a tko glumi neki virtualni. Stoga se odlučilo u istraživanju 2012. potencirati taj moment anonimnosti u uvodu u proces.

²³⁶ Sudeći prema iskustvu ovih istraživanja, ali i drugim međunarodnih iskustava, postoji određen problem pri usklađivanju „umjetničke“ i istraživačke dimenzije ovog procesa. Primjerice, tijekom međunarodnog projekta *Guide Us Into Arts* koji je okupio organizacije koje pomoću umjetnosti rade s i za osobe s invaliditetom, pokazalo se da oni koji su uključeni u proces, a sebe identificiraju kao umjetnike imaju određenu ogradu prema istraživanjima, kategorizacijama, metodama i općenito „razgovaranju“ o problemima – umjesto čega treba djelovati. Govoreći o metodama, jedna je dramska prakticionerka zaključila kako ona nema metodu kojom radi, odnosno da prati intuiciju dok radi s plesom i kazalištem. Odnosno, umjetnička strana smatra da istraživanjem samo ubija smisao umjetnosti, dok znanstvena pokušava gotovo mehanicistički popisati popis „mjera“ koje, poput recepta, daju gotove odgovore (tj. očekivane rezultate). No, ta je percepcija pogrešna jer znanost, jednako kao i umjetnost, dopušta slobodu procesa (pa i krah procesa). Svakako je potrebno uzeti u obzir tu dinamiku i jasnije komunicirati ono što umjetnost i znanost veže – jer je u suprotnom lako upasti u podjelu na „birokratiziranu“ znanost i „karizmatiku“ umjetnost.

Slika 33: Naglašenosti faza obreda prijelaza tijekom radionica

U ovoj fazi istraživanja naglasak je još uvijek stavljen na aktivnosti koje obuhvaćaju fazu rastajanja. Sudionici su susrete počinjali s vježbama relaksacije tijela i glasa (joga, vježbe disanja i sl.), naglašene fizičke aktivnosti i razvoja grupne kohezije (prirodna gimnastika, „mašina“, „patuljci i divovi“), ali i osvještavanja položaja tijela i prostora kojim raspolažu. Primjetno je kako vježbe grupne kohezije i intenzivnog fizičkog kontakta djeluju na pozitivnu atmosferu. Pri tome ima novih vježbi i improvizacije („Kapljica“), ali je većina vježbi u tradiciji Augusto Boala („Čvor“, „Hipnoza“, „Životinje u paru“). Vježbe koncentracije i fokusa na sceni („Ti-dodavanje“ i sl.) zamijenile su vježbe koje potiču imaginaciju („*What if*“, „Što to radiš“) i istraživanje teme stigme („Modne revije stigmi“, „Emocionalni ringršpil“).

U ovoj fazi voditelji pomažu sudionicima postaviti scene koje „provociraju“ sukob (poput čitanja oporuke pokojnika, koji oporukom nije zadovoljio sve strane) iz kojeg bi sudionici mogli shvatiti važnost biografske motivacije lika koji igraju, umjesto svoje svakodnevnice uloge.

Po završetku procesa, održavaju se mini faze sastajanja, u smislu „izlaska“ sudionika iz kazališnih uloga i analize proteklog procesa, kao i navođenja elemenata procesa (akcija) koji su im se svidjeli. Pri tome je ostavljena što veća sloboda po izboru teme. Sudionici vrlo aktivno diskutiraju i prenose jedni drugima stavove o stigmama.

Pri tome je primjetno da istraživanje novoga ne znači nužno - apsolutno novoga - već da se novo može dogoditi kroz repetitiju ili zamjenu uloga. Kao i u pilot istraživanju, primjetna je važnost rekvizita. Također, izbjegava se formiranje striktnog teksta za performans, umjesto čega se definiraju atmosfera, kontekst, uloge i odnosi te značajne točke (signali) koje su se

pokazale tijekom radionica kao kvalitetne za javni nastup, te koje će sudionici proći tijekom prikaza neke teme u performansu.

Primjetno je da su teme u ovoj fazi brojne, te da su sudionici uključeni. Sve što sudionici predlože kao temu je zapisano i predstavlja neobavezni (ali ipak fokusirajući) materijal za daljnji rad (jedanaest tema). Na taj se način postepeno sužava teren koji će se istražiti i prikazati u završnom performansu. Također je primjetno da sudionici s više iskustva u performativnim umjetnostima uočavaju elemente koje treba popraviti, poput glasa, ali isto tako je primjetno da i oni koji nemaju toliko iskustva su svjesni konteksta („lako ćemo se derati kad ćemo znati što trebamo reći“). Drugim riječima, sudionici doprinose procesu ravnopravno s voditeljima i sve se sugestije prihvaćaju.

Kako bi se svim sudionicima omogućilo sudjelovanje na temi od njihovog interesa, oni su grupirani prema preferencijama, a svaka grupa je zatim krenula razvijati scenu vezanu za tu temu. Važno je naglasiti da se sudionicima naglašavalo da te scene trebaju biti zrcalo „akcije koja nadilazi stigmatizaciju“. Svoje ideje prezentiraju drugima i razvija se diskusija o temama i procesu. Te teme, ugrubo govoreći, predstavljaju teme koje su sudionici i izveli na performansu.

Pod pretpostavkom da su se sudionici tijekom prva tri dana već dobro upoznali i da se grupa koja će proći proces do kraja profilirala, četvrti i peti dan sudionici su ušli u period naglašene liminoidne aktivnosti. To dakako ne znači da su zanemarene aktivnosti faze rastajanja u kojoj se i dalje prakticiraju vježbe grupne kohezije, opuštanja i fizičke aktivnosti (zagrijavanje, igre i sl.). Važno je primijetiti da se opuštanje sudionika ne postiže nužno kroz vježbe opuštanja već i kroz repeticiju, tj. kroz ponavljanje kratkih, repetitivnih akcija i međusobnog oponašanja. I dalje se koriste Boalove vježbe za poticanje grupne kohezije, a istražuje se pomoću igara koje su bazirane na prakticionerskim tehnikama (npr. pomoću Chekovljeve psihološke geste), ali i kompatibilnih aktivnosti poput borilačkih vještina ili joge.

Tijekom liminoidnih aktivnosti, naglasak je stavljen na istraživanje dogovorenih tema i situacija. Pri tome se pokušalo održati ravnotežu između teorijski postavljenog okvira, korištenja prakticionerskog znanja, te potreba ili želja sudionika (npr. dodatne vježbe na glasu). U radu se i dalje sudionici pokušavaju pridržavati UPSET imena (pseudonima), iako se polako uvode i prava imena sudionika. Scene su još uvijek otvorene i isprobavaju se različite teme, kao i rješenja (tj. akcije koje nadilaze stigmatizaciju). Grupe se po potrebi ujedinjuju i pomažu jedna drugoj ostvariti ideju koja uključuje veći broj uloga. Zanimljivo je da se za centralnu scenu koristi lokalno univerzalno iskustvo u kojem se dešava i svakodnevno i nesvakidašnje (scena u tramvaju u kojoj se voze sve „stigme“ kojima se sudionici bave). Javljaju se pitanja „kako to

izgleda“, odnosno scene koje su prezentabilne, a zatim ih se pokušava „napuniti“ autentičnim sadržajem. Također se javljaju problemi sa dolascima sudionika, odnosno s terminima radionica. Ti su problemi objektivne prirode i svi sudionici koji povremeno ne mogu doći naglašavaju da žele sudjelovati i dalje. Kako bi se osigurala informiranost onih koji nisu mogli doći na radionicu, ideje su zapisivane te im je na kraju dana e-poštom poslan ažurirani scenarij, a isti su tiskani i predani sudionicima na radionicama. Tu su i problemi s financijama (cijena rada tehničara), te s prostorom koji je iznajmljen za druge programe. To ne stvara probleme samo za sudionike i voditelje, već i za ostale, (npr. scenografkinju). Uz objektivne probleme, primjetno je da postoje različite profesionalne agende koje stvaraju određene kolizije (npr. scenografkinja poziva da se definira performans kako bi mogla izraditi scene; voditelj radionica teži raditi na svoj način; voditelj istraživanja naglašava važnost pridržavanja programa i faza zbog jačanja mjerljivosti). Drugim riječima, teoretsku interdisciplinarnost nije toliko jednostavno ostvariti u praksi – ukoliko sve strane ustraju u važnosti svoje pozicije (što je situacija slična prosuđivanju na osnovu negativnih predrasuda ili stigmatizacije). Zbog problema s prostorom, petog dana je proces prebačen u učionicu koja se vrlo brzo pokazala kao neprikladna za rad. Stoga je pronađen alternativni prostor u također alternativnom klubu Medika, gdje je proces nastavljen do zadnjeg, jedanaestog dana – nakon kojeg je uslijedila generalna proba i javni performans u Centru za kulturu Trešnjevka.

Promjena prostora svakako je utjecala na rad i ubrzala ulazak u naglašenu fazu sastajanja, od šestog do jedanaestog dana radionica. U fazi procesa u kojem je sve veća svijest sudionika o sve skorijem performansu, tj. kazališnoj verziji čina obreda prijelaza, govorimo o naglašenoj fazi sastajanja. Sudionici su, kao i voditelji, više fokusirani na teme performansa i teže udovoljiti parametrima kazališne izvedbe. Drugim riječima, sve je manja važnost stavljena na suštinsko istraživanje koje je zamijenjeno repetitivnim aktivnostima koje imaju za cilj što bolje pripremiti javni nastup i smanjiti tremu od nastupa.

Radionice su i dalje kretale opuštanjem i fizičkim aktivnostima, tj. aktivnostima faze sastajanja, nakon čega se krenulo u probe postojećih scena koje su zatim manje istraživane, a više „poboljšavane“ za potrebe performansa. Pri tome voditelji pomažu sudionicima savjetima iz glumačke i dramske domene, ali i postavljanjem pitanja kojima potiču na promišljanje problema i scene koju žele predstaviti. Uz uvježbavanje, odlučuje se o redosljedu kojim će scene odviti u javnom performansu i pokušava se pronaći redosljed koji će pokazati što više linearnu priču, ujedinjenu oko scene u tramvaju. Drugim riječima, još se uvijek istražuju i provode aktivnosti liminoidne faze. I u ovom dijelu javlja se problem nedolaska sudionika, zbog čega se određene scene uvježbavaju sa zamjenama – pa čak i članovima UPSET-a koji su

došli pomoći provedbu radionice. To ne usporava proces, ali stvara nesigurnost kod sudionika. Kako se uglavnom radi o uvježbavanju, aktivnosti sastajanja nisu vremenski odvojene, to jest, te su aktivnosti integrirane u cjelokupni proces – jer se diskutira i pokušava definirati scene koje govore o temi stigmatizacije. Kako se bliži performans, sudionici određeno vrijeme posvećuju i performansu komplementarnim idejama, poput izrade stigma-papirića koji su postavljeni na sjedala kazališta.

Kao i nakon pilot istraživanja, proces je kulminirao javnim performansom koji je održan u Centru za kulturu Trešnjevka 8. lipnja 2012. godine. Za razliku od pilot istraživanja, u kojem su sudjelovale tri skupine koje su izvele tri kraća performansa, u ovom istraživanju je jedna skupina od 12 sudionika izvela predstavu u trajanju od otprilike 50 minuta. Prema tome se može činiti kako se nastup bitno razlikovao od onog u pilot istraživanju, ali suštinski se radilo o sličnom slijedu scena u kojima se dešava stigmatizacija, a razlika je u tome što su scene ovaj puta povezane zajedničkom scenom „tramvaja“. Više scena je bilo neminovno i u radu s jednom grupom, jer su unutar grupe postojali različiti interesi (teme stigmatizacije), pa su se sudionici grupirali prema interesima i u skladu s tim osmislili scene - koje su zatim povezane scenom u tramvaju. Dakle, pokušalo se što manje utjecati na njihov izričaj i sve priče povezati bez mijenjanja njihovog koncepta.

Očito, sudionici javnog nastupa su ove godine bili samopouzdaniji te su pozvali svoje bližnje da pogledaju nastup, a svakako je utjecalo i to što su sudionici UPSET 2011 oglašavali nastup nevidljivim teatrom čime su informirali ljude u okolini Centra za kulturu Trešnjevka, a neki od njih su i došli pogledati nastup. Stoga je u publici bilo oko 130 ljudi, što je znatno povećanje u odnosu na pilot istraživanje. Sudionici su izveli scene koje su počele fizičkim teatrom i kretanjem između publike, nakon toga je uslijedila scena tramvaja, zatim scena debljine, te se preko scene „tuluma“ i scene psihičkih stigmati i čekanja u redu, došlo do scene s izrazitim razgovorom. Drugim riječima, u prikazu je napravljen presjek fizičkih i karakternih stigmati, a u isto su vrijeme prezentirani i različiti vidovi dramskog izražavanja.

5.4.4. Izlazno istraživanje UPSET 2012 - evaluacija procesa od strane sudionika

Izvedbom javnog performansa, sudionici su došli do završne faze istraživanja, odnosno, do izlaznih intervjua. Kao i u svakoj fazi ovog istraživanja, sudionici su sudjelovali dobrovoljno i informirano, te uz opciju odustajanja. Unatoč odustajanju nekih, četrnaestero sudionika (n

=14) je sudjelovalo i u ovoj fazi istraživanja te tako zaokružilo istraživački ciklus. Važno je napomenuti da su u izlaznom intervjuu sudjelovale i dvije osobe koje su odustale tijekom radionica, tako da smo dobili i uvid u njihovu perspektivu (razloge odustajanja, dojmovi o performansu i sl.).

Dizajn intervjuja baziran je na iskustvima pilot istraživanja, te je vođen polu-strukturirani dubinski intervju. Fokus intervjuja je bio zahvatiti iskustvo dramskih radionica sa što više aspekata, pa su tako intervjuirani iskazali ponavljajuće ideje koje su zatim grupirane u teme: nastavak rada; iskustvo radionica; iskustvo performansa; osvještavanje; publika i diseminacija; drugi sudionici; te definiranje novih akcija.

a. Tema iz intervjuja: Nastavak rada

Kao jedan od indikatora pozitivnog iskustva tijekom istraživanja odabrana je želja za nastavkom rada. Kako je cijeli proces dobrovoljan, čini se da bi dobrovoljna želja za nastavkom rada bio dobar pokazatelj kohezije grupe i smislenosti rada. Pa je tako velika većina (87%) intervjuiranih iskazala želju za nastavkom rada, a ona je grupirana u ponavljajuće ideje: „želi nastaviti rad“, „želi nastaviti sa istim sudionicima“, te općenita (neobvezujuća) „želja za nastavkom rada“. Kao i u pilot istraživanju, te ponavljajuće ideje se razlikuju prema entuzijazmu za nastavkom. Pa je tako bilo relativno lagano uočiti da više od polovice ($n=6$) onih koji žele nastaviti, to žele samo načelno. Iako pozitivne, njihove izjave su generalne i načelne te ne pokazuju neki dublji interes, najčešće zbog neizvjesnosti s drugim obavezama. Primjerice:

Pa generalno bi (nastavio). Ali budućnost je neizvjesna, nemam pojma gdje ću živiti za mjesec dana.

■ ■ ■

Pa ja sam uvijek otvorena. Ja nikad ne zatvaram vrata. Definitivno sam otvorena, ali samo moram izviditi situaciju u školi..

■ ■ ■

Pa volila bi, da. Ne znam kako će se razvijati to sve skupa. [...] Koje će biti obaveze.

Također, jedna osoba od tih, koji načelno žele nastaviti, naglašava kako je na radionici razvila dobro društvo i da bi njoj bilo „skroz OK da se nastavimo družiti“. Stoga ostaje polovica onih ($n=6$) koji su iskazali želju za nastavkom rada bez predviđanja prepreka poput obveza. Oni u svojim iskazima ističu da im se svidjelo i da žele „nastaviti djelovati u tom smislu“, da

bi voljeli nastaviti raditi dalje i „istraživati“, te je to bila „super tema“. Drugim riječima, radionica se pokazala uspješna te je postavila novi sloj na temelje postavljene pilot istraživanjem. To se očituje ne samo u izjavama sudionika, već i u njihovim kasnijim akcijama, tj. sudjelovanju u radu udruge – o čemu će biti više riječi prije završnog zaključka.

b. Tema iz intervjuja: Iskustvo radionica

Ova tema formirana je na osnovi ponavljajućih ideja o radionicama, kao općenitom pozitivnom iskustvu, te konkretnih pozitivnih iskaza o ispunjenim očekivanjima, osobnom zadovoljstvu zbog učenja i jačanja samopouzdanja, slobodi kreacije i radu na predstavi, interakciji s drugima i stvaranju kohezije, klime povjerenja i uvažavanja razlika, utjecaju vježbi. Uz pozitivne iskaze, tu su i ponavljajuće ideje o negativnim aspektima procesa, tj. o neispunjenim ciljevima ili očekivanjima, nerazumijevanju među sudionicima i lošoj atmosferi te o stigmatizaciji od strane sudionika. Zajedno, te ponavljajuće ideje predstavljaju iskustvo radionica i ukazuju na njezine prednosti i nedostatke.

Govoreći općenito, negativna iskustva navelo je osmero intervjuiranih ($n=8$), ali pošto svi oni navode i znatno više pozitivnih iskustava, može se reći da se radi o negativnim momentima – a ne o ukupno negativnom iskustvu. Odnosno, intervjuirani većinom govore o pozitivnom iskustvu uz nekoliko negativnih momenata ili aspekata procesa. Negativni momenti tiču se najviše neispunjenih očekivanja ($n=5$)²³⁷, te interakcije s drugima u kojima su se neki sudionici osjetili stigmatizirano ($n=2$) ili u negativnoj atmosferi nerazumijevanja. Po pitanju neispunjenih očekivanja, sudionici navode da su očekivali „dublji“ rad koji je izostao:

O NEISPUNJENIM OČEKIVANJIMA

...više mi se čini kao da mi nismo toliko radili na [...] nadilaženju stigmatizacije, koliko samo da prikažemo cijeli taj problem stigmatizacije. Da ga razradimo. A ne baš toliko na samim [...] akcijama baš nadilaženja. [...] Kao da smo išli prikazati stigmatizaciju i možda [...] ju osvijestiti ...

■ ■ ■

...ono što jesam očekivala (je) neki možda dublji rad na tim stigmama. [...] očekivala sam više neki vježbi u koje bi ja preispitala svoj odnos prema određenoj stigmi i čisto interakcija ljudi. [...] Trebalo mi je čisto, onako, to neko dublje, moje

²³⁷ Treba uzeti u obzir i da je jedna od tih osoba odustala tijekom radionica i nije dovršila proces, ali je sudjelovala u izlaznim intervjuima.

istraživanje, viđenje određenih stigma i mojih akcija zbog toga (stava). Tako da, to je ono [...] što jesam očekivala i [...] toga je bilo u puno manjoj mjeri.

Pošto su ti isti sudionici dali iskaze u kojima navode pozitivni utjecaj određenih vježbi ili osobno zadovoljstvo učenjem, odnosno interakcijom s drugima, može se zaključiti kako se radi o generalno pozitivnom iskustvu u kojem je ipak izostala dimenzija osobnog istraživanja i posljedičnog ispunjenja onih koji već imaju znanja o stigmama i iskustva sa stigmatiziranim osobama („mudri“). Pa tako oni nisu osjetili efekt radionice i smatraju je više aktivističkom aktivnošću:

O PRIRODI PROCESA

Baš sam to htjela reći! Meni je aktivistički (projekt).

[...]

Mislim da je cijela ta priča, po meni, ima najviše tu aktivističku dimenziju...

■ ■ ■

... što se tiče [...] mog stigmatiziranja drugih - to je način života. Pokušavam [...] osvijestiti, racionalizirati i maknuti to (iz života). Tako da ova radionica zapravo nije imala nekog efekta.

Kao što je ranije već opisano, aktivistička dimenzija projekta je jednako važna kao i njegova znanstveno-istraživačka dimenzija, a kako aktivistička dimenzija prema svojoj funkciji i treba biti vidljiva (za razliku od znanstveno-istraživačke koja uvijek, pa i u eksperimentu, teži biti što je manje moguće primjetna), takva opservacija je procesno pozitivna, ali je negativna u smislu očekivanja sudionika. Kako su sudionici u centru pažnje ovog istraživanja, takva očekivanja svakako treba uzeti u obzir - iako je za dizajn i provedbu akcijskog istraživanja puno važnije obratiti pozornost na sljedeća dva negativna momenta. Naime, osobno iskustvo ispunjenosti će uvijek varirati, ali na pozitivnu atmosferu i osjećaj pripadnosti voditelji istraživanja mogu aktivno utjecati. Primjerice, kako su u zadnji čas odustali svi muški sudionici osim jednog, u radionice se ušlo s izrazitom neravnotežom po spolno/rodnoj strukturi što je, čini se, stvorilo i seksističku atmosferu - i to dijametralno suprotnu od one iz svakodnevnog života:

O OSJEĆAJU STIGMATIZIRANOSTI

...drugi dan, kad smo imali one vježbe bilo mi je malo neugodno zato jer sam dobio neke komentare na tu temu muškoga, ali poslije toga, ne, nisam se osjećao ništa

manje sputanim zbog toga. [...] Ovoga, u biti, od jedne cure sam dobio da... u biti kad sam ja imao neke prijedloge što da radimo s “Kapljicom” (op.a. vježba koja uključuje fizički kontakt), što da radimo s ovim, s onim [...] njena poanta je (bila) da se ja želim trljati o njih. Ono - kao muško. Da sam zato došao.

Paradoksalno, moglo bi se reći da su tu dramske radionice pokazale svoju „moć“, odnosno da su sudionici igrali uloge obrnute svakodnevnom iskustvu. No, bez boljeg poznavanja navika tih aktera u muško-ženskim odnosima, teško je reći da li su oni igrali suprotne uloge ili one koje i inače igraju. No, potencijal je neosporiv – kao i u brojnim drugim primjerima koji su ovdje izneseni. Također je neosporiva važnost drugog negativnog momenta, a tiče se loše atmosfere koju navode troje intervjuiranih (n =3):

O UTJECAJU LOŠE ATMOSFERE

...samo mi se nije svidilo [...] kad je bila napeta atmosfera na probama. To mi je išlo na živce zato što dosta je to vremena odvojiti. Od svakog dana po tri sata, znaš ti što je to?!

Uz važnost atmosfere među sudionicima, važno je uzeti u obzir i da su voditelji istraživanja aktivno prisutni – što također može utjecati na atmosferu. Jednostavno rečeno, voditelji radionica i istraživanja znatno utječu na proces - ne samo vježbama i savjetima koje uvode u proces nego i samom prisutnošću:

O UTJECAJU VODITELJA NA ATMOSFERU

...mislim da [...] je padao entuzijazam [...] kroz tih [...] 10 dana. I tebi i voditelju radionica...

Aha, nama?

Da, da, da.

A za ljude (sudionike)?

Pa i ljudima isto.

Njima isto?

Da. Zato što čim onom tko pokreće cijelu stvar - čim njemu nekako ono...

Ne valja, da, onda...

Da. Onda, onda i ljudima više... (pada entuzijazam).

Među onima nezadovoljnima atmosferom je i jedna osoba koja je i odustala tijekom radionica. Navodeći u izlaznom intervjuu da je, između ostaloga, nedostajalo „prisnosti“ te da joj se nije „svidao pravac kojim se kretala“ grupa – o čemu će biti više riječi u temi o drugim sudionicima.

S pozitivne strane, intervjuirani spominju interakciju s drugim sudionicima u pozitivnom svjetlu (n =8). Ono što ističu kao pozitivno jest osjećaj kohezije i povjerenja koji je nastao u kratkom roku i unatoč razlikama:

O KOHEZIJI SUDIONIKA

...nekako se u tih tjedan dana - stvarno ste se zapravo uspjeli jako dobro pohvatati. [...] Kohezija se osjetila.

■ ■ ■

Cijela ta ekipa, dosta smo dobro disali. [...] I vjerojatno svatko ima svoje iskustvo, ali meni se to činilo - s obzirom da dosta radim s timovima - da je ovo bilo prilično... Bilo je nekih individualaca i tako. Mislim, netko tko je imao svoju briju, ali u principu - mislim da je predstava dala svoj neki [...] timski zvuk, jel? [...] Da smo svi na kraju - ono što bi rekli - pobrali plod. Poantu. Zašto smo tamo došli.

■ ■ ■

Evo. Prvi sat sam onako – bilo mi je puno toga novog. Ali, u principu, pozitivno je to što sam osjetila neku pozitivnu energiju od ljudi koji su došli - u smislu da su baš svi došli koji su to htjeli i nešto su htjeli od toga dobiti. Onako, to se osjetilo da su svi tu - mislim da ih nitko nije tjerao.

■ ■ ■

Pa... super iskustvo, prije svega. [...] Počevši od toga da upoznaš toliko novih ljudi i različitih interesa, različitih *personality-ja* i kod takvih radionica mi je uvijek super (to) što (sudjeluju) ljudi različite dobi. Od zrelih žena i muškaraca (SMJEŠAK), do studentica i studenata. I onda je super (SMJEŠAK) kako, ajmo reći (SMJEŠAK) starije žene i muškarci odlično profunkcioniraju s nama mlađima - ili obrnuto. To mi je odlično. Kad vidim da je neka osoba tako opuštena i da super možeš s njom raditi. To mi je bilo prije svega - odlično.

Tu se još jednom vidi utjecaj dramskih radionica koje omogućuju mješovitu interakciju koja nadilazi granice svakodnevice. Slično se ne može reći za druge društvene aktivnosti izvan

svakodnevice – primjerice za sportske aktivnosti. Naime, iako sudionici sportskog susreta mogu biti različiti i nalaze se s postizanjem cilja – ponekad taj je cilj suparnički (u pozitivnom, sportskom smislu), a aktivnosti su ograničene striktnim pravilima. Toga suparništva u dramskim radionicama nema, a dramsko-prakticiionerske i glumačke aktivnosti potiču tjelesnu interakciju kakvu gotovo niti jedna društvena svakodnevna aktivnost ne potiče, tj. dozvoljava (osim plesa).

Uz važnost interakcije stoji osobno zadovoljstvo sudionika koji su nešto novo iskusili, naučili i stekli samopouzdanje (n =6). Samopouzdanje su stekli u vještinama koje im trebaju na budućem radnom mjestu, ali i kroz skidanje „blokade“ u komunikaciji:

O JAČANJU SAMOPOUDANJA ZA PREDAVANJE I JAVNI NASTUP

Pa moguće da sam ojačala glas (SMJEŠAK). Mislim da sam „onako, ne znam, možda se opustila u tom nekom smislu. Zato što, ono, ne znam, nakon što glumiš u predstavi, mislim, neće ti sad više biti *bed* (PROBLEM) držati predavanje u razredu. Jer je ovo puno veća stvar. Mislim, ako sam mogla to, mogu onda sad i nešto drugo tako slično tome...

O RJEŠAVANJU BLOKADA

Ono što jesam dobila je čisto shvaćanje [...] na koji način mogu riješiti svoje blokade. Hm... one, koje sam spomenula. Ono, em za performans, nastup. Em u komunikaciji. Dobila sam uvid na nekoj novoj dimenziji o tome koji je moj problem, na koji način ja to rješavam ili ne rješavam i na čemu bi točno trebala poraditi.

Aha, OK.

To mi je baš bio neki snažan *input*.

Uz jačanje samopouzdanja, sudionici spominju „silno veselje“ zbog ponovne prilike da glume, te da je bilo „užasno zabavno“, a vježbe „super“. I dok jedni ističu zadovoljstvo što su imali priliku isprobati glumu, drugi ističu da im je bilo zanimljivo promatrati druge kako glume, te kako ih je proces preokupirao i u ostatku dana:

O PREOKUPACIJI ČAK I UZ BROJNE OBVEZE

Ja moram priznati da čak recimo i u rađanju scene u kojoj sam ja bila (glumila) nisam puno sudjelovala. (Ali) sam razmišljala doma puno. Jer, ono, kad sam

zatrpana, sto hiljada poslova, ali me veselilo sudjelovati u onome što je smišljeno i to je bilo jako dobro, naravno.

Drugim riječima, za one motivirane i otvorene ovakvim iskustvima, proces iz radionica je djelovao i na svakodnevicu – vraćajući osobu mislima *nazad* u proces i problem definiranja akcije koja nadilazi stigmatizaciju. Kako je već teorijski (a i prema iskustvu pilot istraživanja) očekivano da će same vježbe biti te koje će imati dublji pozitivni ili negativni utjecaj na sudionike, sudionici su upitani da navedu takve vježbe i situacije. Naime, kako se radi o vježbama koje su bile efektne, a provedene su u mješovitoj interakciji najrazličitijih sudionika – može ih se predstaviti kao konkretne akcije koje nadilaze stigmatizaciju.

Upitani o vježbama koje su snažno (pozitivno ili negativno) utjecale na njih, sudionici (n =12) su istaknuli uvodne vježbe relaksacije i jačanja kohezije, zatim uvodno upoznavanje kroz stigmatizirane uloge, neverbalne vježbe koje naglašavaju pokret, te posebice izdvajaju vježbu „Emocionalni ringršpil“ koja je novitet i zamišljena je tijekom radionica i čija je prilagođena verzija uključena u performans (kao zadnja scena).

Na sudionike su pozitivno utjecale uvodne vježbe relaksacije (uključujući glasovnu i tjelesnu relaksaciju) i jačanja grupne kohezije, poput Boalove „Bombe“. Te vježbe su doprinijele „razgibavanju“, ali i opuštanju, razbijanju treme i jačanju grupne kohezije:

O UVODNIM VJEŽBAMA

Što se tiče vježbi, fakat je bilo fora. Baš mi se svidjelo. Sad se ne sjećam što, ali razgibavanje - je uvijek super.

... iz početka mi je bilo odlično. Najbolje mi je bilo raditi one vježbe [...] za opuštanje. [...] Baš su mi bile zanimljive i mislim da su korisne za opuštanje, za razbijanje neke treme, za zbližavanje grupe...

Sljedeća aktivnost koja se pozitivno dojmila sudionike (n =6) je uvodno upoznavanje koje je, kao što je bilo i sa sudionicima pilot istraživanja, intrigiralo sudionike kao novo iskustvo u kojem se nemaju za što „uhvatiti“:

O VJEŽBI STIGMA-ULOGA/POZITIVNO-NEGATIVNO

I bila mi je super ona prva vježba kad smo se morali, kao, pretvarati da smo netko (drugi). Tipa, ne znam...

Upoznavanje?

Da, da, da.

Prvi dan.

To mi je bilo baš dobro. Jer nekako mi je ostalo (u sjećanju) - budući da tad još ljude nisam ni znala, onda nisam mogla niti znati koliko su oni tu glumili ili ne. Znaš ono - doživiš osobu tako kako se predstavi.[...] poslije mi bilo skroz čudno kad sam saznala njihove prave identitete.

■ ■ ■

Znači, gdje smo pričali... dobili određenu stigmatu i onda smo morali postavljati pitanja: pozitivno-negativno.

Aha.

To mi je bilo odlično, u kontekstu te stigmatizacije.

■ ■ ■

Onaj krug, odnosno lik - pozitivan-negativan komentar je super. Ali možda nakon njega da se [...] bacilo ljude u to.

Očito, novost situacije (prvi dan; prve vježbe) utjecala je na fokusiranost sudionika. Jednako tako, sudionici u tom trenutku nisu imali znanje na osnovu kojeg bi ostale „smjestili“. To je očito snažno djelovalo na njih, tako da neki smatraju da su kolektivno bili „spremni“ za dublji ulazak u temu. Također, iz zadnjeg primjera je očito da je za neke nakon toga došlo do smanjenja entuzijazma – što svakako treba uzeti kao smjernicu za poboljšanje procesa ubuduće.

Vježbe koje najviše sudionika (n = 8) ističu su neverbalne vježbe koje naglašavaju pokret (npr. Boalova „Kolumbijska hipnoza“). Govoreći o neverbalnim vježbama, sudionici koriste riječi poput „upečatljivo“, „najzanimljivije“, „odlično“, „zakon“ i „otkrivajuće“. Spominju vježbu „Modne revije“ (također osmišljenu tijekom radionica), izvođenje „pokreta umjesto stigmati“, te „sve vježbe koje su uključivale konkretno pokret. Ono u čemu sudionici vide prednost neverbalnih vježbi jest neposrednost i iskrenost, gotova ogoljenost, komunikacija tijelom:

O NEVERBALNIM VJEŽBAMA

Mislim da je to (tjelesno, neverbalno) bilo puno više otkrivajuće nego one stvari koje su ljudi govorili. Zbog toga što (sudionici) nemaju teorijsku podlogu - pa onda o stigmatizaciji, odnosno, diskriminaciji takvih osoba mogu govoriti iz subjektivne perspektive, koja je obično vrlo površna. Odnosno, svodi se na nekakve osnovne

impresije. Pa mi onda zato to nije bilo zanimljivo. A s druge strane, tijelo je puno neposredniji medij nego govor. I neke stvari koje sam vidjela bi mi bilo zanimljivo uzeti kao polazne točke ili kao impulse koje bi vrijedilo dalje istraživati. To kažem iz ove neke plesno-terapijske perspektive.

Pa recimo pokreti koje su ljudi... hm... ono kad smo trebali... hm... kad smo izgovarali stigmatu i onda smo trebali pokazati tijelo. I neki pokreti - osobito oni repetitivni su mi bili jako zanimljivi. [...] Zato što se, ovaj(OTPUHUJE) prema teoriji političkog plesa, sva naša životna iskustva nekako upisuju u tijelo i iz naših pokreta je moguće iščitati. Prema tome na koji način se krećemo, koje dijelove tijela (težimo) možda više pokretati, koje (težimo) skrivati. [...] To kako ulazimo (i) ulazimo li uopće, gdje su nam granice osobnog prostora, kako dodirujemo sebe i druge može biti jako zanimljivo za analizu. [...] I mislim da je usko povezano s ovom temom.

Gornji primjer očito govori o kompatibilnosti dramskih i glumačkih vježbi s plesnim tehnikama te se i ples javlja kao potencijalni medij akcijskog istraživanja. Također, ti primjeri pokazuju kako neverbalne vježbe imaju snažan utjecaj na sudionike jer im omogućuju rad i kontemplaciju, interakciju i komunikaciju drugim sredstvima (tijelo, neartikulirani glasovi i sl.). Takva komunikacija lišena verbalnog za sudionike predstavlja dvosmjernu silu: osobno im predstavlja svojevrstan izazov i prostor istraživanja sebstva, a u isto vrijeme im nudi vizualni podražaj promatranja drugih kako se kreću i komuniciraju tijelima. Ne manje važno, čini se da neverbalne, tjelesno aktivne vježbe mogu imati i neočekivani utjecaj na sudionike:

O NEOČEKIVANIM UTJECAJIMA

A kako ti je bilo raditi ove tjelesne vježbe?

Odlično.

To ti se sviđalo?

To mi je bilo zakon. Mislim da sam ih malo duže radila da bi opet prestala pušiti, bar na koji dan.

Na kraju, sudionici ističu vježbu „Emocionalni ringršpil“. Ono što je zanimljivo kod isticanja te vježbe je to što nju, zaboravivši njezin radni naziv, sudionici (n =5) opisuju kao „prozivanje stigmi“, „vježba izvikivanja stigmi“, „međusobno pljuvanje“ i „vrijeđanje“. Ta

vježba im je bila „super“ i „fora“, a pri opisivanju se često i smiju - što govori i o važnosti verbalnih vježbi za stvaranje kohezije (iako neverbalne vježbe i pokret prednjače). Odnosno, moglo bi se reći da je scena u kojoj jedni druge vrijeđaju bez posljedica snažno utjecala na sudionike u smislu da su tada *dijelili svijet* i osjećali se kao dio jedne grupe. Izgleda kao da su se kroz vrijeđanje i psovke (koje su izazivale smijeh) povezali u jednu grupu koja dijeli *nešto* u čemu ostatak društva nije dio²³⁸. Pri tome je očita važnost dobre atmosfere i humora jer humor je *instant* test uspješnosti komunikacije (humorom prenosimo apstrakcije koje, ukoliko ih druga strana razumije onako kako smo željeli – izazivaju smijeh).

c. Tema iz intervjua: Osvještavanje

Kao i tijekom pilot istraživanja, tema osvještavanja je izdvojena od teme iskustva radionica zato jer je tijekom izlaznih intervjua zabilježen velik broj iskaza neposredno vezan za temu osvještavanja. Među intervjuiranima koji su spomenuli osvještavanje (n =10) nalazi se i jedna osoba koja smatra da do osviještenja o novim stigmama nije došlo, ali ipak smatra da je osvijestila nešto novo o sebi, tj. da je proces kvalitetno „iskoristila... za sebe“

Od onih koji su osvijestili nešto o sebi (n =6) svakako se ističu oni koji su osvijestili nešto novo o osobnom odnosu prema stigmatizaciji. Pa je tako jedna osoba počela preispitivati svoje ponašanje prema bliskim osobama koje imaju fizički invaliditet, a druga osoba je osvijestila da je osjetljiva na temu samohranih majki:

O PREISPITIVANJU ODNOSA PREMA OSOBAMA S FIZIČKIM INVALIDITETOM

Na primjer, imam prijatelja koji je invalid. Ono, [...] ima onako male ruke.

[...]

Nerazvijene, da.

Da. I ja sam (SMIJEH) totalno užasna prema njemu.

[...]

Pa mislim nije nešto sad da se on osjeća koma od toga, ali kad sretnem ljude koji imaju neki tako fizički hendikep ili nešto, ne znam se odnositi prema njima. Onako, nisam uopće osjetljiva na njih.

O PRISPITIVANJU ODNOSA PREMA GLUHIM OSOBAMA

²³⁸ Poznati su primjeri u kojima pripadnici grupe dijele grupnu realnost u kojoj je, primjerice, insajderima dozvoljeno koristiti pogrdne nazive koji autsajderima nisu.

Ja uopće ne znam što bi ja s njime pričala! Onako... ne znam sad [...] da li ja trebam biti sad bolja prema njemu jer je on gluh?! [...] kako ono ljudi znaju kad je netko [...] invalid ili nešto, onda onako (su oprezni s njima). A ja nemam [...] u sebi želju za tim [...]. Pa onda ne znam [...]. Budem zbunjena. Onako, ne mogu razumjeti te ljude. Kako je iz njihove perspektive? Kako je njima? Što ne čuju i ne mogu hodati. Užasno.

Ovi primjeri pokazuju zbunjenost mlade osobe koja ima iskustva s osobama s fizičkim invaliditetom koja je osvijestila, jednako kao i ponašanje drugih koje je (već je ranije bilo riječi) često nehotice omalovažavajuće. To ju zbunjuje jer iz neposrednog kontakta zna da s prijateljima s invaliditetom može funkcionirati kao i sa svakom drugom osobom, te da ne mora „shvatiti“ njihovu situaciju već biti *realna* osoba i prijateljica – dok kod drugih vidi drugačije reakcije. Svakako ne postoji jedinstveni recept za odnos prema osobama s invaliditetom, ali ovo je zasigurno primjer kako dramske radionice mogu utjecati na sudionike, tj. potaknuti ih na kritičko promišljanje svojih i tuđih akcija (te eventualno definiranje novih i „boljih“). S druge strane, dramske radionice pomogle su sudionici da osvijesti osjetljivost na konkretnu temu (tj. ulogu):

O OSVJEŠTAVANJU OSJETLJIVE TEME

I možda neki zaštitnički faktor u određene, u odnosu na neke stigme...

A mogu li pitati u vezi koje stigme?

U vezi samohrane majke. Neudate žene koja se kao želi udati.

Općenito, sudionici navode da su razmišljali o stigmatizaciji i njihovoj ulozi u svemu tome, a kroz glumu su spoznali i neke strane sebe koje su ih pozitivno iznenadile:

O OSVJEŠTAVANJU STIGMATIZACIJE I SVOJOJ ULOZI

Mislim, sigurno kroz ovo sve [...] sam više osvijestila tu temu stigmatizacije. Više sam razmišljala o tome.

Možeš li malo... (pojasniti)

Koga ja stigmatiziram, tko mene...

O OSVJEŠTAVANJU

...ja sam na performansu (i inače) imala problem baciti tanjur, kao iz ljutnje. [...] Meni je to bilo... Pa nisam ljuta! [...] I zato mi je bilo super da sam na tako neke stvari gdje se, kao, pod navodnicima – zahtjeva agresivniji [...] stav - da sam uspjela. [...] mi smo u onoj našoj vježbi [...] se morale derati jedna na drugu. To mi je bilo najteže. Što ću se ja derati nju, pa nisam ljuta!? I onda u jednom momentu sam stvarno [...] počela nju vrijeđati i stvarno je to počelo izlaziti. [...] I onda sam tu iznenadila samu sebe i zato mi je to bilo nekako [...] *wow* - pa ja znam uzvratiti. Ja baš znam [...] (SMJEŠAK), ružno reći, [...] prostačiti i derati se na sav glas (SMJEŠAK). [...] Jer tu onako isto, ono... udeš... Barem sam ja u toj vježbi ono ušla u kontakt s agresivnom "ja". Nisam ni mislila (SMIJEH) da ju imam, ono, i da mogu biti agresivna prema osobi...

Sudeći prema iskazima onih koji nisu imali ranija iskustva s kazalištem i glumom, čini se da iznenađujući osjećaji koje su sudionici spoznali tijekom radionica nastaju pod utjecajem upravo glume i dramsko-prakticionerskih vježbi. One omogućuju transfer emocija i perspektiva, vjerojatno bolje nego bilo koji drugi medij:

O SNAZI GLUME

Jer meni nije bilo ugodno kad mi netko viče, ne znam – “pederu”. [...] Makar (SMIJEH) znam da glumi.

Da, da.

Ali nije ti baš nešto, ono... Hm (SMJEŠAK).

Nije bilo ugodno?

Da, da, ali koliko god...

Ali osjetila si prijenos emocija?

Pa da, osjetiš, da. Ne kod svih, ali kod ovih koji su tu malo žešći - to se osjeti.

■ ■ ■

Da, ima jako puno elemenata koji su se meni svidjeli - stvarno je. Pogotovo te neke igre koje smo radili i sve to skupa. Prvi put sam (sam se) susreo sa situacijom u kojoj netko viče na mene i nešto toliko jako, sa osjećajem, da mi to prenese [...] Iako znam - nemam ništa protiv te osobe - ali u meni se stvori neki negativan stav prema toj osobi. Znači, iako ja curu prvi puta vidim u životu, ali ona je to toliko

nekako iskreno zapravo rekla. Ona je zamislila nekog drugog, koga god - ali je to prenijela na mene. Tako... iako, ono, znam da nemam ništa protiv nje, ali odjedanput stvoriš neki negativan dojam prema toj osobi.

Dakle, već je i jedan svjesni moment koji se dogodio između dvoje glumaca, stvorio realne osjećaje i fizičke reakcije. Očito, uz preduvjet otvorenosti osobe takvom iskustvu, glumačke i dramske vježbe imaju potencijal živog prikazivanja pozicije drugog i, samim time, povećanja razumijevanja²³⁹ – što može voditi ka jačanju solidarnosti. Jednostavno rečeno - transferom emocija tijekom radionica dolazi se do razvoja solidarnosti, a performans sudionicima nudi mogućnost transfera tih emocija (i ideja) i izvan okvira radionice. Uz spoznaje o sebi, sudionici su u procesu interakcije spoznali nešto novo o drugim sudionicima (n =4), odnosno nadišli su neke predrasude:

O KORPORATIVNIM ŽENAMA

Dosta je opuštena! To mi je ono... (iznenađujuće). Uvijek sam zamišljala te korporativne likove kao neke, ono, zmijurine i, ono, bičulje (engl. *bitch*). I onda onako upoznam nju koja totalno... Ono - ne bi nikad to za nju rekla!

O OSVJEŠTENJU DRUGOGA

A još recimo neke osobe koje upoznaš malo više tokom ovog teatra, onda vidiš zapravo možda i bolje njihovu reakciju i kako su oni to bili proživili ili oni isto tako na tebi, jel?

O VJERNICIMA

...I jako smo dobre. I [...] dobro funkcioniramo. Super se slažemo. To mi je bilo zanimljivo, ta njezina vjerska strana i baš sam to htjela da nas dvije više istražimo jer ja bi recimo bila [...] totalna kontra te neke vjerske strane dok [...] ona drži do toga. I ona je vjerojatno jedina osoba koju ja poštujem zbog toga.

Ovaj posljednji primjer odlično pokazuje kako iskustvo može nadići društvenu stigmatizaciju i kada osoba ne želi potpuno napustiti stigmatizaciju skupine već dopušta ukidanje stigme

²³⁹ O tome govore teorije socijalizacije.

samo za tu jednu osobu. No, tako se dešava destigmatizacija – kroz postepeno nadilaženje ustaljenih obrazaca i poništenje predrasuda na osnovu iskustva koje je suprotno receptnom znanju i očekivanjima.

No, nisu sve spoznaje o drugima i njihovim predrasudama bile pozitivne. Primjerice, iskustvo sudionice koja je religiozna pokazalo joj je da će većina sudionika „uvijek“ gledati na vjernike kao na „frikove“:

O “VJEČNOJ” STIGMI VJERNIKA

Mislim bilo me strah da me ljudi osude, ono, što ne radim jogu. Iskreno. [...] Meni je normalno da će ljudi, ono, do kraja planeta Zemlje, da će ljudi koji stvarno vjeruju u Boga - ali ono baš vjeruju - mislim da će biti, ono, frikovi. Meni je to, ja sam to prihvatila. Ono. [...] Nisam ja sad došla, ono – “ja sam vjernik - prihvati sve vjernike”. Nije mi to bio uopće cilj. Ali sam vidjela da je masa ljudi predlagala tu temu.

Odnosno, sudionica je uočila tijekom sudjelovanja da se i drugi mogu zauzimati za njezinu poziciju, tj. za temu vjere. Odnosno, iskustvo je u ovom slučaju pokazalo da razvojem grupne kohezije ponekad i drugi članovi grupe mogu prepoznati određenu temu od interesa ili inicirati akciju – što je svakako važno za identifikaciju sa grupom i stvaranje klime povjerenja. I drugi sudionici su naveli kako su među ostalim sudionicima naišli na simpatične ljude s kojima su dijelili „zajednički osjećaj“ koji „je bio dobar“.

Uz takva konkretna područja osviještenja, sudionici navode i apstraktnije spoznaje koje se tiču generalno teme stigme ($n=4$). Te spoznaje se tiču sveprisutnosti stigme (tj. da smo svi stigmatizirani – a na tome se može graditi i spoznaja da smo svi jednaki):

O PRIRODI STIGME

...zapravo više sam osvijestila... hm... cijelu tu priču oko stigmatizacije. I shvatila sam da ima puno više stigmatiziranih ljudi nego što sam mislila. Da nisu (stigmatizirani) tipa, samo crnci i, ne znam, homoseksualci nego da to može biti, zapravo, svatko. Ovisi kako druga osoba gleda na to. Mislim, razmišljala sam o tome, ali opet... ne, ne... Kroz sve te vježbe [...] dobije se uvid zapravo.

Taj primjer pokazuje kako je sudionica spoznala da je društveni problem stigme znatno širi, ali je jednako tako spoznala i kontekstualnost stigme, tj. da je ona atribut čija negativnost

ovisi o kulturi onoga koji promatra. Iako je promjenjiva, stigma svakako nije bezazlena – kao što je spoznala druga sudionica:

O OZBILJNOSTI STIGMATIZACIJE

(Govoreći o iskustvu vježbe u kojoj se dešava)... suočavanje direktno. Znači, netko govori emociju, netko govori stigmatizaciju. To je isto, po meni, [...] malo pretjerano, preuveličano - (ali) ono što zaista doživljavaju te stigmatizirane osobe. Po meni. Znači [...] to isticanje toga (stigmatiziranog atributa) je doslovce (bolno). Čak se zamisliš i kažeš "Pa da! Nama je to tako - mislimo da je komično - a stvarno možda njega to [...] boli. [...] Onako se isto ljudi upitaju... Stvarno mi nekad, možda i nesvjesno, vičemo nekome "homić, peder" ili ne znam šta, a ne znamo s čime se to on sve suočava.

Također, došlo je do spoznaje da stigmatizirane mogu biti i neke „neočekivane“ društvene skupine, odnosno neke za koje se smatra da isključivo stigmatiziraju druge umjesto da su i sami stigmatizirani (u intervjuu se navodi članove navijačke skupine). Time se dolazi do jednog od preduvjeta destigmatizacije koji kaže da je u kontekstu postvarenog, neupitnog „znanja“ potrebno razviti svijest o promjenjivosti stigme, tj. o važnosti perspektive i biografije aktera:

O VAŽNOSTI PERSPEKTIVE

I onda sam shvatila da to kako su ljudi doživjeli taj naš performans uvelike ovisi o tome iz kojeg *background-a* dolaze i kojim okom su to gledali.

[...]

I super su mi bili ti trenutci kad sam mogla biti malo sa strane i gledati druge ljude i razmišljati o tome. Ono - što ja vidim i kako to izgleda ljudima u publici i kako se ja osjećam sad u tom trenutku...

I super je bila čista ta interakcija s ljudima u vezi stigmatizacije. Ono, vidiš različite reakcije na različite aktivnosti, kontekste, stigme. I onda shvatiš, na temelju tuđe reakcije, [...] da je ta osoba reagirala sasvim drugačije nego ti i [...] shvatiš neki puta i neke svoje stavove za koje nisi [...] razmišljao.

Prema tome, svakako jedna od prednosti dramskih radionica je mogućnost promatranja i spoznaje - kroz promatranje tuđeg djelovanja i usporedbe sa svojim djelovanjem i tako dalje.

To otvara vrata definiranju „srednjih“, kompromisnih djelovanja ili pronalaženju rješenja za istraženi društveni problem.

Govoreći o ograničenjima dramskih radionica, sudionici (n =2) ističu iskustvo s angažiranjem javnosti koja se jednako brzo ohladi oko neke teme koliko i zainteresira (ako se uopće zainteresira). Ističu i ograničenje dramskih radionica u smislu slobode od uloga jer – što god radili i u kojem god okruženju bili, uvijek osjećamo „oko“ (norme) društva:

O OGRANIČENJIMA RADIONICE

A je li ti bilo tad drugačije od svakodnevice? (na radionici)

Ne! Bilo mi je gore!

Mislim, drugačije ne znači bolje.

Aha. Da, da.

Može biti i gore. Drugačije je samo različito.

Ali u tom smislu kad si ti govorio kao: “sad na tom mjestu ove norme što inače važe” (ne vrijede)...

Ja ti to ne vjerujem. Mislim da svugdje važe te neke ono...

Svugdje važe norme, nisam ja rekao da ne važe norme.

Ne norme! Ono u smislu da tamo dođeš i ubiješ nekoga.

Da smo... slobodni od uloga. I kritizirati norme.

To!

Svakako, akcijsko istraživanje izvedeno uz pomoć dramskih radionica ne omogućuje slobodu od normi. Dapače, pojednostavljena ideja akcijskih istraživanja je uključenje svih aktera na prostoru na kojem norme ne pomiruju zajednicu, te utvrđenje novih, vjerojatno kompromisnih normi koje će primiriti socijalnu dramu i sukob. Ovdje se očito radi o slabo komuniciranim postavkama radionica, o čemu svakako treba voditi računa pri provedbi akcijskog istraživanja. Naime, pravi pomaci mogući su samo u situaciji kada su sve strane *sigurne* da svi razumiju o čemu je riječ, koji su ciljevi i kakva je akcija koju se planira poduzeti. Sudeći prema iskazima sudionika, prednosti dramskih radionica i akcijskog istraživanja svakako premašuju njezine nedostatke. Te nedostatke nikako zbog toga ne treba ignorirati, već ih treba koristiti kao antitezu u dijalektičkom procesu stvaranja novih društvenih akcija i novih društvenih spoznaja.

d. Tema iz intervjua: Iskustvo javnog nastupa

Vrhunac istraživačkog procesa za sudionike je svakako bio javni performans. Stoga ne čudi da je većina intervjuiranih spominjala iskustva vezana uz nastup. Oni su (n =12) svoje iskustvo svrstali u ponavljajuće ideje: o osobnom pozitivnom iskustvu, o drugim sudionicima, o samim scenama i o utjecaju na publiku. Također, naveli su i ono što smatraju negativnim aspektima, a tiču se nedorečenosti ili nedovršenosti scena, kao i druge negativne elemente iskustva javnog nastupa.

Jednom kada je performans počeo, jedna sudionica je osjetila tremu – što je jedini tip negativnog iskustva koji su intervjuirani naveli. No, čini se da je trema aktivirala obrambeni mehanizam (poznat svima koji su imali prvi nastup) i cijeli performans je prošao toliko brzo da „nije mogla vjerovati“. Svakako, voditelji trebaju obratiti više pozornosti na tremu sudionika (iako se ovdje radi o jednoj osobi pa se generalno može reći da je problem treme bio uspješno riješen, kao i tijekom performansa 2011. godine). Po pitanju nadilaženja treme, jedna intervjuirana osoba navodi kako je lakše nastupati u grupi:

O LAKOĆI NASTUPA U GRUPI

Tu je bilo lakše jer smo nekako imali svi nešto zajedničko - priču i onda zapravo si u nekom redoslijedu. Čekaš nekog prije tebe i dolazi netko nakon tebe. Zapravo samo moraš odvrtni neki svoj kotačić. Tako da je to bilo lakše u tom smislu. A ovaj dio gdje si sam - onako vas dvoje - nekako je veća odgovornost samo na vama...

Odnosno, u planiranju performansa treba uzeti u obzir podjelu odgovornosti kao i postizanje strukturiranosti i „predvidljivosti“ nastupa. No, pri tome je dugoročno uvijek bolje pripremati glumca na spremnost za improvizaciju (u stilu Morinove spremnosti na nove situacije). Naime, iako je točno da glumci koji znaju svaki „korak“ lakše prebrode tremu, oni koji znaju korake, ali su i naučili da *svaki* nastup ima određenih nepredvidivih momenata će ostati fokusirani i u takvim situacijama, dok je za one s „receptnim znanjem“ vjerojatnije da će se pogubiti.

Uz tremu, dio sudionika (n =3) naveo je određena nezadovoljstva scenama koje su izveli. Oni spominju nezadovoljstvo scenom kao „sterilnom“, o općenitom neshvaćanju „apstraktne“ ideje akcije koja nadilazi stigmatizaciju, te o važnosti uključenja humora u nastup:

O VAŽNOSTI HUMORA

...po nekakvom mom nahodanju, nekako bi ja to malo i veselije završila.

Veseli je, ahm.

Veseli je. Onako, čisto malo da razbijem tu, ajmo reći (ozbiljnost), ipak je to teška tema, jel?

Sa znatno brojnije pozitivne strane (n =10), sudionici navode da im je javni nastup bio pozitivno iskustvo. Posebice s obzirom na kratko vrijeme pripreme na kraju koje su izveli performans koji opisuju kao iskustvo „zabave“, „zadovoljstva“, „treme“ (koju su nadišli), tj. nečega što im je bilo „super“ i „odlično“. Takav uspjeh sudionike je pozitivno „iznenadio“, a pogotovo neke koji su bili „skeptični“ do kraja i brinuli kako će to sve ispasti – a na kraju su žalili što je nastup na sceni „prekratko trajao“. Uz pozitivnu iznenađenost, sudionici su tijekom nastupa nadišli određene osobne strahove (trema, javni nastup), naučili nešto o glumi i nastupu što može imati primjenu i u životu:

O MOGUĆNOSTI POGREŠKE

Nekako, kao da ipak na toj pozornici si možeš dopustiti više, jel? Nekako, ovoga...

Odnosno da... da možeš dopustiti više pogriješiti ili više biti smotan ili što god.

Naime, kako u svakodnevnom životu često moramo igrati „savršene“ virtualne uloge, iskustvo nekog tako velikog trenutka u životu kao što je prvi nastup – i osvještavanje da je dopušteno pogriješiti čak i u takvoj situaciji kada je sva pozornost na tebi, zasigurno ima potencijal osvještavanja osobnih kvaliteta i nadilaženja strahova od lošeg nastupa (u nekoj sceni života jednako koliko i u sceni ovog nastupa).

Na kraju još treba navesti scene i situacije koje su po nečemu impresionirale sudionike, ili barem većinu njih (n =8). To su scene „Tulum“, „Klupko“, te generalno autentične i neverbalne scene u kojima dominira pokret. Privlačnost pokreta intervjuirani primjećuju iz perspektive izvođača, ali i promatrača performansa:

O LAKOĆI POKRETA

... primijetio sam da mi govor nije baš prirodan na sceni, jel? Nisam baš nekako prirodan, puno bolji sam u pokretu. Tu se puno bolje opustim...

O ZANIMLJIVOSTI KRATKIH POKRETA I REPLIKA

Najzanimljiviji su ostali pokreti i - u biti - kratke, kratke replike. Izjave, onako, ponavljane. A ovi dugi dijalozi - teško je to bilo pohvatati.

...mislim da su to onako neki atributi bili dobri. A dijalozi su malo štekali. [...] Pogotovo dulji. [...] Malo se to nije moglo pohvatati. [...] Nepotrebno bilo toliko da se posveti pozornost toj sceni. [...] Mislim da je bolje izmjenjivanje kraćih nekih scena s nekim kratkim dijalozima, a pokret - kažem - te ideje su bile dosta efektne.

Očito, sudionici (pa i oni koji su odustali tijekom radionica, te sudjelovali kao publika) smatraju da su efektivnije scene kratkih pokreta, verbalnih izmjena i sl., te im daju prednost pred scenama dugih dijaloga.

e. Tema iz intervjua: Drugi sudionici

Ova tema je nastala grupiranjem ponavljajućih ideja sudionika o interakciji s drugima tijekom radionica i nakon – kao potencijal za daljnji rad. Kao i u pilot istraživanju, sudionici su pitali da opišu pozitivna i negativna iskustva tijekom i nakon radionica. Od onih koji su spomenuli druge sudionike (n = 11), njih petero (n = 5) spominju druge sudionike u pozitivnom svjetlu. Također, njih četvero daje naslutiti da su se nastavili družiti i nakon radionica, odnosno da su nastavili komunikaciju putem socijalnih mreža (Facebook). Oni koji su se do određene razine poznavali prije radionica (isti studij) sada su produbili odnos, a oni koji se nisu poznavali stvorili su nova prijateljstva – koja nisu rezervirana samo za sudionike istraživanja 2012. godine, već među njima ima i sudionika pilot istraživanja. To, naravno, ukazuje na stvaranje određene baze koja može dalje razvijati ideje, istraživanja te promovirati inkluziju i destigmatizaciju.

S druge strane, negativno iskustvo s drugima navode dvije osobe koje su i odustale tijekom radionica, te stoga nisu niti dovršile proces, ali su sudjelovale u izlaznom intervjuu i tako omogućile uvid u njihovu perspektivu. Uglavnom, njihovo nezadovoljstvo je nastalo zbog svjetonazorskih razlika između njih i jedne sudionice u pogledu teme koju je njihova grupa obrađivala (psihički poremećaji):

O NEGATIVNIM ISKUSTVIMA S DRUGIM SUDIONICIMA

Ha, njen sveznajući stav tipičan, po meni (za psihologe). Evo, recimo gdje imam predrasude (SMIJEH) - to su psiholozi i studenti psihologije. (Smeta me) njen sveznajući stav, nekoga tko [...] je već i završila psihologiju. Koji “zna”, kao, sve o psihičkim poremećajima, stanjima, proživljavanjima [...] uopće nije spremna

slušati i što god smo bili rekli – “da, da, da - to je to!” (GLUMI DA ZNA SVE)
Mislim, hodajući DSM je bila...

Hodajući...?

Dijagnostički i statistički priručnik američkog psihijatrijskog društva.

Jednostavno rečeno, očekivali su „malo drugačiji profil ljudi“. Prema tome, ne može se reći da je postojao širi animozitet ili loša atmosfera među sudionicima – izuzev tog jednog slučaja koji svakako nije zanemariv u kontekstu akcijskog istraživanja jer ukazuje na potrebu za većom fokusiranošću vodstva, koje treba zamijetiti takve situacije (ili o potrebi za smanjenjem broja sudionika). Naime, čini se da je došlo do svjetonazorskog „sukoba“ oko prava na definiranje značenja. U tom sukobu strana bez moći teži dobiti „glas“ i „moć“ (stigmatizirane osobe) dok druga strana, koja u društvu ima pravo na definiranje značenja, tu potrebu niti ne registrira (psihologica).

Iako zauzimaju suprotstavljene strane, zanimljivo je kako zapravo vide jednako rješenje za odašiljanje kvalitetne poruke javnosti tijekom nastupa. Ako usporedimo iskaze sudionika o načelima koja su htjeli prikazati u svom performansu, vidljivo je da su željeli isto (otvoren završetak koji će navesti publiku da razmisli o značenju scene). Odnosno, vidljivo je da se radi o nesporazumu zbog manjka komunikacije i krutih stavova zbog kojih ne vide da teže sličnim rješenjima:

STIGMATIZIRANI O SUKOBU OKO VIZIJE NASTUPA

...bila je prepirka jer... ovaj... je ona dosta rokala po dijagnozama. I gledala stvari onako malo psihijatrijski, a mi smo gledali stvari iskustveno i tako dalje, ne? I baš smo htjele zapravo, ono, podići skeč [...] na tu baš iskustvenu razinu. Da se pokaže iskustvo samo, a ne kakva je (psihijatrijska) procedura. [...] mi (smo) htjele da se zapravo pokaže koliko je neutralna. [...] koliko je skliska ta linija [...] i što je ludo, a što je normalno? Odnosno, što je prihvaćeno (kao) normalno, a što nije? [...] i htjele smo, ono, da ta linija se ostavi nejasnom. A ona je inzistirala da se pokaže na kraju ono (proceduralno ispravno) - znači da ta druga osoba ode doktoru. I da kao onda ispadne – (pozitivno) „znači, ova ide doktoru“, (i negativno) „a ova nešto ne ide?“ [...] Tako da smo htjele zapravo baš da se ono pokaže [...] koliko ludilo, ono, stvarno nije ludilo, ne?

PSIHOLOGICA O SUKOBU OKO VIZIJE NASTUPA

Znaš što je meni (problem)? To kad se prikazuje diskriminacija - živcira me učitelj, razumiješ? Kad sad mi moramo baš [...] sve zaokružiti, a meni to užasno ide na živce. Ono – nemoj. Mislim, to nije onda umjetnost. Nije umjetnost kad ti nekome sve serviraš na tanjuru... [...] Čovječe ostavi to nedovršeno! Neka svako poveže tu neki, u svojoj glavi - ako poveže – super, ono! Razumiješ!?

Dapače, psihologica uopće ne spominje sukob sa stigmatiziranim sudionicama već pod pojmom „učitelja“ misli na drugog sudionika – što sve govori u prilog važnosti komunikacije, ali i o važnosti svijesti o potrebama druge osobe (koja se s pozicije moći može činiti nevažnom).

f. Tema iz intervjua: Publika i diseminacija

Za razliku od pilot istraživanja, ovaj javni performans je bio uspješniji – sudeći prema brojnosti publike. Točnije, od 238 sjedala u dvorani, na performansu ih je 130 bilo popunjeno (što je, poprilično velik broj i za profesionalne kazališne predstave u Zagrebu). Tome je svakako doprinijelo više faktora: vremenske prilike su bile povoljnije nego godinu ranije, sudionici su pozvali svoje obitelji i prijatelje da sudjeluju, sudionici pilot istraživanja su također došli, pokrenuta je medijska kampanja (prilog za radio emisije, nezavisni portali, novinski članci itd.) – ali za projekt vjerojatno najvrjedniji element koji je doprinio popunjenosti publike je rad sudionika pilot istraživanja. Naime, to je svojevrsni životni pokazatelj utjecaja radionica i stvaranja male grupe ljudi koji mogu svojim akcijama potaknuti druge da kritički promisle određeni društveni problem te, eventualno, prošire aktivnosti u koncentričnim krugovima.

Od ponavljajućih ideja sudionika istraživanja tu su iskazi: o pozitivnom utjecaju performansa, o prijateljskom sastavu publike, ali i o nezainteresiranosti javnosti te nerazumijevanju dijelova performansa. Kao što je ranije bilo rečeno, u izlaznim intervjuima su sudjelovale i dvije osobe koje su odustale tijekom radionica. No, jedna od tih osoba je došla na performans, tako da je tim istraživanjem dobiven i malen uvid u perspektivu osobe sudionika – ujedno i člana publike.

Unatoč značajnom povećanju broja publike, ona je i dalje ograničene strukture. Naime, sudeći prema iskazima sudionika, radi se većinom o “prijateljskoj” publici, tj. o osobama koje su osobno upoznate sa sudionicima (iako je na predstavi bio i dio publike koja je došla zbog reklamiranja nevidljivim teatrom). Odnosno, na takve programe dolaze osobe na neki način već “uključene” u temu (de)stigmatizacije – što je i očekivano jer je teško naići na kontinuirani interes javnosti, izuzev onih koji imaju osobna iskustva te profesionalni ili obiteljski interes teme stigmatizacije. Toga su svjesni i sudionici:

O OPADAJUĆEM INTERESU JAVNOSTI

Pa mislim, [...] ima puno akcija trenutno, ali [...] čini mi se da baš nekako ne uspijeva.

Ne znam. Možda ne nalazi baš na najbolji odaziv [...] ljudi. To jest, ljudi na početku pozitivno reagiraju, ali zapravo nemaju neki... nemaju neki, ne znam...

Kako misliš - na početku pozitivno reagiraju?

Kao u smislu - "Super!". Ali se ne žele [...] dalje uplitati u sve to. [...] Kad god se organizira neka akcija - reakcije su većinom pozitivne, ali [...] ne izrodi se nešto posebno iz toga.

Za to je potrebna dublja društvena, strukturna promjena koja zahtjeva obrazovnu promjenu. No, i ovakvi „mali“ pokušaji imaju određeni diseminacijski potencijal – očit iz činjenice da je na performansu bilo gotovo četiri puta više publike nego godinu prije. Taj porast je prisutan unatoč većinskoj nezainteresiranosti javnosti (očitoj iz marginalizacije problema stigmatiziranih osoba), tzv. borbi ovakvih programa na tržištu dokolice ²⁴⁰ i pogrešnoj fokusiranosti:

Znam da su bili svi na nekim - pošto su to većina moja generacija, imaju djecu pa su pobjegli za vikend.

■ ■ ■

[...] mislim da je trebalo za publiku ciljati neku drugu populaciju. Jer mi se čini da, ljudi koji su bili tamo (u publici) - to su naši prijatelji, poznanici. [...] To nije bilo mjesto za njih jer mislim da oni tu ništa nova nisu naučili, ali možda bi imalo efekta na ljude koji imaju više predrasuda. [...] Znači, baš tražiti ciljanu skupinu ljudi za publiku.

Iako je teško ne složiti se sa stavom sudionika da bi efekt bio veći na osobe koje imaju više predrasuda ili da je javnost općenito više zainteresirana za ove teme, valja napomenuti da je publika sudjelovala dobrovoljno te da kazališne predstave danas (uz sve druge medije koji

²⁴⁰ Pojam tržišta dokolice srodan je pojmu tržišta religije P. L. Bergera. Prema njemu, crkva je postala proizvođač ideologija jer više nema monopol na područje ideja i svjetonazora te, shodno tome, u suvremenom se društvu nalazi u tržišnoj borbi s ostalim ponuđačima „posljednjih značenja“ (Jukić, 1991). Jedina je razlika što se u pojmu tržišta dokolice broj natjecatelja povećava i uključuje sve one koji nude usluge i spadaju u područje dokolice, poput video igrice, pametnih telefona, sporta i sl.

zadovoljavaju ljudsku potrebu za slušanjem „priča“) privlače samo jedan manji dio publike – pogotovo kada se tiču ovakve teme i amaterskog kazališta.

Vezano za fokusiranje na „pravu publiku“ valja primijetiti da je taj stav zapravo predrasudan stav jer očito nije lako (ako ne i nemoguće) na prvi pogled „prepoznati“ pojedince koji imaju brojne predrasude ili stigmatiziraju. Naime, kao što pokazuju primjeri roditelja ili prijatelja spomenutih tijekom intervjua, jednako je vjerojatno da se takve osobe nalaze i u „prijateljskoj publici“. Ili, pak, da smo mi sami ti s predrasudama, više ili manje svjesni. Shodno tome, fokusiranje nije moguće, pa niti poželjno. Jer, dobrovoljnost će uvijek donijeti bolje rezultate nego prisilno sudjelovanje - poput danas popularnog slanja srednjoškolaca u kazalište²⁴¹.

Što se tiče publike i diseminacije, najviše ponavljajućih ideja govori o nerazumijevanju scena ili performansa od strane publike, ali i od strane sudionika. Do spoznaje o stavu publike sudionici su došli naknadno – nekad između izvedbe i izlaznog intervjua. Usmeno ili elektroničkim putem, od sudionika su dobivena saznanja da njima poznati članovi publike nisu shvatili posljednju scenu punu dijaloga, te scenu „Debljina“. Zanimljivo je da obje scene koriste mnogo dijaloga (barem u odnosu na ostale scene), što je još više naglašeno u sceni „Debljina“ (jer se većim dijelom odvija u mraku). Također, sugovornici su im spomenuli „mlaki završetak“ i „nedorečenost“ određenih scena. S druge strane, neki od sudionika nisu sami bili zadovoljni scenografijom koja je napravljena za potrebe projekta, a kasnije su saznali i da je zbunjivala dio publike (što je utjecalo na razumijevanje scene „Debljina“). No, iako se može činiti da je registriranje pozitivnih ili negativnih dojmova publike nevažno za ovakvo istraživanje, te informacije nam omogućuju utvrđivanje određenih pristupa u nastupu koji se publici ponavljaju kao nejasni ili loši, odnosno, onih koji su dobri. Također, komunikacija s publikom je omogućila sudionicima da uoče neke nelogičnosti koje nisu vidjeli *iznutra* već uz pomoć onih *izvana*.

Sudeći prema iskazima intervjuiranih među publikom je bilo i onih koji su performans doživjeli pozitivno (ili barem neke njegove dijelove). Pozitivnost vjerojatno ne čudi kada se uzme u obzir da se radi prvenstveno o prijateljskoj publici koju spominje većina sudionika (n=9). Među prijateljskom publikom nalaze se očekivano prijatelji i prijatelj prijatelja, obitelj i rodbina – ali i „učenici“. Neki od njih su došli u grupama od „šest ili sedam“ osoba – što je

²⁴¹ Slične ideje o potrebi dramatizacije procesa radionica i performansa kako bi se postigao „snažniji“ efekt, čule su se i od strane sudionika i od strane suradnika. I to je svakako točno ukoliko je cilj isključivo aktivistički. No, uz aktivistički cilj ovaj projekt ima i istraživački cilj i svako neznanstveno (pa i lažno) poticanje kroz dramatiziranje nije bilo prihvatljivo (i ne bi trebalo biti u sličnim projektima).

zasigurno utjecalo na daleko veći broj publike, nego tijekom pilot istraživanja kada su mnogi odlučili ne pozvati nikoga.

Što se tiče pozitivnog utjecaja na publiku (n =12), intervjuirani navode određenu iznenađenost publike kompleksnošću performansa, što se odrazilo i na pljesak publike:

O POZITIVNOM UTJECAJU NA PUBLIKU

Pa, bili su dosta pozitivni. Za cijelu predstavu. Zapravo da nisu očekivali da će biti toliko tih scena i da će biti zapravo toliko priča. Očekivali su da će biti puno nešto jednostavnije. I da će se više bazirati na nečemu apstraktnijem. Evo. Nisu očekivali da će biti zapravo baš, onako, forma predstave kao takve.

■ ■ ■

Ali svi su rekli da je bilo super. Evo, ljudi se nisu htjeli dići sa sjedala - koliko sam ja shvatila, zapravo, na kraju.

Da, da. Nisu. Pljeskali su i onda su stajali...

■ ■ ■

Bila je kolegica [...] kojoj nisam zapravo pričala ništa, samo sam joj poslala pozivnicu. I onda je rekla da nije mogla vjerovati da se to može napraviti u 10 dana. I osvrnula se na onu zadnju scenu kad smo bacali klupko.

Aha.

I rekla je da je bilo super što je to toliko promišljeno i što smo tada izgovarali neke stvari koje su ranije u predstavi spomenute. I da je onda to bila neka super poveznica i kako je to sve razrađeno i dobro konceptualno osmišljeno. (SMJEŠAK) Ja sam bila, onako, “da” (SMIJEH).

(SMIJEH)

Baš smo to promišljali (SMIJEH).

Važno je na kraju spomenuti i da je dio publike naveo kao zanimljiv i poseban jedan detalj koji je zapravo funkcionirao paralelno s predstavom – gotovo u „pozadini“ - ali s jasnim ciljem angažiranja i „uvlačenja“ publike u performans. Taj detalj smislila je jedna sudionica, a radi se o ispisanim stigmama na raznobojne listiće koji su postavljeni na sve stolice u kazalištu. Tako je publika sjedanjem na sjedalo nehotice „izabrala“ neku stigmu – čime se željelo pokazati kako svatko može biti stigmatiziran samo zato jer, metaforički rečeno, se nalazi na krivom mjestu u krivo vrijeme.

Pri svemu tome treba zadržati „noge na podu“ i uvijek biti svjestan da je akcijsko istraživanje, kao i svaki proces stjecanja znanja, proces dugotrajne akumulacije i nadogradnje. Odnosno, da se gradi korak po korak, tj. čovjek po čovjek – što vjeruje i jedna od sudionica:

O POZITIVNOM UTJECAJU NA PUBLIKU

...mislim da može (pozitivno djelovati). Da je to dobar način. Barem osvještavanja, barem skretanja pozornosti javnosti na neke probleme. Jer ipak su tamo došli, ono, neki ljudi to gledati. Mislim, bila je skoro puna dvorana. Koliko sam ja vidjela. [...]
...svi su ti ljudi vidjeli predstavu. Mislim, ako su barem jednom oni poslije razmislili o nečemu što je predstava govorila - to je uspjeh. Ono, barem da shvate da postoje takvi problem - možda neki od tih ljudi inače o tome ne razmišljaju, pa ih ovo sad potakne. I to je isto već uspjeh. Veliki.

Pomoć u tome daju dramsko-prakticionerske vježbe, kao i proces akcijskog istraživanja u kojem su sudionici definirali što je još potrebno učiniti kako bi se taj proces unaprijedio i ojačao diseminacijski, tj. društveno-aktivistički doseg projekta istraživanja.

g. Tema iz intervjua: Nove akcije

Svi koji su sudjelovali u izlaznom intervju (N =14) pomogli su definirati ono što je potrebno doraditi u sljedećim istraživanjima. Te opservacije se tiču: a) objektivnih uvjeta u kojima se radionica održava (prikladan prostor), b) procesa radionica (selekcija i motivacija, strukturirani rad, kontinuitet i intenzitet rada, uža specijalizacija, jače vodstvo, više tema i proširenje područja djelovanja), c) „klime“ (opuštena atmosfera, više interakcije), d) snage performansa (jači utjecaji na publiku).

Od ponavljajućih ideja sudionika, skupina onih koje tvore temelj nalaza su svakako one o intenzitetu i dubini rada (n =7), o vodstvu radionice (n =7) i o strukturiranom radu (n=6). Po pitanju intenziteta rada, sudionici smatraju da bi uz „dan odmora“ dobro došao i „sporiji tempo“, koji bi stvorio i „opušteniju atmosferu“ i dao sudionicima priliku da se „zbliže“.

Sudionici navode „napetost“ i „zamor“ u periodu kada se počelo raditi isključivo na performansu, što je svakako u skladu s očekivanjima - jer je tada fokus svih uključenih odmaknut s ludičke igre i istraživanja na formiranje uspješnog performansa – što je pojačalo stres (oko umjetničkog aspekta, dolazaka sudionika i sl.). No, intenzivne radionice su bile jedne od osnova pristupa. Naime, tijekom osmišljavanja radionice i na temelju Goffmanovih nalaza, nastojalo se radionice učiniti intenzivnim (u smislu vremena koje će sudionici provesti

zajedno), kako bi se sudionicima omogućilo „dublje“ iskustvo *drugog* kroz mješovitu interakciju. Valja uzeti u obzir i objektivnu financijsku i prostornu uvjetovanost koje su također „poticale“ na intenzivnost rada (prostor je bio na raspolaganju samo određeno vrijeme, a suradnici su plaćeni po satu). No, sudeći prema iskazima sudionika ispada da duže vremensko trajanje susreta ne znači i jači intenzitet susreta. Do njega se trebalo doći sporijim tempom i razrađenijim pristupom, odnosno, onime što su sudionici naveli po pitanju „dubine“ rada.

Važnost opuštene atmosfere ističe troje intervjuiranih (n =3), a sljedeći primjer opisuje kakav je utjecaj trenutaka u kojima je nedostajalo opuštenosti:

O NAPETOSTI

U početku je bilo OK. [...] Ali kasnije je bilo napeto. [...] među ljudima. Evo recimo, ne volim [...] kad moram svoje slobodno vrijeme utrošiti u nešto gdje nešto [...] ispitujem i onda kad dolazim u neke napete situacije u koje na neki način se moraš ili postaviti ili ne možeš biti slobodan nego se moraš nekako postaviti, evo u tom smislu. To mi nije bilo OK. Tako, takav neki oblik mi ne odgovara. Nije to bilo (konstantno), bilo je par puta, ali ovoga, recimo, to mi ne paše.

U tom smislu, napetost nije nešto pozitivno i što, kao što se često kaže, izvlači najbolje iz nas. Upravo suprotno. Napetost u ovakvom procesu (koji teži biti slobodan i kreativan) je ono što odbija od povratka k njemu i stvara sumnje. Umjesto napetosti (koja je možda poželjna u nekim drugim, natjecateljskim aktivnostima), sudionici kao potencijal za „razbijanje“ napetosti navode humor. Odnosno humor, apsurd i smijeh navode kao „super akciju koja bi nadišla stigmatizaciju“:

O HUMORU KAO AKCIJI KOJA NADILAZI STIGMATIZACIJU

Ono, tipa - šta? Da sad netko ima ne znam što, ali da pokaže smisao za humor. Recimo, meni je to super stvar za diskriminaciju. Sad, ne znam, neki... neki... nemam pojma... *gay* koji se sprda na svoj račun. Ono.

Ali ono što je meni bila super ideja i nismo je realizirali i mislim da je to stvarno onako neka "super akcija" koja bi nadišla stigmatizaciju je taj apsurd i smijeh. Ono, nakon svega toga. To je (jedna) gospođa primijetila da smo se strašno smijali, a kako ja inače u životu manje-više reagiram smijehom [...] pa je to nekako meni

osobno neka akcija. Ajme, da! Strašno smo apsurdni i zato što smo apsurdni [...] nemaš ništa drugo nego se smijati[...]. I onda na kraju nešto i poduzeti - naravno!

Što se tiče “dubine” rada, dio sudionika smatra da se trebalo i moglo ići “dublje”, odnosno, „jače“ – za razliku od vremenskog intenziteta za koji smatraju da je trebao biti slabiji:

O “DUBINI” RADA

Da. Očekivala sam da će se ljudi više otvarati i da ću ja biti potaknuta više se samo-analizirati. Jesam to činila, ali zbog toga što mi je tema vrlo zanimljiva. I onda sam dosta vremena i doma, navečer poslije ili tijekom dana provodila u razmišljanju o tome, ali mislim da je isto tako to moglo ostati na površnijoj razini. Hoću reći da sam očekivala da će aktivnosti koje smo tu radili biti nekako promišljenije povezane i da će cijeli proces imati, ha, jednu dublju perspektivu.

...mislila sam da će to ići u nekom smjeru prevazilaženja stigmi. [...] Da će predstava rezultirati nečime nad čime će se ljudi zapitati.

Očito, ovaj se problem javlja zbog loše komunikacije zbog koje su sudionici imali očekivanja koja se tijekom akcijskog istraživanja ne mogu realizirati. Odnosno, kako projekt ima znanstveno-istraživačku pozadinu koja istražuje mješovitu interakciju, nije bilo moguće niti poželjno navoditi sudionike na „rješenja“, već su prepušteni sebi u najvećoj mogućoj mjeri (tolikoj da se ne ugrozi izvedba završnog performansa). Očito, to je trebalo bolje ili češće komunicirati kako bi se izbjegao nesporazum. Dakako, moguće je i da nesporazum nastaje zbog prethodnog iskustva sudionika (jer se u ovim konkretnim slučajevima radi o osobama koje imaju znatno, pa i profesionalno radioničko iskustvo) koje im je, moguće, utjecalo na očekivanja o ulozi voditelja i sudionika, kao i dubini rada. Uz njih, u radionicama su sudjelovale i osobe koje imaju određena iskustva u terapijskom radu koji im je ovdje, čini se nedostajao. No, iako je srodnost dramsko-prakticionerskih i terapijskih ciljeva dokazana nebrojeno puta (Boal, Moreno itd.) – u ovom pristupu postoji znatna razlika. Naime, kako se radi prvenstveno o znanstvenom istraživanju koje se koristi dramskim radionicama (i prednostima dramsko-prakticionerskih vježbi) kao modificiranom fokus grupom, uloga voditelja-istraživača (pa i sudionika) se znatno razlikuje od uloge voditelja u dramskim, plesnim i sličnim umjetničkim ili edukativnim radionicama. Isto se može reći i za terapijski aspekt procesa koji, jednostavno,

nije uključen u dizajn ovih dramsko-istraživačkih radionica (za razliku od, recimo, psiho ili sociodrame).

Tako da se ti problemi zapravo naslanjaju na probleme koje su sudionici uočili u vezi uloge vodstva, odnosno oko vođenja radionica (n =7) i strukturiranosti rada (n =6).

Intervjuirani vrlo složno navode da je bilo potrebno „više vodstva“ jer se nalaze na novom „teritoriju“ u kojem su tražili svojevrsnog lokalnog vodiča koji poznaje puteve:

O ULOZI VODITELJA

I ono što mi je možda malo falilo je malo više vodstva, ajmo reći.

Zato što [...] ti imaš iskustva s teatrom i možda neki ljudi na radionici koji su bili imaju, a ja recimo nemam. [...] I onda sam možda oko tih vježbi [...] očekivala malo više uputa za same te činove ili radnje [...] same predstave.

Mi smo se razgovarale što ćemo i onda su došle s tom idejom i meni se to činilo stvarno famozna ideja, ne? Jedino što je, ja mislim, kada je tako mnogo teksta - onda to treba vjerojatno ipak glumački urediti.

Iskazi o tome koliko voditelj treba *voditi* pokazuju da tu postoje razlike u mišljenjima. Neki sudionici smatraju da vodič treba voditi „utabanim“ stazama (vježbama) bez pogovora, dok ga drugi vide više u ulozi facilitatora koji iznosi stručna mišljenja:

O ULOZI VODITELJA

Onaj dio sa vježbama - mislim da tu nemamo mi što odlučivati. Ja tu ne bi uopće pitala (sudionike)... Ali dobro, to je moj stav. Nemaš pravo što odlučivati. Vježbe su te i te. Shvaćaš? I taj dio nije participativan. Ima se odraditi i gotovo. Ovaj drugi dio koji je kreativan može biti participativan. Ali ovaj prvi dio koji je, ono, tehničke prirode - to treba samo odraditi i gotovo. Što se prije s tim krene i prije završi - to bolje, ono.

U tom trenutku, eventualno, gdje si ti mogao uletiti kao facilitator - da smo te zvale, a nismo.

Mogli ste, da.

Da samo kažeš što ti, u smislu voditelja projekta, misliš o tome. Šta bi se tu dalo napraviti? [...] Mislim čisto da daš možda neko svoje osobno mišljenje.

Svakako treba istaknuti da se ponovno pokazalo kako je uloga voditelja i sudionika bila nedovoljno komunicirana:

O ULOZI VODITELJA

Hm, hm... što se tiče savjeta nekoga... hm... e možda bi, u startu - ja to sam shvatio, recimo, drugi-treći put - u startu bi odmah ljudima trebalo dati do znanja jasnije da su oni ti koji sve kreiraju.

Ja to nisam dobio na početku, taj osjećaj. Mislio sam da ćete vi voditi, a mi ćemo se tu uklopiti, jel?

Tek sam kasnije došao do neke spoznaje da smo mi ti koji i stvaramo priču i sve i onda, u biti, bi bilo dobro da možda ljudima se jasnije naglasi na početku da su oni ti koji će stvoriti priču, da se malo još prije uvedu u sve to. Evo recimo, to ja nisam dobio na početku taj osjećaj, nego tek kasnije - onda sam se možda i kasnije u to uključivao, po nekim ovim točkama - kako si ti rekao - gdje sam pokušavao pokrenuti neke stvari.

Nedovoljno komunicirane uloge voditelja i sudionika dovele su do neispunjenih očekivanja za koje je apsolutno nevažno da li su nerealna – jedino što je važno za one koji ih imaju jest da ih imaju. Sve to, naravno, dovodi do nepotrebnih problema za koje se – kao što pokazuje jedan od gornjih primjera – saznaje tek kad je kasno (tj. nakon što je radionica završila, a sudionici odustala). Komunikacija očito mora biti potpuna, tj. dvosmjerna i vjerojatno je bolje ne implicirati da su neke informacije prenesene samo zato što su izrečene ili zato što su zapisane i pročitane – već treba uvijek budno paziti na znakove nerazumijevanja.

Paralelno s problemima nedefiniranog vodstva, sudionici navode problem strukturiranosti procesa. Intervjuirani navode da su očekivali bolju strukturiranost radionice, odnosno bolju iskorištenost vremena i jasniju usmjerenost ka cilju:

O MANJKU STRUKTURE

Mislim, mene to sve nije smetalo ili me ometalo, zato jer - kažem ja sam se dobro zabavljala tamo - ali vjerojatno... Ja ne znam koliko to za sam tvoj projekt treba ili ne treba biti nešto, jel? Hm... možda je manje strukturirano u smislu “što ćemo sad raditi”.

Ovdje se ponovno pokazuje kako je uloga voditelja radionice i uloga sudionika nedovoljno komunicirana. Odnosno, iako je u svakom kreativnom procesu za očekivati da se moglo djelovati produktivnije – očito je trebalo dodatno komunicirati sudionicima da su oni ti koji biraju „scene“ i kreiraju performans. Svakako treba uzeti u obzir i mogućnost da je korištenje naziva voditelja radionice, istraživanja ili udruge bila pogreška, te da je umjesto tih naziva bolje koristiti neki naziv koji ne implicira vođenje i iščekivanje drugih. Strukturna nejasnoća stvarala je napetosti koje se u iskazima sudionika prepoznaju najviše kao „gubljenje vremena“:

O GUBITKU VREMENA

I bilo bi bolje da je malo strukturiranije, zato što bi se onda manje vremena provelo u gubljenju vremena.

■ ■ ■

...tamo u Medici [...] nisam baš vidjela neki smisao toga što smo radili. Možda zato što smo bili podijeljeni u grupe, pa je uvijek jedna grupa radila, a druga je sjedila [...] imala sam nekako dojam da se gubi vrijeme.

Ono što je zanimljivo kod zadnjeg primjera je to što je prostor u Medici bio premalen, te je izmjenični rad u grupama organiziran iz tog razloga - uz „glumački“ razlog koji navodi Anne Bogart, da je za glumca promatranje kolega (i ljudi općenito) jednako važno kao i gluma sama (Climenhaga, 2010). No, svakako pri provedbi ovakvih aktivnosti treba imati na umu da su se sudionici prijavili kao individue te da su vjerojatno motivirani osobnim probitkom (kao što pokazuje istraživanje, motivi su prvenstveno profesionalni i osobni rast). To jest, važno im je da su aktivni tijekom procesa, a ukoliko je naizmjenični grupni rad neizbježan, treba posvetiti posebnu pozornost da se sudionicima predoče prednosti promatračke uloge. U suprotnom se riskira osjećaj gubitka vremena, napetosti i slično. Uz gubitak vremena, javlja se i ideja da proces treba biti utemeljen u teoriji i uvijek se kretati prema zadanim koracima:

O STRUKTURIRANOSTI OPĆENITO

Čekaj, kad bi se radilo dalje, ne bi išlo u ovom smjeru u kojem je to išlo na ovim radionicama nego - neću reći kvalitetnije, nego - drugačije odradi.

Što znači drugačije?

Pa da ima, onako, glavu i rep. [...] Mislim, vjerujem da teorija za tako nešto postoji i da bi trebalo pratiti tu teoriju, onako, po koracima.

Ta je opservacija svakako bliska onoj prema kojoj se dizajniralo ovo istraživanje – a to je utemeljenost i mjerljivost (koraci). No, idealni dizajn istraživanja često je različit od onog realnog koji je moguće provesti. Stoga je pri dizajnu ovakvog akcijskog istraživanja, koje njeguje interdisciplinarnost, kvalitativne i kvantitativne metode te teži poticati slobodu i kreaciju sudionika, važno zadržati fleksibilnost u rubnim slučajevima ili, pak, u onima kojih uopće nema na „karti“ (nisu planirani). Sukladno tome, svakako je uputno aktivnosti teorijski utemeljiti i definirati korake (što je sve ranije opisano), ali ako se potiče sloboda i kreacija – onda treba biti spreman na slobodne i kreativne (tj. nepredvidive) situacije. Odnosno, i strukturiranost i fleksibilnost imaju svoje prednosti, a za ovakvu aktivnost je najprikladnija fleksibilna strukturiranost koja se drži osnovnih načela, uz naglašenu fleksibilnost kojom će apsorbirati iznenadne ili snažne „udarce“ i promjene (poput paukove mreže).

Uz te tri glavne točke intervjuirani navode i druge, jednako važne, a prva se tiče prostora (odnosno, selidbe usred procesa). Naime, iako se ovdje radi o „simboličkom teatru“, odnosno teatru koji se u teoriji može simbolički „aktivirati“ u svakom prostoru za koji se sudionici dogovore da je prostor teatra (slobode od uloga, interakcije, slobode kritike), iz iskaza sudionika je jasna važnost prikladnosti prostora. Stoga je pri planiranju dramsko-istraživačke radionice svakako uputno razmisliti i o prikladnosti prostora jer će se sudionici lakše uživjeti u proces. Naime, tijekom održavanja radionica 2012. godine, sudionici su pri kraju procesa morali „iseliti“, probe iz Centra za kulturu Trešnjevka u prostor **Medike**, zbog iznajmljenosti (tj. zauzetosti) prostora. Ta zamjena se pokazala kao nužna, ali je i utjecala na neke sudionike koji se trebaju pripremiti za nastup u prostoru u kojem će i nastupati:

Da li ti se još nešto mota po glavi? Nešto što želiš reći ili sam propustio pitati?

Jedino da se proba iduće godine - dakle to je stvarno neka stvar na koju ne možete utjecati – (osigurati) prostor. [...] Čisto zbog tog performerskog dijela jer je drugo orijentirati se u (drugom) prostoru...

Slične potrebe za prikladnim prostorom navodili su i članovi UPSET-a u radu između radionica, koji se odvijao uglavnom u učionici ili na otvorenom. Oni su imali problema s uživljavanjem i fizičkim oslobađanjem, te se stoga pitanje prostora svakako nameće kao važno (iako ne i presudno).

Svakako, treba uzeti u obzir i ponavljajuće ideje koje pozivaju na užu specijalizaciju radionice (n =1) i proširenje područja djelovanja i pokrivenih tema (n =3). Za razliku od sudionika pilot istraživanja koji su dijelom smatrali da bi bilo bolje obraditi sve tipove stigme pod krovom jedne radionice (što je odgovaralo i nalazima analize kojom se pokazalo da nositelji jednog tipa stigme rado stigmatiziraju nositelje drugih tipova stigmi), nakon ovog istraživanja javili su se glasovi koji pozivaju na užu specijalizaciju:

O PREDNOSTIMA SPECIJALIZACIJE RADIONICE

...kad nekako se sve te stigme strpaju zajedno - to je OK - ali onda imam osjećaj kao da se to nekako ipak raspline. I onda bi možda bilo super [...] dublje ući u jednu, dvije, tri ili tako nekako, zar ne?

Kako oba pristupa (univerzalnost, specijalizacija) imaju svojih prednosti i mana, zapravo nema jedinstvenog rješenja. Odnosno, izbor univerzalnosti ili specijaliziranosti pristupa bi ovisio o potrebama akcijskog istraživanja, kao i o objektivnim uvjetovanostima (financije, prostor) i okolnostima (npr. brojnost sudionika). Dakako, kako bi se ostavilo prostora za odluku, bilo bi poželjno ostaviti dovoljno vremena između regrutacije sudionika i početka radionica - ali to ponovno ovisi o raznim objektivnim uvjetima.

U intervjuima se spominje i potreba za kontinuitetom rada koja se na neki način naslanja na ponavljajuće ideje o specijalizaciji jer govori o potrebi da se zadrži jedan smjer rada jer bi se time došlo „dublje“ i „netko bi“ verbalno „skočio na nekoga“. No, akcijsko istraživanje ne treba latentno „izazivati“ sukobe već isprobavati različite pristupe i definirati one koji odgovaraju što većem broju ljudi.

Po pitanju tko kome odgovara, neki sudionici su naveli problem motivacije koji se, na kraju krajeve, tiče selekcije sudionika. Naime, neki od njih nisu dolazili redovito – što je negativno utjecalo na druge i rad:

O MOTIVACIJI

Da si me pitao u procesu, vjerojatno bi bila, onako - malo ljuta (SMJEŠAK) u nekim momentima. Jer mi je stvarno bila užasna stiska s vremenom i bila sam groznog zdravstvenog stanja i onda kad dođeš onako s temperaturom, imaš sutradan ispit i ne pojavi se, ono, 50% ljudi...

[...]

Poslije sam nekako to otpustila i onda mi je baš bilo "OK, ako će netko doći – super. Ako netko neće, ako će netko raditi - super. Tako da pri kraju sam se i tome nekako prilagodila...

Svakako je razumljiva frustracija manjkom motivacije kod drugih ili njihovim drugim obvezama, što predstavlja još jedan od kroničnih problema koje akcijsko istraživanje ne može riješiti. Odnosno, kako je sudjelovanje u akcijskom istraživanju isključivo dobrovoljno, ne može se utjecati na dolazak sudionika. Shodno tome, jedino što je moguće je dodatni rad (individualni ili grupni razgovori i sl.) s onima koje kašnjenje ili nedolazak drugih frustrira – i tome svakako treba pridodati pozornost, iako ne može biti garancija.

Još jedna mogućnost je stvaranje jače kohezije i povezanosti grupe, što je spomenulo dvoje sudionika (n =2). Jedna od njih je odustala tijekom radionica i smatra da se na početku trebala stvoriti „povezanija atmosferu među ljudima“ i osigurati više vremena za upoznavanje. Tada sudionici svakako ne bi trebali nagađati da li je ili „nije bilo baš puno ljudi koji su proživljavali razne stigmatizacije, diskriminacije“. Prema tome, svakako treba obratiti pozornost na upoznavanje, uz napomenu da će takve aktivnosti uvijek, u nekoj mjeri, ostati u području osobnih preferencija.

Jednom kad radionice završe, pozornost prelazi na performans za koji dio sudionika (n =5) smatra da treba jače utjecati na publiku. Odnosno, da treba biti osmišljen i režiran tako da ostvari jači utjecaj. Pa predlažu da se performans izvodi za publiku koja ima više predrasuda, a kao medij koji to može postići navode Boalov „nevidljivi teatar“, koji i inače smatraju zanimljivim:

O NEVIDLJIVOM TEATRU

Dobro, a kako „dovući“ publiku koja ima više predrasuda na predstavu?

Pa ne znam. Uopće (ne „dovlačiti“) nego otići toj publici.

"Otići" - to je dobar argument. To je ono što su (sudionici UPSET 2011) radili.

Nevidljivi teatar, recimo.

E na primjer. Eto, to. Da.

Pričala mi je (sudionica pilot istraživanja) da ste radili one performanse u tramvaju prije (radionica 2012.).

Oni su (radili), da.

Realnom tramvaju, da. [...] Ahm. I to mi je fora, kužiš?

Takozvani “nevidljivi teatar”.

E. Kužiš, tako da nevidljivi teatar bi meni baš bilo fora raditi, razumiješ?

Iako se i ovdje radi o predrasudi sudionika kako „prijateljska publika“ nema predrasuda (ili da se njima ne može poslati poruka), nevidljivi teatar Augusto Boala se svakako pokazuje kao medij kojim se može, uz pomno planiranje, prezentirati određene društvene probleme i onima koji ne idu u kazalište ili onima koje tema stigmatizacije u njihovoj svakodnevici ne zanima.

Oni koji smatraju da je bolje proširiti teme kojima će se ovakav projekt baviti vide budućnost projekta kao „platforme za izražavanje unutar tih nekih tema“. Što se tiče proširenja područja djelovanja, neki sudionici smatraju da se mogu organizirati slične istraživačke aktivnosti ali kroz druge medije i kombinacije:

O PROŠIRENJU PODRUČJA DJELOVANJA

...to mogu onda biti i likovne radionice i kazališne i kombinacije i performansi i ulični...

Neki također smatraju da bi ovakve radionice dobro došle u edukaciji studenata i pripremi za kasniji rad:

O KORIŠTENJU RADIONICA U EDUKATIVNE SVRHE

...mislim da bi bilo super... [...] za našu struku. Ono, pomagačku struku koja radi sa stigmatiziranim, marginaliziranim ljudima. Mislim da bi to bilo izvrsno, baš onako ciljano raditi. [...] Znači na ERF-u (Edukacijsko-rehabilitacijskom fakultetu) [...] Na medicinskom faksu. [...] Mislim da bi to stvarno bila izvrsna, izvrsna... [...] Ili, ne znam, Učiteljski. [...] Mislim da bi to stvarno bilo neprocjenjivo iskustvo za edukatore, rehabilitatore, (i) sve osobe koje se bave time. Čak bi onako ja to uvela kao kolegij, da budem iskrena (SMJEŠAK). Ono... čisto da dobiješ [...] dojam i istraživanje o određenoj problematici, stigmi...

O KORIŠTENJU RADIONICA U EDUKATIVNE SVRHE

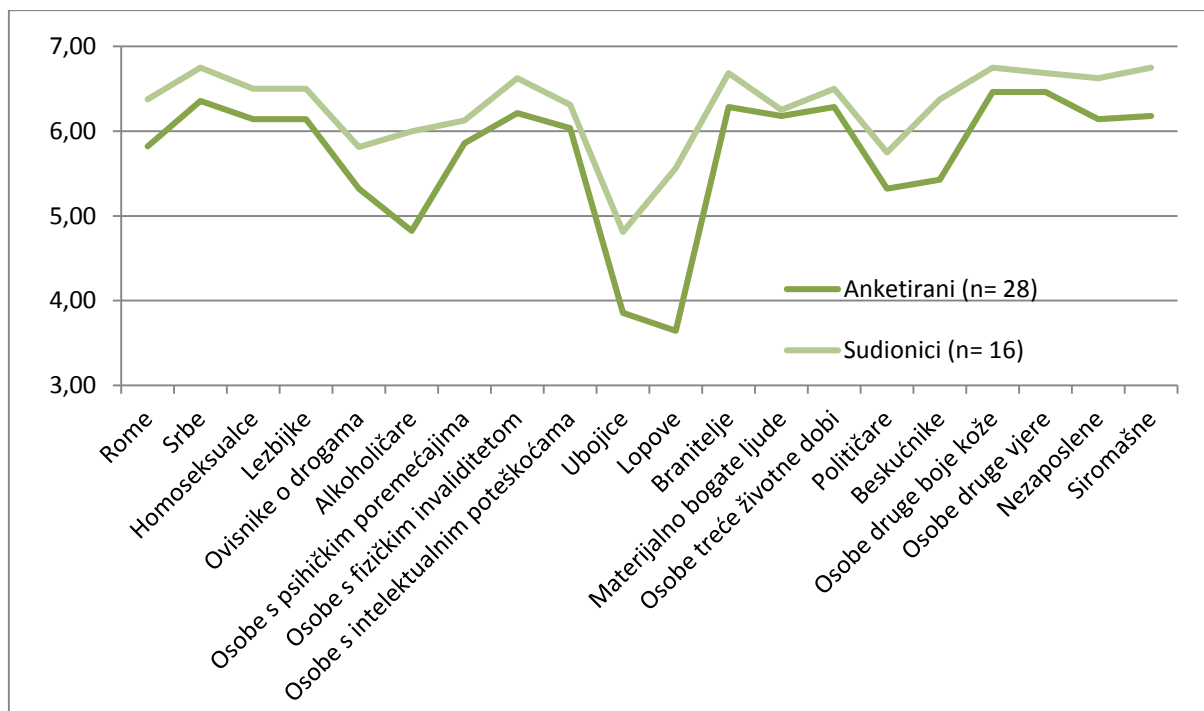
Jer druga je priča kad je to iskustveno učenje. Koliko god je ono možda umjetno, u toj nekoj priči - jer je to teatar. [...] Ali opet je prikaz stvarnosti i, ono, uživljavanje. I mislim da to stvarno (potrebno) pogotovo u određenim strukama - ali mislim i svim (strukama).

Ono što vide kao prednost ovakvog rada je iskustveno učenje, te uživljavanje (tj. veće razumijevanje), a prednosti od takvog učenja bi se mogle ostvariti u svim strukama jer razumijevanje dolazi tek nakon što „uđemo u situaciju“:

5.4.5. Promjena stava: Bogardus skala socijalne distance

Kao i u pilot istraživanju, ispitanici su upitani da procijene stupanj do kojeg prihvaćaju određene skupine u društvu. Za razliku od pilot istraživanja (u kojem se pokazalo da se u anketi može očekivati malen broj odgovora, koji ne predstavljaju materijal za kvalitetnu statističku analizu), ovaj put su informacije dobivene pomoću ovog instrumenta korištene u pripremi radionice, tj. za bolje upoznavanje budućih sudionika i pripreme potencijalno kontroverznih tema oko kojih bi se mogla povesti kvalitetna rasprava tijekom radionica ili koje bi mogle poslužiti kao motivi za scene završnog performansa.

Podijeljeni na one koji su sudjelovali samo u anketi ($n=28$) i one koji su sudjelovali u dramskim radionicama ($n=16$), uočene su određene razlike u prosječnim srednjim vrijednostima. Odnosno, oni koji su krenuli na radionice su pokazali veći stupanj prihvaćanja svih istraženih skupina. Također, pokazalo se da unatoč višem stupnju prihvaćanja, sudionici „prate“ one koji su anketirani po prihvaćanju svih skupina, izuzev skupine lopova. Pa su tako ispitanici pokazali najmanji stupanj prihvaćanja za ovisnike o drogama, alkoholičare, ubojice, lopove i političare (jedine kategorije za koje su ispitanici dali ocjenu 1 – „izbacio bih ih iz države“), dok su najviše prihvaćene osobe druge vjere (najniža ocjena prihvaćanja je 6 – osobni bliski prijatelj), te osobe druge boje kože i osobe treće životne dobi (najniža ocjena prihvaćanja je 5 – susjedi u istoj ulici ili zgradi). Ipak, valja naznačiti i da ispitanici među nositeljima plemenskih stigmi najmanje prihvaćaju Rome. Među anketiranima su daleko najniže prihvaćeni lopovi („kao sugrađani u mojoj državi“) te su oni, zanimljivo, među anketiranima prosječno niže prihvaćeni čak i od ubojica, dok su među sudionicima znatno više prihvaćeni (prosječno 5.56) - čak kao „bliski osobni prijatelj“.

Slika 34: Bogardus skala socijalne prihvatljivosti: Prihvaćanje drugih kod sudionika - prije i poslije radionice

Dakle, kako se u pilot istraživanju pokazalo kako anketiranje prije-poslije radionice nema smisla (zbog dobrovoljnosti i principa procesa sudionici daju odgovore i nekoliko tjedana ili mjeseci nakon njegovog završetka; mali uzorak), u istraživanju 2012. je anketa iskorištena kako bi ukazala na strukturu sudionika i ukazala na potencijalne razlike između anketiranih (onih koji su sudjelovali samo u anketi) i sudionika radionica. I ovdje se pokazao određeni trend (iako zbog ranije opisanih problema nije moguće zaključivati ili generalizirati), tj. da u radionicama sudjeluju oni koji su već na neki način otvoreniji prema stigmatiziranim skupinama.

5.4.6. Druga akumulacija: Sažetak i analiza glavnih rezultata istraživanja UPSET 2012

Kao i nakon pilot istraživanja, potrebno je ukratko sumirati i analizirati glavne nalaze istraživanja 2012. godine jer u dramsko-akcijskom istraživanju svaki njegov ciklus predstavlja vrijednost za sebe, ali je i dio šireg procesa akumulacije znanja i uspoređuje se sa svojim istraživačkim prethodnicima i nasljednicima – što će biti izloženo u finalnoj sintezi i raspravi o spoznajama istraživanja. Točnije, sve istraživačke teme koje su nastale na osnovu podataka iz oba istraživanja će se sintetizirati u teorijske konstrukte i iznijeti u teorijskom narativu, a sve kako bi se usporedilo iskustvo sudionika s istraživačkim pitanjima, ciljevima i hipotezama. Jednako kao i tijekom pilot istraživanja, istraživanje 2012. godine doprinijelo je definiranjem

profila sudionika, opisom procesa dramsko-akcijskih radionica i javnog nastupa, te zaključcima o istraživačkim instrumentima.

a. Profil i ζ -iskustvo sudionika

Kao i na početku pilot istraživanja, u uvodnom istraživanju su prikupljeni sociodemografski podaci o sudionicima kako bi se bolje upoznali s obilježjima sudionika i njihovom ζ -iskustvu. Prosječno, osoba koju su u 2012. godini interesirale dramsko-akcijske istraživačke radionice na temu stigmatizacije je gotovo isključivo²⁴² ženska osoba od 21 do 30 godina starosti. Ta je osoba visoko obrazovana (VSS) i radi, odnosno, studira ili studira uz rad. Drugim riječima, radi se o aktivnim, mlađim osobama. Ta osoba ima određena ranija iskustva s dramskim ili glumačkim radionicama, te manja (oni bi nazvali „amaterska“) glumačka iskustva, a živi u Zagrebu u relativnoj blizini gradske četvrti Trešnjevka Sjever (gdje se nalazi CEKATE). Također, ta osoba većinom nema striktnih podtema stigmatizacije koje ju interesiraju i kojima se želi baviti tijekom radionica, odnosno otvorena je za sve teme (iako je interes za temu karakternih stigmi nešto više izražen). Oni koji imaju informaciju koju žele prenijeti do te osobe svakako se trebaju koristiti prvenstveno e-poštom, umjesto tiskanih materijala (letaka, plakata), iako treba reći da raznovrsnost korištenih medija doprinosi širem doseg u oglašavanja (i brojnosti sudionika), ali e-pošta koja dolazi iz poznatog izvora (tj. koja je prosljeđena) svakako donosi najbolje rezultate i regrutira najveći dio sudionika. Tu je i pitanje dostupnosti interneta koji je danas sve više dostupan, ali još uvijek u znatno manjoj mjeri onima koji su socijalno ili ekonomski ugroženi (npr. beskućnici, Romi i sl.) – pa oglašavanje samo putem internetske stranice ili e-pošte riskira ne doseći te skupine.

Prema ζ -iskustvu, ta osoba se najčešće ne svrstava u stigmatizirane osobe – zbog čega su joj primarni motivi sudjelovanja želja za učenjem, te pomaganjem drugima i aktivnim sudjelovanjem u društvu. Ta osoba želi nešto naučiti o stigmatizaciji, sebi i drugima, te pospješiti svoje profesionalno znanje neformalnim obrazovanjem u kojem ju zanima i kombinacija teatra i rada sa stigmatiziranim osobama (npr. socijalni rad). Iako se ne svrstava među stigmatizirane skupine, ta osoba je osjetila predrasude, pa i diskriminaciju drugih. Drugim riječima, iako te osobe možda i jesu doživjele socijalnu stigmatiziranost – ta stigma za njih nije bila od presudne važnosti, odnosno, nije im bila centralna i utjecala na cjelokupan identitet (često i zbog pozitivnog stava i mogućnosti promjene sredine, tj. okretanja onima koji ih

²⁴² Iako su i u pilot istraživanju prevladavale osobe ženskog spola, treba istaknuti da je to u ovom istraživanju još i izraženije – pogotovo po pitanju onih koji su stvarno sudjelovali na radionicama (među kojima je bila samo jedna muška osoba).

prihvaćaju). To govori da se radi o osobama koje ova tema interesira, odnosno, koje su svjesne konteksta suvremenog društva i prepoznaju predrasude, stigmatizaciju i diskriminaciju. Stoga ta osoba prepoznaje predrasude i diskriminaciju koju trpe njoj bliske osobe, a najčešće je imala i određeno volontersko i/ili profesionalno iskustvo sa pripadnicima stigmatiziranih skupina – od kojih smatra da su najsnažnije stigmatizirani nositelji karakternih stigmi (pa se njima i bavi).

b. Proces dramsko-akcijskih radionica i javni nastup: Akcije koje nadilaze stigmatizaciju i mane procesa

Proces dramsko-akcijskih radionica snimljen je kamerama (kao osnovom za istraživački dnevnik), te su sudionici nakon istraživanja dali izlazni intervju o svojim iskustvima. Kamere se ponovno nisu pokazale kao problematične za sudionike, te one svakako predstavljaju važnu metodu bilježenja procesa koja ima i potencijal za kasniju diseminaciju rezultata²⁴³. Procesno najvažnija promjena je svakako ona o objedinjavanju svih tipova stigmi u jednu radionicu, tj. ostvarenje mješovite interakcije između „normalnih“ i stigmatiziranih po svim tipovima atributa. Na taj se način pokušalo odgovoriti na spoznaju iz pilot istraživanja koja je potvrdila nalaze brojnih drugih istraživanja – da stigmatizirane osobe mogu stigmatizirati druge. To jest, pokušalo se vidjeti kako će reagirati sudionici mješovite interakcije u kojoj se nalaze svi tipovi stigmi i „normalni“ zajedno.

Sami proces radionice ostao je isti, odnosno, sudionici su prolazili Turnerov obred prijelaza i fokusirali se, pomoću akcijskog istraživanja, na pronalaženje akcije koja nadilazi stigmatizaciju. Faze obreda prijelaza su bile fluidne, a svakog dana radionica se pokušavalo reflektirati cjelokupan proces obreda prijelaza – jer sudionici nisu bili izolirani od svakodnevnog života nego su mu se svake večeri vraćali, pa je bilo potrebno u uvodu koristiti dramsko-prakticionerske vježbe prikladne za fazu rastajanja (vježbe za jačanje grupne kohezije, poput onih Augusto Boala), nakon kojih bi uslijedila liminoidna faza naglašenog istraživanja akcija koje nadilaze stigmatizaciju, dok se radionica trebala završiti zajedničkom diskusijom. Dakle, fizička aktivnost ili relaksacije u uvodu, ludičko istraživanje kroz igre, vježbe i slobodnu kreaciju u grupama, te završno intelektualiziranje, tj. diskusija o procesu, prednostima i manama. Ovaj put je naglašen simbolički ulazak u prostor simboličkog teatra, prostora slobodnih uloga, interakcije i kritike, te su sudionici u uvodu prošli svojevrsan obred rastajanja

²⁴³ Kao i tijekom pilot istraživanja, sudionici su potpisali Izjavu kojom potvrđuju da su upoznati sa svim aspektima istraživanja i svojim pravima, te da će se svi prikupljeni podaci koristiti samo u znanstvene svrhe – što je i ovdje slučaj. Snimke predstavljaju diseminacijski potencijal - pod pretpostavkom daljnje organizacije rada pod krovom udruge UPSET i pisane dozvole sudionika da se npr. napravi edukacijski video ili dokumentarni film.

od svakodnevnih uloga tako što su odabrali novi identitet (novu ulogu). Proces istraživanja su obilježile dramsko-prakticionerske vježbe i tehnike kojima su sudionici učili o javnom nastupu i glumačkom zanatu, ali i istraživali koje scene ili akcije su one koje žele prikazati u javnom nastupu, tj. koje akcije prema njima nadilaze stigmatizaciju. Sudionici, kao i tijekom pilot istraživanja, najviše sudjeluju u vježbama koje naglašavaju tjelesnost glumca, odnosno, koje naglašavaju komunikaciju širu od verbalne (što je bio i pokušaj voditelja radionica jer je jedna od glavnih pogrešnih predodžbi laika ta da se gluma odvija u diskursu, sjedeći za stolom).

Kako se radi o fluidnom procesu, javljale su se poteškoće sa održavanjem strukture procesa, iako valja napomenuti kako je u svakom procesu, koji povezuje umjetnost i znanost, za očekivati određene nesporazume između, takoreći, slobode umjetnika i ortogonalnosti znanstvenika²⁴⁴. Naime, iako je proces fluidan, sa znanstvene strane postoji težnja da proces održi strukturu (što je više moguće). Taj je problem usko povezan s problemom dolazaka koji svakako utječe na grupnu koheziju. Stoga su neki sudionici dolazili kasnije, a neki odlazili ranije, dok neki nisu niti došli. To je sve otežavalo jasno pridržavanje strukture, ali i stvaranje grupne kohezije među svim sudionicima. Ipak, određena baza sudionika koji su dolazili redovito je oformljena i oni su se očito referirali jedni na druge – pokušavajući ne izolirati ostale. Također, neki od sudionika su nakon nekoliko dana osjetili da to nije proces za njih i odustali, što je ukazalo na drugi problem – komunikaciju. Svakako, moguće je njihovo odustajanje i drugačije promatrati (bilo je i objektivnih odustajanja zbog promjena životnog rasporeda), no za poboljšanje kvalitete procesa važni su oni koji su oglasili neke probleme koji govore o manjku komunikacije ili nesporazumima. Ti su nesporazumi bili između sudionika i voditelja (očekivanja sudionika), ali i sudionika i sudionika (u situacijama kada nisu bili spremni simbolički napustiti svoja svakodnevna stajališta i uloge te istražiti druge opcije). Stoga je od izuzetne važnosti dodatno doraditi proces tako da obuhvati sve perspektive i omogućiti oglašavanje svih strana i svih problema – što je dakako teško izvedivo unutar uvjeta u kojima su izvedene ove radionice. Naime, za davanje jednake prigode svima (a i postizanje snažnijeg intenziteta), potrebno bi bilo osigurati kvalitetne uvjete – prostor, financije, ljudske resurse, kvalitetniju scenografiju i kostime itd. Dakle, radi se o međupovezanim problemima uvjeta i posljedica na sudjelovanje (slaba komunikacija, odustajanje, „tiha“ nezadovoljstva umjetničkim rješenjima ili odlukama o javnom nastupu i sl.). Možda je rješenje u tome da se

²⁴⁴ Naravno, radi se o pogrešnoj percepciji jer znanstvenici, jednako kao i umjetnici, najviše donose kada su slobodni unutar zadane strukture. Ipak, zbog potrebe mistifikacije umjetnosti, često se dešava takav nesporazum, kao što je pokazao i ranije opisani intervju sa dramskom prakticionerkom tijekom međunarodnog projekta *Guide Us Into Arts*.

više naglase uvodne vježbe jačanja grupne kohezije i relaksacije ili neverbalne i tjelesne vježbe pokreta - koje su sudionici istaknuli kao one koje su ih se najsnažnije dojmile.

Unatoč određenim manama (koje su, zapravo, i očekivane iz inovativnog procesa koji se tek razvija i koji povezuje znanost i umjetnost), sudionici puno više opisuju prednosti tog procesa. Skladno tome, većina sudionika je govorila o želji za nastavkom rada i nastavkom druženja (tj. održanja te grupne kohezije). Ranije je opisano da je stvaranje grupne kohezije među onima koji pripadaju u „normalne“ i stigmatizirane preduvjet destigmatizacije i resocijalizacije. Također, sudionici govore o ispunjenim očekivanjima, jačanju samopouzdanja, užitku slobode kreacije i rada na predstvu, povjerenju i suradnji s drugima – uz dodatak da se ipak radi o većinom „upućenim“ sudionicima koji su već osvijestili određene probleme stigmatiziranih ili pak „mudrima“ koji suosjećaju s njima. Naravno, kako se radi o fluidnom procesu koji završava stresnim javnim nastupom, bilo je i situacija kada su sudionici osjetili negativnu atmosferu, a manji dio njih (koji su i odustali tijekom radionice, ali su dali završni intervju) je osjetio da je proces trebao biti dublji ili se više baviti nadilaženjem stigme umjesto njezinom prezentacijom (što je u kreativnom procesu dramsko-akcijskih radionica nešto što odlučuju svi sudionici). Ono što je specifično za ovaj ciklus istraživanja je izrazita nejednaka rodna zastupljenost (jer su muški odustali nakon ulaznih intervjua), pa je sudjelovala samo jedna muška osoba koja se nekad osjećala i stigmatizirano (u smislu da utilizira proces za zadovoljenje seksualnih i sličnih potreba).

Kao i tijekom pilot istraživanja, pokazala se potreba sudionika za snažnijim vodstvom (tj. stručnijim vodstvom) i pozitivnom, opuštenom atmosferom koju je ponekad bilo teško održati (nedolasci sudionika, razlike pristupa znanstvenika i glumca, stres koji dolazi sa sviješću javnog nastupa itd.). Ipak, sudionici su razvili određenu koheziju i smatraju da je proces ukupno bio kvalitetno iskustvo u njihovom životu tijekom kojeg su spoznali sebe, druge i društveni problem stigmatizacije na drugačiji način (tj. osvijestili strane sebe i drugih koje nisu prije prepoznavali), a razbili su i neke predrasude i stigme koje su imali (ne nužno prema „slabijim“ skupinama u društvu nego, primjerice, prema vjernicima ili korporativnim ženama). Također, sudionici su spoznali nove informacije o prirodi stigme, kako ona nije neupitna „činjenica“ nego ovisi o kontekstu i perspektivi (oku promatrača). Ne manje važno, sudionici su stekli iskustvo javnog nastupa i glume koje je na neke snažno utjecalo (ovisno od njihove osobnosti i „uronjenosti“ u proces ili povezanosti u grupu). Svakako, sudionici su osvijestili i određena ograničenja radionica, a tiču se nemogućnosti potpune slobode od uloga (što je više stvar osobnog idealizma nego tendencija radionica, koje svakako treba bolje artikulirati) te vjerojatan nizak interes javnosti za ovakve aktivnosti – što je svakako točno (stigmatizacija je usko vezana s

marginalizacijom), ali što ove radionice i smjeraju promijeniti korak po korak. Doseg te poruke seže nešto izvan radionica – u publiku javnog nastupa – ali se ponovno pokazalo (iako je ovaj puta bilo znatno više publike) da se radi o „prijateljskoj publici“ koja je već upoznata sa stigmatizacijom i gleda na stigmatizirane skupine sa simpatijama. Pri tome valja naglasiti da su ova istraživanja pokazala i kako stigmatizirane, „normalne“ i „mudre“ osobe mogu imati predrasude ili stigmatizirati druge – pa prijateljski sastav publike ne znači da oni ujedno nisu mogli ništa novo spoznati (što je vidljivo i iz izjava sudionika – da je nastup uglavnom imao pozitivan utjecaj na publiku). Dapače, radi se o izvanrutinskom, kazališnom okruženju u kojem publika sudjeluje svjesno – a to omogućuje i prenošenje destigmatizirajućih poruka. Za proces stvaranja grupne kohezije važan je i javni nastup u kojem je većina sudionika uživala kao u jedinstvenom iskustvu, koje im je bilo olakšano time što su bili u grupi na koju se mogu osloniti i u kojoj su pogreške dozvoljene. Svakako, ponovno se spominje humor kao element koji bi omogućio bolje prenošenje poruke publici i privlačenje publike (jer stigmatizacija ne mora nužno biti tmurna tema), te korištenje neverbalnih i jednostavnih scena koje će prikazati akcije koje nadilaze stigmatizaciju. Također, pokazala se i važnost nevidljivog teatra kojim se može konfrontirati publiku – u smislu da se ne čeka njih da dođu pogledati nastup nego da se predstava donese njima, u javni prostor. Osim kao prostor učenja i prenošenja poruka, sudionici ga vide i kao prikladnog za edukativne aktivnosti, što svakako uključuje i edukaciju publike.

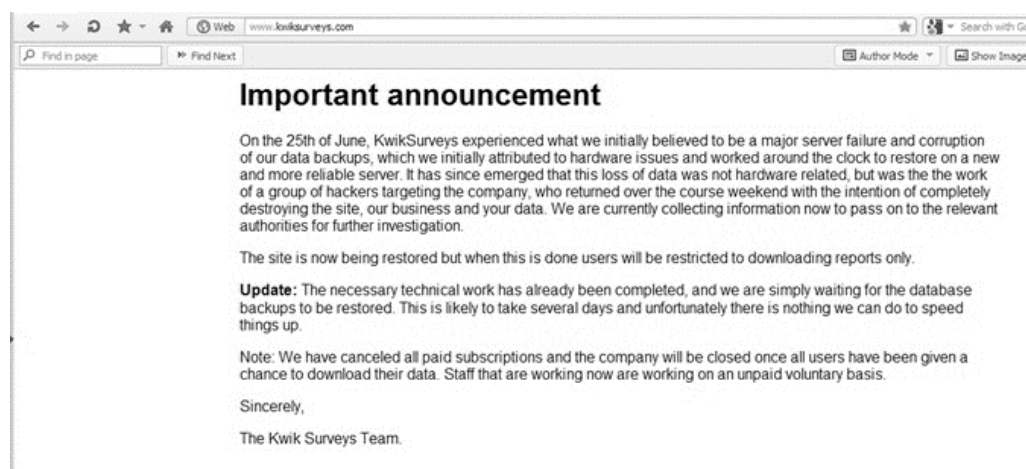
Na kraju je važno spomenuti i kako su sudionici pilot istraživanja aktivno pomagali proces, pa su se i upoznali sa sudionicima istraživanja 2012. godine – a to je rezultiralo čak i realizacijom projekata i javnih nastupa financiranih iz europskih fondova i izvedenih u inozemstvu (o čemu će više riječi biti u završnoj raspravi).

c. Istraživački instrumenti

Među instrumentima, svakako najutjecajniji su intervjui i snimke dramsko-akcijskih radionica, iako ne treba umanjiti niti važnost uvodne ankete. Kod dramsko-akcijskih radionica se dogodila najveća promjena kada su ujedinjena sva tri tipa stigme u jednu radionicu i jednu mješovitu interakciju stigmatiziranih i „normalnih“. I dok se tijekom pilot istraživanja javila ta potreba iz izjava stigmatiziranih sudionika koji su stigmatizirali druge skupine, ovo je istraživanje pokazalo da oba pristupa imaju prednosti. Naime, iako ujedinjena radionica omogućuje mješovitiju interakciju, sudionici takve radionice mogu osjetiti potrebu za tematskom specijalizacijom, a voditelji mogu imati problema s vođenjem ranih tema. Odnosno, dok se u pilot istraživanju tražila raznovrsnost tema, u ovom se istraživanju javila težnja za specijalizacijom teme jer su sudionici ponekad osjećali da pokušavaju opisati previše tema (a

to smanjuje kvalitetu). Također, ujedinjena radionica je bila samo formalna jer su brojnost sudionika i poštivanje njihovih tema od interesa nalogali da ih se podijeli u grupe, pa se zapravo radilo o jednom procesu sa više tema i grupa. To svakako ima svojih prednosti (npr. sudionici mogu promatrati druge što rade, vidjeti brojnije perspektive, mješovita interakcija itd.), ali postoje i očiti argumenti za podjelu radionica. Stoga se može zaključiti da nema jednoznačnog odgovora, te da podjela ili ujedinjeno treba ovisiti o kontekstu i objektivnim uvjetima (prostora, vremena, financija, ljudskih resursa, ciljeva itd.).

Anketa kao uvodna prijavnica je ispunila svoju ulogu, ali se pokazalo da ona neće donijeti i mogućnost usporedbe stavova šire javnosti prema stigmama i onih koji sudjeluju u radionici. Naime, tema stigmatizacije je i dalje marginalna tema i, takoreći, interesira primarno one koji ju žive ili one koji od nje ili za nju žive. No, uvodna anketa omogućuje opis sociodemografskih obilježja sudionika i poštivanje dobnog i stigma cenzusa – bez kojih bi početak istraživanja bio uzaludan. Eventualno može poslužiti i kao oruđe za finalnu evaluaciju, iako su polustrukturirani dubinski intervjui sa sudionicima bliži načelima dramsko-akcijskog istraživanja i omogućuju kvalitetniji uvid u njihovo iskustvo, koje predstavlja temelj za daljnji razvoj znanstvenog i edukativnog modela i aktivističke poruke. Tijekom ovog istraživanja ukazala se još jedna potencijalna opasnost korištenja *online* ankete, a to je gubitak podataka uslijed hakerskog napada. Naime, kao što niže pokazuje snimak zaslona, pružatelj usluga izrade i provedbe *online* upitnika Kwiksurveys je napadnut od strane hakera 25. lipnja 2014. godine - samo šesnaest dana nakon završetka radionica, tj. nakon javnog performansa (8. lipnja 2014.). U tom su napadu baze podataka izbrisane, dok je ostala mogućnost preuzimanja izvještaja, tj. sažetka prikupljenih podataka u .csv formatu (engl. *comma separated value*).

Slika 35: Hakerski napad na Kwiksurveys

Iako su podaci sačuvani u dovoljnoj mjeri da omoguće analizu, valja uzeti tu dimenziju u obzir i eventualno anketirati na tiskanoj anketi. Svakako, pri tome treba „odvagnuti“ opasnosti gubitka podataka uslijed hakerskog napada i slabog odaziva, lokalnog uzorka („faktor susjedskih odnosa“ Schutzee) ili skupoće provedbe terenskog oglašavanja radionice i regrutiranja sudionika.

Polu-strukturirani dubinski intervju pokazao se kao najkvalitetnije oruđe istraživanja koji (uz snimke radionice) omogućuje najkvalitetniji uvid u očekivanja i iskustva sudionika i omogućuje triangulaciju kvantitativnih i kvalitativnih podataka ka sveobuhvatnijim zaključcima o procesu dramsko-akcijskih istraživanja. Također, intervju je važan segment jer omogućuje sudionicima izjašnjavanje bez pritiska grupe, tj. davanja odgovora sukladnih očekivanjima grupe – koje je moguće (pa i očekivano) da su bili upitani tijekom samih radionica ili u fokus grupama.

Na kraju valja spomenuti i da sudionici i voditelji ovakvog procesa trebaju biti spremni na kompromise koje interdisciplinarnost uvijek i iziskuje (i zbog koje ju mnogi i izbjegavaju). Naime, kako se radi o znanstvenom istraživanju – nužna je dobrovoljnost sudionika. Ona je od izuzetne važnosti i jer se radi o temi stigmatizacije. No, dobrovoljnost može donijeti i probleme poput nestabilnosti grupe koja može smanjiti koheziju grupe, a nju je teže održati nakon kulminacije procesa - javnog nastupa – nakon kojeg se dio sudionika rasprši, zbog čega je potrebno naglasiti povezanost istraživanja s radom udruge (kao mjesto na kojem se grupa može nastaviti okupljati i raditi), te sistemom nagrada (koji je opet ograničen uvjetima u kojima se proces odvija).

6. SINTEZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

Neposredni cilj istraživanja je razvoj inovativnog istraživačkog modela koji kombinira sociologiju i teatar. Pri tome, taj istraživački model treba ujedno predstavljati kreativni prostor za izražavanje stigmatiziranih osoba – što predstavlja drugi cilj istraživanja. Krajnji cilj je jednom postavljeni model dramsko-akcijskog istraživanja razviti u edukativni model koji bi se mogao primijeniti u formalnom obrazovanju. Kako dramsko-akcijsko istraživanje predstavlja kumulativnu aktivnost koja aspirira stvoriti interdisciplinarno znanje dugotrajnijim prikupljanjem informacija iz što većeg broja izvora, nužno je nalaze pilot istraživanja 2011. i

istraživanja 2012. godine objediniti i produbiti spoznaju o istraživanoj temi, ali i samom procesu. Naime, iako dva istraživanja imaju proceduralnih razlika, sinteza iskustava sudionika oba istraživanja daje kompletniju sliku o prednostima i manama ovih dramsko-akcijskih istraživanja. Pri tome će se potvrda ili odbijanje hipoteza, kao i ispunjenje zacrtanih ciljeva analizirati interpretacijom informacija prikupljenih svim istraživačkim instrumentima i iznesenih u formi teorijskih konstrukata, odnosno, teorijskih narativa koji te konstrukte opisuju i uspoređuju s hipotezama i ciljevima istraživanja.

Već je u poglavlju o analizi bilo spomena o ulozi anketnog upitnika (prijavnice) i procesu interpretacije kvalitativnih podataka (intervju, radionice) u kojem se krenulo iz „sirovog“ transkripta i video snimaka procesa, preko selekcije relevantnog teksta i scena, do *in vivo* kodiranja te grupiranja tih kodova u ponavljajuće ideje koje su, zatim, grupirane u teme. Temama, takoreći, završava neposredna povezanost interpretacije i transkripta te se dolazi do apstraktne razine teorijskih konstrukata koji se iskazuju u okviru teorijskog narativa – a sve u odnosu na istraživačke ciljeve. Drugim riječima, u ovom će se dijelu teme (koje su iznesene u ranijim poglavljima o rezultatima istraživanja 2011. i 2012. godine) dalje grupirati u teorijske konstrukte koji će odgovoriti na pitanja istraživačkih ciljeva i hipoteze. Kako ovo istraživanje ima tri cilja – ti će teorijski konstrukti biti podijeljeni prema njihovoj relevantnosti za pitanja od interesa pojedinačnih ciljeva. Odnosno, podijeljeni su prema njihovom značaju za znanstveno-istraživački (sociološki), aktivistički, te obrazovni cilj.

Dakle, teorijski konstrukti predstavljaju prvu razinu apstraktnih ideja koje valja prezentirati u teorijskom narativu te zatim usporediti s istraživačkim ciljevima (Auerbach i Silverstein, 2003). Ovo istraživanje vođeno je s tri međupovezana, ali distinktivna cilja za koja se, barem u teoriji ili inicijalnom dizajnu, pretpostavilo da ih ovakvo istraživanje može postići. Stoga su ovdje teorijski konstrukti prvo grupirani oko tema deriviranih iz intervjua sudionika, dnevnika rada i audio-vizualnih snimaka radionica te ankete, a zatim uspoređeni u odnosu na znanstveno-istraživački, aktivistički i obrazovni cilj. Drugim riječima, oni su i dalje utemeljeni u iskustvu sudionika koje je do sada bilo izraženo u *temama*, ali se sada te teme uspoređuju s istraživačkim ciljevima - čime se zapravo triangulacijom između, s jedne strane, tema, snimaka radionica i rezultata ankete, te ciljeva i hipoteza s druge, nalazi teorijski konstrukt. Svakako treba naglasiti da jedna ili skupina tema može predstavljati konstruktivni materijal više teorijskih konstrukata, već ovisno o tome s kojim se istraživačkim ciljem uparuje. Kako su pojedinačni nalazi istraživanja, kao i istraživački ciljevi, već ranije opisani, ovdje će se opisati nastale teorijske konstrukte koji predstavljaju sintezu rezultata i iskustava oba istraživanja i koji pozivaju na raspravu o rezultatima.

6.1. Teorijski konstrukt i narativ vezan uz znanstveno-istraživački cilj

Po pitanju znanstveno-istraživačkog cilja, on je u konceptu ovog istraživanja definiran kao „razvoj istraživačkog modela koji kombinira sociologiju i teatar“. Taj je cilj, iz svega ranije navedenog, uspješno postignut. Odnosno, teatar je preko dramsko-akcijskih radionica i dramsko-prakticionerskih vježbi obogatio „lepezu“ socioloških metoda istraživanja. Shodno tome, može se formirati teorijski konstrukt i izraziti u teorijskom narativu:

Dramsko-akcijski istraživački model predstavlja inovaciju u sociološkoj istraživačkoj tradiciji i akcijsko istraživanje koje u sebi, s jedne strane, sadrži intrinzične prednosti kao i „tradicionalne“ metodološke boljke kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja, a s druge strane omogućuje istraživanje koje izlazi iz znanstvenih krugova i odgovara na zahtjeve sociologije javnosti.

Drugim riječima, iako inovativan, ovaj model sadrži i „tradicionalne“ metode koje u model donose ograničenja i prednosti karakteristične za kvalitativna istraživanja, kao i one karakteristične za kvantitativna istraživanja. Naime, već se tijekom pilot istraživanja pokazalo kako ova mješovita metoda, s jedne strane, ne može zadovoljiti statističke koncepte generalizacije, validiteta i pouzdanosti. S druge strane, pilot istraživanje je pokazalo i neke od glavnih boljki kvantitativnih istraživanja – slabu motiviranost sudionika za sudjelovanje u *online* anketi, kao i spremnost na višestruko anketiranje, te pitanje reprezentativnosti uzorka.

Svakako, radionički tip rada ne dozvoljava sudjelovanje velikog broja ispitanika u isto vrijeme. Čak ni opredjeljenje na grupni rad (ne bi li se omogućilo sudjelovanje većeg broja sudionika) ili podjela na tematske radionice ne donosi puno dobra za proces, iz dva razloga. Prvi razlog je metodološke prirode, a radi se o tome da tijekom ovakvih radionica treba poticati i istraživati mješovitu interakciju (interakciju stigmatiziranih i „normalnih“) – što je znatno teže organizirati kada se radi o manjim grupama. To jest, ionako mali broj sudionika dodatno dijeliti na grupe umanjuje mogućnost zadovoljenja cenzusa istraživanja (npr. u ovom slučaju: dobnog i cenzusa stigmatiziranosti). Time se i ograničava kohezija mješovite grupe, kao i raznolikost mješovitog iskustva i kreativna sloboda sudionika, odnosno, intervenira se u slobodno biranje „sudionika-saveznika“ u procesu. Drugi problem je uvjetovan kontekstom i nastaje zbog problema manjka prikladnog prostora za održavanje radionica, visoke cijene istraživanja, kao i

zbog problema povezanih s vremenom, ljudskim resursima ili materijalnim troškovima potrebnim za provedbu²⁴⁵. Vezano za problem ograničenog i malog broja sudionika javlja se i problem strukture uzorka koji se sastoji od izrazito specifičnih skupina koje odskaču od prosjeka populacije i po sociodemografskim obilježjima i po ζ -iskustvima²⁴⁶. To je svakako bilo za očekivati, ali to ne treba nužno značiti i lošu stvar za istraživanje, već govori u prilog korištenju akcijskog ili dramsko-akcijskog istraživanja kod istraživanja ovakve teme. Primjerice, kada je dostupan samo prigodan uzorak i koristi se kvalitativna metoda intervjua, potrebno je identificirati sve relevantne tipove aktera istraživanog predmeta i ispitati ih do razine zasićenja, tj. kada uvođenje novih intervjua ne donosi nova saznanja (Bleich i Pekkanen, 2013) - a dramsko-akcijska istraživanja omogućavaju upravo to (uključenje svih strana i dubinsko istraživanje predmeta). Shodno tome, preporuča se u ovakvom istraživanju umjesto statističkih koncepata bližih kvantitativnim metodama (generalizacija, validitet i pouzdanost), koristiti koncepte transparentnosti, komunikabilnosti i koherencije, koji se preporučaju u kvalitativnim istraživanjima (Auerbach i Silverstein, 2003). To ne znači ujedno i odustajanje od mješovitog modela. Kombinacija kvantitativnih i kvalitativnih metoda ankete i intervjua i dalje donosi prednosti bez kojih bi priprema dramsko-akcijskih radionica bila praktički nemoguća. Naime, kako akcijska istraživanja iziskuju visok stupanj participacije i uvažavanja subjektivnosti iskustva sudionika – bez uvodne ankete i intervjua istraživači bi, već prije početka dramsko-akcijskog istraživanja, prekršili to njihovo osnovno pravilo. Naravno, priprema je moguća i kroz iščitavanje literature i dostupnih istraživanja, ali treba imati na umu da je ova metoda još uvijek u povojima te da ne postoji mnogo relevantne sociološke literature. Također, za akcijsko istraživanje nije zanemarivo niti uvažavanje subjekta istraživanja od samog početka, odnosno, od njegove konceptualizacije – a u tome podaci prikupljeni u uvodu u istraživanje mogu znatno doprinijeti (anketa, intervju). Drugim riječima, iako se prikupljaju kvantitativni i kvalitativni podaci, izglednije je da će kvalitativni dominirati i pružiti bolji uvid, dok će kvantitativni ipak ostati neophodni za dobru pripremu, kategorizaciju sudionika ili stjecanje prvih uvida koji se zatim proširuju drugim metodama.

²⁴⁵ Ranije je spomenuto kako akcijsko istraživanje odbija određene istraživače zbog cijene i kompleksnosti – što je djelomično točno. Naime, omjer cijene i kompleksnosti ne javlja se u percepciji istraživača uvijek kao racionalan odnos već se radi i o definiciji znanosti i ulozi znanosti koju istraživač/ica prihvaća kao svoju. Svakako, oni koji teže postići utjecaj sociologije javnosti i tako unaprijediti društvo, ali i samu sociologiju, u ovom procesu će vidjeti drugačiji omjer cijene i kompleksnosti nego netko tko prihvaća ideale snažnog programa u profesionalnoj sociologiji o kojima je govorio Burawoy (Burawoy, 2005).

²⁴⁶ Svakako bi bilo pozitivno ovaj model testirati i u zajednicama koje su manje otvorene za temu stigmatizacije, tj. među pojedincima koji ne spadaju u Goffmanove „upućene“ ili „mudre“ i koje ova tema ne interesira, ali to bi nas udaljilo od principa dobrovoljnosti dramsko-akcijskog istraživanja. Stoga bi primjena ovog modela u, takoreći, općoj populaciji trebala biti fokusirana više na edukativni učinak (npr. podučavanje za prekvalifikaciju zvanja, podučavanju stranih jezika i sl.).

Također, treba naglasiti da se ovako istraživanje preporuča samo kada se radi o istraživanju koje je spremno svoje zaključke ograničiti na studiju slučaja te postepeno, u duhu akcijskih istraživanja (pa i sociologije znanja), u koncentričnim krugovima proširiti radijus svojih zaključaka i utjecaja na istraživani problem stigmatizacije ili zajednicu. Svakako, cikličnost spirale dramsko-akcijskog istraživanja ne mora biti na godišnjoj razini, kao što je ovdje bio slučaj - nego može biti i češća i omogućiti širu spoznaju unutar istog perioda (ili usporedbu dviju radionica provedenih u dvije zajednice u isto vrijeme), ali to svakako ovisi o okolnostima istraživanja (financije, prostor i sl.).

Jednostavno rečeno, dramsko-akcijsko istraživanje je pokušaj analize društvene realnosti te, dodatno, realizacije potencijala koji se uvijek nazire na rubovima te iste „realnosti“, uz njezinu, što je manje moguće, redukciju i interpretaciju. Naravno, interpretaciju je nemoguće potpuno izbjeći, ali dramsko-akcijsko istraživanje teži formiranju interpretacije oko koje se možemo usuglasiti i koju čak i najveći idealisti moraju prihvatiti. Pri tome se u akcijskom istraživanju, kao i u mnogim drugim istraživanjima koja koriste kvalitativne metode, interpretacija temelji u prihvaćanju i, što je moguće manje, interpretiranom prenošenju iskustava subjektima (sudionicima) istraživanja koje upornom akumulacijom stvara sve više univerzalno znanje o dotičnoj temi.

Što se tiče kvantitativnih metoda, tu se javlja „tradicionalni“ problem motivacije sudionika i to u dva momenta. Prvi moment je niska motiviranost sudjelovanja u *online* anketi. Iako je teško govoriti o motivima onih koji nisu sudjelovali, broj poziva na sudjelovanje odaslanih putem e-pošte i broj odgovora ($N_{2011}=52$ i $N_{2012}=62$) ukazuju na mogućnost niske motiviranosti koja je i inače zabilježena u literaturi²⁴⁷. O drugoj točki je moguće zaključiti na osnovu neposrednih informacija, a radi se o problemu dugotrajnosti procesa. Naime, kako od početka procesa (ulazne ankete, tj. prijave za sudjelovanje) do završetka (izlazne ankete) u idealnom slučaju prođe oko mjesec i pol dana, bilo je za očekivati opadanje motivacije – čak i kod osoba koje su sudjelovale u dramsko-akcijskim radionicama do samog kraja. Čak i kada je trajanje procesa moguće skratiti (npr. uz poboljšanje uvjeta rada ili smanjenjem broja suradnika), dramsko-akcijsko istraživanje u sebi i dalje sadrži problem motivacije. Naime, dramsko-akcijske radionice i javni performans predstavljaju točku kulminacije nakon koje je dio sudionika teže motivirati da dovrše istraživački proces i na to valja računati u dizajnu

²⁴⁷ Da taj problem u Hrvatskoj nije prisutan samo za *online* anketiranje već i za terensko anketiranje pokazalo je istraživanje „Zalupljena vrata. Empirijska analiza iskazanih razloga odbijanja ankete“ (Šoša i Milas, 2008).

dramsko-akcijskih istraživanja²⁴⁸. Jednom kada prođe javni nastup, događa se zamor sudjelovanja čak i kod onih koji su sudjelovali u cijelom procesu, pa treba na to računati u provedbi istraživanja – koje nužno mora biti dobrovoljno i počivati na poštivanju perspektive stigmatiziranih sudionika (ili sudionika – svih dionika problema koji se istražuje).

Dakle, znanstveno-istraživački aspekt dramsko-akcijskog istraživanja ima svojih nedostataka, ali to ne znači da ne postoje i prednosti: bavljenje tabu temama u alternativnoj zbilji, mješovita interakcija, mogućnost meta-pozicije i reciklažnost. Prva prednost izvire iz, kao što je to primijetio Turner, dramskih radionica i teatra općenito. Naime, dramske radionice omogućuju formiranje alternativne zbilje u kojoj će istraživanje društvenih tabu tema (stigmatizacije) biti moguće – za razliku od svakodnevice u kojoj doticanje takvih tema može imati ozbiljne posljedice (Turner, 1989). Dramsko-akcijske radionice omogućuju formiranje alternativne zbilje (zbilje teatra: slobode uloga, interakcije i kritike), te razvoj grupnog svjetonazora koji, pak, omogućuje destigmatizaciju ili resocijalizaciju. Svakako, rezultat ovisi i o individualnim karakteristikama sudionika pa je svakako potrebno u istraživanju naglasiti njihovo iskustvo. Nadalje, proces može imati dubok utjecaj na sudionike – ne samo u smislu destigmatizacije ili resocijalizacije – nego i snažan terapijski učinak (što već spada u područje terapije i autoterapije, tj. psihodrame ili sociodrame od kojih se dramsko-akcijsko istraživanje razlikuje, ali s kojima dijeli određene sličnosti).

Govoreći o problemu stigmatizacije, prednost ovog istraživačkog modela je taj što omogućava aktivno nadilaženje svega onoga što je Goffman naveo kao glavne probleme stigmatizacije (manjak interakcije, neznanje i predrasude). Odnosno, ovaj model potiče mješovitu „mi-vi“ interakciju i međusoban dijalog na više razina (tjelesnoj i neverbalnoj, verbalnoj itd.). Samim time se izdvaja iz većine istraživačkih modela, te se svrstava u modificirana akcijska istraživanja koja odgovaraju na poziv sociologije javnosti. Također, dramsko-akcijsko istraživanje koristi prednosti intervjuiranja i istraživanja u, takoreći, modificiranoj fokus grupi licem-u-lice (dramsko-akcijskim radionicama koje se može doživjeti i kao kompleksniju formu fokus grupe), ali jednako tako koristi i prednosti digitalnih tehnologija (što je pogotovo korisno za znanstvenu analizu, ali i aktivističke aktivnosti, poput diseminacije rezultata i javnog nastupa putem interneta, kratkih isječaka, dokumentarnih filmova itd.). Stvaranje alternativne zbilje omogućuje i zauzimanje meta-pozicije koja je prikladna za, primjerice, testiranje prethodno uspostavljenih teorija ili ponavljanje drugih istraživanja. Naime, pokazalo se kako je u teatru i uz pomoć glume moguće stvoriti prostor

²⁴⁸ Kako bi se tome doskočilo moguće je koristiti tiskane ankete, organizirati javni nastup u ranije vrijeme, dizajnirati proces bliži eksperimentalnoj verziji akcijskih istraživanja koji ograničava kretanja sudionika itd.

alternativne zbilje u kojoj se mogu, takoreći, preći granice. To je postigao i Turner u poučavanju studenata drugim kulturama (Turner, 1989), a za vjerovati je i da je to moguće i u testiranju nalaza drugih istraživanja. U tom je prostoru moguće zauzeti ulogu onog „drugog“ istraživača, zauzeti uloge, pa i reproducirati istraživanje. Odnosno moguće je *meta*-istraživanje, tj. istraživanje o istraživanju ili istraživanje o pojedinim društvenim teorijama.

Još jedna od prednosti modela je ta što se pokazalo da prisutnost kamera ne utječe znatno na sudionike. Kako se kamerom bilježe kompleksnosti situacije, ovakve radionice predstavljaju i značajan izvor kompleksnih podataka koji se mogu i s vremenskim odmakom interpretirati u njihovoj izvornoj verziji – video i/ili audio zapisu. Prema tome, ovaj model predstavlja i bogat izvor informacija koji omogućuje pokretanje i drugih neovisnih istraživanja koja će se fokusirati na druge aspekte ovog procesa (npr. pokret, neverbalnu komunikaciju, grupnu dinamiku i sl.). Rečeno ekološkim rječnikom, podatke je moguće „reciklirati“ kako bi se iskoristili za druga istraživanja, ali i kasniju znanstvenu provjeru. Na kraju treba napomenuti i da drugi tipovi performativnog izražavanja potencijalno imaju edukativni, terapijski, aktivistički (javno sociologijski) pa i istraživački potencijal koji je ovdje testiran i prezentiran u okviru teatra²⁴⁹. Ne manje važno, dramsko-akcijsko istraživanje omogućuje vidljivost ispitanika, što svakako ima svoje mane u znanstvenom istraživanju, ali jednako tako ima i prednosti u bavljenju socijalno osjetljivim temama, poput stigme koju šutnja i marginalizacija stigmatiziranih samo osnažuje²⁵⁰. Time dolazimo do drugog cilja istraživanja koji je formiran na temelju kombinacije načela sociologije javnosti i akcijskog istraživanja i koji govori da je aktivistički potencijal ovakvog istraživačkog modela svakako njegova prednost.

6.2. Teorijski konstrukt i narativ vezan uz aktivistički cilj

Drugi cilj istraživanja je aktivistički, a definiran je kao „pružanje kreativnog prostora za izražavanje pripadnicima stigmatiziranih skupina“. Taj je cilj tako formuliran s obzirom na

²⁴⁹ Svakako, teatar nije jedini umjetnički medij koji se može koristiti za postizanje poboljšanja životnih okolnosti, što – pojednostavljeno rečeno – predstavlja rad na destigmatizaciji. Ovdje izdvajamo primjer korištenja plesa za poticanje aktivnog života starijih osoba u Hrvatskoj. Naime, među stigmatizirane osobe spadaju i osobe treće životne dobi, jednako kao i mlade osobe. Primjer korištenja umjetničkog, u nastojanju da se toj stigmatiziranoj skupini unaprijedi kvaliteta života i životni stil, daje kvalitativno istraživanje uloge plesa. Pokazalo se da interes za ples raste kroz promjenu životnih okolnosti (umirovljenje, smrt supružnika i sl.), ali i kroz podršku okoline, te da ples održava tjelesnu kondiciju, podržava druženje, potiče životno zadovoljstvo, a plesni nastupi izgrađuju samopouzdanje i imaju terapijski učinak (Marasović i Kokordić, 2014).

²⁵⁰ Unatoč znatnom i sve većem utjecaju digitalnih tehnologija na znanstveno istraživanje, istraživanje o metodološkim pitanjima *online* istraživanja i fizičke prisutnosti/odsutnosti ispitanika pokazuje da te tehnologije dakako ne treba odbaciti nego koristiti kao alate koji proširuju mogućnosti, ali koji nikako ne poništavaju važnost intervjuiranja i istraživanja uživo; što je „pogotovo točno za europsko istraživačko okruženje“ (Niero, 2014: 333).

kroničnu marginaliziranost stigmatiziranih skupina koje često – ako i dođu „na scenu“ – zapravo bivaju interpretirane ili zastupane od dobronamjernih predstavnika ili zagovornika. Na osnovu prikupljenih podataka i iskustava sudionika može se zaključiti da:

Dramsko-akcijsko istraživanje predstavlja inkluzivni prostor aktivizma, kreativnog izražavanja i razvoja kohezije stigmatiziranih i drugih osoba - za čiji je razvoj prikladniji suradnički model, a čije se kreativne i kohezivne manjkavosti mogu umanjiti kasnijom primjenom eksperimentalnog modela više strukturiranosti i podjele uloga, te kontinuiranim radom na osnaženju angažmana sudionika i umanjenju diseminacijskog ograničenja (zainteresiranosti primarno prijateljske publike).

Provedena istraživanja su pokazala kako model dramsko-akcijskog istraživanja svakako predstavlja prostor kreativnog izražavanja stigmatiziranih osoba i drugih sudionika, ali se pokazalo i da se kreativna dimenzija modela može poboljšati jačim fokusom na vođenje (i jasnijim određenjem uloge voditelja) te više strukturiranim radom. Prevedeno u postojeće tipove akcijskih istraživanja, pokazalo se da u procesu dramsko-akcijskog istraživanja koje u sebi sadrži javni nastup (što stvara određeni stres zbog kratkih rokova i treme) sudionici naginju eksperimentalnom tipu akcijskih istraživanja, naspram suradničkog tipa akcijskih istraživanja. Prema tome, istraživanje se može dizajnirati tako da naglašava kontrolu, strukturu i vođenje ili tako da naglašava slobodu u kreaciji i suradništvo u interpretaciji (što je ovdje bio slučaj). To se može na prvi pogled doimati kao znatan problem jer - iako eksperimentalni dizajn donosi adekvatniju komunikaciju, jasniju podjelu uloga te rigidnu strukturiranost - postavlja se pitanje: što je s Turnerovim prednostima teatra (sloboda od uloga, interakcija, kritika)? No, svaka kreacija i ono što nazivamo slobodom pojedinca najuspješnija je unutar jasne strukture. Drugim riječima, strukturiranost procesa ne mora nužno poništiti i slobodu kreacije ili umjetnički aspekt procesa, već može doprinijeti tome da sudionici opuštenije sudjeluju i, sigurno vođeni, kreiraju kvalitetnije javne nastupe. Svakako, to je poželjno kod aktivističkog aspekta modela, ali kako se radi o istraživanju – ovdje će se ipak preporučiti suradnički model koji će, isprva, privući određene ljude i formirati grupu „mudrih“ koji mogu aktivistički djelovati, a tek zatim korištenje eksperimentalnog pristupa. Naime, eksperimentalni pristup i jasnije vođenje je poželjno kada je grupa već oformljena i kada su ciljevi (aktivistički ciljevi) već jasni, a u prvim koracima je poželjnije pozvati sve da ravnopravno sudjeluju i omogućiti marginaliziranim sudionicima javnu scenu. Prema tome, dramsko-akcijsko istraživanje ne mora sadržavati javni

performans, već može biti kontinuirani proces introspekcije, istraživanja i edukacije u kojem će naglasak biti na suradničkom tipu akcijskog istraživanja namjesto snažno strukturiranog procesa, jasne podjele uloga ili adekvatne komunikacije.

Problem neadekvatne komunikacije govori o tome da i u kontekstu dramsko-akcijskog istraživanja i sociologije javnosti, koje suštinski istražuju interakciju i komunikaciju, tom aspektu svakako treba posvetiti pozornost - jer komunikacija predstavlja osnovu za nadilaženje socijalnih stigmi i zato jer se na komunikaciju ne može u potpunosti utjecati. Shodno tome, istraživački model i uloga voditelja trebaju biti tako postavljeni da omogućuju prepoznavanje „prtljage“ s kojom sudionici ulaze u proces. To je dakle, organizacijski problem koji je ujedno i objektivno uvjetovan (npr. u ovom istraživanju nije bilo dovoljno sredstava za financiranje cjelodnevno rada prevoditelja znakovnog jezika – što je uzrokovalo određene komunikacijske „šumove“ između čujućih i gluhih). To mora biti od primarne važnosti jer je za postizanje destigmatizacije i resocijalizacije od izuzetne važnosti razvoj osjećaja kohezije i inkluzije – koje neadekvatnost komunikacijskih kanala, te prijašnje nesuglasice ili ideološki stavovi samo umanjuju.

Još jedna karakteristika dramsko-istraživačkih radionica je što predstavljaju prostor aktivizma, ali je njegov diseminacijski doseg ograničen populacijom u kojoj nalazi publiku, te profilom sudionika. Točnije rečeno, kao što su pokazala oba provedena istraživanja, u njima sudjeluju, po sociodemografskim obilježjima i ζ -iskustvu, specifične skupine (Goffamnovi „mudri“ ili „upućeni“) što predstavlja određena ograničenja – ne samo za znanstveno-istraživačku dimenziju već i za dimenziju aktivizma. To jest, aktivistička dimenzija modela ograničena je „prijateljskom“ strukturom publike koja je zainteresirana za ovakve aktivnosti i koja ih doživljava prvenstveno pozitivno, te profilom sudionika koji svojim angažmanom mogu povećati ili umanjiti diseminacijski potencijal. No, kao što je pokazalo povećanje publike od prvog do drugog istraživanja, radi se o postepenom i kumulativnom procesu koji ima potencijal daljnjeg širenja. Također, treba uvažiti kontekst koji pokazuje da su diseminacijske aktivnosti istraživanja djelatnosti koje i inače ne izazivaju veliku pozornost u široj populaciji (aktivizam, kultura i umjetnost). Prema svemu sudeći, tema stigmatizacije svakako nije u općedruštvenom fokusu i teško je da će to postati nakon ovih istraživanja. Odnosno, za temu se interesiraju oni koji već imaju određena osviještena iskustva – bilo profesionalna ili osobna. Sudeći prema iskazima sudionika, takva je i publika performansa na temu stigmatizacije. Pri tome prevladava dojam da mahom prijateljska publika ograničava doseg emancipacijske poruke produkta dramsko-akcijskog istraživanja (performansa) – što svakako treba uvažiti, kao što treba uvažiti i činjenicu da svi uključeni – autor i čitatelj, sudionici i publika imaju određene negativne

predrasude, pa i stigmatiziraju neke „druge“ - unatoč „mudrosti“ ili „upućenosti“. Odnosno, kao što je jedan od sudionika zaključio, to što su sudjelovali u radionicama ne „kvalificira“ ih „kao tolerantnu osobu nego moraš stalno iznova raditi, propitivati.“

Stoga, pod uvjetom kontinuiranosti, ovaj model potiče aktivizam i ima diseminacijski potencijal koji jača kroz kontinuitet rada i angažman sudionika. Organizacija sudionika unutar udruge (ili druge prikladne organizacije) se pokazuje kao ključna za postizanje aktivističkih rezultata i izvan „prijateljske“ publike. Uz pitanje angažmana sudionika, valja istaknuti i objektivne probleme na koje nailaze većina (ili sve) aktivističke ili alternativne kulturne djelatnosti u Zagrebu – a tiču se manjka prostora i sredstava za realizaciju aktivnosti²⁵¹. Da ovaj model ima aktivistički potencijal pokazuju i tri projekta koja su nastala kao neposredna posljedica organizacije dramsko-akcijskih istraživanja, a akteri tih projekata su bili sudionici tih radionica – a koji su se uključili u rad udruge (neki više, neki manje formalno).

Prvi takav primjer daje performans koji su 8. studenog 2012. godine izveli članovi UPSET-a tijekom „Normal festivala“ u Pragu. Taj performans predstavlja sintezu ranijih performansa jer su u razvoju ideje i izvedbi zajednički sudjelovali sudionici istraživanja 2011. i 2012. godine. Osnovnu ideju dao je akademski glumac Goran Vrbanić (voditelj radionica), a nju su zatim svi članovi UPSET-a i voditelj istraživanja zajednički nastavili razvijati. Performans je izveden u sklopu obrazovnog partnerstva GUIA (*Guide us into arts*) projekta, koji je Centar za kulturu Trešnjevka²⁵² razvio zajedno s osam organizacija iz osam zemalja (Rumunjska, Velika Britanija, Belgija, Češka, Poljska, Turska, Njemačka i Sjeverna Irska) na temu edukacije umjetničkih facilitatora i inkluzije osoba s intelektualnim poteškoćama. Ono što je taj projekt svakako pokazao jest da u Europi danas postoji znatna potreba za takvim programima koji imaju i određenu publiku. Doduše, ta publika je ponovno „prijateljska“, ali u međunarodnom susretu svakako donosi nove vrijednosti solidarnosti i inkluzije marginaliziranih skupina (u ovom slučaju osoba s intelektualnim poteškoćama).

Drugi primjer (koji pokazuje da ovakvi istraživački projekti imaju svoju „nišu“) je međunarodna radionica „Edukativni teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda prema osobama s fizičkim invaliditetom - EDUCATHE“. Radi se o međunarodnoj radionici koju je osmislio

²⁵¹ Važnost adekvatnog prostora svakako treba naznačiti – iako se u ovom pristupu radi o prostoru simboličkog teatra koji se može primijeniti u bilo kojem okruženju. No, to ne znači da će i percepcija sudionika biti jednako pozitivna u zamjenskim prostorima – što, naravno, treba dodatno istražiti (jer su sudionici UPSET teatra krenuli u proces u kazališnoj dvorani pa im se svaka alternativa činila manje privlačnom). Kako god bilo, zbog manjka prostora, okupljanja UPSET teatra nakon pilot istraživanja su se tjedno održavala pretežito u učionicama Centra za kulturu Trešnjevka i okolnim kafićima, te stanovima članova udruge. Bez razumijevanja Centra za kulturu Trešnjevka i izlaska u susret, vjerojatno je da bi se aktivnosti rasplnule znatno ranije.

²⁵² Više informacija o projektu i nastupu u Pragu dostupno je na: <http://guideusintoarts.eu>.

voditelji istraživanja na osnovu iskustava pilot istraživanja i istraživanja 2012. godine – ali koja je zbog uvjeta financiranja bila posvećena isključivo edukaciji i aktivizmu. Projekt je financiran iz EU programa Cjeloživotnog obrazovanja, tj. potprograma Grundtvig, a u radionici je od 9. do 14. travnja 2013. godine sudjelovalo 17 sudionika - od kojih pet iz Hrvatske i dvanaest iz jedanaest zemalja članica EU. Proces radionice je bio baziran na dramsko-akcijskom istraživanju, s bitnom razlikom što je mješovita interakcija osoba sa invaliditetom (8 sudionika) i „normalnih“ (9 sudionika) ostvarena u međunarodnom okruženju i uz naglasak na kvaliteti introspektivnog istraživanja, provociranju kreacije, te edukaciji sudionika umjesto znanstvenog istraživanja. Uspjeh te radionice dokazuje i publika, koja je gotovo ispunila kazališnu dvoranu Centra za kulturu Trešnjevka koja broji gotovo 240 sjedala, kao i daljnja suradnja sudionika radionica i udruge UPSET koji su zajednički podijelili projektne prijedloge za međunarodna partnerstva u obrazovanju odraslih i teže oformiti europsku mrežu organizacija koje spajaju teatar, znanost i aktivizam. Educathe radionice su nakon dvije godine prerasle u „Educathe+“ partnerstvo osam organizacija iz sedam europskih zemalja koje koordinira udruga oformljena za potrebe ovog istraživanja. To partnerstvo osigurava da će se ova metoda (ili barem dramsko-akcijske radionice) iskušati u sve više kultura i zajednica²⁵³. Također, pokazuje da cjelokupna metoda ima svoje mjesto u neformalnom obrazovanju Europe (partnerstvo se financira iz Erasmus+ programa) – s potencijalom razvoja i uključenja u formalno obrazovanje.

Još jedan primjer fleksibilnosti i potencijala diseminacije, tj. razvoja i primjene novih projekata na drugim područjima, pokazuje projekt „Cresujem ja, cresuješ ti - osnaživanje djece iz sustava socijalne skrbi“ koji su zajednički osmislili sudionici radionica 2011. i 2012. godine. Projekt je financiran iz EU programa Cjeloživotnog učenja, tj. potprograma Mladi na djelu, a sudionici radionice i članovi udruge UPSET su taj projekt samostalno vodili te su organizirali brojne kreativno-edukativne radionice za djecu u Domu za odgoj djece „Cres“. Osim što su pozitivno djelovali na tu djecu, mladi članovi UPSET teatra su stekli i važno iskustvo za rad u njihovim profesijama, poput psihologije ili socijalnog rada. Prema tome, fleksibilnost i raznovrsnost omogućuju primjenu ovog modela na gotovo bilo kojoj društvenoj temi (kao i poticaj drugima da razviju svoje projekte), a te se teme može obraditi iz kulturno-umjetničkog, znanstveno-istraživačkog ili obrazovnog rakursa. Svakako, ovi projekti izrazito ovise o vanjskim faktorima – poput financiranja iz međunarodnih, europskih ili lokalnih fondova. No, kako se ovo istraživanje nalazi na interdisciplinarnom sjecištu znanosti, kulture i edukacije - za

²⁵³ Tijekom partnerstva, osobe s invaliditetom i osobe koje rade s tom ugroženom skupinom će održati osam radionica u osam gradova i sedam država, tj. 112 osoba će ostvariti mobilnosti i učiti diljem Europe i za očekivati je da će tisuće ljudi vidjeti njihove nastupe.

pretpostaviti je kako ovakva i slična istraživanja mogu djelovati u svim tim smjerovima te, shodno tome, doprinijeti poboljšanju prakse (akcije) u svakom od tih područja, kao i interdisciplinarnosti. Na kraju, aktivizam je nemoguće odvojiti od edukacije, pa ovaj model predstavlja i potencijal za podučavanje (pa i zapošljavanje) mladih ljudi, resocijalizaciju, osnaženje i destigmatizaciju stigmatiziranih osoba, te općeniti građanski aktivizam kojim se smjera, u malim koracima (radionicu po radionicu), unijeti promjene i doprinijeti društvu (ili barem lokalnim zajednicama). Na taj se način, projektom do projekta i aktivnošću do aktivnosti, gradi mreže koje globalni autoriteti poput UNDCP prepoznaju kao primarne²⁵⁴. To ukazuje na edukativni potencijal procesa koji je i posljednji cilj istraživanja.

6.3. Teorijski konstrukt i narativ vezan uz obrazovni cilj

Edukativni cilj je definiran kao „razvoj dramskog edukacijskog modela koji se može primijeniti u osnovnom, srednjem i visokom školstvu“ i što se tiče edukativnog cilja, on se u oba istraživanja pokazao kao najveći potencijal ovog modela. Prema tome, uz znanstveno istraživanje potencijala (akcije) za nadilaženje stigmatizacije koju pod okriljem simboličkog teatra i uslijed cilju orijentirane mješovite interakcije postižu ili ne postižu stigmatizirani i „normalni“, ovo istraživanje predstavlja i uspješno testiranje njegovog edukativnog potencijala i mogućnosti primjene u obrazovanju. Svakako, prije primjene takvog modela, njega treba prethodno testirati u praksi (što ovo istraživanje i predstavlja za područje neformalnog obrazovanja). Naravno, uz praktičnu potvrdu modela, zasigurno je potrebno i da model donosi nešto novo što ga na neki način predstavlja kao uspješnijeg od onog postojećeg. Odnosno, prema do sada iznesenom - kako bi postojeća praksa bila zamijenjena (ili bolje rečeno nadograđena) drugom, potrebno je da nova praksa odgovori na izazove i pitanja suvremenog svijeta i obrazovanja. Tu se, naravno, radi i o formalnom obrazovanju koje je, prema definiciji, kruto i inertno te teško prihvaća nove elemente i zamjenjuje stare, ali se radi i o neformalnom obrazovanju u kojem se ovaj model već pokazao kao iskoristiv – i u lokalnom i u međunarodnom kontekstu. Shodno rezultatima moguće je formirati teorijski konstrukt:

²⁵⁴ Primjerice, formirajući Global Youth Movement, UNDCP prepoznaje važnost brojnih projekata i grupa za potporu koje koriste performativnost s ciljem smanjenja zlorabe droge te zaključuje kako sve te grupe za potporu i projekti zajedno tvore mrežu koja ima globalnu važnost – bez obzira što neki funkcioniraju doslovce bez sredstava, a drugi imaju mogućnost organiziranja velikih i skupih aktivnosti (United Nations Office for Drug Control and Crime Prevention, 2002).

Dramsko-akcijski istraživački model predstavlja prostor individualnog iskustvenog učenja i introspekcije koji u sebi sadrži edukativni potencijal (to snažniji što je kontinuiraniji), a primjenjiv je u neformalnom obrazovanju već sada, dok primjena u formalnom iziskuje paradigmatški zaokret i kompromis.

Drugim riječima, radi se o procesu čija je glavna prednost iskustveno učenje, koje je bitno individualnog (ili grupnog) karaktera. Odnosno, učinak učenja ovisi o otvorenosti i kapacitetima sudionika, što je – uostalom – obilježje svakog učenja. Ono što je ipak u tome posebno je to što sudionici prolaze Turnerov obred prijelaza, u dokolicu teatra premješten proces inicijacije, koji prati „prirodni“ proces kojim akteri društva uče novo – a to predstavlja izuzetan potencijal i omogućuje rad i s onim skupinama koje izbjegavaju obrazovanje (zbog njegove neprilagođenosti različitim vidovima učenja) ili su od njega ignorirani.

Naravno, individualni učinak dramsko-akcijskog istraživačkog modela nagoni na oprez kod generalizacije edukativnog učinka – jer rekonstrukcija socijalnog problema u kazalištu, koliko god za „otvorene“ pojedince može biti duboko emotivno i osvještavajuće iskustvo – za „zatvorene“ ili obrambeno nastrojene pojedince može biti doživljeno kao zavaravanje, igranje i slično. Unatoč tome što uspješnost metode ovisi o receptivnosti sudionika i otvorenosti takvoj vrsti aktivnosti (ili učenju), ovo je istraživanje pokazalo kako je proces očito motivirao na sudjelovanje širok spektar sudionika, koji su unatoč znatnim međusobnim razlikama, pa i stanovitim osobnim nezadovoljstvima ili sumnjama, velikom većinom ustrajali i dovršili proces (jednom kada su ušli u dramsko-akcijske radionice). Kako bi ovaj model ostvario svoj edukativni potencijal, svakako treba zadržati mali (tj. upravljivi) broj sudionika. Kao što je već bilo rečeno, to predstavlja određeno ograničenje za znanstveno-istraživačku komponentu modela, ali to ograničenje se može, na znanstveno prihvatljiv način, ukloniti primjenom kvalitativnih ili mješovitih metoda. Kvantitativne metode je izuzetno važno zadržati jer omogućuju kvalitetnu selekciju sudionika te dizajniranje procesa i definiranje tema u skladu s očekivanjima sudionika – što pospješuje motivaciju sudionika i, posljedično, edukativni učinak.

Ono što je važno jest da su se radionice pokazale kao aktivnost koja potiče na promišljanje svijeta koji nas okružuje. Odnosno, tema osvještavanja je bila vrlo prisutna u iskazima sudionika i to u smislu introspekcije i interakcije kroz koju su sudionici spoznali nešto o sebi, o drugim sudionicima, kao i o samim stigmama i temi stigmatizacije. Također, model se pokazao i kao oruđe koje pojedincima može ukazati na prednosti korištenja ove metode izvan kazališta, te općenito na pozitivan utjecaj glume i dramsko-prakticionerskih metoda. Pri tome mu je najveća prednost svakako učenje iskustvom.

Iskustveno učenje je, općenito govoreći, moguće shvatiti kao zajednički nazivnik svih oblika neformalnog učenja. Naime, ukoliko se zanemare konstantna previranja i promjene definicija formalnog, neformalnog i informalnog učenja, neformalno učenje u najširem smislu je „učenje koje je ugrađeno u planirane aktivnosti koje nisu eksplicitno dizajnirane za učenje“ (Werquin, 2010: 23), a samo učenje se može odviti paralelno s drugim aktivnostima (u ovom slučaju dramsko-akcijskim istraživanjem). Dramsko-akcijske radionice stvaraju prostore u kojima se kritičko mišljenje i interakcija potiču, te u kojima je moguće - slobodno od svakodnevnih uloga, društvenih normi i morala - istražiti alternativne uloge, ideje, perspektive ili teorije. Druga „prirodna“ kompatibilnost ovog modela i neformalnog obrazovanja vidljiva je u praktičnom znanju kojim se koriste. Naime, dramsko-akcijske radionice se koriste tradicijom dramsko-prakticionerskog znanja, odnosno, vježbama i metodama postizanja postavljenih ciljeva (krajnjeg cilja poput javnog performansa i partikularnih ciljeva poput jačanja kohezije sudionika) – a iste te vježbe i metode su prisutne u neformalnom učenju. Tu su još i sličnosti radioničkog rada te zajednički svjetonazor koji naglašava važnost i uspješnost iskustvenog učenja.

Uz „prirodnu“ kompatibilnost modela s neformalnim učenjem, ovaj model se pokazao i kao model koji stvara prostor u kojem je moguće zadovoljiti preduvjete nadilaženja stigmatizacije, tj. potrebno ispuniti preduvjete iznesene u ranijim poglavljima. To je svakako proces u nastajanju koji treba dodatno razraditi (što i jest način stvaranja spoznaje u akcijskim istraživanjima), ali koji, jednako tako, ima očite prednosti kada se govori o ostvarenju mješovite interakcije i destigmatizacije, te ostvarenju uloge znanstvenog-istraživanja kao utemeljenog pogona za aktivističke i obrazovne pokrete u društvu.

Ono što, u kontekstu primjene u neformalnom obrazovanju, predstavlja najveći izazov jest njegova održivost – što umanjuje i njegov edukativni potencijal. Naime, uslijed uvjetovanosti kontekstom (ranije spomenutih problema s prostorom, financijama, ljudskim resursima) ovaj model svakako pokazuje potencijal, ali ga i tek djelomično (individualno) ostvaruje – jer je za stvarne, dublje promjene negativnih stavova potreban kontinuitet rada. To, uostalom pokazuju i druga recentna istraživanja u Hrvatskoj koja pozivaju na edukaciju i kontinuitet susreta²⁵⁵. Svakako, radi se o kontekstualnim problemima života u Hrvatskoj koji

²⁵⁵ Na primjer, istraživanja su pokazala da je negativna stereotipizacija u Hrvatskoj to prisutnija što je ispitanik geografski bliži, odnosno, što je kontakt sa stigmatiziranim *Drugim* učestaliji (ur. Jelinčić, 2014; Šlezak i Šakaja, 2012). Pa je tako preporuka petogodišnjeg istraživanja, provedenog u Institutu za razvoj i međunarodne odnose, da je za razvoj interkulturalnog dijaloga u svakodnevnom životu „ključno poduprijeti površne kontakte stvarnim znanjem“ (ur. Jelinčić, 2014: 23). Drugim riječima, neposredan kontakt nije dovoljan, potrebno je nešto zajedničko – a u ovom istraživanju to predstavlja javni nastup i iskustvo mješovite interakcije.

predstavljaju ozbiljan izazov, ali svakako ne umanjuju sposobnost dramsko-akcijskog istraživačkog modela da ostvari neposredniji i „dublji“ ili edukativni susret koji pretvara svakodnevni susret stereotipnih uloga u osvježavajući susret licem-u-lice. Prema tome, istraživanjem se pokazalo da je jedna od najvećih snaga dramsko-akcijskog istraživačkog modela njegov edukacijski potencijal u okviru neformalnog obrazovanja koji pred sobom ima ozbiljne prepreke, ali koje ne trebaju obeshrabrivati. Naime, iako se radi o dvogodišnjem procesu koji zasigurno treba dalje „izoštavati“ (što je i jedino moguće i očekivano u akcijskom istraživanju) model je pokazao svoj edukacijski, pa i emancipacijski utjecaj u dva istraživanja, pa i u međunarodnom kontekstu. Ne manje važno, radionice i javni nastupi su snimani kamerama, što omogućava proširenje utjecaja dramsko-akcijskih radionica na širu javnost. Naime, već desetljećima postoje znanstveni i društveni primjeri u kojima su se vidovi umjetnosti koristili za poticanje interakcije i posljedično poboljšanje kvalitete života pripadnika stigmatiziranih atributnih kategorija, ali i za postizanje edukativnog efekta - poglavito po pitanju promjene stava prema stigmatiziranim osobama. Na primjer, istraživanje iz 2002. godine istražilo je edukativni utjecaj dvaju vidova anti-stigma kampanja, iz kojeg su zaključili da čisto edukativni sadržaj (anti-stigma promotivni materijal) zapravo utječe specifično na poboljšanje po pitanju „okrivljavanja i odgovornosti koji opstaju tijekom vremena“ (Corrigan, et al., 2007: 178), dok interaktivni materijal (snimka kontakta s mentalno oboljelim osobom), ili „kontakt“, ima širi utjecaj na promjenu stigme“ (Corrigan, et al., 2007: 179) i pozitivno razvija svijest po pitanju „sažaljenja, osnaženja, prisile i segregacije²⁵⁶“ (Corrigan, et al., 2007: 171). Prema tome, anti-stigma kampanja koja prikazuje činjenice (edukativni video materijal) bez prikazivanja Osobe (video snimke) nema jednako snažan utjecaj i pomaže samo po pitanju smanjenja okrivljavanja stigmatiziranih osoba s mentalnom bolešću. Tek osvještavanjem Drugoga (kao jednakog bića) te emotivnim suosjećanjem, uslijed interakcije ili „kontakt“ videa, može doći do svijesti o problemu koje te osobe žive. To istraživanje sugerira, ne samo važnosti interakcije kao „medija“ koji omogućuje širi utjecaj na stigmatu, već i važnost video zapisa i njegov de-stigmatizirajući i/ili edukativni učinak – jer projekcijom „kontakta“ (tj. realne, interaktivne video snimke) može se rekonstruirati destigmatizirajući utjecaj interakcije²⁵⁷.

²⁵⁶ Autori navode sniženje žaljenja te jačanje podrške za osnaženje osoba s mentalnim poteškoćama kao i smanjenje odobravanja za metode prisile i segregacije, u usporedbi sa skupinom koja je samo gledala edukativni materijal (Corrigan, et al., 2007)

²⁵⁷ Autori zaključuju kako njihovo istraživanje poziva na daljnje istraživanje učinka djelovanja kontakta (interakcije) na stigmatizaciju u susretu licem-u-lice, te na istraživanje dugoročnosti utjecaja koji nadilazi istraživani period od jednog tjedna (Corrigan, et al., 2007) – što je sve moguće ostvariti unutar kontinuiranih dramsko-akcijskih radionica.

6.3.1. Prikladnost modela u formalnom obrazovanju

Svakako, uz prikladnost ovog modela u neformalnom obrazovanju, za ispunjenje cilja treba vidjeti da li ovaj model ima nešto za ponuditi i u okviru formalnog, sociološkog obrazovanja. Istraživanje pokazuje da ima, ali da je za to u obrazovanju potreban paradigmatički zaokret prema iskustvenom učenju (koji je i ostvaren u zemljama poput Finske)²⁵⁸. Paradigmatički zaokret u obrazovanju je svakako proces koji se ne dešava često i koji, jednako kao i kod okretanja broda, ide to teže što je struktura veća i okoštanija – pa je i teško očekivati takav zaokret. Prije će se raditi o traženju kompromisa u procesu dramsko-akcijskog istraživanja nego o paradigmatičkom zaokretu obrazovanja, unatoč prednostima koje dramsko-akcijsko istraživanje svakako posjeduje. Dakako, povezivanje ovog modela s formalnim obrazovanjem donijelo bi modelu brojne prednosti koje bi omogućile snažniji utjecaj modela kao procesa obrazovanja, destigmatizacije i resocijalizacije, ali bi omogućilo i unaprjeđenje istraživačkog elementa koji je obilježen dobrovoljnošću i nestabilnošću sudjelovanja i „prijateljske atmosfere“. Naime, kada se radi o dobrovoljnom sudjelovanju, onda je postojanost grupe ovisna o grupnoj koheziji i postojanju jasnog intrinzičnog interesa sudionika za sudjelovanje. Stoga se postojanost sudjelovanja može pojačati kroz sustav nagrada koji bi učinio sudjelovanje u dramsko-akcijskim radionicama „privlačnijim“ (npr. ECTS bodovi, nacionalno priznati certifikati, izborni predmet u školi, YouthPass i slično.). Također, primjenom u formalnom obrazovanju, proces dramsko-akcijskih istraživanja i javnih nastupa imao bi veću mogućnost izlaska izvan „prijateljske“ publike i sudionika koji su već „upućeni“ ili „mudri“, te ostvarenja šireg utjecaja. To je posebno točno u radu s djecom i mladima koje bi se moglo socijalizirati za empatičku solidarnost sa stigmatiziranim osobama (što je i jedan od ciljeva nacionalnih politika, poput programa za inkluziju djece s poteškoćama u razvoju u redovno obrazovanje ili program pomoćnika u nastavi Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta).

U tom smislu, dramsko-akcijsko istraživanje ili dramsko-akcijske radionice, imaju prednost u sveobuhvatnosti učenja iskustvom. Naime, dok se u formalnom obrazovanju uči pretežito putem vida i sluha (zbog objektivnih razloga ekonomičnosti i pojednostavljenja procesa, ali i tradicionalne hijerarhijske percepcije odnosa učitelj-učenik), učenje u dramsko-akcijskim radionicama se odvija svim osjetilima. Naime, dok se u formalnom obrazovanju

²⁵⁸ Uspješan primjer je svakako finski obrazovni sustav koji je pokazao kako fokus aktivnosti učitelja treba skrenuti s postizanja učenja na kreaciju prostora i stvaranje uvjeta za praktični rad - iz kojeg će onda djeca učiti praksom i iskustvom (Damjanović, 2010).

najčešće zanemaruje učenje putem okusa, mirisa ili dodira, to svakako nije slučaj u procesu dramsko-akcijskih radionica. U tom procesu sudionici uče o drugima i temi koju istražuju pomoću svih osjetila (primjerice, u fazi rastajanja naglašene su tjelesne vježbe relaksacije ili tjelesnog napora i interakcije s drugima – kako bi se sudionike mentalno „odvojilo“ od svakodnevice iz koje su ušli u prostor teatra). Nadalje, u takozvanoj frontalnoj nastavi (najčešći oblik podučavanja) uloge su striktno podijeljene, a tjelesne aktivnosti striktno ograničene – što onemogućava i odbija neke od procesa podučavanja. Jer, nakon što je Howard Gardner u svojoj MI teoriji (engl. *multiple intelligence*), tj. teoriji višestrukih inteligencija, identificirao lingvističku, logičko-matematičku, prostornu, muzičku, kinestetičku, interpersonalnu i intrapersonalnu inteligenciju (Gardner, 2006) postaje jasno da u frontalnoj nastavi formalnog obrazovanja ne uspijevaju oni koji su kinestetički nastrojeni²⁵⁹. U isto vrijeme, dramsko-akcijske radionice ili istraživanje zadovoljava i taj aspekt inteligencije i, takoreći, priziva sve da sudjeluju i doprinose procesu. U tome ne treba zaboraviti i važnost humora (koju se više puta istaknulo tijekom istraživanja) kao jednog od najkvalitetnijih načina prenošenja informacija i razvoja društvenih „mostova“ između društvenih grupa (veza koje premošćuju društvene jazove)²⁶⁰ koji je suprotan stigmi - koja je jedan od najčešćih načina rušenja tih istih mostova. Kako su i stigme same često bile predmet humora (kojeg se u filozofiji istražuje već stoljećima), potrebno ga je odvojiti od ismijavanja stigmatiziranih osoba – i to suvremenom teorijom benignog kršenja McGrawa koja kaže da se humor nalazi u onome što krši naša očekivanja, a što ne dovodi do ozbiljnih posljedica, tj. suštinski je benigno (Snow, 2014)²⁶¹. Tako da možemo kazati kako bi primjena ovakvog modela mogla doprinijeti većoj uključenosti

²⁵⁹ Važnost učenja tijelom i poticanja tjelovježbe za postizanje „sretnog grada“ opisao je još u 16. stoljeću filozof Frane Petrić (Petrić, 1998).

²⁶⁰ Goffman je opisao humor kao „propuštanje“ (engl. *passing*), tj. kao strategiju upravljanja tenzijama kojoj pribjegavaju osobe koje nose vidljivu, tj. poznatu stigmu, ne bi li smanjile tenzije tijekom miješane interakcije „normalnih“ i stigmatiziranih (Goffman, 1990). Zbog toga će, na primjer, osoba s fizičkom stigmom preuveličavati ili ismijavati svoju stigmu zajedno s onima koji ju stigmatiziraju. Sagledan iz perspektive edukacije, humor postaje oruđe za stvaranje opuštene atmosfere.

²⁶¹ Vjerojatno najpoznatija definicija humora je Shopenhauerova verzija Kantove definicije humora: „Uzrok smijeha u svakom slučaju je jednostavno iznenadno zamjećivanje odudaranja koncepta od stvarnih objekata koji su kroz njega promišljeni u nekakvoj relaciji, a sami smijeh je samo izraz tog odudaranja“ (Shopenhauer, 2011: 95), koja je u suvremenim istraživanjima dobila kvalitetnu nadogradnju u teoriji koji je obuhvatila sve ranije teorije humora (Mulder i Nijholt, 2002). Kao što opisuju Mulder i Nijholt, najstariju teoriju humora opisali su Platon, Aristotel i Hobbs, a nazvana je teorija superiornosti (engl. *superiority theory*), koja objašnjava humor baziran na slabostima drugih i nesrećama koje im se dešavaju. Uslijedila je Freudova teorija olakšanja (engl. *relief theory*) - prema kojoj je humor „ispušni ventil za naše unutarnje porive“ (Snow, 2014), tj. za nagoni Id. Sljedeća velika teorija je Kantova teorija odudaranja (engl. *incongruity theory*) koja suštinski kaže da se humor nalazi u neočekivanom (Mulder i Nijholt, 2002). Iako, i tu su napravljeni određeni pomaci – pa je McGraw dalje razvio i popularizirao teoriju kršenja (engl. *violation theory*) Thomasa Veatcha, koju je nazvao teorijom benignog kršenja (engl. *benign violation theory*). Ta je teorija djelomično nadopunila nedostatke teorije odudaranja (Snow, 2014), vezane uz predznak i uz očekivanja, te je uz njih uključila i dimenziju benignosti.

učenika jer će svi vidovi njihovih inteligencija biti uključeni (kao i humor), te jer će oni, kao kreatori, imati vlasništvo nad krajnjim proizvodom.

No, kako bi se ovaj model primijenio u formalnom obrazovanju, potrebno je učiniti i određene kompromise u dizajnu modela. Točnije, da bi ovaj model bio primijenjen u formalnom obrazovanju svakako treba uzeti u obzir upite sudionika istraživanja za jasnijim vodstvom i strukturiranim radom. To je svakako moguće ukoliko se u ciljevima naglasak stavi na edukaciju, a takav pomak može doprinijeti i istraživačkom elementu procesa. No, iako su vođenje i struktura, takoreći, definicija formalnog obrazovanja²⁶², oni svakako moraju zadržati element slobode i ludičke kreacije ili propitivanja koje razvija kritički um – zbog čega je za očekivati da bi spajanje dramsko-akcijskog i formalnog obrazovanja predstavljalo kompatibilan i komplementaran spoj. Primjer toga može biti učenje koje slijedi igranje scenarija, kojeg se zagovara u obrazovanju odraslih, a koje je očito u skladu s procesom dramsko-akcijskih radionica ili dramsko-akcijskog istraživanja. Na primjer, u današnjem se svijetu biznisa i menadžmenta zagovara učenje putem kreiranja scenarija. Nazivaju ga „šestim čulom“ i zagovaraju učenje putem scenarija jer se time spoznaje kompleksnost i nepredvidivost svijeta biznisa (van der Heijden, et al., 2002). Prevedeno u kontekst ovog istraživanja, igrajući scenarije sudionici mogu spoznati kompleksnost društva i stigmatiziranog Drugog, te napustiti kauzalno uzrok-posljedica viđenje stvari. Isto se može primijeniti i na druge teme od interesa za poučavanje, te stoga ovaj model potiče kritičko promišljanje svijeta i relacija u njemu, kao i slobodu od uloga zbog koje je moguće odigrati više scenarija i spoznati situaciju iz rakursa onih Drugih. Jednostavno rečeno, primjenom ovog modela u praksi potiče se refleksivnost, solidarnost i inkluziju koji formalnom obrazovanju često nedostaju.

Nadalje, model doprinosi i u smislu stvaranja pozitivne atmosfere dijaloga i inkluzije u učionici, motiviranju učenika i studenata, kao i interdisciplinarnom prijenosu vještina koje formalno obrazovanje često dijeli na područja. Na primjer, moguće je učenje povijesti kroz glumu i izražavanje stavova u javnom nastupu ili učenje sociologije i prezentacija različitih socioloških teorija, tj. perspektiva. Ovaj model također primjerom pokazuje prednosti rada unatoč loših uvjeta, kao i prednosti akumulacije informacija i kritičkog propitivanja znanja (tj. kontinuiranog stavljanja znanja u zgrade). No, to nije svakako dovoljno za paradigmatički zaokret. Zaokret može doći jedino iz sinergije različitih društvenih aktera (velikih i malih) koji djeluju u tom smjeru. Također, kako bi ovaj model bio dio sinergije tog paradigmatičkog zaokreta, on mora predstavljati praksu koja je uspješnija te koja je kompatibilna s novom

²⁶² Svatko tko je predavao može potvrditi da se ovdje radi o idealnoj slici predavanja, odnosno da strukturiranost i vođenje prema planu nije uvijek moguće.

vladajućom paradigmom. Odnosno, kako ovaj pristup promovira naglašeno radionički tip (koji uz edukativno-umjetničke aktivnosti omogućuje i istraživačku te aktivističku aktivnost), odnosno, kako ovaj model aspirira biti obrazovno inovativan i odgojno poticajan (u smislu poticanja razvoja drugih slično utemeljenih modela i/ili resocijalizacije pojedinaca) treba usporediti njegovu kompatibilnost s nekim „novim“ odgojem i obrazovanjem koji facilitiraju takve aspiracije.

Naime, kao što pokazuju teorija socijalne konstrukcije zbilje i sociologija znanja, da bi se postojeći svjetonazor koji opravdava negativne obrasce djelovanja (recepte), poput stigmi, zamijenio drugim obrascima, iste se mora podržati alternativnim svjetonazorom koji uspješnije odgovara na pitanja svakodnevice. Naravno, ovaj edukativni model prati proces Turnerovog obreda prijelaza i kao takav odgovara na probleme stigmatizacije tako što njeguje stigmatizaciji suprotne vrijednosti (sloboda od uloga, interakcija, kritički um). To jest, ovaj edukativni model je naglašeno otvoren novom iskustvu, promiče inače „zastrašujuću“ slobodu i formira prostor simboličkog teatra u kojem se sloboda od uloga, kritika normi i vrijednosti, te neposredna interakcija i spoznaja priželjkuju. Time ovaj model promiče inkluziju i interakciju, koja prelazi društvene stigma-granice i osvještava veze ljudi i skupina umjesto njihovih razlika, te on svakako treba imati svoj svjetonazorski ekvivalent na području obrazovanja. Naime, ukoliko će ovaj model biti doživljen kao suprotan dominantom svjetonazoru – za očekivati je i negativne reakcije dominantnog svjetonazora i njegovih zastupnika, tj. odbijanje od strane formalnog obrazovanja. Dakle, nameće se pitanje postoji li svjetonazor na području formalnog obrazovanja koji promovira ove iste vrijednosti? Odnosno, postoji li alternativni svjetonazor koji bi bio spreman obuhvatiti vrijednosti dramsko-akcijskog modela i simboličkog teatra i inkorporirati ih u obrazovni sustav – ne bi li tako omogućio realnu destigmatizaciju? Prema svemu sudeći, najizgledniji kandidat je Morinov svjetonazor u odgoju za budućnost, a koji će se ovdje ukratko opisati.

Filozof Edgar Morin je još 2001. godine na zamolbu UNESCO-a definirao temeljne spoznaje na kojima se trebaju temeljiti budući odgoj i obrazovanje, a iste je objavio 2001. godine u djelu „Odgoj za budućnost. Sedam temeljnih spoznaja u odgoju za budućnost“ (Morin, 2001). Morin je, kroz konzultacije s brojnim drugim stručnjacima s ovog područja, definirao osnove koje u ovom istraživanju predstavljaju načela koja novi edukativni model, baziran na kombinaciji znanosti i kazališta, treba ispuniti. To su: spoznaje o slijepim mjestima spoznaje (zabludama i iluzijama); načela pertinentne spoznaje; poučavanje ljudskog stanja; poučavanje zemaljskog identiteta; suočavanje s neizvjesnostima; poučavanje razumijevanja; te etika ljudskog roda (Morin, 2001).

Morin pojašnjava da odgoj i obrazovanje trebaju osvještavati činjenicu da spoznaja načelno nije neupitna, odnosno da postoje određena „slijepa mjesta spoznaje“ koja su subjektivna rekonstrukcija i interpretacija - što valja naglašavati, umjesto skrivanja iza „neupitne“ i osjećajnosti „lišene“ racionalnosti. Treba poučavati načelo racionalne neizvjesnosti koja je jedina prava racionalnost – ona koja je svjesna svoje nesavršenosti i koja je u permanentnom samopreispitivanju (Morin, 2001). To je nova uloga – „uloga odgoja i obrazovanja da svakog pojedinca naoruža tako da bude sposoban za životnu borbu za lucidnost, tj. za spoznaju same spoznaje“ (Morin, 2001:40).

Sljedeće načelo je ono pertinentne spoznaje ili spoznaje da je predmet ili tema neizostavno povezana u širu cjelinu. Drugim riječima, odgoj budućnosti treba biti obogaćen disciplinama umjesto ograničen. Odnosno, umjesto hiperspecijalizacije, redukcije i disjunkcije te poticanja lažne ili pseudo-racionalnosti, odgoj za budućnost treba poticati svijest o globalnosti, kontekstualnosti, multidimenzionalnosti i kompleksnosti - a da bi to poticao „odgoj budućnosti mora istodobno koristiti već postojeće spoznaje, mora prevladati antinomije²⁶³ izazvane napretkom u specijaliziranim znanjima i identificirati lažnu racionalnost“ (Morin, 2001: 46).

Načelo poučavanja ljudskog stanja govori o čovjeku kao sastavnom dijelu univerzuma koji ima svoje kozmičko, fizičko stanje i ljudsko stanje - koje kaže da je čovjek „jedinstvo dvojnosti“, odnosno „biće koje je istodobno potpuno biološko i potpuno kulturno, koje nosi u sebi to iskonsko jedinstvo i dvojnost“ (Morin, 2001: 58). Time Morin još jednom naglašava odstupanje od slavljenja racionalnog kao jedinog područja ljudskog. Dapače, Morin naglašava da se čovjek ne nalazi samo u racionalnom, kao i da se napredak ne nalazi nužno u ekonomičnom, već da treba uvažiti i poučavati i ludički element, element igre, dokolice i opuštenosti koji jednako tako doprinose i razvoju osobe i društva. Prema tome, „shvatiti čovjeka znači shvatiti jedinstvo u različitosti, i različitost u jedinstvu“ (Morin, 2001:61).

Načelo zemaljskog identiteta poučava vrijednost okoliša i našu konstantnu povezanost, tj. jedinstvo dvojnosti. Poučavanjem ovog načela krećemo se prema rađanju zemaljskog građanstva u čemu odgoj ima kapitalnu ulogu kao „...prosljeđivanje staroga i otvaranje duha da prihvati novo...“ (Morin, 2001:78). Svjestan kako proces globalizacije u stopu prati proces

²⁶³ Koja je dovela do rascjepkanosti i nepovezanosti znanja, do nemogućnosti čovjeka da povezuje znanja u cjelinu, do neuviđanja globalnosti, kompleksnosti kontekstualnosti, te slabljenja odgovornosti i solidarnosti među područjima interesa i ljudima (pošto su ljudi odgovorni samo u svojoj grani djelatnosti i solidarni samo s kolegama).

atomizacije (koji naziva „balkanizacijom“), Morin teži odgoju koji će „podučavati etici planetarnog razumijevanja“ (Morin, 2001:85).

Načelo neizvjesnosti koje je Morin pozitivno sročio kao „suočavanje s neizvjesnostima“ govori da je budućnost nepredvidiva, a povijest neizvjesna. Naime, svijet (ono što doživljavamo kao „stvarnost“) poimamo posredničkim oruđima poput paradigmi, teorija koje uvjetuju doživljaj i interpretaciju. Morin smatra da ta neizvjesnost ne treba biti izvor nelagode i straha koji vodi u pretjeranu racionalizaciju i iluzionističku redukciju stvarnosti do razine koju partikularno gledište može obuhvatiti – već treba kroz život ići kao realist koji je svjestan kaotičnosti svijeta koji se konstantno kreće u dijalektičkom odnosu red-nered-organizacija. Nema linearnog smjera napretka, niti je pridržavanje normi i prijašnjeg znanja garancija (genijalci nisu oni koji su se držali pravila). Realist, s druge strane je osoba odgojena na ekonomiji djelovanja, koja predstavlja međuovisni odnos rizika i opreza, svrhe i sredstva, te akcije i konteksta (Morin, 2001). Ekologija djelovanja sadrži još i odnos oklade i strategije koji govori da je svaka akcija zapravo „oklada“ čiji ishod je to predvidljiviji (iako nikad potpuno) što je pomnije osmišljena strategija djelovanja.

Nadalje, Morin navodi da odgoj za budućnost treba poučavati razumijevanje i to na svim razinama – od pojedinca do država i kultura. Suštinski problem sadašnjice je nerazumijevanje, pa je potrebno razviti etiku razumijevanja koja će istražiti korijene nerazumijevanja i argumentirano ih uklanjati. Umjesto egoizma te etno i sociocentričnosti, odgojem treba razvijati umijeće „ispravnog mišljenja“ (onog koje ne dopušta izdvajanje situacije iz konteksta njezinog nastanka) i introspekciju koja nam ne dopušta egocentričnu poziciju nego ju kritički preispituje (Morin, 2001). To su ujedno i preduvjeti za empatiju i prihvatanje drugoga koje treba internalizirati da bi se postigli realni pomaci.

Kao posljednje od sedam načela, Morin navodi odgoj za etiku ljudskog roda, odnosno atropo-etiku. Prema Morinu, radi se o poučavanju da se svi mi nalazimo u trijadi pojedinac-društvo-vrsta u kojoj je svaki od elemenata i sredstvo i cilj i u kojoj svaki element ne može postojati bez druga dva (Morin, 2001). Razvoj trijade antropo-etike Morin vidi kao „antropološku misiju tisućljeća“:

„zalagati se za humanizaciju čovječanstva; ostvariti duboko „pilotiranje“ planetom; pokoravati se životu i istodobno rukovoditi životom; ostvariti planetarno jedinstvo u raznolikosti; poštivati u drugome istodobno biće različito od sebe i sebi identično; razvijati etiku solidarnosti; razvijati etiku razumijevanja; poučavati etiku ljudskog roda“ (Morin, 2001:118).

Pri tome Morin kreće od pojedinaca, pa je na stranici trijade koja spaja pojedinca i društvo potrebno odgajati za demokraciju (kao nesavršenu, ali najbližu idealu), a na stranici koja spaja pojedinca i vrstu zemaljsko građanstvo (svijest o povezanosti s vrstom, ali i planetom Zemljom). Odnosno, Morin poziva da u sveopćoj nesigurnosti napravimo ono jedino moguće i spasimo „Čovječanstvo ostvarujući ga“ (Morin, 2001:127) - prakticiranjem demokracije i jačanjem svijesti o čovječanstvu. Ne manje važno, Morin u odgoju za budućnost predlaže da učionica budućnosti bude mjesto praktičnog vježbanja i življenja demokracije (Morin, 2001). Drugim riječima, učionica treba postati prostor prakse u kojoj će se na praktičan način testirati postojeće i definirati nove obrasce društvenog života.

Prema tome, ukoliko prihvatimo kao „novi svjetonazor“ ono što je Edgar Morin sazeo u sedam spoznaja u odgoju za budućnost – odgovor je svakako potvrđan. Odnosno, istraživanje je pokazalo kako ovaj model svakako ima nešto za ponuditi obrazovanju – ako već ne u trenutnom obrazovnom formatu, onda barem u kontekstu Morinovog odgoja za budućnost. Shodno tome, ovaj model može imati ulogu kao oruđe za postizanje tih spoznaja – poglavito po pitanju stigmatizacije (odnosno generalno rečeno, jačanja empatije i solidarnosti) te otvorenosti novim iskustvima koja naglašavaju veze, a ne razlike.

Preciznije rečeno, ovaj model koji njeguje interakciju, praksu i iskustveno učenje predstavlja praktično ostvarenje Morinovih načela – a kazališna i interdisciplinarna dimenzija modela čini ga sposobnim nadilaziti i vremensko-prostorne prepreke svakodnevice - što svakako predstavlja komparativnu prednost ovog modela. Primjerice, petogodišnje istraživanje IRMO-a („*Cultural diversity, intercultural dialogue and Digital culture*“) preporuča povećanje interkulturalnog razumijevanja kroz učestaliju mobilnost, tj. putovanje. No, kako je to „oruđe“ višestruko ograničeno (financije, osobne preferencije itd.) preporuča se implementacija prikladnih informativnih i obrazovnih programa, ostvarenih u okviru formalnog ili informalnog obrazovanja – jer je „neznanje preduvjet stvaranja stereotipa i površnih percepcija *Drugih*“ (ur. Jelinčić, 2014: 25). Ono što je dodatna prednost jest ta da dramsko-akcijski istraživački model simbolički omogućuje i ono, u svakodnevnom životu kontekstom ograničeno, „putovanje“ u druge kulture – razvojem imaginacije. To se svakako može koristiti u edukativne i interkulturalne svrhe²⁶⁴, a „putovanje“ će biti potpunije ukoliko se učenike uključi i u izradu prikladne scenografije i kostima. Takvo simboličko „putovanje“ u poziciju Drugog ispunjava preduvjete za promjenu svjetonazora i destigmatizaciju, odnosno, tek ono predstavlja realni pomak (u

²⁶⁴ Victor Turner, čija je verzija „obreda prijelaza“ dala osnovnu „scenografiju“ za ovdje razvijeni istraživački model, koristio je obred prijelaza i dramske vježbe kako bi studentima približio plemenske kulture inscenirajući njihove obrede (Turner, 1989).

suprotnom pojedinac ili obrazovni model staju na pola puta – na informiranju bez iskušavanja). Prema tome, ovaj dramsko-akcijski istraživački model nosi obilježja kojima je moguće udovoljiti navedenim preduvjetima jačanja interkulturnog dijaloga i umanjenja negativne stereotipizacije (odnosno, u kontekstu ovog istraživanja, destigmatizacije). Model je prvenstveno istraživački, ali u sebi nosi potencijal za korištenje u edukativne i informativne svrhe, a pri tome zagovara iskustveno učenje koje ima pozitivan učinak na sve uključene – pa i na društvo u cjelini. Kao što pokazuje recentni primjer uvođenja diplome za izvođače s invaliditetom na Sveučilištu u Edinburgu, inkluzija donosi dobrobiti svima uključenima, a ne samo onima koji su sada „uključeni“ u društvo. Ili bolje rečeno, mješovita i cilju orijentirana interakcija ima takve karakteristike – što je pokazalo uvođenje takozvane „*Performance Making*“ diplome koje je dovelo ne samo do više zapošljivosti osoba s invaliditetom (ostvarili su profesionalne angažmane), već i do kulture osvještavanja jer je već kontinuirana prisutnost osoba s invaliditetom utjecala na promjenu percepcije studenata i osoblja (Gardner, 2014).

U prilog potrebi za sveobuhvatnijom svjetonazorskom promjenom u pokušaju destigmatizacije već stigmatiziranih skupina u društvu (odnosno, u prilog potrebi za razvojem inkluzivne obrazovne politike) govori istraživanje Šlezaka i Šakaje. Oni su 2012. godine objavili istraživanje u kojem su koristili Bogardusovu skalu socijalne distance prema Romima Bajašima u regiji gdje su najzastupljeniji – Međimurju (Šlezak i Šakaja, 2012). Istraživanje je pokazalo da iako obje strane suštinski izbjegavaju kontakt (obostrano ukopani u stereotipe i osjećaje superiornosti), te unatoč tome što se u prostorima učestalog međuetničkog kontakta socijalna distanca prema Romima Bajašima čak i pojačava - „prostorna blizina ili udaljenost Roma“ je „gotovo irelevantan čimbenik socijalne distance“, odnosno da je „nadilaženje segregacije i socijalne distance teško ostvarivo [...] bez promjene socioekonomskog i obrazovnog statusa Roma“ (Šlezak i Šakaja, 2012: 109). Drugim riječima, sami međuetnički ili međukulturni kontakt većine i Roma Bajaša, pa i njihov dugotrajni suživot na tom području, ne znače mnogo po pitanju inkluzije ove stigmatizirane skupine. Prema tome, (iako se bez dodatnih istraživanja ne može isto tvrditi i za nositelje karakternih ili fizičkih stigmi) za pretpostaviti je da je međuetničke kontakte potrebno popratiti svjetonazorskim promjenama koje ne mogu doći drugačije nego obrazovanjem i odgojem za budućnost – čija je osnovna načela opisao Edgar Morin, i čija je jedna od mogućih metoda primjene ovdje opisana. Ovo dramsko-akcijsko istraživanje u teatru predstavlja dijalektički proces akumulacije znanja koji uvijek kritički propituje svoju metodu i nalaze - s ciljem razvoja i bolje prilagodbe praktičnim potrebama, više nego s ciljem davanja univerzalnih, finalnih zaključaka.

Zaključno, glavna obrazovna prednost dramsko-akcijskog istraživačkog modela je njegova konceptualna interdisciplinarnost i orijentiranost na učenje kroz praksu, tj. iskustvo. Također, kao suštinski interdisciplinarni model, moguće ga je dizajnirati tako da predstavlja meta-poziciju s koje je moguće, primjerice, u praksi (rekonstrukcijom) testirati teorijske postavke jedne znanstvene discipline koristeći paradigmatiku prizmu druge discipline. Praksi orijentiranu meta-poziciju moguće je zauzeti i unutar discipline, odnosno ovaj se model može prilagoditi tako da se kroz praktičan rad testiraju neke ranije postavljene teorije. No, kada govorimo o kurikulumu i sociologiji, vjerojatno je najbolje govoriti o malim (ali korisnim) promjenama u interdisciplinarnosti. Ukoliko se postavimo na poziciju Morinovog pozitivnog realista, možemo zaključiti da ovaj model istraživanja predstavlja i edukativni model koji može doprinijeti formalnom obrazovnom procesu u sociologiji (i šire), ali koji jednako tako, u smislu formalnog obrazovanja, predstavlja samo potencijal - sve dok nije podržan od strane postojeće obrazovne strukture. Sudeći prema istraživanjima, taj će paradigmatički zaokret prema istinski interdisciplinarnom podučavanju²⁶⁵ svakako doći (već je zapravo krenuo u nekim zapadnim zemljama), pa ovo dramsko-akcijsko istraživanje u tom procesu predstavlja komplementaran model koji je moguće povezati s postojećim trendovima. Primjerice, moguće ga je ostvariti unutar tzv. tandemskog kolegija koji koristi komplementarne prednosti kazališta i sociologije. Njega definiraju Alexander i Sullivan u članku *Teaching „In tandem“: Combining sociology with theater to Create an Interdisciplinary Classroom* (Alexander i Sullivan, 1996: 372):

Za razliku od poznatijeg „tinskog podučavanja“, tandemski kolegij uključuje ne samo dva predavača već i dva zasebna kolegija iz odvojenih odjela. Međutim, ovi su kolegiji strukturirani tako da razviju jednu preklapajuću zajedničku temu tijekom semestra, tako dopuštajući studentima da istraže temu iz dvije akademske perspektive simultano. Studenti se moraju prijaviti u oba kolegija i svaki predavač postaje student na kolegiju njegovog kolege. Prednost tandemskog podučavanja je ta što, kako se studenti sele između sociologije i kazališnog kolegija, oni prepoznaju načine kako akademske discipline mogu dodati zaseban glas istraživanju neke socijalno sporne teme. Zato jer dramaturška literatura i sociologija imaju sličan teorijski okvir, posebice socijalnu konstrukciju značenja - stvaranje tandema je bilo prirodno.

²⁶⁵ Primjerice, poziv Bowdena i Martona za „Sveučilištem učenja“ (engl. *University of Learning*) u kojem lažno bipolarni teme poput podučavanja/istraživanja ili teorije/prakse mogu biti integrirane (Bowden i Marton, 2005).

Očito, iskustvo tih autora pokazuje da tandem sociologije i teatra nije hir, već pomno osmišljena kombinacija koja ima jasne ciljeve i prednosti, a utemeljena je na kompatibilnim teorijskim osnovama. Osim što je prikladan za tandemsko poučavanje, dramsko-akcijski model omogućuje i veću uključenost i preuzimanje odgovornosti studenata za proces nastave (postaju kreatori), na što pozivaju brojni autori, primjerice Poorman, Pozzi ili Bell (Batarello, Kokić i Rukavina, 2011). Kako god bilo, promjene u školskom sustavu se uvode s oprezom (ili bi tako trebalo biti). Taj proces promjena prolazi kroz tri zavisne faze koje podsjećaju na Turnerov obred prijelaza (i teoriju socijalne konstrukcije zbilje), a koje su Hopkins, te Kane i Mitchell opisali kao: inicijaciju (utvrđivanje potreba i preduvjeta, te planiranje procesa); implementaciju (konkretno djelovanje prema akcijskom planu, usmjereno ka ciljevima) i institucionalizaciju (završna faza u kojoj dojam inovacije preuzima dojam rutine i predloženi model postaje dio svakodnevne školske prakse) promjena (Bognar, 2006)²⁶⁶. Prema tome, za postizanje tog dugoročnog cilja ovo istraživanje predstavlja tek početak inicijacije – u koju treba uključiti one koji se bave obrazovanjem i od njih stvoriti agente promjene²⁶⁷. Zavisno o broju zagovornika i problema, tj. potreba obrazovnog sustava, ovaj pristup bi mogao doći do kraja “inicijacijske faze” (organizacije sličnih istraživanja i/ili edukativnih radionica od strane drugih aktera). Nakon nje bi uslijedila konkretna “implementacija” (vjerojatno u jednoj ili nekoliko škola odabranih za eksperimentalan program ili u sklopu sveučilišnog kolegija), te bi se na kraju – pod uvjetom da bi se dokazala na toj “sceni” – institucionalizirala i postala dio svakodnevne prakse. U međuvremenu, ovaj model svakako ima svoje mjesto u neformalnom obrazovanju (pa i u međunarodnom okruženju) u kojem može slobodnije propitivati neupitnost društvenih „činjenica“ i doprinositi pozitivnim promjenama u društvu.

6.4. Rasprava o ulozi mješovite interakcije i teatra za promjenu stava o stigmatizaciji

Na kraju preostaje još odgovoriti na osnovno istraživačko pitanje: može li kvalitetna i cilju orijentirana interakcija, ostvarena između stigmatiziranih i ostatka društva pod okriljem

²⁶⁶ Osim promjene iznutra, vjerojatno bi trebalo poslušati i savjet Pascala Brucknera koji smatra da je kontraproduktivno kritizirati kapitalizam, te da je puno bolje onemogućiti mu nametanje njegovih načela „tržišne religije“ u području obrazovanja - kojim država treba, ne samo osigurati obrazovanje svoj djeci, nego i poticati sve smjerove (uključujući i kritizirane „mrtve jezike“ poput latinskog i grčkog ili slikarstvo) jer time smanjuje ideološku indoktrinaciju te potiče maštu i kreativnost (Bruckner, 2004), a to će dugoročno donijeti samo dobra.

²⁶⁷ Danas se u obrazovanju poziva na „sinkronizaciju koja bi trebala postojati između mijenjajućih elemenata obrazovanja i društva s jedne strane, te treninga učitelja koji nasljeđuju i perpetuiraju promjenu s druge strane“ (Khoo, et al., 1991: 69). Dakle, radi se o kontinuiranom, cjeloživotnom učenju na koji trebaju biti podjednako spremni i oni koji podučavaju i oni koji su podučavani.

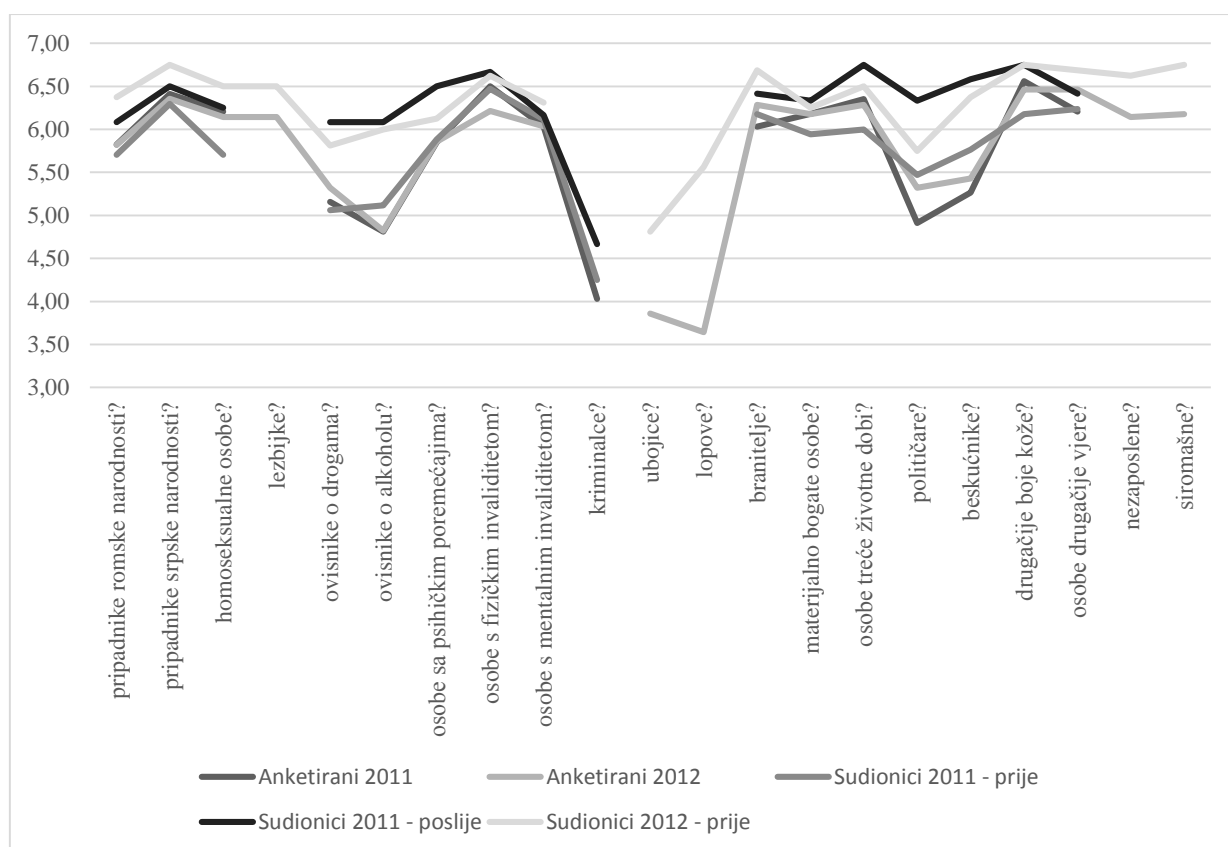
teatra, rezultirati novom i zajedničkom akcijom kojom se može prevladavati potrebu za stigmatizacijom? Najkraće rečeno - rezultati istraživanja pokazuju da takva mješovita interakcija, koja je osmišljena tako da cilja ostvariti produkciju zajedničkog završnog produkta (javnog nastupa), može rezultirati novim zajedničkim akcijama koje nadilaze stigmatizaciju, a te akcije ne predstavljaju kraj ili cilj već samo korak u konstantnom pokušaju pozitivnog utjecaja na društvo i ostvarenja destigmatizacije²⁶⁸. Odnosno, već samo prolaženje kroz proces dramsko-akcijskog istraživanja i mješovita interakcija koju sudionici tamo dožive ima potencijal destigmatizacije, osnaženja i resocijalizacije, ali je to iskustvo potrebno nastaviti i intenzivirati, kao i dodatno strukturirati (što bi bilo moguće u sklopu formalnog obrazovanja i uz bolje uvjete rada). Također, kao što je pokazao primjer dvoje starijih muških sudionika, čak i takva iskustva ne moraju djelovati destigmatizirajuće – ukoliko sudionici imaju prethodnu agendu zbog koje su ušli u proces. Ta se agenda ne mora razlikovati od ciljeva procesa, ali čini se da te osobe sprječava u snažnijem povezivanju s ostatkom grupe i učinak destigmatizacije i resocijalizacije ostaje umanjen (iako ne i anuliran). Ipak, potencijal dramsko-akcijskog istraživanja „dokazan“ je javnim nastupima kao potvrđama uspješnosti procesa, a dodatni zalog aktivističkog i edukativnog potencijala procesa pokazala je i uspješna implementacija nevidljivog teatra i projekta ostvarenog u Domu za odgoj djece na otoku Cresu („Cresujem ja, cresuješ ti“) koje su sudionici istraživanja UPSET 2011 i UPSET 2012 samostalno osmislili, pokrenuli i izveli (kao i dodatni međunarodni nastupi i međunarodne dramsko-akcijske radionice). Samim time, sudionici su prikazali da njihova suradnja može ići dalje od radionica i javnog nastupa i može rezultirati akcijama koje vjerojatno ne nadilaze stigmatizaciju same po sebi, ali predstavljaju malen i bitan element u nastojanju cjelokupnog čovječanstva za humanizacijom društva i inkluzijom svih ljudi. Bez daljnjega, ograničenja prigodnog uzorka ovakvog istraživanja nalažu da je nemoguće generalizirati ili kvalitetno testirati postavljene hipoteze:

- Stigmatizacija je utemeljena na društvenim predrasudama i perpetuirati se manjkom kvalitetne interakcije stigmatiziranih i ostatka društva.

²⁶⁸ Važnost mješovite interakcije i dubokog iskustva za postizanje promjene stava i destigmatizaciju daje primjer pozadinske komunikacije (engl. *back-channel*) između predstavnika Velike Britanije (MI6) i Irske Republikanske vojske (IRA) koju je opisao Niall O'Dochartaigh. Analizom dokumenata koji su nakon više desetljeća prestali biti tajni, O'Dochartaigh je otkrio kako su Brendan Duddy i predstavnik MI6 tijekom godina razvili unutargrupnu povezanost jer su zbog tajnosti često bili potpuno sami u svojoj komunikaciji - zbog čega su se povezali kao jedini koji razumiju situaciju onog drugog (O'Dochartaigh, 2011). Počevši kao predstavnici organizacija koje se javno mrze ili ne priznaju, Duddy i agent MI6 su u interakciji spoznali ljudskost druge strane i razvili svojevrsno prijateljstvo oformljeno oko ekstremne, nerutinske situacije i intenzivne interakcije u kojoj se sudjeluje potpuno svjesno.

- Stigmatizacija je tvrdokornija među osobama koje nemaju neposredna iskustva sa stigmatiziranim osobama.
- Neposredno iskustvo ima potencijal mijenjanja receptnog znanja.
- Kvalitetna interakcija stigmatiziranih i ostatka društva, ostvarena u prostoru teatra, ima potencijal prevladavanja stigmatizacije.

Hipoteze su postavljene na osnovu teorijskih osnova (i njihovih empirijskih istraživanja), poglavito Goffmana koji je problem i rješenje stigmatizacije smjestio u manjak mješovite interakcije, a govore o izvoru problema kao i njegovom potencijalnom rješenju u mješovitoj, smislenoj interakciji u teatru. No, prigodni uzorak i specifičnosti procesa dramsko-akcijskog istraživanja onemogućuju pružanje konkretnih odgovora o hipotezama. Dakle, svakako se ne može govoriti o dokazanom tretmanu koji dodatkom X dovodi do posljedice Y, što je, uostalom, protivno akcijskim istraživanjima, ali i pokušajima nadilaženja stigmatizacije koje se upravo relativizacijom treba odvojiti od pogrešne slike neupitnosti i kauzalnosti stigmi i stigmatizacije.

Slika 36: Usporedba Bogardus skala socijalne distance 2011. i 2012. godine²⁶⁹

²⁶⁹ Previše općenita kategorija „kriminalca“ iz pilot istraživanja je u istraživanju 2012. godine uklonjena i dodane su kategorije „ubojice“ i „lopova“. Također, uz kategoriju „homoseksualnih osoba“ korištena je kategorija „lezbijke“, a dodane su i kategorije „nezaposlenih“ i „siromašnih“.

Umjesto toga, rezultati istraživanja pokazuju samo pozitivne trendove koji, iako individualizirani i ograničeni na iskustva ova dva istraživanja, ipak ukazuju na odgovore na hipoteze. Odnosno, kada se usporede srednje vrijednosti dobivene pomoću Bogardusove skale socijalne distance između anketiranih (dakle, onih koji su sudjelovali samo u anketi) i sudionika radionica 2011. i 2012. primjećuje se pozitivan trend – u smislu smanjenja socijalne distance kod onih koji su sudjelovali na radionicama. Drugim riječima, oni koji su sudjelovali povećali su razinu prihvaćanja navedenih skupina – što bi moglo biti indikativno, da nema ranije iznesenih problema (slab odaziv na *online* anketiranje, prigodni i mali uzorak, dobrovoljnost i nestabilnost sudjelovanja, kašnjenje s odgovorima sudionika po završetku radionica). Prema tome, iz tih podataka nije moguće donijeti zaključak koji bi dosezao dalje od iskustva ovih istraživanja, a zbog vremenskog odmaka završnih odgovora od završetka radionica također nije moguće govoriti niti o uzročno posljedičnim vezama sudjelovanja u radionici i promjene stava.

Iz tih razloga, podaci koji bolje prikazuju i negativno i pozitivno iskustvo sudionika radionice - kao i njihove potencijalne promjene stavova prema određenim stigmama su oni prikupljeni kvalitativnim metodama (intervju, snimke radionica), dok oni prikupljeni anketnim upitnikom vrijede kao prijavnica za sudjelovanje i kao inicijalna informacija koja organizatorima omogućuje bolju pripremu i osiguranje poštivanja cenzusa istraživanja (dob, omjer stigmatiziranih i „normalnih“). Drugim riječima, to istraživačko oruđe ima važnu ulogu predselekcije potencijalnih dionika problema koji se istražuje²⁷⁰ kao i stratifikaciju prema sociodemografskim obilježjima – važnu za održanje cenzusa mješovite interakcije i reprezentativnost uzorka u smislu akcijskog istraživanja (tj. da su predstavljene sve strane problema). Iskazi sudionika, kao i njihovi nastupi i kasniji zajednički projekti koje su zajedno ostvarili sudionici pilot istraživanja i istraživanja 2012. godine indikativni su i govore da mješovita interakcija ostvarena pod okriljem teatra ima realnih posljedica i umanjuje stigmatizaciju ili pribjegavanje osoba stigmatizaciji kao „receptu“ koji rješava neizvjesne socijalne situacije. Taj je utjecaj svakako ovisan o pojedincu koliko i o procesu, a pokazalo se i da u ovakvom projektu sudjeluju oni koji su već na neki način osviješteni o problemu stigmatizacije ili su i sami stigmatizirane osobe – što dakako ne daje neposredan zaključak o tome da li je stigmatizacija tvrdokornija među onima koji nemaju neposredna iskustva sa stigmatiziranim skupinama, ali svakako implicira da jest – jer ih ta tema uopće ne zanima niti

²⁷⁰ Bleich i Pekkanen preporučaju da istraživači samostalno definiraju „teoretski motivirani skup ciljanih“ dionika „prije izlaska na teren“ (Bleich i Pekkanen, 2013: 90) - što anketni upitnik/prijavnica svakako omogućava. Pri tome je važno i da sudionici sami sebe definiraju i grupiraju - bez upliva istraživača. Naime, kod istraživanja tabu tema sa osjetljivim skupinama opasnost je da će „guranje“ sudionika u neku skupinu odbiti te osobe od sudjelovanja.

sudjeluju u procesima koji su s tim problemom povezani. Proces dramsko-akcijskih radionica i izjave sudionika koje naglašavaju pozitivne strane sudjelovanja i iskustvo koje im je osvijestilo nove spoznaje o sebi, drugima, stigmatiziranim osobama ili stigmatizaciji općenito govore da neposredno iskustvo ima potencijal mijenjanja receptnog znanja, ali je taj potencijal također visoko individualiziran i ovisan o motivaciji (osobni motivi mogu spriječiti razvoj grupne kohezije neophodne za destigmatizaciju i resocijalizaciju u novi, simbolički status „mudrih“). Na kraju, sami proces dramsko-akcijskog istraživanja i njegovih dramsko-akcijskih radionica ukazao je kako interakcija stigmatiziranih i ostatka društva ima potencijal prevladavanja stigmatizacije, ali taj potencijal ostaje „zarobljen“ u krugu onih koji su već „prijateljski“ nastrojeni prema toj temi, odnosno, koji su uslijed osobnih ili profesionalnih iskustava već osvijestili problem stigmatizacije ili su i sami stigmatizirani.

Te su osobe Goffmanovi „mudri“ ili „upućeni“ koji su, oboružani kritičkim umom, došli u kontakt sa stigmatiziranim osobama i spoznali njihovu ljudskost zbog koje ti „mudri“ ne žele sudjelovati u općedruštvenim stigmatizacijama (najaktualnija u Hrvatskoj i EU je stigmatizacija imigranata s Bliskog Istoka i iz Afrike). Te su osobe osobnim iskustvom već spoznale nepravdu stigmatizacije, ali te osobe također teže dijalektičkoj spoznaji i cjeloživotnom učenju – zbog čega su se i priključile ovom istraživanju. Jednostavno rečeno, te osobe su svjesne društvenih maski i ukazuju na njihovo postojanje, odnosno, teže humanističkoj i empatičkoj *istini* koja je uvijek relativna. Kada je Tom Magill upitao dramskog prakticionera Augustoa Boala o opasnosti da istraživanje osobnih potlačenosti u teatru potlačenih, umjesto oslobođenja u pojedincu, stvori paranoju (jer teatar potlačenih kreće od osobne priče) – Boal je spremno zaključio kako bi to bilo moguće da teatar potlačenih osobnu priču ne usmjerava ka iskustvima cijele grupe ili, pak, ka opisivanju općedruštvenih situacija (Boal, n.d.). To naglašava grupnu povezanost „mudrih“ koji su sudjelovali u ovom istraživanju, kao i „mudrih“ u društvu općenito. Oni će i bez ovakvih prostora i istraživanja biti „mudri“ (u smislu empatije i kritičkog uma) i svjesni da u njihovoj okolini žive drugi „mudri“ s kojima dijele svjetonazor, ali će im isto tako nedostajati osjećaj grupne pripadnosti koju ovakvo istraživanje omogućuje. Stvaranje grupe „mudrih“ u teatru i ovakvim istraživanjima „mudre“ osnažuje i, takoreći, poziva da prošire svoju grupu i ostvare destigmatizirajući potencijal mješovite interakcije – prvo javnim nastupima, a zatim i u formalnom obrazovanju.

Taj potencijal moguće je proširiti akumulacijom spoznaja tijekom istraživanja, ali i primjenom ovog modela unutar formalnog obrazovanja – za što ima mogućnosti, ali su vjerojatno potrebni i određeni kompromisi. Shodno tome, ovo dramsko-akcijsko istraživanje predstavlja prostor u kojem je, pod okriljem svjetonazora teatra (slobode od uloga, kritike i

interakcije), moguće ostvariti cilju orijentiranu mješovitu interakciju stigmatiziranog i „normalnog“ dijela društva te javnosti aktivistički pokazati kreativne mogućnosti i dobiti takve interakcije i suradnje, kao i pokrenuti proces koji nije samostalan u destigmatizaciji (ovisi i o pojedincu), ali koji s vremenom može potaknuti i promjene u zbilji svakodnevnog života.

Dodatno, oni koji u taj proces uđu otvorenog uma mogu tijekom iskustva radionica i nastupa dobiti i dodatnu vrijednost – oslobođenje od „maske“ pod kojom svakodnevno igramo društvene uloge. Koliko to može biti oslobađajuće za pojedinca opisuje producent Jeff Dowd, prema kojem su braća Cohen stvorili poznati lik Jeffreya „The Dude“ Lebowskog: „The Dude“ je sveta luda [...] Luda na kraljevom dvoru je bio sveta luda; jedini kućin sin koji je govorio istinu, na glupe i blesave načine. U svijetu u kojem većina nas mora nositi masku cijeli dan [...] - The Dude govori kako stvari stoje i ne nosi masku. I zato ga ljudi vole” (Hesse, 2015). Koliko god bio socijalno neprilagođen, „The Dude“ posjeduje alternativni svjetonazor i nekoliko prijatelja s kojima ga može podijeliti – što mu je dovoljno da se ne osjeća stigmatizirano u gradu kojim dominiraju hodajuće maske (Los Angeles). Takvo slično skidanje maski i rekacija nove zbilje dešava se i tijekom dramsko-akcijskih radionica. Prateći gotovo intuitivan proces obreda prijelaza (inicijacije u novo) i koristeći pragmatičnost akcijskog istraživanja, dramsko-akcijsko istraživanje i radionice polažu temelj na kojem je moguće formirati alternativni svjetonazor, unutargrupnu solidarnost između inače antagoniziranih skupina, te krenuti u pronalaženje akcija, tj. rješenja socijalnog problema stigmatizacije. Proces dramsko-akcijskog istraživanja nam omogućuje prakticirati Goffmanovu dekonstrukciju „zdravorazumskih“ pretpostavki društvenih znanosti o predmetu istraživanja (Scheff, 2001). Dekonstrukcija se dešava, kako Scheff naglašava, kroz zamjenu uloga, glumu i nova iskustva slična iskustvu dramsko-akcijskog istraživanja: „Da bi bili efektivni kao Goffman, moramo biti marginalizirana osoba, poput njega. Svako izlaganje novim perspektivama može otvoriti nova vrata: sudjelovanje u nama novoj kulturi kao sudjelujuće promatranje, učenje novog jezika, čitanje fikcije koja služi kao ulaz u novi i drugačiji svijet“ (Scheff, 2001). Drugim riječima, dramsko-akcijsko istraživanje i njegove radionice predstavljaju prostor i alat kojim sociologija može ući u drugačiji svijet i eksperimentirati s različitim rješenjima za socijalne probleme. U isto vrijeme, sudionici mogu u tom prostoru djelovati te malim akcijama i performansima utjecati na sebe i društvo oko sebe. Ako ništa drugo, dramsko-akcijsko istraživanje će ostati prostor mašte i simboličkog teatra u kojem pojedinci mogu kreirati alternativnu zbilju, skinuti maske i odmoriti od zbilje svakodnevnog života. Jer, ne valja zaboraviti ono čega je kazališni redatelj Richard Schechner bio savršeno svjesan, a to je da „teatar je teatar i da je zabava njegov fundamentalan dio. Zabava je liminoidna umjestno liminalna, ona je prožeta slobodom. Ona duboko uključuje

snagu *igre*, a igra demokratizira“ (Turner, 1982: 120). U tome leži potencijalni uspjeh dramsko-akcijskog istraživanja – u sudionicima koji se zabavljaju. Zabavljajući se, oni djeluju kao agenti destigmatizacije jer je poznato da su ljudi znatiželjni kada čuju da se netko zabavlja - a znatiželja je prvi korak prema mješovitoj interakciji u kojoj je većina stigmi neodrživa.

LITERATURA

- Abbot, A., 2000. Reflections on the Future of Sociology. *Contemporary Sociology*, 29(2): 296-300.
- Ainlay, S. C., Becker, G. i Coleman, L. M. eds., 1986. *The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma*. New York: Plenum Press.
- Ainlay, S. C., Coleman, L. M. i Becker, G., 1986. Stigma Reconsidered. U: S. C. Ainlay, G. Becker i L. M. Coleman, ur. *The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma*. New York i London: Plenum Press: 1-16.
- Alexander, S. M. i Sullivan, K., 1996. Teaching "In Tandem": Combining Sociology with Theater to Create an Interdisciplinary Classroom. *Teaching Sociology*, Svezak 24: 372-377.
- Andrews, T., 2012. What is Social Constructionism?. *The Grounded Theory Review*, 11(1): 39-46.
- Anić, V. i Goldstein, I., 2007. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Novi Liber i Jutarnji list.
- Anon., 1983. Departments & People. Deaths. *Anthropology Newsletter*, Issue 3.
- Apple, M. W. i Harris, V., 2006. John Dewey 1859-1952. U: J. A. Palmer, L. Bresler i D. E. Cooper, ur. *Fifty Major Thinkers on Education: From Confucious to Dewey*. s.l.:Taylor & Francis e-Library: 194-1998.
- Atkinson, P., 1989. Goffman's Poetics. *Human Studies*, Issue 12: 59-76.
- Auerbach, C. F. i Silverstein, L. B., 2003. *Qualitative Data. An Introduction to Coding and Analysis*. New York and London: New York University Press.
- Babbage, F., 2010. Augusto Boal and the Theatre of the Oppressed. U: A. Hodge, ur. *Actor Training*. s.l.:Taylor & Francis e-Library: 305-324.
- Babcock, B., 1999. Subject to writting: The Victor Turner Prize and the Anthropology Text. *Anthropology and Humanism*, 24(2): 91-94.
- Bader, D., 2011. *Stigma. Reflections on Its Meaning and Use*. [Mrežno] Available at: <http://www.bipolartoday.com/stigma-reflections-on-its-meaning-and-use-part-ii/> [Pokušaj pristupa 30 srpanj 2012].
- Bakhshl, H., Freeman, A. i Higgs, P., 2013. *A dynamic mapping of the UK's creative industries*. London: Nesta.
- Baldau, W. F., 1946. Intergroup relations and Action Programs. *Journal of Social Issues*, 2(4): 27-33.
- Baldwin, J., 2010. Michel Saint-Denis: Training the Complete Actor. U: A. Hodge, ur. *Actor Training*. s.l.:Taylor & Francis e-Library: 81-98.
- Baloban, S. i Rimac, I., 1998. Povjerenje u institucije u Hrvatskoj. *Bogoslovna smotra*, 68(4): 663-672.
- Barbarin, O. A., 1986. Family Experience of Stigma in Childhood Cancer. U: S. C. Ainlay, G. Becker i L. M. Coleman , ur. *The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma*. New York i London: Plenum Press: 163-184.
- Barrie, B., 1998. Victor Turner. [Mrežno] Dostupno na: <http://www.indiana.edu/~wanthro/turner.htm> [Pokušaj pristupa 10 ožujak 2014].
- Batarelo Kokić, I. i Rukavina, S., 2011. Primjena suradničkog učenja u mješovitom obrazovnom okruženju. *Život i škola*, 1(25): 24-34.
- Baumann, Z., 2005. *Work, consumerism and the New poor*. s.l.:Open University Press.
- Becker, G. i Arnold, R., 1986. Stigma as a Social and Cultural Construct. U: *The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma*. New York i london: Plenum Press: 39-58.
- Becker, H., 1991. *Outsiders: Studies in The Sociology of Deviance*. New York: Free Press.
- Becker, H. S., 1966. *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.

- Beck, M. i Maley, J., 1998. A pedagogy of belonging. *Reclaiming Children and Youth*, 7(3): 133-137.
- Beck, U., 2004. *Moć protiv moći u doba globalizacije: Nova svjetskopolitička ekonomija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Benson, L., Harkavy, I. i Puckett, J., 2007. *Dewey's Dream: Universities and Democracies in an Age of Education Reform*. Philadelphia: Temple University Press.
- Berger, L. P. i Luckmann, T., 1992. *Socijalna konstrukcija zbilje - rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed.
- Bešker, I., 2004. *Goli blagdani*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Blakesley, D., 1999. Kenneth Burke's Pragmatism - Old and New. U: *Kenneth Burke and the 21st Century*. Albany: SUNY P: 71-95.
- Blažević, R., 2003. Stigma i karizma. *Politička misao*, XL(3): 128-144.
- Bleich, E. i Pekkanen, R., 2013. How to report interview data. U: L. Mosley, ur. *Interview Research in Political Science*. New York: Cornell University: 84-105.
- Boal, A., 1979. *Theatre of the Oppressed*. New York: Urizen Books.
- Boal, A., n.d. *Interview with Augusto Boal (Transkript)* [Intervju] n.d.
- Bobbio, N., 2005. *Liberalism and Democracy*. London i New York: Verso.
- Boddy, C. R., 2011. The Corporate Psychopaths Theory of the Global Financial Crisis. *Journal of Business Ethics*, Svezak 102: 255-259.
- Bognar, B., 2006. Akcijska israživanja u školi. *Odgojne znanosti*, 8(1(11)): 209-228.
- Bowden, J. i Marton, F., 2005. *The University of Learning: Beyond Quality and Competence*. London: Taylor & Francis e-Library.
- Bretherton, I., 1992. The origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*, Issue 29: 759-775.
- Brophy, M., 2001. *The Study Circle. Participatory Action Research, With and For the Unemployed*. Victoria: Victoria University.
- Bruckner, P., 2004. *Bijeda blagostanja. Tržišna religija i njezini neprijatelji*. Zagreb: Algoritam.
- Burawoy, M., 2005. Third-Wave Sociology and the End of Pure Science. *The American Scientist*, Issue Fall/Winter-Essay.
- Carlson, M. A., 2004. *Performance. A critical introduction..* New York: Routledge.
- Carnicke, S. M., 2010. Stanislavsky's System: Pathways for the Actor. U: A. Hodge, ur. *Actor Training*. s.l.:Taylor & Francis e-Library: 1-25.
- Checkland, P. i Holwell, S., 1998. Action Research: Its Nature and Validity. *Systemic Practice and Action Research*, 11(1): 9-21.
- Chriss, J. J., 1993. Looking Back on Goffman: The excavation continues. *Human Studies*: 469-483.
- Cirlot, J. E., 2001. *A Dictionary of Symbols*. s.l.:Taylor & Francis e-Library.
- Climenhaga, R., 2010. Anne Bogart and SITI Company: Creating the Moment. U: A. Hodge, ur. *Actor Training*. London i New York: Routledge: 288-304.
- Cohen, E., 1988. Authenticity and Commoditization in tourism. *Annals of Tourism Research*, Svezak 15: 357-370.
- Cojocaru, S., Bragaru, C. i Ciuchi, O. M., 2012. The role of language in construction social realities. The Appreciative Inquiry and the reconstruction of organizational ideology. *Revista de cercetare [i interven]ie sociala*, Svezak 36: 31-43.
- Coleman, L. M., 1986. Stigma: An Enigma Demystified. U: S. C. Ainsley, G. Becker i L. M. Coleman, ur. *The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma*. New York i London: Plenum Press: 211-232.
- Collins English Dictionary - Complete and Unabridged, 2003. *The Free Dictionary by Farlex*. [Mrežno]

Dostupno na: <http://www.thefreedictionary.com/>
[Pokušaj pristupa 5 lipanj 2014].

Comte, A., 1853. *The positive philosophy of Auguste Comte*. London: John Chapman.

Cooper, E. A. i dr., 2014. You Turn Me Cold: Evidence for Temperature Contagion. *PLoS ONE*, 9(12): 116-126.

Corrigan, P. W., Larson, J. E. i Rüsch, N., 2009. Self-stigma and the "why try" effect: Impact on life goals and evidence based practices. *World Psychiatry*, Issue 8: 75-81.

Corrigan, P. W. i dr., 2007. Will Filmed Presentation of Education and Contact Diminish Mental Illness Stigma?. *Community Mental Health Journal*, 43(2): 171-181.

Corrigan, P. W. i dr., 2004. Examining the Factor Structure of the Recovery Assessment Scale. *Schizophrenia Bulletin*, 30(4): 1035-1041.

Corrigan, P. W. i Watson, A. C., 2002. The paradox of Self-Stigma and Mental Illness. *American psychological Association*, 9(1): 35-53.

Crocker, J. i Lutsy, N., 1986. Stigma and the Dynamics of Social Cognition. U: S. C. Ainlay, G. Becker i L. M. Coleman, ur. *The Dillema of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma*. s.l.:an.: 95-122.

Cronin, B. i Sugimoto, C. R. ur., 2014. *Beyond Bibliometrics. Harnessing Multidimensional Indicators of Scholarly Impact*. s.l.:MIT Press.

Cunningham, J. B., 1993. *Action Research and organizational development*. Westport: Praeger Publishers.

Damjanović, R., 2010. Finski obrazovni sustav. *Metodički ogledi*, 17(1-2): 201-224.

Davis, G. G., 1999. Repression, Rationality and Relative Deprivation: A Theoretical and Empirical Examination of Cross-National Variations in Political Violence. 1 siječanj.pp. 1-32.

Dead Man. 1995. [Film] Režirao Jim Jarmusch. USA: Pandora Filmproduktion, JVC Entertainment Networks, Newmarket Capital Group.

Dean, P. J., 2001. Editorial - Lewin's Action Research (Action Learning), and Trist's Socio-Technical Systems Approach to Changing Whole Systems. *Performance Improvement Quarterly*, 14(1): 4-10.

Deflem, M., 1991. *Ritual, anti-structure, and Religion: A discussion of Victor Turner's processual symbolic analysis*. [Mrežno]

Dostupno na: <http://www.anthrobase.com/Links/cache/Ritual%20Anti-Structure%20Religion%20-%20Victor%20Turner%20symbolic%20analysis.htm>
[Pokušaj pristupa 10 ožujak 2014].

Dell, J. L., 1986. Social dimensions of epilepsy: Stigma and response. U: S. Whitman i B. P. Hermann, ur. *Psychopathology in epilepsy*. New York: Oxford University Press: 185-210.

Deresiewicz, W., 2014. *The Death of the Artist - and the Birth of the Creative Entrepreneur*. *The Atlantic*. [Mrežno]

Dostupno na: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2015/01/the-death-of-the-artist-and-the-birth-of-the-creative-entrepreneur/383497/>
[Pokušaj pristupa 21 siječanj 2015].

Dias, E., 2014. *Obama's Executive order to Protect Gay Workers Will Have no Religious Exemption*. [Mrežno]

Dostupno na: <http://time.com/3006170/obama-executive-order-gay-lgbt-federal-employees-religious-exemption/>
[Pokušaj pristupa 18 srpanj 2014].

Diaz, M. S., 2015. *The Dutch "basic income" experiment is expanding across multiple cities*. *Quartz*. [Mrežno]

Dostupno na: <http://qz.com/473779/several-dutch-cities-want-to-give-residents-a-no-strings-attached-basic-income/>
[Pokušaj pristupa 3 rujan 2015].

- Dickens, L. i Watkins, K., 1999. Action Research: Rethinking Lewin. *Management Learning*, 30(2): 127-140.
- Dijk van, T. A., 2006. *Ideologija. Multidisciplinarn pristup..* Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.
- Dijker, A. J. i Koomen, W., 2007. *Stigmatization, Tolerance and Repair. An integrative psychological analysis of responses to deviance.* New York: Cambridge University Press.
- Dirksmeier, P. i Helbrecht, I., 2008. Time, Non-representational Theory and the "Performative Turn"—Towards a New Methodology in Qualitative Social Research [24 paragraphs]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 9(2).
- Dresing, T., Pehl, T. i Schmieder, C., 2012. *Manual (on) Transcription. TRanscription Conversions, Software Guides and Practical Hints for Qualitative Researchers.* 1 ur. Marburg: Audiotranscription (Self-published).
- Driscoll, D. L., Appiah-Veboah, A., Salib, P. i Rupert, D. J., 2007. Merging Qualitative and Quantitative Data in Mixed Methods Research: Hot Wo and Why Not. *Ecological and Environmental Anthropology*, 3(1): 18-28.
- Dumont Jr., C. W., 2008. *The Promise of Poststructuralist Sociology: Marginalized Peoples and the Problem of Knowledge.* New York: State University of New York Press.
- Dupont, I., 2008. Beyond Doing No Harm: A Call for Participatory Action Research with Marginalized Populations and Criminological Research. *Critical Criminology*, Issue 16: 197-207.
- Đurić, Z., Veljković, J. i Tomić, M., 2004. *Psihodrama.* Zagreb: Alinea.
- Eberle, T. E., 1993. Social Psychology and the Sociology of Knowledge. *Revista de psihologia Social*, 8(1): 5-13.
- Eberle, T. S., 1992. A new paradigm for the sociology of knowledge: "The social construction of reality" after 25 years. *Schweizerische Zeitschrift für Soziologie*, 18(2): 493-502.
- Eden, C. i Huxham, C., 1996. Action Research for Management Research. *British Journal of Management*, Svezak 7: 75-86.
- Encyclopaedia Britannica Online, 2014. *Encyclopaedia Britannica Online.* [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/504562/rite-of-passage>
[Pokušaj pristupa 5 lipanj 2014].
- European Commission, 2014. *Research & Innovation: Science with and for Society. Policy - Public Engagement.* [Mrežno]
Dostupno na: <http://ec.europa.eu/research/swafs/index.cfm?pg=policy&lib=engagement>
[Pokušaj pristupa 20 siječanj 2014].
- Everett, B., 2004. Best practices in workplace mental health: An area for expanded research.. *HealthcarePapers*, 5(2): 114-116.
- Fagan, J., Wilkinson, D. L. i Davies, G., 2007. Social Contagion of Violence. U: D. Flannery, A. Vaszonyi i I. Waldman, ur. *The Cambridge Hnadbook of Violent Behavior.* Cambridge: Cambridge University press: 688-724.
- Falk, G., 2001. *Stigma: How we treat outsiders.* New York: Prometheus Books.
- Feeney, N., 2014. *Politicians Give Living on Minimum Wage a Whirl.* [Mrežno]
Dostupno na: <http://time.com/3049371/politicians-minimum-wage/>
[Pokušaj pristupa 6 kolovoz 2014].
- Field, R., n.d. *John Dewey (1859-1952).* [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.iep.utm.edu/dewey/>
[Pokušaj pristupa 26 prosinca 2013].
- Florida, R., 2004. *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life.* USA: Basic Books.
- Foucault, M., 1994. *Nadzor i kazna.* Zagreb: Informator; Fakultet političkih znanosti.
- Foucault, M., 2003. *The Birth of the Clinic.* s.l.:Routledge.

- Foucault, M., 2005. *The Order of Things: An archeology of the human sciences*. London i New York: Routledge Classics.
- Freeland, C., 2014. *It's Not Just George Soros Anymore. What does it mean when the capitalist vanguard starts talking about inequality?*. [Mrežno]
Dostupno na: http://www.politico.com/magazine/story/2014/06/its-not-just-george-soros-anymore-107578_Page2.html#.U5mCBPmSx9k
[Pokušaj pristupa 12 lipanj 2014].
- Freire, P., 2002. *Pedagogija obespravljenih*. Zagreb: ODRAZ - Održivi razvoj zajednice.
- Freudenburg, K., 2005. *The Cambridge Companion to Roman Satire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gajić, O. i Milutinović, J., 2010. Intercultural Dialogue in Education: Critical Reflexion in the Museum Context. *Odgojne znanosti*, 12(1): 151-165.
- Garcia, A., 2010. Healing With Action Methods on the World Stage. U: E. Leveton, ur. *Healing collective trauma. Using Sociodrama and drama therapy*. New York: Springer Publishing Company: 3-24.
- Gardner, H., 2006. *The Development and Education of the Mind: The selected works of Howard Gardner*. Abingdon: Taylor & Francis e-Library.
- Gardner, L., 2014. *New Diploma for Learning disabled actors has the power to change theatre*. [Mrežno]
Dostupno na: http://www.theguardian.com/stage/theatreblog/2014/dec/11/learning-disabled-theatre-diploma-lyn-gardner?CMP=share_btn_fb
[Pokušaj pristupa 19 siječanj 2015].
- Ghodsse, K., 2014. *Ethnographers as Writers: An Introduction*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://savageminds.org/2015/01/01/ethnographers-as-writers-an-introduction/>
[Pokušaj pristupa 20 siječanj 2015].
- Goffman, E., 1990. *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. London: Penguin books.
- Goffman, E., 2000. *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopolitika.
- Gopnik, A., 2015. The Outside Game. *The New Yorker*, 12 siječanj.
- Greeff, M. i dr., 2008. Experiences of HIV/AIDS stigma of persons living with HIV/AIDS and nurses involved in their care from five African countries. *Afr J Nurs Midwifery*, 10(1): 78-108.
- Greenwood, D. J., 1989. Culture by the Pound: An Antropoloigical Perspective on Tourism as Cultural Commoditization. U: *Hosts and Guests. The Anthropology of Tourism*. USA: University of Pennsilvania: 171-186.
- Habermas, J., 1982. *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*. Zagreb: Naprijed.
- Habermas, J., 1988. *On the Logic of the Social Sciences*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Hameed, S., 2014. *Reuters*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.reuters.com/article/2014/12/24/us-mideast-crisis-iraq-christians-idUSKBN0K219X20141224>
[Pokušaj pristupa 10 siječanj 2015].
- Haralambos, M., 1994. *Uvod u sociologiju*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Haralambos, M. i Holborn, M., 2002. *Sociologija. Teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- Harrison, L. E. i Huntington, S. P., 2000. *Culture matters: How Values Shape Human Progress*. New York: Basic Books.
- Haslanger, S., 1995. Ontology and Social Construction. *Philosophical Topics*, 23(2): 95-125.
- Hayes, P., 2015. *Many people use drugs - but here's why most don't become addicts*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://theconversation.com/many-people-use-drugs-but-heres-why-most-dont-become-addicts-35504>
[Pokušaj pristupa 10 siječanj 2015].

- Hesse, M. J., 2015. *Day of the Dude: My surreal, stoney afternoon with the real Lebowski*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.thecannabist.co/2015/08/27/day-of-the-dude-my-surreal-stoney-afternoon-with-the-real-lebowski/39925/>
[Pokušaj pristupa 28 kolovoz 2015].
- Hodge, A. u., 2010. *Actor Training*.. Drugo izdanje ur. NY: Routledge.
- Horvat, S., 2014. *Filozofski teatar - kazalište kao mjesto susreta i avanture*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.hnk.hr/filozofski-teatar-kazaliste-kao-mjesto-susreta-i-avanture/>
[Pokušaj pristupa 20 siječanj 2015].
- Hromatko, I. i Matić, R., 2008. Stigma - teatar kao mjesto nadilaženja stigmatizacije. *Sociologija i prostor*, 46(1): 77-100.
- Huttner-Koros, A., 2015. *The Hidden Bias of Science's Universal Language*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.theatlantic.com/technology/archive/2015/08/english-universal-language-science-research/400919/>
- Inclusive Capitalism Initiative, 2014. *Inclusive Capitalism Initiative*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.inclusivecapitalism.org/>
[Pokušaj pristupa 12 lipanj 2014].
- International League Against Epilepsy, 2003. The History and Stigma of Epilepsy. *Epilepsia*, 44(6): 12-14.
- Jackson, J. E., 2005. Stigma, liminality, and chronic pain: Mind-body borderlands. *American Ethnologist*, Svezak 32: 332-353.
- Johnson, W. M., 1993. *Austrijski duh. Intelektualna i društvena povijest 1848-1938*.. Zagreb: Globus.
- Jukić, J., 1991. Novije teorije sociologije religije - Izazov našoj vjeri. *Crkva u svijetu*, 26(1): 18-35.
- Kalekin-Fishman, D. i Denis, A., 2012. *The Shape of Sociology in 21st Century: Tradition and Renewal*. s.l.:SAGE Publications.
- Karleuša, R., 2010. *Rječnik njemačkih riječi u zagrebačkom govoru*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Khoo, M., Sobrielo, A. i Sripathy, M., 1991. In Tandem: Preparing Singapore Teachers for a Changing Primary ENglish Classroom - the Singapore experience. *Issues in Language Teacher Education*: 69-88.
- Knoblauch, H., 2004. *Sociologija religije*. Zagreb: Demetra.
- Kopel, D. B., 2008. Pacifist-Aggressives vs. the Second Amandment: An Analysis of Modern Philosophies of Compulsory Non-Violence. *Charleston Law Review*, 3(1): 1-68.
- Koppl, R., 2010. The Social Construction of Expertize. *Society*, Svezak 47: 220-226.
- Kovačić, M., 2015. *Zbogom humanističke i društvene znanosti - za "bolju" budućnost*. H-Atler. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/zbogom-humanisticke-i-drustvene-znanosti-ndash-za-bolju-buducnost>
[Pokušaj pristupa 16 rujan 2015].
- Kuhn, T., 1999. *Struktura znanstvenih revolucija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
- Kuvačić, I., 1982. *Sociologija: Uvođenje u raspravu o aktualnim pitanjima suvremenog društva*. II ur. Zagreb: Školska knjiga.
- Lemert, C., 2003. Goffman's Enigma. U: A. J. Treviño, ur. *Goffman's Legacy*. Lanham: Rowman i Littlefield Publishers Inc.: XI-XVII.
- Leutar, Z. i Kreller, H., 2014. Primjena bibliodrame u socijalnom radu sa starijim ljudima. *Revija za socijalnu politiku*, 21(2): 219-233.
- Lewin, K., 1946. Action Research and Minority Problems. *Journal of Social Issues*, 2(4): 34-46.

- Lewin, K., 1948. *Resolving Social Conflicts*. New York: Harper & Brothers Publishers.
- Lienert, T., 2002. Doing Action Research Evaluation. *Stronger Families Learning Exchange*, Issue 1: 16-20.
- Lum, Z.-A., 2015. *A Canadian City Once Eliminated Poverty and Nearly Everyone Forgot About it*. *The Huffington Post - Canada*. [Mrežno]
Dostupno na: http://www.huffingtonpost.ca/2014/12/23/mincome-in-dauphin-manitoba_n_6335682.html
[Pokušaj pristupa 3 rujan 2015].
- Magill, T., n.d. *Augusto Boal Interview (Transkript)*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://archive.northernvisions.org/related/arts/augusto-boal-interview-transcript/>
[Pokušaj pristupa 31. 1. 2013].
- Marasović, S. i Kokordić, S. B., 2014. Uloga plesa u unaprjeđenju aktivnog života životnog stila i kvalitete života starijih osoba. *Revija za socijalnu politiku*, 21(2): 235-254.
- Marrow, A. J., 1969. *The Practical Theorist: The Life and Work of Kurt Lewin*. New York: Basic Books, Inc. Publishers.
- Marshall, L. i Williams, D., 2010. Peter Brook: Transparency and the Invisible Network. U: A. Hodge, ur. *Actor Training*. s.l.:Taylor & Francis e-Library: 184-198.
- Matić, R., 1991. Struktura predrasuda i stigmatizacija. *Zbornik pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 24(2): 843-856.
- Matić, R. i Groznica, A., 2008. Hrvatsko društvo i začarani krug kriminala. *Revija za sociologiju*, XXXIX(3): 145-159.
- McNiff, J. i Whitehead, J., 2002. *Action research: Principles and Practice*. London: Routledge/Falmer.
- McNiff, J. i Whitehead, J., 2006. *All you need to know about Action Research*. London, Thousand Oaks i New Delhi: SAGE Publications.
- Mead, G. H., 2003. *Um, osoba i društvo sa stajališta socijalnog biheviorista*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
- Merriam-Webster Online, 2014. *Merriam-Webster Online Dictionary*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.merriam-webster.com>
[Pokušaj pristupa 5 lipanj 2014].
- Miller, G., 2010. *How Our Brains Make Memories*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.smithsonianmag.com/science-nature/how-our-brains-make-memories-14466850/?amp=&c=y&page=1>
[Pokušaj pristupa 21 srpanj 2014].
- Mills, C. W., 1979. *Bijeli ovratnik američke srednje klase*. Zagreb: Naprijed.
- Morin, E., 2001. *Odgoj za budućnost. Sedam temeljnih spoznaja u odgoju za budućnost*. Zagreb: Eduka.
- Mouzelis, N., 2000. *Sociologijska teorija - što je pošlo krivo*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Mulder, M. P. i Nijholt, A., 2002. *Humor Research: State of the Art*, Twente: University of Twente - UTpublications.
- Muzur, A., 2011. Stigme svetog Franje i drugih svetaca i karizmatika: Između čuda i znanstvenog odgovora. *Acta Medico-Historica Adriatica*, 9(2): 293-306.
- Nader, K., Hardt, O. i Lanius, R., 2013. Memory as a new therapeutic target. *Clinical Research*, Vol 15(4): 475-486.
- Newton-Smith, W. H., 2003. *The Rationality of Science*. London and New York: Routledge.
- Niero, M., 2014. The invisible Interviewer: Old and New Methodological Issues in Online Research. *Italian Sociological Review*, 4(3): 315-340.
- Nordby, J. J., 1993. Science Is As Science Does: The Question of Reliable Methodologies in "Real Science". *Shepard's Expert and Scientific Evidence Quarterly: Evidence Series*: 701-710.

- Nuwer, R., 2014. *Antropology: The Sad Truth about uncontacted tribes*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.bbc.com/future/story/20140804-sad-truth-of-uncontacted-tribes>
[Pokušaj pristupa 5 kolovoz 2014].
- Njå, O. i Rake, E. L., 2008. An Essay on Research Methodology: An Alternative Approach to Incident Command Research Through Participatory Action Research.. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 16(2): 91-100.
- O'Dochartaigh, N., 2011. Together in the middle: Back-Channel Negotiation in the Irish Peace Process. *Journal of Peace Research*, 48(6): 767-780.
- Open Science Collaboration, 2015. Estimating the reproducibility of psychological science. *Science*, 349(6251).
- O'Toole, J., 2009. Strange Bedfelloww: Drama and Education. U: *Drama and Curriculum - A Giant at the Door*. London: Springer Science+Business Media B.V.: 11-28.
- O'Toole, J. i Stinson, M., 2009. Curriculum: The House that Jack Built. U: J. O'Toole, M. Stinson i T. Moore, ur. *Drama and Curriculum: The Giant at the Door*. s.l.:Springer Science+Business Media B.V.: 29-48.
- O'Toole, J., Stinson, M. i Moore, T., 2009. *Drama and Curriculum - A Giant at the Door*. London: Springer Science+Business Media B.V. 2009.
- Paić, Ž., 2009. *Zaokret*. Zagreb: Litteris.
- Paraszczuk, J., 2015. *To Love Palmyra's 'Every Artifact and Every Stone'*. *The Atlantic*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.theatlantic.com/international/archive/2015/08/palmyra-isis-khalid-al-asaad-beheading-isis/402148/>
[Pokušaj pristupa 25 kolovoz 2015].
- Parsons, J. B. i Harding, K. J., 2011. Post-Colonial Theory and Action Research. *Turkish online Journal of Qualitative Inquiry*, 2(2): 1-6.
- Perasović, B., 2001. *Urbana plemena: sociologija supkultura u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna zaklada.
- Perišić, L., Leutar, V. i Hromatko, I., 2011. *Scena centara za kulturu Grada Zagreba*, Zagreb: Centar za kulturu Trešnjevka.
- Petrić, F., 1998. *Sretan grad*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Phelan, J. C., Link, B. G. i Dovidio, J. F., 2008. Stigma and prejudice: One animal or two?. *Social Science & Medicine*, Svezak 67: 358-367.
- Platon, 2004. *Država*. Zagreb: Naklada Juričić.
- Polany, K., 1957. *The Great Transformation. The political and Economic Origins of Our Time*. s.l.:Beacon paperback 45 - History; Economics.
- Polšek, E., 2004. *Sudbina odabranih: Tri generacije imbecila posve je dovoljno - američka eugenika*. Zagreb: ArTresor.
- Pučki pravobranitelj, 2009. *Izvešće o pojavama diskriminacije za 2009. godinu*, Zagreb: Ured Pučkog pravobranitelja.
- Random House Kernerman Webster's College Dictionary, 2010. *The Free Dictionary by Farlex Inc.*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.thefreedictionary.com/rite+de+passage>
[Pokušaj pristupa 5 lipanj 2014].
- Reclaiming Youth International, 2015. *The Circle of Courage Philosophy*. [Mrežno]
Dostupno na: <https://www.reclaiming.com/content/about-circle-of-courage>
[Pokušaj pristupa 16 svibanj 2015].
- Reich, W., 1999. *Masovna psihologija fašima. Uz seksualnu ekonomiju političke reakcije i proleterku seksualnu politiku*. Zagreb: Naklada Jesenki i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.

- Richards, B. C., 2009. *Science is as Science Does*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://mises.org/daily/3369/>
[Pokušaj pristupa 12 veljača 2013].
- Riel, M., 2010. *Understanding Action Research, Center For Collaborative Action Research, Pepperdine University*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://cadres.pepperdine.edu/ccar/define.html>
[Pokušaj pristupa 20 siječanj 2015].
- Rimac, I., 2000. Neke determinante povjerenja u institucije političkog sustava u Hrvatskoj. *Bogoslovna smotra*, 70(2): 471-484.
- Rite of passage, 2014. *Encyclopaedia Britannica*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/504562/rite-of-passage>
[Pokušaj pristupa 5 lipanj 2014].
- Ritzer, G., 1997. *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb: Nakladni zavod globus.
- Ritzer, G., 1999. *McDonaldizacija društva - Istraživanje mijenjajućeg karaktera suvremenog društvenog života*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Saunders, J. W., 1951. The Stigma of Print. A Note on the Social Bases of Tudor Poetry.. *Essays in Criticism*: 139-164.
- Sawa, T., 2015. *Humanities under Attack. The Japan Times*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.japantimes.co.jp/opinion/2015/08/23/commentary/japan-commentary/humanities-attack/#.Vfv1J8uZEvm>
[Pokušaj pristupa 16 rujanj 2015].
- Schechner, R., 1988. *Performance Theory*. New York: Routledge.
- Scheff, T. J., 2001. *The Goffman Legacy: Deconstructing/Reconstructing Social Science*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.soc.ucsb.edu/faculty/scheff/main.php?id=18.html>
[Pokušaj pristupa 28 Svibanj 2014].
- Schulze, G., 2008. Društvo doživljaja. *Europski glasnik*, XIII(13): 148-181.
- Schur, E., 1979. *Interpreting Deviance: A sociological introduction*. New York: Harper & Row.
- Schwartzmantel, J., 2005. *Doba ideologije. Političke revolucije od Američke revolucije do postmodernih vremena*. Zagreb: AGM.
- Scott, J. i Marshall, G. ur., 2005. *Oxford Dictionary of Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Seidman, I., 2006. *Interviewing as Qualitative Research: A Guide for Researchers in Education and Social Sciences*. 3. ur. New York i London: Teachers College Press.
- Shaikh-Lesko, R., 2014. Contests that challenge young scientists to explain their research without jargon are turning science communication into a competitive sport. *The Scientist*, 1 kolovoz.
- Shopenhauer, A., 2011. *The World As Will and Idea (Vol.1 of 3)*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.gutenberg.org/files/38427/38427-pdf.pdf>
[Pokušaj pristupa 26 Svibanj 2014].
- Silić, A., 2007. Stvaranje poticajnoga okruženja u dječjem vrtiću za komunikaciju na stranome jeziku. *Odgojne znanosti*, 9(2): 67-84.
- Slunjski, E., 2009. Postizanje odgojno-obrazovne prakse vrtića usklađene s prirodom djeteta i odraslog. *Život i škola*, Issue 22: 104-115.
- Smelser, N., 2001. *Sociology*. Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers. U: N. Milardović, ur. *Globalizacija*. Osijek; Zagreb; Split: Panliber: 174-198.
- Snow, S., 2014. *A quest to understand what makes things funny*. [Mrežno]
Dostupno na: <http://www.newyorker.com/online/blogs/elements/2014/04/a-quest-to-understand-what-makes-things->

funny.html?utm_medium=referral&utm_source=pulsenews&mobify=0

[Pokušaj pristupa 20 Travanj 2014].

Soeffner, H.-G. i Zifonun, D., 2008. Integration - An Outline from the Perspective of the Sociology of Knowledge. *Qualitative Sociology Review*, 4(2): 3-23.

Solomon, H. M., 1986. Stigma and Western Culture. U: S. C. Ainlay, G. Becker i L. M. Coleman, ur. *The Dilemma of Difference*. New York i London: Plenum Press: 59-76.

Speicher, G., 1965. *Naše drugo ja*. Zagreb: Epoha.

Stafford, M. C. i Scott, R. R., 1986. Stigma, Deviance and Social Control. U: S. C. Ainlay, G. Becker i L. M. Coleman, ur. *The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma*. New York: Plenum Press: 77-91.

Steinbeck, J., 1952. *East of Eden*. New York: Penguin.

Sternberg, P. i Garcia, A., 2000. *Sociodrama: Who's in Your Shoes?*. 2. ur. Wesport i London: Praeger.

Stuenkel, D. L. i Wonk, V. K., 2013. Stigma. U: I. M. Lubkin i P. D. Larsen, ur. *Chronic Illness: Impact and intervention - 8th edition*. Burlington: Jones & Bartlett Learning: 47-74.

Supek, R., 1973. *Društvene predrasude. Socijalno-psihološka razmatranja*. Beograd: Radnička štampa.

Šlezak, H. i Šakaja, L., 2012. Prostorni aspekti socijalne distance prema Romima. *Hrvatski geografski glasnik*, 74(1): 91-109.

Šoša, J. i Milas, G., 2008. Zalupljena vrata: Empirijska analiza iskazanih razloga odbijanja ankete. *Društvena istraživanja*, 17(4-5 (96-97)): 723-746.

Tal, A., 2012. Is it Time to Retire the Term Stigma?. *Stigma Research and Action*, 2(2): 49-50.

Tanna, N. K., 2005. Action Research: A Valuable Research Technique for Service Delivery Development. *Pharm World Sci.*, Issue 27: 4-6.

Tashakkori, A. i Teddlie, C., 1998. *Mixed Methodology: Combining Qualitative and Quantitative Approaches*. Thousand Oaks-London-New Delhi: SAGE Publications.

Tepper, J. D., 2007. Le Droit de Suite: An Unartistic Approach to American Law. *Selected Works: From the Selected Works of Jonathan D. Tepper*: 1-41.

The Act of Killing. 2012. [Film] Režirao Joshua Oppenheimer, Anonymous, Christine Cynn. Denmark, Normay, UK: Final Cut for Real, Piraya Film A/S, Novaya Zemlya, Spring Films.

The American Heritage Dictionary of the English Language, 2009. *The Free Dictionary by Farlex Inc.* [Mrežno]

Dostupno na: <http://www.thefreedictionary.com>

[Pokušaj pristupa 5 lipanj 2014].

The Human Animal. 1994. [Film] Režirao Desmond Morris. Velika Britanija: BBC.

The Stanford prison experiment. 2002. [Film] Režirao Kim Duke. Velika Britanija: BBC.

Thomas, W. I. i Thomas, D. S., 1928. *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Knopf.

Thompson, K., 2002. *Emile Durkheim*. Revised Edition ur. London and New York: Routledge.

Thomson Reuters, 2008. *Whitepaper. Using Bibliometrics: A Guide to Evaluating Research Performance With Citation Data*. s.l.:Thomson Reuters.

Treviño, A. J., 2003. *Goffman's Legacy*. Lanham: Rowman i Littlefield Publishers Inc..

Tseëlon, E., 1992. What is Beautiful is Bad: Physical attractiveness as stigma. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 22(3): 295-309.

Turner, V., 1982. *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of Play*. New York: PAJ Publications.

Turner, V., 1985. Liminality, Kabbalah and the Media. *Religion*, Issue 15: 205-217.

Turner, V., 1989. *Od rituala do teatra. Ozbiljnost ljudske igre*. Zagreb: August Cesarec.

United Nations Office for Drug Control and Crime Prevention, 2002. *Performance: Using performance for substance abuse prevention*. New York, United Nations.

- ur. Bosanac, G., 2009. *Istraživanje o stavovima i razini svijesti o diskriminaciji i pojavnim oblicima diskriminacije*, Zagreb: Vlada Republike Hrvatske, Ured za ljudska prava.
- ur. Jelinčić, D. A., 2014. *Cultural Diversity, Intercultural Dialogue and Digital Culture*, Zagreb: Institute for International Relations.
- Uranić, I., 2002. *Stari Egipat. Povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*. Zagreb: Školska knjiga.
- Urry, J., 1990. *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. ???GRAD???: SAGE Publications.
- van der Heijden, K. i dr., 2002. *The SIxt Sense: Accelerating Organizational Learning with Scenarios*. Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons, Ltd..
- van Weijen, D., 2012. *The Language of (Future) Scientific Communication*. [Mrežno] Dostupno na: <http://www.researchtrends.com/issue-31-november-2012/the-language-of-future-scientific-communication/> [Pokušaj pristupa 21 kolovoz 2015].
- van Zelst, C., 2009. Stigmatization as an Environmental Risk in Schizophrenia: A User Perspective. *Environment and Schizophrenia*, 35(2): 293-296.
- Varoufakis, Y., 2015. *Greece's Ex-Finance Minister Takes Questions From 9 Leading Academics* [Intervju] (27 kolovoz 2015).
- Verbi Software, Consult. Sozialforschung. GmbH, 2012. *MaxQDA Support. General Information about RTF and DOC/X Formats*. [Mrežno] Dostupno na: <http://www.maxqda.com/support/help/maxqda-11/index.htm?url=Documents%2Fexternalfiles.htm> [Pokušaj pristupa 22 prosinac 2012].
- VERBI Software, 2007. *MaxQDA 2007. Introduction*. Marburg: VERBI Software. Consult. Sozialforschung. GmbH, Marburg 2007.
- Weber, M., 1989. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Weinstein, R. M., 1982. Goffman's Asylums and the Social Situation of Mental Patients. *Orthomolecular Psychiatry*, 11(4): 267-274.
- Werner, R., 2015. The focus on bibliometrics makes papers less useful. *Nature*, 15 siječanj, Svezak 517: 245.
- Werquin, P., 2010. *Recognising Non-Formal and Informal Learning: Outcomes, Policies and Practices*. s.l.:OECD.
- Wilkins, L. T., 1967. *Social Policy, Action, and Research. Studies in Social Deviance*. London: Social Sceince Papaerbacks & Travistock Publications.
- Zick, A., Küpper, B. i Hövermann, A., 2011. *Intolerance, Prejudice and Discrimination. An European Report*, Berlin: Nora Langenbacher. Friedrich-Ebert-Stiftung. Forum Berlin, project "Auseinandersetzung mit dem Rechtsextremismus".
- Zuber-Skerritt, O., 1996. *New directions in action research*. Lodon i Wachington: The Falmer Press.

7. PRILOG I: ISTRAŽIVAČKI INSTRUMENTI

7.1. Upitnik-prijavnica 2011. (Google Forms)

Teatar kao mjesto nadilaženja predras

Form Description

Spol*

- ☐ Muški
- ☐ Ženski
- ☐ Other:

Godina rođenja*

Mjesto prebivališta*

Ono navedeno u Vašoj osobnoj iskaznici. Ukoliko trenutno ne živite u tom mjestu (npr. student), napišite prebivalište i zatim boravište. Pr. Split/Zagreb

Stupanj obrazovanja*

Odaberite najviše postignuto obrazovanje. Pr. Trenutno ste student - znači da ste završili SSS

- ☐ NSS Niža stručna sprema (uključujući i nezavršenu OŠ)
- ☐ SSS Srednja stručna sprema
- ☐ VŠS Viša stručna sprema (Veleučilišta, više škole i sl.)
- ☐ VSS Visoka stručna sprema (uključujući magistra struke prema Bolonji)
- ☐ MA Magistar znanosti (predbolonjska klasifikacija)
- ☐ DR Doktor znanosti
- ☐ Other:

Radni status*

- ☐ Zaposlen/a (ugovor na ne/određeno)
- ☐ Honorarno zaposlen/a (ugovor o djelu ili autorski ugovor)
- ☐ Nezaposlen/a
- ☐ Umirovljenik/ca
- ☐ Student/ica
- ☐ Student/ica + radim na studentski ugovor
- ☐ Učenik/ca
- ☐ Other:

Naziv institucije ili udruge koja se bavi marginaliziranim skupinama ili ih zastupa
Ukoliko ste član ili zaposlenik/ca

Web stranica institucije ili udruge

Želite li sudjelovati na nekoj od radionica?*

- ☐ Da
- ☐ Ne, ali želim pomoći kao volonter/ka
- ☐ Ne

Page 2 of 3

Add item

Želim sudjelovati na radionicama!

Molimo Vas nekoliko informacija o Vama

Na kojoj radionici želite sudjelovati?*

Moguće je više odgovora, ali ih onda rangirajte u rubrici "Ostalo". Npr. 1) Plemenske, 2) Fizičke, 3) Karakterne

- ☐ Fizičke stigme
- ☐ Karakterne stigme
- ☐ Plemenske stigme
- ☐ Želim volontirati
- ☐ Other:

Ime i prezime*

Broj mobitela ili telefona*

E-mail*

Koji su razlozi zbog kojih želite sudjelovati na radionici?*

Ukoliko postoji tema kojom se posebno želite baviti na radionici - molimo Vas da ju navedete

Add Item

Page 3 of 3

Predrasude i diskriminacija

Slijede kratka pitanja o predrasudama i diskriminaciji. Napominjemo da temi pristupamo sa znanstvenog stanovišta, tj. bez ideologiziranja. Predrasude i diskriminacija su realnost u Hrvatskoj i svijetu te se s njima možemo baviti jedino kroz poznavanje pravog stanja stvari. Većina ljudi (uključujući i nas - organizatore istraživanja) ima određene predrasude te Vas stoga molimo da na pitanja odgovarate što je više moguće iskreno i odgovorno.

Jeste li do sada imali osobnih iskustava sa diskriminacijom?*

- ☐ Da
☐ Ne
☐ Ne znam
☐ Other:

Opišite ukratko ta iskustva

Da li je netko od vama bliskih osoba diskriminiran?*

- ☐ Da
☐ Ne
☐ Ne znam
☐ Other:

Opišite ukratko tu situaciju

Nije potrebno navoditi imena već razloge i sl. Npr. Moj otac je diskriminiran na radnom mjestu jer...

Prema Vašem mišljenju, u kojoj mjeri su ove osobe diskriminirane u Hrvatskoj?*

	1	2	3	4	5
	Nimalo	Minimalno	Ne znam	Natprosječno	Maksimalno
Nosioci fizičkih stigmi (osobe sa fizičkim ili mentalnim invaliditetom, vidljivim ožiljcima i sl.)	☐	☐	☐	☐	☐
Nosioci karakternih stigmi (ovisnici, kriminalci, homoseksualci i sl.)	☐	☐	☐	☐	☐
Nosioci plemenskih stigmi (etničke, religijske ili rasne manjine)	☐	☐	☐	☐	☐

Koje od navedenih skupina zaslužuju biti diskriminirane i zašto?

Biste li se svrstali u neku od diskriminiranih skupina?*

- ☐ Da
☐ Ne
☐ Ne znam
☐ Other:

U koju i zašto?

Imate li predrasuda prema određenim skupinama u Hrvatskoj?*

- ☐ Da
☐ Ne
☐ Ne znam
☐ Other:

Prema kojim skupinama i zašto?

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti pripadnike romske narodnosti?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.

- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti pripadnike srpske narodnosti?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti homoseksualne osobe?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti ovisnike o drogama?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti ovisnike o alkoholu?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti osobe sa psihičkim poremećajima?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti osobe s fizičkim invaliditetom?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti osobe s mentalnim invaliditetom?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.

☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti kriminalce?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti branitelje?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti materijalno bogate osobe?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti osobe treće životne dobi?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.

- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti političare?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti beskućnike?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti osobe druge boje kože?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti osobe druge vjere?*

- ☐ Kao rođake, putem vjenčanja.
- ☐ Kao bliske osobne prijatelje.
- ☐ Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.

- ☐ Kao kolege na poslu.
- ☐ Kao sugrađane u mojoj državi.
- ☐ Samo kao posjetitelje moje države.
- ☐ Izbacio/la bi ih iz moje države.
- ☐ Other:

Jeste li i sami diskriminirali neku osobu ili skupinu?*

- ☐ Da
- ☐ Ne
- ☐ Ne znam
- ☐ Other:

Opišite ukratko koga ste diskriminirali i razlog/e

Nije potrebno navoditi imena nego opisati razloge. Pr. Diskriminirao sam...zbog...

Kojim putem ste saznali za radionice, tj. dobili ovu prijavnicu-anketu?*

- ☐ E-mail - od organizatora radionica
- ☐ E-mail - od kolega, prijatelja, poznanika ili članova obitelji
- ☐ Usmeno (osobno ili putem telefona)
- ☐ Iz medija (tv, novine, radio i s.)
- ☐ Facebook
- ☐ Internet stranice Centra za kulturu Trešnjevka (www.cekate.hr)
- ☐ Promotivni letak Centra za kulturu Trešnjevka (mjesečni program i sl.)
- ☐ Other:

7.2. Protokol dubinskog intervjua 2011.

ISTRAŽIVANJE:

UPSET TEATAR KAO MJESTO NADILAŽENJA PREDRASUDA I DISKRIMINACIJE

CILJ INTERVJUA: dobiti kvalitativne informacije o predrasudnim stavovima i diskriminacijskim praksama u RH.

UPUTE ZA INTERVJU

- Provodimo dubinski polustrukturirani intervjui (obično traju 30 min do 1h max). Polustrukturirani intervjui znači da su pitanja otvorena, ali da postoji djelomična struktura (opisana pod PROTOKOLOM) tema koje se trebaju proći u razgovoru sa sugovornikom.
- PROTOKOL nije svetinja, osjetite razgovor i idite po njemu. Nemojte se držati rasporeda pitanja i vraćati se na prvu temu ako je sugovornik već otišao na npr. treću. Onda radite na trećoj, pa se kasnije vratite na ono što niste još prošli.
- Pustite sugovornika da priča. Pustite ga/ju da isprika ono što želi do kraja, pa ih tek onda pitajte dalje.
- Nemojte im prečesto potvrđivati stavove sa odgovorima tipa: „Hmm, da, potpuno Vas razumijem“. Također, ako stvarno niste razumijeli o čemu se radi - rađe sugovorniku iskreno recite da vam nije potpuno jasno te ih zamolite da vam pojašne.
- Nemojte forsirati – intervjui je dobrovoljan, kao i odgovori sugovornika.
- Slušajte sugovornika, manje vi pričajte (pitanje – odgovor). Nemojte odgovarati za sugovornika ili ga navoditi na „poželjan“ odgovor.
- Trenutak tišine u intervjui nije bauk, nemojte se osjećati neugodno ako isti tren kad sugovornik završi s odgovorom nemate pitanje za dalje. Razmilite i krenite dalje.
- Pratite što vam sugovornik govori i popratite to s potpitanjem, ukoliko je potrebno.
- Budite iskreni sa sugovornicima, (ne) iskrenost je energija koja se osjeća u razgovoru.
- Predite na „ti“, ako osjetite da je prikladno. Ili pitajte da li možete preći na „ti“
- **POŽELJNE TEHNIKE:**
 - Pitajte sugovornika pitanje tako da vam isprika odgovor kao priču
 - Tražite sugovornika da REKONSTRUIRA događaj, ne da se PRISJEĆA
- Pročitajte 6. poglavlje (str. 78-94): *Technique Isn't Everything, But It Is a Lot u:*

Seidman *Interviewing as Qualitative Research* (koji sam vam poslao u e-mailu)

PROTOKOL

1) CJELINA 1: UPOZNAVANJE SUGOVORNIKA

- a. **SOCIO-DEMOGRAFSKI PODACI:** Neka se sugovornik ukratko predstavi (ime, podrijetlo, spol, dob, obrazovanje, zanimanje i interesi)

2) CJELINA 2: OPĆENITA DRUŠTVENA ISKUSTVA S PREDRASUDAMA, DISKRIMINACIJOM I/ILI STIGMATIZACIJOM?

- a. **FIZIČKE STIGME** - stigmatizirani zbog fizičkog/mentalnog invaliditeta ili oku vidljive bolesti (npr. kožne bolesti sl.)
- i. **PRIMJERI PITANJA:** da li postoji? // koje skupine su stigmatizirane? // zašto su stigmatizirane? // na koji način? // da li se postojeća predrasuda može mijenjati? // što vi osjećate prema tim stigmatiziranim osobama? što bi promijenili u društvu?
- b. **KARAKTERNE STIGME** - stigmatizirani zbog biografske prošlosti: mentalne institucije, bivši ovisnici, alkoholičari, problemi s nasiljem i sl.) ili zbog otkrivene oku nevidljive bolesti (AIDS i sl.)
- i. **PRIMJERI PITANJA:** isto kao pod a. fizičke stigme
- c. **PLEMENSKE STIGME** – stigmatizirani zbog pripadnosti rasi, religiji ili naciji
- i. **PRIMJERI PITANJA:** isto kao pod a. fizičke stigme

**** Probajte dobiti i emocionalni stav prema društvenoj diskriminaciji

3) CJELINA 3: OSOBNA ISKUSTVA S PREDRASUDAMA, DISKRIMINACIJOM I/ILI STIGMATIZACIJOM?

- a. **FIZIČKE STIGME:**
- i. **PRIMJERI PITANJA:** da li ste imali osobnih iskustava? // kakvih? // od koga ili prema kome? // možete li ukratko opisati neku takvu situaciju? // kako ste se osjećali? // imate li i vi neke predrasude? // jeste li i vi nekoga diskriminirali? što bi promijenili kod sebe?
- b. **KARAKTERNE STIGME:**
- i. **PRIMJERI PITANJA:** isto kao pod a. fizičke stigme
- c. **PLEMENSKE STIGME:**
- i. **PRIMJERI PITANJA:** isto kao pod a. fizičke stigme

*** Ukoliko je prošlo previše vremena (preko 1h), koncentrirajte se na onaj tip stigme za koju se u razgovoru utvrdi da sugovornik najviše zna.

4) CJELINA 4: UKRATKO, RAZLOZI PRISTUPANJA POJEDINOJ RADIONICI I ŠTO OD NJE OČEKUJU?

*** Zahvaljujemo Vam se na vremenu i odgovorima i vidimo se na radionicama!

7.3. Zaštita podataka i izjava o suglasnosti 2011.

PROJEKT:

UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije (2011.)

ZAŠTITA PODATAKA

Poštovani,
dramske radionice koje će se održati u Centru za kulturu Trešnjevka od 2.5. do 8.5.2011., sastavni su dio interdisciplinarnog i akcijskog istraživačkog projekta „Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije“.

Istraživanje ima za cilj ne samo istražiti problematiku predrasuda i diskriminacije već i edukativno djelovati na širu javnost.

Stoga u sklopu istraživanja, prikupljamo podatke putem:

1) Prijavnice-ankete (*online* ili osobno)

2) Intervjua

3) Dramskim radionicama

Aktivnosti pod točkom 2. će se dokumentirati diktafonom, dok će se aktivnost pod točkom 3. dokumentirati audio vizualno (kamerom).

Kao dio znanstvenog istraživačkog projekta, sve informacije prikupljene iz Vaše prijavnice (ankete), intervjuom ili tijekom dramskih radionica u potpunosti su anonimne i zaštićene, u skladu s člankom 2. stavka 3. Etičkog kodeksa Odbora za etiku i znanost u visokom obrazovanju, utemeljenog na osnovi članka 112., stavka 1. Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju (Narodne novine, br. 123/03., 198/03., 105/04. i 174/04.).

Članak 2. stavka 3. Etičkog kodeksa Odbora za etiku i znanost u visokom obrazovanju glasi:

Od istraživača i ustanova u kojima se istraživanja provode zahtijeva se pridržavanje odgovarajućih međunarodnih i nacionalnih zakona i pravilnika o zaštiti ispitanika. Pri tome je potrebno jamčiti dragovoljno sudjelovanje svih ispitanika, povjerljivost, tajnost i anonimnost podataka o ispitanicima te povoljan omjer boljitka/rizika za ispitanike.

Zbog akcijske prirode istraživanja, potpuna anonimnost nije moguća na samom kraju istraživanja - jer radionice završavaju edukativnim performansom u kazalištu TNT (Centar za kulturu Trešnjevka). U tom performansu mogu dobrovoljno sudjelovati sudionici dramskih radionica.

Svi ostali podaci prikupljeni tijekom istraživanja podilaze odrednicama prije navedenog Etičkog kodeksa. Stoga izjavljujem:

„Svojim potpisom garantiram da će se svi dobiveni podaci koristiti isključivo u znanstvene svrhe, pritom poštujući odrednice Etičkog kodeksa, te da sam spreman snositi sve posljedice kršenja prije navedenog Etičkog kodeksa. Shodno tome, izjavljujem da ni pod kojim uvjetima neću dozvoliti da svojim djelovanjem ugrozim prava sudionika/ispitanika ovoga istraživanja, tijekom samog istraživanja i nakon njega.“

Autor i voditelj projekta

Ivan Hromatko

MS Poslijediplomski studij sociologije

Filozofski fakultet u Zagrebu

Ivan.hromatko@gmail.com

U Zagrebu, 14. travnja 2011.

PROJEKT:

UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije (2011.)

IZJAVA O SUGLASNOSTI SUDIONIKA

Projekt „UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije“ je akcijsko istraživanje koje kombinira prednosti teatra (poglavito dramskih radionica) s prednostima znanstvenog istraživanja – sve u cilju aktivnog bavljenja problemom predrasuda i diskriminacije.

Istraživanje ima za cilj ne samo istražiti problematiku predrasuda i diskriminacije već i edukativno djelovati na širu javnost.

Istraživanje se sastoji od prijavnice (u formi ankete), intervjua (koji prolaze svi sudionici radionica) te dramskih radionica. Na kraju istraživanja održati će se, za javnost otvoreni, performans u Centru za kulturu Trešnjevka.

IZJAVA:

Ja, _____ potvrđujem da sam upoznat/a sa svim aspektima projekta „UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije“, navedenim u dokumentu „Zaštita podataka“ te da sam suglasan/na i dobrovoljan/na sudionik/ca dramskih radionica i istraživačkog projekta.

Svojim potpisom dopuštam autoru projekta, Ivanu Hromatku, da koristi informacije prikupljene tijekom projekta (prijavnica-anketa, dubinski intervju, dramske radionice) u znanstvene svrhe, i dalje poštujući moju anonimnost i druge odrednice članka 2. stavka 3. Etičkog kodeksa Odbora za etiku i znanost u visokom obrazovanju. Za svako dodatno ili drugačije korištenje podataka, autor projekta će morati tražiti moju suglasnost.“

Potpis sudionika radionice

U Zagrebu, _____. 2011. godine.

PROJEKT:

UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije (2011.)

IZJAVA O SUGLASNOSTI RODITELJA

Projekt „UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije“ je akcijsko istraživanje koje kombinira prednosti teatra (poglavito dramskih radionica) s prednostima znanstvenog istraživanja – sve u cilju aktivnog bavljenja problemom predrasuda i diskriminacije.

Istraživanje ima za cilj ne samo istražiti problematiku predrasuda i diskriminacije već i edukativno djelovati na širu javnost.

Istraživanje se sastoji od prijavnice (u formi ankete), intervjuja (koji prolaze svi sudionici radionica) te dramskih radionica. Na kraju istraživanja održati će se, za javnost otvoreni, performans u Centru za kulturu Trešnjevka.

IZJAVA RODITELJA:

„Ja, _____
(roditelj/skrbnik) svojim potpisom izjavljujem da sam u potpunosti pročitao sve dokumente vezane uz istraživačkom projektu „Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije“. Pročitani dokumenti su: 1) Opis projekta; 2) Opis radionice (na kojoj dijete/štićenik želi sudjelovati); 3) Zaštita podataka i 4) Izjava o suglasnosti sudionika.

Stoga izjavljujem da sam potpuno informiran i suglasan da moje dijete/štićenik/ca _____ sudjeluje u svim predviđenim aktivnostima pri izvedbi projekta tijekom travnja i svibnja 2011.“

Potpis roditelja/skrbnika

U Zagrebu, _____ 2011. godine.

PROJEKT:

UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije (2011.)

IZJAVA SURADNIKA NA PROJEKTU

Projekt „UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije“ je akcijsko istraživanje koje kombinira prednosti teatra (poglavito dramskih radionica) s prednostima znanstvenog istraživanja – sve u cilju aktivnog bavljenja problemom predrasuda i diskriminacije.

Istraživanje ima za cilj ne samo istražiti problematiku predrasuda i diskriminacije već i edukativno djelovati na širu javnost.

Istraživanje se sastoji od prijavnice (u formi ankete), intervjua (koji prolaze svi sudionici radionica) te dramskih radionica. Na kraju istraživanja održati će se, za javnost otvoreni, performans u Centru za kulturu Trešnjevka.

Sve elemente istraživanja provoditi će se u skladu s člankom 2. stavka 3. Etičkog kodeksa Odbora za etiku i znanost u visokom obrazovanju; koja glasi:

Od istraživača i ustanova u kojima se istraživanja provode zahtijeva se pridržavanje odgovarajućih međunarodnih i nacionalnih zakona i pravilnika o zaštiti ispitanika. Pri tome je potrebno jamčiti dragovoljno sudjelovanje svih ispitanika, povjerljivost, tajnost i anonimnost podataka o ispitanicima te povoljan omjer boljitka/rizika za ispitanike.

IZJAVA SURADNIKA NA PROJEKTU:

„Ja, _____ svojim potpisom potvrđujem da sam upoznat s Člankom 2. stavka 3. Etičkog kodeksa Odbora za etiku i znanost u visokom obrazovanju te da ću se pridržavati svih njezinih odrednica. Svjestan/na sam da se radi o interdisciplinarnom znanstvenom istraživanju koje zahtijeva najvišu razinu tajnosti podataka, anonimnosti ispitanika te dobrovoljnosti sudjelovanja. Shodno tome, izjavljujem da ni pod kojim uvjetima neću dozvoliti da svojim djelovanjem ugrozim prava sudionika/ispitanika ovoga istraživanja, tijekom samog istraživanja i nakon njega.“

Potpis suradnika/ce

U Zagrebu, _____ 2011. godine.

7.4. Upitnik-prijava 2012. (Kwiksurveys)

I. O PROJEKTU

UPSET Teatar nastao je 2008. godine slijedom ideje povezivanja sociološkog istraživanja, teatra i civilnog aktivizma, iznesene u diplomskom radu Ivana Hromatka: "Teatar kao mjesto nadilaženja stigmatizacije". Te je godine osnovana "Udruga za prevenciju stigmatizacije i edukaciju teatrom - UPSET" koja okuplja sve zainteresirane za temu nadilaženja stigmatizacije te poticanja društvene solidarnosti i međusobnog poštovanja kombinacijom znanstvenog istraživanja i teatra. Od 2008. godine do danas, UPSET Teatar je prerastao u akcijsko istraživanje koje Ivan Hromatko provodi u sklopu poslijediplomskog (doktorskog) studija sociologije pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu pod naslovom: "Teatar kao prostor akcijskog istraživanja stigmatizacije".

Projekt se od 2011. godine ostvaruje u suradnji s Odjelom za sociokulturne projekte Centra za kulturu Trešnjevka.

Svi zainteresirani za rad u udruzi mogu se prijaviti na: ivan.hromatko@gmail.com

II. TEORIJSKO-METODOLOŠKE POSTAVKE ISTRAŽIVANJA

UPSET teatar je inovativno akcijsko istraživanje koje koristi teatar kao prostor sociološkog istraživanja.

Istraživanje se provodi s dozvolom Etičkog povjerenstva za ocjenu etičnosti istraživanja Odjela sociologije Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Znanstveni pristup se bazira na teoriji socijalne konstrukcije zbilje Bergera i Luckmanna, dramaturškoj perspektivi Goffmana, te Turnerovoj verziji obreda prijelaza (rites de passage). Prema tom teorijskom okviru, glavni problem stigmatizacije je manjak kvalitetne interakcije između pripadnika stigmatiziranih skupina i ostatka društva, a teatar predstavlja odličan prostor za njezinu analizu (kao prostor interakcije, kritike normi i slobode od uloga). Teatar, uz znanstveni uvid, nudi sudionicima i projektu mogućnost razvijanja civilnog aktivizma te pružanja glasa pripadnicima stigmatiziranih skupinama - putem javnih performansa.

Istraživanje se sastoji od faza:

1. Anketa / prijavnica
2. Dubinski intervju
3. Dramska radionica
4. Dubinski intervju
5. Završna anketa / evaluacija projekta

Više o teorijskom pristupu ovog projekta možete saznati ovdje:
http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=39353

III. CILJEVI PROJEKTA

Pomoću kombinacije znanstvenog istraživanja i dramskih radionica, projekt cilja:

- steći uvid u stanje predrasuda, stigmi i diskriminacije u Zagrebu i Hrvatskoj
- ponuditi znanstveno utemeljena rješenja svim akterima ovog društvenog problema (bili

oni diskriminirane osobe, nediskriminirane ili pak dio zainteresirane javnosti, tj. publike).

- dati glas stigmatiziranim skupinama i pojedincima koji su u društvu najčešće marginalizirani

- razviti edukacijski model, utemeljen na rezultatima ovog istraživanja

UPSET istraživanje će rezultirati kazališnim performansom - koji će, pod stručnim vodstvom, zajednički osmisliti diskriminirane i nediskriminirane osobe, te ga zatim izvesti publici u dvorani TNT – kao glasnikom ideja inkluzije i međusobnog prihvatanja, poštovanja i suživota.

Uz znanstvenu i civilno-aktivističku dimenziju, sudionici će kroz radionice steći glumačko i dramsko znanje.

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko

Voditelj istraživanja

ivan.hromatko@gmail.com

PRAVA SUDIONIKA ISTRAŽIVANJA

Sudionici istraživanja ostvaruju sva prava definirana člankom 112., stavak 1. Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju (Narodne novine, br.123/03., 198/3., 105/4 i 174/04.) i Etičkim kodeksom Odbora za etiku i znanost u visokom obrazovanju. Uz te odrednice, istraživanje će se provesti u skladu i s odrednicama Europske komisije objavljenih 2005. godine u dokumentu "European Charter for Researchers: The Code of Conduct for the Recruitment of Researchers" .

SUKLADNO TOME, SUDIONICI ISTRAŽIVANJA IMAJU SLJEDEĆA PRAVA:

1. Pravo na donošenje odluke o sudjelovanju bez bilo kakvog pritiska od strane bilo kojeg od proveditelja istraživanja

Sudjelovanje u istraživanju apsolutno dobrovoljno i možete odustati od sudjelovanja u bilo kojem trenutku.

Istraživanje ima više faza u kojima možete dobrovoljno sudjelovati ili odlučiti ne sudjelovati.

No, važno je naglasiti da će pri izboru sudionika istraživanja i dramskih radionica imati oni koji žele sudjelovati u svim etapama projekta.

ETAPE ISTRAŽIVANJA:

Uvodna anketa (zavisno od Vaših odgovora, anketa može trajati između 5 i 20 minuta).
Dubinski intervju (u prostorijama Centra za kulturu Trešnjevka, u trajanju između 20-60 minuta).

Dramske radionice i javni performans (u prostorijama Centra za kulturu Trešnjevka, u trajanju od 7 dana, 2h dnevno. Javni performans u trajanju do 60 minuta).

Završni dubinski intervju (u prostorijama Centra za kulturu Trešnjevka, u trajanju između 20-60 minuta).

Završna anketa (zavisno od Vaših odgovora, sudjelovanje može trajati između 5 i 20 minuta)

2. Pravo na odbijanje sudjelovanja, kao i pravo na prekidanje sudjelovanja u bilo kojoj fazi istraživanja.

Istraživanje se sastoji od više faza u svakoj od kojih ćete biti upitani dati suglasnost da želite nastaviti sudjelovati:

Uvodna anketa-prijavnica za radionice (putem Interneta ili uživo)
Dubinski intervju
Dramske radionice i javni performans
Dubinski intervju
Završna Anketa (putem Interneta ili uživo)

Informacije prikupljene do odustajanja od daljnjeg istraživanja ostaju predmet istraživanja, poštujući sva prava sudionika istraživanja na anonimnost.

3. Pravo na informirano sudjelovanje, odnosno pravo na informacije o čemu se istraživanje radi, što će Vam se dogoditi tijekom istraživanja te u vezi kojih tema ćete biti propitani.

Vidi poglavlje „O projektu i njegovim ciljevima“ na prethodnoj stranici.

4. Pravo na informiranje o predvidivim rizicima sudjelovanja u istraživanju.

Istraživanje propituje temu stigmatizacije, predrasuda i diskriminacije, a te teme mogu biti i traumatične teme.

Sudjelovanje može izazvati određene emocionalne ili psihičke nelagode osobama koje nisu spremne javno progovoriti o stigmama koje nose.

Upravo zbog pomoći u takvim slučajevima, na projektu sudjeluju psiholozi Dijana Frančešević i Tomislav Miljak - koji će sudionicima biti na raspolaganju za individualne razgovore (svaki dan tijekom održavanja radionica).

Molimo da ne sudjeluju u istraživanju svi oni koji osjećaju da bi im sudjelovanje predstavljalo emocionalnu, psihičku i bilo koju drugu neželjenu bol ili poteškoće. Važno je zapamtiti da UPSET Teatar nije forma terapije već znanstveno istraživanje, unatoč istraživanju tema kao što su stigmatizacija, predrasude i diskriminacija.

Ukoliko trebate dodatne informacije o istraživanju slobodno nas kontaktirajte na: ivan.hromatko@gmail.com

5. Pravo na informiranje o potencijalnim prednostima sudjelovanja u istraživanju.

Kao akcijsko istraživanje, UPSET Teatar cilja (pomoću dramskih radionica i sociološkog istraživanja) precizno locirati proces stigmatizacije te pokrenuti civilnu akciju koje ima potencijal promijeniti ili čak nadići društvenu stigmatizaciju.

Shodno tome, postoje i potencijalne prednosti sudjelovanja u istraživanju. Ostvarenje tih prednosti ovisi najviše o sudioniku/ci istraživanja, odnosno o motivima sudjelovanja.

Potencijalne prednosti sudjelovanja su:

- a. produbljenje znanja o stigmatiziranim pojedincima i skupinama
- b. učenje glumačkih tehnika
- c. razvoj javnog govorništva
- d. sudjelovanje u istraživanju koje će voditi k pozitivnim promjenama u društvu
- e. jačanje samopouzdanja
- f. jačanje građanske svijesti
- g. razvoj kritičke i refleksivne svijesti

6. Pravo na informiranje o tome da li postoje bilo kakvi troškovi vezani uz Vaše sudjelovanje u istraživanju te da li ćete biti novčano nagrađeni za sudjelovanje.

Ne postoje nikakvi financijski troškovi vezani uz Vaše sudjelovanje u istraživanju. Također, nećete biti novčano nagrađeni za sudjelovanje u istraživanju.

7. Pravo na informiranje o tome tko će imati pristup Vašim osobnim podacima prikupljenima ovim istraživanjem te na koji će se način čuvati Vaša anonimnost i privatnost.

Prikupljeni podaci koristiti će se isključivo u znanstvene svrhe ili točnije, u svrhe doktorske disertacije Ivana Hromatka, pod naslovom: „Teatar kao prostor akcijskog istraživanja stigmatizacije“.

Svi prikupljeni podaci će se objavljivati isključivo anonimno te uz suglasnost sudionika istraživanja.

Svi prikupljeni podaci biti će čuvani sukladno pozitivnim propisima Republike Hrvatske, kao i prema odrednicama Etičkog kodeksa odbora za etiku u znanosti visokom obrazovanju.

SHODNO TOME:

- a. Pristup prikupljenim informacijama imati će isključivo voditelj istraživanja Ivan Hromatko.
- b. Svi prikupljeni podaci nalaziti će se na vanjskom disku za pohranjivanje podataka koji je dostupan isključivo voditelju istraživanja.
- c. Tijekom istraživanja podaci će se prikupljati na sljedeće načine:
 - Anketa (putem Interneta ili uživo)
 - Dubinski intervju (sniman diktafonom)
 - Dramske radionice (snimane video kamerama i fotografirane)
 - Dubinski intervju (sniman diktafonom)
 - Anketa (putem Interneta ili uživo)
- d. Svi prikupljeni podaci biti će čuvani u zapakiranom elektroničkom obliku (rar ili 7-zip formatu) te zaštićeni šifrom koju će imati isključivo voditelj istraživanja.
- e. Prikupljeni podaci čuvati će se u razdoblju od 10 godina (sukladno odrednicama Etičkog kodeksa odbora za etiku u znanosti visokom obrazovanju) te će se nakon tog perioda biti uništeni, tj. obrisani.
- f. Pri objavljivanju bilo kojih od prikupljenih podataka, voditelj istraživanja dužan je voditi se Zakonom o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju te etičkim odrednicama Etičkog kodeksa odbora za etiku u znanosti visokom obrazovanju, tj. dužan je poštivati i zaštititi anonimnost svih sudionika istraživanja.

8. Pravo na informiranje o tome koga kontaktirati ukoliko imate bilo kakvih pitanja u vezi istraživanja, potencijalne ozlijede uslijed provedbe istraživanja ili Vaših prava tijekom istraživanja.

Ukoliko imate pitanja vezana uz projekt, molimo Vas da ih postavljate prvenstveno na adresu: ivan.hromatko@gmail.com, no po potrebi možete koristiti i druge kontakte koji su navedeni u dnu stranice.

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (*)**

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Voditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

*****Prije sudjelovanja u istraživanju, molimo vas da pročitate informacije o istraživanju i pravima sudionika istraživanja.**

Nakon što se ste pročitali tekst, molimo Vas da prihvatite sljedeću izjavu te postanete sudionik/ca istraživanja UPSET Teatra:

VAŠA IZJAVA:

"Ovim putem izjavljujem da sam s razumijevanjem pročitao/la tekst "Prava sudionika istraživanja" te da sam upoznat/a sa svim potrebnim informacijama o istraživanju i mojim pravima. Također, informiran/a sam da će se istraživanje snimati diktafonom i video kamerama te da će projekt završiti javnim performansom sudionika istraživanja. Shodno tome, dobrovoljno i informirano sudjelujem u istraživanju te dopuštam voditelju projekta korištenje svih prikupljenih podataka u znanstvene svrhe."

Ukoliko smatrate da niste dovoljno informirani u vezi projekta ili smatrate da bi Vam projekt mogao prouzročiti određenu phihičku štetu, molimo Vas da se ili dodatno informirate kod voditelja projekta ili da ne sudjelujete u istraživanju.

Hvala svima na sudjelovanju i veselimo se našem skorom druženju!

Ivan Hromatko
Voditelj projekta
ivan.hromatko@gmail.com

- ☐ Slažem se s izjavom i želim sudjelovati u istraživanju.
- ☐ Ne slažem se s izjavom i ne želim sudjelovati u istraživanju.

Sudjelovanje na dramskim radionicama

Integralni dio istraživanja UPSET Teatra čini dramska radionica.

U radionicama će sudjelovati će i stigmatizirane i nestigmatizirane osobe te će radionice rezultirati zajedničkim performansom.

Teme radionice biti će posvećene svima od triju društvenih stigmi (prema podjeli Ervinga Goffmana):

1. Fizičke stigme - osobe koje su stigmatizirane zbog njihovog fizičkog odstupanja od "normalnog" (fizički i osjetilni invaliditeti, kožne bolesti i sl.)

2. Karakterne stigme - osobe koje su stigmatizirane zbog njihovih poznatih biografskih mrlja u odnosu s institucijama (npr. oni koji su bili u zatvoru, kod socijalnog radnika, hospitalizirani na psihijatriji i sl.) ili ih se smatra osobama s karakternim "manama" (npr. ovisnici o drogama, homoseksualne osobe, alkoholičari, osobe sklone nasilju, "lijene" osobe, promiskuitetne osobe itd.)

3. Plemenske stigme - osobe stigmatizirane po etničkoj, religijskoj ili rasnoj osnovi

Dramske radionice će voditi Goran Vrbanić, akad. glumac te će se sudionici upoznati s nekim od tehnika opuštanja, pripreme za ulogu, glumačke tehnike itd.

Uz Vrbanića, Ivan Vidak će se pobrinuti da sudionici imaju dramaturšku pomoć u razradi svojih likova.

Cijeli proces dramskih radionica biti će snimljen kamerom, a taj materijal će materijal biti dostupan isključivo voditelju projekta i koristiti će isključivo za potrebe znanstvenog istraživanja, sukladno svim zakonskim i etičkim odrednicama.

Ivan Hromatko

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (*)**

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Voditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

***Želite li sudjelovati na dramskoj radionici UPSET Teatra?

- ☐ Da.
- ☐ Ne, ali želim sudjelovati u anketi o stigmatizaciji u Hrvatskoj.
- ☐ Ne.

Ne želim sudjelovati na radionicama!

Poštovani,

odabrali ste da ne želite sudjelovati u istraživanju.

Kako bi poboljšali naše istraživanje, molim Vas da odvojite nekoliko minuta i iznesete razloge zbog kojih ne želite sudjelovati.

Vaše komentare, primjedbe, sugestije i kritike neće biti objavljene niti date na uvid trećim stranama te će služiti organizatorima projekta da unaprijede projekt.

Zahvaljujemo Vam se unaprijed i ispričavamo ukoliko Vas je ova anketa na bilo koji način uvrijedila ili uznemirila.

Srdačan pozdrav,

Ivan Hromatko

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (*)**

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Voditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

Ukoliko želite, molimo vas da iznesete razloge zbog kojih ne želite sudjelovati na dramskim radionicama.

*****Istraživanje se sastoji i od ankete o predrasudama, diskriminaciji i stigmatizaciji u Republici Hrvatskoj.**

Želite li sudjelovati u anketi?

- ☐ **Da**
☐ **Ne**

Želim sudjelovati na radionicama!

Odlučili ste sudjelovati u dramskoj radionici UPSET Teatra!

Kako bi Vas mogli kontaktirati i organizirati radionicu, molimo Vas da navedete svoje kontakte.

Sve informacije biti će dostupne isključivo voditelju istraživanja te neće ni pod kojim uvjetima biti dani na uvid trećim stranama.

Svi sudionici biti će navrijeme kontaktirani SMS-om ili e-poštom.

Veselimo se skorom radu i druženju!

Srdačno,

Ivan Hromatko

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (*)**

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Voditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

Vaši kontakt podaci

Kako bismo Vas mogli kontaktirati i kako bi mogli organizirati radionice, molimo Vas da navedete Vaše osobne kontaktne podatke.

Uvid u sve prikupljene informacije imati će isključivo voditelj istraživanja te se oni neće ni pod kojim uvjetima dati na uvid trećim stranama.

***IME	<input type="text"/>
***PREZIME	<input type="text"/>
***ADRESA E-POŠTE	<input type="text"/>
***BROJ MOBITELA	<input type="text"/>

Ukoliko postoji posebna tema kojom se želite baviti tijekom radionica, molimo Vas da ih ovdje navedete.

***Molimo da ocjenite od 1 do 5 razloge zbog kojih želite sudjelovati na radionicama.

- 1 Nevažno
2 Minimalno važno
3 Niti važno niti nevažno.
4 Važno
5 Najvažnije

	1	2	3	4	5	Ne želim odgovoriti
Stigmatizirana sam osoba.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Želim se razvijati i učiti o sebi (introspekcija).	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Želim koristiti teatar u svojoj profesiji.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Želim biti društveno aktivan.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Želim razvijati glumačko znanje, biti dio predstave i glumiti	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Želim pomoći stigmatiziranim osobama	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Drugo (upišite što)

***Kakvo je Vaše glumačko iskustvo?

- ☐ Nemam glumačkog iskustva.
☐ Statirao/la sam u televizijskim serijama ili reklamama.
☐ Pohađao/la sam glumačke radionice, treninge, tečajeve i sl.
☐ Amaterski se bavim glumom (kao član amaterske skupine).
☐ Profesionalno se bavim glumom.
☐ Ostalo (napišite što)

O stigmatizaciji, predrasudama i diskriminaciji

Slijedi nekoliko pitanja o predrasudama i diskriminaciji.

Napominjemo da se temi pristupa sa znanstvenog stanovišta, tj. bez ideologiziranja.

Predrasude i diskriminacija su realnost u Hrvatskoj i svijetu te se s njima možemo baviti jedino kroz poznavanje pravog stanja stvari.

Većina ljudi (uključujući i nas - organizatore istraživanja) ima određene predrasude te

Vas stoga molimo da na pitanja odgovarate što je više moguće iskreno i odgovorno.

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (*)**

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Voditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

*****Molimo procijenite da li su i koliko diskriminirane stigmatizirane skupine u Hrvatskoj?**

- 1 = nimalo
2 = minimalno
3= prosječno
4= nadprosječno
5= maksimalno
6= ne znam
7 = ne želim odgovoriti

	1	2	3	4	5	6	7
NOSIOCI FIZIČKIH STIGMI (osobe s fizičkim i/ili osjetilnim invaliditetima, vidljivim bolestima i sl.)	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
NOSIOCI KARAKTERNIH STIGMI (ovisnici, homoseksualne osobe, psihički poremećaji i sl.)	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
NOSIOCI PLEMENSKIH STIGMI (etničke, religijske i rasne manjine)	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

O stigmatizaciji, predrasudama i diskriminaciji

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (***)

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Vditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

***Da li je neka vama bliska osoba trpi predrasude?

- ☐ Da.
- ☐ Ne znam.
- ☐ Ne.
- ☐ Ne želim odgovoriti.

Ukoliko da, molimo opišite ukratko tu situaciju

***Da li je neka vama bliska osoba diskriminirana?

- ☐ Da
- ☐ Ne znam
- ☐ Ne
- ☐ Ne želim odgovoriti

Ukoliko jeste, molimo opišite ukratko tu situaciju

O stigmatizaciji, predrasudama i diskriminaciji

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (***)

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Vditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

*** Jeste li imali osobnih, neugodnih iskustava s predrasudama?

- ☐ Jesam.
- ☐ Ne znam.
- ☐ Nisam.
- ☐ Ne želim odgovoriti.

Ukoliko jeste, molimo opišite ukratko tu situaciju

*** Jeste li bili osobno diskriminirani?

- ☐ Jesam.
- ☐ Ne znam.
- ☐ Nisam.
- ☐ Ne želim odgovoriti.

Ukoliko jeste, molimo opišite ukratko tu situaciju

O stigmatizaciji, predrasudama i diskriminaciji

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (***)

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Vditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

***Koje od tipova stigmi zaslužuju biti diskriminirane?
Moguće je više odgovora.

Tipovi stigmi:

FIZIČKE STIGME (osobe s fizičkim i/ili osjetilnim invaliditetima, vidljivim bolestima i sl.)

KARAKTERNE STIGME (ovisnici, homoseksualne osobe, psihički poremećaji i sl.)

PLEMENSKE STIGME (etničke, religijske i rasne manjine)

- ☐ Fizičke stigme
- ☐ Plemenske stigme
- ☐ Karakterne stigme
- ☐ Niti jedna

Drugo (upišite što)

O stigmatizaciji, predrasudama i diskriminaciji

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (***)

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Vditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

*****Biste li se svrstali u neku od stigmatiziranih skupina?**

- ☐ Da.
- ☐ Ne znam.
- ☐ Ne.
- ☐ Ne želim odgovoriti.

Drugo (upišite što)

O stigmatizaciji, predrasudama i diskriminaciji

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (*)**

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Voditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

*****U koju?**

- ☐ FIZIČKE STIGME (osobe s fizičkim i/ili osjetilnim invaliditetima, osobe s vidljivim ožilj
- ☐ KARAKTERNE STIGME (ovisnici, homoseksualne osobe, psihički poremećaji i sl.)
- ☐ PLEMENSKE STIGME (etničke, religijske i rasne manjine)
- ☐ Ne znam.
- ☐ Ne želim odgovoriti.
- ☐ Drugo (upišite što)

O stigmatizaciji, predrasudama i diskriminaciji

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (***)

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Voditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

***Imate li i sami predrasude prema nekim društvenim skupinama?

- ☐ Da.
- ☐ Ne znam.
- ☐ Ne.
- ☐ Ne želim odgovoriti

Ukoliko imate, molimo opišite ukratko prema kome

O predrasudama i diskriminaciji...

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (***)

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Voditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

***Koja od sljedećih tvrdnji najbolje opisuje do koje ste mjere spremni prihvatiti pripadnike stigmatiziranih skupina?

LEGENDA:

- 1 = Izbacio/la bi ih iz moje države.
- 2 = Samo kao posjetitelje moje države.
- 3 = Kao sugrađane u mojoj državi.
- 4 = Kao kolege na poslu.
- 5 = Kao susjede u istoj ulici ili zgradi.
- 6 = Kao bliske osobne prijatelje.
- 7 = Kao rođake, putem vjenčanja.

	1	2	3	4	5	6	7	Ne znam	Ne ž odgo
Političare	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Branitelje	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Rome	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Osobe treće životne dobi	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ovisnike o drogama	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Osobe druge boje kože	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Siromašne	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Osobe druge vjere	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Osobe s fizičkim invaliditetom	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ubojice	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Lopove	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Osobe s psihičkim poremećajima	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Lezbijke	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Homoseksualce	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Srbe	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Alkoholičare	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Osobe s intelektualnim poteškoćama	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Materijalno bogate ljude	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Nezaposlene	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Beskućnike	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Druge (upišite koje i stupanj Vašeg prihvatanja 1-7)									
<input type="text"/>									

Socio-demografski podaci

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (***)

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Vditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

*****Spol**
☐ Muški
☐ Ženski
☐ Ne želim odgovoriti
☐ Drugo (molimo navedite definiciju koju preferirate)

*****Dob**
☐ 15-20 g.
☐ 21-30 g.
☐ 31-40 g.
☐ 41-50 g.
☐ 51-60 g.
☐ 61-70 g.
☐ 71 i više godina

Mjesto prebivališta
Navedeno u Vašim osobnim ispravama.

Mjesto boravišta
Gdje trenutno živite

*****Stupanj obrazovanja**

Odaberite najviši stupanj obrazovanja koji ste završili.

- ☐ NSS Niža stručna sprema (uključujući i nezavršenu OŠ)
- ☐ SSS Srednja stručna sprema
- ☐ VŠS Viša stručna sprema (Veleučilište i sl.)
- ☐ VSS Visoka stručna sprema (uključujući dr.med i magistra struke po Bolonji)
- ☐ MR.SC. Magistar znanosti (predbolonjska kvalifikacija)
- ☐ DR.SC. Doktor znanosti
- ☐ Drugo (upišite što)

*****Radni status**

- ☐ Umirovljenik/ca.
- ☐ Zaposlen/a. (ugovor o radu na neodređeno ili određeno)
- ☐ Honorarno zaposlen (autorski ugovor ili ugovor o djelu)
- ☐ Nezaposlen/a.
- ☐ Student/ica + radim na studentski ugovor.
- ☐ Student/ica.
- ☐ Učenik/ca.
- ☐ Ne želim odgovoriti.
- ☐ Drugo (upišite što)

Vaše sugestije...

POTREBNO JE OBAVEZNO ODGOVORITI NA PITANJA OZNAČENA S TRI ZVJEZDICE (***)

U SLUČAJU POTEŠKOĆA S ISPUNJAVANJEM ANKETE KONTAKTIRAJTE:

Ivan Hromatko
Voditelj istraživanja
ivan.hromatko@gmail.com

Kojim putem ste saznali za UPSET teatar i dramske radionice?

- ☐ E-poštom - od organizatora projekta
- ☐ E-poštom - od kolega, prijatelja, rodbine i sl.
- ☐ Usmeno - osobno ili telefonom
- ☐ Iz medija - TV, novine, radio i sl.
- ☐ Socijalne mreže - Facebook, Twitter i sl.
- ☐ Internet stranice Centra za kulturu Trešnjevka (www.cekate.hr)
- ☐ Promotivnog letka Centra za kulturu Trešnjevka
- ☐ Drugo (upišite što)

Ukoliko imate sugestije, kritika ili prijedloge vezane uz projekt UPSET Teatra, molimo Vas da ih ovdje izrazite.

KONTAKTI VODITELJA I SURADNIKA PROJEKTA

Voditelj projekta:

Ivan Hromatko

Zahvaljujemo se na uloženom vremenu i sudjelovanju!

ivan.hromatko@gmail.com

Svi koji su se prijavili za sudjelovanje na radionicama biti će kontaktirani SMSom i e-poštom!

Veselko Leutar

veselko@cekate.hr

Prijave traju do 15.5.2012.

Dubinski intervjui će se obaviti u periodu 18.5.-26.5.2012. (u trajanju cca 30 min)

Voditelj dramskih radionica - glumačke tehnike:

Goran Vrbanić

Dramske radionice će se održavati u večernjim satima (18-21h) od 28.5.-3.6.2012, a završavaju 8.3.2012 u 20h - javnim performansom!

Voditelj dramskih radionica - dramaturg

Ivokida

Centar za kulturu Trešnjevka

Park stara Trešnjevka 1

10000 Zagreb

Dijana Frančesević

arenjidi@gmail.com

Za sva pitanja obratite nam se na: ivan.hromatko@gmail.com

Tomislav Miliak

Srdacan pozdrav,

tomislavmiliak@yahoo.com

Ivan Hromatko

Tehnička podrška:

Voditelj istraživanja

Centar za kulturu Trešnjevka

cekate@cekate.hr

7.5. Protokol dubinskog intervjua 2012.

PROTOKOL

5) CJELINA 1: UPOZNAVANJE SUGOVORNIKA

- a. **SOCIO-DEMOGRAFSKI PODACI:** Neka se sugovornik ukratko predstavi (ime, podrijetlo, spol, dob, obrazovanje, zanimanje i interesi)

6) CJELINA 2: OPĆENITA DRUŠTVENA ISKUSTVA S PREDRASUDAMA, DISKRIMINACIJOM I/ILI STIGMATIZACIJOM?

- a. **FIZIČKE STIGME** - stigmatizirani zbog fizičkog/mentalnog invaliditeta ili oku vidljive bolesti (npr. kožne bolesti sl.)
- i. **PRIMJERI PITANJA:** da li postoji? // koje skupine su stigmatizirane? // zašto su stigmatizirane? // na koji način? // da li se postojeća predrasuda može mijenjati? // što vi osjećate prema tim stigmatiziranim osobama? što bi promijenili u društvu?
- b. **KARAKTERNE STIGME** - stigmatizirani zbog biografske prošlosti: mentalne institucije, bivši ovisnici, alkoholičari, problemi s nasiljem i sl.) ili zbog otkrivene oku nevidljive bolesti (AIDS i sl.)
- i. **PRIMJERI PITANJA:** isto kao pod a. fizičke stigme
- c. **PLEMENSKE STIGME** – stigmatizirani zbog pripadnosti rasi, religiji ili naciji
- i. **PRIMJERI PITANJA:** isto kao pod a. fizičke stigme

**** Probajte dobiti i emocionalni stav prema društvenoj diskriminaciji

7) CJELINA 3: OSOBNA ISKUSTVA S PREDRASUDAMA, DISKRIMINACIJOM I/ILI STIGMATIZACIJOM?

- a. **FIZIČKE STIGME:**
- i. **PRIMJERI PITANJA:** da li ste imali osobnih iskustava? // kakvih? // od koga ili prema kome? // možete li ukratko opisati neku takvu situaciju? // kako ste se osjećali? // imate li i vi neke predrasude? // jeste li i vi nekoga diskriminirali? što bi promijenili kod sebe?
- b. **KARAKTERNE STIGME:**
- i. **PRIMJERI PITANJA:** isto kao pod a. fizičke stigme
- c. **PLEMENSKE STIGME:**
- i. **PRIMJERI PITANJA:** isto kao pod a. fizičke stigme

*** Ukoliko je prošlo previše vremena (preko 1h), koncentrirajte se na onaj tip stigme za koju se u razgovoru utvrdi da sugovornik najviše zna.

8) CJELINA 4: UKRATKO, RAZLOZI PRISTUPANJA POJEDINOJ RADIONICI I ŠTO OD NJE OČEKUJU?

*** Zahvaljujemo Vam se na vremenu i odgovorima i vidimo se na radionicama!

7.6. Zaštita podataka i izjava o suglasnosti 2012.

PROJEKT:

UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije (2012.)

ZAŠTITA PODATAKA

Poštovani,

dramske radionice koje će se održati u Centru za kulturu Trešnjevka od 28.5. do 8.6.2012., sastavni su dio interdisciplinarnog i akcijskog istraživačkog projekta „Teatar kao prostor akcijskog istraživanja stigmatizacije“.

Istraživanje ima za cilj ne samo istražiti problematiku predrasuda, stigmatizacije i diskriminacije već i edukativno djelovati na širu javnost.

Stoga u sklopu istraživanja, prikupljamo podatke putem:

- 1) Prijavnice-ankete (*online* ili osobno)
- 2) Intervjua
- 3) Dramskim radionicama

Aktivnosti pod točkom 2. će se dokumentirati diktafonom, dok će se aktivnost pod točkom 3. dokumentirati audio-vizualno (kamerom).

Kao dio znanstvenog istraživačkog projekta, sve informacije prikupljene iz Vaše prijavnice (ankete), intervjuom ili tijekom dramskih radionica u potpunosti su anonimne i zaštićene, u skladu s člankom 2. stavka 3. Etičkog kodeksa Odbora za etiku i znanost u visokom obrazovanju i članka 112., stavka 1. Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju (Narodne novine, br. 123/03., 198/03., 105/04. i 174/04.). Također, djelovanje svih uključenih u projekt definirano je prema europskim standardima (*European Charter for Researchers*).

Članak 2. stavka 3. Etičkog kodeksa Odbora za etiku i znanost u visokom obrazovanju glasi:

Od istraživača i ustanova u kojima se istraživanja provode zahtijeva se pridržavanje odgovarajućih međunarodnih i nacionalnih zakona i pravilnika o zaštiti ispitanika. Pri tome je potrebno jamčiti dragovoljno sudjelovanje svih ispitanika, povjerljivost, tajnost i anonimnost podataka o ispitanicima te povoljan omjer boljitka/rizika za ispitanike.

Zbog akcijske prirode istraživanja, potpuna anonimnost nije moguća na samom kraju istraživanja - jer radionice završavaju edukativnim performansom u kazalištu TNT (Centar za kulturu Trešnjevka). U tom performansu mogu dobrovoljno sudjelovati sudionici dramskih radionica.

Svi ostali podaci prikupljeni tijekom istraživanja podilaze odrednicama prije navedenog Etičkog kodeksa. Stoga izjavljujem:

„Svojim potpisom garantiram da će se svi dobiveni podaci koristiti isključivo u znanstvene svrhe, pritom poštujući odrednice Etičkog kodeksa, zakona i European Charter for Researchers, te da sam spreman snositi sve posljedice kršenja istih. Shodno tome, izjavljujem da ni pod kojim uvjetima neću dozvoliti da svojim djelovanjem ugrozim prava sudionika/ispitanika ovoga istraživanja, tijekom samog istraživanja i nakon njega.“

Istraživanje je odobreno od strane Povjerenstva Odsjeka za sociologiju za provedbu etičnosti istraživanja.

Autor i voditelj projekta

Ivan Hromatko

MS Poslijediplomski studij sociologije

Filozofski fakultet u Zagrebu

Ivan.hromatko@gmail.com

+385 95 866 43 12

.....
U Zagrebu, 1. travnja 2012.

PROJEKT:

UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije (2012.)

IZJAVA O SUGLASNOSTI SUDIONIKA

Projekt „UPSET Teatar kao prostor akcijskog istraživanja stigmatizacije“ je akcijsko istraživanje koje kombinira prednosti teatra (poglavito dramskih radionica) s prednostima znanstvenog istraživanja – sve u cilju aktivnog bavljenja problemom predrasuda, stigmatizacije i diskriminacije.

Istraživanje ima za cilj ne samo istražiti problematiku predrasuda i diskriminacije već i edukativno djelovati na širu javnost.

Istraživanje se sastoji od prijavnice (u formi ankete), intervjuja (koji prolaze svi sudionici radionica) te dramskih radionica. Na kraju istraživanja održati će se, za javnost otvoreni, performans u Centru za kulturu Trešnjevka.

Kako je UPSET teatar znanstveno istraživanje, svi sudionici uživaju određena prava i pozvani su sudjelovati isključivo ukoliko je to njihova dobrovoljna i informirana odluka.

PRAVA SUDIONIKA ISTRAŽIVANJA:

1. Pravo na donošenje odluke o sudjelovanju bez bilo kakvog pritiska od strane bilo kojeg od provoditelja istraživanja
2. Pravo na odbijanje sudjelovanja, kao i pravo na prekidanje sudjelovanja u bilo kojoj fazi istraživanja.
3. Pravo na informirano sudjelovanje, odnosno pravo na informacije o čemu se istraživanje radi, što će Vam se dogoditi tijekom istraživanja te u vezi kojih tema ćete biti propitani.
4. Pravo na informiranje o predviđivim rizicima sudjelovanja u istraživanju.
5. Pravo na informiranje o potencijalnim prednostima sudjelovanja u istraživanju.
6. Pravo na informiranje o tome da li postoje bilo kakvi troškovi vezani uz Vaše sudjelovanje u istraživanju te da li ćete biti novčano nagrađeni za sudjelovanje.
7. Pravo na informiranje o tome tko će imati pristup Vašim osobnim podacima prikupljenima ovim istraživanjem te na koji će se način čuvati Vaša anonimnost i privatnost.
8. Pravo na informiranje o tome koga kontaktirati ukoliko imate bilo kakvih pitanja u vezi istraživanja, potencijalne ozlijede uslijed provedbe istraživanja ili Vaših prava tijekom istraživanja.

VAŠA IZJAVA:

Ja, _____ potvrđujem da sam upoznat/a sa svim aspektima projekta „UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije“, navedenim u dokumentu „Zaštita podataka“ te da sam suglasan/na i dobrovoljan/na sudionik/ca dramskih radionica i istraživačkog projekta.

Svojim potpisom dopuštam autoru projekta, Ivanu Hromatku, da koristi informacije prikupljene tijekom projekta (prijavnica-anketa, dubinski intervju, dramske radionice) u znanstvene svrhe, i dalje poštujući moju anonimnost i druge odrednice članka 2. stavka 3. Etičkog kodeksa Odbora za etiku i znanost u visokom obrazovanju. Za svako dodatno ili drugačije korištenje podataka, autor projekta nužno mora tražiti moju suglasnost.“

Potpis sudionika radionice

U Zagrebu, _____, 2012. godine.

PROJEKT:

UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije (2012.)

IZJAVA O SUGLASNOSTI RODITELJA

Projekt „UPSET Teatar kao prostor akcijskog istraživanja stigmatizacije“ je akcijsko istraživanje koje kombinira prednosti teatra (poglavito dramskih radionica) s prednostima znanstvenog istraživanja – sve u cilju aktivnog bavljenja problemom predrasuda, stigmatizacije i diskriminacije.

Istraživanje ima za cilj ne samo istražiti problematiku predrasuda i diskriminacije već i edukativno djelovati na širu javnost.

Istraživanje se sastoji od prijavnice (u formi ankete), intervjua (koji prolaze svi sudionici radionica) te dramskih radionica. Na kraju istraživanja održati će se, za javnost otvoreni, performans u Centru za kulturu Trešnjevka.

Kako je UPSET teatar znanstveno istraživanje, svi sudionici uživaju određena prava i pozvani su sudjelovati isključivo ukoliko je to njihova dobrovoljna i informirana odluka.

PRAVA SUDIONIKA ISTRAŽIVANJA:

1. Pravo na donošenje odluke o sudjelovanju bez bilo kakvog pritiska od strane bilo kojeg od provoditelja istraživanja
2. Pravo na odbijanje sudjelovanja, kao i pravo na prekidanje sudjelovanja u bilo kojoj fazi istraživanja.
3. Pravo na informirano sudjelovanje, odnosno pravo na informacije o čemu se istraživanje radi, što će Vam se dogoditi tijekom istraživanja te u vezi kojih tema ćete biti propitani.
4. Pravo na informiranje o predvidivim rizicima sudjelovanja u istraživanju.
5. Pravo na informiranje o potencijalnim prednostima sudjelovanja u istraživanju.
6. Pravo na informiranje o tome da li postoje bilo kakvi troškovi vezani uz Vaše sudjelovanje u istraživanju te da li ćete biti novčano nagrađeni za sudjelovanje.
7. Pravo na informiranje o tome tko će imati pristup Vašim osobnim podacima prikupljenima ovim istraživanjem te na koji će se način čuvati Vaša anonimnost i privatnost.
8. Pravo na informiranje o tome koga kontaktirati ukoliko imate bilo kakvih pitanja u vezi istraživanja, potencijalne ozlijede uslijed provedbe istraživanja ili Vaših prava tijekom istraživanja.

IZJAVA RODITELJA:

„Ja, _____
(roditelj/skrbnik) svojim potpisom izjavljujem da sam u potpunosti pročitao sve dokumente vezane uz istraživački projekt „Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije“. Pročitani dokumenti su: 1) Opis projekta; 2) Opis radionice (na kojoj dijete/štićenik želi sudjelovati); 3) Zaštita podataka i 4) Izjava o suglasnosti sudionika.

Stoga izjavljujem da sam potpuno informiran i suglasan da moje dijete/štićenik(ca) _____ sudjeluje u svim predviđenim aktivnostima pri izvedbi projekta tijekom travnja i svibnja 2012.“

Potpis roditelja/skrbnika

U Zagrebu, _____ 2012. godine.

PROJEKT:

UPSET Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije (2012.)

IZJAVA SURADNIKA NA PROJEKTU

Projekt „UPSET Teatar kao prostor akcijskog istraživanja stigmatizacije“ je akcijsko istraživanje koje kombinira prednosti teatra (poglavito dramskih radionica) s prednostima znanstvenog istraživanja – sve u cilju aktivnog bavljenja problemom predrasuda, stigmatizacije i diskriminacije.

Istraživanje ima za cilj ne samo istražiti problematiku predrasuda i diskriminacije već i edukativno djelovati na širu javnost.

Kako je UPSET teatar znanstveno istraživanje, svi sudionici uživaju određena prava i pozvani su sudjelovati isključivo ukoliko je to njihova dobrovoljna i informirana odluka.

PRAVA SUDIONIKA ISTRAŽIVANJA:

1. Pravo na donošenje odluke o sudjelovanju bez bilo kakvog pritiska od strane bilo kojeg od provoditelja istraživanja
2. Pravo na odbijanje sudjelovanja, kao i pravo na prekidanje sudjelovanja u bilo kojoj fazi istraživanja.
3. Pravo na informirano sudjelovanje, odnosno pravo na informacije o čemu se istraživanje radi, što će Vam se dogoditi tijekom istraživanja te u vezi kojih tema ćete biti propitani.
4. Pravo na informiranje o predvidivim rizicima sudjelovanja u istraživanju.
5. Pravo na informiranje o potencijalnim prednostima sudjelovanja u istraživanju.
6. Pravo na informiranje o tome da li postoje bilo kakvi troškovi vezani uz Vaše sudjelovanje u istraživanju te da li ćete biti novčano nagrađeni za sudjelovanje.
7. Pravo na informiranje o tome tko će imati pristup Vašim osobnim podacima prikupljenima ovim istraživanjem te na koji će se način čuvati Vaša anonimnost i privatnost.
8. Pravo na informiranje o tome koga kontaktirati ukoliko imate bilo kakvih pitanja u vezi istraživanja, potencijalne ozljede uslijed provedbe istraživanja ili Vaših prava tijekom istraživanja.

Sve elemente istraživanja provoditi će se u skladu s člankom 2. stavka 3. Etičkog kodeksa Odbora za etiku i znanost u visokom obrazovanju; koja glasi:

Od istraživača i ustanova u kojima se istraživanja provode zahtijeva se pridržavanje odgovarajućih međunarodnih i nacionalnih zakona i pravilnika o zaštiti ispitanika. Pri tome je potrebno jamčiti dragovoljno sudjelovanje svih ispitanika, povjerljivost, tajnost i anonimnost podataka o ispitanicima te povoljan omjer boljitka/rizika za ispitanike.

IZJAVA SURADNIKA NA PROJEKTU:

„Ja, _____ svojim potpisom potvrđujem da sam upoznat s Člankom 2. stavka 3. Etičkog kodeksa Odbora za etiku i znanost u visokom obrazovanju te da ću se pridržavati svih njezinih odrednica. Svjestan/na sam da se radi o interdisciplinarnom znanstvenom istraživanju koje zahtijeva najvišu razinu tajnosti podataka, anonimnosti ispitanika te dobrovoljnosti sudjelovanja. Shodno tome, izjavljujem da ni pod kojim uvjetima neću dozvoliti da svojim djelovanjem ugrozim prava sudionika/ispitanika ovoga istraživanja, tijekom samog istraživanja i nakon njega. Štititi ću sva prava sudionika istraživanja te njihovu anonimnost.“

Potpis suradnika/ce

U Zagrebu, _____ 2012. godine.

8. PRILOG II: PROMOTIVNI MATERIJALI I MATERIJALI RADIONICA

Kako ovdje prezentirana dramsko-akcijska istraživanja uključuju i edukativne, odnosno, zagovaračke ciljeve koji su javnosti prezentirani putem javnih nastupa, za potrebe istraživanja su dizajnirani i promotivni materijali. Materijali su tiskani u boji, a ovdje su prezentirani u crno-bijeloj verziji.

8.1. Promotivni plakat 2011.

restart

Radionice: Moj unutarnji mir, Karakter i njegove stigme, Ja želim biti Ja / od 2. do 8. 5. 2011. o d 9.00 – 17.00 sati

Kazališni performans: 21. 5. 2011. u 20.00 sati, dvorana Centra

Tribina: Teatar i stigme / 9. 6. 2011 u 20.00 sati, Područni ured Trešnjevka, Park Stara Trešnjevka 2

Autor i voditelj projekta: Ivan Hromatko, doktorand sociologije

Obavijesti i prijave za sudjelovanje: Centar za kulturu 'Trešnjevka', Park Stara Trešnjevka 1 | tel.: (01) 3027 411, (01) 3024 247 | www.cekate.hr | info@cekate.hr

8.2. Promotivni letak 2011.

Autor i voditelj projekta:
Ivan Hromatko, doktorand sociologije

Obavijesti i prijave za sudjelovanje:
Centar za kulturu 'Trešnjevka', Park Stara Trešnjevka 1
tel.: (01) 3027 411, (01) 3024 247 | info@cekate.hr | www.cekate.hr

UPSET Teatar jest interdisciplinarni projekt koji, spajajući sociološka istraživanja s kazalištem, propituje mogućnost prevladavanja fizičkih, karakternih i etničkih stigmi. Projekt počinje istraživanjem stanja predrasuda i diskriminacije u Gradu Zagrebu (putem ankete). Slijede tri tematske radionice, posvećene jednoj od stigmatiziranih osoba, u kojima će sudjelovati obje strane problema stigmatizacije: i stigmatizirane i nestigmatizirane osobe.

Cilj radionica je stvaranje kazališnog performansa koji će široj javnosti ukazati na probleme stigmatizacije i moguća rješenja. Kroz zajednički rad na pripremi i izvedbi performansa, sudionici radionica će naučiti glumačke i dramske tehnike – koje će im pomoći u jačanju samosvijesti, samopouzdanja, javnog i glumačkog izražavanja (pristupima Boala, Lulyja, Chekhova i dr.).

Radionice: od 2. do 8. 5. 2011.

1. Moj unutarnji mir / 9.00 – 11.30 sati
osobe diskriminirane prema fizičkim i/ili mentalnim invaliditetima
2. Karakter i njegove stigme / 11.30 – 14.00 sati /
osobe diskriminirane prema karakternim problemima
3. Ja želim biti Ja / 14.00 – 17.00 sati /
osobe diskriminirane prema rasi, etničkoj ili religijskoj pripadnosti

Radionice su besplatne i namijenjene starijima od 15 godina, a na svakoj radionici će sudjelovati 12 polaznika s različitim biografijama.

Kazališni performans

21. 5. 2011. u 20.00 sati / sudionici radionica prezentirati svoj rad kroz zasebne performanse

Tribina: Teatar i stigme

9. 6. 2011 u 20.00 sati / završno predstavljanje projekta i rezultata istraživanja

Stručno vodstvo projekta:

autor i voditelj projekta: Ivan Hromatko, doktorand sociologije
organizator projekta: Veselko Leutar, dipl. sociolog
voditelji radionica: Goran Vrbanić, akademski glumac
Lana Bitenc, dramaturginja i redateljica
Dijana Frančević, MA psih.

tehnička podrška: Haris Berbić

Detaljan opis i prijave za sudjelovanje na www.cekate.hr

Tehnička podrška **restart**

8.3. Promotivni letak za publiku 2011.

Proteklih tjedana, sudionici triju dramskih radionica interdisciplinarnog projekta UPSET Teatar osmislili su performanse koje će izvesti večeras. Svaki od performansa, posvećen je jednoj od društvenih stigmi: fizičkoj, karakternoj ili plemenskoj.

Performansi su dio akcijskog istraživanja; s više etapa i ciljeva: 1) dobivanje znanstvenog uvida u predrasude i diskriminacijske prakse; 2) aktivno propitivanje takvih stavova i praksi u dramskim radionicama, te traženje mogućnosti prevladavanja istih; 3) prezentacija rada kroz javni performans - kojim će se šira javnost senzibilizirati i informirati o problemu stigmatizacije, predrasuda i diskriminacije.

Važno je naglasiti da su u svim radionicama zajednički surađivali i stigmatizirane i nestigmatizirane osobe te stoga - performans predstavlja svojevrsno ogledalo mogućnosti nadilaženja predrasuda i diskriminacije. U procesu nastanka performansa, sudionici radionica su vodili akademski glumac, dramaturginja i sociolog, a imali su i stručnu pomoć psihologinje i doktorice medicine.

*** Posebno se zahvaljujemo Centru za kulturu Trešnjevka na podršci i suradnji, Branki Cvjetičanin na izradi rekvizita te udruzi Restart na tehničkoj premiji.

OTVORENA TRIBINA o rezultatima projekta održati će se u Centru,
9.5.2011. u 20h

Performans:

1) Fizičke stigme: *Od lepeze do lepeze*

Performans se indirektno, kroz šaljivu reklamu, dotiče diskriminacije koju gluha osoba doživljava od strane društva i državnih tijela, čak i u slučajevima kada je ta osoba izumitelj vrlo zanimljivog proizvoda s brojnim medicinskim i tehničkim prednostima u odnosu na konkurenciju...

Voditeljica radionice: Lana Bitenc

Glumci: [REDACTED]

2) Plemenske stigme: *Preko ograde*

Drugi performans dotiče se generaliziranih predrasuda prema svima onima koji „nisu naši“ i problema koje one izazivaju u društvu i obitelji. Unatoč točkama pozitivnog iskustva, predrasude jednostavno ne dopuštaju iskustveno osviještenje...

Voditeljica radionice: Lana Bitenc

Glumci: [REDACTED]

3) Karakterne stigme: *Nevidljivo*

Četiri sedmominitutne scene problematiziraju razne vidove diskriminacije i predrasude, usmjerene prema osobama s depresijom; zatim osobama koje se bave, u društvu nedovoljno osviještenim problemom anoreksije i bulimije; osobama koje imaju određene *mrlje* iz prošlosti; te osobama drugačije seksualne orijentacije...

Voditelj radionice: Goran Vrbanić

Glumci: [REDACTED]

Autor projekta: Ivan Hromatko *** Organizator: Veselko Leutar ***
Voditelji radionica: Lana Bitenc i Goran Vrbanić *** Stručni suradnici: Dijana Frančević, psih. i Ivana Sindik, dr. med. *** Tehnička podrška: Haris Berbić

8.4. Predložak certifikata sudionika 2011.

Certifikat

kojim se potvrđuje da je polaznik/ca

od 2.5.2011. do 8.5.2011. sudjelovao u interdisciplinarnom istraživanju i edukativnim dramskim radionicama UPSET Teatra „Teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije“ te da je uspješno završio radionicu javnom izvedbom 21.5.2011. u kazališnoj dvorani Centra za kulturu Trešnjevka. Tijekom radionica, polaznik je, zajedno s ostalim polaznicima, kreirao i definirao sastavnice performansa koji prezentira pozitivnu društvenu akciju – onu koja nadilazi stigmatizaciju - te je stekao znanja i iskustvo u područjima glume i dramskog izražavanja.

Voditelj projekta i udruge UPSET:

Ivan Hromatko, prof.

Vanjski suradnik Odjela za sociokulturne projekte

Centar za kulturu Trešnjevka

Park stara Trešnjevka 1 / 10000 ZG

8.5. Plakat 2012. godine

restart

Radionice: Moj unutarnji mir, Karakter i njegove stigme,
Ja želim biti Ja / od 15. 4. do 3. 6. 2012. o d 9.00 – 17.00 sati

Kazališni performans: 8. 6. 2012. u 20.00 sati, dvorana Centra

Tribina: Teatar i stigme / 20.6.2012. u 20.00 sati, Područni ured Trešnjevka,
Park Stara Trešnjevka 2

Autor i voditelj projekta: Ivan Hromatko, doktorand sociologije

Obavijesti i prijave za sudjelovanje: Centar za kulturu 'Trešnjevka',
Park Stara Trešnjevka 1 | tel.: (01) 3027 411, (01) 3024 247 | www.cekate.hr |
info@cekate.hr

8.6. Letak za publiku 2012.

**POZVANI STE
DA POGLEDATE
PERFORMANS
POLAZNIKA
RADIONICE
UPSET TEATRA**

domaćina TNT
Centra za kulturu
Trebnjeva

8. 6. 2012. u 20.00 sati

UPSET TEATRA

Upset teatar je mjesto gdje predasude iz tramvaja, sa ulice, iz glave i tijela dobivaju oblik u kreativnom stvaranju kroz kazališnu tehniku.

Oni su diskriminirani i nisu, ali zajeđničko im je da sudjeluju u procesu u kojem se predasude nadilaze i ispunjuju kroz dimove ljudske mašte.

UPSET TEATRA

**POZVANI STE
DA POGLEDATE
PERFORMANS
POLAZNIKA
RADIONICE
UPSET TEATRA**

domaćina TNT
Centra za kulturu
Trebnjeva

8. 6. 2012. u 20.00 sati

UPSET TEATRA

Upset teatar je mjesto gdje predasude iz tramvaja, sa ulice, iz glave i tijela dobivaju oblik u kreativnom stvaranju kroz kazališnu tehniku.

Oni su diskriminirani i nisu, ali zajeđničko im je da sudjeluju u procesu u kojem se predasude nadilaze i ispunjuju kroz dimove ljudske mašte.

UPSET TEATRA

**POZVANI STE
DA POGLEDATE
PERFORMANS
POLAZNIKA
RADIONICE
UPSET TEATRA**

domaćina TNT
Centra za kulturu
Trebnjeva

8. 6. 2012. u 20.00 sati

UPSET TEATRA

Upset teatar je mjesto gdje predasude iz tramvaja, sa ulice, iz glave i tijela dobivaju oblik u kreativnom stvaranju kroz kazališnu tehniku.

Oni su diskriminirani i nisu, ali zajeđničko im je da sudjeluju u procesu u kojem se predasude nadilaze i ispunjuju kroz dimove ljudske mašte.

UPSET TEATRA

**POZVANI STE
DA POGLEDATE
PERFORMANS
POLAZNIKA
RADIONICE
UPSET TEATRA**

domaćina TNT
Centra za kulturu
Trebnjeva

8. 6. 2012. u 20.00 sati

UPSET TEATRA

Upset teatar je mjesto gdje predasude iz tramvaja, sa ulice, iz glave i tijela dobivaju oblik u kreativnom stvaranju kroz kazališnu tehniku.

Oni su diskriminirani i nisu, ali zajeđničko im je da sudjeluju u procesu u kojem se predasude nadilaze i ispunjuju kroz dimove ljudske mašte.

UPSET TEATRA

9. PRILOG III: ŽIVOTOPIS AUTORA I POPIS OBJAVLJENIH DJELA

Ivan Hromatko rođen je 1979. godine u Zagrebu. Nakon osnovne škole upisuje Graditeljsku tehničku školu u Zagrebu koju završava 1997. Nakon stjecanja srednjoškolskog obrazovanja odlučuje raditi sve do poziva na služenje vojnog roka koji je odslužio krajem 1999. i početkom 2000. godine. Nakon toga kratko živi u Genevi te po povratku u Hrvatsku upisuje studij sociologije i povijesti na Hrvatskim studijima u Zagrebu (2001). Diplomirao je 2007. godine, a iduće godine upisuje poslijediplomski studij na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Radio je na brojnim projektima u područjima kulture, umjetnosti, obrazovanja i znanosti, odnosno, istraživanja. Autor je više projekata financiranih iz Europske unije, stipendist je Ministarstva vanjskih poslova Republike Indonezije, te je vodio brojne međunarodne projekte i partnerstva koja povezuju umjetnosti, znanost i neformalno obrazovanje i koja se fokusiraju na socijalno ugrožene i marginalizirane skupine.

OBJAVLJENA DJELA

- Hromatko, I. (2012) The Joy of Sound Inclusive Workshop: The Guide Us Into Arts partnership put into action. Diskursi. Sarajevo: Centar za empirijska istraživanja religije. br. 4: 213-217.
- Hromatko, I. (2012) Status squaw. Diskursi. Sarajevo: Centar za empirijska istraživanja religije, br.3: 199-214.
- Hromatko, I. (2011) Networking European Citizenship Education workshop - Active Citizens for Europe: The role of Culture and citizenship education in European Migration Societies. Revija za socijalnu politiku, 18 (1): 112-115
- Hromatko, I. (2011) Berlin conference 2010: Towards Citizens` Europe. Revija za socijalnu politiku, 18 (1): 109-112
- Hromatko, I. Matić, R. (2009) Elita i diskriminirani između dijalektike i pozitivizma. Sociologija i prostor, vol 47, No. 3 (185): 285-304
- Hromatko, I. i Matić, R. (2008) Stigma: teatar kao mjesto nadilaženja predrasuda i diskriminacije. Sociologija i prostor, vol 46, No. 1 (179): 77-100